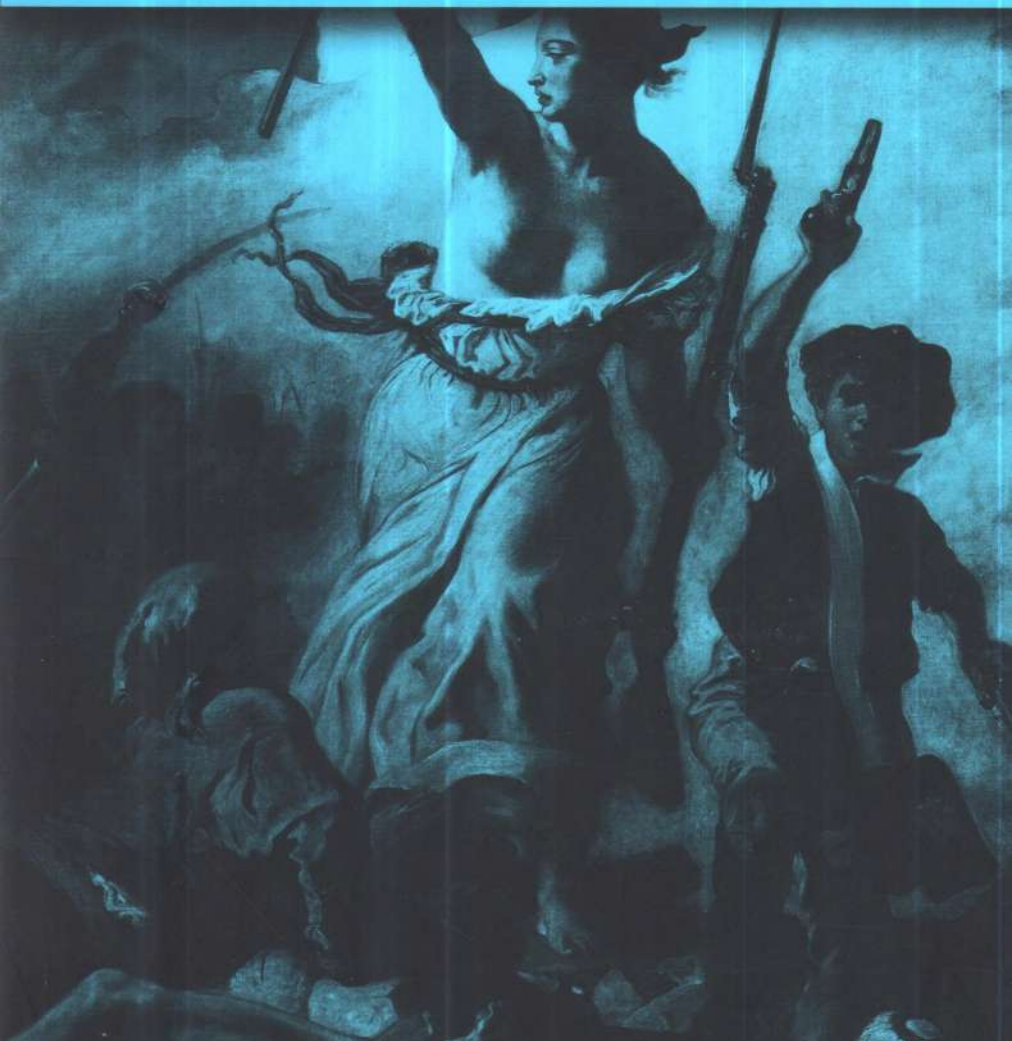
SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

IV.Cilt 18. Yüzyıl: Aydınlanma ve Devrim



TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
2. basım

TARİH

SERVER TANİLLİ
YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
IV. CİLT
18. YÜZYIL: AYDINLANMA VE DEVRİM

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2013
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON-DÜZELTİ
KAAN ÖZKAN

DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: 1989
1. - 2. BASKI: ADAM YAYINLARI
3. BASKI: KASIM 2007, ALKIM YAYINEVİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASIM: NİSAN 2017, İSTANBUL
2. BASIM: EKİM 2017, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-006-7

BASKI
VİZYON BASIMEVİ KAĞITÇILIK MATBAACILIK VE YAYINCILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
BEYLİKDÜZÜ ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ MAH. ORKİDE CAD. NO:1/Z
BEYLİKDÜZÜ / İSTANBUL
Tel: (0212) 671 61 51 Faks: (0212) 671 61 52
Sertifika No: 28640

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

IV. Cilt
18. Yüzyıl: Aydınlanma ve Devrim

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

GİRİŞ

18. YÜZYIL ÜSTÜNE

"Aydınlık: Aydınlanma Yüzyılı". İşte, 18. yüzyıl deyince ilk akla gelen niteleyiş! "Aydınlanma"! O devrin kültür adamlarının başlıca kaygısı da budur; "Aydınlığın artması", "Aydınlığın yayılması..." Michelet buna bakıp "Büyük Yüzyıl" diye adlandıracaktır o devri; ama Voltaire için 18. yüzyılın yaptığı, bir öncekinin yarattığını çoğaltmak, yaymak ve kitlelere ulaştırmaktır bir bakıma.

Kim haklı? Michelet mi, Voltaire mi?

Aslında modern tarihin büyük devrimci yüzyılı 17. yüzyıldır; 17. yüzyıldadır ki insan soyunun düşüncesinde köklü bir değişim olmuştur: Galilei, nesnelerin düşme kanununu, dinamiğin bu ilk kanununu bulup dile getirdiğinde, gerçekliğin ölçülür, hesaplanır olduğunu gözler önüne serdiğinde, insan aklının önüne yeni bir yol açar; modern bilimi kanatlandırır, giderek yeni bir dünya koyar insanoğlunun karşısına.

Evet, gerçekten 17. yüzyıldır "Büyük Yüzyıl"; Voltaire doğruyu görmüştür.

Ne var ki, bunu söylemek, 18. yüzyıl insanlarının yaptıklarını hiç de küçültmez ve o devrin önemini azaltmaz. Gerçekten, 17. yüzyılın başlarında bir dere olan akış, o yüzyılın sonlarında sel haline gelir ve 18. yüzyılda bir ırmak olup çıkar. 18. yüzyıl, akılcılığa yürekten bağlanışı, deneysel yöntem kaygısı ile, 14. ve 15. yüzyılın büyük nominalistlerinin, Ockham'lı William'ın, Paris Okulu'nun, Jean Buridan'ın, Saksonyalı Albert'in başlattığı eseri tamamlamış; Aristoteles'in büyük yorumlarının, 15. ve 16. yüzyılda Padova Okulu'nun, İbn Rüşdçülerin ve Pomponazzi'nin akılcı çabalarını bir sonuca erdirmiştir. 18. yüzyıl, beş yüzyıl boyunca açılıp serpilen ve 18. yüzyılda yepyeni bir ivme kazanan Avrupa düşüncesinin , o dev uğraşın bir çiçeklenişidir.

Toplumdan gelen nedenleri de vardır bütün bunların.

Hâlâ feodal düzenin kalıntılarıyla sıkboğaz, hareketsiz gibi görünen bir yapının mirasçısı olan 18. yüzyıl Avrupası eski düzenden yavaş yavaş sıyrılır; ve eleştirici düşünceyle bilimsel ilerlemelerin yanı sıra ticari yayılışın ve fatih bir ekonominin, yani kapitalizmin genişlettiği bir dünyaya açılır. Coğrafi

durumları, yaşadıkları tarihin ağırlığı ya da iktisadi düzey bakımından eşitsiz bir gelişme hızı içindeki toplumların Avrupasıdır bu. Direnen yığınla öğe vardır sosyal düzende; dahası, uzun yüzyılların biriktirip koyulaştırdığı anlayışlar direnmektedir. Öyle de olsa, toplum derinden derine kımıldanmakta, hukuksal çerçeveler çatırdamakta, giderek karanlıklar gerilemektedir.

Yeni bir düzen oluşmaktadır özetle.

Gerçekten, 17. yüzyıldakinden pek farklı bir hızlanış içindedir toplumdaki değişme. Gerçi XIV. Louis'nin ölümünü izleyen ilk otuz yılda, olayların hızında –gözle görünür– bir yavaşlama vardır; 1715 ile 1748 yılları arasında Avrupa'nın siyasal yaşamında sonuçları çarpıcı pek az olaya rastlanır. Ne var ki, aynı dönemde –çağdaşları farkına varmamış da olsa– alttan alta önemli değişmeler olmaktadır. Başta iktisadi durumda: 1640 yılında başlayan –uzun süreli– fiyatlarda düşüş ve iktisadi durgunluk döneminin arkasından fiyatlarda yükseliş ve refah dönemi gelir. Bir demografik devrim vardır: Nüfusun yüzyıllardır süren eski durumunda, çok doğumun yanı sıra büyük bir ölüm oranı –dikkat çekici– bir denge içindeyken, onun yerine artık yeni bir süreç geçmiştir; doğumların sayısı yine pek yüksek kalırken, ölüm oranı hızlı bir azalış içindedir; bütün Avrupa ülkelerinde, insan yaşamının ortalama süresi artmakta nüfus hızla çoğalmaktadır. Tarımda bir devrim vardır: 15. ve 16. yüzyıllardaki coğrafi keşiflerin arkasından Avrupa'ya getirilen yeni bitkiler tarıma girerler, giderek beslenmede kullanılırlar; onların ekilip biçilmesi, doğaldır ki, demografik devrimin hem nedenlerinden hem de sonuçlarından biridir. Bilimsel gelişmeler ve teknik ilerlemeler sayesinde Sanayi Devrimi'nin başlarındayız.

İşte, bütün bu köklü oluşumlar, insanlar farkına varmaya başlar başlamaz, düşünceyi harekete getiren bir etken olup çıkarlar; 18. yüzyılın ikinci yarısındaki –o gerçekten görkemli– parlaklık bunun sonucudur. Öte yandan, Avrupa'daki bu gelişme, yaşlı kıtayı dünya hakkındaki bilgisine çekidüzen vermeye, giderek dünya üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmaya götürür; bir başka deyişle, 16. yüzyılın sonlarında başlamış olan bir gelişim tamamlanmaktadır. Söylemeye hacet yok: Bütün bu değişiklikler iç içe ve sıkı sıkıya bağlıdırlar birbirlerine; ve yine bütün bu değişiklikler, 18. yüzyılın ikinci yarısında, 1770'ten 1815 yılına değin sürecek bir siyasal ve sosyal devrimler dönemini açıp damgasını vuracaktır onlara.

1789 Fransız Devrimi, en çarpıcı örneğidir bunların.

Önemli olduğu için hatırlatalım: Bütün bu oluşumlarda, başta İngiltere ile Fransa arasında bir farklılık vardır; Fransa, sanatta ve felsefede Aydınlanma Avrupası'na damgasını vuracak denli üstünlük içindedir; İngiltere ise daha çok, iktisadi alanda dizginleri eline geçirmiştir ve öyle olduğu için de "Sanayi Devrimi" önce orada başlayacaktır. Öte yandan, Avrupa'nın ortasına ve doğusuna doğru gidildikçe, özellikle iktisadi bakımdan durgunluk da artar.

Daha çok, Fransa için söylemiş olalım: Aristokrasinin ve kilisenin damgasını taşıyan eski değerler sisteminde gedikler açan, başta burjuvazidir. Aklın silahını önce o elinde tutmaktadır; ve akıl, bütün bir yüzyıl boyunca tüm alanlara otoritesini yayarak hemen her şeyi avucuna almıştır. Böylece Aydınlanma, burjuvaziyi öylesine bir düşünce sistemiyle donatmıştır ki, bu sistem, burjuvazinin sınıf bilincinin uyanmasına katkıda bulunurken, sosyal pratiği de etkilemektedir.

Bütün bu oluşumlar, Avrupa'ya, o zamana değin kapalı kalmış olan dünyaların kapısını açmıştır: Gerçi Avrupalılar henüz Afrika'nın ortaları ile Asya'nın içlerine dalmış değillerdir; ama daha şimdiden Çin kıyılarındadırlar. Bilimsel ve teknik üstünlüğüne dayanan Avrupa, iradesiyle ve elindeki araçlarla Asya'nın köhnemiş uygarlıklarının önünde ve ilerisindedir. Kendi aralarında çekişme ve yarışma içinde de olsalar, Avrupalılar, dünyayı keşfederken değiştirmeyi de gündemlerine almışlardır: Bütün kıta ve okyanuslarda, Avrupalı güçler ön sırayı tutmak için mücadele halindedirler; ve Avrupa politikası dünya çapındadır artık.

İlginç bir noktadır: 18. yüzyılın ortalarına doğrudur ki, "uygarlık" (*civilisation*) kelimesi doğar; bilimsel ve felsefi hareket, yöntemlerinde ve çıkışlarında akli ve deneysel bir bilim düşüncesini ete kemiğe büründürmeye başladığı zaman olur bu. Nedir uygarlık? İnsan aklındaki ilerlemelerin ve tarihsel dinamiklerin yöneldiği bir hedef; aynı zamanda, sosyal adaleti ve ortak mutluluğu sağlayan akli bir düzen! Aydınlanma Yüzyılı'nın bize miras bıraktığı mesaj budur; öyle olduğu için de akla ve bilime inananlar, 18. yüzyılın bugün de doğrudan mirasçısıdırlar ve yarın da öyle olacaklardır.

İşte böyle anlamlı bir yüzyıldır anlatacağımız.

I

“AYDINLANMA” AVRUPASI

Tarihin dinamikleri göz önünde tutulduğunda, 18. yüzyıl, bir bakıma Avrupa'nın yüzyılıdır. O yüzyıldadır ki, Avrupa'da bilimsel gelişme pek büyük boyutlar kazanır; Sanayi Devrimi uç verir ve teknik çağ başlar. Düşüncenin, akla ve bilime dayanarak eski düzene, yani feodaliteye ve onun değerlerine silahlarını amansızca doğrultup saldırıya geçişi de bu yüzyılda ve Avrupa'da olur. Bu köklü yenileşme "Aydınlanma" diye adlandırılır ve Avrupalıdır o.

"Aydınlanma" Avrupası'nı temsil eden ve arkasından sürükleyip götüren de başta İngiltere ve Fransa'dır. İngiltere, deniz ticaretinin ve kolonilerin açtığı sınırsız olanakların bir sonucu olarak ekonominin dizginlerini eline geçirmiştir ve bundan dolayı da Avrupa dengesinin hakemi odur. Fransa, başta "filozoflar"ı olmak üzere, düşünce ve sanat dünyasının yıldızıdır o yüzyılda. Ne var ki, hemen bütün Avrupa ülkeleri, kuşkusuz gelişmişlik derecelerine göre, bu "Aydınlanma"nın etkisi altındadırlar. Bu etki Avrupa'yla sınırlı kalmaz; Amerika'daki Avrupalı halklara da "Aydınlanma"nın serpintileri ulaşır.

Belki yalnız Doğu'dur bunun dışında kalan.

Doğu için 18. yüzyıl yitirilmiş bir yüzyıldır. Doğu, 18. yüzyılı yitirdiği içindir ki, sonraki yüzyılları acılar içinde yaşayacaktır, yaşıyor da. Ama 18. yüzyıl Aydınlanmasını Avrupa yarattığı ve yaşadığı içindir ki, dünyanın başka kıtalarındaki gelişmeleri de o belirleyecektir. Bu bakımdan, 18. yüzyıl Avrupası'nı bilmek, ondan sonraki gelişmelerin de anahtarlarını verir bize.

Böylesine "kilit" bir yüzyıldır o yüzyıl Avrupa'da.

Avrupa, dünyayı avucu içine almayı, giderek değiştirmeyi sürdürür. Ancak, bunu yaparken, Avrupalı ulusların kendi içinde birlik olduğunu sanmayalım; bu uluslar, kıtada kendi aralarında didişirlerken, yeryüzünün başka köşelerinde de boğuşur dururlar birbirleriyle. Avrupa içinde olduğu gibi dışındaki uzlaşmazlıklarda da parsayı toplayan İngiltere'dir; Avrupa'da ise, belki en çok göze çarpan olay, yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, iki ulusun, Prusya ile Rusya'nın yeniyetmelikten

kurtulup yükselişe geçmeleridir. Bunun asıl sonuçları, 19. yüzyılda belli edecektir kendisini.

Yüzyılın sonu, evrensel çapta olaylara gebedir.

Avrupa içinde de, Avrupa dışında da.

BÖLÜM I

"AYDINLANMA": BİLİM VE FELSEFE

18. yüzyıl Avrupası bilime tutkundur; mürekkep yalamış hemen herkes bilginlerin çalışmalarını izler. Bütün bilimler dev ilerlemeler içindedir; bu buluşlardan uygulamada da yararlanılacaktır. Asıl önemlisi, eleştirici düşüncedeki gelişme: Bu şaşırtıcı buluşlar ve onların, yaşamı kökünden değiştireceğe benzeyen uygulamaları, 18. yüzyıl insanlarına bilim için büyük bir güven kazandırır. Bilim, insan aklının eseri değil mi? Bu güven, akla da sonsuz bir güvene götürür onları. Ne var ki, aklı bilimsel sorunlara uygulamakla yetinmeyen bu insanlar, onu dinsel inançlara, siyasal ve sosyal tüm kurumlara uygulamaya kalkarlar.

"Aydınlanma felsefesi", akılcı ve o ölçüde de eleştirici bir felsefedir.

BİR MERAK ÇAĞI

Avrupa'da 18. yüzyıl gerçekten bir "merak çağı"dır. Hemen bütün gözler doğanın, toplumun ve insanın taşıdığı sırlara çevrilmiştir. Onları bulup aydınlığa çıkarmak toplumsal bir istek halindedir; yönetimler de desteklemektedir bunu.

Bilgin daha şimdiden evrenseldir.

Descartes, Locke ve Newton

Âdet olmuştur, öyle denir: Descartes'ın düşünce dünyasındaki egemenliği 18. yüzyılda sona ermiş ve Locke'la Newton'unki geçmiştir yerine.

Yazılıp çizilenler de gösteriyor bunu.

Gerçekten birçok "filozof", Descartes'ın, evreni açıklama yolunda söylediklerine bakıp küçümser onu; bir hayalperesttir o derler, düş ürünüdür eserleri. Bununla beraber, 18. yüzyılda bir düşünce ustası olarak bakanlar da vardır ona. D'Alembert 1751'de *Ansiklopedi*'ye yazdığı "Önsöz"de öyle der: "Descartes,

düşünen insanlara, skolastiğin, yaygın kanının, otoritenin, tek kelimeyle boş inançların ve barbarlığın boyunduruğundan kurtulmayı gösterme yürekliliğinde bulundu en azından; bugün yemişlerini derlediğimiz bu başkaldırı iledir ki o, kendinden sonra gelen mirasçılarının yaptıklarından –belki– çok daha fazla hizmette bulundu felsefeye. Sonunda her şeyi açıkladığına inanmış da olsa, hiç olmazsa her şeyden kuşkulanmakla başladı işe; bugün ona karşı çevirdiğimiz silahlar onun silahları yine de..." Turgot da öyle yazar *Ansiklopedi*'de: "Newton, Descartes'ın keşfettiği ülkeyi anlattı"; Locke, Berkeley, Condillac, "hepsi de Descartes'ın çocuklarıdır". Ve Locke'la Newton'un çömezi olan Condorcet de 1794 yılında bitirdiği *İnsan Zekâsının Gelişmeleri Hakkında Bir Tablo Taslağı* adlı o ünlü eserinde, dokuzuncu devir dediği devre, pek anlamlı biçimde şu adı verir: "Descartes'tan Fransız Cumhuriyeti'nin oluşumuna değin"; ve alkışlar o devri. Londra'da, Berlin'de, Leipzig'de, Floransa'da Descartes onurlandırılır, övülür, yararlanılır ondan. "Filozoflar" için, Descartes insanlık tarihinde bir çağ açmıştır ve 18. yüzyıl da o çağdadır.

Bütün bu söylenenlerden çıkardığımız şu: 18. yüzyıl, Descartes'ın metafiziğini ve fiziğini reddetmiş, ama yöntemini saklı tutmuştur.

Nedir aslında o yöntem?

Descartes, matematik fizik gerçeğini yerli yerine oturtmak için onu, kuşku duyulmayan metafizik ilkelere bağlamanın gerekliliğine inanmıştı. Duyulur ve nitel olana kuşkudan yola çıkıp evreni, açık ve belirgin bazı ilkelerden çıkarsamaya kalkmıştı. Tanrı'ya, ve onunla beraber, dış dünyaya güven duyarak; maddeyi uzamla bir tutarak; hareketsizlik, hareketin sakınılması, katılık, nesnelerin çarpması ilkelerini yalınlık ve tanrısal değişmezlik üstüne oturtarak, bundan çarpmayla ilgili 7 yasa çıkarmış ve arkasından, akışkan maddenin yer değiştirmesi ve çevrintiler yoluyla bütün mekanizmalara varmıştı; olayları açıklayan da işte bu mekanizmalardı. Böylece evren birkaç açık ve belirgin düşünceden hareketle sınırsız bir çıkarsama olup çıkmıştı. Descartes'ın gerçek diye baktığı da işte bu çıkarsamaydı. Böylesi bir çözümlemenin, kendisine, görüntüler arkasına gizlenmiş evrenin gerçek matematik yapısını verdiği kanısındaydı; nesnelerin Yaradana ulaştığına inanıyordu ve matematik bir gerçeklikti bu Yaradan ona göre.

Özetle, matematik nitelikte bir varlıkbilimdi öğretisi Descartes'ın.

Ne var ki, yaşadığı dönemde bile Aristoteles'e karşı çıkan yoldaşları, yani mekanistler, bir Mersenne, bir Gassendi, bir Roberval, bir Pascal, bir Hobbes bu düşüncede değildiler. Fiziği metafizik ilkelere bağlamanın gerekliliğini reddetmişlerdi; geometrinin ve matematik fiziğin Tanrı'ya gereksinmesi yoktu. Mekanistler, Descartes'ın tümdengelimci yöntemini reddediyorlardı: Fiziğin temeli deneydi onlara göre; Descartes'ın nicel akılcılığını kabul ediyor, ama onu deneysel akılcılıkla tamamlıyorlardı; zaten her şeyi tanıma, nesnelerin özüne varma olasılığına da inanmıyorlardı. Onlara göre, gerçek bizim görüşlerimizi sonsuza değin aşıp geçiyordu. Matematik fizik, kullanışlı ve yararlı veriler sağlıyordu bize; ne var ki, görünüşlerin ötesinde asıl gerçeği hiç de açıklamıyordu bunlar.

Mekanistlerin eğilimi bir pragmatizme yönelmişti böylece.

Newton ise mekanistlerin yöntemini almış ve fizikte, Descartes'ın "varsayımlar"ına karşı çıkmıştı. İngiltere'de ve Hollanda'da Protestanların Fransa'ya karşı siyasal bağlaşıklığı, Hollanda ve İngiliz bilginleri arasındaki ilişkileri desteklemişti. Böylece Hollanda, Descartes'çılığın beşiği olduğu ve Descartes'çı fizik –en sistemli biçimde– orada dile getirildiği halde, Newton'un etkisi, 18. yüzyıl başlarında, Hollanda'da Descartes'ın etkisini bastırdı. Gerçekten, Hollandalı bilginler de fizikte mekanistlerin deneysel yöntemini öne sürüyorlardı; ne var ki, belki Fransa'ya karşı düşmanlık yüzünden, Descartes'ın adını ağızlarına pek az alıyor ve Fransız mekanistlerini hemen bütünüyle unutuyorlardı. Adları, hem de büyük övgülerle anılanlar Bacon, Galilei ve Newton'du. Böylece, modern bilimin temelde İtalyan ve İngiliz, özellikle de İngiliz kökenli olduğu düşüncesinden Hollandalılar sorumludurlar ve revaçta olan da bu düşünce olmuştur.

Ancak, şunu da açıklayalım: Bu Hollandalı "fizikçiler" gerçekten değerli kişilerdi ve Birleşik Eyaletler'in ticari durumu onları hâlâ destekliyordu; öyle olduğu için de Avrupa'nın dört bir köşesinden öğrenciler onların derslerine koşuyorlardı; Leiden, Avrupa'da bir bilim merkezi olup çıktı; La Mettrie, du Fay, Rahip Nollet, Voltaire Hollanda'ya gittiler ve Hollandalı bilginlerle dostça ilişkiler kurdular; bu bilginlerden yapılan çeviriler, Hollandalıların düşüncelerini yaydılar. Bu bilginlerin hepsi için de evreni yöneten kanunlar, "Yüce Varlığın –bize bildirilmemiş– iradesine bağlıdır; böylece biz, ancak olaylara bakıp bu

kanunları çıkarabiliriz, çıkarmalıyız". Bunun için de "doğada bütün olup bitenleri –dikkatli bir gözle– incelemeli" ve "fizikten tüm varsayımları ilk kez kaldırıp atan ve olayların akışının ancak matematik olarak tanıtlanabileceğini ilk önce kabul eden" Newton'a eğilmeliydik.

Böylece, bu yöntem, temel noktalarda Descartes'ın yöntemi ile çelişiyordu. Peki, o zaman, Descartes'çı düşüncenin gelişmelerine "filozoflar"ın bağlılıklarını sürdürmelerine ne demeli? Aslında, Descartes'çı ve Newton'cu, her iki açıklamada da ortak olan, her şeye nicel ve mekanik bir açıklama getirme çabasıydı; bunun gibi, her iki okulun bilginleri için de ortak yöntem, mekanistlerin yöntemiydi. *Yöntem Üstüne Konuşma*'nın yayımlandığı günden başlayarak, fizikçiler aslında Descartes'ın düşüncesindeki bütünlüğü kavrayamamış, onun yalnızca mekanist görünüşüne takılmışlardı. Böylece Descartes'çılık, salt mekanizmle karıştırıldı. Descartes, kuşkusuz bu değildi. İşte, "filozoflar" Descartes'ın bir düşünce ustası olarak rolünden bahsederken, bir yandan mekanizmi, öte yandan deneysel bilimin yöntemini ve anlamını düşünüyorlardı; Descartes da 18. yüzyılda büyük bir etki olmayı sürdürmüşse, deneysel bilime açtığı yollarla olmuştur bu.

Toplumdaki istek

Descartes'çılık, öte yandan bilimde bir süredir elde edilmiş sonuçlar, merakları özellikle bilimlere doğru çevirip kamçıladı. Bütün *doğa bilimleri* için gerçekten bir hayranlık vardır: Hemen her sınıftan insan, özellikle Fransa'da kendilerini bu alana adar; başka ülkelerde de görürüz aynı coşkuyu. *Öğrenmenin araçları* çoğalmaktadır. Hayvan, bitki, taş koleksiyonları, fizik "odaları" gitgide artar durur: Dükler, majistralar, rahipler, hekimler, ün yapmış saygın kadınlar, din kuruluşlarının hepsinde bu araçlar vardır. XV. Louis'nin de elinde onlardan görüyoruz; ayrıca Buffon, XIII. Louis'nin kurduğu Krallık Özel Kalemi ile Krallık Bahçesi'ni geliştirir; bahçeleri iki katına çıkarır, seralar ve öğretim için bir anfiteatr yaptırır, II. Katerina'nın kendisine yolladığı koleksiyonları verir, herkesin isteğini yüreklendirir: Saray kadınları, onun yazmakta olduğu *Doğa Tarihi*'nde adları geçsin diye bağışlarda bulunmaktadır; "Krallık Özel Kalemine bağlı görevliler"in verdikleri şahadetnameler, sömürgelerde

krallık yönetimi için koleksiyonlar yapan görevlileri ödüllendirir. Resmi ya da özel bütün bu koleksiyonlar meraklılara açık tutulmaktadır.

Kamuya açık dersler, bilim zevkini yaymaktadır.

> Paris'te, 1734'ten beri, Rahip Nollet sadece deneye dayanan fizik denemeleri yapıyordu: Soyutlamalara dalmıyor ve matematiğe başvurmuyordu; makinelerini getirip ortaya koyuyor ve hemen ânında saptanmamış bir şeyi doğru olarak kabul etmiyordu. Böylece, bilim hakkında tam olmayan bir düşünce ortaya koyuyordu; çünkü bilim, hesabın berraklaştırdığı ve deneyin de doğruladığı –ardı ardına– usavurmalardı her şeyden önce. Öyle de olsa, yaptıkları hemen duyuldu, alabildiğine başarı kazandı ve bilime yeni çömezler çekti. Sokağında, elektriklenmeyi isteyen düşeslerin arabaları yığışıyordu. 1753'te kral, Navarre Koleji'ne onun için deneysel fizik dersleri koyduğunda, Rahip Nollet meraklılara açılmak zorunda kaldı; 600 dinleyicisi vardı. Krallık Bahçesi'nde kimyacı Rouelle, kamuya açık derslerine resmi kıyafetle başlıyordu: Ancak, sonra ısınıp yakalığını, peruğunu çıkarıyor, arkasından kıyafetini bir yana atıyor ve dersini gömlek katında bitiriyordu; bu kendini veriş dinleyicilerine de geçiyordu.

Fransa'da taşradaki yığınla kolejde, Hollanda'da, Almanya'da da öykünüldü bu derslere. Çoğu insan bir yerden bir yere gidip fizik deneyimlerini göstererek yaşamlarını kazanıyordu; özellikle elektrik dikkatleri çekiyor ve heyecanlandırıyordu. Halkın anlayabileceği kitaplar gitgide çoğalıyordu; bunların içinde, Rahip Pluche'ün *Doğanın Görünümü*, Rahip Nollet'nin *Deneysel Fizik Dersleri* (1748) gibi büyük değer taşıyanları vardı; Buffon'un *Doğa Tarihi* ile Priestley'in *Elektriğin Tarihi*'nin yanı sıra yığınla özetlemeler, sözlükler ve el kitapları durmadan gözden geçirilip basılıyordu.

Her yanda, yeni olmayan ama gitgide daha sıklaşan bir öğrenme susamışlığı ve bir zekâ tutkusu görüyoruz. Bir zengin maliyeci ailenin kızı Geneviève de Malboissière, bildiği Latince, Yunanca, Almanca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolcanın yanı sıra trajedi ve komediler yazmaktadır; ama yetinmez bunlarla; matematik hocaları vardır, Valmont de Bomare'dan fizik ve doğa tarihi dersleri alır, Buffon'u okur. Bir oymacı ressamın kızı olan –geleceğin o ünlü– Madam Roland'ı, matematik ve fiziği inceler, Rahip Nollet'yi, fizikçi ve doğa bilimci Réaumur'ü,

matematikçi ve astronom Clairaut'yu okur. Voltaire matematiği inceler, Newton'un çalışmalarını halkın anlayabileceği biçimde özetler; Diderot, Rouelle'le beraber üç yıl boyunca anatomi, fizyoloji, kimya derslerini izler ve fizyoloji üstüne önemli bilgiler bırakır arkaya; Jean-Jacques Rousseau matematik, astronomi, tıp öğrenir, *Kimyanın İlkeleri* adıyla yığınla bahis kaleme alır; Franklin elektrik deneyleri yapar, Goethe optik ve botanik araştırmalarını izler; Fransa veliahtı fizik dersleri alır, İngiltere Kralı III. George botanikçidir, Savoie'lı III. Vittorio Amedeo Rahip Nollet'nin deneylerini tekrarlar.

Geçen yüzyılın ortalarında çoğu kişi, insan duygularının en ince biçimlerini birbirinden ayırt etmeye; kelimeleri ve –doğruyu, güçlülüğü, inceliği ve dokunaklılığı en güzel dile getirecek biçimde– sıralanışlarını uzun uzadıya araştırma zamanlarını daha fazla ayırabiliyorlardı; farkına varılmamış ya da iyi anlaşılmamış duygular üstüne esinler ve güzel söyleyiş biçimleri bulmak için eski yazarları her gün daha fazla düşünebiliyorlardı. Dinle ilgili bazı uygulamalardan; yönlendirmek ve kurtuluşa katılmalarını sağlamak için, duygu ve tutkulara daha fazla göz kulak olarak, Hıristiyanca yetkinleşmeye doğru gösterdikleri çabadan da yardım görüyorlardı. Ne var ki, 18. yüzyılda din o denli yardımcı değildi artık; gerçi ayine ve günah çıkarmaya giden çok insan vardı, ama içten gelmiyordu bu, eskisi gibi inanmıyorlardı; din, daha az duyulan ve daha az yaşanılan bir şeydi çoğu kez. Edebiyata karşı sevgi sürmektedir gerçi; ancak, merakın alanı o denli genişlemiştir ki, edebiyata iyice dalıp tat almak artık mümkün değildir. Zevk piçleşir böylece. Montesquieu ile Voltaire, "Tasso'nun yalancı ışıltısını Vergilius'un som altınına" yeğler durumdadır bazı zaman. Aslında herkes, görünüşleri aşıp ilkelere varmanın, bu ilkeleri devrin genel felsefesine bağlamanın ve d'Alembert'in söyleyeceği gibi, "yüreğin metafiziği"ni yapmanın telaşı içindedir. Gerçekte olanı savsaklarlar; psikoloji çoğu kez ilkel durumdadır; bir şeyi dile getiriş soğuk ve soyuttur. Bilimler ilerlemektedir gerçi; ama edebiyat geri çekilmektedir; ve işte bu bakımdandır ki 18. yüzyıl, 17. ve 19. yüzyıllar arasında silik bir çehre gösterir.

Yönetimlerin desteği

Bilime olan tutku bilginleri yüreklendirir; her biri güçlendirici bir yakınlığın konusudur ve çalışmalarını yürütmek için

fırsatları ve maddi araçları bulabilmektedirler. Örnek mi? Buffon'un topraklarını kral kontluğa çevirir; yüceliğini şakımak için on şair vardır çevresinde; daha yaşarken heykeli dikilir; Montbard'daki malikânesi hac yerine döner; öldüğünde, şatosuna bakan tepeye bir küçük kilise yapılır ve bir yıl boyunca mumları yanar durur; çalışma odasına "bir tapınağa yaklaşılır gibi" yaklaşılır. İngiltere Kralı I. George, Rus Çarı Büyük Petro "fizikçiler"in laboratuvarlarını ziyaret ederler; II. Friedrich, bilginleri ve filozofları sofrasına kabul eder; II. Katerina da çalışma odasına alır, yarenlik eder onlarla.

Çoğu bilim daha başındaydı işin; az aletle çok şey yapmak gerekiyordu. Kimyacı Scheele, tüp diye su bardaklarını kullanıyordu; Franklin, elektrik üstüne çalışmalarına camdan bir tüp ve bir kedi derisiyle başladı. Ancak astronomi, coğrafya böylesi ilkel araçlarla yetinemezdi; çok geçmedi kimya için de aynı şey söz konusu oldu. Lavoisier'nin laboratuvarına koca koca aletler kondu; deneyleri de –aklın almayacağı kadar– yakıt gerektiriyordu. Bereket krallar vardı! Akademiler yoluyla yardımlarda bulunuyorlardı: Üyelerine maaş bağlayan bu akademiler, yarışmalar tertipliyor, çalışanları ödüllendiriyor; mali bakımdan devletin desteklediği bilimsel seferler düzenliyorlardı. Bu yolda örneği Fransa verdi: Yolu XIV. Louis açtı, onu XV. ve XVI. Louis izledi ve her ülkede öykünüldü bu davranışa.

> XV. Louis, Paris Bilimler Akademisi üyelerine dayanıp dünyanın yüzölçümüyle ilgili pek büyük çalışmaları yönetti: Meridyenin ölçümü, Brest ile Strasbourg arasının enine ölçümü, Cassini'nin genel Fransa haritası bunlar arasındadır. Meridyenin derecelerini ölçmek, Ay'ın Dünya'ya mesafesini belirlemek ve başka girişimler için Peru'ya, Laponya'ya ve Ümit Burnu'na kalabalık bilim heyetleri yollattı.
>
> Başka devletler de izlediler bunu.

Büyük Petro, St. Petersburg Akademisi'ni kurdu (1724); Asya'yı Amerika'dan ayıran boğazı görüp tanıması için Bering'i gönderdi oraya. Çariçe Anna ile II. Katerina, Sibirya'ya bilimsel seferler düzenlediler. II. Katerina, St. Petersburg'a, İsviçreli matematikçi Euler'i, Fransız filozofu Diderot'yu getirtir. Euler, felsefe ve bilimler üzerine kaleme aldığı *Bir Almanya Prensesine Mektuplar*'ı, Prenses d'Anhalt-Dessau için yazar. Stockholm Kraliyet

Akademisi 1739'da, Kopenhag Kraliyet Enstitüsü 1745'te kurulur. Prusya Kralı II. Friedrich, 1710'da babasının temelini attığı Berlin Bilimler Akademisi'ne matematikçileri çağırdı; Fransızlardan Maupertius, d'Alembert, Lagrange, İsviçreli Bernoulli bu çağrıya uyup gittiler. İngiltere Kralı III. George, onca hasisliğine karşın astronom William Herschel'e cömertçe davrandı: Maaş bağladı, krallık şatosunun yanında ev verdi; ve o da gözlemevini kurdu orada ve buluşlarını yaptı.

> Dünya'nın Güneş'e olan mesafesini belirlemek için Venüs'ün 1761 ve 1769'da Güneş'in önünden geçişlerini gözlemek amacıyla hükümetlerin önlemler aldığını görüyoruz. Fırsatı iyi kullanmak gerekiyordu; çünkü Venüs'ün birbirinden sekiz yıl arayla ayrılan bu iki geçişi –aşağı yukarı– 120 yılda bir oluyordu. İngilizler Tahiti'de, Hudson Körfezi'nde ve Madras'ta; Danimarkalılar Kuzey Burnu yakınlarında; İsveçliler Finlandiya'da; Ruslar Laponya ile Sibirya'da; Fransızlar California ile Pondiçeri'de gözlemlerde bulundular.
>
> Avrupa, insanlık hakkındaki bilgisini artırmak için birleşiyordu.

Büyük, güzel ve yararlı gerçekler adına ilerlemeler, diplomasi ve savaşlar için harcananlar göz önünde tutulursa, hükümetlere hiç de pahalıya mal olmuyordu: Fransız hükümeti, Dünya'dan uzaklığını belirlemek amacıyla Ay'ı gözlemlesin diye 1751'de Ümit Burnu'na La Caille'ı gönderdi; o da dört yıl kaldı orada ve kendisine verilen görevden başka, kutup göğünde –hem de şaşırtıcı bir dakiklikle– 10.000'den fazla yıldız saptadı; aletlerin taşınıp kurulması giderleri de içinde olmak üzere, harcanan para devede kulaktır.

Bilginlerin evrenselliği

Bilimler ilerliyordu ve bilginlerin de bir etkisi vardı; ne var ki bir bakımadır bu, çünkü uzmanlaşma artsa da bugünküne kıyasla çok daha azdı ölçüsü. 18. yüzyılda doğa bilgisinin adı hep felsefe; ve doğanın yasalarını inceleyenler de "filozof" diye adlandırılır. Hepsi de bilimsel buluşlardan ilkeleri çıkaran ve onların Evren ve insanla ilgili düşüncelerimizin üstündeki sonuçlarını gösteren, asıl anlamıyla filozofların eserlerini tanırlar; böylesi eserlerin aracılığıyladır ki, bilimlerin etkisi daha da artar. Buffon, kendi ilkelerini Leibniz'e borçludur; Montesquieu

Malebranche'a; hepsi de Aristoteles'e ve Descartes'a borçludur. Ayrıca, birkaç bilimle birden uğraşırlar: Matematikçi ve astronom Laplace, hayvansal ısı ve solunum hakkında Lavoisier'nin denemelerine yardımcı olur; matematikçi Euler, tasım kuramının yanı sıra yayılma ve dalgalanma üstüne fizik varsayımlarını da inceler. Hekim La Mettrie, mekanist öğretiyi manevi alana taşır. Yararı da vardır bunların; çünkü gelişme, bir bilim yöntem ve verilerinin bir öteki bilime uygulanmasının sonucudur. Aslında, klasik eğitimden geçtikleri için bilginlerin çoğu ilk kaynaklara başvurarak bilimsel gelişmelerini sağlayabiliyor ya da tamamlıyorlardı. Yığınla matematikçi Eukleides'in *Öğeler*'ini Yunancasından, Descartes'ın *Geometri*'si ile Newton'un *İlkeler*'ini de Latincesinden okuyup anlayacak durumdaydılar. Bir ustanın düşüncesini doğrudan doğruya öğrenmenin sağladığı yarara; uğraştıkları bilim dalının gerçek ve tarihsel gelişmesini, sorunların nasıl konulduğunu ve –başka sorunlara da yol açan– çözümlerin gerçekte nasıl bulunduğunu görmenin yararını da ekliyorlardı. Böylece, kendi bilimlerinin anlamı, yöntemi, yürüyüşü ve geleceği hakkında en açık ve en aydınlık düşüncelere sahip oluyorlardı.

Buna karşılık, bilginler bir yeni güçlükle karşı karşıya geldiler. Latincede hâlâ yığınla bilimsel eser bulunsada, Fransızları örnek tutup Latince değil, kendi anadillerinde yazmaya koyuldular. Yüzyılın ortasından başlayarak, d'Alembert bu yeni uygulamanın sakıncalarını gösterir ve şöyle der: "Kendisinden önce gelenlerin buluşları hakkında derinliğine bilgi sahibi olmak isteyecek bir filozof, belleğini, birbirinden farklı 7-8 dille doldurmak zorunda kalacak; yaşamının en değerli zamanını onları öğrenmeye adadıktan sonra aydınlanmaya fırsat kalmadan ölecek." Lavoisier, İngiliz kimyacı Priestley'in yazdıklarını öğrenmeye kalktığında hayli güçlük çekti; bereket, eşi çevirdi söylenenleri. Ancak, bilginlerin çoğu artık Latince yazmadıklarında hâlâ Fransızcaya, Avrupa'nın bu evrensel diline başvuruyorlardı. Basel'den gelen bilginler, Bernoulli ailesinin matematikçileri, büyük Euler böyle yaptı; Berlin Akademisi'nin ve St. Petersburg Akademisi'nin bilginleri de öyle yaptılar.

Özetle, bilginler –görece de olsa– pek doyurucu çalışma koşulları buldular.

Bu bilimsel araştırmalar hareketinin teknik gereksinmelerden, dolayısıyla sanayi, tarım ve ticaretin zorunluluklarından

doğup doğmadığı sorulmuştur. Nasıl yanıtlamalı bunu? Paris Bilimler Akademisi, Londra Kraliyet Cemiyeti gibi büyük bilgin heyetleri, bireysel araştırmacılar, bir Clairaut, bir Black, bir Lavoisier, teknikle ve pratikteki uygulamayla pek az ilgiliydiler. Bilimlerdeki gelişme, bir bakıma bilimsel sorunların çözümünün sonucudur; bu ilerlemeler, kuramsal açıklamaların araştırılmasıyla, doğa olayları hakkındaki merakla, metafizik ve teolojik sorunları çözme arzusuyla, evreni açıklama gereksinmesiyle ilgiliydi öncelikle. Buna karşılık, bilimsel buluşlar teknik üzerinde az etkiliydi; ancak, bilim tekniğe hizmet edebilir düşüncesi her an canlıydı ve 1750'ye doğru da belirginleşti bu. Ne var ki, gerçekte, bilimin tekniğe uygulanışı pek az oldu. En açık örnek, James Watt'ın buharlı makinesi için Black'in "gizli ısı" kuramından yararlanışıdır. Ancak, böylesi olaylar nadirdir.

Genel olarak, bilimin buluşçulara yardımı azdır o yıllar.

MATEMATİK VE ASTRONOMİ

Matematikte çeşitli ve güzel çalışmalar çıktı ortaya; ancak, yeni ve esaslı hiçbir ilke bulunmadı. Astronomlar ise deneysel düşünmenin en güzel örneklerini verdiler.

Matematik bilimlerdeki gelişmeler

Matematikçiler, 17. yüzyılda Newton'la Leibniz'in –Descartes ve Fermat'nın çalışmalarından da yararlanarak– buldukları sonsuz küçük hesabını geliştirdiler. Bir büyüklüğün belli bir andaki durumunu verirken, aynı anda derinlik ve yöneliş olarak nasıl değiştiğini de gösteren yeni hesap, astronomlara ve fizikçilere sürekli hareketleri inceleme olanağını veriyordu. Newton'un *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nin üçüncü basımı 1726'da ve 1671'de yazılmış *Fluxionlar Yöntemi*'nin çevirisi 1736'da yayımlandı ve okundu. Ne var ki, Newton'la Leibniz, sonsuz küçük hesabını pek yetersiz bir durumda bırakmışlardı; tanıtlamasız öneriler, çözülmemiş yığınla sorun vardı ortada; arkadan gelenler onları tamamladılar, aydınlatıp tanıtladılar.

18. yüzyıl matematikçileri aslında pratik çalışmalar yaptılar: Mekaniğin ve astronominin ortaya attığı sorunları çözmek; göğün ve gök cisimlerinin gözlemlerinden doğan olayları açıklamak, işte onların yaptıkları! Rüzgârla dolmuş dikdörtgen bir

yelkenin biçimi, "çeşitli yoğunluktaki katmanlar"dan geçen bir ışığın çizdiği yol, rüzgârın etkisi, akışkanların hareketleri, titreşen ipler, yeryuvarlağının biçimleri, Ay'ın hareketleri, olasılık ve kesinlik: İnceledikleri sorunlar bunlar. Böylece, matematik aygıtını şaşırtıcı biçimde yetkinleştirdiler: Euler 1735'te, birçok ünlü matematikçiyi eski yöntemlerle aylarca uğraştıracak bir astronomi sorununu, kendi yöntemleriyle üç günde çözdü; 19. yüzyılda daha da yetkin yöntemlerle, Gauss bir saatte çözecektir bunu. Matematikçiler, çözümlemeyi geometriden kesinlikle ayırdılar: Daha önceleri, geometrik bir biçimde konulmuş sorunları çözüyorlar ve hesap sonuçlarını da geometrik bir biçime indirgiyorlardı; 18. yüzyılda ise, çözümlemeyi bağımsız bir bilim haline getirdiler ve Lagrange, sonunda hoş bir iş yaptı, *Analitik Mekanik* adlı eserine tek bir şekil, tek bir çizgi sokmadı.

Bütün bu gelişmelerde üstünlük neredeydi?

17. yüzyılın son otuz yılında büyük matematikçiler, ya Newton gibi İngiliz ya da Leibniz gibi Almandı; 18. yüzyılda ise İsviçreli ve Fransızdırlar. İsviçreliler, Baselli Bernoulli ailesi ile Euler (1707-1783) daha çok özel sorunlarda hevesli, kısmi gerçeklerin büyük bulucularıdır; Euler, yorulmak bilmez bir kişi olarak, kendinden önce gelenlerin geliştirdikleri bütün büyük düşüncelerden esinlendi. Fransızlardan Clairaut (1713-1765), d'Alembert, Lagrange (1736-1813), Laplace (1749-1829) daha çok bireşimci kafalardır; soyut yöntemler bulmuş, sonsuz çeşitlilikteki özel durumları genel sonuçlar içinde özetlemişlerdir. Öte yandan, Newton'un öğretisini geliştirip yaydılar; yeni hesabı mekaniğe ve astronomiye uygulayıp gök mekaniğini kurdular.

Fransa, o yüzyılda matematik krallığıdır bir tür.

İngilizlerin –görece de olsa– gerileyişi şundan ileri geliyordu belki: Bir yandan Newton, Leibniz'inkinden daha yetersiz bir hesap yöntemi bırakmıştı; öte yandan, sonsuz küçük hesabının gerçek bulucusunun Newton mu, Leibniz mi olduğu konusunda İngiliz, Alman ve İsviçrelilerin aralarında sürdürdükleri –o büyük ama boş– tartışma vardı. Bu tartışma, Kıta Avrupası matematikçileri ile İngiliz matematikçileri arasındaki düşün alışverişini seyrekleştirdi. İngilizler, Newton'un yöntemlerine kapandılar ve 1820 tarihine değin kıtadaki parlak buluşları görmezlikten geldiler. Bir gerileme bile oldu onlarda. 1717'de Brook Taylor, sonlu diferansiyel hesabını titreşen tellerin

hareketine uygular ve ünlü teoremini açıklarken, Maclaurin, 1731'de yayımladığı *Fluksiyonlar Kitabı*'nda düşüncelerine sağlamlık getirsin diye geometrik tanıtlamalardan yararlandı; ve arkasından da bir mihver çevresinde dönen sıvı kitlesinin, yerçekiminin etkisiyle, elipsoid biçimini aldığı hakkındaki kuramı geometrik biçimde sergiledi. Yurttaşlarının dikkatini geometriye çekti ve onların çözümlemeyi savsaklamalarına yol açtı. Böylece, bir bakıma kapalı bir fanus içinde çalışan İngilizler gitgide uyuşup kaldılar.

Oysa Kıta Avrupası'nda Fransızlar, hem Leibniz hesabını hem Newton hesabını, ikisini birden kabul etmişlerdi; matematik bilimler, Descartes'ın çalışmaları sayesinde orada öylesi parlak bir gelişme içindeydi ki, Leibniz'i de Newton'u da özümseyecek kafalar hazır bekliyorlardı.

Çözümleme baş tacı da olsa geometrinin bir başka dalı bulundu: Tasarı geometri.

Bulan da bir Fransız, Gaspard Monge'du (1746-1818).

Beaune'da bir esnafın oğlu olan Monge, Mézières Mühendislik Okulu'nda teknik yardımcıydı. 1764'te, doğduğu kentin planını yaparken dikkati çekti. İstihkâmların planlarını ve profillerini yapmakta kullanılan usullerin karmaşıklığı ile gerekli hesapların uzunluğu Monge'un gözüne çarptı. 1766'dan başlayarak, askeri mühendislerin, taşçı ustaların, mimarların, dülgerlerin, sanatçıların kullandıkları dağınık grafik usulleri bir araya getirip yalın ve sağlam geometrik usavurmalar üstüne kurulu genel ve yeknesak bir tekniğe dönüştürdü; tasarı geometriydi bu. Okulun komutanı yöntemi –susamışçasına– kabul etti ve 1768'de onu matematik profesörü olarak atadı; ancak, askeri okullar arasındaki rekabet yüzünden, buluşunu yaymasına izin vermedi. Bununla beraber yöntem, okuldan mezun subaylarca az buçuk yayıldı ve ancak 1795 yılında, ilk kez yayımlandı.

Çözümlemeciler, akla dayanan mekaniği ilerlettiler. Bunun temeli, 17. yüzyılın sonlarında Huygens'in çalışmalarıyla atılmıştı; Newton da çoğu yerde onlara dayanıp akla dayanan mekaniğin kurulacağı biçimi belirlemişti. O tarihten sonra, yeni bir ilke konmasa da Newton'cu ilkelerin tümdengelimci, biçimsel ve matematiksel bir gelişimi oldu. En önemli rolü de Fransızlar oynadılar bu konuda. D'Alembert, *Dinamik Kitabı*'nda (1743)

daha önce yapılan buluşları getirip birbirine bağladı ve onları yalın birkaç usule indirgedi; bu konuda ortaya attığı teorem bugün de kendi adını taşır; böylece, daha önce bilinen ve incelenmiş deneylerden yararlanmanın pratik usulleri saptanmış ve ayrıca her yeni özel durum için yeniden düşünmenin yorgunluğu da ortadan kaldırılmış oluyordu. Maupertius, 1744'ten başlayarak en küçük etki ilkesini haber veriyordu. Işığın "çeşitli ortamlardan geçerken ne en kısa yolu ne de en hızlı zamanı izleyeceği"ne işaretle şunu öneriyordu: "Işığın aldığı yol etki miktarının en küçük olduğu yoldur"; ona göre "etki miktarı, nesnelerin kütlesinin hızından ve katettikleri ortamdan doğar". Ne var ki bu fizikçi, metafizik amaçlarla da hareket ediyordu; ortaya attığı ilkeyi doğanın genel kanunu haline getirmek istiyordu; böylece, hayvanların hareketine, bitkilerin çoğalmasına, yıldızların dönmesine de uygulanabilecekti bu ilke. Bütün bir evrenin tek bir kanunla nasıl düzenlendiğini gösterirken, Yüce Varlığın bilgeliğini ve büyüklüğünü de belirtmiş, giderek Tanrı'nın varlığı hakkında bir yeni kanıt getirmiş olduğunu düşünüyordu.

Ondan sonra gelen matematikçiler, bu ilkeyi her türlü metafizik görünümden kurtarıp nesnel hale getirmek için çalıştılar. Euler, 1751'de şöyle formüllendirdi ilkeyi: "Doğada herhangi bir değişme ortaya çıktığında, bu değişme için gerekli etki miktarı, mümkün olabilen en küçük miktardır." Tanıtladı bunu ve ondan *maximis et minimis* yöntemini çıkardı ve onu ağırlığı olan nesnelerin parabolik hareketine, merkezi bir gücün yarattığı hareketlere vb. uyguladı. Ne var ki Euler, sistemler yerine teker teker nesneleri düşünüyordu hâlâ ve bu ilkede doğanın evrensel bir kanununu görmeyi sürdürüyordu.

Lagrange, *Çözümlemeci Mekanik* adlı eserinde, her türlü metafizik kaygıyı bir yana attı ve ilkeyi mekanik içinde ele aldı; ancak, yeni bir matematik araç, diferansiyel hesabı sayesinde sistemlere uyguladı ilkeyi. Lagrange, ilkeye metafizik ilke olarak değil, "mekanik kanunların yalın ve genel bir ürünü" olarak bakıyordu. Böylece kitapta, pozitif bir anlayış hüküm sürüyordu. Bilgin, 1788'de içine geometrik hiçbir şekil koymadan yayımladı eserini; "Önsöz"ünde öyle diyordu: "Bu kitapta hiçbir şekil bulunmayacak." Gizil hızlar ilkesinden, büyük bir sağlamlıkla ve olanca zarafetle bütün bir mekaniği çıkardı: Soyut bir ilkeden hareketle, "bilimsel bir poemin mısraları

gibi" akan formüllerle fizik biliminin toptan kuruluşuydu bu. Ortaya bütün bir yüzyılın çalışmasını bir araya getirip özetleyen kuramsal değeri pek büyük bir eser konmuştu; ne var ki, Lagrange ne düşünürse düşünsün, eserde şekillerin yokluğu, kitabın izlenmesini hiç de kolaylaştırmıyordu.

Carnot (1753-1823), yüzyılın "Çözümlemeci Devrim"ini, 1797'de yayımladığı *Sonsuz Küçük Hesabının Metafiziği Üstüne Düşünceler* adlı eseriyle tamamladı. Rahatsızlık içinde bulunan geometricilere, bu hesapta, belli bir anda pratik bakımdan yok derecesine varıncaya değin küçültülebilecek ve denklemlerden arındırılabilecek sonsuz küçük miktarları kullanarak yanıt verdi. Bu geometriciler, böylesi miktarlara hayal olarak bakıyorlardı ve sonsuz küçük hesabı da belirsizdi onların gözünde. Carnot, miktarların oluşum halinde olduklarını, bir süreklilik kanunu sayesinde yok olup gittiklerini ve bu kanunun onların daha önceki durumları ile başka miktarlarla ilişkilerini belirlediğini gösterdi. Bu şekliyle, sonsuz küçük hesabı pek açıktı ve pek belirgindi.

Sonunda, matematik bilimler, taşıdıkları yetkinliğin sonucunda, bilimlere örnek ve matematikçiler ya da –o yıllarda denildiği gibi– "geometriciler" de bilgin sözcüğünün karşılığı oldular. "Geometri", "filozof" olmak isteyen bir kişinin düşünsel hazırlanışıydı; geometrik düşünce de bu tümdengelimci ve genelleştirici yüzyılın düşüncesiydi.

Astronomi: Güneş Sistemi'nden Evrene

Astronomide Fransızlar Newton'un çalışmalarını tamamladılar; gök mekaniğini kurdular ve astronomiyi doğa bilimlerinin temsilcisi, yetkin bir bilim haline getirdiler. Astronominin gelişmesi, her bilimin izlemesi gereken yürüyüşü gösterdi. Astronomlar, deneysel düşünmenin en güzel örneklerini verdiler; astronomi, içinde gözlemin, deneyin ve deneysel usavurmanın söz konusu olduğu her durumda bir okul gibi oldu.

Bütün bilimler gibi, astronomi de 16. yüzyıldan önce, görünüşlerin gözlemi ve onları açıklamak ve hesaba vurmak için de, uydurma varsayımlar döneminden geçti uzun süre. Sonra 16. ve 17. yüzyıllarda olayları yöneten kanunların bulunması dönemi geldi. Kopernik, Dünya'nın kendi çevresinde ve Güneş çevresindeki hareketlerini ortaya çıkarmıştı; Kepler, gezegenler dünyasının hareket kanunlarını buldu. Son olarak da 17. yüzyı-

lın ikinci yarısında son aşamaya gelindi: Bu kanunlardan hepsini açıklayan ilkeye yükselmek; Newton'un "evrensel çekim" ilkesiyle yaptığı da buydu.

18. yüzyılın başlarında, Newton'un düşüncelerini doğrulamak kalıyordu. Newton önce şu sorunu çözmüştü: Gezegenler Kepler'in kanunlarını izliyorlarsa, neydi hareket ettirici güç? Ona göre bu güç her gezegen için, gezegenin kütlesiyle orantılı ve aradaki mesafenin karesi ile ters orantılı olmak üzere, Güneş'e yönelik olmak gerekirdi. Düşündükçe şu noktaya da gelmişti: Bu çekimi sadece Güneş gezegenler üzerinde yapmıyordu; Ay'ı Dünya çevresinde döndüren, ağırlığı olan cisimleri yeryüzüne düşüren de aynı güçtü; hatta bu güç, her bir molekülden ötekine olmak üzere bütün evrende etkisini gösteriyordu.

Evrensel çekim ilkesiydi bu.

Oysa doğrulamak gerekiyordu kuramı. Gerçekten, Newton'un ilkesi büyük itirazlarla karşı karşıyaydı. Çekim, mesafeli bir etkiydi ve kimse de açık seçik farkında olamıyordu. Descartes'çılar, Newton'u gizli güçlere başvurmakla suçluyorlardı; Newton, doğa üstünde herhangi bir etkide bulunmadan olayları saptadığını, onları hesaba vurup kanunlarını gösterdiğini söylüyordu. Ne var ki, çömezleri, çekimin gerçekten mesafeli bir etkiden ileri geldiğini ve bunun maddenin temelli bir niteliği olduğunu belirtiyorlardı. Skolastiğe doğru geriler gibiydiler. Öte yandan, yığınla olay vardı ki, iyice açıklanmış değildi; örneğin, gelgitler böyleydi. Newton bunları, Ay'ın ve Güneş'in çekimine bağlıyordu; ancak, Güneş'le Ay'ın gücünü açıkça hesaplamadığı gibi, etkilerin ayrıntılarına da inememişti; hareketsiz bir yıldız tasarlamıştı ve hareketsiz bir dünyanın üzerinde suları yükseltip alçaltıyordu. Öyle olunca da keyfiliğe saptığı, gerçeklerden uzaklaştığı ve bilgi boşluklarını lafla doldurduğu suçlaması yöneltiliyordu kendisine.

Kuramın doğrulanması, 1750 öncesinde ve sonrasında olmak üzere iki aşamada oldu.

Newton'la Huygens, tüm yıldızların çekme yeteneği olduğunu söylemişlerdi. Dünya'nın da nesneler üzerinde, kütleleriyle oranlı olarak –ve insanların ağırlık dedikleri– bir çekim gücü var mıydı? Bu ağırlık, nesnenin Dünya'da bulunduğu yere göre farklı olmak gerekirdi; çünkü Dünya, kutuplardan geçen hayali bir mihver çevresinde döndüğüne göre, nesneleri uzak-

laştırma eğilimindeki merkezkaç güç, ekvatorda kutuplarda olduğundan daha fazla olmalıydı; nesneler, ekvatorda daha az çekime uğramalıydılar; böylece Dünya, kutuplara oranla daha şişkin olmalıydı; tam bir küre değil, kutuplarda biraz basıktı herhalde. Bu noktada, Newton'la Huygens, aynı düşüncedeydiler, ancak ondan sonra yollarının ayrıldığı bir nokta vardı: Newton, maddenin her parçasına bu çekimi uyguluyordu, yani ona göre çekim gerçekten evrenseldi; Huygens'e göre ise çekim, kütle olarak dünyaya özgü bir güçtü, evrensel değildi; kutuplardaki basıklığın ölçüsü de her ikisine göre başka başkaydı.

Denemeler gösterdi ki kutuplar basıktı; ancak, çekim de evrenseldi, yani Newton haklıydı.

Gelgit olayında da yine çekim rol oynuyordu (1740).

Clairaut 1752'de, *Ay Kuramı* adlı incelemesiyle, St. Petersburg Akademisi'nin ödülünü kazandı; Newton'un terk ettiği bir sorun hakkında hemen hemen kesin bir çözüme vardı. Lagrange 1764'te, Ay'ın niçin Dünya'ya hep aynı yüzünü gösterdiğini açıkladı. Euler 1718 ve 1752'de, Le Monnier'nin çalışmalarını doğrulayarak, Satürn'le Jüpiter'in eşitsizliklerinin birbirlerini karşılıklı çekmelerinden ileri geldiğini gösterdi. Ne var ki, Newton ile Euler, Güneş sisteminde o denli çeşitli güçlerin, durumlardaki onca değişikliğin, yoğunluklardaki alabildiğine farklılığın bir denge içinde bulunduklarından kuşkuluydular. Newton, karşılıklı etkiler dolayısıyla yollarından sapmış cisimleri yerli yerine oturtmak amacıyla güçlü bir elin zaman zaman müdahale ettiğini düşünüyordu; Tanrı'nın gerekliliğinin doğrulanmasıydı bu ona göre. Oysa gözlemler şunu gösteriyordu: Ay'ın ve Jüpiter'in ortalama hızları artıyor ve Satürn'ünki azalıyordu; görünüşe bakılırsa, Satürn Güneş sistemini terk edecek, Jüpiter Güneş'e, Ay da Dünya'ya düşecekti. Ancak, Laplace 1773'te şunu tanıtladı: Gezegenlerin ortalama hareket ve mesafeleri değişmezdir ya da dönemsel olarak küçük değişmelere tâbidir sadece; 1784 ile 1787 arasında da bir gerçeği daha gösterdi: Değişiklikler dönemsel bozukluklardır ve o da evrensel çekim kanununa bağlıdır. Güneş sistemi durmuş oturmuştu ve dengeliydi ve bütün bunlar da evrensel çekim ilkesinin sonucuydular.

Bu açıklama için Tanrı'ya gerek yoktu; Laplace'ın bu varsayıma hiç de gereksinmesi olmamıştı!

Ancak, ilkenin en çarpıcı doğrulamasını 1759'da Clairaut, Halley Kuyrukluyıldızı vesilesiyle verdi.

Halley'in Newton'un çalışmalarına karşın kuyrukluyıldızların eşit zaman aralarıyla görünecekleri, Güneş çevresinde belli dönemlere uyarak hareket ettikleri ve bunun da gezegenlerinki gibi düzenli olduğu konusundaki sözleri kuşku konusuydu yine de. Kuyrukluyıldızlar 1729, 1742, 1744, 1748'de görünmüştü. Hızlarına ve yönlerine bakıp matematikçiler yörüngelerini hesaplamış ve bunun bir parabol olduğunu bulmuşlardı. Kuyrukluyıldızlar eğer dönüp geliyorlarsa, bu parabol uçsuz bucaksız bir elipsin bir parçası olmalıydı. Oysa Halley, 1682'de gördüğü kuyrukluyıldızın 76 yıl sonra geleceğini önceden haber vermişti; daha önceki gelişleri de 76 yıl 62 gün ve 76 yıl 42 gün aralarla olmuştu. Bu kuyrukluyıldızın 1531, 1607 ve 1682 yıllarında yapılan gözlemlerinden yola çıkıp, Clairaut, Jüpiter'le Satürn'ün etkisini de hesaba katıp bu kez 76 yıl 211 gün sonra Güneş'e en yakın noktada olacağını hesapladı; saptadığı tarih de 13 Nisan 1759'du; her şeye karşın bir aylık bir yanılması olabileceğini de ekledi. Gerçekten kuyrukluyıldız, 13 Mart 1759'da Güneş'e en yakın noktadaydı. Hesabın doğruluğu bütün dünyayı hayran bıraktı ve güven sağladı bilime. Bütün astronomlar, kuyrukluyıldızı gözlemlediler; nelerden oluştuğunu hesapladılar, daha önceki görünüşleriyle tıpı tıpına benzer olduğunu gördüler. Böylece tanıtlanmış oldu ki, kuyrukluyıldızlar da gezegenler gibi, Güneş'in odaklarından biri olduğu elipsler çiziyorlardı; onlar da evrensel çekim kanununa tâbiydiler.

Clairaut, St. Petersburg Akademisi'nin 1762 yılındaki ödülünü kazandı.

Ne var ki kuyrukluyıldızlar, kamuoyunu karıştırmayı sürdürdüler yine de. 1773'te Lalande, Bilimler Akademisi'nde, Dünya'nın yakınından geçecek bir kuyrukluyıldızın yol açacağı korkunç bir gelgit olasılığından söz etti; bütün kıtalar su içinde kalacaktı. Lalande'ın varsayımı, Paris'te ağızdan ağıza dolaştı, öyle olunca da biçim değiştirdi: Bir kuyrukluyıldızla karşılaşılacaktı, günü bile saptandı. Ne var ki astronom Séjour, böylesi bir karşılaşmanın ne denli olanaksız olduğunu gösterdi; tanıtlama inandırıcıydı ve kuyrukluyıldızların hiçbir tehlikesi yoktu.

Newton'un kuramları bir kez daha doğrulanmıştı.

Astronomi de alabildiğine yetkinliğe ulaşmıştı.

Bir yandan varsayımlar doğrulanırken, öte yandan gözlemciler çabalarını sürdürüyorlardı; ve evren, insanı hayran bırakacak biçimde genişliyordu. Gözlemcilerin gereksinmelerinden doğan bir dizi teknik ilerleme de gözlemleri kolaylaştırdı; aletlerdeki yetkinleşme buluşları da çoğaltıp hızlandırdı: La Caille 1571'de Ümit Burnu'nda 10.000 yıldızın kataloğu-

nu çıkardı. Herschel, 1781'de Uranus gezegenini, 1789'da da Satürn'ün 6. ve 7. uydularını buldu; ayrıca, çoğu bulutsunun (nebülöz) ışıklı çekirdekler içerdiğini ve bunlardan bir bölümünün pek büyük sayıda yıldız grubundan oluştuğunu gösterdi. Yaşanabilecek başka dünyalar olasılığı da beliriyordu: Ay'da; bunun gibi Mars, Venüs ve Merkür gezegenlerinde de atmosfer olabileceği üstünde duruldu. Öte yandan, gitgide büyüyen bir evrende gezegenler ve yıldızlar –baş döndürücü biçimde– geri çekiliyorlardı: La Caille, 1751'de Ay'ın Dünya'ya 85.464 fersah mesafede olduğunu söyledi; 1761 ve 1769'da yapılan uluslararası gözlemlere göre Güneş, Dünya'dan 35 milyon fersah uzaktaydı ve Dünya'dan da 1.400.000 kez daha büyüktü; yıldızlar da Güneş'ten daha büyüktüler ve Güneş sisteminin dışında ve pek uzaktaydılar.

Ne var ki, Güneş sistemi artık bilinse de yıldız sistemleri henüz bilinmiyordu.

Bir "Yıldızlı Kubbe" altında yaşıyorduk hâlâ!

Bu anlayışı Herschel altüst etti: 1781'de Uranus gezegenini bulduktan sonra yıldızlar üstüne gözlemlerden, Güneş'in gökte bir noktaya doğru gittiği sonucuna vardı; 1785'te de Güneş sisteminin pek geniş bir takımyıldızın parçası olduğunu gösterdi: Galaksiler bulunmuş oluyordu böylece. Araştırmalarını ileri götürüp çoğu bulutsunun galaksi olduğunu saptadı ve böylesi 1.500 yıldız sistemi bulduğunu açıkladı. Son olarak da 1791'de, bulutsuların başlarda akışkan olduğunu, maddenin bir tür yoğunlaşması yoluyla gitgide yıldız haline geldikleri varsayımını ileri sürdü; şunu da ekledi bu varsayımına: Bir galaksi, merkezine doğru ne denli yıldız içeriyorsa o denli yaşlıydı. Sonuçta Herschel, yıldızlar evrenine, derinlik düşüncesini getirdikten sonra gelişme düşüncesini de sokmuş bulunuyordu.

Böylece, hâlâ süren türlü bilgisizlik ve yanlışa karşın evrenin düzenini gözler önüne serecek koşullar bir araya gelmişti. Bunu da Laplace, *Dünya Sisteminin Açıklanışı* adlı eseriyle yaptı. İlk basımı 1796'da olan bu güçlü kitap, büyük bir doğrulukla, elde edilmiş bilgileri topluyor, birbirine bağlıyor ve dev bir imgelemle onları aşıyordu; büyük peygamberlerin kutsal cezbesini taşıyan bir şiirdi bu. Auguste Comte çok şey borçludur ona; *Pozitif Felsefe* adlı eserinin büyük bir bölümü Laplace'dan gelir.

Neydi anlattığı bu eserin?

Kitap, sırayla gök cisimlerinin hareketlerini, gerçek hareketlerini, hareketin kanunlarını, evrensel çekim kanununu ve astronominin tarihini anlatır. Amacı aslında felsefidir ve bilgilerin sıradan bir değerlendirilişini pek aşar. Laplace, varılan sonuçların sağlamlığı üzerinde ısrar ettikten sonra bugünkü bilgilerin durumunu ortaya koyar; sonra evrenin genişliği ve birliğini gösterir ve gelişme düşüncesine yükselir. Şöyle sıralar düşüncelerini: Güneş sisteminin ötesinde sayısız güneş, yıldız vardır; çoğu, renklerine ve parlaklıklarına bakılırsa, dönemsel değişiklikler içindedirler. Öteki yıldızlar, gün ortasında, görülecek denli canlı bir ışıkla parladıktan sonra sönüp giderler; ancak, varlıklarını sürdürürler. Bu yıldızlar çeşitli gruplar oluştururlar: Güneşimiz ve en parlak yıldızlar, göğü kuşatan ve Samanyolu'nu oluşturur görünen bu gruplardan birinin içindedir. Bulutsu madde, bulutsudan bulutsuya değişecek biçimde yoğunlaşır gibidir. İşte, Güneş sistemi de başlarda böyle bir bulutsuydu, gitgide yoğunlaştı: Bulutsu madde, merkezinde bir çekirdek oluşturacak biçimde yoğunlaşmış olmalı; yoğunlaşma arttıkça dönme hareketi de artıyordu; yoğunlaşma ve hızdaki eşitsizlikler, ortadaki çekirdekten birçok özekdeş halkalar koparıp ayırdı. Yoğunlaşma, bu halkalardan her birinde farklı biçimde gelişiyordu; bunların bölünüşü gezegenleri doğurmuştur. Laplace, bu söylediklerıyle, Güneş sisteminin kökeni ve gelişimi hakkındaki ünlü varsayımını ortaya koymuş oluyordu. Bu varsayım, yıldızların durağan halde oldukları düşüncesinin yerine zaman içinde değişme düşüncesini geçiriyordu, giderek astronomiye bir tür dönüşümcülük getirip sokuyordu.

Laplace, eserini şu coşkulu sözlerle bitirir: "Astronomi, konusunun saygınlığı ve kuramlarının yetkinliği bakımından, insan aklının en güzel anıtı, zekâsının en soylu simgesidir. Duygularının ve özsaygısının hayalleriyle büyülenen insan, uzun süre, yıldızlar hareketinin merkezi olarak gördü kendisini ve boş gururu bütün bunlardan doğan korkularla cezalandırıldı. Sonunda, nice yüzyıllık çalışmalar, dünya sistemini gizleyen örtüyü gözlerinden çekip attı. O zaman, insan, Güneş sisteminde hemen hemen fark edilmez bir gezegenin üstünde gördü kendisini; ne denli büyük olursa olsun, o Güneş sistemi de uzayın uçsuz bucaksızlığında, farkına varılmaz bir noktadan başka bir şey değildi. Bu buluştan vardığı dev sonuçlar, Dünya'ya

verdiği sıra bakımından onu gerçekten avundurabilir; çünkü bu sonuçlar, gökleri ölçmek için kullandığı yerin alabildiğine küçüklüğünde kendi büyüklüğünü gösteriyorlar ona. Düşünen varlıkların büyük zevki olan bu yüce bilgileri özenle koruyalım ve çoğaltalım onları. Denizlerde dolaşmaya ve coğrafyaya önemli hizmetleri oldu onların; ama yaptıkları asıl büyük iyilik, göksel olayların doğurduğu korkuları dağıtması ve doğayla ilgili gerçek ilişkilerimiz hakkında bilgisizliğimizden gelen yanılgıları yok etmesi olmuştur.

O yanılgılar ve korkular ki, bilimlerin meşalesi sönmeye yüz tuttuğu gün yeniden doğacaklardır!"

FİZİK VE KİMYA

Fizikteki ilerlemeler 17. yüzyılın seksenli yıllarında pek çarpıcı olmuştu. 18. yüzyıldaki sonuçlar o denli parlak değildir. Bununla beraber, ısı ve elektrik üstüne güzel buluşlar oldu. Ancak devir, olayların niteliği üstüne soyutlamaların içinde biraz kendini kaybetmiş gibidir.

Yüzyılın asıl büyük olaylarından biri, kimyanın bilim haline gelişidir.

Fizikteki yeni buluşlar

Işığın ne olduğunu araştırırken Descartes, dalgalanma kavramını kabul etmişti: Ona göre, ışıklı nesneler uzayda yaygın, alabildiğince ince ve elastiki bir akışkana, taneciklerinden titreşimler gönderiyorlardı; bu akışkan da titreşiyor ve ondan da ışık doğuyordu bizim için; nasıl ki, ses havanın titreşimleriydi. Işık, maddedeki bir hareketin duyularımız üzerinde bir izlenimi, hareketin özel bir haliydi. Newton ise, tersine, hayli duraksamalardan sonra yayılma düşüncesine varmıştı. Işık, nesnelerin attığı ışınlı moleküllerden oluşuyordu; bir hareket biçimi değil, bir nesneydi o. Euler bir yana bütün bir 18. yüzyıla bu görüş egemen oldu. Kuram, o çağdakileri, kıyas yoluyla ısıyı, elektriği de maddenin hareketleri olarak değil, nesneler olarak görmeye götürdü.

17. yüzyıla oranla bir gerileyiş vardır bu noktada.

Isının incelenmesi, o tarihe değin eksik olan, sağlıklı bir ölçme aletinin, termometrenin bulunmasıyla ilerleyebildi: Ter-

mometre, her ulustan bilginin çabalarının sonucu oldu; her biri birbiri ardına yetkinlik getirdiler buluşa. İlkeyi, Dantzig'li bir meteoroloji aletleri yapımcısı Fahrenheit buldu (1724). 1730'da araya Fransız fizikçi Réaumur girdi; onu 1740'ta Cenevreli Crest'in çalışmaları izledi. İsveçli astronomi profesörü Celsius, 1742'de en kullanışlı usulleri birleştirdi. Ne var ki, kaynayan suyun buharının ısısını sıfır ve eriyen buzunkini de 100 derece olarak göstermişti. Meslektaşı Strömer, 1750'de, bunu tersine çevirdi ve termometreye bugünkü görünüşünü verdi. Celsius'un, yüz dereceli termometre diye adlandırdığımız bu termometresi alabildiğine pratiktir. Fransa'da pek çabuk kabul edildi. Ne var ki, 1780'de hâlâ birbirinden farklı 19 ayrı derecelenme kullanılır haldeydi: Hollanda'da, İngiltere ve Amerika'da en çok kullanılan Fahrenheit'inkiydi; Réaumur'ünki Almanya'da geçerliydi; bütün bunlar daha uzun süre uygulanacaktı.

Bir kimyacı ve hekim, Glasgow'la Edinburgh'da da profesör olan İskoçyalı Joseph Black, termometreden yararlanıp yığınla gözlem ve deneyden sonra kalorimetreyi buldu. Böylece ısı ve onun nesnelerdeki değişikliklere etkisi, insanoğlunca ölçülebilir hale geliyordu: İnsan, nesneleri eritmeye ve buhar üretmeye egemen oluyordu; buradan hareketle falan gücü ya da filan değişikliği elde etmek için ne kadar yakıt ve zaman gerektiği bulunacaktı. Black'in çalışmaları, James Watt'a buhar makinesini yetkinleştirme ve dünyaya devrim getirecek güçlü ve kullanışlı bir alet yapma olanağını verdi.

Ne var ki, bu buluşlar ısı hakkındaki düşünceleri değiştirmedi.

Ama en çok başarı kazanan ya da sonuçları imgelemleri en çok etkileyen, elektrik üstüne çalışmalar oldu. Araştırmalar, 1790'a değin durağan elektrikle sınırlı kaldı; o tarihte ise elektrik akımının incelenmesine başlandı.

Gerçekten, 18. yüzyılın başlarında pek fazla bir şey bilinmiyordu bu konuda. İletkenliğin, nesnelerin rengine tâbi olduğuna inanılıyordu hâlâ. Bununla beraber, daha o tarihlerde elektrik elde edilmişti: Camdan bir tüpü sürtmek ya da camdan bir küreden oluşan, manivelayla hareket ettirilen ve çıplak bir elle ovuşturulan bir makineyle varılıyordu bu sonuca. Yavaş yavaş ovuşturma makinesi yetkinleştirildi: Silindir, sonra da camdan bir disk geçti kürenin yerine; elin yerini yastıklar aldı; 1762'de kalaydan bir alaşımla kaplı bir deri yastık kesinlikle kabul edildi.

Yalnız Rahip Nollet, eli –insanı hayran bırakacak ölçüde– iri ve kuru olduğu için çıplak elle ovuşturma yöntemine bağlı kaldı.

Her şeyin bulunduğu bir yolda ilerlemeler birbirini izledi.

1729 yılında İngiliz Grey, basit bir cam tüp kullanarak iletkenliğin maddeden maddeye değiştiğini buldu; ve ilk kez iyi iletken maddelerle (madenler), kötü iletken maddeleri (ipek) sınıflandırdı. Yine ilk kez olarak, insan bedeninin elektriklendiğini tanıtladı; insan elektriklendiğinde, başı ve ayakları, yün benzeri nesneleri –örneğin kâğıtları– çekiyordu. Bu buluş büyük yankılar uyandırdı. Elektriğin bir yerden bir yere iletilebileceğini de o gösterdi yine; bir denemesinde elektriği 765 ayak öteye götürmüştü.

Öte yandan Fransız du Fay, 1739'a değin denemelerini sürdürdü: Bütün nesnelerin elektriklenebileceğini gösterdi; elektrikle yıldırım arasındaki benzerlikleri koydu ortaya. Rahip Nollet, şimşekle elektrik kıvılcımının aynı şey olduğu görüşündeydi. Du Fay, aynı zamanda, temas yoluyla elektriklenmeyi buldu; elektrikli nesnelerin henüz elektriklenmemiş olanları çektiğini, bu nesneler elektriklendikten sonra da onları ittiğini gösterdi. İki tür elektrikten bahsediyordu: Camsı (müspet) ve sakızımsı (menfi); zıtlar birbirini çekiyor, aynı olanlar itiyorlardı.

Alabildiğine heyecan yarattı bu buluşlar.

Kimi insanlar bir yerden bir yere gidip deneyler yaparak yaşamlarını kazanıyorlardı. Herkes, kendini elektriklendirmek, başıyla tüy çekmek ya da kılıcının ucundan çıkan kıvılcımlarla şarap ispirtosunu alevlendirmek istiyordu. Üniversite profesörleri kamuya açık deneylerini artırıyorlardı. Leiden'de 1745'te Petrus van Musschenbroek (1692-1761) bir şişedeki suyu elektriklendirmeyi deniyordu. Dostlarından biri, bir eliyle şişeyi tutarken ötekiyle suyu iletkene bağlayan teli tutmak istedi; kolları ve göğsüne korkunç bir darbe indi. Musschenbroek, hemen Réaumur'e yazdı bunu. Herkes elektriğin nasıl boşaldığını görmek istiyordu. "Leiden Şişesi" deneycilerin cesaretini artırdı. Şişeyle kuşlar öldürülüyor; elektrik yoluyla ırmaklar, göller geçiliyor; iğneler manyetize ediliyordu.

Akışkanlığın birden yayılışı saptandı.

Buraya kadar, elektrik bir merak konusuydu daha çok; ne var ki, evrensel varlığı çok geçmeden bulunacak, onunla en çarpıcı doğa olaylarından birkaçı açıklanmış olacaktı.

İlk adım, Benjamin Franklin'in yıldırımsavarı (paratoner) bulmasıyla atıldı.

Onunla insanoğlu, tanrısal kızgınlığın bir belirtisi olarak gördüğü bir doğa olayını açıklığa kavuşturmuş oluyordu; insan korkulardan kurtuluyor, doğayı daha iyi anlıyor ve tehlikeleri uzaklaştırıyordu.

Elektriğin evrensel varlığı doğrulanmıştı.

1773'te Walsh, bazı balıkların vurduğu darbenin elektrik olduğunu gösterdi; bir torpilbalığının sırtını ve karnını bir iletkene bağladı ve bu yolla bir boşaltım sağladı. Bologna'da tıp ve anatomi profesörlerinden İtalyan Galvani, 1780-1791 yılları arasında, kurbağa bacaklarını inceleyerek, hayvanların kaslarında elektriğin varlığını gösterdi ve ünlü formülünü ortaya koydu: "Hayvanların bedeni, organik bir Leiden Şişesi'dir." Bir fizik profesörü olan yurttaşı Volta, 1800'de pili buldu ve elektrik pili sayesinde su ayrıştırıldı. Paris'te mühendis olan Fransız Coulomb, 1785'le 1789 arasında, Newton Kanunu'nun elektrik ve manyetik çekme ve itmeler için de geçerli olduğunu ortaya koydu; ona göre, gün gelecek bütün doğa olayları aynı çekim ilkesiyle açıklanabilecekti. Londralı Cavendish, 1773 yılından başlayarak elektrostatik üzerine çalıştı; ancak yazıları 1879 yılında yayımlanabildi.

Elektriğin niteliği üstüne görüşler de Descartes'ın akışkan madde ile Newton'un moleküllerinin etkisinde kaldı.

Kimya biliminin kuruluşu

Kimya bir bilim olup çıktı. Kimyacılar, görünüşlerin anlatılmasından gerçekliğin bulunmasına geçtiler; bunu yaparken de basit diye görülen birçok nesneyi ayırdılar. Sonra Lavoisier'nin dehası işin içine karıştı; kimya biliminin yöntemini saptarken, belli başlı olayların kanunlarını buldu ve sonunda bilimin oluşumu tamamlandı.

Aristoteles'in dört temel ilkesi, Ateş, Hava, Toprak ve Su, yeni bulunmuş kimyasal olayları açıklamaya yetmiyordu. Buna bakıp, Halle'de tıp profesörü olan Alman Stahl, 1697 yılından başlayarak, "phlogistique kuramı"nı ortaya attı. Ona göre, yanma sırasında yanan nesneden bir şeyler atılmış oluyordu. Bu, nesneyle birleşmiş ve onu yanıcı kılan "ana madde" idi. Bu ana madde ya da "phlogiston" (alev) bileşik haldeyken görülmü-

yordu; alevi oluşturan oydu. Böylece yanma, bileşik alevden serbest alev haline geçişti. Stahl, belki de Descartes'ın etkisi altında bu ana maddeye, sonsuz derecede küçük, aralarındaki tutarsızlıkları hayli az parçacıklardan oluşmuş sert bir nesne olarak bakıyordu. Böylece madde, bir yandan "phlogistique", öte yandan da nesneden nesneye değişen bir öğeden oluşuyordu. Bir maden çok yüksek derecede ısıtıldığında "phlogistique" açığa çıkıyor, "kireç" kalıyordu.

Ancak, bir güçlük vardı: Kalayla kurşun eritildiğinde ağırlıkları artıyordu. Ana madde çıkıp gidiyor idiyse, nasıl açıklanmalıydı bu olay?

Öyle de olsa, Stahl'ın kuramı büyük başarı kazandı.

Öte yandan, İskoçyalı Joseph Black, yeni tür bir kimyaya, gaz kimyasına ve modern kimyanın temeli olan ağırlıklar yöntemine yol açtı. 1742'de doğup genç yaşta ölen (1786) İsviçreli eczacı Scheele, yaşamını araştırmaya verdi; olanca hüneri ve inatçılığıyla nitel çözümlemenin ustası olup çıktı.

> Yığınla basit nesne buldu: Klor, oksijen, barit, manganez; çoğu başka nesnenin de olasılıklarını haber verdi. Buldukları arasında yığınla organik ve madeni asitler vardı; gliserinin hazırlanışını ve özelliklerini gösterdi. Havanın gerçek bileşimini ortaya koydu: Ona göre, hava iki ana maddeden oluşuyordu; biri "ateş havası"ydı (oksijen) ki, bazı nesnelerce özümsenebiliyordu; öteki "karışık hava"ydı (azot) ki olduğu gibi kalıyordu. Bazı maddelerin ayrıştırılmasından oksijeni elde etti ve bütün niteliklerini gösterdi. Böylece yığınla özel olayın doğru olarak betimlenmesinde büyük hizmetleri oldu. Ancak, insanın olaylara bütünüyle egemen olması için bu olaylar arasındaki ilişkileri bulmak ve onları genel bir ilkeye kavuşturmak söz konusu olduğunda, şaşkınlık içine düştü. Çalışmasını bir sonuca ulaştırmada nereden geliyordu bu güçsüzlük? Şuradan: Scheele aslında genel kültürden yoksun, kelimelerin kolayca kurbanı olan bir işçiydi. İlk eğitimi alabildiğine savsaklanmıştı. Pratikten geliyordu ve bilmenin tutkusuyla yanıp tutuşan bir deha olduğundan yararlı işler yaptı.

Ne var ki, olağanüstü yeteneklerle de donanmış olsa, bir doğa felsefesi ve matematiksel bir araç ortaya koyamadı hiçbir zaman.

Priestley de bütünlüğüne bir görüş getiremedi.

1733 yılında Yorkshire yakınlarında doğan İngiliz Priestley, bir dokumacının oğluydu; rahip ve profesör oldu. Elektriğin revaçta oluşu dikkatini çekti ve 1775'te ilk kez elektriğin tarihini yazdı, bazı denemeler yaptı ve Londra Kraliyet Cemiyeti'ne üye oldu. 1767'de, bir bira fabrikasına yakın olduğundan, karbon gazı üstüne bazı denemelere başladı. Boş kaldığı zamanlarda gazlar üstüne denemelerini sürdürdü ve gazları üretmek, kullanmak ve incelemek üzere bir seri aygıt buldu. Gazların ne denli sık oluştuğunu ve ne denli çeşitli olduklarını devrinde gören yalnız o oldu. Bir gazla, bütün öteki maddeler arasında –büyük bir hünerle– ilişki kurdu; 19. yüzyılda, gazların kullanımında uygulanan hemen bütün yöntemleri miras bıraktı. İşe başladığında, iki gaz biliniyordu sadece: Karbonik asit ve hidrojen. Priestley, azotu, azot bioksitini, kloridrik gazı, amonyak gazını, azot protoksidi, sülfrik asidi, oksijeni, fluosilisilik gazı, karbon oksidi buldu. Havayı, solunumu, yanmayı, kireçlenmeyi, yani yerkürenin temel işlemleri olan en önemli dokuz gazı keşfetmişti.

Ancak, öyle de olsa, kimya bilimini kuramadı; özel olayların üstüne çıkamadı.

Dahası, şöyle diyordu: Ne kadar buluyorsam o kadar az anlıyor ve biliyorum; ne denli inceliyorsam, o denli de kuşku duyuyorum. Oysa genel kültür bakımından bir eksiği yoktu: Yunanca, İbranice, Latince öğrenmişti; vakit geçirmek için Fransızca, Almanca ve İtalyancayı da katmıştı bunlara; Kutsal Kitap'ta derinleşmek amacıyla, Keldanice, Süryanice ve Arapçayı da eklemişti bildiklerine; felsefe ve ilahiyatta uzman olup 80 cilt yazmıştı bu konularda. Ancak, bir yöntem yanlışı yapmıştı; doğrulanacak bir varsayıma sahip olmadan, bir araştırma planı olmadan, rastlantıya bağlı olarak çalışıyordu. Kafasından çok, ellerini kullandı. Bu yöntem yokluğunun karşılığı şu oldu: Elde ettiği sonuçlar, kafasında hiçbir zaman bir araya gelip sınıflanamadı; giderek bütünü hakkında bir hüküm veremedi. Belki de bu rahip, ilahiyat tartışmalarının içine gömülmüş gitmişti; denemeleri bir yorgunluk gidermeydi sadece; oysa bilim bütün bir insanı ister.

Ve sonunda Lavoisier gelir!

16 Ağustos 1743'te doğan Lavoisier, hali vakti yerinde bir burjuva ailesinin çocuğuydu. Mazarin Koleji'nde pek parlak bir eğitim gördü; Latince, retorik ve mantık öğrendi. Sonra, babası kendisini serbest bırakınca, o da La Caille'dan matematik ve astronomi, Jussieu'den botanik öğrendi ve Rouelle'in kimya derslerini izledi. Böylece, Scheele'de olmayan bir şeyi elde etmişti, yani edebi ve matematik bir kültürden geçmişti; ve hem Scheele

hem de Priestley'de olmayan bir başka şeyi de kazanmıştı: Bilim hakkında bütünlüğüne bir görüş, açık ve aydınlık bir dünya görüşü. 1768'de 25 yaşındayken Bilimler Akademisi'ne üye oldu ve böylece bilginler dünyasıyla rahat ilişkiler içine girdi. Başka görevler de edindi; laboratuvarına yılda 10.000 kitap alacak kadar zengindi; özetle, dehasını besleyecek bütün araçlar elindeydi.

Daha baştan, bir varsayımı öncü edindi kendisine: Bütün kimya olayları, maddenin yer değiştirmesinden doğuyordu; oysa evrene bütün olarak bakıldığında, madde hep aynı kalır; biçim değiştirir sadece, artıp eksilemez; doğada ne bir şey kaybolur, ne bir şey yaratılır. Dış görünüş değişebilir, ama ağırlık değişemez; her kimya işleminde elde edilen ürünler, kullanılmış ürünler kadar çeker. Araştırmanın aracı da terazidir; yöntem de ağırlık yöntemidir. Böylece kimya, nitelken nicel oluyordu, yani gerçekten bir bilim haline geliyordu.

Terazi, Lavoisier'ye çabucak temel düşüncelerini kazandırdı; hepsi de "phlogistique"e karşıydı bunların. 1772'deki bir deneyimini şöyle dile getiriyordu: "Birkaç günden beri şunu bulmuş durumdayım: Kükürt yanınca, ağırlığını artırarak bir asit ortaya çıkıyor; aynı şey fosfor için de doğru. Bu artış, çok miktarda havanın tutulmasından ileri geliyor. Isıtılan madenlerin de ağırlığı artıyor, bu halde de bir hava tutulması var." O andan başlayarak "phlogistique", kafasında mahkûm olmuştu aslında; ancak, Stahl'ın kuramının yanlışlığını göstermek ve onun yerine olaylarla uyum içinde olan bir başka kuramı geçirmek gerekiyordu. Çalışmalarını sürdürdü: Olaylar yeni düşüncelere götürüyor, yeni düşünceler savsaklanmış olayları incelemeye ya da bilinmeyen olayları bulmaya varıyordu. Hiçbir şey rastlantıya bırakılmadı; düşünce, araştırmayı hep yönlendirdi durdu.

Burada bu denemelerin ayrıntısına girme olanağı yok; ama en ünlüleri şunlar: 1777'de havayı çözümleyerek azotu, oksijeni buldu, onların gerçek oranlarını, niteliklerini, solunumda ve yanmadaki rollerini saptadı, arkasından da havanın sentezini gerçekleştirdi; 1783'te suyun analizini ve sentezini gerçekleştirdi. Sonunda şu görüşe vardı: "Phlogistique" diye bir şey yok; ana maddeden ayrılmış hava aslında basit bir nesne, o da oksijen; oksijen, yüksek ısıya tâbi tutulan madenlerle birleşiyor; kükürtü, fosforu, karbonu asit haline dönüştürüyor; havanın etkin bölümünü oluşturan, alevi besleyen o; hayvanların solunumunda oksijen, toplardamarlardan gelen kanı atardamarlara

giden kana dönüştürüyor ve sıcaklık katıyor kana; yerkabuğunun, suyun, bitki ve hayvanların ana maddesi işte bu oksijen, ebedi ve yok edilmez madde, yer değiştiriyor ama kaybolmuyor, genel olarak maddenin simgesi. 1783'te, Stahl'ın "phlogistique"iyle hesaplaştığı bir incelemeden sonra *Kimya Kitabı*'nı yazdı; iki küçük ciltten oluşan, aydınlık bir biçemde kaleme alınmış, geometrik bir ciddiyet taşıyan, her bölümü pırıl pırıl ve bütünü mantıksal biçimde birbirine bağlı bu eser, bütün Avrupa'yı hayran bıraktı kendisine.

Kimyacılar Lavoisier'ye uzun süre katılmadılar. Sonunda, 1785'te Berthollet ile Guyton de Morvau onun kuramını kabul ettiler; arkasından Chaptal ve 1787'de de Fourcroy, derslerine soktular onları.

Lavoisier, son bir hizmette bulundu kimyaya; ona dilini kazandırdı. Gerçekten kimya acayip adlarla dolmuştu. Kimyanın adlar dizinini yapmak gerekiyordu; öyle ki, kelime düşünceyi doğursun; düşünce de olayı hatıra getirsin. Sonunda, Lavoisier'nin de katılmasıyla, 1787'de kimyacılar bir araya geldiler ve şuna karar verdiler: Basit maddeler, maddenin en genel niteliğini, en dikkat çekici yanını dile getiren yalın kelimelerle adlandırılacaktı; bileşik maddeler içinse, türler saptadılar.

Böylece kimya, Lavoisier sayesinde yöntemini, dilini elde etmişti; kanunlarla birbirine bağlı bir olaylar bütünüydü o. Genç bir bilim yaratılmıştı; sonraki yıllarda dev adımlarla ilerleyecekti.

DOĞA BİLİMLERİ

Doğa üstüne bilgiler hızla ilerler. Çoğu kez bir betimlemedir bu bilgi henüz; gerekli ilk adımı oluşturan bir "doğa tarihi"dir. Ancak, olaylar arasındaki yakınlıklar ve benzerlikler büyük sorunlar atar ortaya; genişliğine varsayımlara gidilir; deneysel yöntem sık sık imdada çağrılır ve yaşam olaylarının karmaşıklığına gitgide daha fazla uygulanır olur. Bütünlüğüne yeni bir görüş ete kemiğe bürünmektedir; yüzyılın bütün çalışması çağdaş dönümcülüğe bir hazırlık gibidir.

Buffon

Buffon (1707-1788) yol açan en etkin kişilerden biri oldu. Sonradan soyluluk kazanıp Buffon kontu olan Leclerc, Dijon

Parlamentosu'nda bir danışmanın oğluydu. Genç yaşta matematik ve fizik öğrenimi gördü; Aristoteles'i, Descartes'ı ve Leibniz'i tanıdı; bilimsel incelemeler kaleme aldı ve bazı bilimsel çeviriler yayımladı. Krallık Bahçelerine görevli olarak atandığında büyük bir Doğa Tarihi yazma düşüncesi doğdu kafasında ve bütün yaşamını ona adadı. 1749'dan 1789'a değin 32 cilt yayımladı: Bunlar *Yeryüzü, İnsan, Dörtayaklılar, Kuşlar, Madenler* üstünedir; Lacépède, Buffon'un notlarına göre *Yılanların Tarihi*'ni bitirdi (1789). Buffon'un –doğaldır ki– çok sayıda yardımcısı oldu; dörtayaklılar konusunda Daubenton bunlardan başlıcasıdır. Ancak Buffon, kendisini en çok ilgilendiren bahisleri tek başına yazdı: Bunlar *Yeryüzü Kuramı, İnsanın Doğal Tarihi* (1749), *Doğanın Devirleri* (1778), *Madenler*'dir.

Buffon her şeyden önce bir jeolog ve antropologdu.

Bütünlüğüne eserler yazan, büyük kuramlar ve cesur varsayımlar ortaya atan tüm yazarlar ve aynı zamanda yazar olan bütün bilginler gibi Buffon da pek eleştirilmiştir. Biçeminde yapmacıklığa, tumturaklılığa gittiği söylenmiştir. Oysa bu hükme dayanak olarak gösterilen bahisler, yardımcılarının kaleminden çıkmadır. Kendisi yazdığında, yalınlık ve büyüklük doludur biçemi; bir yarım günü bir cümle üzerinde düşünmekle geçirdiğini söylerler; her kelime onu titizliğe götürmüş. Aslında kutlamak gerek bunu. Buffon'un dili yüce, soluklu ve soylu idiyse şundandı: Büyük konulara değiniyordu kalemi ve onların büyüklüğünün de bilincindeydi. Asıl ağır suçlama başkaydı ve bazen büyük bilim adamlarından geliyordu: Onun sahte bir bilgin, kafadan sistemler uyduran bir düzenbaz olduğu söyleniyordu. Gerçekte, bütün yaşamını gözlem ve deneye verdi; olaylara saygı en üst düzeydeydi kendisinde ve en güzel kanıtı da şudur: Durmadan bakış açısını değiştirdi; çalışmaları ilerledikçe *Yeryüzü Kuramı*'nın yetersizliklerini ve yanlışlarını gördüğünden, yirmi dokuz yıl sonra *Doğanın Devirleri* adıyla, tuttu yeni baştan yazdı onu. Kısmi gerçeklerle yetinmiyordu; anlamanın, olayların bütününü görmenin ve aralarındaki bağları yakalamanın arayışı içindeydi. Gerçek gibi zevke ve kazanca da düşkün, oturduğu Montbard'la Paris arasında zamanını bölen, salonları ziyaret eden, toprak spekülasyonu yapan, taşocakları ve ormanlar işletip maden ocağı açtıran Buffon, gününün en diri saatlerini bilimsel çalışmaya ayırıyordu yine de. Tartışmalardan hoşlanmasa da olayları durup dinlenmeden izledi;

zekâsının olağanüstü niteliğini bir yana bırakarak şunu da söyleyebilmiştir: "Deha, büyük bölümüyle sabrın eseridir; ben elli yılımı çalışma odamda geçirerek zafer kazandım!" Kitaplarını öylesine sıcaklık ve deyiş güzelliğiyle donatan da bilime karşı duyduğu tutkudur: O eserler en çok okunan, okuyucular arasında doğal bilimleri ve bilimsel düşünce zevkini –belki– en çok yayan eserler oldular; önerdiği yöntem, sınıflandırdığı olaylar, ortaya attığı düşünceler, geliştirdiği kuramlar yığınla çalışmaya yol açtı ve yeni bilim dallarının kapısını açtı: Hayvanlar coğrafyası, antropoloji, etnografi, paleontoloji.

Buffon, doğa tarihinin her türlü ilahiyatçı etkiden sıyrılıp maddenin yer değiştirmesinin incelenmesine dönüşmesinde büyük rol oynadı. "Ereksel nedenler" düşüncesinin can düşmanı oldu. Böylesi bir düşünceden yola çıkan ve *Doğanın Görünümü* (1732-1740) adıyla o yıllarda pek okunan Rahip Pluche tatlı tatlı şöyle diyordu: "Tanrı, denizi tuzlu yarattıysa, tuzsuz deniz bizim için zararlı olacaktı da onun içindir; gelgitler gemilerin limanlara rahatça girebilmeleri için yaratılmıştır; kırmızı ya da beyaz gözlerimizi yorabilir, siyah gönlümüzü karartırdı; işte o yüzdendir ki kırlar yeşildir, gözümüzü dinlendirmektedir; yeşilin çeşitli farklılıkları vardır, içimize ferahlık getirmektedir." Buffon, bu soruya soruyla karşılık veriyordu: "Gözlerimiz olduğu için ışık vardır, kulaklarımız olduğu için ses vardır demekle, ışık ve ses olduğu için gözlerimiz ve kulaklarımız vardır demek aynı şey değil mi? Ya da fazladan neyi anlatır bunlar?" Öte yandan, çoğu hayvanda "kayıtsız, işe yaramaz ya da fazladan parçalar"ın olduğunu işaret ediyordu; bu ise, hayvanların yetkin ve kadiri mutlak bir zekâca yaratıldığı fikrini yıkıyordu. Her şeyin belli bir amaca bağlanmasına karşı çıkıyor; "nesnelerin biçimi, doğanın hareket biçimini tanımakla" yetinmemeyi eleştiriyor ve şu sonuca varıyordu: "Ereksel nedenlerden kalkarak doğanın eserleri hakkında hükme varamayız; doğaya kısır görüşlerle yaklaşmamalı, hareketlerine de manevi zevklerimize göre bakmamalıyız; doğa nasıl hareket ediyor, onu incelemeli ve onu tanımak için de ürünlerinin –o sonsuz çeşitliliğinin- önümüze serdiği bütün fiziksel ilişkilerin üstüne eğilmeliyiz."

Her şeyi, başka sorular sormadan, fiziksel ilişkileri tanımaya indirgemek, pozitif bir bilim kurmak demekti. Ne var ki Buffon, eski düşüncelerden ağır ağır sıyrıldı; Tanrı'yla ilahiyatın yerine metafizik bir doğa anlayışı geçirdi. Her şeyi ondan bili-

yor, ona yüklüyordu; doğa tasarlıyor, girişiyor ve deniyordu. Bununla beraber, görüşü yavaş yavaş durulaştı; ve sonunda şuraya vardı: "Doğa, Yaratıcının kurduğu bir yasalar sistemidir." Bir yasalar sistemi, olaylar arasında evrensel ve zorunlu ilişkiler sistemi: Tam bir pozitif görüştü bu!

Buffon'dan önce Réaumur *Böceklerin Tarihi* (1734-1742) adlı eseriyle başka yazılarında, doğrudan doğruya doğayı incelemeyi ve –Aristoteles'le Plinius da olsa– yazarların anlattığı her şeyin doğru olup olmadığının araştırılmasını öğütlüyordu. Buffon sadece olayları tanımayı istedi ve olaylara saygıyı öğütledi. Şöyle diyordu: "Bir sistem düşlemek bir kuram ortaya atmaktan kolaydır. Tarihçi, icat etmek için değil, betimlemek içindir; hiçbir varsayımın arkasından koşmamalıdır; gözlemlerini bileştirmek, olayları genelleştirmek ve bunlardan bir bütün oluşturmak için başvurmalıdır imgelemine."

Jeolojinin doğuşu

Böylece jeolojide, olayların dayatmadığı bütün açıklamalar reddedilmiş oluyordu: Ay'ın yokluğu, kaybolmuş bir gezegenin varlığı, evrensel tufan; "bunlar öylesi varsayımlardır ki, imgelem kolayca kapılarını açar ve böylesi nedenlerden istenilen her şey elde edilebilir" diyordu Buffon. İstediği tek şey şuydu: "Her gün ortaya çıkan etki ve sonuçlar, birbirini izleyen ve durmadan yenilenen hareketler, belirgin ve hep tekrarlanan işlemler."

Felaket kuramına karşı güncel nedenler kuramının zaferiydi bu.

Buffon, jeolojik incelemelere başladığında, önde gelen doğa bilimcilerinin yaptığı yığınla ayrıntılı ve ilginç çalışmaya karşın bütünlüğüne görüş hâlâ Kutsal Kitap'taki "Tekvin"de anlatılandı: Ona göre, Tanrı dünyayı altı günde yaratmıştı; bir çırpıda kıtaları ve hayvanları koymuştu ortaya ve bunlar 18. yüzyıl insanlarının gördükleri gibiydi, bütün çağlar boyunca da öyleydiler; insandan insana değişen önemsiz bazı küçük değişiklikler söz konusuydu yalnızca. Daha sonraları, "saptanımcılık" (*fixisme*) diye adlandırılacak kuram budur. Yığınla fosil biliniyordu; ama sade çakıl taşlarını böcek kabuğuna, yaprağa ve balığa benzeten doğanın –o çılgınca– alışkanlıklarına veriliyordu bunlar ya da tufanın izleri olarak bakılıyordu bunlara. Aklı yatmayanlar ise Kutsal Kitap'ın söylediklerine karşı çıkmaya cesaret edemiyor ve susuyorlardı.

Buffon'un ise yanlış yapmaktan başka korktuğu yoktu; tek istediği gerçekti ve yalnızca olayları tanımanın peşindeydi. 1749 yılından başlayarak, *Yeryüzü Kuramı* adlı eserinde, fosillerin asıl kökenlerini söylüyor; dünyamıza –ilahiyatçıların 6.000 yılına karşılık– 74.000 yıllık bir yaş biçiyordu ve böylece bir gelişmeyi göstermiş oluyordu. 1778'de yayımladığı *Doğanın Devirleri* adlı eserinde beş "olay"a ve üç "anıt"a dayanır. Olaylar, dünyanın asıl biçimi, iç sıcaklığı, bu sıcaklığın güneşle ilgili derecesi, dünyayı oluşturan maddeler ve yeryüzünde –dağlara varıncaya değin– rastlanan kalıntıların denizlerden gelmiş olmasıdır, "anıt" dedikleri de geçmişten kalan kalıntılar. Bu güncel olaylar ve geçmişin kalıntıları, çağlar boyunca bir gelişmenin yaşandığı düşüncesini esinletti ona ve ana çizgilerini belirtmeye çalıştı bu gelişmenin. Yeryüzünün tarihinde 7 devir vardı: Birincisi, "dünya ve gezegenler ortaya çıktıklarında" bir akışkanlık ve akkorluk devriydi; ikincisi, "sertleşen maddenin, yeryuvarlağının iç kayasını ve yeryüzünde görülen büyük camcıl kitleleri oluşturduğu" soğuma devriydi; üçüncüsü, "suların kıtalarımızı kapladığı" devirdi; dördüncü devir, "sular çekildiğinde ve volkanlar harekete geçtiğinde" başlamıştı; beşinci devir, "filler ve güneyin öteki hayvanları kuzeydeki toprakları işgal ettiklerinde" doğmuştu; altıncı devir, "kıtalar birbirinden ayrıldıklarında" oluşmuştu; yedincisi de "insanın gücü doğanın gücüne yardımcı olmaya başladığında'' doğmuştu.

Böylece, yöntem olarak maddenin yer değiştirmesinin incelenmesi; öngerçek olarak, geçmişteki olaylar ile günümüzdekilerin benzerliğinden hareket eden fizik kanunların sürekliliği; bütünlüğüne görüş olarak da zaman boyunca ağır bir dönüşümün gerçekleştirdiği sürekli bir gelişim düşüncesi ete kemiğe bürünmüştü.

Özetle, modern jeoloji doğmuştu.

Bugün bize pek doğal gelen bu gelişme düşüncesi, yığınla düşünce biçimini altüst ediyordu; o yüzden de direnişlerle karşılaştı. Kilise heyecanlandı: Buffon Kutsal Kitap'a karşı çıkıyordu. İlahiyat Fakültesi, 15 Ocak 1751'de 16 öneriyi mahkûm etti ve Buffon'un söylediklerinden dönmesini istedi. Buffon, "tarihin Yaradılış hakkında bütün söylediklerine harfi harfine inandığını" ve "Musa'nın söylentisine ters düşebilecek ne ki var terk ettiğini" ilan etti. Ne var ki, Voltaire çapında insanlar bile Buffon'u anlayamadılar. Örneğin Voltaire, fosillerin Suriye'den

Haçlı Seferleri'nin hacılarınca getirilmiş şeyler olduğunu inatla belirtti; bazı fosiller de Romalıların, taze olmadıkları için yemeyip sofralarından fırlatıp attıkları balıklardı ona göre.

Doğaldır ki, gülünçtü böylesi karşı çıkışlar.

Bitkilerin ve hayvanların sınıflandırılmaları

18. yüzyılda, canlı varlıkların cins ve tür olarak sınıflandırılmaları konusunda da büyük bir çaba harcandı.

Bitkilerin ve hayvanların kimliklerini belirlemek için böyle bir sınıflandırma zorunluydu. Geçen yüzyılın sonlarında 18.000 bitki çeşidi saptanmıştı; hayvan türünün sayısı ise gitgide artıyordu. Doğa bilimciler bu çalışmalara can havliyle sarıldılar; çünkü böylece Tanrı'nın planını keşfedeceklerine inanıyorlardı.

Yüzyılın başlarında doğa bilimciler, Fransız Tournefort'un bitki sınıflandırmasıyla Aristoteles'in hayvan sınıflandırmasından yararlanıyorlardı. Bir rahibin oğlu olan İsveçli Linné (1707-1780) alabildiğine düzeltti bu sınıflandırmaları. Onun 1788'de yayımladığı *Doğa Sistem*i (*Systema naturae*) adlı eseri –her defasında yenilenerek– basıldı durdu; başka eserler de eklendi buna. Linné, bitkibilimde 7.000 bitkiyi –erkek organlarının sayısına, büyüklüğüne, birleşme biçimine göre– 24 sınıfa ayırdı; yalınlaştırdı. Doğa bilimcilerin bir âdeti vardı, betimlemedeki genel özellikleri türün adına katıyorlardı; böylece şerbetçiotu adı şuydu: *Convolvulus heteroclitus perennis floribus foliaceis strobili instar*. Doğaldır ki, bu cümleleri hatırda tutmak için olağanüstü bir bellek gerekiyordu ve sınıflandırma işlerini kolaylaştıracak yerde güçleştiriyordu. Linné, ikili bir adlandırmayı kabul etti: Cins için herhangi bir ad, bir de tür için ad; sistem hayli kullanışlıydı ve bugün de bitki adlandırmasının temelidir; böylece, ilerideki araştırmacıların işi kolaylaştırılmış oldu. Linné, zoolojide de Aristoteles'in sınıflandırmasını, aslını koruyarak yetkinleştirdi; işin içine iç organları soktu; memeleri göz önünde tutup ilk kez doğurucuları başkalarından ayırdı ve –o güne değin balıklar arasına sokulan– balinagilleri memeliler sınıfına kattı.

Eserine pek büyük güveni vardı Linné'nin. Ona göre türler, keskin ve sabit farklılıkları, kendine özgü nitelikleriyle birbirinden ayrılan gerçek birimlerdi. Her tür, Yaratıcının bir eylemini karşılıyordu; Tanrı, onu gerekli bütün sınıflarla donatmış, değişmez kılmıştı. Doğa bilimcinin asıl görevi, türlerin döküı-

münü yapmaktı: böylece, Tanrı'nın –o hayran kalınacak– eserini betimlemiş olacaktı; sistematik, en yüce bilimdi.

Linné, saptanımcılığın gerçek kuramcısıdır.

Bununla beraber yine de yetkin olmaktan uzaktı eseri: Sınıflandırmada ilke olarak erkek organlarını göz önünde tutmuştu; çünkü bu yolla tanımlanan niteliklerin büyük bir değer taşıdığına inanıyordu; doğal bir sınıflandırma yaptığı kanısındaydı. Gerçekte ise, seçimi keyfiydi, sıralamaları yapaydı: Gülleri üç farklı sınıfa ayırmış ve incirle ısırganı da aynı sınıfa koymuştu. Hayvanbilimde aslanı, kaplanı, susamurunu, denizanasını, köpeği, kirpiyi, köstebeği ve yarasayı tutup *Ferae* ya da vahşi hayvanlar sınıfına sokuyordu. *Jumenta* sınıfı atı, fili, hipopotamı, soreksi ve domuzu kapsıyordu! Böylece, sistemi pek doyurmadı kimseyi; yirmi kadar başka sınıflandırma ortaya çıktı. Bunlar, nitelikleri hakkında derinliğine bir incelemeyi, betimlemede alabildiğine bir ilerlemeyi de getiriyordu beraberinde; öyle olduğu için de yöntem gitgide doğallaştı. Öte yandan, buluşlar, bitki ile hayvan âlemi arasındaki ayrılığı ortadan kaldıracağa benziyordu: Mercanların deniz bitkileri olduğuna inanılmıştı hep; 1727'de Marsilyalı bir hekim, Peyssonnel, bu bitkilerin "mercan üreten böcekler olduğunu" gösterdi. İngiliz Trembley, 1740'ta bir su bitkisini inceledi, ancak inceledikçe onun bir hayvan olduğu ortaya çıktı: Yeşil hidra idi bu. Üzerinde, bilinen ilk hayvansal yenilenmeleri elde etti: Kesilen hidranın her parçası, yeniden tam bir hidra olup çıkıyordu; hayvansal aşılamalarda bile bulundu ve iki başlı ya da çok başlı hidralar elde etti. Büyük yankıları oldu bunun ve hemen hemen bütün dikkatler, sınıflandırılması güç olan bu hayvanlara çevrildi.

Doğanın sürekliliği düşüncesi doğuyordu.

Sınıflandırmaların yapaylığını –belki– ilk gören Buffon oldu ve Linné'ye şiddetle çattı.

Ancak, doğal sınıflandırma yöntemini bulan ve türün gerçekliği inancını yıkan bir Fransız oldu: Adanson (1727-1806). Adanson, *Senegal'in Doğal Tarihi* (1757) ile asıl eseri olan *Bitki Aileleri* (1763) adlı kitaplarında, örgütlü biçimlerin sürekliliği üzerinde ısrar eder. Sınıflar, cinsler, türler, "doğada bunların bulunduğunu kimse tanıtlayamaz" diyordu; çünkü ona göre, "birbirini izleyen bireyler vardı sadece ve değişiklikler yoluyla biri ötekinin içinde –âdeta– eriyerek sürüp gidiyorlardı". Böylece, farklılıkları dikkatle inceleyerek, "ayrım çizgileri"ni

koydu ortaya. Pratik zorunluluklardan dolayı sınıflandırmalara gidilse de bu "ayrım çizgilerinin, aralarında sürdürdükleri düzeni" göz önünde tutmalı; "doğanın yöntemini ya da doğal yöntemi" izlemeli. Adanson, bütün alışkanlıklarla bağlarını koparark, bütünlerin incelenmesi düşüncesine vardı; gerçek olan "bütün"dü. Bir gruptan ötekine –farkına varmadan– geçiş üstüne bu işaretler, dönüşümcülüğe doğru açılan güzel bir yoldu ve zihnimizin kolaylık adına bölümlere ayırdığı gerçeklikteki sürekliliğin, böylesi bir saptamanın yığınla felsefi sonucu da olacaktı kuşkusuz.

Çeşitli sorunlar

18. yüzyıl bu organizmaların sırlarını daha da çözmeyi denedi.

Önce, neydi kökenleri bunların?

Geçen yüzyıl kurtçuklar, sinekler ve bütün böcekler için kendiliğinden üreme düşüncesini yıkmıştı; deneyimler, bütün bunların bir erkekle bir dişinin çiftleşmesinden doğduğunu göstermişti. Mikroskopla mikroplar keşfedilmişti. Buffon 1748'de, bunların kökenini açıklamak amacıyla, kendi gelişme düşüncesine de uygun olarak, kendiliğinden üreme kuramını yeniden gündeme getirdi. Rahip Needham'a bir deneme yaptırdı: Rahip, haşlanmış etin kaynar suyunu bir şişeye döktü, ağzını sıkıca kapayıp sıcak küllerin içine bıraktı. Dört gün sonra arka arkaya sporlar, mantarlar, bakteriler, haşlamlılar çıktı ortaya. Needham bunlara bakıp maddenin "bitme gücü"nden bahsetmeye başladı; bu güç, maddeyi bitki haline getiriyor, sonra da hayvansal duruma geçiriyordu.

Bunun üzerine, İtalyan doğa bilimci Spallanzani (1729-1799) –Pasteur'e yakışır– bir dizi deneye girişti. Needham'ın şişelerini, içindeki tohumları öldürmeye yetecek kadar ateşe tutmadığından kuşkulandı; ayrıca, şişeler gözenekli bir mantarla kapatıldığından içine tohumlar girmiş olabilirdi. Spallanzani, 1765'te şişelere haşlamlı su koydu, sonra onları bir saat kaynar suda tuttu; hiçbir "hayvancık" ortaya çıkmadı; tersine, şişeler açık kaldığında ya da az bir zaman ısıtıldığında hayvancıklar kaynaşıyorlardı. Needham itirazda bulundu: Spallanzani fazla ısıtarak "bitme gücü"nü zayıflatmıştı. Spallanzani, bunun üzerine şişelerini iki saat boyunca kaynar suda tuttu, ancak sonra iyi kapamadı; hay-

vancıklar göründüler. Demek, ısının hiçbir etkisi yoktu ve birinci deney geçerliydi. Buna benzer bir iki deneyden sonra Spallanzani şu sonuca vardı: "Bitme gücü bir düş eseriydi"; "hayvancıklar" "tohumlar"dan oluşuyorlardı; bu tohumlar sıcağa bir süre direniyor, sonra yeniliyorlardı. Ancak, daha sonraki yılların deneyleri, kendiliğinden döllenmeye inancı yeniden ortaya çıkaracaktı; Pasteur ve Pouchet, Needham'la Spallanzani arasındaki tartışmayı tekrar başlatacaklardı.

Nasıl çalışıyorlardı bütün bu organizmalar?

İngiliz Hales, 1727'de *Bitkilerin Statiği* adlı eserinde deneylerin sonuçlarını açıkladı: Ona göre, özsuyun yükselişi terleme yoluylaydı; bu terleme ise, güneş ısısının etkisiyle yapraklarda oluyordu. Yüzyılın sonlarına doğru kimyadaki ilerlemeler, bitkilerin kendilerine yarayan maddeyi nasıl ürettiklerini bulma olanağını sağladı. 1771'de Priestley şunu saptadı: İyice kapalı bir çanın altına konulan bir sap nane havayı temizliyordu. Lavoisier'nin çalışmalarından sonra da şu anlaşıldı: Bitkiler gündüz karbon gazını alıyor, karbonunu alıkoyuyor ve oksijeni salıveriyorlardı, böylece karbon bitkide kalıyordu.

Hayvanlar konusunda 18. yüzyıl, uzun süre Descartes'ın düşüncelerine bağlı kaldı: Ona göre, beden bir makineydi; bir borular, kaldıraçlar, körükler, pompalar, kalburlar topluluğuydu. Kimyasal olaylar hakkında hiçbir düşünce yoktu. Öd, idrar, süt hepsi kanda oluşuyordu; kan, bezlerden geçiyordu; bezler ise bütün bu sıvıları ayırmak için birer süzgeçtiler. Her şey mekanik olduğuna göre, hesaba da vurulabilirdi. İngiliz Keill, çıkarsama yoluyla şöyle bir hesaplama yapmıştı: 160 libre ağırlığında bir adamın 100 libresi kan, 10 libresi kemik, 17 libresi de yağdır. Bir yanlıştı bu ve pek sık tekrarlanan bir yola başvuruyordu: Daha yalın, ama daha ilerlemiş bir bilimin usullerini, çıkarsama yoluyla daha yeni ve daha karmaşık bir bilime aktarıyordu; sadece, her ikisinde ortak olan şeye bakıyor, ama en karmaşık özelliği göz ardı ediyordu. Daha sonra biyoloji, insan toplumlarının incelenmesine uygulanacak ve şaşırtıcı sonuçlara varılacaktır.

1778'de Barthez dirimselcilik (vitalizm) kuramını ortaya attı: Buna göre, sadece fiziksel güçlere dayanarak yaşam olayları açıklanamaz; bir yaşamsal ilkenin etkisiyle ortaya çıkar bu olay-

lar; kanunları ise, organların özellikleri incelenerek bulunabilir. Biyolojik olayların kendine özgülüğünün bilincine varılması ve yaşam üstünde bütün metafizik kuramların reddedilmesi demekti bu.

Montpellier dirimselciliğin merkezi oldu.

Deneylerden önemli sonuçlara varıldı: Réaumur 1752'de, Spallanzani de 1780'de, zar mideli hayvanlarda sindirimin kimyasal olduğunu gösterdiler. Sindirimin midedeki kasların öğütmesine bağlı olduğu öne sürülüyordu. Her ikisi de öğütmeye karşı delikli küçük bir demir tüp yoluyla besinleri korudular ve eti sindirilmiş olarak buldular. Tüpe bir sünger koydular ve mide özsuyunu elde ettiler. Spallanzani, bu özsuyu et dolu tüplere koydu, ağızlarını mühürledi, onları üç gün boyunca koltuk altında gezdirdi ve eti bütünüyle sindirilmiş buldu; ilk yapay sindirimdi bu.

1775'e değin havanın kana, serinletmek ya da canlandırıcı bir madde katmak için girdiğine inanılıyordu. O yıl Priestley, solunumda bir gaz alışverişi olduğunu gösterdi. Arkasından 1777'de Lavoisier, hekim ve doğa bilimcilerin yüzyıllardan beri üstüne eğildikleri bir sorunu çözdü: Ciğerde kanın oksijeni özümseyip karbondioksidi bıraktığını gösterdi. Arkasından 1780'den 1790'a değin Laplace ve sonra da Séguin ile Lavoisier kalorimetreyi hayvansal sıcaklığa uyguladı; solunumun, bedendeki sıcaklığın korunmasında başlıca etken olduğunu ve terlemenin bedeni serinleştirip rahatlattığını, sindirimin de kana solunum ya da terleme yoluyla kaybettiği şeyi geri verdiğini tanıtladı.

Nasıl ürüyorlardı canlı varlıklar?

Yığınla deney sonunda bitkilerin cinselliği bulundu: Döllenme, erkek çiçeğin tozlarının dişi çiçeklerin üzerine düşmesiyle oluyordu. 1750 yılından başlayarak bu bilgi kesinleşti. Ne var ki, bilginler hayvanların üreme sırlarını çözmede tam bir başarısızlığa düştüler. Meraklandırıcı birçok gözlem yapıldı; örneğin yaprak bitlerinin döllenmesiz cücüklenmesi, bakire olduğu halde döllenmeler... Ancak, hiçbir kesin sonuç çıkmadı bunlardan. Öyle olunca da bilginler, önoluş ve tohumların birbirinin içine geçmesi kuramına tutundular: İlk insan, ilk hayvanlar birbirinin içine geçmiş biçimde, bütün gelecek kuşakları içeriyorlardı. Bir bilgin, 200 milyon insanı temsil etmek üzere böyle 200 kuşaktan söz ediyordu. Buffon, bu anlayışı sert biçimde eleştirdi; ancak, bilginler "hikmeti ilahi" önünde eğiliyorlardı.

Ne var ki, bütün bu başarısızlıklara karşın doğanın sürekliliği düşüncesi ilerliyordu. Yalın nesnelerin incelenmesinde o denli başarıya ulaştırmış gözlem ve deneyler, daha karmaşık nesneler için de elde bulunan yeğâne araçlardı. Yığınla yaşamsal olay, fizik ve kimya olaylarına, maddenin hareketlenmesine indirgeniyordu. Kimi bilginler, henüz açıklanmamış her şeyin bir gün bu yolla açıklanabileceğini düşünüyorlardı; baştan aşağıya materyalist oldular.

Ya sinirsel durumlar?

18. yüzyıl, bir önceki yüzyılda İngiliz Willis'in öne sürdüğü tepke (*reflex*) kavramından yararlandı. Montpellier'li Astruc, 1723 ve 1736'da "sempatiler"i inceliyordu: Organizmanın bir bölümü uyarıldığında bir başka bölümünün bir kasılma ya da kıvranma gösterdiği tepkilerdi bunlar: Gözkapaklarının seyirmesi, öksürük, hapşırma, kusma, yutma. Ne var ki, her açıklama beyne bağımlı kalmaktadır. Yüzyılın son otuz yılında Kopernik devrimine benzer bir devrim olur: Beyinsiz işleyen "sensorimotor" merkezler bulunur. Edinburgh'lu Whytt, parçalanmış kurbağalar üzerine yaptığı deneylerde, beyin olmadığı halde tepkeli hareketler saptar ve şu sonuca varır: Bu hareketler için gerekli olan omuriliktir; çünkü, omurilik yok edilince, böylesi hareketler de son bulmaktadır. Onu Halles'de Profesör Unzer'le, Prag'da Profesör Prochaska'nın deneyleri izler. Bu üç bilginin üçü de sinirsel akış ve gücün niteliği üstüne soyutlamalara gitmekten çekindiler ve –Newton'un yöntemini kabul ederek– Descartes'çı mekanizmanın fizik kuramlarının dışında, hayvansal kanunları belirlemeyi denemek için sinirlerin niteliklerini incelemekle yetindiler. Daha aşağıda bulunan daha yukarıda olanı açıklamıyordu; biyolojik bilginin de kendine özgü bir düzeni ve yasaları vardı.

Dönüşümcülük

Bununla beraber, ilerleme düşüncesi; ağır, derece derece ve sürekli değişme düşüncesi, varlıkların sınırsız olarak değişebilirliği düşüncesi ilerliyordu ve dönüşümcülüğe (*transformisme*) götürüyordu. Yığınla olay vardı bu düşünceye kapıları açan: Günümüzde soyu tükenmiş hayvan fosilleri; türün yapay niteliği ve komşu türler arasında yığınla aracı türler; insan ve hayvan anatomisindeki ilerlemeler. Bütün bunlar canlı varlıkların yapılarındaki birliği ortaya koyuyorlardı: Hayvanlarda beden-

sel yapının genel planı birbirine benziyordu ve hepsi ortak bir atadan gelmiş gibiydiler; yapılardaki ve yaşam biçimindeki uygunluk, ortama uymayı akla getiriyordu. Buffon'un hayvansal coğrafyası da aynı anlamda ilerliyordu. Aynı hayvanların iklime, beslenmeye, alçaklığa ve yüksekliğe göre gösterdikleri farklılıklar, fiziksel etkilerin altında ortaya çıkabilecek değişiklikler olmak gerekirdi; fizyolojideki ilerlemeler, canlıların yaşamında fiziksel ve kimyasal etkenlerin önemini gösteriyordu; garip olaylar, doğada bilinmeyen ve olağanüstü güçlere işaret eder gibiydi: Trembley, parçalara ayrılmış hidraların yeniden bir araya getirilebileceğini görmüştü; hidralara, aklın almayacağı biçimlerde başları aşılamıştı; 1746'da Monceau, horozun mahmuzunu hayvanın tepesine aşılamıştı. Réaumur, 1712'de ıstakozun kesilen ayağının yeniden oluştuğunu görmüştü; Spallanzani 1768'de, başı kesilen salyangozda aynı şeyin farkına varmıştı; Bonnet 1780'de, bir semenderin gözünün tekrar oluştuğunu saptamıştı.

Böylece, dönüşümcü varsayım, erkenden Fransızların aklına geldi. Matematikçi ve astronom Maupertius birçok deneyden sonra *Fiziksel Venüs* (1745), *Doğa Sistemi* (1751) ve *Kozmoloji* (1756) adlı eserlerinde, düşüncelerini bir dönüşümcü olarak dile getiriyordu. Bilgin iklim ve besinlerin etkisi altında kazanılmış değişikliklerin, ilk kuşaktan başlayarak aktarılabilir olduğunu gösteriyor ve şöyle soruyordu: Buna bakarak, iki bireyden, birbirine hiç de benzemeyen yığınla türün çıkabilmesi açıklanamaz mı? Maupertius daha o tarihte, çevreye uyum ve doğal ayıklanma düşüncesindeydi; bu fiziksel etkilerin rastlantısı yığınla bireyi ortaya çıkarmıştı; yapıları gereksinmelerine yanıt veremeyecek kötü olanlar yok olmuşlardı; ötekiler bazı uygun ilişkiler sayesinde varlıklarını sürdürüyorlardı.

Adanson, türlerin değişebilirliğine iyice inandı. Şu ya da bu yolla yeni bitki türlerinin ortaya çıktığını saptadı. Bu değişiklikler bir sonraki kuşakta kaybolabilirlerdi, ancak, miras yoluyla geçebilirlerdi de; o zaman söz konusu olan yeni bir türdü. Buffon eşeğin, iklim ve beslenme etkisiyle soysuzlaşmış bir at olduğu, insanla maymunun –atla eşekte olduğu gibi– ortak bir kökenden geldiği sonucuna vardı. Yine ona göre, "ister hayvan ister bitki olsun, her ailenin tek bir kökeni vardı; bütün hayvanlar tek bir hayvandan geliyorlardı ve bu tek hayvan, zamanın akışı içinde yetkinleşerek ve soysuzlaşarak bütün öteki hayvan

ırklarına yol açmıştı"; bu gelişme de sonraki kuşaklara geçecek biçimde dış koşulların derece derece etkilerinin sonucuydu.

Ne var ki, bütün bunlar kitaplarda ve kafalarda dağınık haldeydi henüz; aklın, şöyle bir değinip uzaklaştığı görüşlerdi. Ancak, düşünce doğmuştu. Bütün bunlardan dört başı mamur bir kuram çıkaracak olan –Buffon'un oğlunun eğitmeni– Lamarck'tı.

19. yüzyılın başlarında gerçekleşecektir bu.

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ

İnsan ve toplum bilimleri, henüz pek yetersiz kalsalar da büyük ilerlemeler kaydederler. Onlarda da "fizik"teki anlayış ve yürüyüş görülür. Önce, böylesi "fizik" bir anlayış: Ereksel nedenler bir yana bırakılmıştır, Tanrı işin içinden çıkarılmıştır, gerekirciliğin öngerçeği kabul edilmiştir; insan, doğal nedenleri göz önünde tutmak istemektedir artık: Fiziksel ortam, insansal gereksinmeler, duygular, tutkular, düşünceler; olayların doğrudan ya da tanıklar aracılığıyla gözlemlenmesi ve deneysel usavurma usulleri kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra "fizik"teki yürüyüş: Görünüşleri iyiden iyiye betimlemek, olayların birbirlerine zincirlenişini aydınlığa çıkarmak ve kanunlara yükselmek. Ne var ki, matematiksel aracı en karmaşık, en hareketli, her şeyin birbirine karıştığı olaylara uygulamada güçlükler vardır; öyle olunca da, bilgin, sadece yetersiz birtakım çizgileri yakalayabilmekte ve bu da söz konusu bilimlerin olgunlaşmasını geciktirmektedir.

İnsan bilimleri, beşeri bilimler betimlemeci bir aşamadadır bu yüzyılda; bir tarih düzeyindedir.

Antropoloji ve sosyoloji

Buffon, antropolojiyi ve insansal coğrafyayı yaratır. İnsan, ondan önce birey olarak incelenmişti; o, tür olarak inceler. 1749'da yayımladığı *İnsanın Doğal Tarihi*'nde insan soyunun birliğini belirtir. Birbirinden ayrı iki tür kısır filizler vermektedir; oysa insansal bütün filizler bereketlidir. Böylece insan iklim, beslenme ve yaşam biçimlerine göre birbirinden ayrılan çeşitlilikler ve ırklar oluşturan bir türdür: "Avrupa'da beyaz, Afrika'da kara, Asya'da sarı ve Amerika'da kızıl olan insan, aynı insandır; iklimin rengini taşır derisinde yalnız." Öte yan-

dan insanlık tektir: Hayvandan da aklı ve düşüncesiyle ayrılır; düşünce insanın amacıdır, aynı zamanda mutluluğu.

Dine karşı olan Buffon, böyle manevi bir sonuca bağlar konuyu.

Auguste Comte'un –bir sonraki yüzyılda– "sosyoloji" diye adlandıracağı insan toplumlarının bilimi palazlanıyordu. Doğrudan gözlemler yetersizdi, o yüzden de geçmişteki tanıklara başvurmak gerekiyordu; yeni bilimin kullanacağı yöntem –ister istemez– eleştirel tarih yöntemi olacaktır; böylesi bir yöntem ise, iki yüzyıldan fazla bir zamandır iyice biliniyordu. Bir Fransız, Louis de Beaufort, *Roma Tarihinin İlk Beş Yüzyılının Belirsizliği Üzerine İnceleme* adlı eserinde (1738) bunun güzel örneklerini verir.

> Beaufort, ateşli bir gerçek aşkının ürünü olan Descartes'çı kuşkuyla doludur. Eski tarihçilerin verdiği hükümleri dikkatle inceler; çelişme bulur onlarda; denetlemek ister. Bunun için gerçek belgeleri toplamak gerekir; çünkü bir tarihçinin eseri kaynakları ölçüsünde değer kazanır. Ancak, kaynakların gerçekliklerinden de emin olmalı; böylece, onların nasıl ve kimin tarafından nakledildiği ve günümüze değin nasıl geldiklerini incelemeli. Toplanan belgeleri anlamak söz konusudur. Bir "öndüşünce" olmadan okumalı onları; belgelere isteneni söyletmeye kalkmamalı; deyimlerini olduğu gibi almalı; vardıkları sonuçlara bakmalı yalnız. Kelimelere iyice dikkat etmeli, bir parça karanlık göründüklerinde, doğru olanı yakalayabilmek için metinde öteki bölümleri araştırmalı. Metinlerin dedikleri biliniyor. Doğru mu söyledikleri? Bu noktada, aklın temeli olan çelişmezlik ilkesine başvurmalı. Çelişen ne ki var reddedilmeli: Doğa ya da gerçeğe benzerliğin kanunlarıyla zıtlaşan her şey, yazarlarının sayısı ve şöhreti ne olursa olsun, geçersizdir. Aklı zorlamayan metinler arasında bir çelişme varsa, o zaman da bir ayrıma gitmeli: Bir belgenin söylediğini bir tarihçinin söylediğine mutlaka yeğlemeli; iki tarihçiden, başka ülkelerin tarih olayları ile söz konusu ülkeninkiler arasında bağlantı kurmuş olanın söylediklerine bakmalı; uzun bir incelemenin sonunda kendi çıkarının tersine yazmış olanın hükmünü almalı; allayıp pullamak ya da yerin dibine batırmak niyeti olmayanın dediğine dikkat etmeli; dikkatli bir tanığı gerektirecek bol ayrıntılar karşısında kuşku duymalı: Çelişme vardır, çünkü o denli ayrıntıyla bakacak ve inceden inceye saptayacak biçimde fırsat nadir geçer ele. Yazarın niyetini, kökenini, karakterini, çalışmadaki alışkanlıklarını, yazarken içinde bulunduğu durumları araştırmalı. Son olarak, alıntı ve yollamalarla,

doğrudan doğruya okuyucunun kendisini, varılan sonuçlar hakkında hüküm verecek duruma getirmeli; okuyucu da kuşku duymalı, incelemeli, karar vermeli, çelişmezlik ilkesiyle silahlı olmalıdır.

Akılcılığın en güzel ürünlerinden biridir bu yöntem.

Beaufort pek güzel uyguladı bunu. Ne var ki, ortak bir araç haline gelmişti bu. Derinliğine her incelemeci ve hemen bütün tarihçiler –şu ya da bu ölçüde– onu uyguladılar. Voltaire gibi, başka ağır yanılgıların kaynağı olan aşırı eleştiriye kayanlar oldu. Ancak, bütün olarak pek büyük bir eser kondu ortaya.

18. yüzyıl, geçen yüzyılın derinliğine inceleme çabasını sürdürdü: Alabildiğine metin bulundu, kopya edilip basıldı; dev bibliyografyalar düzenlendi; belgelerin elden ele geçirilmesi, yazarlar, örfler, coğrafya, kronoloji, özetle gerçeği yanlıştan ayırmaya yarayacak her şey hakkında bilgiler toplandı. Bu dev çalışma özellikle Fransa'dadır. Araştırmacının bazen özverisi de girdi araya. Bütün bunların sonunda, ilkçağ tarihi yenileşti; ortaçağ bulundu; Asya uygarlıkları keşfedildi.

Gramerci Prémare, Şu-King'in çeviricisi Gaubil, eski Çin tarihinin yolunu açtılar. 1762'de, Fransız Anquetil-Duperron, elinde Zendce, Pehlevice, Farsça, Sanskritçe yazılı 180 elyazmasıyla dönüp Paris'e geldi. 1793'te Silvestre de Sacy Pehlevice sınırlı kelimelere dayanarak Sasani hükümdarlarının yazıtlarını okudu. 1784'te kurulan Kalküta Asya Derneği'nin Başkanı İngiliz Jones 1789'da, bir Hint dramının, *Çakuntala*'nın çevirisini yayımladı; 1794'te de *Manu Kanunları*'nı yayımlamaya başladı. Doğu, masallardan sıyrılıyordu; ne var ki Mısır, Mezopotamya bilinmez ülkelerdi henüz.

Belgeler toplandıktan, eleştirisi yapıldıktan, anlaşıldıktan, olaylar –yer ve zaman olarak– bir yere oturtulduktan sonra, geriye onları yakınlıklarına göre sınıflandırmak kalıyordu; aralarındaki ilişkileri ve zincirlenişi belirtmek; onlardan kanunlar çıkarmak ve bu kanunları, bir temel ilkeye bağlı olacak biçimde birkaç genel ilkeye kavuşturmak. Bu mantıksal davranış, aslında 18. yüzyılda yoktur; çünkü derin bilgili uzmanların ve tarihçilerin çalışmaları, yüzyılın ilk yarısından başlayarak, kimi cesur kafalara son çalışmalara girişme olanağını sağladı.

İtalyan Vico (1668-1744) 1725 yılında *Yeni Bir Bilimin İlkeleri* adlı eserini yayımlar. Machiavelli ile Jean Bodin'den sonra sos-

yolojinin kurucularından biridir o. Ona göre, tarihi, kilisesinin zaferi doğrultusunda Tanrı yönlendirir. Ancak, bir ilk neden olarak Tanrı varsa, ikincil olarak da doğal nedenler vardır. Vico, tarihin her türlü mucizevi müdahalenin dışında kalan işte bu doğal kanunlarının incelenmesine verir kendini. Nesnelerin bir ebedi düzeni, her milletin gelişmesinin bir ideal kanunu vardır. Vico, Platoncudur gerçi ama Newton'cudur da: Birbirinden farklı yığınla olay tek bir kanuna göre oluşmaktadır. Bilgin, insanlığın bıraktığı işaretlere bakıp onu bulacaktır: Eski milletlerin dil ve eserleri, mitolojiler, eski şiirler, ilkel kanunlar, bütün bunlar bizim ilk psikolojik davranışlarımızın ve sosyal durumumuzun yankılarıdır. İnsanlığın ortak tutkularını görmek, dokunaklı bir tarihi izlemek; ahenkli ya da çarpıcı deyimlerin lezzetine varmak için okumak söz konusu değildir artık: Belli bir düşünme ve duyma biçimine işaret eden kelimeleri, biçimleri, bir örfü, kendine özgü bir örgütlenişi yakalamak ve o yolla insanlığın eski durumunu yeniden ortaya koymak gerekiyor. Bu, "yeni bilim"dir. Vico, insan soyunun birliğini kuruyor. İnsanlarda, bütün insan soyunda bütün bir millet ve sınıfta ortak olacak biçimde, bir ortak duygu ve usavurma vardır; "birbirinden habersiz halklarda, aynı anda aynı düşünceler doğmuştur". Böylece, bütün milletlerde, ortak kurumlar ve birbirine benzer bir gelişme görüyoruz. Belli bir millette her şey düşüncenin durumuna bağlıdır: Din, sosyal sınıflar, hukuk, yönetim, yaşam biçimi bundan doğarlar ve birbirine uygunluk ilişkilerine göre aralarında birleşirler; biri varsa öteki de vardır. Böylece Vico, bir toplumun belli bir andaki varlık koşullarını gösteriyor. Ne var ki, insan zekâsı değişir, gelişir ve bir durumdan ötekine geçer; toplumların dönüşümünü de beraberinde getirir bu. Ancak, bütün bu durumlar aynıdır ve dönüşüm de aynı kalıplara göre sürer gider. Dünyayı düşünceler yönlendirir. Vico, böylece toplumların gelişme kanununu saptar: Önce bir barbarlık, sonra aileye dayanan teokratik aşama, arkasından da sitelerin aristokratik dönemi ve hepsinde de –gitgide az ölçüde– imgelem egemendir; onları, aklın üstün geldiği monarşik dönem izler; bütün bunlardan sonra geri çekiliş, çözülme ve yeniden başlama. Gelişim belirsiz değildir, ama "döngüsel"dir (*cyclique*); her millette tekrarlanan bir bütün oluşturur o; bu, ebedi bir dönüştür.

Pek karışık ve pek karanlık olan Vico, zamanında da az tanındı; öyle de olsa bir etkisi oldu. Montesquieu onu okudu: Tuttuğu notlardan Vico'nun onu nasıl çarptığını anlıyoruz; ve

Montesquieu aracılığıyla Vico'nun temel düşünceleri, denge ve gelişme, bütün bir yüzyıla yayıldı. Ama asıl derinliğine etkisi 19. yüzyılda olacaktır.

Fransız Montesquieu (1689-1755) *Romalıların Yükselişi ve Çöküşünün Nedenleri Üstüne Düşünceler* (1734) adlı eserinde hareket halinde topluma eğildi; *Kanunların Ruhu*'nda (1748) ise durağan halde toplumu anlatmaya çalıştı. Bir kaftan soylusu*, zaman zaman da Bordeaux Parlamentosu'nda başkan olan Montesquieu, bütün yaşamını eserine adadı, otuz yılını verdi. Tümdengelime pek başvuran bir Descartes'çıdır o; ama aynı zamanda fizikçi ve doğa bilimci, her şeye dikkat kesilen bir gezgin, yorulmak bilmez bir okuyucudur. Başlıca yöntemi, gözlem ve tümevarımdır: Betimlemek, saptamak, olaylardan kanunlara yükselmek, kanunlardan ilkelere varmak. *Kanunların Ruhu*'nun "Önsöz"ünde pek güzel anlatır kendisini.

Neydi söylediği Montesquieu'nün?

Bütün doğa, hayran kalınacak bir "mekanizma" olarak doğal kanunlarla düzenlenmiştir: "Kanunlar, en geniş anlamıyla, nesnelerin doğasından gelen zorunlu ilişkiledir; ve bu anlamda, bütün varlıkların kanunları vardır." Ne var ki, insan toplumları da doğal varlıklardır ve doğal kanunlara tâbidirler. İnsanların yaptıkları kanunlar, pozitif kanunlar, doğal kanunlarla olduğu gibi, kendi aralarında da uygunluk içinde olmalıdırlar. İnsan özgürdür ve bazen kendi kanunu "zorunlu ilişkiler"i bozar; olsa olsa kötülük doğar bundan da. Böylece insan, bu ilişkileri, onlara saygı göstermek ve yararlanmak için bilmelidir. İnsan kanunları, "yapıldıkları halka öylesine has olmalıdır ki, bir milletin kanunlarının bir başka milletinkine uyması pek büyük bir rastlantıdır. Bu kanunlar, kurulmuş ya da kurulmak istenen yönetimin doğası ve ilkesiyle ilişkili olmalıdır. Ülkenin fiziksel yapısına, buzlu, yakıcı ya da ılımlı iklimine; ülkenin niteliğine, durumuna, büyüklüğüne, çiftçi, avcı ya da çoban halkların yaşam biçimine ilişkin olmalıdır; anayasanın acısını çektiği özgürlük derecesine, ülkede oturanların dinine, eğilimlerine, zenginliklerine, sayılarına, ticaretine, örflerine, davranış biçimlerine uygun olmalıdır. Son olarak, bu kanunların kendi aralarında da ilişkiler vardır; bu ilişkiler, onların kökenleri, nesnelerin düzeni, yasa koyucunun amacı bakımından kendini

* *Noblesse de robe*: Franca'da yüksek idari ve mali mevkilerde bulunan soylular için kullanılan deyim.

gösterir. Kanunlara, işte bütün bu açılardan bakılmalıdır". Montesquieu, buradan hareketle, bu zorunlu ilişkileri bütün eserinde belirliyor; planı onların akışına göredir; okuyuşu kolaylaştırmak için alabildiğine parçalanmış ve düşünceler arasındaki bağlantıları kaybettirecek ölçülere varmış da olsa böyledir.

Gerekircilik ve görecilik, işte temel ilkeler!

Falan veri filan kanunu içerir, bir başkasını da saf dışı bırakır. Bu gerekircilik insana özgürlüğünü sağlar. Niçin? Çünkü her eylemin en keyfi sonuçlara götürebileceği bir dünyada silahsız kalırdı o; önceden görmek, düzenlemek ve hareket etmek olanaksız olurdu; insan kör güçlerin kölesi olurdu. İnsan, nasıl fiziksel dünyanın kanunlarından yararlanıyorsa, sosyal dünyanın kanunlarından da öylece yararlanabilir; özellikle de insan doğasına uygun o yüce nimete, özgürlüğe erişmek için. Montesquieu, bir sosyal mühendis olarak her an değişme yoluyla her durumda azami özgürlüğe erişebileceğini gösterir. Örneğin, bir devlette üç iktidar vardır: Yasama, yürütme ve yargı. Batı Avrupa'da birbirinden ayrı olmalı ve başka başka organlara verilmelidir bu yetkiler. Bu iktidarların sınırlanmasının ve denetlenmesinin yolu budur; despotluğu saf dışı tutmanın da yöntemidir bu: Bu iktidarlar ister bir kralda, ister bir soylular heyetinde, ister halkın elinde toplansın, despotluk doğar bundan.

Gergin, bazen duru ve bir billur gibi yoğun bir dille yazılan, kılıçla kesip atarmış gibi konuşan bu kitap, tarifsiz bir başarı kazandı; bütün dillere çevrildi; her ülkeden krallara, politikacılara, hukukçulara, tarihçilere esin verdi; 1787 Amerikan Anayasası'nın, 1791 ve III. yıl Fransız anayasalarının, 1792 Prusya Yasası'nın, 19. yüzyılda çoğu anayasanın esin kaynağı bu kitaptır. Karl Marx'ın da Montesquieu'ye borcu vardır. Ne var ki, bütün olarak yakalamak güç olduğu için Montesquieu az anlaşıldı: Çoğu, açıp parçalar aradılar onda; yalnız başlarına alındığında ise bir başka anlama gelebilirdi bu parçalar; ancak, böylesinden de hoşlananlar çıktı!

Ekonomi politik

Montesquieu'nün doğrudan izleyicisi olmadı. Eserinin ruhu ve ortaya attığı sorunlar, yığınla kısmi çalışmaya esin verdi. Gerçekte ona en yakın olanlar, doğal kanunlara duydukları ilgi

dolayısıyla fizyokrat iktisatçılar oldular; onun görecelik ilkesini bir yana bırakıp doğal kanunlar düşüncesinde birleştiler.

XV. Louis'nin hekimi, biyolog, büyük toprak sahibi Quesnay (1694-1774) yığınla gözlemden de yararlanıp düşüncelerini *Ansiklopedi*'nin *Çiftlik* ve *Tahıllar* maddeleriyle, *İktisadi Tablo* (1758) ve *Doğal Hukuk* adlı eserlerinde dile getirdi. "Yeni bilim"i ete kemiğe büründüren çömezleri oldu; "physiocratie" (fizyokrasi) adını da "doğanın yönetimi" anlamına Pierre-Samuel du Pont de Nemours verdi.

Ne diyordu fizyokratlar?

Önce, iktisadi olaylar nesnelerin doğasından çıkan bazı kanunlara boyun eğerler. Bir sistem, bir bilim oluşturur bu kanunlar ve onları koyan Yüce Varlık'tır, Tanrı'dır; onlar doğa kanunlarının bir parçasıdır ve mümkün olan şeylerin de en iyisidirler.

Sonra, para hiçbir şeydir, kısır bir aracıdır. Gerçek zenginlik, aslı bozulmadan tüketilir bir ürün koymaktır ortaya. Böylesi bir ürünü, katıksız ürünü yalnızca tarım verir. Sanayi, katıksız ürün vermez; o, eldeki maddelerin biçimini değiştirir; ve bunu yaparken yararlı nesneler yaratır gerçi ama yerine bir başkasını koymadan maddeyi bozar. Ticaretin yaptığı, ürünleri bir yerden bir yere taşımak ve değiş tokuş yapmaktır. Yalnızca tarım yeni bir madde yaratır, onu üretir ve çoğaltır. Böylece, asıl sınıf, toprağı değerlendiren, taşınmaz mülklerin sahibi olan sınıftır; sonra çiftçiler sınıfı gelir; onları bütün ötekiler, "kısır sınıf" izler. Her şey tarımsal üretime tâbi olmalıdır. Böylece, ortak mülkleri kaldırıp bireysel mülkiyeti artırmalı; tarım, kolektif yükümlülüklerden ve feodal haklardan kurtarılmalı; aklı başında bir tarımı geliştirmede tek söz sahibi taşınmaz mülkiyet desteklenmeli; yüksek ücret politikasıyla, genişliğine satım ve ticaret özgürlüğüyle de pahalılık sağlanmalı; ve nüfustan çok, zenginlik çoğaltılmalıdır.

Son olarak, mülkiyet doğal kanunun istediği bir şeydir ve böylece doğal hukuka girer o. Bunun gibi, mülkiyet hakkının kullanılmasını sağlayan özgürlük de doğal hukuktandır; güvenlik, eşitsizlik, despotluk da: Çünkü hükümetin yaptığı, –o tartışılmaz– doğal kanunları pozitif kanunlar halinde dile getirmektir. Despot, gerekli vergileri yalnızca mülkiyet sahiplerinden alır, çünkü yalnızca onlar katıksız ürün ortaya koyarlar; böylece, despot onlarla aynı çıkarlara sahiptir, onlar gibi, ikti-

darı babadan oğula geçmelidir ve göz önünde tutacağı yalnızca onlar ya da onların temsilcileridir; doğal kanunların da bilincinde olmalıdır.

Bu görüş olağanüstü bir başarı kazandı; Mirabeau'ya göre, İktisadi Tablo, yazının ve paranın yanı sıra insan zekâsının üçüncü temel buluşuydu. Fizyokrasi bir din oldu Fransa'da. 1789 Kurucu Meclisi, derinden derine etkilendi ondan. Karl Marx, Quesnay'e, modern ekonominin yaratıcısı olarak hayranlığını dile getirecektir.

Quesnay'in çömezleri arasında, onun düşüncesine karşı olarak Turgot, bir noktaya ısrarla parmak bastı: İleride XVI. Louis'nin bakanı olacak Turgot'ya göre, işçi yaşamını sürdürebilmek için zorunlu asgariyi alabiliyordu ancak; bu ücretlerin tunç kanunuydu: Gelirin değerini düşürüyor, ama öte yandan işçiden sınıfını terk etme umudunu da çekip alıyor ve bir zenginler kastı yaratıyordu. Ticaret görevlisi Gournay'le beraber Turgot, bireyi özgür bırakmak gerektiğine inanıyordu; çünkü çıkarlarını bir başkasından daha iyi bilecek olan oydu; şöyleydi sloganları: "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!"

Ne var ki, 19. yüzyıl liberalizminin gerçek kurucusu İskoçyalı fizyokrat Adam Smith (1723-1790) oldu. *Milletlerin Zenginliği Üstüne Deneme* adlı eserinde (1776) doğanın yalnız başına bırakıldığı her yerde kendi kendine gerçekleşen bir doğal düzeni gösterir; en iyi olan da bu düzendir. İnsan, yazgısını düzeltme eğilimindedir ve onda kişisel çıkarını ayırt etme yeteneği vardır: Bu nedenle onu özgür bırakmak gerekir. Bireyler, topluma yararlı kurumları yaratmada güçsüzlük gösterdiklerinde, ancak bu halde işe karışmalıdır devlet. Bu dünya, üretici ve tüketicilerden oluşan geniş bir cumhuriyettir; her biri birbirine bağımlıdır ve barış da bu bağımlılığın bilincinden çıkmalıdır.

Öte yandan, yaptığı değer çözümlemesi de sosyalistlerin atası haline getirdi onu. Adam Smith'e göre emek, metanın değerinin gerçek ölçütüdür ve fiyatı oluşturan da odur. Başlarda, bütün bu fiyat işçiye aitti. Ancak, kapitalist bir birey, bir sermaye, toprak, ilkel madde, alet oluşturduğunda ve onu işçinin emeğiyle harekete geçirdiğinde, fiyatın bir bölümünü kendisi için ayırır ve geri kalanı ya da ücreti işçiye verir. Bunlardan her ikisi de fiyatın mümkün olan en büyük bölümünü isterler. Böylece, ücretin saptanması kapitalist ile işçi arasındaki bir tartışmanın ürünüdür; bu tartışma, sınıf mücadelesine dönüşür.

"Patronlar, ücretlerin yükselmesini önlemek için her yerde ve her zaman bir tür zımni ama sürekli ve birbirine benzeyen birlik oluştururlar." Adam Smith, üretmeyenlere karşı soğuk davranır ve şöyle der: "Hükümdar ve bütün adalet bakanları ve bütün askeri sınıftan olanlar, üretken olmayan işçilerdir. Rahipler, avukatlar, hekimler, edebiyatçılar aynı sınıfa sokulabilirler"; çıkarları sosyal çıkarlara ters düşen tacirler karşısında da bu soğukluğunu sürdürür.

Bütün bu çözümlemeler, ileride Karl Marx'ı etkileyecektir.

Tarih

Kimi yazarlar da belli bir ülke, belli bir dönem ya da bütün insanlık tarihine dönük çalışmalar yaptılar.

Önce bir düzine özel tarih yayımlandı: Voltaire'in *XIV. Louis Yüzyılı* (1751), David Hume'un *Büyük Britanya Tarihi* (1754), Robertson'un *İskoçya Tarihi* (1759), Justus Möser'in *Osnabrück Tarihi* (1768) bunların başında geliyor. Tarih anlayışı Montesquieu'den beri değişmişti: Beaufort ve önceki tarihçiler için yönetimler ve örfler üzerine bilgi veren her şey yararsızdı; "olayları aydınlığa kavuşturmak ve tarihlerini saptamak, tarihte aslolan buydu"; yeni tarihçiler içinse önemli olan uygarlık tarihidir.

Onun öncüsü Voltaire oldu.

Örfler, âdetler, inançlar, batıl inançlar, saplantılar, buluşlar: İşte önemli olan! Bu tarihin konusu insandır ve öyle olduğu için de insanlığı bütün olarak ele almaya götürür. Voltaire'in, *Milletlerin Örfleri ve Ruhu Üstüne Deneme* (1756) adlı eserinde yaptığı budur. Her zaman olduğu gibi, burada da bir dediği ötekini tutmaz ve özellikle bu eserde bir "aydınlık düşünceler kaosu"na gelip dayanır; öyledir, çünkü Voltaire alabildiğine yüce zekâsıyla, nesnelerin yalnızca bir yanına saplanıp orada körleşmek istemiyordu. Tarih anlamsızdır, rastlantıya, bir giysinin üstünde bir su damlasına, pek kısa bir burna bağlıdır o; ama tarih, düşünülüp taşınılmış planlara göre hareket eden büyük hükümdarlara, büyüğün yerine geçmiş küçük koruyuculara da bağlıdır. Tarihin, geleceğe örneklik eden dört büyük yüzyılı vardır: Perikles, Augustus, Mediciler, XIV. Louis çağlarıdır bunlar. Ancak, gençler modern tarihi öğrenmelidirler, yararlı olan odur yalnız. Tarih her zaman aynı olan insan tutkularına bağlıdır; her devir bir bütündür; geçmişe şöyle böyle bağlı, geleceğe ise

hemen hemen etkisizdir o; ama öyle de olsa, insanlık bir kanuna bağlıymış gibi ilerler. Ne olursa olsun, Voltaire okuttu kendini; gerçek tarih düşüncesi ve zevkini verdi; yığınla olayı aydınlatıp sayısız soru attı ortaya ve bütün tarihçileri kendine borçlu kıldı.

Ne var ki, bu tarihçiler, doğa bilimlerindeki ilerlemelerin de etkisiyle, dönüşümcü bir anlayışa, bir gelişme düşüncesine varıyordu. Winckelmann, *İlk Çağda Sanat Tarihi* (1764) adlı eseriyle, sanatın insanların genel ilerleyişine katıldığını gösterir; sanat da doğar, açılıp serpilir, yaşlanır ve ölür; canlı bir olaydır o. Başkaları, insanlığın barbarlıktan başlayıp aklın yetkinleşmesine doğru gelişen bir ilerleyiş içinde olduğuna dikkatleri çektiler. Konuya parmak basan Turgot ve *Ansiklopedi*'den sonra Alman Lessing *İnsan Soyunun Eğitimi*'ni yazdı (1780); onu, yurttaşı Herder'in *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üzerine Düşünceler* (1784-1791) izledi. Yalnız, bu iki yazarın ikisi de bulanık bir Tanrı'yı ya da Evrenin esrarlı yaşamını yardıma çağırırlar ve böylece bilimden çok metafizik yaparlar. Daha pozitif olan Fransız Condorcet (1743-1794) *İnsan Zekâsındaki İlerlemeler Hakkında Tarihsel Tablo Taslağı* (1794) adlı eserinde, Buffon'un *Doğanın Devirleri*'ni sürdürür ve ilerleme kanunundan söz eder: Ona göre, "insanın yetkinleşme yeteneği sınırsızdır"; "doğanın bizi içine fırlatıp attığı dünya durdukça bu yetkinleşme de sürecektir"; dünyanın fiziksel koşulları aynı olduğu sürece "geriye dönüş hiçbir zaman olmayacaktır". Gelişme süreklidir: "Şimdiki an, geçmiş anların ürünüdür; bu ürün, geleceği de etkiler." Gelişme, açık ve belirli nedenlerden doğar; insan, duygularından gelen düşünceleri birleştirerek, öteki insanlarla ilişkilerde bulunarak, dille, yazıyla, cebirle, sürekli bulup ortaya koyduğu yapay araçlarla yeni düşünceler oluşturur durmadan. Tablo, "İnsan topluluklarının değişik dönemlerde birbirini izleyen gözlemlerinden ortaya çıkacaktır"; ve bu tablo, "insanı, doğasının kendisine verdiği umuda dayanarak, yeni ilerlemeleri sağlayacak ve hızlandıracak araçlara" götürecektir.

Birbirini izleyen on "devir" olmuştur: 1. İnsanlar ilkel topluluklar halinde ortaya çıkmışlardır. 2. Çoban kavimler, tarım topluluklarına geçmişlerdir. 3. Tarım topluluklarından yazının bulunuşuna kadar olan bir ilerleme devri. 4. Eski Yunan'da, Büyük İskender'in yüzyılına doğru bilimlerde işbölümüne değin insan zekâsının ilerleme devri. 5. Bölünüşlerinden –Hıristiyanlığın neden olduğu– çöküşlerine değin

bilimlerdeki ilerlemeler. 6. Haçlılar zamanına doğru yeniden ışımasına değin Aydınlığın çöküş devri. 7. Batı'da bilimlerdeki ilk ilerlemelerden matbaanın bulunuşuna değin süren devir. 8. Matbaanın bulunuşundan bilimlerle felsefenin otoritenin boyunduruğunu kırdıkları döneme değin geçen devir. 9. Descartes'tan Fransız Cumhuriyeti'nin oluşumuna değin olan devir. 10. İnsan zekâsının gelecekteki ilerlemeleri. Bu tarihle aydınlanan bizler, atalarımızın "boş inançlar"ını savuşturabileceğiz; "savaş çığlığı da şudur: Akıl, hoşgörü, insanlık!" Auguste Comte, 19. yüzyılda sosyolojisini kurarken Condorcet'nin bu düşüncelerinden hayli yararlanacaktır; dışa doğru gitgide açılan bir eğri çiziyordu bu düşünceler.

Aslında Condorcet hiç de bilim yapmıyor, yeni bir İncil vazediyordu. Voltaire geçmişte olanı, bir teze, bir tarih felsefesine başvurmadan betimleyip açıklamaya girişmişti. Condorcet ise, insanlığı, Hıristiyanlığı bir yana atmak koşuluyla, daha fazla akla doğru sürekli yürüyüş halinde göstermek istiyordu; bir iman haline dönüşmüş gelişme üstüne iyimser bir görüşü dile getiriyordu; insanlık tarihine, en sevdiği şeyi üretmeye adanmış bir halde bakıyordu. Duygunun öç almasıydı bu! Böylece Condorcet, kendi açısından, Augustin Thierry gibi romantik tarihçilerin, *Yüzyılların Efsanesi*'ni yazacak Victor Hugo gibi şairlerin imgelemine ve yürek atışlarına giden yolu açıyordu.

"Metafizik"in yazgısı

18. yüzyıl, geçen yüzyılın büyük metafizik sistemlerine düşmandır.

18. yüzyıla Locke'un öğretisi egemendir: Bütün düşüncelerimiz duyulardan, yani deneyden gelir; soğuk, sıcak, acı, uzam, biçim, hareket gibi yalın düşünceleri bize veren deneydir. Bu yalın düşünceler arasında, uzam, biçim, sertlik, hareket, varlık, süre, sayı ile ilişkili olanlar "baş nitelikler"dir ve nesneleri oldukları gibi gösterirler; ötekiler, yani renkler, sesler, tatlar "ikincil nitelikler"dir ve nesnelerin görünmez hareketlerinin duyularımız üzerinde uyandırdığı izlenimlerin sonucudurlar.

Bu görüş, duyumcudur ve mekanisttir.

Anglikan rahip Berkeley (1685-1753) bu görüşe toptan karşı çıktı.

Ona göre, düşüncelerin nesnelerle ilişkisi yoktur; çünkü örneğin büyüklük mesafeye ve gözlerin yapısına göre değişmekte ve sertlik

de, yumuşaklık da harcadığımız güce bağlıdır. Doğrudan bilginin tek dayanağı düşüncelerdir; düşüncelerse zihnimize aittir. Doğa, iradenin bağımsız düşünceleridir; nesneler de düşünce bileşimleri. Tek gerçek olan düşüncedir. Gözle gördüklerimiz işaretlerdir, bir dildir; oysa her dil bir düşüncenin eseridir. Gözle gördüklerimiz evrensel bir dildir aynı zamanda; böylece evrensel bir düşüncenin, Tanrı'nın eseridirler. Düşüncelerin, giderek Tanrı'nın varlığı pek bellidir bizim için; oysa mekanist fizik bir hayaldir, sonsuz hesabı bir olanaksızlıktır: Çünkü sonsuza değin bölünmüşlüğü kabul etmek, algılanmasa da uzamın varlığını kabul etmek demektir; oysa düşünce olarak var olan vardır ancak. Fizik, bazı ilkelerin birbirini düzenli olarak izlemesinin bilgisidir.

Berkeley, bu söyledikleriyle bütün bir yüzyılın anlayışına karşı çıkıyordu.

Fransız Condillac (1715-1780) mekanizmi kurtarmak istedi. Baştan aşağıya Descartes'çı bir anlayışla donanmış olan Condillac, Berkeley'in görüşünü reddetti.

Ona göre, duyular, bir işaretle gösterdiğimiz yalın düşünceleri verirler bize; biz de bu işaretleri birbiriyle karşılaştırır, birleştirir ve bir dil çıkarırız ortaya ve bu dilden karmaşık düşünceler üretiriz. Bütün düşüncelerimiz, hatta imgelemle ilgili olanlar bile, dönüşmüş duyulardan başka bir şey değildir; bütün yetilerin kaynağı da bu duyulardır. Nesneler bizim dışımızda vardırlar. İnsan, bir nesneyi tanır ve ötekilerden ayırt eder; dış dünyanın gerçekliği, uzam, hareket, duyulardan doğmuş düşüncelerinin değeri hakkında bir güven içindedir. Condillac, bu çözümlemesiyle, mekanist "fiziği" kurtarmış oluyordu: Karmaşık düşüncelerimizi dilin işaretleri arasındaki bir karşılaştırmadan çıkardığımıza göre, düşünceler ile işaretler arasında tam bir uygunluk olmalı; duyuların aydınlatmadığı ve açık ve belirgin bir gerçekliği dile getirmeyen hiçbir kelimeyi kullanmamalı. Bilim iyi kurulmuş bir dildir. Sonra yalnızca tümdengelimle uğraşamayız; çözümleme de gerekir; çözümleme ve arkasından yeniden kurma, analiz ve sentez. En yüce bilimsel yöntemler, insan zekâsının yalın ve evrensel yöntem biçimlerinden başka bir şey değildir. Böylece her insan birinden ötekine geçebilir; bilim herkesin erişebileceği bir şeydir. Elde edilen bilgiler de tümdengelimci sistemler oluşturmalıdır; varılan ilkeler, genel çekim gibi pek bilinen olaylar olmalıdır. Newton'un fiziği, bilimin ve yöntemin yetkin bir örneğidir.

Condillac, çeşitli eserleriyle zamanının bilginleri, "İdeologlar" topluluğu üzerinde pek büyük bir etki yaptı; bu etkiyi, daha sonra Stendhal gibi yazarlar üzerinde de gösterecektir.

Condillac, bilimsel bilgimizin değerinin yanı sıra evrensel mekaniğin yüce "saatçi"si Tanrı'nın varlığı hakkındaki kanıtların değeri üstüne düşünürken, İskoçyalı David Hume (1711-1776) konuya daha başka türlü yaklaşıyordu. Onun başlıca eserleri şunlardır: *İnsan Doğası Üstüne Kitap, Deneysel Usavurma Yöntemini Manevi Bilimlere Sokma Yolunda Bir Girişim* (1740) ile *İnsan Anlığı Hakkında Felsefi Denemeler* (1748).

Condillac gibi Hume da duyumcudur.

> Duyumlar bize izlenimler verir; anlığımız da bu izlenimlerden düşünceler üretir; "izlenimler asıl, düşünceler onların kopyalarıdır" der. Ancak, nesnel gerçeklik hiçbir zaman bilinemez: Çünkü onu bilmek için deneyden başka hiçbir dayanağımız yoktur; deneyse, evrensellik ve zorunluk öğelerinden yoksundur. Deney, evrensel değildir; çünkü sınırlıdır, yeni bir deneyin ne türlü bir sonuç vereceğini bilemeyiz; deneyin bugüne değin hep aynı sonucu vermesi bundan sonra da o sonucu vereceğini kanıtlamaz. Deney, zorunluktan da yoksundur; çünkü örneğin bize soğuma olayını donma olayının izlediğini gösterir, ama soğuma olayını her zaman ve her yerde donma olayının izleyeceğine gerekçe göstermez, daha açık bir deyişle, soğuma olayını donma olayının her zaman izlemesi de zorunlu değildir, soğuma olayını örneğin buharlaşma olayı da izleyebilir. Bu ikisinden hangisinin gerçekleşeceğini anlamamız için yine deneyi izlemek ve olguya bakmak zorundayız. Böylece, bilebileceğimiz yalnızca olgulardır, yoksa onların zorunlu oldukları değil. Hume'a göre deney evrensel ve zorunlu olmadığından gerçek değil, yanılsamadır; bu yanılsamaya götüren de çağrışımlardır: Soğuğu donmanın izlediğini birçok kez görmüşüz, soğuğu yeniden görünce anlığımız bu eski görgüsünü yeniden çağrıştırır, bizler de bu yüzden bu ikisi arasındaki ilişkiyi evrensel ve zorunlu sanırız. Buysa, kuruntudan başka bir şey değildir. Böylece Hume, yalnızca nesnel gerçekliği değil, bilimin temeli olan nedenselliğin nesnelliğini de yadsır. Hume'a göre, bilginin, giderek bilimin görevi, varlığın anlaşılmasını sağlamak değil, pratik yaşama kılavuzluk etmektir; asıl bilginin konusu yalnızca matematiktir, bütün öteki bilimler mantıksal olarak tanıtlanamayan ve asla tanıtlanamayacak olan olgularla ilgilidir. Ya Tanrı? Hume, gerek dinsel ve gerek felsefi bütün Tanrı öğretilerine karşı çıkar; "din, doğanın dizginlenemez güçlerinin insanlarda uyandırdığı korkudan doğmuştur" der ve dinin ahlak ve uygar yaşam üzerinde çok kötü etkileri olduğunu söyler.

Hume, bu düşünceleriyle, Kant'ı "dogmatik uykusu'ndan uyandırdı; Jean-Jacques Rousseau da pek etkiledi onu. Königsberg Üniversitesi'ndeki profesörlüğünün yanı sıra astronom, fizikçi ve filozof olan Kant (1724-1804) 1781'de *Saf Aklın Eleştirisi*'ni, 1788'de *Pratik Aklın Eleştirisi*'ni yayımladı; ayrıca felsefe, ahlak, tarih ve din üstüne yığınla eser yazdı. Kopernik'in astronomide yaptığına benzer bir devrimi, insan zekâsının biliminde yapmak istiyordu ve bakış açısını baştan aşağıya değiştirme tutkusu içindeydi. O da bilgi örneği olarak Newton'un fiziğini alır: Dağınık yığınla deney, bu deneyleri birbiriyle birleştiren kanunlar ve bu kanunların bağlandığı bir ilke.

O da doğa bilimlerinin delisidir.

Kant'ın öğretisine "eleştiricilik" denir; çünkü ona göre felsefe araştırması bir değerlendirme, bir eleştiri olmalıdır. İlk yapılması gereken de aklı değerlendirmek, onun ne olup olmadığını ortaya koymaktır. Vardığı sonuç kesindir: Akıl, metafizik ve bu anlamda felsefe yapamaz. Deney alanında akıl pek güçlüdür; iki kez ikinin dört ettiği her zaman denenebilir; ama metafizik alanda çok güçsüzdür. Akıl, deneme sınırları dışında yargı vermeye kalkıştığında hezeyana başlar. Buradan kalkarak, Kant, aklın öbür dünyayı tanıma konusundaki bütün iddialarını reddeder. Tanrı mı? Onun varlığı hiçbir zaman denenemez. Kant, bu düşüncesinden dolayı 1794 yılında II. Wilhelm hükümetinden ihtar alır ve din konusunda yazı yazması yasaklanır.

Aslında Kant, aklın güçsüzlüğünü ve saltık metafiziksel felsefeyi kökünden yıkmaktadır. İnsan aklının gücüyle güçsüzlüğü çelişmesini böylesine bir açıklıkla ortaya koymak, diyalektik yönteme götüren adımların en büyüğünü de atmak demektir. Kant, "pratik akıl" adını verdiği irade ve eyleme, giderek ahlaka ve duyumculuğa önem vermekle, Tanrı'ya akıl yoluyla varılamayacağını ileri sürmekle materyalizme kaymaktadır. Bu açıdan, bir "utangaç materyalist"tir o. Ne var ki, duyuların getirdiği nesnel algıları biçimlendirebilmek için akla *a priori*, yani deney dışı veriler yakıştırmakla –zorunlu olarak– idealizme kayar. Aklın, metafiziksel saltık gerçeği bilemeyeceğini ileri sürerken, *kendiliğinden şeyi* bilemeyeceğini de söylemesi, onu bilinemezciliğe götürür. Bu bilinemezcilik ileride, bir materyalisti gerektirmeksizin, bir başka büyük düşüncenin, Hegel'in eleştirisine yol açacak ve kolaylıkla çürütülecektir.

Özetle, bütün metafizik belirsizdir ve bilim değildir. Bildiğimiz şey, gerçekliktir. Duyumsanabilir gerçeklikten hareket edilerek yapılan bilim meşrudur, çünkü başka türlü yapamayız; öte yandan başarıya ulaşan da bilim oluyor ve bu da görüşlerimiz ile dış dünya arasında belli bir uyuşmanın bulunduğunu gösterir. Ne var ki, yalnızca pratik bir değeri vardır bu bilimin; biz, nesnelerin aslı hakkında gerçekten hiçbir şey bilemeyiz.

Kant'ın felsefesi, 19. yüzyılın hemen bütün filozoflarının çıkış noktası olacaktır. Onun *Eleştiri*'sine uzun süre gerçek bilginin koşullarını gösteren kesin bir buluş olarak bakıldı; ne var ki bu felsefe, insan zekâsı için bilmenin alanını sınırlıyordu da.

Bilimin genişlemesi

Böylece, devrin insanları, bilimsel alanda dev bir çaba koydular ortaya; bütün bilgileri "fizik" modeli üzerine kurmayı denediler: Hukuka, ahlaka, güzelliğe varıncaya değin her şey hakkında böyle yapılmaya çalışıldı. Fransız rahip Dubos, *Şiir ve Resim Üzerine Eleştirel Düşünceler* (1719) adlı eseriyle, güzellik hakkındaki yeni bilimin temellerini attı; 1735'te, Alman Baumgarten, bu yeni bilime "estetik" adını verdi.

Ne var ki, bilim ve bilimsel düşünce ne denli yaygınlaşırsa yaygınlaşsın, bir azınlığın ayrıcalığıydı yine de ve bu azınlığın içinde de gevşeklikler vardı. Hâlâ denizadamlarına, denizkızlarına, kartal başlı aslanlara, satirlere, tek boynuzlu masal hayvanlarına inanan ve bu türlü inançları yayan sahte bilginler dolaşıyordu; bunlar arasında, çakıllarda yaşayan insan ve hayvanları bulup resimlerini yaptıklarını, kuru toprakta doğup büyüyen kabuklu deniz hayvanlarını gördüklerini söyleyenler de vardı. Voltaire bile kaldığı kırsal bölgede kabuklu deniz hayvanlarının doğduğunu ve bunlar üzerinde gözlemlerde bulunduğunu söyleyebildi. Şarlatan Mesmer'in esrarlı saplar ve zincirlerle çitlenmiş gerdelinin çevresine yığışan ve hayvansal manyetizmanın bilinmez gücüyle bütün hastalıkların iyileştirildiğine, ağrısız doğumlara inanan meraklılar kalabalığı vardı. Havaya fırlatılan ilk balonları parçalayan köylüler; ilk paratonere karşı başkaldıran zanaatkâr takımı; sihire, büyücülere, cinlere, gulyabanilere inananlar görüyoruz. Bir avuç filozof ve bilgin, işte bu insan denizinin içinden çıkıyordu.

Daha başka engeller de vardı.

Ne var ki, bu sınırlar içinde bilim hükümrandır; giderek bir din haline gelir; "bilimcilik" uç vermiştir. İnsan, bilim yoluyla doğanın sırlarına egemen olarak şifa bulmaz hastalıkları iyileştireceğini, insan yaşamını alabildiğine uzatacağını, sosyal bilime dayanarak da en iyi toplumu kuracağını düşünmektedir.

Bir "altın çağ"a gittiğinin inancı içindedir özetle.

BÜTÜNLÜĞÜNE GÖRÜŞLER

Parça parça görüşlerin yanı sıra bütünlüğüne görüşler de vardır.

"Aydınlanma felsefesi" başında geliyor bunların.

"Aydınlanma felsefesi"

1760 yılına doğru "Aydınlanma felsefesi" zafere ulaşır; kendilerine "Filozoflar" denen kişilerin kaleminde ete kemiğe bürünmüş bir felsefedir bu. Filozoflar, düşüncelerini trajediler, epik, öğretici ve yerici şiirler, romanlar, yergi eserleri, diyaloglar, sistem açıklamaları ve sözlüklerle ortaya koymuşlardır. Bütünlüğüne eserler arasında, en başta gelen de bir sözlüktür: D'Alembert'le Diderot'nun yayımladıkları *Fransız Ansiklopedisi* 18. yüzyılın bir özetidir; vaktiyle Thomas Aquinas da, ilahiyat adına böylesi bir özetlemeye gitmişti. Eserin ilk cildi, başında d'Alembert'in yazdığı bir "Önsöz'le, Temmuz 1751'de yayımlanır; siyasal iktidarın yığınla engeline karşı 1764'te tamamlanır; 17 cildi metin ve 17 cildi de resimlere ayrılmıştır. Çoğu hali vakti yerinde ve resmi unvanlara sahip avukat, hekim, profesör, rahip, akademisyen, sanayici, üretici 130 yardımcının katıldığı ve fiyatı bakımından da büyük aydın burjuvaziye hitap eden *Ansiklopedi*, bir burjuva eseridir. Başlıca "Filozoflar" arasında, Voltaire ve Diderot gibi evrensel yazarlar, Montesquieu gibi hukukçular, d'Alembert gibi matematikçiler, genel olarak burjuvazinin çeşitli katlarından çıkıp gelmiş insanlardır; aralarında, burjuvaziye kılıç soylularından* daha yakın olan kaftan soyluları vardır.

Çağın düşüncesi, geçmiş yüzyıllardan çok daha fazla olarak burjuvadır.

* *Noblesse d'épée*: Askeri mevkilerde bulunan soylular.

Bu burjuvaların anlayışı akılcı, pozitif ve yararcıdır. Hepsi de açıklık, aydınlık, akla uygunluk, ilkelere saygı isterler her yerde; bu ilkeler de özdeşliktir, çelişmezliktir, nedensellik ve kanunsallıktır. Aklın yüce bir değeri vardır: Her şeyi yapabilir, her şeye erişebilir ve her şeyi yargılayabilir; ahir zaman hükümdarıdır. Voltaire gibi ona sınır getirmek isteyenler bile en azından şöyle düşünürler: Aklın dışında karanlık ve kaos vardır; bilgiye ulaşmada tek geçerli aracımız akıldar. Akıl, yalın ve açık gerçeklerden hareket ederek çıkarsamalarda bulunur; ama asıl yaptığı, olayları gözlemler ve onlardan kanunlar çıkarır. İnsana yararlı bilgilerin arkasındadır; işe yarayamayan her şey boştur. Yuh olsun salt meraka! Bu anlayış bir yerde kısırlaştıracaktır; bereket versin baş eğmeyenler çıktı.

Filozofların çoğu yaradancıdır (*déiste*). Akılları onlara, bir ilk nedenin olması gerektiğini göstermiştir; çünkü onsuz, nedenden nedene sınırsız olarak geçilememektedir; böylece, her şeyin kendisine tâbi olduğu, giderek kadiri mutlak olan bir Ebedi Varlık vardır. Bu yüce varlık, baştan aşağıya zekâdır da aynı zamanda; çünkü Evren, hayran kalınacak derecede kurulup düzenlenmiş bir mekaniktir: Bu düzen, düzenleyici bir zekâyı da içerir. Tepeden tırnağa güçlü ve zeki olan bu yüce varlık Tanrı'dır. Onu tanıyamayız biz, ne olduğunu da bilemeyiz, ama var olduğunu biliriz: Bütün dinlerin ortak temeli evrensel dindir bu.

Tanrı, zorunlu olarak eksik bırakmıştır eserini: Çünkü yetkin bir dünya Tanrı'yla karışırdı, Tanrı olurdu; oysa yalnızca Tanrı'dır yetkin olan. Ne var ki, kadiri mutlak, zekâ sahibi, böylesine ahenkli bir dünyayı yaratan Tanrı, "mümkün dünyaların en iyisi"ni de zorunlu olarak yaratmıştır. Eğer kötülükler varsa bu dünyada, bizim anlayamadığımız daha yüce bir iyilik adınadır. Bu öğretiye 1737'de bir ad da konur: İyimserlik! Yürekten yandaşı önce Voltaire'dir bu görüşün; 1755'teki o korkunç Lizbon depreminden sonra en azgın düşmanı kesilir ve tutar –o zehir zemberek– *Candide*'i yazar (1759). Bir yerinde şöyle konuşturur kahramanlarını: "Nedir iyimserlik? diye soruyordu Cacambo-Heyhat! dedi Candide, her şey kötü olduğunda her şey iyidir diye tutturma kudurganlığı!" O andan başlayarak da iyimserlik çözülmeye başlar.

Tanrı, dünyayı ebedi kanunlarla düzenledi; bu kanunlarda asla bir değişiklik yapmıyor. Böylece, dua etmek boşuna bir iştir; ne ayine gereksinme vardır ne de sunağa. Kanunları tanımak ve onlara uymak için yalnızca doğayı incelemeli.

Filozofların kimisi materyalisttir ve tanrıtanımazdır: Maupertius, hekim La Mettrie, vergi mültezimi Helvétius, Paris'in belli başlı tanrıtanımazlarını sofrasında toplayan ve tanrıtanımazlık adına –âdeta– bir yazı imalathanesi kurmuş olan Baron d'Holbach ve son olarak da –zaman zaman– Diderot. Onlara göre, her şey maddeyle açıklanmaktadır. Ebedi olan maddedir; maddeden hareket, kanunlar, evrensel düzen doğmaktadır; her şey hatta varsayımdır. Tanrıtanımazlara hoşgörürlükle bakılmaktadır: Yüzyılın en ünlü romanı, Jean-Jacques Rousseau'nun *Yeni Héloise*'inde Mösyö Wolmar bir tanrıtanımazdır, ama cana yakın bir kişidir. Ne var ki, bir avuçtur bu "Filozof"lar ve öğretilerinin de pek az etkisi vardır.

Hemen bütün "Filozoflar" için, Tanrı'nın yarattığı ve düzenlediği doğa, insanları toplum halinde yaşamaya götürüyor. İnsan aklı, toplumları düzenleyen doğal yasaları bulmalıdır; onlara uymak böyle mümkündür. Doğal yasaların oluşturduğu bir doğal hukuk vardır; insan, bu doğal hukuku pozitif kanunlar halinde dile getirmelidir. Doğal yasalara uygun bir doğal ahlak vardır; insan, bu ahlakı ilkelere dönüştürmeli ve doğal bir ilmihalin içinde toplamalıdır.

Duygularımız şunu açıklıyor bize: Yeryüzünde mutluluk, yani zevk için varız. Zevk bir haktır. Bencillik, ahlakın temelidir. Ancak, iyi anlaşılmalıdır bu: Akıl onu yener ve ona, insanların birbirlerine karşılıklı yardım gereksinmesi içinde olduklarını, giderek bu gereksinmenin karşılıklı ödevler yüklediğini gösterir; bu gerçekten ahlakın bütün kuralları çıkar ve ahlak, belki de bütün bilimler içinde en yetkin olanıdır. Bundan temel kurallar doğar: Sana yapılmasını istemediğini sen de başkasına yapma; sana yapılmasını istediğini, sen başkasına yap! Hoşgörürlük, yardımseverlik, insanlık kuralları da bunun sonucudur. Aslında hepsi de bunların, insanın o doğal yüceliğine uygundur; ama herkes günün sonunda işi teraziye vurmalı: Acıdan çok zevk elde etmişse, onun kefesi ağır basıyorsa, bu ahlaki hesap onun mutlu olduğunu gösterir. Şu da çıkar bu ahlaktan: Kötü hareket eden insan, aldanmış bir insandır. Ruhun ölümsüzlüğüne ve ölümden sonra ceza görüleceğine inanç da böylesi bir ahlakın sonucudur: İnsanlar yanılıyor ve bana hak etmediğim bir acıyı çektiriyorlar; bir başka dünyada, ödüllere ve cezalara başvurarak, böylesi bir haksızlığı gidermemek de Yüce Varlığın yetkinliğine yakışmaz.

Toplumlar, insanların mutluluğu adına örgütlenmelidirler. İşte bunu sağlamak için insanlar, daha başlarda bir "sözleşme" yapmışlardır aralarında ve doğal felaketlerle düşmanlarına karşı güçlerini birleştirmişlerdir. Bu mutluluk, doğal kanunların sonucu olan doğal haklara saygı duyulursa gerçekleşebilir. Böylece insanlar, bu hakları güvenceye bağlasınlar diye hükümetlerini seçerler ve yönetenlerle yönetilenler arasında da gerçek bir sözleşme vardır; yönetilenler, bu sözleşmeye uymayan ve bu doğal haklara saygısızlık eden ya da etmeye yeltenen yöneticiyi değiştirebilirler. Böylece, başkaldırı bir haktır; ancak, hükümet de görevini yerine getirmek için bütün yetkileri elinde tutmalıdır. Hükümet, belli bir genişlikteki devletler için despotik ve monarşik olmalıdır: "Bir cumhuriyette, onu parçalayıp yıkacak bölünmeler olur zorunlu olarak"; "bizi bütün mutluluktan, mümkün bütün özgürlüklerden ve toplum halinde insanın yeryüzünde yararlanabileceği bütün olanaklardan yararlandırabilecek gerçek araçları bulan yalnız ve yalnız monarşik hükümettir". Despot, yalnızca "Filozoflar"dan bilgi alacaktır; almalıdır: Aydın despotluğu kuramı budur.

Yığınla yazar sayesinde büyük bir başarı sağladı bu görüş.

Hükümdar insan haklarını sağlayacaktır. Önce kişi özgürlüğünü: Köleliği ve servajı kaldıracaktır. Hareket, ticaret, sanayi özgürlükleri ile medeni özgürlüğü tanıyacaktır; ancak –sınırlı bile olsa– siyasal özgürlükler yoktur bunlar arasında; siyasal özgürlük "halk için söz konusu olmayan bir nesne"dir. Düşünce ve din özgürlüğü olmayacaktır; ancak, bütün insanlar aydınlanıncaya değin hoşgörü vardır. Filozofların görüşlerini dile getirebilmeleri için konuşma özgürlüğü olacaktır. Başkaları için ihtiyatlı olmalıdır: Özgürlüğe saldırı özgürlüğü özgürlük olamaz. Polis Müdürü Sartine, Diderot'ya Palissot'nun *Satirique* adlı komedisini verir incelemesi için; o da inceler ve yasaklanmasını ister, çünkü Filozoflarla alay edilmektedir eserde. Filozoflar, kendilerine çatanları hükümete haber verebileceklerdir.

Hükümdar kanun önünde eşitliği sağlayacak; doğuştan ayrıcalıkları ortadan kaldıracaktır. Ruhban, soylular, hepsi vergi ödeyecek; hepsi aynı mahkemelerde yargılanacak; aynı kusurlardan ceza görecekler. Bütün meslekler bütün yeteneklere açık tutulacaktır; çünkü hak eşitliği doğaldır ve öte yandan, en yüksek makamlara en iyilerin geçmesinde kamunun yararı vardır. Ne var ki, doğa insanlara bir irade, bir zekâ vermiştir; ama yetenekler arasında eşitsizlikler vardır. Servetlerdeki eşitsizlik, işte yeteneklerdeki bu eşitsizliğin sonucu-

dur ve bu nedenle doğaldır. Özgürlüğün kullanılmasından doğan mülkiyet, o da doğal ve kutsaldır. Hükümdar, mülkiyetin dokunulmazlığını ve servetlerin eşitsizliğini inatla sürdürecektir. Hükümdar, en zenginlere ve taşınmaz mülk sahiplerine bir yasama yetkisi tanıyacaktır; böylece, bir servet ve yetenekler aristokrasisi olacaktır. *Ansiklopedi*'ye göre: "Aydınlanma'nın ilerlemesi sınırlıdır; dış mahallelere pek erişmemiştir; halk pek hayvandır oralarda. Ayaktakımının miktarı –hemen hemen– hep aynıdır... Çoğunluk cahil ve şaşkındır." Ve Voltaire, daha da büyük bir sertlikle, "ahmak ve barbar halka bir boyunduruk, bir üvendire ve ot gerekir" diye konuşur.

Adalet daha yumuşak olmalı; topluma yararlı eylemleri desteklemeli, ötekileri engellemeli. Tehlikeli olan ya da sadece yararsız olan ne ki var, ortadan kaldırılmalıdır; gücü kuvveti yerinde suçluya yakasını sıyırma, ama zayıf olana işlemediği cinayeti itiraf ettirme sonucunu veren işkenceli sorgulama; yargıcın keyfiliğine bırakılmış ya da suçla orantılı olmayan cezalar; Tanrı'nın yalnız başına pekâlâ cezalandırabileceği dine karşı hareketlerin yaptırımları son bulmalıdır. Ölüm cezası, toplumun büyük bölümünün yaşamını başka yoldan kurtarma olanağı olmadığı zaman kabul edilebilir. Suçlanan kimseye, suçlu değil, masum olarak bakılmalı, suçluya karşı sevecenlikle hareket edilmeli ve suçları cezalandırmaktan çok eğitim yoluyla önleme yoluna gidilmelidir. Milanolu Beccaria *Suçlar ve Cezalar* (1764) adlı eserinde, Montesquieu ile *Ansiklopedi*'nin kendisine esinlettiği bu düşünceleri daha geliştirdi.

İnsanlık için utanç ve felaket olan savaş ancak meşru savunma halinde kabul edilebilir. Askere her yol açık değildir; "insanlığın ebedi kanunları"na karşı gelemez ve "civanmertlik" asıl zaferidir onun. Özgür insanlardan oluşan uluslara özgür kişiler olarak bakılmalıdır; ama ödevleri de vardır onların, Rahip Saint-Pierre, bütün Avrupa hükümdarları arasında sürekli bir birliğin yaratacağı sürekli bir barış adına XIV. Louis zamanında başlanmış propagandayı 1743 yılına değin sürdürdü: Bu birlik, uluslar arasındaki savaşı engelleyecek; silahlanma sınırlandırılacak, hiçbir ülke parçalanmayacak; birlik, kararlarına uyulmasını sağlamak için çeşitli ulusların güçlerinden oluşan bir orduya sahip olacak; birliğin, özgür ve yansız bir barış kentinde, örneğin Cenevre'de bir merkezi olacak.

İnsanlık, Aydınlanma'nın yayılışıyla sürekli ilerler; eğitim, ilerlemenin en güçlü aracıdır.

Eğitim, devletin yararına olmak üzere devletçe yönetilmelidir; bu eğitim, devletin çeşitli görevlerini yerine getirecek yetenekte, aynı ruhla donanmış yurttaşlar yetiştirecektir. Eğitimle, devletin genel asayişiyle yükümlü bakanın gözetiminde sürekli bir daire uğraşmalıdır. Eğitim doğal, duyumcu olmalı; duyulabilir olanla, betimlemeyle başlamalı ve zihinsel alana yükselmeli; yalından kalkıp karmaşık olana gitmeli; nedenlerini araştırmadan önce olaylardan emin olmalı; yalnızca sağlam kafalar değil, sağlam bedenler de yetiştirmeye yönelik bulunmalı; pratik olmalı, yani eğitim yapılan ülkenin dilinde olmalı, modern tarihi, coğrafyayı, doğa bilimlerini, matematiği, fiziği, bir el çalışmasını kapsamalıdır. La Chalotais adlı bir Fransız, 1763'te yayımladığı *Ulusal Eğitim Üstüne Deneme* adlı eserinde bu noktalarda ısrar ediyordu. Öğretim, öte yandan herkese açık olmalı: "Gerçek yalındır ve her zaman herkesin elinin altına konulabilir." D'Alembert, *Ansiklopedi*'deki maddelerden birinde böyle yazıyordu.

"Aydınlanma felsefesi" ile ilgili bütün bu düşünceler, soyluların, kilisenin, başka kuruluşların ayrıcalıklarına karşı mücadele eden hükümdarların hoşuna gidiyordu. Filozoflarla mektuplaşıyor ve onları yanlarına çağırıyorlardı: Voltaire, Diderot, d'Alembert, Prusya Kralı II. Friedrich'le, Çariçe II. Katerina ile mektuplaştılar; Voltaire Berlin'e, Diderot da St. Petersburg'a gitti.

Masonluk

Ne var ki, bütün bu düşüncelerin asıl yayıcısı Masonluk oldu. D'Alembert'le Diderot'nun *Ansiklopedi*'sinin bile Masonların bir girişimi olup olmadığını soranlar olmuştur.

Masonlar, ortaçağın duvarcı loncalarına bağlıydılar; bu loncalar, mesleki sırlarını –büyük bir kıskançlıkla– saklıyorlar ve meraklı büyük senyörleri de üye olarak aralarına alıyorlardı. Onların locaları İngiltere'de, bütün gelenekleri, töre ve törenleriyle 18. yüzyıl başlarına değin sürmüştür; üye diye de meslekten mimarlar, aydınlar ve soylulardan oluşan bir karışımı görüyoruz. 24 Ocak 1717'de Londra'da dört loca, tek ve büyük bir İngiltere locası halinde birleştiler; ve böylece, eski meslekten Masonluğun yerine felsefi Masonluk geçti. 1723 yılında da Üstadı Azamın emri üzerine rahip Mason Anderson, bu aydın ve yararcı topluluğun kurallarını içeren *Mason Anayasası*'nı kaleme aldı.

Masonluk, ortaçağdaki kaynaklarından –Doğu'dan geldiği söylenen– bazı simge ve törenleri sürdürür: Kuruluşa belli bir törenle giriş, Süleyman'ın tapınağını temsil eden sütunlar ve perdeler, parıldayan yıldız, gönye, pergel ve –eşitliğin simgesi olarak– tesviye aleti ve bir de mutlak bir gizlilik.

Masonlar, mistik bir tarikat oluşturuyorlardı böylece.

Başarılarında büyük katkısı olmuştur bunun da.

Masonların amacı, yeni bir ahlaki ve sosyal düzen kurmak. Masonlar akılcı, Hıristiyanlığa karşı ama yaradancı (*déiste*), Evrenin Büyük Mimarına tapan insanlar; "dinsiz takımı"ndan ya da "alık tanrıtanımaz"lardan olmamaları gerekiyor; "bütün insanların üzerinde anlaştıkları genel din"e inanıyorlar: Özgürlüğün ve eşitliğin dostları olmanın yanı sıra zevk ahlakına da bağlılar.

Masonluk, uluslararası bir hiyerarşi içinde ve disiplinli; yasaları, üyelerinin birbirlerine bağlılığını ve karşılıklı yardımlaşmayı emrediyor.

Papa VIII. Clemens, 1738'de Masonluğu Hıristiyan dünyanın dışında ilan etti ve Papa XIV. Benedictus 1751'de bu yasağı yenilediyse de yayılış hızlı ve genişliğine oldu. Kuruluşa girmiş tacirler, diplomatlar, denizciler, askerler, savaş esirleri, gezgin komedyenler aracılığıyla localar pek çabuk ve hemen her yana serpildi: 1721'de Belçika'da Mons'ta, 1726'da Paris'te; Rusya'da (1731), Floransa'da (1733), Roma'da ve Lizbon'da (1735), Polonya'da, Kopenhag'da (1743), Cebelitarık'ta; 1731 yılından başlayarak Amerika'da, Hindistan'da, Bengal'de kurulduğunu görüyoruz locaların. Masonluk, önde gelen saygın kişileri, hali vakti yerinde burjuvaları, serbest meslek sahiplerini; Montesquieu, Helvétius, Benjamin Franklin, Lalande, Voltaire gibi filozofları çekti kendisine. Soylular kitle halinde katıldılar ve yığınla üstadı azam çıkardılar aralarından: Örneğin, Prusya Kralı II. Friedrich, 1744 yılından başlayarak Berlin'de Üç-Dünya locasında üstadı azamdı. Aslında bu gizli dernekleri gözetlemek ve –yerine göre de– onların propaganda ve desteklerinden yararlanmak için güzel bir araçtı bu.

Masonluk 18. yüzyılda, "Filozoflar"ın düşüncelerini yayan, ulusları ve sınıfları birleştirmeye çalışan; ortak bir görüş ve anlayış yaratmada katkısı olan bir güçtür.

Filozofların korkunç hasımları vardı; başta da, can düşmanları Hıristiyanlık geliyordu. Ona yönelttikleri eleştiri, aklı alabildiğine zorlamasaydı. Âdem, sonlu bir varlık olarak, nasıl olup da Tanrı'ya sonsuz bir küfürde bulunmuş olabilirdi? Bütün bir insan soyu, ilk insanın işlediği bir kusurdan nasıl olup da sorumlu tutulabilirdi? Bugün doğan bir çocuk, kendisinden milyonlarca yıl önce işlenmiş bir günahtan nasıl olup da sorumlu kılınabilirdi? Ya bir Tanrı'nın üç ayrı kişi olarak düşünülebilmesi? Bir Tanrı'nın bir insan bedeninde ortaya çıkabilmesi? Bir insanın sonradan dirilmesi? Kutsal kitaplara, onların garip, kaba, akıl almaz, olması olanaksız öykülerine bakıp gülüyorlardı. Bunların, Tanrı'nın esinlettiği değil, düpedüz insanların eserleri olduğu açık değil miydi? Gırtlaklarına kadar devirlerindeki boş inançlara batmış bu insanların yazdıkları bu eserler, sonra, ânın gereklerine ya da kopyacıların zekâ ve dikkat derecelerine göre binlerce kez gözden geçirilmiş, bu yapılırken de bozulup berbat edilmiş değil miydi?

Hıristiyanlığı, doğaya karşı olmakla; yoksulluğu, özveriyi, acıyı, alçakgönüllülüğü, boyun eğmeyi öğütlemekle suçluyorlardı: Hıristiyan, çocuğunun ölümüne ebedi mutluluğu kazandığı için seviniyordu; ayinden geri kalmamak için hemcinsini ölüme terk edip gidiyordu.

Topluma zararlı olmakla suçluyorlardı onu. Manastırlar miskin yatağı olmuşlardı ve böylece devleti, yığınla tarımcı, zanaatkâr ve tacirden yoksun kılıyorlardı. Kilise adamlarının bekâr kalmaları zorunluluğu, insanların çoğalmasını engelliyordu; bu da nice üretici, tüketici ve askerin toplumdan eksilişi demekti. Papaya para göndermek yüzünden ulus yoksullaşıyordu. Din adamları, uçsuz bucaksız mülklerin sahibi oldukları halde vergiden bağışıktılar ve devlet de gelirinden oluyordu o yüzden. Dinsel düşünceler yurttaşları bölüyordu: Kilisenin tarihi, bitip tükenmez karışıklıklar ve savaşlar tarihinden başka bir şey değildi. Kilise, yurttaşlara, direnme ve disiplinsizlik düşüncesi aşılıyordu: Yurttaşlar, insanlardan önce Tanrı'ya itaat etmeliydiler; hükümetin emirlerini yerine getirmekten çok, Tanrı'nın emirlerine uymalıydılar. Yurttaşlar, bütünüyle devlete ait değillerdi; ölüm ânını ebedi mutluluk ânı olarak düşünen insanlara karşı ne yapılabilirdi?

Bu ve buna benzer sonuçlar şunu koyuyordu ortaya: Kilise adamları, hepsi sahtekâr ve ikiyüzlüydüler. Aradıkları tek şey, kendi kişisel çıkarları, zenginlik ve hükmetmekti. Hesaplarını, insanların bilgisizliği, korkusu, zayıflığı üstüne kuruyor; onları masallarla aldatıyor, onların sırtından yaşıyor ve alay ediyorlardı onlarla.

Doğaldır ki, olanca hışmı çekiyorlardı üzerlerine.

Kiliseye karşı savaşı Voltaire yönetiyordu: "Alçağı ezelim!" diye haykırıyordu. Aslında bütün yaşamında böyle düşünmüştü; ne var ki, 1760 yılından başlayarak, bu bir saplantıdır onda. Hiçbir şey durduramıyordu onu. Oturduğu Ferney'den baştan aşağıya alayla dolu eleştiriler yollayıp duruyordu; ve alaydan çok, aklın hünerlerinden hoşlananlar için yazılmış şeylerdi bunlar. Sonunda, inançsızlık her yana yayılır. İşportacılar soylulara, burjuvalara, din adamlarına, dine karşı yazılmış eserleri taşır dururlar. Kahvelerde, halka açık bahçelerde, casuslar da kiliseye ve dine karşı ne söyleniyor, ne ediliyor kulak verip dinlerler; karşı çıkanlar arasında rahipler bile vardır.

Kilise ister istemez zayıfladı.

Devletin işe karışması, devrin düşüncesinin kendi içine sızması, iç bölünmeler yüzünden direnci en aza inmişti. Her yanda krallar, prensler, soylular, yıldan yıla başpiskoposların, piskoposların, başlıca rahiplerin seçimini ele geçirmişlerdi. Bu görevleri, çoğu kez soylu ailelerin yaşça en küçüklerine ya da saraydaki gözdelere veriyorlardı ve bunu yaparken de yeteneğe ve liyakate pek de aldırış etmiyorlardı. Böylece, yığınla yüksek rütbeli papaz, büyük senyörler gibi yaşam sürüyor, şölenler veriyor, ava gidiyor, entrika çeviriyor, diplomatlık ediyor; tarımla, fabrikayla, yol ve köprülerle uğraşıyor; bunları yaparken asıl görevlerini de savsaklıyorlardı, yani ilahi kelamı yaymayı bir yana bırakıyor, rahip yetiştirmeyi umursamıyorlardı. Çoğu kez soylu sınıfından olmayan sıradan rahipler ise, üzerlerine önemli görevler aldıkları halde, devede kulak bir ücretle yaşıyorlardı; pek çok halde küskün ve cesaretleri kırılmış durumdaydılar; din üstüne bilgileri de öyle ahım şahım değildi. Din adamlarının kaleminden çıkmış incelemelerin de düzeyi düşmüştü. Öte yandan, yığınla kilise erbabı, yeni düşüncelere kaptırmışlardı kendilerini; az çok açıkça yaradancı, kimi zaman da tanrıtanımazdılar. Onların dışında kalanların da inancı gevşedi; vaaz edenler, kendilerinden emin olmadıkları, ayrıca da pek inan-

madıkları için dogmalardan söz etmez olmuşlardı. Son olarak, kilise Jansenistlerle Cizvitler arasındaki büyük çekişme yüzünden saygınlığını yitirmişti; karşılıklı suçlamalar, Jansenistlerle Cizvitleri de zayıflatmıştı. En nazik inanç sorunları meydanlarda tartışılır olmuştu; zır cahil, bilgisizliğine bakmayıp bunlar hakkında hüküm vermeye yetkili görüyordu kendisini.

Dine müdahale için sivil iktidara çağrı çıkarılmıştı.

Devlet, hemen her yanda kiliseyi ilke olarak savunuyordu. Engizisyon İspanya'da, Portekiz'de işbaşındaydı; ateşte yakmalar sürüyordu. Her yerde sansür vardı; piskoposlardan ve rahip meclislerinden gelen mahkûmiyet kararları bir tehlikeydi ve hükümetçe alınan önlemler her zaman söz konusuydu. Hoş şeyler de oluyordu: Maria-Theresia Viyana'da, kilisenin ilan ettiği yasak kitaplar listesini tutup yasaklattı; çünkü listedeki adları sadece okumak bile onları okuma merakını uyandırıyordu, böylece en iyisi kimse farkına varmamalıydı bu eserlerin. Protestanlar yakasında I. Friedrich-Wilhelm, Wolff'u Halle Üniversitesi'ndeki kürsüsünden kovuyordu.

Mahkûmiyetler vardı, zulümler, kapı dışarı etmeler vardı.

Ne var ki, krallar kilisede işlerine yarayabilecek olanı seviyorlardı. Kendileri olsun, gözdeleri, metresleri, bakanları olsun, hepsi yeni düşüncelerin arkasından gidiyorlardı. Fransa'da XV. Louis, Krallık Kitabevi'nin başına edebiyatçıların özgürlüğünden yana birini getirmişti. Bir devlet dairesindeki görevli, Voltaire'in dine karşı eserlerini içeren paketlerin üstüne genel denetimci damgasını basıyordu. Sofu Maria-Theresia, danışman diye bir Jansenisti seçmişti kendisine; kocası da masondu. Din düşmanı propagandaya karşı mücadele yetersiz kalıyordu. Kilisenin etkisi gitgide azalıyordu. Bunun bir başka işareti, papalığın milisi olan ve Papa'ya özel bağlılık andı içmiş bulunan Cizvitler tarikatının giderek ortadan kaldırılması oldu: Tarikata Portekiz'de (1759), Fransa'da (1764), İspanya'da (1767), Napoli'de, Palermo'da son verildi; Fransa dışında Cizvitler bulundukları ülkelerden kovuldular. Katolik krallar, Papa'yı, İsa Ortakları Tarikatı'nı yasaklama zorunda bıraktılar (1773). Voltaire, bunlara bakıp bağırıyordu: "Yirmi yıl sonra kilise kalmayacak!"

Ne var ki, kilise varlığını sürdürdü.

Kilise önce düşünsel güçlüklere takılıp kalmayan; Tanrı aşkı diye hemcinslerine duydukları o derin aşkla donanmış olarak kendilerini sessiz sedasız hastalara, yaşlılara, yoksulla-

ra, çocuklara adayan büyük rahip ve rahibeler kitlesi sayesinde sürdürdü varlığını. Sonra, eskiden olduğu gibi, kardeşlerini kurtarmak için gidip yaşamlarını feda eden misyonerler vardı. Öte yandan, gürültü patırtı etmeden dinlerini yaşamaya gayret eden ve her geçen gün, daha özü sözü bir, daha bilinçli, daha namuslu, daha bağlı, daha sevdalı olan o binlerce dindar insan sayesinde sürdü kilise varlığı. Son olarak, günah çıkarıcıları vardı onun; şehitleri, ermişleri vardı.

Kilisenin yaşamını sürdüren bir de şunlar oldu: Kilise içinden ya da dışından, saldırılara doğrudan doğruya yanıt verenler çıktı. Şöyle diyorlardı: İsa'ya iman belli herhangi bir felsefeye bağlı değildir. Nitekim, Aziz Augustinus Platoncu idi, Aziz Thomas Aquinas Aristoteles'i yeğlemişti, Bossuet de Descartes'çı oldu. Hıristiyanlık öğretisi yeni bir felsefeyle pekâlâ uzlaşabiliyordu. Yığınla dini bütün vardır ki, Descartes'ın ve Locke'un hayranıdırlar; bu kimseler bilimin gerçekleri ile Hıristiyanlığın gerçeklerini uzlaştıran "aydın" Hıristiyanlardır. Louis-le-Grand Koleji'nde profesör olan Cizvit Buffier, Locke'un öğretisine göre ders vermektedir. Fransiskenler'le Oratorien'ler Portekiz'e, Bacon'la Newton'u sokmaya gayret ediyorlar ve öğrencilerini eleştiriye, kişisel hüküm vermeye alıştırıyorlardı. Rahip Konarski, Polonya Üniversitesi'nin programlarını yeniden düzenliyordu; Bacon, Gassendi, Descartes, Locke, öğütlediği yazarlardı. Apolojistler, filozofların elindeki aynı silahlarla savaşa katılırlar. Akıl mı? Kilise hep sevmiştir onu: Ermişlerin sözleri üzerine ant içmemeli; inanç, bir akli sınavla işe başlamalıdır, asla korkudan gelmez o; özgür ve iradi olarak varsa, gerçek din vardır. Böylece hoşgörü, tatlılık, inandırma gerekir. Akıl en yetkin aletimizdir, ancak sınırlıdır; onun erişemeyeceği bir alan vardır ki, filozoflar da kabul etmektedirler bunu. Böylece, Tanrı bize erişemeyeceğimiz gerçekler de vahyetmiştir ayrıca. Sırlı şeylere inanç demek ki akla karşı olamaz: Onu öğütleyen aklın kendisidir. Tarihsel eleştiri mi? Kutsal Kitap'ın gerçekliğini böylesi bir eleştiri de kabul etmektedir: Nice kimsenin doğruladığı mucizeler tartışılmaz niteliktedir. Onlar doğa kanunlarını yalanlarlar; ancak, çelişme bizim zayıf aklımız için söz konusudur, yoksa her şey arasında bir bağ kurabilen ve bize farklılıkmış gibi görünen şeyi bir birliğin içinde eriten Tanrı zekâsı için değil. Haklarda eşitlik mi? Sosyal yararlılık mı? İsa'nın öğretisi de budur. Tanrı'nın oğlu İsa'nın kardeşleri

olan insanlarda doğadan gelen bir eşitlik vardır; onların görevleri birbirine eşit değildir, yoksa kendileri hep eşit kalırlar. Bu insanların hükümdarları, yalnızca devletin iyiliğini göz önünde tutmakla ve her şeyde ilahi kanunu izlemekle yükümlüdürler: Bu ilahi kanun, kötülüğü yasaklar; herkesin, hatta düşmanların iyiliğine çalışmayı emreder ve bizim için ne yapmalarını istiyorsak başkalarına da onu yapmayı buyurur. Sosyal acılar için tek ilaç, insanların birbirlerine karşı duydukları ateşli aşktır, tanrısal sevgidir. Din aşktır, yoksa kaba sofulukla yobazlık değil. Napoli Üniversitesi'nde profesör olan Rahip Genovesi sonunda şuraya vardı: "*İncil*'i, özü aşk olduğu için seviyorum. Bu söz, aşk olan bu söz ne kadar da tatlıdır! O, yalnızca o yeryüzünde hüküm sürerse yaşamamız mutlu olabilir."

Aşk, milyonlarca insanı kiliseye, başka hiçbirinin koparıp atamayacağı bağlarla bağladı.

Çeşitli Protestan kiliseler, özellikle Anglikan ve Luther'ciler (örneğin Kuzey Almanya, İsveç) Katolik kiliseyi sarmış hastalıklara tutulmuşlardı: Devlete boyun eğme; –İskoçya ve Cenevre gibi birkaç Calvin'ci ülke dışında– rahiplerin düzeyinin ortadan aşağı olması; imandaki gevşeme; akılcılığa, yaradancılığa, "doğal" din ve ahlaka duyulan genel eğilim. Ne var ki, Protestanlarda Katoliklerde olduğundan daha sert –ya da en azından daha göze çarpıcı– yenilik hareketleri oldu.

Oldu, çünkü Protestanlıkta bağımsızlığın tohumları vardı: Kutsal Kitap her türlü gerçeğin tek kaynağıdır; onu okuyan herkes, Kutsal-Ruh'la aydınlanmış olarak –alabildiğine yetkinlikle– anlar onu ve kilise ile devletin ona uygun hareket edip etmediği hakkında pek güzel hüküm verir; kilise ve devlet, Kutsal Kitap'a aykırı olabilecek hiçbir şeyi dayatamazlar. Dinsel yaşamda bir "yenilik" ve Protestanlığın özüne, yani "iman yoluyla kurtuluş" öğretisine dönüş isteyen yığınla görüş ayrılığının kaynağında bu vardır: İlk günahla lekelenmiş olan insanı, İsa'ya inanış kurtarabilir ancak; bunun sonuçları da Tanrı aşkıyla dolu bir iç dünya, dua ve düşünceye dalış, eylemlerin İncil'e uygunluğudur. Bu tipten insanlar olarak şunları görüyoruz: Almanya, İsveç, Danimarka'daki Pietistler; Bohemya'dan başlayıp bütün Orta Avrupa'ya, ta Anglosakson ülkelere değin yayılmış bulunan Moravyalı Kardeşler; Anglikan kilisenin içinde hareketlenen Evanjelistler; Wesley'in 1738'de kurduğu ve sonra –bağımsız bir kilise olarak yaşamak için– 1791'de Anglikan kilisesinden kesinlikle

ayrılan ve yalnızca kişisel yeteneği göz önünde tutan İngiliz Metodistleri; alınyazısına inanmaya kadar işi götüren İngiltere ve Amerika Püritenleri.

Sanayileşen Anglosakson ülkelerde bu ateşli Hıristiyanlar, işçilere iç yaşama sevincini ve tevekkülü; patronlara da Hıristiyan kardeşliğini vaaz edeceklerdir. İnsanlık tutkunu bir hareket de doğacaktır içlerinden: Hareketi yönlendiren Sharp ve Wilberforce, işçi sorununa çözüm getirilmesini isterken, zenci ticaretiyle köleliğin kaldırılmasını da savunacaklardır.

Romantizm'in başlangıcı ve Rousseau

Başka duygu biçimleri de "Aydınlanma felsefesi"nin karşısına müthiş düşmanlar çıkardı. Acımasız aklı, yıkıcı eleştirisi; ihtiyatlı, hesaplı, ama son bir noktada hep bencillik üstüne kurulu ahlakıyla, sınırlı, dar, kuru bir şey vardı bu felsefede; Condillac'ta, Helvétius'da, d'Holbach'ta erimiş, iskelete dönmüştü. Yüreğin, duyarlığın, imgelemin istediklerine pek yanıt veremiyordu. Veremediği gibi onları uyarıp kışkırtıyor ve hareketlerinde serbest bırakıyordu. Bu filozoflar, doğanın kanunlarını izlemeyi istiyorlardı gerçi, ama her biri kendi kanununu buluyor ve arkasından gidiyordu. Bu filozofların hepsi "Aydınlanma felsefesi"nin niteliklerini oluşturan ortak çizgiler olsa da yığınla noktada birbirlerine zıttılar; hatta her biri kendi düşüncelerinde zıtlıklar içindeydi. Birbirlerinin hısmıydılar, ama farklı insanlardı. Öyle olduğu için de onların söylediklerine karşı çıkıp başka yollara yönelen, her gittiği yolda da kendi yüreğinin sesini dinleyen bir hareket çıktı ortaya.

Adı Romantizm'dir bu hareketin; yandaşları da Romantikler diye anılır.

Yığınla bireyci, romanesk ve duygusal yazar arasında; duyarlığını dinleyen, ama aynı zamanda akla da tutkun ve ortaya sarsılmaz bir mantıkla bir sistem koymuş bütün Romantikler içinde en büyüğü ve kendisinden sonra gelenlerin ustası Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) oldu. Cenevre'de doğmuştu, bir saatçinin oğluydu. Hep serseri ve çoğu kez asalak bir yaşam sürdü; ılımlı ve onuruna düşkün bir yaradılıştaydı; bir parça dokunan bir şey görse, gözyaşlarına boğulacak denli hasta bir duyarlığı ve çılgın bir imgelemi vardı. İnsanlar karşısında olduğu kadar toplumun kuralları, uzlaşmaları ve yükümlü-

lükleri karşısında da uzlaşmaz bir tutumdaydı. Hoşlandığı, doğanın tam ortasında yapayalnız, kendi'ni, duygularını düşlemekti. Romanlarında yarattığı dünya, kendi keyfince yarattığı bir dünyadır. 1750'de yolunu buldu. Dijon Akademisi bir yarışma açmıştı ve konusu da şuydu: "Bilimlerin ve sanatların ilerlemesinin örflerin düzelmesine bir katkısı olmuş mudur?" Diderot'nun da desteğiyle yarışmaya katıldı ve 23 Ağustos 1750'de ödülü kazandı. Verdiği yanıtta filozoflara karşı çıkıyor, "sanatlarımız ve bilimlerimiz yetkinliğe ulaştığı ölçüde ruhlarımız bozulmuştur" diyordu. Kendisiyle de çelişiyor ve şöyle diyordu: Bilimler ve sanatlar, kaynaklarını kötülüklerimizden almalıdırlar. Gerçek bilginler yönetmelidir devleti. Ne var ki, hiçbir şeye yararı yoktur bunun: Bilimler ve sanatlar vakit kaybettirirler, lüks yoluyla gevşetip kağşatır, zevki bozar, askeri erdemleri öldürürler; kitap basımcılığı bir felakettir; filozoflar şarlatandırlar. Putlara karşı bu saldırı, "bir tür terör" yarattı. Voltaire, d'Alembert, Polonya Kralı Stanislaw Leczinski bu terörden söz ettiler. Asıl önemli olanı şuydu: Bu düşünceleri dile getiren insan, Kutsal Kitap'ı okumuş, 17. yüzyılın büyük mantıkçılarının, Descartes'ın, *Logique de Port-Royal*'in (Antoine Arnauld ve Pierre Nicole'ün eseri), Malebranche'ın süzgecinden geçmişti; başa gelebilecek bütün acılarla yoğrulmuş ve bütün hınçlarla dopdoluydu. Bu düşünceleri dile getiren cümle, devrin kısa ve ince cümlesine karşılık, gergin, söylev havasında, titreyen, sert ve ahenkli bir cümleydi; öyle olduğu için de herkesi yüreğinden yakaladı ve kabul ettirdi kendini. Rousseau, kutsal bir yazar oldu. O tarihten başlayarak da gitgide filozoflardan koptu, uzaklaştı.

1754'te *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni Üstüne*'yi yayımladı. Bu eserde, o yüzyılda sık sık yapılan, doğal haldeki "cana yakın vahşi"nin portresini çizer; gürbüz ve hareketli, gözden uzak ve içgüdülerinin emrinde, alabildiğine yetkin bir insandır bu. "Düşünme doğaya karşıdır; düşünen insan, soysuzlaşmış bir hayvandır" der. Ne var ki, insanın kendi kendisini yetkinleştirme yeteneği de vardır. Öte yandan, ürün alınamayan yıllar, uzun kışlar, yakıcı yazlar, su baskınları, depremler, insanı başka insanlarla birleşmeye zorlar; önce avcı topluluklar halindedirler, sonra çobanlıkla geçinen kabilelere dönüşürler. Yaptıkları toplantılarda kıskançlık, uzlaşmazlık, boş gurur, nefret çıkar ortaya. Bir rastlantıyla demiri bulurlar; tarım, bun-

dan doğar. Çiftçi haline gelen insanlar, toprakları bölüşmek ve bireysel mülkiyeti kurmak zorundadırlar. Ve işte o andan başlayarak her şey kaybedilmiştir; "insan soyunun çöküşüne" doğru yürüyüş başlar. Mülkiyetten eşitsizlik, rekabet, hasımlık, gurur, pintilik, sınıf mücadelesi, savaşlar doğar. Bir baş seçmek gerekir; o baş tiran olup çıkar. Ne kadar kötülük varsa çöker insanlığın üstüne. Eser, böylece kötülük sorununa bir çözümdür. "İnsanlar kötüdür; bununla beraber, insan, doğası bakımından iyidir; öyleyse, nedir insanı çökerten bu denli? Yapısında ortaya çıkan değişiklikler, yaptığı ilerlemeler ve edindiği bilgiler değilse ne?" Deneme, Rousseau'nun, *Yeni-Héloise*'den sonra en çok okunan eseri oldu. Kitaplıklarda, *Toplum Sözleşmesi*'nden daha çok ona rastlanır. Eşitlik düşüncesini başka eserlerden çok daha fazla o yaydı.

Nasıl kurtulmuştur insanoğlu bu badireden? Ondan da söz eder Rousseau.

İnsan artık, insanın yardımından vazgeçemez; geriye dönme olanağı yoktur. Oysa sosyal durum doğal değildir ve uzlaşmalar üzerine kuruludur. Böylece, öyle bir uzlaşma biçimi bulmalı ki, sosyal durumdaki yararlar doğal haldeki yararlarla birleşsin, *Toplum Sözleşmesi*'nin (1762) konusu budur; yani bireylere, doğal haldeyken sahip oldukları eşitliği ve özgürlüğü sağlayan bir toplum biçimi bulmak. *Émile*'de (1762) de aynı kaygı içindedir: Toplum halindeki insana, doğal haldeki iyiliğini, masumiyetini ve erdemlerini sürdürtecek bir eğitim sistemi bulmak.

Émile'in eğitmeni, onu iyi yetişmesi, doğaya göre yaşaması, hoşuna giden şeyi yapması ve geri kalandan da kaçması için toplumdan soyutlar. Böylece, eğitim olumsuzdur. Çocuğa hiçbir şey öğretmemeli; kendi zararına olabilecek şeyleri öğrenebilmesi için onu doğrudan doğruya nesnelerle karşı karşıya bırakmalı, nesnelerin dersine tâbi olmalıdır çocuk. Odasındaki pencerenin camını kırmışsa, soğuğun acısını çekecektir. Bununla beraber, onu bazı şeyleri öğrenmeye de itmek gerekir: Örneğin, astronominin yararını öğrenebilmesi için yine yalnız başına kalması gerekir; kendini yaralamaya kalkarsa, açıklamada bulunmadan "hayır" diyeceksiniz. Böylece, olağan eğitimdekinden çok farklı bir içtenlik ve özgürlük havası içinde yetişen Émile, insandaki o doğuştan erdemleri koruyacaktır.

Émile yirmi yaşına geldiğinde, eğitmeni, dinin gerçeklerini koyacaktır önüne. Protestanken Katolik olan, sonra yeniden

dönen Rousseau böylece, *İman Öğretimi*'ni bir Katolik rahibe, Savoie'lı papaza bırakır. Filozofların birbirleriyle çelişen düşünceleri arasında sallantıda kalmış yazarımız, sonunda "iç dünyadaki ışığa" başvurmaya karar verir. İçtenlik içindeki bir yürek, duru duygular, gerçeğin akıldan önceki koşuludur: İnsanın, duygulardan önce gelen bir yargılama gücü vardır; insan, Locke ve onun gibi düşünürlere aykırı olarak, "duygusal ve edilgen değil, etkin ve zeki bir varlıktır". Çevresinde her şey cansız maddedir; ama yine de düzenlenmiş bir hareket halindedir. Oysa "dönüşen madde bana bir irade gösteriyorsa, belli kanunlara göre değişip gelişen madde bana bir zekâyı gösterir". Böylece, yüce zekâya, Tanrı'ya erişir. Akıl sahibi olarak hayvanlardan derinden derine farklı olan insan, filozoflar ne derlerse desinler, yeryüzünün hükümdarıdır. Ancak, kötülük de var. Ama Tanrı sorumlu değildir bundan. İnsana bir üstünlüğü, özgürlüğü vermiştir o. Özgür insan doğaya düzensizlik getiriyor ve kötülüğü yayıyor. Adil olursa mutlu olacak. Adaletsizlikleri giderme zorunluluğu, ruhun ölümsüzlüğünü, ölümden sonra yaptırımları ve ödülleri tanıtlar. Ahlak kuralları, insan yüreğinin ta dibinde yazılıdır: "İyi olduğunu hissettiğim her şey iyidir, kötü olduğunu hissettiğim her şey kötü; en büyük hakem vicdandır. Akıl pek sık olarak aldatır bizi, ama vicdan asla. Böylece o, ruhlarımızın temelinde, doğuştan var olan bir adalet ve erdem ilkesidir." İnsanın doğada olağanüstü niteliği; doğuştan düşünceler; mutlak gerçeği bulmak için herkesten uzakta, tutkuların sustuğu bir ortamda kendi içine eğiliş: Aydınlanma felsefesinin karşısına geçmektir bu!

Duyarlı ve iyi insanlar, özgürlüklerini koruyacak biçimde birleşecek, aralarında bir "sosyal sözleşme" yapacaklar.

> "İnsan özgür doğar ve her yerde zincirler içindedir; özgürlüğünden vazgeçmek, insan sıfatından, insanlık haklarından, hatta ödevlerinden vazgeçmek demektir; böylesi bir vazgeçiş insanın doğasıyla uzlaşmaz." Otorite ile özgürlüğü uzlaştırmanın aracı, "her katılanın bütün haklarıyla kendini topluluğa vermesidir. İnsan, kendini herkese verirken hiç kimse vermemiş olur; kaybettiğinin karşılığında da kazanmış olur." Kanunu yapan genel iradedir; genel irade, ne bir insanın iradesidir ne de bir temsilciler meclisinin iradesi; genel irade, özel iradelerin toplamı olmadığı gibi, bir çoğunluğun kararı da değildir. Her bireyde, içgüdülerin ve ânın tutkularının harekete getirdiği

özel bir irade ve aynı zamanda derin bir irade vardır; bu sonuncusu, "tutkuların sessizliğinde, insanın başka insanlardan isteyebileceği ve başka insanların da o insandan isteyebileceği şey üzerinde düşünen sağduyunun katıksız eylemidir." Bu irade bütün insanlarda aynıdır ve yanılmaz; bireysel vicdandan doğmuş, sessizlik içinde ortaya çıkmış, partilerden, heyetlerden, topluluklardan uzakta tek başına düşüncenin ürünü olan bu irade genel iradedir. Ne derneğe gereksinmesi vardır, ne korporasyona ne de partiye; sadece bireyler önemlidir.

Genel iradenin dile gelişi demek olan kanun, hükümrandır. "Devlet, üyelerinin karşısında, sosyal sözleşme yoluyla, onların mallarının sahibidir. Malları ellerinde bulunduranlar, genel yararın görevlileri gibidirler." Devlet, herkese bırakması gereken özgürlük konusunda yargıç durumundadır; toplum için gerekli olan bir dini emredebilir, ona inanmayanları kovabilir, hatta ölüme de mahkûm edebilir.

Her şeye karşın uygulamada çoğunlukla karar vermek gerektiğinden, sosyal sözleşme, azınlığın çoğunluk yoluyla kendini kabul ettirdiği bir baskı rejimine varacaktır.

Rousseau, eserinin uygulamadaki kapsamı hakkında, kitap ve mektuplarında kendisi de değerlendirmelerde bulundu. Bir anneye, yola gelmeyen çocuğunu pansiyona vermesini öğütler açıkça; bir rahibe de şöyle der: "*Emile*'de çizmeye çalıştığım planı kabul ettiğiniz doğruysa, cesaretinize hayranım." Sosyal sözleşme için "ancak Cenevre, Bern, Korsika gibi pek küçük devletlere uygun olabilir" dedikten sonra, "bu denli yetkin bir yönetim insanlara göre değildir" diye konuşur. Mirabeau'ya yazdığı bir mektupta, çözümünü aradığı sorunu "geometride daireyi karelemeye çalışma" gibi gösterir.

Ne var ki, halk bu ayrıntılara bakmadı, zaten çoğunu bilmiyordu da. Rousseau, bir tanrı olup çıktı. Modayı ve örfleri değiştirdi. Güzel kadınlar çocuklarını operada localarına getirtip herkesin alkışları arasında emzirdiler; çünkü, Rousseau, ana sütünü öğütlüyordu. Genç kızlar bitki derlediler çünkü Rousseau botaniği seviyordu.

Aynı düşünceden esinlenen Morelly, *Doğanın Yasası* adlı eserinde (1755) insana malların ortaklığını öğreten doğaya dönmeyi ister, mülkiyet, bütün suçların anasıdır; komünizm, bir altın çağa dönüş olacaktır. Rousseau'nun çömezi Rahip Mably *Yasama* adlı kitabında (1773) şöyle yazar: "İnsanlığa acı çektiren bütün felaketlerin asıl kaynağı nedir bilir misiniz? Mülkiyettir

bu"; ve "mutlu mal ortaklığı"nı, bütün bencil tutkuları yıkacak ve sosyal içgüdüleri geliştirecek olan bir tarım komünizmini öğütler. Mercier, gelecek zamanları dile getiren romanında, *2440 Yılında Paris*'te, eşitsizliği, zenginlerle yoksullar arasında zorla evlendirmeler yoluyla azaltmayı ararken, gelecekte yasama meclisinde ve konvansiyonda üye olacak olan Brissot de Warville, Proudhon'un formülünü atar ortaya yıllar öncesinden: "Mülkiyet hırsızlıktır!"

Kant

Ancak, Rousseau'nun en önemli çömezi Kant'tır. *Savoie'lı Rahibin İman Açıklaması*, belki Hume kadar ona *Salt Aklın Eleştirisi*'ni esinletti; aynı kitap, *Pratik Aklın Eleştirisi*'ni, giderek Kant'ın ahlakını, dinini, politiğini de ortaya koymakta yardımcı olsa gerek.

Ahlakları, Newton'un yöntemini izleyip ilkelerine yükselmek amacıyla incelerken Kant şunu bulur: Ahlaklar "iyi niyet"e mutlak bir değer tanıyorlar. Nedir "iyi niyet"? Ödevini yapma iradesi! İç dünyamızın derinliklerinden gelir bu; doğamızın bu eğilimi, Rousseau'nun dediği gibi doğuştan bir ilkedir. Eylem, ödevini yerine getirme iradesiyle yapılmışsa ve vicdanımızda onu ödev olarak yaptığımıza hükmetmişsek, başarıya ulaşmıştır ödev. Eylemin niteliğinin, yanılmamızın önemi o kadar büyük değildir; eylemin değeri bilgiden değil, değeri hakkında taşıdığımız duygudan ve hakkında verdiğimiz hükümden gelir: Açlık zamanında, bir yararsız ağzı ortadan kaldırmak amacıyla, ödev icabı, acı içinde yaşlı babasını öldürmek bir yanlıştır, ama eylem ahlak bakımından iyidir; felaket içindeki bir adama minnettarlığını kazanmak için yardım etmek bencilliktir: Ahlaka uygun eylem, manevi bakımdan iyi değildir.

Ödev, şu ya da bu duruma tâbi olmayan bir mutluluktur: "Öyle bir ödeyişe göre hareket et ki, onun aynı zamanda evrensel bir kanun olmasını isteyebilesin!" Bu "kategorik imperatif"tir, ahlak kanunudur. Ahlak kanunu akıl yoluyla bulunmuştur; akıl, duyarlığın nedenlerinden mutlağı ve evrenseli bulup çıkarır. Duygu bir itkide bulunur, "iyi niyet"i yaratır; ancak yolu gösteren akıldır. Akıl, insanı yapan yetidir. Böylece insan, gerek kendisinde, gerek başkalarında akla ve özgürlüğe saygı duymalıdır: "Öyle hareket et ki, kendinde ve başkaların-

da insanlık dile gelmiş olsun; hep amaç olarak, ama asla araç olarak değil!"

Ne var ki, insan duyarlık sahibidir; tatmin olmak, giderek mutlu olmak ister. Oysa ahlak kanununa uyarken, insan çoğu kez mutsuz olur. Böylece, insanın ölümsüz bir ruhu olduğu ve ona yeteneklerine göre mutluluk verecek bir Tanrı'nın varlığı olasıdır. Tanrı, saygı duyulacak bir yasayıcıdır; ahlaki eylem, böylece, son bir çözümlemede Tanrı'nın hoşuna giden eylemdir; din, Tanrı'nın hoşuna gitmek üzere bizi ödev yapmaya götüren durağan iradedir. Tanrı, pratik aklın öngerçeğidir. Kilise, iyi niyetli insanların topluluğud ve kiliseler de bu evrensel kilisenin yaklaşık temsilcileridir.

Hukuk, insanın gereksinmelerini, özgür ve düşünen bir varlık olmasından ileri gelen niteliklerini karşılamak zorundadır. Hukuk şu özdeyişlere saygı duymalıdır: "Öyle hareket et ki, insanlığı bir araç olarak değil, bir amaç olarak alasın!" ve "öyle hareket et ki, iradeni özgür olarak kullanışınla başkalarının özgürlüğü bir genel kanuna göre bir arada yaşayabilsin!" Bu özdeyişler, hukukun organı olan devletin birey üzerindeki baskısını sağladığı gibi, bireyin devlete karşı direnme hakkını ve herkese özgürlüğünü kullanma olanağını veren mülkiyet hakkınıda güvenceye alır. Bu özdeyişler cumhuriyet rejimini içerirler: Bütün ülkeler cumhuriyetçi bir anayasa kabul ettiklerinde, bir Milletler Cemiyeti, bir uluslararası hukuk yaratabilecek ve sürekli barışı sağlayabileceklerdir.

Kant böylece zamandan, mekândan ve durumlardan bağımsız mutlak ilkeler düşüncesiyle, Montesquieu'ye ve filozoflara karşı çıkmış oluyordu; aklın yönlendirdiği duyulardan değil, aklın aydınlattığı yürekten gelen ahlak düşüncesiyle de filozofların görüşlerine zıt düşüyordu.

Aynı zamanda, Kutsal Kitap'ın Alman yorumcuları, Spinoza'yı incelemeye başlamışlardı. Onun panteizmi, bütün bir doğada kendini gösteren sürekli ölüş halindeki bir Tanrı anlayışı, Lessing'le Herder'e esin veriyordu. Lessing'e göre, insanların gerçek dedikleri şey, gelişmesi içinde farkına varılan bir gerçeğin geçici biçimlerinin birbirini izlemesinden başka bir şey değildir. Herder'e göre ise, yaşamımız, o büyük bütünün içindeki bir nabız atışıdır; insanlık tarihi, doğanın derece derece dönüşümlerle sürekli olarak yetkin örneğe yaklaştığı taslakla-

rın art arda gelişidir; bu çalışmanın idraki akıl yoluyla değil, doğrudan sezgi yoluyla bize verilmiştir. Akıl yoluyla kesin bir gerçekliğe vardıklarına inanan filozoflar, bu noktada da saldırıya uğramışlardı; onlara karşı çıkan bu düşünce, daha sonraki dönemde derinden derine etkileyecektir insanları.

Bu arada, düpedüz gerici düşünceler ve gericiler vardı.

Gerici düşünceler

Ansiklopedik felsefeye hasım, mistik bir masonluk doğuyordu. Almanya'dan, İsviçre'den, İsveç'ten yola çıkan bir mistisizm dalgası, Fransa'nın doğusuna ve Paris'e ulaştı. Bu mistik masonlar Hıristiyanlıktan esinlenmişlerdi ve kilisenin dışında, İncil'e göre yaşamak için Tanrı'yla temas kurup ruhlarını yenilemenin aranışı içindeydiler. Ne var ki, ispritizmaya, manyetizmaya, ilmi simyaya, sihire başvurur, Hıristiyan kiliseleri dehşet içinde bırakırlar. Peygamberleri vardır: Ölülerle konuşan, "Göğün Sırları"nı ve "Gökle Cehennemin Harikaları"nı keşfeden İsveçli Swedenborg; iman yoluyla Tanrı'yla temas kurduğunu düşünen ve evi 1789'da bütün Avrupa'nın hac yeri olan Zürih'teki İsviçreli Lavater; insanın hiçbir şey bulamayacağını, sadece kendi kendisini hatırlayacağını ve düşünceye dalış ve dua yoluyla İsa'nın gelişini hızlandırmayı savunduğu için bilime düşman, "Meçhul Filozof", Fransız Saint-Martin. Almanya'da mistik tarikatlar kurulurken, Fransa'nın bazı kentlerinde de mistik mason locaları doğar; bütün bu mistikler kendi aralarında ilişki içindedirler.

Doğaldır ki, havarilerin yanı sıra şarlatanlar da vardır: Paris'teki hünerleriyle gözleri büyüleyen ruh çağırıcı Cagliostro; "sihirli değneği"yle bütün hastalıkları iyileştirdiğini ileri süren Viyanalı hekim Mesmer. Manyetizmacılar, uyurgezerler, meczuplar haşarat gibi kaynaşır dururlar. Bir zihinsel bulanıklık içinde, bireyler, karışık eğilimlere terk ederler kendilerini; çoğu, öbür dünyanın kapılarını açan ve insanlığı yeniden yaratacak bir devrimin eşiğinde olduğuna inanır.

Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda, bir sosyoloji denemesi örtüsü altında, reform denemelerine karşı çıkar. Anayasaların, gerçek doğal yasalar yoluyla, iklim, toprak, yaşam biçimlerine, halkların

karakterine, örf ve dinlerine vb. bağlı olduklarını göstermeye kalkar. Fransa'nın anayasasına dokunmamak gerektiğini aşılamak için bütün bunları bahane olarak kullanır; ona göre bu anayasa, Parlamentoları, krallık kanunlarının yargıçları ve hükümdarın yardımcıları yapmıştır. İngilizlerinkinden esinlenmiş bir anayasayı över durur: Bu anayasaya göre, kralın elinde tuttuğu yürütme gücü ile, milletin temsilcilerince kullanılan yasama gücü arasında, yargıçların elinde bir yargılama gücü vardır ki, anayasanın koruyucusu olarak hakem rolünü oynayacaktır. Kont de Boulainvilliers'nin 1732'de *Soyluluk Üstüne Deneme* adlı eserinde tekrarladığı sistemi destekler: Buna göre, Fransa'da sosyal sınıflar bir ırktır; soylular, Frank fatihlerinin torunudurlar, Tiers-État ise boyun eğdirilmiş Galyalılardan gelmektedir; soylular, fetih hakkına dayanarak Fransa'nın malikidirler; başlarda, monarşi seçimli ve sınırlıydı; krallar, vasallarının görüşlerini almakla yükümlüydüler; o tarihten beri krallar, senyörlerin bu ayrıcalıklarını ellerine geçirmişlerdir. Ve Montesquieu, soyluların ne denli önemli olduklarını dile getirir ve şöyle der: "Monarşinin ruhudur bu sınıf." Kitabı, 1789 yılına değin ve gitgide artan bir biçimde, gerici aristokratik muhalefetin kutsal kitabı oldu.

Böylece, yüzyılın sonunda Aydınlanma felsefesi her yerde saldırıya uğramıştı ve gitgide geriliyordu. Yeni bir çağ açılacaktı.

BÖLÜM II

"AYDINLANMA" VE TEKNİK

Avrupa'da teknik öylesine bir hızla ilerler ki, bir "devrim"den söz edilebilir. Avrupa, hiç kuşkusuz, dünyanın öteki ülkelerinde kurduğu maddi ve örgütlü üstünlükle gerçekleştirmektedir bunu. Buluşlar, sosyal gereksinmelerin, iktisadi dengesizliklerin, her türden çeşitli bunalımın uyarıp harekete geçirdiği pratisyenler ya da heveslilerden gelmektedir çoğu kez. Bilim verilerinden azar azar yararlanılmakta ve bilginler uygulama sorunlarıyla yavaş yavaş ilgilenmektedir: Yüzyılın ilk yarısında denizcilik, arkasından da sanayi, bilimsel hareketten yararlanır; yüzyılın sonunda, tekniğin, bütün bilimsel uygulamaların bir sonucu olabilmesi olasılığı ortaya çıkar.

Bununla beraber, buluşlarda bilim ve bilimsel düşünce yine de varlığını hissettirmektedir: Sıradan bir makine bulucusu bile bir parça aritmetik ve geometri bilir, mekaniğin temel kavramlarından haberdardır; ve az çok bilinçli olarak, çalışmasında usavurmanın, gözlem ve deneyimin yöntemlerini, giderek evrensel mekanizma öğretisini kabul eder. Özellikle, dünyanın hemen her yanı bunalım içinde olduğundan, buluşların Avrupa'da bollaşmasının nedenini, içinde bilimsel düşüncelerin de olduğu yüzyılın anlayışında aramalı. Nedir o? Duyuları tatmin, maddi ilerleme yoluyla yeryüzünde mutluluğa erişme inancı! Yüzyılın nice yetkin zekâsını ilahiyat tartışmalarından ve dinsel düşüncelerden çekip pratiğe ve yararlı olana çeviren bu anlayıştır. Daha başka nedenler de var: Gitgide yayılan ve bireysel çabaları uyarıp harekete geçiren Descartes'çı inandırma; Descartes'çılığın ve klasik eğitimin geliştirdiği, her şeyde olaylardan açık ilkelere yükselme ve o ilkelerden de yine olaylarda –acımasız bir düzen içinde– gerçekleşen kesin sonuçları çıkarma eğilimi. Açıklık ve düzen gereksinmesi: Kimi teknik ilerlemelere katkıda bulunan işte budur.

Bütün teknik ilerlemeler, bu yeni anlayışın yayılmasından doğar.

Öyle de olsa, teknik üzerinde en büyük etki, bilimden farklı olarak, ekonomik gelişmenin sonucu oldu. Belli başlı teknik buluşların yapıldığı İngiltere pek güzel bir örnektir buna.

İngiltere'nin denizaşırı ticareti, İngiliz zaferlerinden, Utrecht Antlaşması (1713) ile Paris Antlaşması'ndan (1763) sonra büyük bir gelişme içine girdi. Bu ülkenin 1715 yılında 6 milyon sterlin olan dışalımı 1790'da 19 milyona yükselirken, aynı yıllarda dışsatım da 7,5 milyon sterlinden 20 milyona çıkar. Öte yandan, sanayi için sermayenin bir bölümünü sağlayan da işte bu ticaretten sağlanan kazançlardır. Galler bölgesinin güneyindeki ilk demir sanayisini, Bristol ve Londra'daki çay tacirleri ile öteki tacirler yarattılar. Clyde vadisindeki sanayi donanımı, büyük bir bölümüyle Glasgow'un tütün tacirlerinin eseri oldu. İç ticarette de, yollar sayesinde büyük bir gelişme görülür: Yollarda sessiz bir devrim gerçekleşmiştir; yük hayvanlarının yerini, hayvanların çektiği arabalar almıştır ve bunlar taşınır malların miktarını artırdığı gibi, taşımacılığı da hızlandırmışlardır. Ticaret, 1759 yılından başlayarak, kanalların açılmasından da yararlanır; bu kanallar, 1761 yazında Manchester'da teslim edilen kömürün fiyatını yarı yarıya düşürürler. Madenlerin, taşocaklarının, ormanların değerlendirilmesine de olanak sağlarlar. Sanayi kuruluşları kıyılara yerleşir ve böylece İngiliz sanayisinde çok büyük değişiklikler olur. Sanayicilerin kârlarını, işletmelerinde yeniden yatırıma ayırmalarının da teknik üzerinde pek mutlu sonuçları olur: Böylece, 1714'te % 5 olan faiz oranı 1757'de % 2,5'e düşer; bu ise, kullanılır sermaye miktarını iki katına çıkarır; bunların yanı sıra, İngiltere'de ve Galler bölgesinde, 1700 yılında 5,5 milyon olan nüfus, 1801'de 9 milyona yükselir ve aralarında –küçük sayıda da olsa– kalifiye işçi yekûnu vardır.

Makineleri yaratmaya götüren de işte bu koşullar oldu.

ASKERİ TEKNİK

Askeri teknik başta geliyordu; çünkü, o çağdakiler, ona bütün öteki tekniklerden daha büyük önem veriyorlardı. Gerçekten, Avrupa'da her yanda ortaçağın askeri soylularına bağlı soylular vardı; bu soylular, silah kullanımına her şeyin başında gelen yüce bir meslek olarak bakıyorlardı. Ne var ki, bu dikkat, sürekli bir gereksinmenin de dile gelişiydi: Güçlü bir ordusu olmazsa, bir devlet çok geçmeden kaybolabilirdi; halklara varlıklarını, bağımsızlık ve güvenliklerini, bu temel yararları sağlayan sadece askerlik sanatıydı ve bunlar olmaksızın başka yararlar havada kalırdı; başta gelen özgürlük devletin özgürlüğüydü; o tehlikeye düşünce, yurttaşların özgürlükleri birer hayal olurdu.

Neler görüyoruz askeri tekniğinde bu yüzyılın?

18. yüzyılda askeri tekniğin tarihi, "tüfeği ve kaygan topçuluğu en iyi biçimde kullanmayı sağlamak amacıyla, taktik düzende birbiri ardına gerçekleşen ilerlemeler"in tarihidir.

Tüfek, bir önceki yüzyılda icat edilmişti. Almanya'da 1689'dan beri kullanılan, Fransa'da ise 1699'dan başlayarak resmen kabul edilen tüfek, eski fitilli alaybozanı 1715'te tahtından kesinlikle indirmişti ve kendisini tamamlayan takmalı süngü sayesinde mızraklı askerler sınıfını ortadan kaldırmıştı. Tüfeğin mentili alaybozandan daha fazla değildi gerçi; en çok 300 adımdı mesafesi, etkili olduğu mesafe ise 180 adımdı. Öyle de olsa, daha hafif ve kullanışlıydı. Bir çakmaktaşıyla donanmış horozun ateşe geçirdiği sistem sayesinde, yanda bulunanlar için tehlikeli değildi ve böylece yaklaşık düzende askerlere atışta bulunma olanağı sağlıyordu. Son olarak, doldurulup boşaltılması çok daha hızlıydı: 1715 yılından başlayarak, dakikada bir atış mümkün oluyordu; 1740'ta, eski tahta çubuktan daha sert demir çubuğun kabulü tüfeğin namlusuna barutu, sıkıyı ve mermiyi –daha az zahmetle– yerleştirme olanağını sağladı ve zaman kazandırdı; atış hızı, dakikada ikiye, üçe çıktı. 1744'te fişekle, asker hemen her zaman dakikada üç atış yapabiliyordu.

Topçuluk; 4, 8, 12, 16, 24 ve 33 kalibrelik gülleler atan, düz boşluklu ağızdan dolma bronz toplardan oluşuyordu; düz atışlar için bunlar kullanılıyordu; bir siperin arkasında ya da bir çöküntü alanda kendisini korumaya almış birliklere karşı da havan topundan yararlanılıyordu. 4 kalibrelik gülleler için dakikada üç, ötekiler için bir ya da iki atış yapılabiliyordu. Gülleler de demirden, içi dolu ya da boş nesnelerdi; havada patlıyor ve düşmana içindekileri yağdırıyordu. Menzili, güllenin ağırlığına göre 600 ile 1.800 metre arasında değişiyordu; salkımlar için bu 150 ila 600 metreydi. 4 kalibrelik bir gülle, 300 adımda 4 ila 8 insanı öldürüyordu. Topçular, sektirerek atış yoluyla, güllelerin etkisini artırıyorlardı; piyade saflarında 5 ya da 6 kez sektirilen gülle büyük yıkıntılara yol açıyor ve çok can alıyordu. Ne var ki, bu tür topçulukta atışlar pek belirsizdi; hedefe isabet pek mümkün olamıyordu: Gülle, ağırlığına ve mesafesine göre, hedeflenen noktanın 50 ila 150 metre ilerisine ya da berisine düşüyordu. Dahası, toplar pek ağırdı: 4 kalibrelik bir top 650 kilo çekiyordu; 33 kalibrelik olanı ise 3.085 kilo. Öyle olunca da

topu çekip götürme, çok sayıda hayvanı gerektiriyordu. Toplar, cephede bir kez yerleştirilince de –pek az istisna dışında– yerlerinden kımıldatılamıyordu. Ayrıca, piyadenin ileriye doğru hareketinde ona katılamıyordu ve ateşinin en gerekli olduğu anda askerleri desteksiz bırakıyordu; geri çekilme hallerinde ise buna uyamıyor ve ister istemez düşman eline geçiyordu.

Bunun sonucu şuraya vardı: Piyade, savaş alanına egemen oldu; kurşunu zırhları deliyor, beklenmedik bir süvari saldırısını göğüsleyebiliyor ve birliğin yana kayabilmesi için gerekli zamanı böylece yakalayabiliyordu; ağırlığı nedeniyle yere çakılıp kalmış topçularda olmayan hareketlilik onda vardı; süvari ve topçu, sadece piyade için çalışıyordu, yardımcısıydılar onun. Böylece, piyade savaşların hükümdarı olup çıktı. 1715'ten başlayarak, hatta o tarihten önce, yeni savaş aracı olarak tüfek, bütün bir savaş sanatını altüst etmiş gibiydi. Yeni icadın tüm sonuçlarını elde etmek için –aşağı yukarı– bir yüzyıl gerekti ve başladığı gelişmeyi doruğuna ulaştıran da Napoléon Bonaparte oldu.

1715'te ordu, savaş alanında ateş ederek savaşmak için saf tutuyordu. Generallerin tek düşündükleri, tüfeklerle atışın hızıydı. Şöyle vardılar amaçlarına: Piyade, bir kurşun örtüsü gibi öne yayılıyordu; düşman, önce savunma yoluyla durduruluyor, sonra atışlarla safları bozuluyor ve arkasından da saldırıya geçiliyordu. Piyade, emir üzerine, aynı zamanda ve hemen hemen nişan almaksızın yaylım ateşi açmak zorundaydı; aslolan isabet değil, ama çabukluktu, bir ateş duvarı örmekti. Böylece, generaller piyadeyi, savaş alanında düşmana karşı birbirine koşut uzun saflar halinde tertiplediler. Alaybozan silahının kullanıldığı dönemlerde olduğu gibi, askerleri birbirinden 4 ya da 5 adım aralıklarla dizdiler; her sıranın, ötekiler sırayla atış yaparken, silahını doldurabilmesi için derinliğine 6 sıra söz konusuydu; güvenlik ve tüfekle atışta çabukluğu sağlamak içindi bu. Ateşsiz silahlar devrinde olduğu gibi, sıralanışı iyi yapılmış bir ordu isteniyordu; çarpışmanın sonuç sağlayabilmesi için, her saf, düşman safını aynı zamanda göğüsleyebilmeliydi. Tersyüz etme yasağı sürdürüldü: Sağda kalmak alışkanlığındaki askerleri sola koymak, çoğu kez ikinci sırada duranları birinci sıraya almak gerekmiyordu; bu sonuncu usul eskiden kalmaydı ve düşman ordusunu yarmak için en yürekli askerler başa geçirilirdi.

Bütün bunların sonucu şu oldu: Orduyu sıraya sokmak ve askerleri birbirinden böylesi aralıklarla hizaya getirmek, işleri alabildiğine ağırlaştırdı; düşmandan uzakta safları düzenlemek ve belli bir yürüyüşten sonra onun karşısına savaş düzenini korumuş halde çıkma zorunluğu doğmuştu; düşman ordusu çekip gitmek istiyorsa, onu çarpışmaya zorlama olanağı yoktu bu durumda, çünkü birbirinden böylesi aralıklarla dizilmiş askerleri saf halinde tutmak için pek ağır yürümek gerekiyordu, sık sık durulmalıydı, öyle olunca da düşman, normal bir yürüyüş hızıyla bütün olarak uzaklaşabiliyordu; savaş alanında manevra yapma, düşmanı izleme, giderek düşman ordusunu yok etme olanağı kalkmıştı. Böylece, kala kala yedek parçalar stratejisini kabul etme zorunluluğu kalmıştı; yani düşman ordusunun yeniden donanmasının ve yer değiştirmesinin önüne geçmek için depolara, tersanelere, bağlantı noktalarına ve bütün müstahkem mevkilere, kentlere saldırmak. Özetle, sonu gelmez ağır bir savaş biçimi ortaya çıkmıştı. Silahlardaki yetkinleşmenin ilk sonucu, eski orduların eksikliklerini abartmak oldu. 18. yüzyıl başlarında ordulardaki uzun safların, Turenne'le Bourbon-Condé'nin ordularından çok daha az manevra yeteneği vardı.

Prusya ordusu

İlk yetkinleştirmeler Prusyalılardan geldi.

Savaş, Prusya'nın ulusal zanaatıydı ve en aklı başında insanlar askerlik sanatına adıyordu kendini. İlk ilerlemeler, "Çavuş Kral" da denen– I. Friedrich-Wilhelm zamanında (1713-1740) oldu; yapılanların büyük bir bölümü de XIV. Louis savaşlarının eski kurtlarından Prens d'Anhalt-Dessau'nun eseriydi. 1720 yılından başlayarak, Prusya ordusu kimi subayların ve askerlerin savaş alanında edindikleri kendiliğinden deneyim ve pratikleri resmen kabul etti: İnce düzen ve sıkı düzen diye adlandırılıyordu bunlar. Buna göre, askerler sadece 3 sıra üzerinden düzenleniyordu: Birinci sıra diz çöküyor, ikinci sıra ayakta ve bükülmüş, üçüncüsü de dimdik duruyor ve birbiri arkasından atış yapıyorlardı. Savaşlarda büyük zayiat sonucu mevcudun eksilmesiyle 1715'ten önce de bazan başvurulan bu usul, yeterli görülüyordu. Böylece az insanla genişliğine bir cephe yaratılabiliyordu. Sıralar sıkılaştırıldı: Sıra içinde mesafe

dirsek dirseğeydi; iki sıra arasındaki mesafe ise bir öndekinin kılıcı arkadakinin dizine değecek kadardı; bununla amaçlanan ateş yoğunluğunu artırmaktı; böylece sıralanış ve alaydan saflara geçiş kolaylaştırılmış oluyordu.

Prusya piyadesi, savaş alanına bütün olarak geliyor, düşman cephesine koşut olacak biçimde hattını kuruyor ve o hat üzerinde yayılıyordu. Alayda her bölük daha önceden düzenlenmişti ve kısa mesafelerle biri ötekinden ayrılıyordu. Her bölüm hatta giriyor ve düşman karşısında yerini alıyordu: Hareketi, bir sabit eksenin çevresinde dönme biçimindeydi; öyle ki, ötekinin ucu sabit kalırken, bir kanat dönüyordu. Hareket, uygun adım yürüyüşle kolaylaştırılmıştı. Savaş hattı kurulduğunda her albay kendisine bir hedef seçiyor ve ona doğru –bir üst gözetiminde– sancağını yürüyüşe geçiriyordu. Sancaklar, giderek alaylar, sert bir hattı koruyorlardı. Saldırı, sıraları bozmamak için koşarak değil, yürüyerek yapılıyordu; daha hızlı yürüyebilmek ve omuzda yara yapmasını önlemek için yürürken dipçik kalçada, düzenli yaylım ateşi yapılıyordu. Yirmi adım mesafede düşman üstüne son bir ateş açılıyor, sonra da düşman kaçmamışsa süngüyle saldırıya geçiliyordu. Piyade ateşinin etkisi, hafif top ya da İsveç toplarıyla artırılmıştı; tabur aralarında piyadeye katılan bu topları askerler kol gücüyle çekiyorlardı. Pek ağır olan 33'lük top kullanılmaz olmuştu. Prusya topçusu, hartuç ya da top mermisi kullandı ve gitgide artan ölçüde havan topunu öğrendi. Prusya süvarisi, iki sıra bölük halinde düzenleniyordu; düşman ateşi altında olabildiğince az kalmak için dörtnala saldırı ilk kez Prusya süvarisinde kabul edildi ve çarpışmanın gücünü de artırdı bu; düşman ateşle sarsıldığında süvari de yanlara atılıyordu. Böylece, Prusyalıların savaş biçimi, aslında ateş yoluyla bir savaştı: Savunmaları hareketsiz bir ateş, saldırıları yürüyen bir ateşti.

II. Friedrich (1740-1786), babasının ordusundan yararlandı. Ancak, başlarda yalnızca ateşsiz silahlara inanmak ve daha hızlı ilerlemek amacıyla, yürürken atış yapmadan birliklerini saldırıya geçirmek gibi bir yanlış yaptı. Öyle olunca da her defasında birlikleri düşman ateşiyle durdurulup darmaduman edildi ve sonuçta da subaylarından çoğunu yitirdi. II. Friedrich, o yüzden vazgeçti bundan. 1786'da *Askeri Vasiyetname*'sinde şu kesin cümleyi yazıyordu: "Savaşlar ateş üstünlüğüyle kazanılır."

Öylesine inanmıştı ki buna, hatta 16 ve 24'lük ağır parçalarla da olsa, topçusunu öncülerle birlikte yürüttü. Bu öncülerin önünde müstahkem hiçbir köy tutunamaz haldeydi: Başka ülkeden piyadelerin, duvarları önünde tükendiği müstahkem köyleri onlar toplarıyla delik deşik edebiliyorlardı. Başlıca taktik katkısı, koşut düzeninin yerine *eğik düzeni* geçirme denemesi oldu. Yani sola yüklenmek istiyorsa, soldan birinci alay ikincisine oranla biraz ileri çıkıyor, ikincisi üçüncüsüne oranla aynı hareketi tekrarlıyor ve bu hareket bütün alaylarca sürdürülüyor, sonunda her alay soldan sağa doğru geri çekilerek kaymış oluyordu. Uzaktan, safların sıklığı yüzünden düşman, derinlikteki farklılıkları anlayamıyor ve Prusya ordusunu, her zaman olduğu gibi, kendisininkine koşut bir cephe üzerinde bekliyordu. Ne var ki, Prusyalılar birdenbire duruyorlar, düşmanınkine oranla eğik bir cephe üzerinde hızla saf tutuyorlardı; Friedrich, ihtiyatlarını ilerleyen kanadın arkasına koyuyor ve bu noktada düşmandan daha güçlü olduğu için onu çeviriyor ve üstüne yükleniyordu; oysa düşman, Prusya'nın savaştan kaçınan zayıf kanadına karşı hiçbir şey yapamıyor ve yandan gelen saldırıya karşı da durumunu değiştirebilecek zamanı bulamıyordu.

Prusyalılar, yaylım ateşindeki düzenlilik ve hareketlerindeki çabuklukla karşılarındakini etkiliyor ve şaşırtıyorlardı. On dakikada hizaya giren Prusya alayları görüldü. Bu korkunç hız, ayrıntılara inen büyük dikkat ve sabırla elde edilebiliyordu; askeri eğitimde sopa ve kılıç darbesi büyük yardımcıydı. İnsanlar hangi durumda olurlarsa olsunlar, hareketlerini büyük bir hızla yerine getirmeye amade otomatlar haline geliyorlardı. II. Friedrich, Prusya ordusunun hareketlerini pek iyi kurulmuş bir saatin çarklarına benzetiyordu. Böylece Prusyalılar hasımlarından daha hızlı davranıyor, en kritik durumlarda tam bir düzeni koruyorlardı. II. Friedrich, dâhi bir şef olarak bu aygıtla çok şey elde etti.

İnce düzen, sıklaştırılmış saflar, yaylım ateşleri, Avusturyalılar, Alman prensleri, Hannoverliler, Hollandalılar ve –kralları Hannover hanedanından gelen– İngilizlerce çok çabuk örnek alındı. Fransızlar, sıklaştırılmış safları pek erkenden kullanmaya başladılar; ancak, resmi olarak kabul edilişleri 1750 yılında oldu.

Özetle, Prusyalılar pek az yenilik getirdiler. Hareketlerini büyük bir dikkatle uyguluyorlardı; ne var ki, bu hareketler yetkinlikten uzaktı. Tüfekten, onun verebileceği her şeyi alamadı-

lar. Yaylım ateş –pek kısa mesafeler dışında– nadir olarak etkiliydi: Çünkü askerin atışta bulunurken asıl dikkat ettiği, düşmanı öldürmek değil, arkadaşlarıyla aynı zamanda atış yapmaktı. Saflaşmada üçüncü sıra yararsızdı. Sert saflaşma da yararsızdı; dahası, onu sürdürmek güçtü, çünkü top dumanı bayrakları örtüyordu. İnce düzen özellikle düz alanda iyiydi. Prusyalılar, topçuluğu pek yetkinleştiremediler. II. Friedrich, Seydlitz'e karşın, çıkışta çizme çizmeye sık düzen içindeki süvarileri "duvar halinde" saldırıya geçirmekte inat etti; oysa dörtnala giden atın şahlanması yüzünden, süvariye adım adım gidilen durumdakinden daha fazla yer gerekiyordu. Pek sıkı halde bulunan ve eğeri üzerinde kalkmış süvariler çeşitli güçlüklerle karşılaşıyor ve sonuç olarak saf saldırı gücünü yitiriyordu.

Avusturya ve Fransız ordularındaki ilerlemeler

Başlıca ilerlemeler biraz Avusturyalıların, ama özellikle Fransızların eseri oldu. Avusturyalıların eksikleri, Fransızların yaratıcılıklarını etkiledi. Aslında Fransızlar, Prusya ordusunun atış ve hareket yetkinliğine erişebilmek konusunda umutsuzdular. Bütün bu sürekli ve dikkatli uygulamaların, bu en ince ayrıntıyı daha önceden hesaplamanın, bu sabrın, bu mekanizmanın "milletin dehası"na zıt olduğu inancındaydılar. Bu alanda hep yenileceklerini düşündükleri için, küçüklük komplekslerini taktik yenilikler yaparak gidermeyi aradılar ve Napoléon'un ordusunu yarattılar.

Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748) ve Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) onlar için birer gözlem ve düşünme okulu oldu; bu okullardan da savaş üstüne yığınla anı, kitap, atış ve manevrayla ilgili krallık emirnameleri çıktı. Emirnameler, buluşları kaydetmede hayli ağır davrandılar; çünkü nazırlar savaş meydanlarından pek uzakta oldukları için önerilen tasarılar arasında gerçeğe uygun olan düşünceler hangileridir, bunları birbirinden ayırmayı her zaman beceremediler. Başlıca buluşlar şunlardan geldi: Fontenoy galibi Maurice de Saxe, deneyimini *Düşler* adlı kitabında bir araya getirdi; Fransızlara o denli kötü anılar bırakmış olan Yedi Yıl Savaşları'nı yönetenlerin başında gelen Mareşal de Broglie'nin yanı sıra Fransız generalleri, bu savaşlarda yenilikler yapmanın arkasında koştular; gerçi başarısızlıklara mal oldu bu onlara ama yine de bazı yenilikleri bulabildiler:

Yedi Yıl Savaşları'nın son seferlerine katılan Kont de Guibert 1772'de yayımlanacak ünlü *Taktik Üstüne Genel Deneme*'yi yazdı, bu kitap Napoléon'u da etkileyecektir; son olarak topçu Vallière'i, Gribeauval'i ve süvari Teil'i görüyoruz. Gözlem ve deneyim, başta gelen yöntemleri oldu bu insanların. Savaşın öğretemedikleri de ünlü manevralarda öğrenildi. Guibert, ilk kez atışları ölçtü; en iyi sonuç verecek hareket ve yürüyüşlerin hangisi olduğu üstüne incelemelerde bulundu.

Pek çabuk, saf halinde yayılmanın ve saldırıya geçmenin güçlüğü üzerinde duruldu. Şu düşünceye varıldı: Savaş düzenine girecek zamanı bulmadan düşmanın üstüne yüklenmek! Böylece, hareket ateşi yenecekti. Süvari Folard, *Savaş Sanatı Üzerine Yeni Buluşlar* (1724) adlı eserinde "derin düzen"i önerdi. 30'arlı 180 sıra kalınlığında bir birlikti düşündüğü; belli sayıda askerin mızraklarla donatıldığı sık saflar, düşmana saldırıp yaracaktı onu. "Bir birliğin gerçek gücü, kalınlığında, birleşik ve hızlı hareket etmesindedir" diyordu. Ateşi tamamıyla unutarak söylüyordu bunu. Savaşların deneyimlerine karşın coşkulu çömezler buldu kendine: Marki de Silva, Mesnil-Durand bunlar arasındaydı; Mesnil-Durand, *Taktikte Bir Fransız Düzeni Hakkında Tasarı* adlı eserinde (1755) onun düşüncesini açıkça kabul etti. Bu çömezler, ateşsiz silahlarla saldırının Fransızların yaradılışına tek uygun şey olduğunu ileri sürüp Guibert'i, yabancıları kopya etmek, Prusyalılaşmakla suçluyorlardı. 1914'ten önce, Üçüncü Cumhuriyet'te bu tartışmalar yeniden başlayacaktır.

Aslında süngüyle topluca saldırı düşüncesi doğru da olsa, Folard ve Mesnil-Durand'ın önerdikleri biçimiyle yapılamazdı: Yığınla sıra yararsızdı, sadece ilk sıra vurucu oluyordu; öteki sıralardaki askerlerin kattıkları hiçbir şey yoktu ve ateşsiz silahlarıyla, savaş dışı kalmış askerlerin yerine geçmek için oradaydılar. Böylesi bir kitle, düşman ateşiyle darmadağın edilebilirdi; subaylar ise, dağılan askerlere birliklerini korumalarını emredebilecek durumda değillerdi; giderek saflar birbirine karışıyor ve bölük bir sürü haline geliyordu. Son olarak, böylesi bir topluluk, ileriye doğru yürüyüşün dışındaki her türlü hareket için uygunsuzdu; her türlü manevra, her türlü geri çekiliş imkânsızdı.

Guibert'in eleştirisi sert ve kesin oldu.

"Saldıran ateşle durdurulamazsa, saldırılan geri çekilmeye başlar" diyordu.

Ateşin ne denli etkili olduğunu, Fransızlar Dettingen Savaşı'nda –acı bir şekilde– öğrendiler: Alman ve İngiliz birliklerin başında İngiliz kralı II. George'un yönettiği bu savaşta (1743) Fransızların kayıpları korkunç oldu; olayı Fontenoy Savaşı da doğruladı (1745) ve ateşsiz silah yandaşları hayal kırıklığına uğradılar. Sonuç kendini kabul ettiriyordu: Savaşta ateş esastı ve ateş harekete üstün geliyordu. Kısa mesafede bile yaylım ateş etkiliydi. Ne var ki, bu savaşlar bir şeyi daha öğretmişti: İngiliz ordusunda piyade, düşmanın pek yaklaştığını gördüğünde, insanları ateş etmek için emir beklemeye zorlamak güçleşiyordu; yaylım ateş düzenini yitiriyor ve dilediğince ateşe dönüşüyordu. Oysa böylesi ateş, yaylım ateşten daha etkili ve öldürücüydü; çünkü askerler, düşmanın ilerleyişini durdurmak için tam nişan alıyorlardı; amaçları, süpürge atış değil, isabet ettirip öldürmekti. Fransız subayları keyfe göre ateşi kendiliğinden uygulamaya başladılar. Guilbert hararetle öğütledi bunu. Sonunda, 1776 tarihli emirname, ilk yaylımdan sonra dilediğince atışı resmi olarak kabul etti.

Bu savaşlar sırasında bir şey daha öğrenildi: Hafif silahlı ve cephenin ilerisinde öteye beriye dağılmış askerlerin, avcıların atışları pek etkili oluyordu. Önce Avusturyalıların dikkatini çekti konu ve savaş alanlarını Hırvat avcılarıyla donattılar. Çitlerin, derelerin, tek başına ağaçların, çalılıkların, tümseklerin arkasında oraya buraya serpilmiş bu insanlar, düzenli yürüyüş halinde ilerleyen düşman piyadesinin üstüne nişan alıyor, alabildiğine insan öldürüyor, saflara karışıklık getiriyor, saldırganların moralini bozuyorlardı; oysa kendileri, araziden istedikleri gibi yararlanıyor, saf halindeki piyadenin yaylım ateşinden pek az etkileniyor ve düşman, kendi piyadelerinin ateş menziline girdiğinde, onlar da bu piyadelerin gerisine çekiliyorlardı. Bu avcı askerler, düşman topçusu üzerine de ateş açıyorlar ve top atışını bozuyorlardı. Kendi süvarilerini izleyen düşman süvarilerine yandan yaklaşıp dağıtıyorlardı. Çok geçmedi, bu avcı ateşinin etkililiğini Fransızlar da fark ettiler ve çeşitli savaşlarda büyük yararını gördüler. Bu askerlerin, bu avcıların hareketi, denildiği gibi, Fransızların "coşku ve kabına sığmazlığı"na da denk düşüyordu. Son olarak Yedi Yıl Savaşları'nda bunlardan pek yararlanmış olan Broglie, nazırların direnişini kırarak, 1766'da her alaya bir avcı bölüğünü resmi olarak kabul ettirdi; onu 1788'de avcı taburlarının kabul edilişi izledi. 1788'de,

Amerika'da düzenli İngiliz birliklerine indirilen darbeler, hele Saratoga'da bütün bir İngiliz alayının teslim olmak zorunda bırakılışı, avcı atışlarıyla savaşın önemini tanıtlamıştı.

Tüfeğin en güzel kullanılış şekli bulunmuştu.

Bununla beraber ateşin etkinliği saldırı hatlarının kabulüne zorladı. Dar bir cephedeki hedeflere, bir köyün girişine, bir orman yoluna, bir geçide saldırmak için hat, yeğlenir bir şeydi; çünkü daha az insanı gerektiriyordu ve hedefe yaklaşıp girmekte daha fazla olanak tanıyordu. Az insandan oluştuğu için kumandası, düzenin sürdürülmesi ve manevra yapması kolaydı. Maurice de Saxe'ın, Mareşal Broglie'nin çeşitli savaşlarda yararını gördükleri bu yeni usule son biçimini veren Guilbert oldu ve onun düşünceleri, 1788'deki geçici talimnameyle kabul edildi. Guilbert'in bulduğu usuller daha başka yeniliklere yol açtı. Generaller orduyu düşman karşısında hızla savaş haline geçirecek araçlar üzerinde düşünüyorlardı: Tümen, bu aranışlardan doğdu. Tümenle, piyadesi, topçusu, süvarisiyle, karşılaşılan düşmana saldırmaya ya da onu olduğu yerde tutmaya elverişli tam bir ordu parçası elde edildi.

Böylece, orduda tüfeği kullanacak araçlar belli olmuştu.

Aslında Prusya ve Avusturyalılara öykünse de Fransız süvarisinde büyük gelişmeler oldu. 1776 ve 1777 emirnameleri büyük süvari bölüklerinin yanı sıra kısa mesafede dörtnala kalkan coşkulu saldırıyı kabul ettiler; ancak, aralıklı olmalıydı bu ve duvar halinde olmamalıydı; düşman piyadesini delip yarmak için sütun biçiminin kullanılışı da kabul edilmişti.

Fransızlar topçulukta devrim yaptılar. 1732 tarihli emirname Vallière'in sistemini kabul etti ki, 1765 yılına değin yürürlükte kaldı bu. Vallière'in övülecek yanı, topçuluğu düzene sokmasıydı. Yalınlaştırma arzusuyla Vallière, çift amaçlı bir malzeme kullanmak istemişti. Ne var ki, hiçbir gereksinmeye tam bir karşılık veremedi bunlar. Topları, bir parça hafifletilmiş de olsa, savaş alanı için yine de ağır şeylerdi. Öte yandan, düzene sokulmasında geri bir anlayış egemendi: Havan topuna karşı çıktı; uzun saplı demir bir kaşıkla doldurttu topları, hartuç yerine başka bir nesne kullandırdı; hemen hep tahmine yer verecek biçimde yükseltiyi kaldırttı; imalatta çeşitliliği kabul etti, öyle ki bir top için dökülmüş gülleler, aynı kalibredeki bir başka topta geçerli değildi ve bir topun parçaları ile kundakları başkasında kullanılamıyordu. Vallière, ağırlıklara bir

çözüm getirmek için 1740'ta Orta Avrupa devletlerinin çoğunda kullanılan hafif İsveç topunu kabul etti; kol gücüyle çekip götürülen ve piyadelerce de kullanılan bir toptu bu. Ne var ki, öteki topları hafifletmeyi reddetti. Topçuluk okulunda profesör olan fizikçi Belidor, harcanan barutun güllenin oranına göre fazlalığına işaret etti ve her gülle için barut miktarını indirtti. Çok geçmedi, bütün topçular buna uydular. Öyle olunca da top parçalarının kalınlığı, giderek ağırlıklar da azaltılabilecekti. Vallière ona da karşı çıktı. Ne var ki, savaşlar topçulukta ağırlıkları azaltmanın zorunluluğunu gösterdi. Avusturyalılar Yedi Yıl Savaşları'nda, piyadeye yoldaşlık etmek üzere pek hafif bir topu hizmete soktular. Mareşal Broglie de 1756'da yeni toplar döktürdü; çeperlerin kalınlığını azaltarak, daha hafif, daha hareketli toplar elde etti.

Ancak, asıl köklü değişiklikler, Gribeauval'in eseri oldu.

Bu Fransız topçu subayı, Yedi Yıl Savaşları sıralarında Avusturyalıların hizmetinde, sonra da 1762'de Prusya kralının esiri olarak, bir gözlem hazinesiyle donanmıştı. Fransa'ya çağrılınca, o da bütün gördüklerinden sonuçlar çıkardı ve Fransız ordusunu dünyanın en iyi malzemesiyle donattı; devrim ve imparatorluk dönemlerinde bütün savaşlar bu malzemeyle yapılacaktır.

Neydi Gribeauval'in getirdiği?

Gribeauval, topları uzmanlaştırma, topçuluğa bir işbölümü getirme gereğini duydu. Kuşatma toplarıyla asıl muharebe toplarını birbirinden ayırdı. Muharebe toplarını, uzunluk ve kalınlıklarını indirerek hafifletti; kundakları da küçülttü ve hafifletti; birbiri arkasına koşma yerine, bir oka yan yana koştu atları. Böylece topun çekimi kolaylaştı; öyle olunca da tırısa kalkma, hatta dörtnala gidiş olanağı elde edildi. Son olarak, topçular her alanda hareket eder hale getirildi; bir çukur aşılabiliyor, bir yokuş çıkılıp inilebiliyordu; askı kayışı sayesinde insanlar da topa koşulabilecekti. Böylece topçuluk hareketli hale getirildi; piyadeye yoldaşlık edebildi, onu saldırılarında destekledi ve geri çekilişinde onu izleyip ve koruyabildi.

Başka getirdikleri de oldu Gribeauval'in: Topçuluğun etkinliğini artırmak için havan topunu kabul ederken, topların sayısını da çoğalttı; güllenin çapına ve menziline düzeltmeler getirirken, onu top deliğine tam tamına oturtacak önlemler aldı; top dökümünde de yeniliği gerektiriyordu ki bunlar, o da yapıldı. Toplar daha yalın hale getirildi, süsler kayboldu; topun, kullananların suratında patlamama-

sı için kalınlıklar azaltılırken, madenin niteliği geliştirildi. Topçuluk, nişan çizgisi ve yükselti sayesinde daha isabetli hale geldi; menzili artarken etki alanı genişledi. Top atışı, hartuç kullanılmasıyla daha çabuklaştı.

Gribeauval, top dökümünde de belli alet ve ölçüler getirdi, onların kullanılmasını dayattı dökümcülere. Top arabası, kundağı, her şeyiyle tek biçimli hale geldi; parçalar da bir toptan ötekine değiştirilip kullanılabiliyordu. Savaş alanının hemen girişinde yer değiştirmeler yapılabilir hale geldi.

1776'da uzun mücadelelerden sonra, Gribeauval, topçuluk genel müfettişi olarak atandı ve sistemi de kesinlikle kabul edildi.

İngiliz topçusu Benjamin Robins ancak 1771 yılında çevrilen *Topçulukta Yeni İlkeleri İçeren Matematiksel Hesaplar* adlı eserinde, hedefe tam isabeti artırmak için toplarda yiv açmayı öneriyordu. Ne var ki Euler, salt kuramsal nedenlerden hareket ederek karşı çıktı buna; onun otoritesi de işin içine girince Robins'in önerisinin arkasından gidilmedi. Böylece, bir öncekinden çok daha büyük sonuçları olacak köklü bir yenilik geciktirilmiş oldu.

Yeni savaş ve Avrupa'nın yayılışı

Çeşitli silahlardaki bütün bu değişiklikler sonucu tüm savaş koşulları değişmiş bulunuyordu. Şimdi, bir komutan, hasmını savaşa zorlayabilirdi; bir avuç avcı asker, bir hasmın geri çekilişini yavaşlatabilir, onu yanıt vermek üzere durdurabilir, hatta yolunu kesebilirdi. Öte yandan, avcı askerlerin ateşindeki etkililik, tümende çeşitli silahların bir araya gelişi, bir ordunun bir parçasına, arazinin olanaklarına da sırtını dayamışsa, kendisinden sayıca üstün bir düşmanın saldırılarını uzun süre durdurmak ve komutana, elde kalan birlikleriyle, bir çevirme hareketinde bulunmak için zaman tanıyabilirdi. Son olarak, komutan, düşman cephesini bir süvari koluyla ya da bir topçu bataryasıyla yarabilecekti; gedik açılınca da piyade oradan geçip arkaya sarkacak ve derlenip toparlandıktan sonra düşmanın en zayıf kanadına yüklenip yok edebilecekti onu. Komutan, elindeki güçleri, tam savaş ortasında hızla değiştirebilecek ve binbir değişik biçimde düşmanı şaşırtabilecekti. Bütün bu değişiklikler, "yedek parçalar stratejisi"ni terk etme olanağı veriyor-

du; savaş gerçek savaştı artık, yani düşman ordularını ezip yok etmeyi hedef alan ve giderek kısalan bir savaştı bu.

Ne var ki, kuramdan uygulamaya geçiş zaman aldı yine de. Bütün bunları gerçekleştiren de Napoléon Bonaparte oldu.

Şimdi, Avrupalılar bütün öteki halklar üzerinde büyük bir üstünlüğe sahiptiler: Yalnız malzeme ve manevra üstünlüğü değildi bu; disiplin ve talim üstünlüğüydü de. Bütün bunlar Avrupalıyı apayrı bir insan tipi haline getiriyordu: Soğukkanlı, enerji dolu, dayanıklı ve direşken, eşsiz bir yüreklilikle hareket eden bir insan tipi. Örneğin Hindistan'da, gereken disiplin olmadığı için en yiğit savaşçıların göz yaşartıcı korku ve kaçış içine girdiği bir ülkede Sindhia (Scindia) Mihracesi, 1779'da İngilizlere dönüp şöyle diyecektir: "Ne asker şu elinizdekiler! Safları bir tuğla duvarı gibi; ve biri düştüğünde öteki gediği dolduruyor: İşte, böylesi birliklere komuta etmek isterdim!"

Bu üstünlük, Avrupalılara yalnızca zafer ve tabiyet değil, bağlaşıklar ve dostlar da sağlıyordu; onların, dünyanın hemen bütün bölgelerine girmelerinin ve evrensel egemenliğe doğru yürümelerinin başlıca araçlarından biri oldu bu.

DENİZCİLİKTE DEVRİM

Yelkenli gemiler hakkındaki genel ilkeler, Daniel Bernoulli'nin çalışmalarıyla 1738'de ve Euler'in çalışmalarıyla da 1749'da sağlanmıştı. Bilim akademileriyle deniz akademileri, gemi yapımcılığında, kullanılacak planlara bilimsel veriler sağlamak amacıyla bütün bir yüzyıl boyunca çalışmalarını sürdürdüler. Matematik, mekanik ve fizik hakkında pek bilgili, hüner sahibi yapımcılar da bu verileri uygulamasını bildiler. Amprik dönem kişisel yöntemlere, babadan oğula miras kalan örneklere göre iş yapan, XIV. Louis devrinin "balta ustaları" dönemi bir daha açılmamacasına kapanmıştı artık. Pratisyenin yerini mühendis almıştı... Geçen yüzyıl XV. Louis devrinin üretimleri arasında, ne denli marifetli olursa olsun sıradan işçinin eseri ile matematikçilerin, bilginlerin, uzman mühendislerin elbirliğinden doğan eseri birbirinden ayıran o büyük mesafe vardı. Bu gelişme, resmi deyimini de buldu. Fransa'da 1765 tarihli emirname, gemi yapımcılarını "deniz mühendisleri" olarak adlandırdı. Bu kişiler, bugünkü Deniz Mühendisliği Okulu'nun atası olan Paris Gemi Yapımı Okulu'nda eğitim gördüler. 1784 yılından beri

gemi yapımcılığı müfettişi olan Şövalye Borda, yeni yöntemlerin yaratıcısı olarak bilimsel hareketi destekleyip yüreklendirdi.

Gemiler

Gemilerin hız ve manevra yeteneği artar.

Gemiler, büyük ticaret gemileri için 40 metre, büyük savaş gemileri için de 60 metre olmak üzere uzunluklarını korurlar; genişlik, uzunluğun üç ya da dörtte biridir. Aşağı bataryadan üst güverteye değin, savaş gemisinin yanları içeriye doğru daralır; aşağıya doğru genişleme de dayanıklılığı artırır. İnce işler yoktur artık; süsleme ve heykeller yavaş yavaş kaybolmaktadır. Gemilerde arka alçalırken ön taraf yükselmektedir. Arkadaki köşkün yerine bir kıç güverte geçmiştir; bu kıç güverte, daha sonra XVI. Louis döneminde kaldırılacaktır. Böylece havanın direnişi azalır. Geminin gövdesi, su kesiminin altında iri başlı çivilerle donatılmıştı; ne var ki bu ağırdı ve yosunlar ve kavkılarla daha da ağırlaşıyordu; İngilizler, bu çivilerin yerine ince bakır yapraklar koyarlar, daha hafiftir bunlar ve kaymayı da kolaylaştırırlar. Fransızlar, ele geçirdikleri bir İngiliz gemisini kopya ettiler; 1778 Temmuz'unda *Iphigénie* firkateyni, bakırla astarlanmış ilk Fransız gemisi oldu; ancak, böylesi bir astarlama pek pahalıydı ve sık sık da değiştirilmesi gerekiyordu.

Geminin donatımı güçlendirilmiştir, direkler ve serenlere özen gösterilmektedir; yelkenin yüzeyi artırılmıştır. Yelkenlerin sayısı çoğaltılmıştır ve yüzeyle rüzgârın gücü arasında kesin bir denge kurulmuştur. Bir halat şebekesi, kolay ve sağlıklı manevralara olanak sağlamaktadır. Gemilerde borda vardır ve gitgide de gelişir. Gemiler rüzgârı daha yakından sıkmaktadır, yani rüzgâra karşı bir doğrultuda gidebilmektedir. Bu gemiler, daha şimdiden modern bir görünüme bürünmüşlerdir ve bu bakımdan, XIV. Louis'ninkilerden çok, 19. yüzyılın yelkenli gemilerine yakındırlar.

Gemiler gitgide çok daha büyük bir güvenle yollarına koyulurlar. Hükümetler deniz yolculuklarına ilişkin harita ve planlar, seyir defteri ve incelemeler yayımlarlar; Fransızların 1720'de, İngiliz ve Hollandalıların 1740'ta böyle külliyatları vardır. Gemilerin hızını ölçmek için kullanılan loş, deniz akımlarının etkisinden –bir ölçüde– kendini kurtaran bir ağırlık eklenmesiyle yetkinleştirilir. Çeşitli aletler sayesinde bütün deniz hareketlerini

izleme, Güneş'in öğle vakti –bir ya da iki dakika farkıyla– yüksekliğini saptama ve enlemi –daha da doğru olarak– hesaplama olanağı sağlanır. Ne var ki, çoğu denizci, otuz dakika farkıyla sonuç veren arbaleti kullanmayı sürdürürler.

Öte yandan, boylamlar sorunu çözülür. Denizciler, göksel bir olayın gözleminden hareket ederek bunları belirlemeye çalışıyorlardı; pek sık gerçekleşmeyen Güneş ve Ay tutulmalarından yararlandıkları da oluyordu; Jüpiter'in uydularına ya da yıldızların Ay'a uzaklıklarına bakıp bir sonuca varanlar da vardı. Bazı ince hesaplar isteyen bu gözlemler, doğaldır ki pratik değildi ve kaptanların çoğunun yeteneğini aşıyordu. En kestirmesi, Güneş'in günlük hareketi ile geminin bulunduğu nokta arasındaki ilişkileri göz önünde tutan saat farklılıklarından yararlanmaktı. Sonunda boylam, dört dakikalık bir farklılıkla kolayca elde edilmektedir.

Ne var ki, saatlerden gelen bir güçlük vardı; çünkü saatler, çıkış yerindeki saati koruyamıyordu: Yolda, enlem değişiklikleriyle deniz hareketleri yüzünden ayarları bozuluyordu. Böylece, enlemler konusunda büyük yanlışların yapılması nadir olduğu halde boylamlar hakkında denizciler fahiş yanlışlara düşüyorlardı. 1750'de İngiliz ve Hollanda haritaları Terre-Neuve'ün (Newfoundland) doğu yakasını, asıl yerinden 9 derece beriye yerleştiriyorlardı. 1765'te, pek sık gidip gelinen deniz yollarının üzerindeki Ümit Burnu ile Horn Burnu için hâlâ çok dereceli yanlışlar içindeydi insanlar; başka yerler için de öyle. O yüzden de toprağı görebilmek için doğuya ya da batıya doğru koşuşup duruyorlardı. Yanlışlar kazaları da beraberinde getiriyordu doğallıkla: 1741'de İngiliz Kaptan Anson, boylamını kaybetmenin sonucu, Güney Pasifik'te tam bir ay Juan Fernández Adaları'nı arayıp durdu; adamlarından 80 kişi de iskorbütten ölüp gitti bu arada.

Başka olaylar da göstermek mümkün.

İngiliz Parlamentosu 1714'te, denizde boylamı yarım dereceye yakın bir farklılıkla saptamaya yarayacak bir yöntemi bulacak olana 20.000 sterlin vaat etti. İngiliz dülger Harrison, 40 yıllık bir çalışmadan sonra bir kronometre buldu. 1761'de Jamaika'ya kalkan bir gemiye konan alet, 147 gün sonra İngiltere'ye getirildi: Sadece bir dakika elli dört saniyelik bir değişikliği vardı. Sorun çözülmüştü. Ne var ki, Harrison'un aleti pek karışıktı. Parlamento 10.000 sterlin verdi ona; geri kalan yarısı

da Harrison'a aletini kolayca uygulanabilir duruma getirmesi halinde verilecekti. Kronometreyi daha sonra 1776 ve 1771 yılları arasında iki Fransız, Le Roy ile Berthoud yetkinleştirdiler. 1767'den 1772'ye değin birçok Fransız gemisi kronometreyle donatıldı; verdikleri sonuçlar da doyurucuydu. 1772'de Harrison'un kronometresi, Cook'a ikinci bir yolculuk olanağı sağladı. Ne var ki, yeni buluşun günlük yaşama geçmesi ağır oldu. Amerika savaşı sıralarında amiraller fahiş boylam yanlışları yapıyorlardı hâlâ.

Savaş gemileri, deniz taktikleri ve stratejisi

Savaş gemilerinin güçleri gitgide arttı; zayıf tiplerin aradan çıkarılması sonucu, tiplerinin sayısı da azaldı aynı zamanda. İri savaş gemilerinin eriştiği boyutlar, yelkenli filoda artık bir noktaya gelip dayanmıştı.

Savaş gemilerinin çeşitleri vardı: Savaş için saf gemileri; keşif ve akınlar için fırkateynler; emir götürüp getiren korvetler. Saf gemileri bir, iki ve üç güverteliydi. Bir güverteli gemide 12 ve 8'lik 50 top ve 300 insan bulunuyordu; iki güvertelide, üst üste iki kat batarya halinde 24 ve 12'lik 64 top ya da 36 ve 18'lik 80 topla beraber 500 ila 800 kişi vardı; üç güverteli olanında ise 90 ila 120 top ve 900 ila 1200 insan görev alıyordu. Fırkateynlerde top sayısı daha azdı. 70 ya da 80 kişilik korvetler de toplarla donatılmışlardı ve artık savaşa katılabiliyorlardı. Yüzyılın son otuzlu yıllarında tek güverteli gemiler saflara girmede yetersiz kaldığı için ortadan çekildi; iki ve üç güvertelilerden daha fazla toplu olanları korundu.

1785'te tezgâha konulan *États de Bourgogne* gemisinin 118 topu, 1.092 tayfası vardı; uzunluğu 63, genişliği 16 metreydi; üst güverteye değin yüksekliği 8 metre kadardı; yelken toplamı 3.162 metrekareydi; 180 günlük yiyecek ve 120 günlük de su alıyordu.

Top, her beş dakikada bir atış yapıyordu. Belli bir eğilişle, gülle 4.000 metreye kadar gidiyordu; ancak, etkili olduğu alan 500 ila 600 metreydi. 1774'te İskoçya'da Carron fabrikaları, "karonad" adı verilen yeni bir top döktü. Geri tepmesiz bir kundağa yerleştirilen bu top küçük ve hafifti; ayrıca daha az sayıda tayfayı gerektiriyordu. Atışı daha az isabetli ve menzili daha az da olsa, küçük gemiler onunla donatıldı. İngilizler, hemen geniş

ölçüde hizmete soktular bu topu. Fransızların ondan yararlanması ise ancak devrim yıllarında olacaktır.

Topçular atış için yalpadan yararlanıyorlardı.

> Fransız yöntemi, düşman gemisinin direklerini kırma amacıyla, atış için topun yükselişini kollamaktı; İngiliz yönteminde ise topun alçalışı gözleniyordu. Söz konusu olan, düşman gemilerini batırmak değildi; çünkü gemiler pek kalın kerestedendi ve bol teller açıkları tıkamaya yetiyordu. Ne var ki gülleler, hasım denizciler için tehlikeli tahta kıymıklar saçıyordu çevreye; bundan korunmanın yolu da bir lombardan ötekine ağ germek ve başa bez sarmaktı. İngiliz yöntemi en iyisiydi: İngiliz tayfalar, çoğu sapıp kaybolan Fransız güllelerinin verdikleri zararı hemen onarıyorlardı; İngiliz güllelerindense pek azı boşa gidiyordu, çünkü bakış açısı daha genişti ve su üstünde sektirme mümkündü; bütün bunlar düşmana ağır kayıplara mal olduğundan çoğu kez onları savaşı kesmek zorunda bırakıyordu. İngilizlerin bu üstünlüğü, onların zaferlerinin asıl nedeni oldu.

17. yüzyılın ortalarından başlayarak taktikte gerileyiş olmuştu. Topçuluğun gücü, dikkatleri topları en iyi biçimde kullanmaya çekmişti. Gemilerin manevra kabiliyetleri, düzenli gelişmelere de yol açıyordu. Kara ordusunda revaçta olan düşüncelerin işin içine girip karıştırdığı da oluyordu belki. Böylece İngilizler, sonra da başkaları, gemilerini birbirine pek yakın biçimde dümdüz bir çizgi üzerine dizdiler. Böylesi bir saf kutsaldı: Hiçbir gemi manevra yapamaz hale de düşse, saftaki görevini terk edemezdi ve hiçbir gemi, amiralin emri olmaksızın düşman gemisini izlemek amacıyla safı terk edemezdi. Geminin başındakinin tek görevi vardı: Safın bütünlüğüne göz kulak olmak. Böylece, her türlü manevra imkânsız oluyordu. Savaş, kesin bir sonuç elde etmeksizin, bir top atışına indirgeniyordu çoğu kez. Fransız Deniz Kuvvetleri'nde bir yetkilinin o yıllarda söylediği bunu gösterir: "Bir deniz savaşı nedir biliyor musunuz? Manevra yapılır, toplar atılır, sonra iki ordudan her biri yerlerine çekilir... ve deniz yine de tuzlu kalır!"

Böylece düşman donanmalarını yok etmek olanaksızdı. Öte yandan, gemiler pek pahalıydı ve onları yitirme korkusu vardı hep. Hasım donanmalar birbirinden olabildiğince kaçıyor ve denizciler bir tür "yedek parçalar stratejisi"ni kabul ediyordu;

yani fırkateynlerle düşman ticaretine saldırmak, koloniler fethetmek, kurduklarını yakıp yıkmak için düşman kıyılarının bir köşesine ani baskınlar yapmak. Amerika savaşının başlarında, Mareşal Broglie'nin kardeşi Kont de Broglie, İngiltere'ye ayak basıp onun bir hamlede işini bitirmeyi öğütlemişti.

Ama dinleyen olmadı kendisini.

Büyük yenilikçiler, İngiliz Amirali Rodney'le, Fransız Suffren oldu.

Suffren örneğini alalım. Provence'lı olan ve kadırga subaylarının şanından olan göğüs göğüse savaş geleneğinden gelen Şövalye Suffren, gırtlağına değin saldırı anlayışıyla doluydu. 1781'de Cabo-Verde'yi savunmakla görevlendirildi ve büyük başarı gösterdi; sonra Hint Okyanusu'nda, Fransızların elindeki bir adanın donanmasını güçlendirme görevi verildi kendisine ve amirali öldüğünde bu donanmanın başına getirildi. 1782 ve 1783 yıllarında o ünlü Hint seferini gerçekleştirdi: İngiliz filolarını beş kez bozguna uğrattı; kara ordularının başarısını sağladı; Hindular ona "şeytan-amiral" diye ad taktılar ve aralarından çoğu tanrı diye baktılar.

Savaşlarla dolu bütün bir yaşamın esinlettiği ilkeleri de o yıllarda uyguladı.

Düşman donanmasını yok etmek: Budur görev! Böylece Suffren, düşman donanmasını arar ve nerede olursa olsun, hatta bir koyda da olsa saldırır ona; karadaki bataryalardan da kaygısı yoktur, zaten onlar da bir kapışmada, düşmanın yanı sıra dosta da zarar vereceği için etkili bir atış yapamazlar. Bir sıraya diziliş zararlıdır, felce uğratır: Suffren, "doğal halde savaş düzeni oluşturma"yı emreder; kendi konusunda tam bir "filozof"tur. Etkili olabilmek için, saldırı mesafeli bir top atışı olamaz, olmamalı; bir tabanca menzili kadar –aşağı yukarı 30 adım– yaklaşmalı düşmana. Ve özellikle, düşman gemileri sarılmalı ve –olabildiğince– yok edilmeli. Bir savaş safının duyarlı noktası kuyruktur. Bu amaçla, Suffren, safın sonuna saldırır ve düşman safının baş kısmını, manevra korkusuyla hareketsiz hale getirir. Böylece, düşmanınkinden çok daha az sayıda gemiyle güçlü çıkar ve kesin zaferi elde eder.

Pek yalın görünen bu ilkeler, zamanın düşüncelerini öylesine altüst ediyordu ki astları hiçbir zaman kendisini adamakıllı anlayamadılar ve açıklamalarda da bulunsa, emirleri her zaman kötü biçimde yerine getirildi. Suffren, deniz taktik ve stratejisini yeniledi ve denizde, birkaç yıl sonra karadaki ordularını yürütürken Napoléon'un

gerçekleştireceği devrime benzer bir devrim yaptı. Öyle olduğu için Suffren, savaşın büyük dehaları arasında yer alır.

Bütün bu tekniklerle zenginleşmiş Avrupa donanmaları, denizlerde artık tek başınadır ve dünyanın dört bucağına gidip el koyan ve daha da koyacak olanlar yalnızca Avrupalılardır.

Buharlı geminin başlangıçları

Bir tarihte buharlı gemi ortaya çıkar.

1753'te Paris Bilimler Akademisi, rüzgâr gücünün yerine geçecek araçlar konusunda bir yarışma açar. Fransız Marki de Jouffroy d'Abbans bir çözüm getirmek için araştırmaya başlar. 1775'te Paris'te Chaillot köyünün "ateşli pompa"sını gördükten sonra James Watt'ın yalın etkili buharlı makinesini gemilere uygulama düşüncesine kapılır. Yenilmesi gereken direnci hesaplar ve gücü aktarma üzerinde düşünür. Başka beyzadelerle beraber küçük bir ortaklık kurar ve Doubs Irmağı üstüne eklemli küreklerle donanmış buharlı bir gemi kondurur ve onunla 1776 Haziran ve Temmuz'unda dolaşır durur. Ne var ki, kürekler iyi işlemez. Bu kez, çarklı bir tekerleğe takılır aklı ve 15 Temmuz 1783'te, Saône Irmağı'nı 10.000 seyircinin gözleri önünde Lyon'a değin çıkar. Jouffroy d'Abbans o tarihten sonra buluşunu işletmek ister, ancak mali çevreler, güvence olarak, otuz yıllık bir ayrıcalık ileri sürerler. Böylesi bir ayrıcalığı tanımadan önce Bakan Calonne, Bilimler Akademisi'ne bir komisyon kurdurur, bu komisyonun işe aklı yatmaz: Çünkü yalın etkili makine, zorunlu görünen sürekli harekete pek uygun gelmemektedir. Komisyon, Jouffroy'nın gelip Paris'te Seine Irmağı üstünde deneylerini yeniden yapmasını ister. Jouffroy'un meteliği yoktur; yığınla beyzade horlamakta, halk da alaya boğmaktadır kendisini. O da bunu görünce her şeyi terk eder. Oysa çift etkili makine bütün güçlükleri çözecekti.

Amerika'da Watt'ın, bir dönüş hareketini düzenli olarak geçirten çift etkili makinesi 1781'den başlayarak uygulamaya sokuldu. Irmakların bataklık ya da ormanlık kıyıları, gemiyi yukarı çekmeye olanak sağlamıyordu; akış boyunca inmiş gemiler yukarı çıkamıyor ve öyle olunca da heder olup gidiyorlardı. Buharlı gemi daha da zorunluydu. Amerikalı Fitch, 1784 yılından başlayarak bir buharlı gemi önerdi; onu 1787'de, üstüne

Washington'la Franklin de binmiş olarak, Delaware Irmağı'nda denedi. Heyecan ayyuka çıktı; başında Franklin'in bulunduğu bir ortaklık kuruldu Philadelphia'da; sel gibi katıldı herkes ve hükümet de bir ayrıcalık tanıdı. Fitch denemelerini sürdürdü. Ne var ki, düşündüğü itme sistemi çok güç kaybettiriyor ve rahatsızlık veriyordu. Makinesini ülkenin sıradan demircilerine yaptırmak zorunda kalmıştı; pek kusurluydu eser. Halk, işin çok bakım ve onarım isteyeceğini, giderek pek pahalıya mal olacağını düşündü. Yüz çevrildi kendisinden. Herkesin terk ettiği Fitch'e deli diye bakıldı, o da 1793'te canına kıydı. Çözümü 19. yüzyılın başlarında, onun yurttaşı olan Fulton getirecekti; getirirken de bütün denizciliği, taşımacılığı, giderek bütün ekonomiyi altüst edecekti.

MALİYEDE VE SANAYİDE DEVRİM

18. yüzyılın Avrupa'sında, geçen iki yüzyıl içinde palazlanan devrim daha da gelişir ve özellikle 1760 yılından başlayarak bir makinecilik çağını açan gerçek bir Sanayi Devrimi ortaya çıkar. İlgi, mekanik sanatlara kayar. Yüzyılın en büyük ansiklopedisinin adı şudur: *Ansiklopedi, Bilimlerin, Sanatların ve Mesleklerin Açıklamalı Sözlüğü*; eserin metne ayrılmış 17 cildi ile levhalara ayrılmış 11 cildi çeşitli üretim mekanizmalarıyla sayılamayacak denli çok usul hakkında en değerli bilgileri verir. Teknik, yazarların övdüğü bir konudur. D'Alembert, *Ansiklopedi*'ye yazdığı "Önsöz"de (1751) "mekanik sanatlarla onları bulanların horlanışı"na şaşar ve şöyle der: "İnsan soyuna bunca iyiliği dokunan bu insanların hemen hepsi bilinmez; ama öte yandan yakıp yıkanların, yani fatihlerin tarihini herkes bilir. Bununla beraber, aklın kavrayışının, sabrının ve kaynaklarının en hayranlık verici kanıtlarını aramak için belki zanaatkârların yanına uğramak gerekir"; arkasından sorar: "Bir saatin içinde onca hüneri kendilerine borçlu olduğumuz insanlar niçin şiddeti yetkinleştirmek için çalışanlar kadar saygı görmez?" Voltaire daha da ileri gider ve şöyle der: "Thomas ile Bonaventure'nin mihrapları vardır; ama sabanı, mekiği, rendeyi, testereyi bulanlar bilinmez."

Sanayide ilerlemeler, sermayesiz ve kendine özgü ödeme araçları olmadan mümkün olamazdı. Oysa sermaye yüzyıl boyunca artışını sürdürdü; ödeme araçları çoğaldı; fiyatlar,

faizler, itibari ücretler de yükseldi. Bir yandan değerli madenler arttı, öte yandan mali teknikler yetkinleşti ve yayıldı.

Nasıl?

Sermaye birikimi ve mali teknikler

Ticaret, özellikle de büyük deniz ticareti ve sömürgelerle alışveriş, sermayeleri Batı Avrupa'ya getirir yığar; gitgide artan dünya altın ve gümüş üretiminin en büyük bölümü, bütün bir yüzyıl boyunca orada birikir durur. Büyük üretici, İspanyol kolonisi Meksika'dır; orada yeni madenler işletmeye açılmıştır; ancak, başka yerlerde de vardır.

Bir istatistiğe göre dünya altın ve gümüş üretimi şöyledir:

	Gümüş	Altın	Artma katsayısı
1701-1720	335.000	12.820	% 1,08
1721-1740	431.200	10.080	21,26
1741-1760	535.145		23,64
1761-1780	652.740		22,34
1781-1800	879.060		34,67

Değerli maden akışından yararlanan, özellikle Batı Avrupa devletleridir. İngiltere, Portekiz'le yaptığı Methuen Antlaşması'ndan (1703) beri, Brezilya'dan hayli altın almaktadır; Paris Antlaşması'ndan (1763) sonra da Uzakdoğu'nun kapısı olan Hindistan ticaretine el koymuştur ve onun değerli madenlerini harekete geçirmiştir. Fransa, İspanyol İmparatorluğu'ndan hayli değerli maden çekmektedir; İspanya ile yürüttüğü ticaret sayesinde yapmaktadır bunu, hatta Cadiz'li İspanyol tacirlerine dayanıp doğrudan doğruya imparatorlukla ilişki kurmuştur. Hollanda da bu akımdan yararlanır; ancak, en az ölçüdedir bu, çünkü sanayisi gerilemektedir ve öyle olduğu için de dışarıya gitgide daha az mal satmaktadır. Avrupa'nın öteki ülkeleri bundan pek az yararlanırlar: Çünkü İspanya ve Portekiz gibi ülkeler dışarıdan çok mal satın almak zorunda kaldıklarından ellerindeki değerli maden boşalmış gibidir; Avusturya, Prusya ve Rusya gibi ülkelerse pek kıtasal oldukları için öyle ahım şahım ticaretleri yoktur, kaldı ki kolonileri de yoktur.

Ne var ki, madenler ödemelere yetmiyordu. Onların sınırlı dolaşım hızı, miktarlarındaki yetersizliği daha da hissettirir durumdaydı. Öte yandan, kullanılmaları pahalıydı ve çalınma tehlikesini de beraberinde taşıyordu. Fransa'da, 1782 yılında bile büyük ticaret kentlerinde, her ayın 10, 20 ve 30'uncu günleri, sabahın 10'undan öğleye kadar, içi para dolu meşin çantaların altında ezilen taşıyıcılar dört bir yana seyirtip duruyorlardı. Taşıma şirketleri ise bu paraları kentten kente, mesafesine göre belli bir ücret karşılığında götürüp getiriyorlardı.

Alıcıyı kaçırtan şeylerdi bunlar.

Değerli maden akışının yanı sıra 18. yüzyılda her türlü banka tekniği de biliniyordu. Ortaçağdan başlayarak Venedik, Cenova, Anvers, Augsburg gibi uluslararası büyük ticaret kentlerinde ağır ağır doğmuş olan bu teknik, 17. yüzyılda Hollandalılarca pek geliştirilmişti; oradan İngiltere'ye geçip İspanya Veraset Savaşları'nın dayattığı kredi işlemleri dolayısıyla alabildiğine ilerleme kaydeden bu teknikler, 18. yüzyılda daha da yetkinleşir; Fransa yoluyla Avrupa'nın öteki büyük devletlerine yayılır ve Doğu Avrupa'ya doğru yol alır.

Devlet bankaları (Londra, Amsterdam), özel bankerler, noterler, ticaret simsarları bütün banka işlemlerini uyguluyorlardı: Mevduat, ihale, banka senedi, bono, iskonto, komandit, ipotekli ödünç, isme ya da hamiline yazılı senet, sürekli ya da yaşam boyunca irat, hisse senedi, tahvil bunlar arasındaydı. Borsalarda çeşitli işlemler yapılıyordu; yaşam üstüne sigortalar da bu spekülasyonlara bağlıydı. Yeni bir politika kâra dönüştürülüyordu: Bir zafer, bir yenilgi, bir antlaşma, bir bakan ya da gözdenin değiştirilme beklentisi, yeni bir politikaya yöneliş, bütün bunlar bir koloni yerleşmesini, bir büyük pazarı haber veriyordu; öyle olunca da ticaret kumpanyalarını elden ele geçirtiyor ya da hisse senetlerinin akışını –alabildiğine– değiştiriyordu. Yalan haber ve siyasal entrika bilinmez şeyler değildi. Maliye politikayı izliyor ve çoğu kez etkiliyordu. Böylece, bütün temel araçlar kullanılıyordu; ancak, her yerde eşit biçimde değildi bu kullanılış.

Hollanda, Amsterdam Bankası ve borsanın hünerleriyle bütün bu işlemlerin yapıldığı bir Avrupa ülkesi oluşunu, uzun süredir uyguladığı –uluslararası çapta– komisyon ticaretine, "deniz hamalları"nın rolüne borçluydu. Amsterdam'da bütün Avrupa'nın senetleri karşılaşıyor, borsasında bütün

taşınır değerler değer buluyordu. Hollandalılar, 18. yüzyılda Surinam'daki yerleşimciler için ipotekli ödüncü bulmuşlardı; ödünç verenlerin alacağı, plantasyonlar üzerinden güvenceye bağlanmıştı. Hollanda'nın ödünçleri yalnızca kendi elindeki toprakların değil, Fransız ve İngilizlerin elindeki Batı Hint adalarının (Antiller), Danimarka kolonilerinin tarımsal olarak değerlendirilişine yol açtı. Çeşitli Alman devletlerindeki sanayi girişimlerince yatırılan sermayenin en az üçte biri Hollandaca sağlandı. 1787'de Hollandalıların yabancı ülkelerde 123 milyon değerinde rantı vardır; nüfus başına –o günün parasıyla– 62 frank tutar ki bu, önemli bir rakamdır. Bununla beraber, onların görece değeri, koloni imparatorluklarının, öteki devletlerin ticaret ve sanayisinin gelişmesiyle, 1750 yılından beri azalmaktadır. Özellikle de Hollanda'da sanayi çöküş halindedir, çünkü devletler, Hollandalıların elinde olmayan hammaddelerin kendi ülkelerinden çıkışını sınırlandırmaktadırlar. Böylece, imalatını yapacakları nesnelerin büyük bir bölümünü satın almak zorunda kalan Hollandalılar, başkalarının ürettiklerinden daha pahalıya satmaktadırlar.

Özetle, onların ticareti aşılmıştır; Amsterdam'a daha az sermaye gelmektedir.

İngiltere, büyük deniz ticaretindeki ve sanayisindeki gelişme sayesinde gitgide artan bir üstünlük içindedir: Bu gelişmeyi, Fransız rekabetini azaltan 1713 tarihli Utrecht Antlaşması sağlamıştır; özellikle 1763 Paris antlaşmasından sonra Hindistan'ın kapıları açılmıştır önünde. Sermaye sel gibi akmaktadır. İskoçya Bankası % 20 temettü verir. İngiltere Bankası ve borsası sayesinde Londra Amsterdam'ı alt etmeye yönelir. İspanya Veraset Savaşı'ndan borca boğulan İngiltere borçlanma tahvili çıkarır; ancak, akılcı yöntemlerle yapar bunu: Pek olağanüstü durumlarda borçlanılır; bütçe açığını kapatmak ya da normal giderleri karşılamak için bu yola asla gidilmez. Alacak kalıntılarını yeni vergilerle kapatır. İratlarını satmak için kişilere büyük kolaylıklar sağlar; satıcı, bir kâğıt parçası üzerinde iki satırlık bir devirde bulunur; sicillerin bulunduğu bir büroya gider ikisi; orada devir kolayca yapılır; tek gider, simsara verilecek yüzde sekizlik bir şeydir. Oysa Fransa'da olduğu gibi Hollanda'da da son malik, mülkün kendinden önceki bütün serüvenine ait belgeleri saklamak zorundaydı; Fransa'da daha başka güçlükler de vardı.

Her yanda hisse senetli ortaklıklar kaynaşır: Yangına karşı sigorta, hayat sigortası, evlilik üstüne vb. sigortalar. Yüzyılın başından beri İngiltere'de 140 adet hisse senetli ortaklık vardır. 1714 yılında Londra'da John Freke, ilk haftalık tahmin bültenini çıkarır. Fransa'da, Law örneğinin yol açtığı spekülasyon ateşi içinde, 1720 yılında acayip ortaklıklar kurulur: Sürekli dönen bir tekerlek için bir milyon liralık bir ortaklık; daha sonra da deniz suyunu arındırma için bir başkası. Fransa'da Law örneğine bakıp İngiltere Bankası ile Güney Denizi Kumpanyası, alacaklıları karşısında devletin yerine geçmeyi önerirler. 1720 yılında, Fransa'da olduğu gibi dizginlerinden boşanmış bir spekülasyon hisse senetlerini şişirir ve arkasından da bir çöküş yaşanır; ancak, Fransa'dakinden farklı olarak, hisse senetli ortaklıklar karşısında güvensizlik uzun sürmez ve birkaç yıl sonra bu tür ortaklıklar yine doğar.

O yüzyılda Cenevre de pek önemli bir mali çevreydi. Kentin maliyecilerinin hüneri öylesi bir şöhret kazanmıştı ki, Dük Choiseul onlara bakıp şöyle diyecektir: "Hesaplaşmayı öylesine iyi bilirler ki, bir Cenevrelinin üçüncü kattaki bir pencereden kendisini attığını görürseniz, büyük bir güvenle öykünebilirsiniz ona; çünkü arkanızdan kazanılacak bir % 20 vardır!"

Fransa bütün bu ülkelerin gerisindedir: Çünkü ticaret orada daha az gelişmiştir ve Katoliklik de devlet dinidir. Kilise hukuku ve medeni hukuk, emeksiz kazanç sağladığı için faizle borç verilmesini yasaklamaktadır. Kapitalist için kaçınılmaz bir tehlike söz konusu olduğunda, örneğin deniz ortaklıklarında, faizli borca izin vardır. 1745'te, alacaklarını alamayan Angoulême'li bankacılar mahkemeye başvururlar, ancak davaları reddedilir: Çünkü faiz karşılığında borç verdikleri için kanuna aykırı hareket etmişlerdir; uğradıkları kayıp hak ettikleri bir cezadır.

Bununla beraber, faizli borç zorla yayıldı. Fransa, Law'dan önce de hisse senetli ortaklıkları, hamiline yazılı senedi, süreli işlemi hiç olmazsa ilkel biçimleriyle tanıyordu. 18. yüzyıl boyunca Law gibi İskoçyalılar, Necker, Panchaud, Clavière gibi İsviçreliler, Fransa'ya başka yerde bilinen bütün teknikleri getirmişlerdir ve bu devirde en ilginç ve uluslararası anlamı en fazla olan deneyimler Fransa'da yapılmıştır.

John Law'un deneyiminin ise apayrı bir önemi vardır.

Her şeye karşın öteki ülkelerle beraber pek gelişmiş büyük ticaretin gereksinmelerinden çok, XIV. Louis'nin savaşları yüzünden iflasın kapısına gelip dayanmış bir devletin gereksinmeleri, John Law'u dinlemeye götürebilirdi. Law için para, bir değiş tokuş aracıydı sadece. Asıl sorun, böylece alışverişi çoğaltmak ve üretimi yoğunlaştırmak için paranın dolaşımını hızlandırmaktı. Law, kâğıt paranın ateşli bir yandaşıydı. Alacaklıların karşısında devletin yerine geçip derece derece borcunu ödeme konusunda hükümeti inandırdı. 1716'da kral naibinden bir özel banka kurma izni aldı; dörtte üçü karşısında devletin sorumlu olduğu alacaklılarca sermayesi oluşturulmuştu bu bankanın. 1717'de Batı Kumpanyası'nı kurdu; kumpanya, bankanın çıkardığı kâğıt paralardan yararlanacaktı ve hisse senetlerinin karşılığı olarak da kralık tahvilleri aldı. Law, kendi bankası ile Batı Kumpanyası'nı dev bir ortaklık içinde bir araya getirdi: Bankası, 1718'de Kraliyet Bankası payesini almıştı; Batı Kumpanyası da Mississippi'yi, Kanada'yı, Antiller'i, Gine'yi, Hint Okyanusu'nu, Uzakdoğu'yu işletmek amacıyla 1719'da Hint Kumpanyası'na dönüşmüştü. Bu büyük ortaklığa tütün çiftlikleri, para basımı, vergi toplama da eklendi. Hünerli bir reklamın büyüttüğü dev kârlar elde etme umudu, 500 liralık senetleri 18.000 liraya yükseltti. Ne var ki, 1719 Aralık ayında dağıtılacağı haber verilmiş % 40'lık temettü % l'i biraz aşıyordu. Spekülatörler senetleri satmaya başladılar: Senetlerin değeri düştü, güven sarsıldı; güvensizlik, bankanın çıkardığı kâğıt paralara da bulaştı; halk, nakit olarak ödenmesi için bankanın kapısına yığıldı. Ancak Law, gereğinden fazla para çıkarmıştı; öyle olunca da banka, kapılarını kapatmak zorunda kaldı.

Ve Law, 1720'de mahvolmuş bir halde kaçtı.

Borç yükünü hafifletmiş, ticaret ve sanayi girişimlerine bir kırbaç çalmış, bir sosyal altüst oluşa yol açmıştı; ancak, kâğıt parayla krediye karşı da bir tiksinti uyandırmıştı. Artık, Fransızlara kimse banka lafı edemedi; kredinin gelişmesi gecikti ve onunla beraber, sanayi ve ticaretteki gelişme de ağırlaştı.

1724'te Paris Borsası açıldı: Ne var ki, değerlerin teslimi yirmi dört saat içinde yapılmalıydı; sürekli işlem olanağı yoktu. Ona 1780'de izin verildi. Bundan yararlanılıp yeni Hint Kumpanyası'nın senetlerinin yükseltilmesi istendi ise de olmadı. 1776'da bir İsviçreli ile bir İskoçyalı, banka kelimesini kullanmaktan kaçınarak İskonto Sandığı'nı kurdular. Sandık, ticaret senetlerini kırdı, mevduat aldı, Paris dışında pek dolaşmayan

kâğıt para çıkardı. 1776'dan başlayarak Krallık Piyangosu çalışmaya başladı; 1783'te faizli ve sekiz yılda ödenebilir kâğıt para çıkarıldı. 1777'de tefeciliğe karşı mücadele etmek üzere Mont-de-Piété kuruldu; o zamanki başlıca müşterileri olan tacirlere rehin karşılığı ödünç vermeye başladı. 1750, özellikle de 1780 yılından başlayarak hisse senetli ortaklıklar; onlarla beraber de kömür ocakları, maden kuruluşları, iplik fabrikaları, bankalar, deniz sigortaları yayıldılar. Gazeteler, kotaları yayımlar oldular.

Büyük sanayi ve makinecilik krediye bağlı hale geldi.

Öteki ülkelerde ticaretin birçok alanı, uzun süreden beri krediyi tanıyordu. 1720 yılından başlayarak Hamburg'da deniz sigortaları bulunuyordu. Ancak, büyük devletler hayli geri kalmış durumdaydılar. Avusturya'da VI. Karl, Law örneğinden esinlenip başka kuruluşların da desteklediği Oostende Kumpanyası'nı kurmak istedi. 1750 yılından başlayarak, Avusturya kâğıt para çıkardı; İsveç, Rusya, İspanya da öyle yaptılar. Berlin'de ve Viyana'da resmi borsa yoktu, ama "kara" borsalar vardı. II. Friedrich, 1763 yılında, Yedi Yıl Savaşları sonucu borçlarını ödeyemez hale gelince Prusya Bankası'nı kurdu.

İngiltere'de Sanayi Devrimi

İngiltere'de su ve odun üzerine kurulu bir ekonomiden, kömür ve demir üzerine kurulu bir ekonomiye geçişin son aşamasına tanık oluyoruz.

1714'te odun hâlâ her şeye yarar. Başta yakıt maddesidir doğallıkla; ancak, dokuma ve cam sanayisine potas sağlayan odur, gemiler için katran da ondan yapılır; dab bağlamada da işe yaramaktadır vb. Ne var ki İngiltere bir odun açlığı içindedir ve bu bütün gelişmesine sekte vurmaktadır. Bitkisel ve hayvansal ürünler üzerine kurulu bir ekonomiden madeni ürünlerin işletilmesi üzerinde kurulu bir ekonomiye geçişe de tanık oluyoruz. Örneğin, ağartma için ekşimiş süt kullanılıyordu. Oysa tarım, dokuma sanayisi için yeterince temizleyici sağlayamazdı; öyle olunca da bu sanayi kösteklenmiş olacaktı. Temizleyici maddeleri madenlerden çıkarmak gerekiyordu; o ünlü tuzdan sodyuma geçiş sorununun altında yatan budur.

1714'te, her yerde olduğu gibi İngiltere'de de, başka yerlerden ne denli ileride olursa olsun, sanayi temel kaynak değildi. En yaygın biçim, aile sanayisiydi; özellikle de başlıca sanayi biçimi olan yün sanayisinde gelişmişti bu. Yarı sanayici yarı

köylü yığınla zanaatkâr aletlerinin sahibiydiler. Hammaddelerini satın alıyorlar, evlerinde eşleri, çocukları, bazı zaman da birkaç işçinin yardımıyla mamul madde haline dönüştürüyorlardı. Atlı arabacıklarıyla ürünleri pazara götürüyor, bizzat satıyorlardı. Birkaç hektarlık bir toprağı ekip biçiyor, kaynakları tamamlamak için üç-beş hayvan yetiştiriyorlardı; kumaşları, Sheffield bıçaklarını, silahları, hırdavatı, Birmingham'ın biblolarını, Bristol iğnelerini, büyük bir bölümü Doğu'da ta liman kentlerine, Batı'da Amerika'ya değin giden bu nesneleri yapanlar onlardı.

Ne var ki, denizaşırı ülkelerle ilişkiler, artan alışveriş, gitgide yükselen istem, yeni müşterilerin özel gereksinme ya da zevkleri, rakiplere karşı mücadele sanayide bir merkezileşmeye yol açmıştı şimdiden.

> Kumaş tacirleri, hırdavatçılar, biblocular en iyi nitelikte ürün; daha düşük bir fiyat ve bunun için de üretenlere imal usullerini ve sınırlı bir kârı dayatmak istiyorlardı. Şöyle vardılar bu sonuca: Ya sanayisi olmayan bir bölgenin köylülerine bazı tezgâhları götürüp verdiler; ya evlerinde çalışan işçilerin, kötü hasat ve kredi gereksinmelerinden yararlanıp daha önceden avans vererek aletlerine sahip çıktılar; ya da işçinin, aletlerinin sahibi kaldığı halde, hammaddeyi sağlayıp ayağına götürdüler ve ürettiğini de alıp sattılar. Gereç ya da azık ikmali yapanlarla alıcıları bulmayı onlar üstlendiler. Bu ilk işbölümüydü ve pazarın, giderek ürünün ve bu ürünü üretmenin sahibi kıldı onları. İmalatçı diye adlandırılan tacir, hammaddeyi, yünü, pamuğu, keneviri, demiri, aletleri, örnekleri sağlıyordu; işçi de emeğini koyuyordu ortaya; imalatçı, sonra gelip mamul maddeyi alıp, götürüp satıyordu. Böylece zanaatkâr, daha önce bağımsız sanayiciyken ücretli işçi oldu. İmalathane aşamasıdır bu; zaten kelime de genellikle bir büyük kuruluşu değil, kapitalist girişimci olarak bir tacir hesabına çalışan bireysel küçük işyerlerinin bütününü dile getirmektedir. İmalathane ayrıca bir büyük işyerini de alıyordu içine ve orada son işlemi bekleyen mamul maddeler bir araya getirilmişti: Bu aşamada, daha şimdiden imalat tekniğine büyük yetkinlikler getirilmişti. Her türlü maşinizmden önce işbölümü ve seri imalat vardı.
>
> İşbölümü, yün sanayisinden başlamıştı; çünkü bu sanayide tekniğin karmaşıklığı işbölümünü destekliyordu: Yıkama, temizleme, dövme, tarama ve boyama, iplik haline getirme, dokuma, perdahlama. İşlemlerden birinde uzmanlaşmış bir işçinin becerikliliği, onu aynı zaman biriminde daha çok ve daha iyi üretime götürüyordu ve

daha iyi bir mamulün maliyet fiyatını da düşürüyordu. Bu teknik, gelişmesini sürdürdü ve sonunda, uygulandığı konularda seri imalata vardı. Örneğin, iğne ve tokayla ilgili küçük imalatta –1776'da Adam Smith'in belirttiği gibi– her biri 18 işlemden birini, iki ya da üçünü yapan 10 işçi günde 48.000 iğne ve toka yapabiliyordu.

Son olarak, örneğin ipek gibi özel karmaşıklık gösteren ve daha pahalı aletleri gerektiren sanayilerde, daha şimdiden birkaç fabrika çıkmıştı ortaya; buralarda aletler ve işçiler merkezileşmiş durumdaydılar. Kimi hisseli ortaklıklar bakır madenlerini donatmışlardı; kimi soylu döküm ustaları bir ya da iki yüksek fırının, bir dökümhanenin sahibiydiler ve haftada 5 ya da 6 ton demir üretiyorlardı.

Ticaretin gelişmesi de yeni yetkinliklere yol açtı. Gerçekten ticaret gereksinme yaratıyordu: Denizaşırı ülkelerin yeni müşterileri, İngiliz müşterilerin yeni zevkleri, yeni rakipler. Liverpool'a Doğu'dan pamuklu dokumalar getirildi; öylesi bir ilgi gördü ki bunlar, Manchester'da bir taklit sanayisi doğdu ve Liverpool dışarıdan hammadde, yani ham pamuk getirmeye başladı. Ancak, o zaman da yaşam düzeyleri düşük ve Avrupalıların bilmedikleri bir el çabukluğuna sahip Musonlar Asya'sının emekçileriyle rekabet etme gereği çıktı ortaya. İlk makineleri bulmanın temel nedenlerinden biri bu olmuştur. 1701'de yayımlanmış ve yazarının ismini bilmediğimiz bir anı eserinde şu satırları okuyoruz daha o yıllarda: "Doğu Hint'le olan ticaret, bizimkilerden çok daha düşük fiyata sağlanmış nesneleri bize getirirken, pek olasıdır ki bizleri de bazı usul ve makineleri bulmak zorunda bırakacak; onlar, daha az el emeği harcayarak ve daha az parayla üretme olanağı verecek bize ve bu yolla da mamul maddelerin fiyatını da düşürecekler."

Bütün makineler, genel olarak bütün teknik buluşlar, bu iktisadi dengesizliklerden ve maliyet fiyatını düşürme zorunluluğunun yanı sıra, aynı zamanda, ucuz sermaye bulma ve daha geniş kârlara kavuşma olasılığından doğmuşlardır. Bu teknik buluşlar, doğaldır ki, pamuk gibi korporasyonların kurallarına tâbi olmayan sanayi dallarında gelişmişlerdir önce; yine pamuk örneği, kanun koyucunun dikkatine çarpmayacak denli yeni üretim alanları söz konusudur. Pamuklu sanayisinde, kumaş parçalarının genişliği, mekikten geçirme nedeniyle, işçinin iki kolu genişliğiyle sınırlıydı. Daha geniş bir parça istenildiğin-

de, iki işçi gerekiyordu ve maliyetin artışı da kâr artışından daha yüksek oluyordu. İşte John Kay'i arayışa götüren ve 1733 yılında uçan mekiği bulmasına yol açan bu olmuştur: Bununla, istenilen genişlikte parçalar elde etme olanağı doğmuştu. 1760 yılına doğru, bu buluş genel bir yaygınlık içindeydi. Bunun gibi, maden sanayisinde yakıttaki eksiklik, demir dökümü üretimini azaltıyordu; çünkü ormanlar, otlakları genişletmek amacıyla yerle bir edilmişti. Birmingham ve Sheffield'deki sanayi için İsveç'ten demir getirtmek gerekiyordu; ne var ki, pek pahalıydı bu, maliyeti –alabildiğine– artırıyordu ve o yüzden de İngiliz dökümhane sahiplerini iflasla yüz yüze getirmişti. İşte 1735'te Darby'nin, bir yanmış maden kömürü olan kokla eritme buluşu bu gereklilikten doğmuştur; ham kömür sülfür maddeleri çıkarıldığından döküm sonucu elde edilen nesne kırılıyordu. Buharlı makine de makinelerin tekerleklerini hareket ettirmede ırmakların yetersiz kalışından ve pek pahalıya mal olacak sarnıçlar yapma güçlüğünden doğmuştur. Newcomen'in atmosfer buharlı makinesi (1705) suyu yükseltiyor, o da çarkın tekerleklerine düşüyordu; bu buluş madenlerdeki suyu boşaltmada pompaları hareket ettirmeye de yaradı.

Bütün bu buluşlar, başlangıçta bilginlerin değil, meslekten gelen kişilerin, becerikli zanaatkârların eseri oldu; bunların, kullanılan teknik usullerle yakın ilişkileri vardı ve pratikte araştırmalarının konularını biliyorlardı. John Kay dokumacıydı önce, sonra tarak imalatçısı oldu. İplik bükme makinelerinin bulucuları arasında, 1765'te *spinning-jenny*'yi bulan Hargreaves dokumacıydı, sonra dülger oldu; *jenny* ile *water-frame*'i birleştirip *mule-jenny*'yi bulan (1779) Crompton, iplik bükücü ve dokumacıydı. 1785'te dokuma makinesini bulan Cartwright bir rahipti ve mekanikle, heves ettiği için uğraşıyordu. Darby'ler döküm ustasıydılar; 1783'te demiri eritip arıtmayı bulan Peter Onions bir döküm ustabaşısı ve Henry Cort da bir döküm ustasıydı. 17. yüzyılda bulunan buharlı makineyi kullanılır hale getiren Newcomen, demirci ve kilitçiydi; aleti 1764'te gerçekten uygulamaya koyan James Watt ise, laboratuvar aletleri yapımcısıydı. Ne var ki, James Watt, Black'in kalorimetresinden yararlanıyordu. Böylece, bilim teknikle birleşiyordu. Bilginler, bütün bu bulunan usulleri incelediler, kanunlarını buldular ve gelecek yüzyılın bilginleri de onlara dayanıp yeni bilimsel ve teknik buluşlara gittiler.

Bütün bu buluşlardan önce uzun bir arayış ve başarısızlık dönemi görüyoruz. Hargreaves ile Highs'tan önce John Wyatt ile Lewis Paul iyi bir eğirme makinesi bulmuşlardı (1733-38). Darby'lerden önce Dudley, I. James'in hükümdarlığının sonlarından başlayarak, kokla eritme ilkesini bulmuşa benzer. Başka örnekler de gösterilebilir. Ne var ki, ilk bulucular, başta pratik yetersizliklerinden, ticaret anlayışına sahip olmayışlarından ötürü başarısızlığa uğradılar. Düşünmesini, kavramasını, bulmasını biliyorlardı; ama tartışmasını, hesaplaşmasını, satmasını, almasını hayır! Çoğu kez ılımlı, kaygılı, kuşkucu kişilerdi; Highs ve Watt gibi gerçek bir tutkuları yoktu, bulduklarıyla yetiniyorlardı. Özellikle imalatçıların ve işçilerin direnişleriyle karşılaştılar: İmalatçılar, paralarını kaybedecekleri korkusuyla hep güvensizlik gösteriyorlardı; işçilerse, işlerini kaybedecekleri korkusuyla hasımdılar ve o yüzden de makineleri kırıp parçalıyorlardı. Makinelerin kendilerini kabul ettirebilmeleri için iktisadi bunalımlar gerekiyordu ister istemez; bu bunalımlar ise öylesine ağır bastırıyordu ki, makineler, onlardan kurtulmanın tek aracı olarak görülüyorlardı. Bulucuların çoğu, kimsenin gözüne çarpmadan ve yoksulluk içinde öldüler. Ne var ki sırları çalındı ve tek kuruş bile vermek istemeyen imalatçılar yararlandılar onlardan. Arkwright, Highs'tan *water-frame*'i, başka birçok kişiden de ikinci derecede buluşları çaldı. Becerikli bir tacir olan Arkwright başarıya ulaştı, büyük bir servet yaptı, *sir* oldu, büyük adamlar sırasına geçti. İngiltere'nin zenginleşmesini ve Fransa'ya karşı uzun mücadelenin başarısını, ona mal ettiler yurttaşları: Namussuzluklarını unuttular; Carlyle da tuttu kahramanlar arasına soktu onu ve Napoléon'la karşılaştırdı. James Watt'ın talihi, bir Püriten olan Boulton'a rastlamış olmasıydı; Boulton onu yüreklendirdi, destekledi, makinelerini kurdu ve uzun yıllar süren bir mücadeleden sonra başarıya ulaştırdı buluşlarını.

Her buluş yeni bir iktisadi dengesizliğe yol açtı; o da yeni makinelerin arayışı içine soktu insanları. Buluşlar birbirini izlemeye başladı. Uçan mekik, dokuma imalini hayli hızlandırdı; ama öte yandan, iplik hep çıkrık ürünüydü. Dokumacılar, özellikle yazın, kız-erkek eğiriciler hasada gittiklerinden iplik bulamıyorlardı. Sipariş almış tacirler, iplik olmadığı için siparişlerini yerine getiremiyorlardı. Bunun sonucu işçilerine yol vermek zorunda kalıyor, ama öte yandan da müşterilerinden oluyor-

lardı. Bunalım, 1760 yılına doğru İngilizlerin Hindistan'daki zaferleri nedeniyle yoğunlaştı; çünkü bu zaferler, istemi daha da artırmıştı. Hargreaves'a *jenny*'sini bulma (1767) esinini veren bu olmuştur; yeni buluş, tek bir işçiye, evinde 8 ila 80 ipliği birden yapma olanağı veriyordu. *Jenny*, ince bir iplik çıkarıyordu, ancak zayıf ve kırılır cinstendi bu. Highs'ın silindirli ve dikme tığlı *water-frame*'i (1768) sağlam bir iplik verdi; ne var ki bu iplik bir parça kabaydı ve Doğu dokumalarındaki inceliğe erişme olanağını vermiyordu. Crompton'un *mule*'u (1779) sonunda pek sağlam ve alabildiğine ince ve böylece muslin imaline pek uygun bir iplik verdi. Ancak, o zaman da iplikçi dokumacının önüne geçti; dokumacı ise hep elle çalışıyordu. İplikçiler, mallarını nasıl yatıracaklarını bilemez oldular; Kıta Avrupası'na göndermeye başladılar. Öyle olunca da İngiliz dokumalarına rekabet tehlikesi ortaya çıktı. Cartwright'ın 1785'te başlayıp 1800 yılıyla tam bir başarıya ulaşan buluşunun kaynağında bu vardır. 15 yaşında bir çocuğun göz kulak olduğu iki buharlı makine, üç parça ve bir yarım parça kumaş dokuyordu; oysa uçan mekikle çalışan becerikli bir işçi bir tek parça çıkarabiliyordu aynı süre içinde. Üretilen iplik tüketilebildi; dokumacıların fiyatı düştü; müşteriler arttı.

Darby'lerin kokla eritme yönteminin sonucu eriyik çoğaldı. Ancak, maden sanayicileri bunu demire dönüştürmeyi bilmiyorlardı. Eriyik pek çoğaldığından satılamıyordu da; oysa hep ağaç kömürüyle üretilen demire de gereksinme vardı. Onions ve Cort, el yordamıyla demiri eritip arıtma yöntemini buldular (1783-1784): Kok ateşine tutulan eriyik, karbonundan bir bölümünü kaybediyordu; sonra, demir oksidi bakımından zengin cürufuyla beraber eritiliyordu; içinde hâlâ bulunan karbon oksijenle birleşiyor ve saf maden süngerimsi bir hal alıyordu; o da cürufundan temizlenmek üzere dövülüyor ve silindir altında yaprak ya da kol haline getiriliyordu.

Pratik, bu noktada kuramın önüne geçti.

1750'de Hunstman, toprak potalarda az miktarda ağaç kömürü ve cam karışımıyla demiri eritmek yoluyla dökme çeliği bulmuştu; 1770 yılından başlayarak da en âlâ cinsinden bir çelik elde etti ve eritip arıtma yöntemi de bundan bol miktarda üretmenin yolunu açtı.

Ama asıl büyük buluş buhar makinesidir.

Newcomen'in atmosferik makinesi, elde edilen sonuçla karşılaştırılamayacak denli çok yakıt kullanıyordu: Buhar, pistonu kaldırdığında, soğuk su pompanın içine çekilmiş oluyordu; bu soğuk su, buharı yoğunlaştırıyor ve pistonun altında bir boşluk doğarken, piston, hava basıncının altında aşağıya iniyordu. Ancak, ısınan pompanın içine doldurulan su yeniden ısıtılmış oluyor ve bir bölümü buhar haline geliyordu. Boşluk yetersizdi. Bu buhar, pistonun tam aşağıya inişine karşı koyuyor, güç kayboluyordu. Dahası, pompanın içi, doldurulan su ve aşağıya inen pompanın geri getirdiği iç hava ile soğumuş oluyordu. Pistonu yukarı kaldırmak için yeniden buhar göndermek gerektiğinde, bu buhar, soğumuş bir silindirin içine dolduğu için genleşme gücü azalıyor ve o zaman da pistonu yukarı kaldırmak için normal olarak gerekenden çok daha fazla buhar sağlamak gerekiyordu.

Watt, Black'in kuramlarıyla donanmış olarak, 1765 yılında yalıtılmış bir yoğunlaç (kondansatör) düşündü. İçinde pistonun gidip geldiği pompanın yanına soğuk su dolaşımından ötürü aşağı bir ısı derecesinde tutulan bir silindir yerleştirdi; bu silindir, bir supaplı boru aracılığıyla pompayla ilişki içindeydi. Buharla dolmuş pompanın supabı açılıyor ve pek genişlemiş olan buhar soğuk silindire doluyordu; yoğunlaç da bütün buharı çağıran bir boşluk yaratıyordu. Pompa, piston yeniden indiğinde giren havadan başka bir şeyle soğumadan önce yoğunlaşma tamamlanmış oluyordu. Watt, 1769'da tek kademeli makinesi için berat aldı: Pistonun kolunun gidip gelmesi için yukarıda küçük bir açılışı olan kapalı bir silindirdi bu. Buhar, pistonun üst yüzeyine geliyor, onu aşağıya itiyordu; çünkü buhar alttan yoğunlaca gitmekte serbest kalıyordu. Sonra, subaplar yoluyla buhar, birbirine eşit iki güce tâbi pistonun her iki yüzeyine geliyordu. Böylece, karşı ağırlık pistonu yukarı kaldırıyordu. Pistonun çevresindeki tahtadan bir gömlek, ısı kaybını sınırlıyordu. Yeni bir "ateşli pompa", yakıt tüketimini dörtte üçe indiriyordu. Watt'ın makinelerini yapan sanayici Boulton, makineleri veriyor, Newcomen'inkileri alıyor ve yakıttan tasarruf edilen yıllık miktarın üçte birini istiyordu sadece. Chasewater'de üç ateşli pompa için malikler, Boulton'la Watt'a yılda 40.000 altın frank ödüyorlardı; kendileri 120.000 lira kazandıkları halde yine de yüzlerini ekşitiyorlardı.

Tek kademeli makine sadece pistonun inişi sırasında güç sağlıyordu. Çaba aralıksızdı. Pompaları hareket ettirmede pek güzel olan makine, fabrikaların eşit ve sürekli çalışmasına pek uygun değildi. Watt bunu gördü ve evrensel bir motor, çift kademeli makinesini

yarattı. Bu makinede buhar birbiri arkası sıra pistonun bir ve öteki yüzüne etkide bulunuyor ve böylece, birbirine hep eşit güçte bir gidiş geliş hareketi sağlıyordu. Dahası makine, pistonun tek doğrultudaki hareketini, bir hareket kolu ve manivela aracılığıyla dairesel bir harekete dönüştürdü (1784). Artık, buhar gücü, bütün makinelerce uygulanabilirdi: İplik bükme, pamuk dokuma makinelerine, körüklere, preslere, çekiçlere, tahıl öğüten ya da şekerkamışı değirmenlerine, çabucak uygulandı.

Yeni bir çağ başlıyordu insanlık tarihinde.

Bütün bu buluşlar karşılıklı olarak yardımcı oldular birbirlerine. Hadde makineleri için geometrik çevreli silindirler, sürtünmesiz pistonlar, saatinki gibi hassas çarklar başka işler içinse madeni kuleler, buharlı çekiçler, delme makineleri, tezgâhlar gerekiyordu. Daha dayanıklı olan ve ölçü kesinliğine daha çok olanak veren demir, gitgide odunun yerini aldı. Demirsiz maşinizm olamazdı. Maden sanayisindeki yetkinleşmeler, miktarı çoğaltırken, kaliteyi de artırdı. Buhar makinesi, en büyük, en kolay gücü verdi; en ele avuca gelen, en çok baş eğen oydu. Bununla beraber, buharla çalışan ilk iplik fabrikaları 1785 tarihli de olsalar, buhar makinesinin genel olarak kullanılır hale gelmesi ancak 1802 tarihindedir. Dokuma ve maden sanayisindeki tezgâh ve makineler de demire ve Watt'ın makinelerine mahreç sağladılar.

Maşinizmden ve buhardan önce, ilk merkezileşme olmuştu. Tacir imalatçılar aynı metaın imaline katılan işçileri aynı binalarda toplamayı uygun görmüşlerdi; onlara daha iyi göz kulak olmanın yanı sıra bir maddeyi, imalatın değişik aşamalarında işçiden işçiye taşımayı ortadan kaldırmak için gerekli görüyorlardı bunu. Yeni fabrikalar çıktı ortaya. Ancak maşinizm bir merkezileşmeyi de beraberinde getirdi. Arkwright'ın alet edevatı pek pahalıydı; çok yer tuttuğu gibi, parçaları da birbirini tamamlıyordu: Tarama, bükme ve iplik haline getirme makineleri hareket ettirici merkezi güçtü. İmalatçılar tek bir yer ve disiplinli bir personelden yararlandılar. İplik fabrikaları 4-5 katlı tuğladan yapılardı; 150 ila 600 işçi çalışıyordu içlerinde. Bu fabrikaların sahipleri gerçekten sanayiciydiler. Maden sanayisinde kok kullanmaya başlanır başlanmaz, işletmenin boyutları, ormanların alanlarıyla sınırlı kalmadı artık. İşletmenin birçok yüksek fırını ve dökümhanesi oldu. Hatta "dikine merkezileş-

me" görüldü: Wilkinson'ın 1787'de demir madenleri, kömür madenleri, dökümhaneleri ve Thames üzerinde yük iskeleleri vardı.

> İç merkezileşmeye coğrafi merkezileşme de eşlik etti. Başlangıçta makineleri hareket ettirmek için suyun düşme gücünden yararlanıldığından, oraya buraya dağılmış sanayi, engebeli ve rutubetli bölgelerde toplaşmıştı. Sonra, buhar yaygınlaştığında, merkezileşme biraz değişti: Aynı zamanda büyük kömür yataklarının bulunduğu kuzey bölgeleri, sanayi bölgeleri olarak kaldılar; ancak, birçok su yolu kömür taşımacılığında kolaylık sağladığından, fabrikalar, ya hammadde pazarlarına, ya ürünlerin satıldığı pazarlara ya da çalışan insanların alındığı nüfus merkezlerine yakın yerlerde kurulur oldular.
>
> "Bölgelerin uzmanlaşması" başlamıştı böylece.
>
> Bir mali merkezileşme de işyerlerini aralarında bağladı; bazen "ufki merkezileşme"nin bir taslağıydı bu.

Maşinizm ve öteki teknik usuller, 18. yüzyıl sonlarında İngiltere'ye, öteki uluslara oranla büyük bir üstünlük sağladı. Üretilen meta miktarı arttı. 1780'de Birleşik Krallık, 360.000 sterlinlik pamuklu dokuma satıyordu dışarıya; bu rakam 1792'de iki milyon sterlin bu. 1717'de Darby'ler yılda 5 ila 600 ton döküm yapıyorlardı; miktar, 1790'da 13 ila 14.000 tona çıktı. Kalite ve ticaret değeri de artmıştı. *Water-frame,* hasse denilen bezin üretimine olanak sağlamıştı. *Mule ile* de Hint muslinlerinden çok daha hafif olanları yapılabildi; hammaddenin değeri, imalat sırasında % 5.000 artıyordu. 1782 yılından başlayarak İngilizler, bakırdan silindirlerle kumaşlar üzerine desenler çizebiliyorlardı. 1786'da Taylor Türk kırmızısının sırrını çözdü ve üretilen kırmızı pamuklu bez (*andrinople*) Hint bezleri kadar çabuk ün kazandı. Demiri eritip arıtma, İsveç ya da Rus demirinden çok daha üstün çubuklar veriyordu. Huntsman'ın eritilmiş çeliği bütün Avrupa'da tanınır oldu. Fiyatlar da iniyordu: Bir bakır silindir 100 işçinin çalışmasını yapıyordu; 60 kilogramlık buharlı çekiç, dakikada 150 darbe vuruyordu.

İngiltere'deki bütün bu gelişmeler, yabancıları şaşkına çeviriyordu. "Demir sanayisinin babası" Wilkinson, 1779'da Severn Irmağı üstüne tek kemerli ilk demir köprüyü kondurmuştu; 1797'de de bir başka yerde, altından bir geminin bütün direk-

leriyle geçebileceği bir başka demir köprü yaptırdı. İtirazlara kulak asmayıp 1787'de ilk demirden gemiyi indirdi denize. 1788'de, Paris kentinin su yolları için kullanılmak üzere 64 km. uzunluğunda dökme demirden boru teslim ediyordu.

Büyük sanayinin bize pek yabancı olmayan sonuçları daha şimdiden ortadadır: Fazla üretimin bunalımları uç vermişti, örneğin 1788'de pamuk üretimindeki "büyük yükseliş"in arkasından 1793'teki "iflas" gelir; kentlerde nüfus artışı ve gelişme vardır, hâlâ soyluların içine girip onlarla kaynaşmayı düşünen bir sanayici kapitalist sınıf oluşmaktadır; elleri ve çocuklarından başka hiçbir üretim aracına sahip olmayan fabrika işçilerinden bir sınıf, yani proletarya gelişmektedir. Onların içinden bir bölümünün üretim sayesinde gerçek ücretleri yükselmiş, beslenme ve sağlıkları düzelmiş, yaşam süreleri artmıştır. Ancak, sanayi ile geçinen halkın önemli bölümü, fabrika çırakları, çiviciler, dokumacılar yeterli ücret alamamakta, kötü beslenmekte, iyi barınamamakta, "fabrika humması" ve veremden kıvranmaktadır. 1785 yılından başlayarak bu işçiler bir araya gelir, grevler yaparlar; makinelere ve kişilere karşı şiddet eylemleri de karışır bu grevlere; parlamentodan kendilerini koruyucu kanunların çıkarılmasını istemektedirler.

Özetle, yeni bir sınıf mücadelesi başlamaktadır.

Bütün bu gelişmelere karşın küçük sanayi, en yaygın halde kaldı. Evde kullanılmaya pek uygun olan *jenny*, 1775 ile 1785 yılları arasında her yana yayıldı; bireysel üreticilerin sayısı da arttı. Bu üreticiler, mekanik tezgâhların kullanılmasından sonra bile düşük ücreti ve sefaleti kabullenerek, varlıklarını sürdürdüler. Yünde, hırdavatçılıkta, bıçakçılıkta usta zanaatkârlar uzun süre kendilerini savundular. 19. yüzyılın başlarında onların toplam üretimi fabrikaların üretimini hâlâ aşıyordu.

Kimya sanayisi de gelişti bu arada.

Tezgâhtan çıkan kumaş tacire teslim edilmeden önce temizlenmeli ve boyanmalıydı. Kumaşın yağını almak için onu ağartıp kastarlama gerekliydi; çünkü yağ kaldığında, kimyasal, bileşiklerden oluşan boyayla kaynaşıp kumaşın bazı yerlerinin açık, bazı yerlerinin daha parlak olmasına yol açacaktı. Öyle olduğu için de kumaş, önce potasça zengin odun külleriyle kaynatılıyor ve sonra günlerce otların üzerine yayılıyor, suyu kesilmiş süte batırılıyor ve son olarak da sabunla ağartılıyordu. Ne var ki, bütün bu işlemler önemli sorunlar çıkarıyordu:

ortaya: Odun fazla yoktu, ekime pek az yer ayrılmıştı, sadece süt için yetiştirilen koyun sürüleri vardı, sabun da yeterli değildi.

Dokuma sanayisinin karşısında böyle engeller vardı.

Sülfirik asit ve sodyum yoluyla engeller kaldırıldı; ağartma sorunu çözüldü ve dokuma sanayisi yeniden açılıp serpildi.

Halkın beğenisi parlak kumaşlaraydı. Ne var ki, bilinen bütün boyalar pek zayıftı. Mavilerde indigo ve pastel, kumaşın yüzeyinde kalıyor ve kullanışta geçiyordu. Berlinli bir boyacı Diesbach, 1704'te "Prusya mavisi"ni buldu ve 1724'te de formülünü yayımladı. Kimyacı Macquer, 1750'de onu sanayiye uyguladı. Kumaşa işleyen ve etkisi zayıflamayan parlak mavi elde edilmişti. George Gordon 1758'de, likenle bir tür yosunu amonyağa yatırıp pek güzel bir kırmızı-mor elde etti. Fransız Borelle ile Papillon 1786'da, kızılkök kullanıp "Türk kırmızısı" denen parlak kırmızıyı yeniden bularak Afrika'da İngiliz kumaşlarının ticaretini kurtardılar.

Bütün bu buluşlar el yordamıyla ve pek bir kimya bilgisi olmaksızın elde edilmişti.

Tarımda sanayileşmeye gelince... Denebilir ki sanayiden önce tarımda yenilik oldu. İngilizlerin beğenisini kazanma konusunda iki sistem yarıştı: 17. yüzyılın son yıllarından beri kullanılan "Norfolk sistemi" ile "Jethro Tull sistemi". Jethro Tull, 1731'de yayımladığı bir kitapta, gübrelerin yararsız, hatta zararlı olduğunu söylüyordu. Ona göre, bitkiler toprağın oyuklarındaki küçük taneciklerle besleniyorlardı. Bu beslenmeyi kolaylaştırmak için toprak alabildiğine bölünmeli ve böylece köklerin toprağa iyice girmesi sağlanmalıydı. Bunun için de toprak olabildiğince sürülmeliydi; ve Tull, buğdayın serpildiği sıralarda bile toprağı sürebilmek için birçok aygıt bulup koydu ortaya. Böylece, gübre ve almaşık ekim yararsız olacaktı. Norfolk'un sistemini tutanlar da gerçi toprağı iyice sürüyorlardı; ancak, bol gübre kullanıyor ve sistemli olarak almaşık ekime gidiyorlardı. Home ile Dickson'un deneyleri, Tull'un haksız olduğunu tanıtladı ve 1762 yılından başlayarak, Norfolk sistemi zaferini kazandı. Sistem, gitgide çoğalan ve belli merkezlere yığılan bir nüfusa gerekli besinleri bol miktarda sağladı, ölüm oranını azalttı ve sanayileşmeyi kolaylaştırdı.

Bu yeni teknikleri uygulamak için büyük toprak sahipleri, kiracı ve işletmecilerine yol verdiler; topraklarını yeniden birleştirdiler; çevresini çitle çevirdiler. Parlamentoda egemen

oldukları için onun da yardımını sağladılar. Ne var ki, teknik zorunluluktan değil, dönüşümün yararlarını yalnızca kendilerine ayırma hırsından ileri geliyordu bu. Norfolk sistemi, yalnızca otlakları çevirerek çitlenmemiş toprağa (*open field*) ve ortakçı ekime pekâlâ uyabiliyordu ve yığınla köy de böyle yaptı.

Ne var ki, köylüler iktidar sahibi değildiler.

Kara Avrupası'nda Sanayi Devrimi

Kara Avrupası'nda ilerlemeler daha ağır oldu: Genellikle, deniz ticaretinin sağladığı sermaye eksikliği nedeniyledir bu ağırlık; o yıllarda böylesi bir sermayeyi yalnızca büyük deniz ticareti bir araya getirebiliyordu. Hollanda'nın elinde böyle bir sermaye vardı; ne var ki, sanayi orada çöküşe yüz tutmuştu; belki de toprakları üstünde hammadde olmayışından ve sanayileşme arkasından koşan devletlerin kendi ülkelerindeki hammaddelerin çıkışına koydukları sınırlamalardan doğuyordu bu. Hollandalılar da ellerindeki sermayeyi İngiltere'ye, Fransa'ya, çeşitli Alman devletlerine yatırdılar ve bu ülkelerin sanayileşmelerine katkıda bulundular. İngiltere ve Birleşik Eyaletler'in dışında sanayi askeri nedenlerle yapılan devlet müdahalesiyle gelişti: Dışarıya bağlı olmaktan kurtulmak; üniforma için kumaşları, silahları, barutu bizzat üretmek ve rekabet yoluyla da hasmı zayıflatmak amacıyla dışarıya mal satmak gerekiyordu. Devlet, paraca yardımda bulunarak, tekeller sağlayarak, gümrük tarifelerini saptayarak, resmi işletmeler kurarak yapıyordu müdahalesini; doğaldır ki, kolay da olmuyordu bu; bazen yapay ve pazarsız bir sanayi oluşuyordu ve bir yığın iflas, sonra yeniden işe koyuluş pahasına gelişiyordu.

Fransa bu aşamadan çıkıyordu ve sanayi orada daha şimdiden kendi kendine hareket etme yeteneği kazanmıştı. Ülkenin büyük bir deniz ve koloni ticaretinin yanı sıra hatırı sayılır bir sermayesi vardı; ne var ki, öteki iki deniz gücüne oranla daha az ölçüdeydi ve mali teknik de daha az gelişmiş durumdaydı. Öte yandan, devlet, maliyesi kötü örgütlendiği için, kullanılır sermayenin büyük bir bölümünü çekip alıyordu. Böylece, Fransız sanayisi, devletin doğrudan doğruya işin içine girmesinden vazgeçemedi ve öyle olduğu için de gelişmeler İngiltere'de olduğundan daha ağır yürüdü. İngiltere'deki gibi, aile sanayisi

de alabildiğine yaygındı. Gitgide artan bir ticari merkezileşme görüyoruz. Örneğin Lyon tuhafiyeciliğinde 48 tacir 819 kalfa çalışıyordu. Van Roubaix'lerin Abbeville'de birçok işyerinde gruplaşmış 1.800 işçisi varsa, bir on bin kadar işçi de evlerinde onlar için çalışıyordu. Yün işleyen 12 "krallık imalathanesi", kırkma vb. gibi hazırlık çalışmalarını bir işyerinde topluca yaptırıyor; ama iplik haline getirme, dokumanın da büyük bir bölümü yöredeki köylülerce evlerinde yapılıyordu. Öte yandan, pahalı ve karmaşık alet edevat gerektiren sanayi kollarında maşinizmin işin içine girdiği fabrika halinde bir merkezileşme; bunun yanı sıra aynı konuda çeşitli biçimlerde ortaya çıkan üretim yolları yardı: Reims'de, yün tezgâhlarının yarıdan fazlası toplaşmış durumdaydı. Louviers'de 15 işletmeci, binlerce işçiyi bir araya getirmekteydi. "Hindî" denen bir tür pamuklu çeşidi üretimi için geniş ağarma yerleri, büyük işyerleri, kurutma için geniş odalar, ona göre alet edevat, önemli miktarda stok bez ve boya maddeleri, aynı çatı altında çalışan işçiler arasında bir işbölümü gerektiriyordu; öyle olduğu için de pamukta, 1789'a doğru yılda 6 milyon kilo renkli bez üreten 100 imalathane vardı. Hisse senetleri hayli zengin yığınla ortaklık bulunuyordu. Oberkampf 1789'da, 9 milyona yakın bir sermayeyi toplayan bir ortaklık kurmuştu. Madenlerde devlet, 1744 yılından başlayarak yeraltını elinde tuttu ve işletilmesini büyük kumpanyalara verdi.

1756'da kurulan Anzin şirketinin 1789'dan önce 4.000 işçisi vardı. Alais'de, Carmaux'da, başka yerlerde de ortaklıklar kurulur. O zamana değin derinliği fazla olmayan ve sahipleri de çoğu kez köylü olan yığınla küçük kuyudaki işletmeden birçok nedenle az kömür çıkarılabiliyordu; bu işletme biçimleri hızla düzeltilir. Rastlantıya bağlı arayışların yerini sondajlar alır. Kuyuların iç yüzeylerine oyulmuş basamaklardan inmek yerine, madenciler demir merdivenler kullanmaya başlarlar; arkasından, 1760 yılında Anzin'de, atlı çıkrıkların hareket ettirdiği küfeler kullanılır olur. Galerilerin havalandırılması özel kuyular yoluyla sağlanır. Sulara karşı mücadele için galeriler Anzin'de tuğlalarla örülür; su depoları yapılır; bir tek kişinin kol gücüyle harekete geçirdiği küçük pompaların yerini çok sayıda insanın ve atın hareket ettirdiği büyük pompalar alır. Kuyulardaki 50 metre derinlik 300 metreye çıkar; delme, 1.200 metreye ulaşır. Anzin şirketi 1789'da 375.000 ton kadar kömür üretiyordu.

Sonunda, maşinizm Fransa'ya da girdi. 1732 yılından başlayarak, Newcomen makinesinden madenlerde bazen yararlanılıyordu. İpeğin makineyle eğirilmesinde Vaucanson'un buluşları, büyük işletmelerin kuruluşuna yol açtı. Aube'da Vaucanson, aynı binada 120 yumaklama havuzunu bir araya getirebilmişti. İplik haline getirme ailevi ve tarımsal bir sanayi olarak kaldı. Fransızlar pamuk için İngiltere'den işçi ve makine getirttiler. 1789'da Brive'de, Amiens'de, Orléans'da, Montargis'de, Louviers'de fabrikalar bulunuyordu. Demirin kokla üretimine başlandı ve bu, Creusot gibi büyük işletmelerin kuruluşunu getirdi beraberinde. Watt'ın ilk buharlı makinesi, Chaillot'nun ateşli pompası oldu ve 1779'da Paris için suyun yükseltilmesinde kullanıldı. Makine ağır ağır yayıldı. 1789'da, ateşli pompalar Fransa'da öyle fazla değildi; Anzin şirketinin elinde bunlardan 12 adet vardı ki, şaşkınlık konusuydu.

Maşinizm ancak imparatorluk döneminde gelişecektir.

Teknik ilerlemeler, Avrupa'nın geri kalan bölümünde, hükümdarların çabalarına karşın daha da ağır oldu.

> Bu devletler bir bakıma, Fransa'nın Colbert zamanındaki durumu içindeydiler. Orta ve Doğu Avrupa'da sermaye eksikliği vardı; çünkü oralardaki devletler dünya ticaretine az katılıyorlardı ve sömürgeleri de yoktu. Böylece her yanda, Bavyera'da ve Rusya'da, birbirinden farklı derecelerde de olsa, ortak nitelikler görüyoruz: Her yerde devlet müdahale etmektedir. Hükümdar, işletmeleri kurmakta ve sonra onları özel kişilere devretmektedir; ya da işletmelerin kurulmasını soylulara, manastırlara, kentlere, tacirlere, Yahudilere dayatmaktadır. Bu işletmeler paraca yardım görmekte, vergiden bağışık tutulmakta, tekellerle donatılmaktadır; çoğu kez yabancı yol göstericileri; ayrıca –dilenciler, serseriler, kötü yaşamı seçmiş kızlar, anasız-babasızlar, askerler gibi– zorla çalıştırdığı el emeği vardır. Çalışmanın örgütlenişi imalathanede olduğu gibidir: İşlerin son bir kez gözden geçirildiği bir merkezi atölye vardır; ancak, işlemlerin en büyük bölümü –sayıları binlere varan– ücretlilerce evlerde yerine getirilmektedir; Bohemya'da Friedau'da, Johann Fries'nin dokuma imalathanesi, atölyelerinde 55 işçiyi bir araya getirmekte, 2.000 işçiye ise evlerinde iş vermektedir. Berlin'in Königliches Lagerhaus'u, 1740'ta örnek kumaşlarını 1.400 işçiye evlerinde yaptırmaktadır. Solingen, hammaddeyi işçilere vermekte, onlar da evlerinde çalışmakta ve bıçakları belirlenmiş bir fiyatla teslim etmektedirler. Rusya'da kumaş ve ipek imalathaneleri, çalıştırdığı işçilerin beşte birini atölyelerinde kullanmakta, ötekiler içinse

eve iş vermektedir. 1780'de Meyding'in yelken bezi imalathanelerinde, kendi evlerinde çalışan işçilerin sayısı atölyede çalışan işçi sayısını aşıyordu. Dantel, saat, züccaciye, ayna imalathaneleri için de durum aynıdır. Baştan aşağıya merkezileşmiş imalathaneler pek nadirdir; böylesi imalathanelere porselen, tütün, lüks mobilya, bira üretiminde, tasfiyehanelerde, bıçkı fabrikalarında ya da belli bir işe koşulmuş bir el emeğini kullanmak söz konusu oldukta rastlanmaktadır. Örneğin, Breslau'da üslenmiş 5 alay asker, kışlalarında boş zamanlarında pamuk ipliği büküyorlardı; gözaltına alınma sonucu bir araya toplanmış el emeği için de aynı şey söz konusuydu: Spandau mahkûmları (ipek ve yün iplikçiliği), Postdam yetimleri (Brabant danteli), Erfurt Hastanesi'ndeki hastalar ve daha başkaları.

Maşinizme gelince, o çok daha geç ve ağır ağır gelip girdi bu ülkelere; Watt'ın ilk makinesi, Almanya'da 1785 yılında gözüktü.

Makineler ve gelecek

Hemen her türden makinenin çoğalıp durduğu 18. yüzyıl, pek parlak bir geleceğe sahip buluşlar üzerinde de çalıştı: Yıldırımsavar (paratoner), otomobil, demiryolu, buharlı gemi, telgraf ve telefon, hava yolculuğuydu bunlar.

Kısaca anlatalım.

Yıldırımsavar, Franklin'in araştırmalarının bir sonucuydu; buluşunun ilk örneğini de 1752 Eylül'ünde kendi evinin damına dikmişti. Yıldırımsavar, 1754 yılından başlayarak yayıldı. 1782'de, Philadelphia'da 400 adet vardı. 1762'de Londra'da ilk yıldırımsavar dikildi. Oradan, daha sonra kıtanın güneyine geçti yeni buluş; 1776'dan başlayarak İtalya'daydı; Fransa'da önce güneyde, sonra da 1782'de Paris'te görüyoruz. Kimi ilahiyatçılar, yeni aletin kullanılmasına karşı çıktılar: Şimşek ve gökgürültüsü tanrısal kızgınlığın işaretidir diyorlardı; böylece, onların yıkıcı güçlerine karşı çıkmak küfürdü. Başka ilahiyatçılar ve filozoflar şöyle yanıtladılar bu savı: İnsanlar nasıl yağmura, kara, rüzgâra karşı çıkıyorlarsa, Tanrı'nın ellerine verdiği araçlara dayanarak yıldırıma karşı korunmaları da bir görevdi. Kalabalık, bu yeni buluşa karşı büyük kızgınlık gösterdi çoğu kez. 1783'te Fransa'da, Saint-Omer'li bir beyzade, evinin damına bir yıldırımsavar koydurdu ve üstüne de göğü tehdit eden bir kılıç dikti. Kalabalık ayaklandı. Belediye, yıldırımsavarı damdan indirmesi emrini verdi beyzadeye; o da Arras mahkemesine başvurarak belediyenin kararını bozdurdu; davada

savunmayı genç bir avukat üstlenmişti ki, ileride pek büyük bir ün kazanacaktı. Adını merak ediyorsanız söyleyelim: Fransız Devrimi'nin dillere destan Robespierre'iydi bu! Yıldırımsavar, göz alıcı hizmetleriyle kendini kabul ettirdi. Sık sık yıldırım çarpan yapılar, Venedik'teki San Marco Kilisesi, Siena Katedrali, yıldırımsavarla donanır donanmaz rahat ettiler. Gemiler daha büyük bir güvenlik içine girdiler: Cook'un gemisi, yıldırım çarpan bir Hollanda gemisinin yanında, yıldırımsavar sayesinde sağ salim yoluna devam edebildi.

Bir Fransız mühendisi olan Joseph Cugnot topçuluğu hareketli hale getirmek amacıyla buhar gücünden yararlanmayı denedi. Bir buharlı araba yaptı ve onu Gribeauval'in incelemesine sundu; Bakan Choiseul de 1769 ve 1770 yıllarında denemeler yaptırttı araca. Bir denemede, ilk otomobil diyebileceğimiz Cugnot'nun makinesi, 48'lik ağır bir topla iri kundağını bir saatte 5 kilometre uzağa çekip götürdü. En dik yokuşları tırmandı ve her türlü engebeleri kolayca aşabildi. Ne var ki, hareketleri pek serti; öyle olunca da yönetilmesi güçtü ve bir defasında bir duvarı da yıktı. Özellikle, çok miktarda suyu gerektiriyordu ve Cugnot, suyun yerine geçebilecek hiçbir şey bulamadı; on beş dakikada bir arabayı durdurmak gerekiyordu; kullanışlı değildi. 1786'da bir Amerikalı, Olivier Evans, Pensilvanya devleti kongresine başvurup buharlı bir araba için ayrıcalık istedi; yüksek basınçlı, öyle olduğu için de çok daha az su gerektiren bir makinenin hareket ettirdiği bir araçtı bu. Ne var ki, 1797 yılında elde edebildi bu ayrıcalığı ve sonunda da başarısızlığa uğradı. Bununla beraber, İngiltere'de kömür madenlerinde, atların koşulduğu kömür vagonlarını çekmeyi kolaylaştırmak amacıyla raylar kullanılıyordu; ve 19. yüzyılın başlarında, sürtünmeyi azaltan bu rayların ve –Cugnot'da eksik olan– yüksek basınçlı makinenin kullanılışı insanları bir başka çözüme ulaştıracaktır: Lokomotif ve demiryolu bunlardan doğacaktır.

Bir telefon denemesi yapıldı. 1 Haziran 1782'de Cîteaux Manastırı'nda bir rahip, Dom Gauthey, bilimler akademisine, uzak yerler arasında haberleşmeyle ilgili bir buluş sundu: İki menzil arasında madeni tüpler yerleştirilecek ve onlar aracılığıyla ses, yoğunluğundan pek bir şey yitirmeden yayılacaktı. Rahip, bir bilginin bir saatte 200 fersah mesafeye gönderilebileceği görüşündeydi: Marki de Condorcet, bir deneme isteminde bulundu ve XVI. Louis de olumlu karşıladı bunu. 800 metre

üzerinde Chaillot pompasıyla sıvı gönderilen borular kullanıldı; başarı tamdı. Gauthey, o zaman 150 fersah üzerinde bir deneyim yapılmasını istedi: Krallık idaresi, böyle bir deneyin pek yıkıcı giderlere mal olacağını ileri sürüp reddetti. Gauthey Paris'te, sonra da Philadelphia'da halktan para yardımı sağlamaya kalktı deneyimi için, ne var ki elde ettikleri yetersiz kaldı.

18. yüzyılın son otuz yılında telgrafı bulmak amacıyla büyük çabalar harcandı; işin içinde özellikle Fransız rahip Claude Chappe'ı görüyoruz. Bu çabalar başarıya ulaşamadı: Çünkü, bilinen, sürtünmeden doğan ve elektrik makinelerince sağlanan durağan elektrikti sadece; bu elektrikse, nesnelerin yüzeyinde kalıyor ve sürekli kaçma eğilimi taşıyordu; nemli hava, dağılıp kaybolması için yetiyordu. Böylece, otuz yıllık bir çaba boşa gitti. Öyle olunca da araştırıcılar, boşlukta oluşturulan ve büyük mesafelerden görülebilen ya da işitilebilen işaretlere yeniden döndüler. Alman Hanau'lu Bergsträsser, pek kullanışsız bir dil buldu: 20 kelimelik bir cümle için 20.000 top atışı yapılıyor ya da 20.000 havai fişek atılıyordu. Claude Chappe, devrim yıllarında bulacaktır çözümü.

Hava yolculuğu Fransa'da doğdu. Onu ilk gerçekleştirenler de Etienne ve Joseph-Michel Montgolfier kardeşler oldular.

Annonay'de bir kâğıt imalatçısının oğluydu ikisi de; bu imalathane de ürünlerinin yetkinliğiyle bütün Avrupa'da ün yapmıştı. Montgolfier kardeşler, Priestley'in birçok yeni gazdan bahsettiği eserini okudular bir gün. Ondan esinlenerek, içinde havadan daha hafif gaz olan bir balonla göğe yükselebileceklerini düşündüler. İlk büyük deneylerini Annonay'de, 4 Haziran 1783'te, Vivarias eyaletinin temsilcileri önünde yaptılar: "Montgolfière" adı verilen 12 metre çapında, kâğıtla astarlanmış bezden bir balonun içindeki hava saman yakılarak ısıtılmıştı; balon 500 metre yüksekliğe kadar çıktı.

Paris Bilimler Akademisi, deneyi 27 Ağustos 1783 günü, Champ de Mars'ta tekrarlattı. César Charles, balonu, havadan 14 kez daha hafif olan hidrojenle şişirtti ve hidrojen, ilk kez laboratuvar ürünü olarak böyle çok miktarda elde ediliyordu. Balon 1.000 metre yükseldi. Seyre gelmiş 300.000 kişi ağlaşıyor ve anlatılmaz bir coşku içinde sarmaş dolaş oluyordu; çünkü insanlığın en eski düşlerinden biri gerçekleşmişti. Ne var ki, başta tam şişirildiği için yırtıldı ve Paris'in 20 kilometre ilerisine düştü. Gökten ayın düştüğünü sanıp dehşete kapılan köylüler, korkudan makineyi parçaladılar. Krallık yönetimi, köylülere resmi ola-

rak, korkacak bir şey olmadığını ve bundan böyle aleti parçalamamalarını bildirmek zorunda kaldı. 19 Eylül 1783'te, bizzat kralın da onurlandırdığı bir deneyden sonra, Pilâtre de Rozier ile Marki d'Arlandes göğe yükselen ilk insan oldular; 19 Kasım 1783 günü Paris üzerinde uçuyorlardı. Balona bir de sepet takan Jacques Charles, Robert'in de eşliğinde, 1 Aralık 1783'te 4.000 metre yüksekliğe çıktı ve Paris'ten 36 kilometre uzaklıkta yere indi; ilk mesafe ve yükseklik rekorları kırılmıştı böylece. 7 Ocak 1785'te Douvres kıyılarından hareket eden Blanchard ile Dr. Jeffries, ilk kez hava yoluyla Manş'ı aştılar. Aynı yıl, balonda bir yırtılma sonucu ölen Pilâtre de Rozier, ilk hava şehidi oldu. Blanchard ile Guyton de Morveau, bir güdümlü balon düşündüler; ancak, kürekleri insan gücüyle yetinmenin olanaksızlığını gösterdi. Fransa'da her yanda amatör dernekler çıktı ortaya; hemen her gün bir balon yükseliyordu göğe. Balon, modaya girmişti; şapkalar, kurdeleler, entariler, arabalar ona öykünüyorlardı. Tutku, bütün Avrupa'yı sardı. İngiltere'de 22 Şubat 1784'te bir hidrojenli balon salındı göğe. İtalya'da ilk balon aynı yılın 25 Şubat'ında yükseldi. 1784'te, Lyon Akademisi'ne gönderdiği bir mektupta Gudin, balonlardan askeri amaçlarla yararlanılabileceğini söylüyordu ve Soubise'in elinde bir balon olsaydı Rossbach Savaşı'nı yitirmeyeceğine dikkatleri çekiyordu. Balon, 1794 yılından başlayarak Fransız ordusunda kullanılacak ve Fransa'ya havalarda ilk egemenliği sağlayacaktır.

Bütün bu gelişmelere bakıp söylenecek olan nedir?

Büyük teknik devrim, Avrupa'ya dünyanın bütün halkları üzerinde büyük bir maddi üstünlük sağlayacak ve Asya'nın güçlü uygarlıklarını kuşatma olanağını verecektir; başka halklar, aynı tekniklerle donanıp silahlarını Avrupa'ya çevirinceye değin sürecektir bu. İşte bu devrim, bu büyük teknik devrim aslında Avrupa zekâsının bir ürünüydü. Ne var ki, bu zekâ, Avrupa'nın denizaşırı ülkelerle temasından doğan gereksinmelerle uyarılmıştı çoğu kez; onlarla ilişkilerin sonucu etki araçlarını arayıp bulmuştu. O kadar ki, şunu pekâlâ söyleyebiliriz: Mali ve teknik devrim, Avrupa'nın dünyayla temasının bir görünümüdür.

İNSAN YAŞAMINI DÜZELTMENİN TEKNİKLERİ

18. yüzyıl sağlık, eğitim ve basın gibi insan yaşamına biçim vermenin tekniklerinde de büyük değişikliklere sahne oldu.

Nasıl?

Hekimlik sanatı, bilimsel hareketin etkisiyle büyük ilerlemeler kaydetti; gözlem ve deneyime gitgide başvurulur oldu.

Hekimlerin yetişmesi, kaçınılmaz olarak kitaplara ve kuramlara bağlı kalmıştı. Ne var ki, öğreticiler ve öğrenciler, kuramı gerçekle sınamaya başladılar günden güne. Klasik eğitimden sonra Paris Tıp Fakültesi'ne yazılan öğrenciler, tıpta bakalorya aşamasına erişmiş olmak için iki yıl boyunca şu dersleri görmek zorundaydılar: Anatomi, tıp, kimya, botanik, eczacılık, cerrahlık, doğum bilgisi. Arkadan, lisans için iki yıl gerekliydi: Kıyas yoluyla hüküm yürütülen genel tartışmalara katılmak gerekiyordu. Son olarak, doktora için fakülte hekimlerini, birkaç büyük hastanedeki hastalarına yaptıkları ziyaretlerde izlemek gerekiyordu. Bu pratik aşama gitgide gelişir. İlk üniversite kliniği Viyana'da 1754 yılında, bir başkası da Paris'te 1770'te açıldı. Fransızların usta olarak anıldıkları doğum bilgisinde cansız mankenler üzerinde deneme yapılıyordu ve bu ilkel araçlarla pek yetkin doğum uzmanları yetişmişti. Çoğu hekim, Haller, Spallanzani, Vicq-d'Azyr gibi büyük değer taşıyan doğa bilimcilerdi aynı zamanda. Fakültelerin yanı sıra daha modern bir öğretim yaratılır: 1771'de Portal, Collège de France'ta ilk deneysel fizyoloji kürsüsüne getirilir. Paris ve Montpellier, bütün Avrupa'dan öğrenci çekiyorlardı. Padova, Pavia, Budapeşte ve Viyana da büyük bir önem taşıyordu. Özel süreli yayınlar, hekimlere gözlemlerini karşılaştırma olanağı veriyordu: 1751'den başlayarak Erfurt'ta *Medizinische Bibliothek* yayımlanır; 1754-1792 yılları arasında Paris'te *Journal de Médecine et de Chirurgie* çıkar; 1763'ten 1777'ye değin de Venedik'te *Giornale di Medicina* bilgilendirir tıp çevrelerini.

Cerrahların büyük etkileri oldu gelişmelerde. O tarihlere değin cerrahlar, arkasından gittikleri hekimlerin emirlerine göre ameliyat yapmak zorundaydılar. Ne var ki, üstün birer pratisyendiler. Çoğu, berber dükkânlarında başlarlardı mesleklerine; küçük ameliyatlarla dişçilik sanatı bu berberlere bırakılmıştı. Bu cerrahlar pratiğe dayanarak bilgilerini artırıyorlardı ve deneyimlerden de güç alarak, sanatlarını pek yetkin bir noktaya eriştirdiler ve bu sanata bağımsızlık kazandırdılar. Sonunda da cerrahlık konusunda özel bir öğrenim hakkı kazandılar. 1753'te Fransa'da, Kraliyet Cerrahlık Akademisi kuruldu. İngiltere'de,

1745'te parlamento, cerrahlara bir berat verdi; onlar da buna dayanıp bir okul ve bir anfiteatr yaptırdılar. 1782'de II. Joseph, Viyana'da bir Cerrahlık Okulu kurar; aynı şeyi, VI. Christian 1785'te Kopenhag'da yapar. Bu okullarda öğretim, üç yıl boyunca özellikle pratik çalışmalar üzerine kuruluydu ve sonunda da teşrih, ameliyat ve pansuman gibi yine pratik nitelikte sınavlardan geçiliyordu. Şu nokta pek önemlidir: Tıpta çoğu gelişme ve ilerleme cerrahlar sayesinde oldu; çünkü onlar gözleme ve deneye daha alışıktılar.

Daha önce tanınan birçok hastalık, daha da büyük bir açıklıkla tanımlandı ve gelişmelerini izlemede işe yarayan belirti tabloları hazırlandı. Örneğin, Fransız Jean-Baptiste Sénac kalp hastalıklarının işaretlerini belirledi: Çarpıntılar, ayaklarda şişmeler, nefes darlığı, özellikle yatakta solunum güçlüğü, aort genişlemesi, kan tükürme. İtalyan hekimleri sıtma nöbetlerini tanımladılar. Bunun gibi, daha iyi incelenen hastalıklar oldu: Dizanteri, karın ağrısı ve sürgün, guatr ve göz fırlaması, kuşpalazı, –kızamıktan pek güç ayırt edilen– kızıl, kabakulak, damar hastalıkları. Bilinmeyen hastalıklar da keşfedildi. İngiliz topçusunun genel cerrahı olan Rollo, bir topçu subayında şeker hastalığını ve belirtilerini buldu: Aşırı yeme ve susuzluk, zayıflama, pek bol ve tatlı idrar, dişetlerinde yanmalar, dişlerde sallanmalar. Şu hastalıklar da bulunanlar arasındadır: Sümüksü ateş adıyla tifo, suçiçeği, kemik veremi; bu sonuncusunun başlıca belirtisi –Pott ağrısı diye– onu bulan İngiliz cerrahın adını taşır.

Hekimler, hastanın durumunu değerlendirmek için bedenin ısısı ile nabız atışlarını göz önünde tutuyorlardı. Termometreyi özellikle İngiliz hekimleri kullandılar. Tıp nicel görüşü kabul ediyor ve bununla daha da bilimsel oluyordu. Hekim Auenbruggen, Viyana'da, 1760 yılında göğüs hastalıklarını tanımanın aracı olarak parmakla ya da aletle dinleme usulünü buldu; ne var ki, buluşunun –hemen hemen– farkına varan olmadı.

Yığınla tıp sistemi ortaya çıkar ister istemez; çünkü hekim, bir bütünü, insan varlığını göz önünde tutmak, böylece bir senteze varmak zorundadır. Stahl'ın (1660-1734) animizmi, Boerhaave'in (1661-1738) seçmeciliği, Hoffmann'ın mekanizmi, Barthez'in (1734-1806) vitalizmi, sırayla öne çıkar. Bu kişiler ve onların çömezleri, birbirlerinden pek farklı da olsalar, ortak bir noktaları vardır yine de: Beklemeci olmak! Onlara göre, doğanın sağaltıcı bir erdemi vardır; özellikle ateş bir arınma aracıdır.

Böylece, hastalığın belirtilerinin üstüne gitmekten, örneğin ateşi ve basuru ortadan kaldırmaktan kaçınmak gerekir; beklemeli, doğanın bedeni suyuklarından ve kokuşup çürümüş maddelerden arındırmasını kolaylaştırmalı. Bu anlayışın sonucu, doğal ve yumuşak araçlara başvurma olur: İç söktürme, tenkiye, rejim yaptırma, diyet. Örneğin Rollo, şeker hastasını rejime sokarak iyileştirir. Kan boğmasını giderici usullere başvurulur: Kan alma, bacaklara uygulanan yakı; hafif egzersizler, ovuşturmalar, kaplıcalar. Bu arada, tatlı su ıstakozu gözü, inciler ve engerek eti gibi acayip ilaçlar gitgide geri çekilirler.

Ne var ki, yine gitgide, doğrudan hastalığın üstüne yürümek zorunluluğu anlaşılır. Sentetik anlayışa bir çözümlemeci anlayış gelip karışır ve onu tahtından indirmek için bekleyişe geçer. Başlıca kuramcısı, Fransız psikiyatrı Pinel'dir (1735-1826): Önerdiği çözümlemeci yöntemdir ve her hastalığın bir organik bozukluktan ve zedelenmeden doğduğunu ileri sürer; önemli olan, bu bozukluğu bulmak ve sağaltmaktır. Yüzyıl, kınakınanın baş tacı olduğu bir yüzyıldır; bunu, özellikle İtalyanlar ateşlere karşı öğütlerler. Bedenin su toplaması halinde kalbi güçlendirmek için yüksükotu kullanılır. Fowler kansızlık için sıvı arsenik önerir. İngiliz hekimi Pringle, 1750'de akciğer yangısı ve satlıcanda, göğsün en ağrılı noktasına yakı konması düşüncesini atar ortaya. Volta, işitme hastalıklarını elektrik şokuyla iyileştirmeyi dener. Kopenhaglı Kratzenstein, felce, damla hastalığına, kronik romatizmaya karşı elektrikle mücadele eder. Fourcroy 1790'da, veremlilere oksijen çektirmenin sonunda pek az olumlu sonuç elde eder, ama nefes darlığında, klorozda, sıracada, raşitizmde başarıya ulaşır.

Hekimler, özellikle salgın hastalıkları önlemenin de arkasına düşmüşlerdir; çünkü bütün dünyayı kırıp geçirmektedir bu illetler. Veba 1737'de Ukrayna'da, 1743'te Messina'da kol gezer, 1789'dan beri de Moskova'yı inletmektedir. Tifüs, orduları izler; 1750'den beri de İspanya'da yerleşip kalmıştır. 1761'den başlayarak, korkunç bir enflüenza salgını Avrupa ve Amerika'yı kasıp kavurur. Boğmaca, Avrupa'yı yakıp yıkmaktadır; yalnızca İsveç'te, 1749 ve 1764 yılları arasında 40.000 çocuğu öldürür. Çiçek hastalığı bir felakettir. Paris'te, 1719'da 14.000 insan ölür bu yüzden. 1770'te genel bir çiçek salgını dünyayı dolaşır: Bütün büyük kentler inler; Hindistan'da 3 milyon ölüm tahmin edilmiştir.

Uzun bir süre hemen hemen yalnızca polis önlemleri alındı: Hastalığa bulaşan bölgeler, askerlerden oluşan bir sağlık kordonu içine alınıyor ve dışarı çıkmak yasaklanıyordu. Yolcular, ancak bir sağlık belgesiyle yola koyulabiliyorlardı; vardıkları yerde de bir karantinaya, yani herkesten ayrılmış bir halde, kırk gün süren bir gözleme tâbi tutuluyorlardı. Hastalık kuşkusu altında olan kimse hemen karantina altına alınmış oluyordu. Viyanalı hekim Frank, 1779'da *Tıp Politikası Sistemi* adlı eserini yayımlamaya başlar: Kamu sağlığını görüp gözetmenin, devletin görevleri arasında olduğunu söyler o kitapta ve özel kanunlar ister. Venedik'te, verem olaylarını bildirmek, veremli hastalara ait şeyleri temizlemek yükümlülüğü konur; başka yerlerde de buna yakın önlemler alınır.

Öte yandan, hekimler herkese sağlığını koruma ve hastalıklara karşı daha dirençli olmak için sağlık bilgisi kitapları yazıyorlardı. Bu kitapların içinde en iyileri, İsviçreli Tissot'nun *Halka, Sağlığı Üstüne Öğüt* (1761) ile *Okuryazarların Sağlığı* (1772) adlı kitaplarıdır; bunlar bugün bile güncelliklerini koruyan eserlerdir.

Bu arada, çiçeğe karşı aşı yoluyla kesin bir ilerleme oldu.

İstanbul'da İngiliz elçisinin eşi Lady Montague, Çerkeslerin, çiçek yarasının irinine batırdıkları iğneleri, sonra alıp kendilerine batırdıklarını görmüştü. Böylece, halim bir çiçeğe yakalanıyor ve asıl hastalığa karşı da bağışıklık kazanıyorlardı. Lady Montague, bu yöntemi getirip tanıttı. Cenevreli hekim Tronchin (1709-1781) aşının şampiyonu olup çıktı.

İngiltere'de halkı aşılamakla yükümlü İngiliz cerrahı Jenner (1749-1823) şöyle bir gözlemde bulundu: İneklerdeki çiçeğe yakalananlar insandaki çiçeğe karşı direnç kazanıyorlardı. Yirmi yıl süren gözlem ve deneyimlerden sonra 14 Mayıs 1795'te, James Phipps adlı bir çocuğu aşıladı ve 1798 yılında hayvanlardaki *Çiçek Hastalığının Neden ve Sonuçları Üstüne Araştırma* adlı kitabını yayımladı; eser büyük heyecan uyandırdı. İnsanlık çiçek hastalığından kurtulmuştu. Bir süre sonra, aşının Hindistan'da, İran'da, Peru'da daha önceden uygulandığı ortaya çıktı. Ne var ki, yerel rastlantılardı bunlar; evrensel değerde buluşu yapan Jenner olmuştur.

Tıpla cerrahlığın ara yerinde olan doğum bilgi ve tekniğinde büyük ilerlemeler gerçekleşti; çünkü bu konuda her şey mekanik ve fizik ilkelerine uyduruldu; "doğum, hareketin

kanunlarına tâbi mekanik bir işlemden başka bir şey değildir" deniyordu. Fransız veliahtının eşini doğurtan iki doğumcu, Puzos (1686-1753) ile Levret (1703-1780) o zamana değin düz olan lavta (forsep) aletini yetkinleştirdiler; istenen eğriliği verdiler ve lavta asıl kullanılır nesne oldu. Budapeşte'de ve Viyana'da profesör olan Plenck (1738-1807) kalçanın ölçülerini aldı ve her ölçü için kendine has ameliyatları belirledi. Doğum, "geometrik kesinlik" kazandı; bu sanat, teknik yetkinliğe ulaştı. O tarihten sonra gerçekleşen ilerlemeler sadece antisepti ile anestezi oldu.

Birçok cerrahi ameliyat da yetkinliğe ulaştı. Fransız cerrah Petit (1674-1750) kendi kullandığı damar kıskacı ile kan akışını önleyerek cerrahlara güven verdi. Bu hekim bir çıkık uzmanıydı; safrakesesinden taş çıkartan da ilk kez o olmuştur. Organ kesme teknik bir yetkinlik kazandı: Kırılmış organlar, kangrenler, tümörler, anevrizmalar, –yeniden depreştikleri bilinse de– kanserler büyük bir başarıyla ameliyat edildiler. Ayak ameliyatlarında bir yöntemin bulucusu olan Chopart (1743-1795) idrar yolları ameliyatında büyük gelişmelere yol açtı. Daviel (1696-1762) gözdeki billurcismin çıkarılması yoluyla yaptığı katarakt ameliyatlarındaki hünerinden dolayı ün kazandı. Sidiktorbasından taş çıkarma çok gelişti. Ameliyatlar pek acılıydı: Çünkü cerrahın elinde, hastasını uyutma ya da duygusuzlaştırma konusunda hiçbir olanak yoktu; teknik hüner ve temizlikle başarıya ulaşıyorlardı; gereğinde, kızgın demire de başvuruyorlardı. Gelecek yüzyılın başlarında bir gerileme dönemi yaşanacaktır; mikropla anestezi üzerine buluşların her şeyi yeniden ilerleme yoluna koyacağı güne değin sürecektir bu duraklama.

Eğitim ve öğretim

Geleneksel öğretim –pek yeni bir şey söylenmese de– geçen yüzyılda olduğundan daha açık, daha genel, bazen daha etkileyici biçimde saldırıya uğradı. 18. yüzyılın öğretim konusundaki düşüncesi aslında 17. yüzyılın bir devamı, bazı yerde de çaptan düşüşüdür. Ancak, kuramdan uygulamaya geçiş daha çok olmuştur kuşkusuz.

Üç tür eleştiri görüyoruz. Bir yandan bilim adamları vardır; okulların, son buluşlara ve bilimin yeni dallarına yeterince yer vermediğini ileri sürmektedirler. Öte yandan, işe yararlılık

açısından bakanlar vardır; programlarda, günlük yaşamda doğrudan kullanılacak sanat ve bilgilerin daha fazla yer tutmasını istemektedirler. Son olarak da Locke, Condillac ve Rousseau'dan esinlenen duyumcular vardır: Bütün düşüncelerimizin duyulardan geldiğine iyice inandıkları için kitaplardan ve laflardan değil, varlıklardan ve nesnelerden, gerçekliğin gözleminden ve deneyimden gelen bir öğretimi savunmaktadırlar. Kuşkusuz, aynı insanın çoğu kez bu üç görüşten üçünü de savunduğu görülmektedir. Tartışmalar azgın ve düşmancadır bazen. Reformcular öğretimdeki eksiklikleri abartıyorlar ve hasımlarını da horluyorlardı. Tutucular, ilericilere karşı, deneyimi ve gerçekliği savsakladıkları suçlamasını yöneltiyorlardı. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, reformcular arzu ettiklerinden çok daha az başarıya ulaştılar: Programlara yeni konular, bazen yeni yöntemler girdi ve yararcı bir öğretim gelişti. Reformlar özellikle Fransa'da, Germen hükümdarlara tabi ülkelerde ve Rusya'da gerçekleşti; onların dışında kalan yerlerde pek az yeniliğe gidildi, İngiltere bile eski klasik eğitime, mesleğin pratik yolla doğrudan çıraklığını yapmaya bağlı kaldı.

6 ile 11 ya da 13 yaş arasındaki çocukları, doğrudan yararlanacakları ön bilgilerle donatacak ilköğretim, eşitsiz dağılmıştı. Zenginler ve hali vakti yerinde olanlar için ailelerde yapılıyordu bu eğitim. Halk içinse, Katolik ülkelerde bu öğretim özeldi: Onu, Hıristiyan Öğretisi Kardeşleri gibi dinsel kuruluşlar üstleniyor, ruhani çevrelerden ve ana-babalardan mali yardım görüyorlardı; bazen bu yardım olmuyordu. Anglikan mezhebindeki İngiltere'de, kişilerin yakınlığının ayakta tuttuğu ruhani çevre okulları vardı yalnız. Calvin'ci ve Luther'ci ülkelerde, Kutsal Kitap'ı okuma zorunluluğu, halka açık bir temel öğretimi geliştirmişti; çoğu kez göz alıcı bir eğitimdi bu. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca "aydın despotlar", kendilerine bağlı, boyun eğen ve yetenekli uyruklar yetiştirmek amacıyla bir devlet öğretimi yaratmaya çaba harcadılar, Prusya'da II. Friedrich, öğretimi 1763 yılında zorunlu kıldı; Avusturya'da Maria-Theresia, 1774'te ilköğretimi yeniden örgütledi; Rusya'da II. Katerina, 1786'da Avusturya'dan esinlenen ve devlete tekel tanıyan Halk Okulları Statüsü yayımladı.

Öğretim, din ve ahlakı içine alıyordu önce, yani herkese evren ve insanın yazgısı, bireyin toplumdaki yeri ve rolü hakkında bir görüş veriliyordu; arkadan temel bir bilginin araçları

geliyordu: Okuma, yazma ve hesap. Sonuçlar iyiydi çoğu kez. Fransa'da halk eğitimi, 19. yüzyılın ilk yarısında olduğundan çok daha üstündü.

Çok geçmeden, bu öğretimin, okulu bitirdikten sonra yaşamını kazanması gereken insanlar bakımından yetersiz olduğu görüldü. Bu amaçla ve el emeğinde gözün, elin ve kafanın önemi göz önünde tutularak, Fransa'da Hıristiyan Öğretisi Kardeşleri, öğretime uzun bir süreden beri çıraklık eğitimini de sokmuştu. Almanya'da 1700 yılından başlayarak, Francke ve Semler, Halle'de, öğretimle atölyede teknik çıraklığı birleştiren okullar açmışlardı. Bu örnekleri II. Friedrich de izledi ve ilkokullara dut ağacı yetiştirme ile ipekböcekçiliğini soktu.

Tekniğe bir yer ayıran bu kuruluşların yanı sıra özellikle Almanya ve Fransa'da sadece teknik eğitim yapan okullar açıldı. Paris'te 1767'de Kraliyet Desen Okulu açıldı; sekiz yaşını aşkın 1.500 çocuk, burada parasız ders görüyordu. Özel kişiler, imalathanelerin bulunduğu belediye ve eyaletler, sınıflarında desen ve matematik öğretilen okullar açtılar. Bir insansever, Dük La Rochefoucauld-Liancourt, kendi bölgesindeki öksüz ve yetimler için pek göz alıcı bir çıraklık okulu kurdu; sonradan bir krallık emirnamesinin de tanıdığı bu okul, Fransız Devrimi'nde, ilk *Sanatlar ve Meslekler Okulu*'na örnek olacaktır. Ne var ki, bütün bu okullara, yalnızca el işçisi yetiştirdikleri, insanla yurttaşı savsakladıkları suçlaması yöneltildi.

Bu kuruluşlara, öğretimlerindeki temel nitelik göz önünde tutularak, orduya subay yetiştirmek amacıyla –soylu ailelerin küçük çocukları için– kurulmuş okulları da eklemeli; bunlara Prusya ve Rusya'da (1732) öykünülecektir.

Kuramcılar, Rousseau'nun etkisi altında kalarak, her şeyden önce görünüş yoluyla ve duyulara hitapla eğitimde bulunmak istiyorlardı.

Alman Basedow (1723-1790) Dessau'da, nesnelere dayanan dersler uyguluyordu. Çocukların önüne, yanında kocası ve bir masanın üstünde de iki takke olmak üzere, yatakta bitkin yatan bir anneyi gösteren bir tablo getirip koyuyordu. Çocuklar, kadının durumunu, takkelerin anlamını, geleceğin annesinin göğüslediği tehlikeleri; kendilerini dünyaya getirmek için onca acıya katlanan anneleri karşısındaki görevlerini bulmakla yükümlüydüler. Nesnelere dayanan dersler, Pestalozzi'nin (1746-1827) yöntemini de oluşturur; eğitim

havariliğine 1775'te Neuhof'ta başlayan ve görüşleri ilköğretimle sınırlı kalmayan Pestalozzi'nin etkinliği, 18. yüzyılı aşmaktadır. Belli bir noktaya gelip takılmış bu yöntemlere, yalnızca geri zekâlı çocuklar için iyi oldukları, normal çocuklara ise zaman kaybettirecekleri suçlaması yöneltildi; normal çocukların sezgi, imgelem ve hatta yargılama yetenekleri azımsanmış, küçümsenmiş oluyordu.

Ortaöğretim, kilisenin ve devletin gözetiminde, hemen her yerde özeldi. Kolejler, öğretmen korporasyonları ya da üniversitelerce, Cizvitler gibi dinsel tarikatlarca, çoğu kez de özel kişilerce yönetiliyorlardı. Cizvitlerle Paris Üniversitesi'nin kolejlerinde, gündüzcülere öğretim parasızdı; yatılılara ise yığınla burs sağlanıyordu. "Aydın" kişiler, özellikle Fransa'da gitgide bir "ulusal eğitim" ve "öğretmen sınavları"yla (*agrégation*) elde edilecek kilise dışı hocalar ister oldular. Cizvitlerin yurtdışına kovulmasından sonra her yerde egemen eğilim bu oldu. Örneğin Fransa'da, 1763'ten sonra her kolej, içine belli başlı yöneticilerin girdiği bir idare bürosunca yönetiliyordu. Ne var ki, mesleğinin ehli yığınla öğretmenin işine son verilmesi, öğretimde bir gerileyişe yol açtı; bundan da yararlanan Prusya ile Rusya oldu ve Cizvitleri çağırıp kendi yurtlarında görevlendirdiler.

Kolejlerdeki eğitim, Rönesans'ın yıllanmış hümanizmasına dayanıyordu. Pratik bir eğitimdi bu. Geleceğin yöneticilerine, avukatlarına, hekimlerine, rahiplerine hitap eden bu öğretim, başta her şeyin temeli olan yetkin bir dil kazandırmaya yönelikti. Kolejler, bu amaçla Avrupa uygarlığının anadili olan Latinceyi kullanıyorlardı; daha güç ve daha uzaktaki bir dil olarak Yunanca da giriyordu işe; ancak, yaşayan dillerden hiçbir iz yoktu. Aslında Fransızca bir yana, bu diller dalgalanır bir durumdadır ve ancak yüzyıl boyunca durulup kararlılığa kavuşacaklardır. En önemli kelimelerin değişmez ve yerli yerinde bir anlamı olmadığı için düşüncenin aracı olarak kullanılmaları güçtü. Ayrıca şu da söyleniyordu: Latin yazarlarında duygu, ahlak ve siyaset deneyimine dayanan bir hazine vardı; bütün zamanlarda görülebilecek durumlar kadar sorunlar da bu yazarlarca ele alınmıştı. Başlı başına bir felsefeyi, bir insan ve toplum bilimini içeren din, her yere sızıyordu: Din dersleri ve ödevlerinin yanı sıra küçükler için eski yazarların Tanrı ve ahlak üzerine yazdıklarından parçalar alan basit kitaplar vardı; ilkçağ düşüncesine ve insanlarına hep Hıristiyan görüş açısın-

dan bakılıyordu; böylece, bu öğretimin eksiksiz, dört dörtlük olduğu düşünülüyordu.

Dersler iki döneme bölünüyordu. Birinci dönemde üç sınıf vardı: Gramer, özellikle şiire ayrılmış Yunan ve Latin dili edebiyatı ve bir de uzanlatım (*rhétorique*) sınıfları. Uzanlatım bir bilimdir: Büyük yazarların incelenmesinden, inandırmanın kanunlarını çıkarır; sonra onları kurallar ve öğütler haline getirir.

Öğrencilerin çoğu, koleji ilk dönemden sonra terk ediyorlardı. Ötekilerse, ayrıca iki yıl felsefe öğrenimi yapıyorlardı; biçimsel mantık, metafizik ve ahlak üzerinde duruyorlardı. Biçimsel mantık, insan zekâsının ortaya koyduğu büyük eserlerin incelenmesinden usavurmanın kanunlarını çıkaran, giderek bir düşünme sanatı öğreten bir bilimdir. Öğrenciler matematik ve fizik de öğreniyorlardı; ne var ki, fizik, maddenin doğası ve nitelikleri üstüne usavurmalara indirgenmişti. Her şey Aristoteles öğretisinin –kıyaslar halinde– açıklanışına varıyordu; bazen, bir parça Descartes ve Locke da giriyordu işin içine.

Dersler, birinci dönemde aslında etkindi. Latince çoğu kez doğrudan yöntemle öğretiliyordu; konular bir yana Fransızca tek kelime yoktu içinde. Çok geçmeden dile egemen olan öğrenci durmadan Latince ödev yapıyordu: Öyküler kaleme alıyor; nesir ve nazım masallar yazıyor; ağıtlar, neşideler, övgüler, savunmalar, söylevler düzenliyordu. İkinci dönemde daha fazla ders vardı ve öğrenciler not alıyorlardı. Ancak, bir sorunun durumunu kavramak ve bir düzine kıyası izlemek, gençler için zor bir çabayı gerektiriyordu; konular, kıyaslı tartışmalarla sürdürülüyordu. Önde gelen kişilerle ana-babalarının önünde temrinler, komediler, okuma ve tartışmalar ile öğrenimi tamamlıyorlardı.

Bu öğretim saldırılara uğradı.

Kimi insanlar, "anasını öldürdükten sonra Neron'un duyduğu vicdan azapları" deyip alay ediyordu uzanlatımla; öğrenciler böylesi bir cinayeti işlemediklerine göre, kendiliklerinden söyleyecekleri hiçbir şey olamaz, diyorlardı. Başka hasımlar, "Cevher ile ilinek karşısında insan tek anlamlı mıdır?" gibi sorulara bakıp felsefe konularını eleştiriyorlardı. Bu eleştirilere verilen haklı yanıtlar da vardı. Ama asıl eleştiri şuydu: Geleceğin tacirleri, sanayicileri ve tarımcıları için hiçbir şey yoktu bu öğretimde. İleride yükseköğrenim yapma niyetinde olmadan

koleje gelip birkaç yıl geçiren zanaatkâr ve köylü çocukları zamanlarını boşa geçirdikleri izlenimi içindeydiler. Şöyle düşünülüyordu: Hiç olmazsa Fransa'da, dil yeterince oturmuştu ve edebiyat hayli zengindi, öyle olunca da Latince ancak pek gerekli temalar ve çeviriler için işe yarayabilirdi; bunun gibi, bilimler hayli ilerleme kaydetmişti ve usavurmalarla tanıtlamalar için yeterince güzel örnekler koymuştu ortaya, öyle olunca da uzanlatımın ve mantığın yığınla anlamsız inceliklerinden vazgeçilebilirdi. Bütün bu eleştirilerin doğal sonucu olarak, klasik eğitimi yenileştirmek ve teknik eğitimi geliştirmek için girişimlerde bulunuldu.

Neler yapıldı?

Hemen hemen her yerde kolejlere yeni konular gelip girdi: Prusya'da II. Friedrich, 1763'te Fransızca öğretimini soktu okullara; ve Aristoteles'in mantığı yerine, Wolff'un mantığını koydu. Avusturya'da 1773 tarihli ders planı, fizik, felsefe ve ahlakta deneysel yöntemi emretti. Fransa'da bazı tarikatların kolejleri, 1763'ten sonra da üniversite, grameriyle Fransızcayı öğretime soktu ve uzanlatımı da Fransız yazarlarının yardımıyla incelemeye başladı. Okullara modern tarih girdi ve çok geçmeden, bir kronoloji olmaktan çıkıp uygarlıkların, yönetimlerin ve dış politikanın incelendiği bir ders oldu. 1760'tan sonra birçok kolejde, deneysel fizik kürsüsü kuruldu, fizik dershaneleri açıldı. Programlara yabancı diller girmeye başladı. Felsefede öğretmenler Newton'u, Locke'u, Descartes'ı reddediyorlardı; bu da onları tanıma merakını uyandırıyordu. Kimi hocalar bu filozoflara hak veriyor ve içlerinden bazıları da kıyas yoluyla açıklamayı terk ediyordu. Az da olsa, bazı dinsel tarikatların kolejlerinde daha da göz alıcı değişiklikler oldu: İsteyen öğrenci Latincesiz ders görebilecekti ve dersler arasında seçme yapabilecekti. Ne var ki, kolejlerin çoğu geleneğe bağlı kaldı.

Kolej hocaları uygulamalı derslere karşı oldukları için teknik eğitim yapan özel okullar açıldı. Hecker, Almanya'da, 1747 yılına doğru ilk "Gerçek Okul"u kurdu; II. Friedrich 1763'ten sonra Prusya'da bu tür okulları çoğalttı. Almanya'da ticaret okulları kum gibi kaynaşmaya başladı. Fransa'ya da girdi bunlar: Alsace'ta, 1781 yılında Mulhouse tacirleri ilk ticaret okullarını açtılar; birkaç tarım okulu da kuruldu. Hepsinde din, yaşayan diller, tarih, coğrafya, matematik, fizik, resim öğretiliyor; aynca uzmanlık alanına göre, kimya, doğal bilimler, ticari yazışma, muhasebe, başlıca ülkelerin ağırlık ve ölçüle-

ri, ticari işlemler gösteriliyor, ekim ve atölye çalışmaları yapılıyordu. Tüm öğretim, uygulamaya ve günlük yaşama yönelmişti.

Bunların yanı sıra özel askeri okullar ve denizcilik okulları açıldı.

Yükseköğretime gelince... Yaşları biraz daha ilerde ve daha yüksek derecede bilgileri edinecek olgunluğa erişmiş gençlere hitap eden bu öğretimde, üniversiteler, yeni bilimlerin ve uygulamalı bilimlerin bütünü göz önüne alındığında, geriye dönük kaldılar ne yazık ki! Alman üniversiteleri programlarına krallık topraklarının ya da öteki büyük işletmelerin yönetimine hazırlanan gençler için ticari işletme dersleri koydular. Halle, Heidelberg, Göttingen üniversiteleri, uygulamalı kimya ve mekanik dersleri vermeye başladılar. Ancak, ilahiyat ve Yunan ve Latin edebiyatı profesörlerinin karşı çıkmaları sonucu, çok geçmedi kaldırıldı bu dersler. Habsburg'lar, yönetimlerindeki ülkelerde, özellikle Kuzey İtalya'da Pavia'da, üniversitelere deneysel bilimler ve yararlı bilgiler soktular. Ne var ki, genel olarak yeni öğretimi, üniversitelerin yanında, akademiler, edebi ve bilimsel kurumlar, özel kuruluşlar örgütlediler. Fransa'da bilginler, zengin meraklılar model ve makinelerden oluşan çeşitli koleksiyonlara sahiptiler; bunlar bir araya getirildi: *Sanatlar ve Meslekler Milli Konservatuvarı* böyle oluştu. Buffon'un yönettiği Krallık Bahçesi, bilimsel yayınların ve öğretimin bir merkezi oldu. Bilginlerin verdiği botanik, kimya, anatomi, eczacılık dersleri yığınla öğrenciyi çekip durdu. Fransa'da olduğu gibi, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde madencilik okulları açıldı; Fransızların *Köprüler ve Şoseler Okulu* (1747) modern mühendislikte her ülkeye örnek oldu.

Ortaöğretimden gelen gençlerin yetiştirildiği askeri akademiler kuruldu. Bu arada modern topçuluğu öğreten okullar açıldı; bunların içinde en ünlüleri, Fransa'da ve Hannover'deki topçuluk okullarıydı. Bütün Avrupa'da en ileri yüksek teknik öğretim ise Fransa'daydı; Fransız ordusunun mühendisleri tüm Avrupa'nın en yetkin mühendisleri olarak görüldüler. Haritacılık ve denizcilikteki yüksek eğitimi de bu arada zikredelim.

Bütün bu okullarda öğretim, uygulamaya yönelikti. Dersler pek büyük bir bilimsel nitelik taşıyordu ve her alana özgü bir seçme de yapılmıştı. Örneğin, maden mühendisleri için kimya, maden bilgisi, hidrolik, havalandırma, maden işletmesi dersleri veriliyordu. Öğrenciler dershanelerde çeşitli pratik sorunları

çözüyor ve planları çiziyorlar; laboratuvarlarda çalışıyorlardı. Zamanın yarısı, genellikle altı günden üçü çalışmalara ayrılmıştı: Köprü ve istihkâm yapımı, barut üretimi, manevralar, atışlar... Ayrıca, yazın bir bölümünde fabrikalara stajlara gidiliyor; kamu şantiyelerinde çalışılıyor; gemi yapım ve onarım işlerinde hünerler geliştiriliyordu. Bilimle pratik, zekâ çalışmasıyla el çalışması iç içeydi ve bu yakın birlik, mesleki öğretime en büyük değerini kazandırıyordu. Bir tarihçi, Fransız yüksek teknik eğitiminin 18. yüzyılda bütün Avrupa'da, yani dünyada en iyisi olduğunu söyler ki, doğrudur.

Basın

17. yüzyılın başlarında doğmuş süreli basın, 18. yüzyılda, daha fazla özgürlük ve siyasal yaşamdaki etkinlik sayesinde Hollanda'da ve özellikle İngiltere'de pek gelişti; bu gelişme, onlara öykünerek, düşünsel yaşamın yoğunlaşması ve basının sağladığı siyasal eylem araçları daha da çoğaldığı ölçüde, öteki ülkelerde de oldu.

Basın hemen her yerde ülkenin durumunu pek doğru yansıtıyordu.

Hollanda gazeteleri, bir *Gazette d'Utrecht*, bir *Gazette de Leiden* geçen yüzyılda kazandıkları Avrupa çapında başarılarını sürdürürler. İyi haber alan yayınlardır bunlar: Çoğu kez pek önemlidir yazdıkları, örneğin bazı antlaşma tasarılarından söz ederler ya da skandal dolu haberler yayarlar. Bu cesaret de bu küçük cumhuriyetçi ülkedeki yayıncıların yararlandıkları özgürlüğün sonucudur; dünya ticaretinde büyük yeri olması, Ren'in denize döküldüğü yerde Avrupa'nın en etkin dar denizlerinin buluştuğu noktada bulunması da etkilemektedir bunu. Çoğu kez Fransızcadır gazeteler ve her yerde okuyucu bulmaktadırlar; ve bu dil, orta sınıflarla halkın yabancısı olduğundan başka ülkelere girip çıkmasına da hükümdarlar ses çıkarmazlar. Alabildiğine serbesttirler ve çoğu kez yabancı hükümetler, küstahlık ve patavatsızlıklarına bakıp ülkenin gazetecilerinden Birleşik Eyaletler'in hükümetine yakınırlar. Hükümet, onlara korkutucu işaretlerde bulunur gerçi; ne var ki pek seyrek sonuç verir bu tehditler. Bir defasında, Prusya Kralı II. Friedrich bizzat işin içine girdi: Groningen kentinde bir gazete kendisine saldırmıştı; Prusya elçiliğinden bir görevli gidip gazeteciyi görür

ve saldırıyı sürdürürse yapılacak olanı söyler: "Öyle bir karar alınacaktır ki, yaşamınızın geri kalan yıllarını pişmanlık içinde geçireceksiniz!" Hollanda gazetelerinin rakipleri de vardı: Fransızca çıkan bu gazeteler, büyük devletlerde olduğundan çok daha fazla özgürlüğe sahip küçük ülkelerde yayımlanıyorlardı ve başarılarını da doğru haber ve açık yüreklilikleri sağlıyordu. Liège'de, Bern'de, Köln'de böyle gazeteler görüyoruz: *Journal de Hervé, L'Esprit des journaux, Gazette de Berne, Gazette de Cologne.*

Bununla beraber, hükümdarlardan paraca yardım görmektedir bazısı.

İngiltere'de modern görünüşlü bir basın açılıp serpildi. Bu basın, görece pek özgürdür: Gazete çıkarmak için önceden izin yoktur; isteyen istediği gazeteyi yayımlar. Önceden sansür de yoktur; makaleleri, yayımlanmadan önce resmi bir sansürcü okuyup kesip budayamaz. Temsili bir rejimle yönetilen ve parlamento yaşamında daha şimdiden hayli yol almış olan bir ülkede bir zorunluluktur da bu; çünkü yurttaşların bir bölümü seçmendir ve düşüncelerini açıklamalıdırlar. Ne var ki, basın sadece siyasal bir gereksinme değildir; siyasal yaşamın bütün biçimlerindeki gelişmenin bir sonucudur ve öyle olduğu için de düşünce ve haber alışverişi bütün ötekilerle beraber artıp durmaktadır.

Görece yetkinliğe ulaşmış bir basındır bu. Önce haftalık olan süreli yayınlar, Londra'dan hareket eden başlıca yollar üzerinde üç posta seferi işlemeye başlar başlamaz, haftada üç kez çıkmaya başlarlar. 1702-1735 yılları arasında yayımlanan *Daily Courant* ilk günlük gazete oldu. Süreli yayınlar için de dört tip vardır: Siyasal gazete; en ünlü örneği Addison'un –1712 yılına değin büyük başarıların sahibi– *Spectator*'u olan ve öyle olduğu için de İngiltere'de ve Kıta Avrupası'nda yığınla taklidi görülen ahlaki gazete; haber gazeteleri; son olarak da "magazin" denen ve dünyada ilginç ne ki oluyor yansıtan dergi. İlk dergi, 1731'de yayımlanan, çift sütun üzerine 42 sayfalı aylık *Gentleman's Magazine* oldu. Ne var ki, bu tür ayrımlar mutlak değildir. Siyasal organlar, ahlaki denemeler ve haberler yayımlarlar; haber gazeteleri siyasal makaleler, magazinler de parlamento tartışmaları hakkında özel değerlendirmeler verirler. Bu büyük ticaret ülkesinde gazeteler ilanlarla yaşarlar.

İngiliz basını, hali vakti yerinde olanların basınıdır. Bu tuzu kuru takımı, 1712'de konulan ve gitgide ağırlaşan "pul vergisi"yle

yoksulları saf dışı ederler. Bu vergi, halkı cehaletten çekip kurtaran ve çocuklarına okumayı öğreten bir kuruşluk yığınla küçük gazeteyi ortadan siler. Bununla beraber, kahveler sayesinde gazeteleri esnaf takımı bile okumaktadır; Montesquieu, kiremit aktaran bir işçinin gazete okuduğundan şaşarak söz eder.

Partiler ve hükümet de bir mücadele basınından yararlanmak isterler. Parti şefleri gazeteler kurarlar; en parlak kalemler birbirleriyle tartışmaya girişirler; içlerinden kimisi büyük İngiliz yazarlarıdır: Defoe, Swift, Fielding. Bir büyük senyör, Bolingbroke da 1728 ile 1731 yılları arasında partisine bağlılık içinde gazetecilik yapar. Başbakan Walpole'un (1721-1742) bir yazarlar takımı vardır, makalelere taslak hazırlar, yığınla gazeteye esin verir, bağımsız ya da hasım gazeteleri paraca destekler; bu destek, devlete yılda 50.000 sterline mal olur. Bütün siyaset adamları, gazetecilere parlamento hakkında yalnızca iyi şeyler söylemek konusunda anlaşmış durumdadırlar. Parlamentodaki oturumlar herkese açık değildir; içeride olan biteni dışarıya yaymak da yasaktır: Başbakanın milletvekilleri sıralarının arasına girip banknot dağıttığını halkın bilmemesi için de gereklidir bu; basın, kösteklenmiş ve bir bakıma, boyun eğdirilmiş oluyordu böylece.

Her şeyden önce mesleklerinin hakkını vermek amacıyla gazeteciler, bağımsızlıklarını sağlamayı denediler. Partilere karşı, haberler sayesinde, hatta rakipleri saf dışı bırakan pul vergisi sayesinde bu amaçlarına eriştiler. Dergi yöneticileri, Avam Kamarası'ndaki oturumların değerlendirilmesini, önce milletvekillerinin adlarının iki harfini belirterek yayımladılar; Swift'in romanının yayımlanmasından sonra da Lilliput Senatosu'ndaki tartışmalardan bahsediyormuş gibi yaptılar; son olarak, tartışmaları açıkça yayımladılar ve gazeteler de onları izledi. III. George'un kişisel yönetime kalkmasının doğurduğu uzun bunalım, özellikle Wilkes Davası ile damgalandığı için gazetecilerin zaferiyle sonuçlandı. 1771'de parlamento tartışmalarını yayımladıkları için tutuklanan gazeteciler, Londra'da yargıçlarca serbest bırakıldılar; ve kamuoyu öylesi bir noktaya vardı ki, parlamento yasağı kaldırıldı. Son olarak, yargıçlara, bir makalenin hakaret niteliği taşıyıp taşımadığına karar verme yetkisini sağlamak için girişilen çabalardan sonra, 1792'de bu görev jüriye bırakıldı ve böylece korunan gazeteciler bütünüyle özgür kaldılar.

Amerika'daki İngiliz kolonilerinde basın güçlükle gelişti. Mürekkep, kâğıt ve harfler, Avrupa'dan geldiği için pahalıydı. Pek az abone vardı: Çünkü haberler nadirdi ve gecikerek veriliyordu; Atlantik'i aşmak beş ila sekiz hafta sürüyordu ve kuzey kolonileriyle güney kolonileri arasındaki ilişkiler de daha az ağır değildi. Bununla beraber, 1775'te –az çok düzenli– 34 haftalık vardı; bunların içinde de en önemlisi Franklin'in Philadelphia'daki *Pennsylvania Gazette*'ydi. Bağımsızlık savaşı sırasında düşünce mücadelesi özellikle broşürlerle oldu; öyle de olsa, Samuel Adams'ın *Boston Gazette*'i ile Thomas Paine'in gazeteleri bir rol oynadılar. Amerikalılarda süreli yayın zevki gelişti. Kâğıt, mürekkep, harf imalathaneleri kuruldu ve böylece İngiltere'ye avuç açmaktan kurtuldu basın. 1782'de 43 süreli yayın vardı ve 1784'te ilk günlük gazete, *Pennsylvania Packet* yayımlanmaya başladı.

Avrupa kıtasında, mutlak monarşinin hüküm sürdüğü her yerde basın önceden izne, tekele ve önceden sansüre tâbidir. Öte yandan, gazeteciler cahil ve yüzeysel diye her yerde özellikle horlanmaktadır. Asıl önemli olan, kitap ve broşürdür. Bütün zamanların ilk gazetecisi Voltaire, gazetelerde yazmadı. Böylece, elle yazılmış palto altında satılan gazeteler, basının bu düşük biçimi hayli boldur.

Bununla beraber, Fransa'da genel bir gevşeyiş basını destekler. Yeni gazeteler, ayrıcalığı olan süreli yayınlara bir tazminat öderler: Siyasal haberler için *Gazette de France*'a; edebi yazılar için *Mercure de France*'a; bilimsel yazı ve haberler için de *Journal des Savants*'a ödenir bu tazminat. Fransa dışında yazılan ötekiler, dışişleri bakanlığına bir ödemede bulunarak yurda girerler. Hükümette birliğin olmayışı, sansüre karşı koruyan bir bakan bulma olanağını da sağlar. Her türden süreli yayın kum gibi kaynaşır. Kitapçı Panckoucke, 1772 yılından başlayarak, gerçekten bir gazete tröstü kurar; 1787'de de *Gazette de France*'la *Mercure de France*'ın ayrıcalıklarını elde eder ve kendilerini okutan kavgacı kalemleri hizmetine alır. Bununla beraber, İngiliz basınına oranla gecikmişlik büyüktür; 1777 yılındadır ki, ilk günlük gazete, *Journal de Paris* yayımlanır.

Hükümet, Fransız gazeteleriyle bütün Avrupa'daki Fransız dilindeki gazeteleri kendine bağlamak için çabada bulundu; bu yolda büyük paralar harcadı. Bunun yanı sıra kendi gazeteleri de olsun istedi: Choiseul, 1761'de *Gazette de France*'ı

dışişleri bakanlığına bağladı ve onu "Cumhuriyetçi bir renk"e büründürttü; Vergennes, basına dayanıp kamuoyunu Amerika savaşına hazırladı. 1775 yılından başlayarak *Gazette de France*'la *Mercure de France* "başkaldıranlar"la övünüyorlardı. Dışişleri bakanlığı 1776'dan başlayarak bir gazeteyi gizlice yönetti: *Les Affaires de l'Angleterre et de l'Amérique*'di bunun adı; durmadan İngiltere'ye saldırıyor ve Bağımsızlık Bildirgesi ilkelerini övmeye, Thomas Paine'in demokratik yergisi olan *Sens Common*'dan (Sağduyu) uzun parçalar yayımlamaya kadar götürüyordu işi.

Bu ise ateşle oynamaktı.

Avrupa'nın öteki ülkeleri ise Fransa'dan aşağıdaydılar. İzinler alabildiğine hasislikle veriliyordu; sansür ise çok daha sertti. Süreli yayınlar Frankfurt, Hamburg, Köln, Augsburg gibi birer ticaret merkezi olan serbest kentlerde geliştiler özellikle; öyle de olsa, sansür can sıkıcıydı yine de. Her yerde asıl önemli olan, edebi yayınlardı. Bütün hükümdarlar içinde II. Friedrich, basından en çok yararlananı oldu: Prusya'daki büyük kentlerde gazeteler kurdurdu; kendisi de makaleler yazdı; yalan ve yanlışı büyük bir ustalıkla kullandı. Alman ve Protestan kamuoyunu Katolik Avusturya'ya karşı kışkırtmak için elinden geleni yaptı. Avrupa kamuoyunu etkilemek için de Kleve'de Fransızca bir gazete kurdu: *Courrier du Bas-Rhin*. Herkes gibi o da Fransız dilindeki Avrupa gazetelerine para yardımı yaptı. Her aracı kullanıp hasımlarıyla mücadele etti; hasım *Gazette de Cologne*'un müdürüne sopa attırması ünlüdür. Avusturyalılar da büyük kentlerin gazetelerini II. Friedrich'e karşı desteklediler. Avrupa'nın bir başka ucunda, Batı'nın düşünsel yaşamına gözlerini açan Rusya'da Çariçe II. Katerina, *Her Şeyden Bir Parça* adlı dergiyi yönetiyor ve polemik yapıyordu orada. II. Joseph'inki gibi, az buçuk basın özgürlüğü denemeleri olduysa da fazla sürmediler.

Böylece, basın güçlü bir eğitim aracı olarak ortaya çıkar. İngilizlerin ve Fransızların birçok süreli yayını büyük değer taşır. Ne var ki, soylu ve burjuva, özellikle hali vakti yerinde ve kültürlü kişilere hitap etmektedir bu basın; halkçı basının dönemi gelmemiştir henüz. Ve daha şimdiden, kimi kişilerin elinde basın bir yalan ve kamuoyunu saptırma aracıdır.

Gözden geçirdiğimiz teknik usullerin hepsi, ister bütünüyle yeni olsunlar, ister kullanışları yeni bir boyut ve yeni biçimler kazanmış olsun, gerçekten "Devrim" adına layıktır. Avrupalı-

lar, o güne değin bilinen her şeyi aşan araçlara sahiptiler. Kendi yaşamlarına ve bütün insanların yaşamına çekidüzen vermeye girişebilir, giderek tüm insanları insanlığın yüksek düzeyine ulaştırmaya kalkabilirlerdi. Fetih ve sömürüyü çoğu kez sadece iştahlarını gidermek için denediler. Yüce gönüllü niyetlere karşın Avrupa uygarlığının 18. yüzyıldaki çıkarcı eğilimi, okyanusötesi insanları Avrupa'nın elinde olan en yetkin şeylere inandırmanın önünde bir engel olup çıktı.

BÖLÜM III

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (1): AVRUPA'NIN BİRLİĞİ

Avrupa'nın gözlerini bir düş büyüledi: "Avrupa milleti" düşü! Aydın kafalar, kendilerini birbirine yaklaştıran her şeyin farkındaydılar. Neydi onlar? Bir ayağı antik dünyadaki hümanizma; Hıristiyanlık ya da ondan miras kalan ve her çağda –hatta birbirine en hasım– kafalara sızan düşünce temelleri; modern bilimsel anlayış; sanat biçimleri; toplum yaşamı; teknikler... Ve bir canlının farkına vardılar: Avrupa idi bu! Voltaire öyle tanımlar onu: "... Yığınla devlet arasında bölüşülmüş bir *büyük cumhuriyet* türü; bazısı monarşiktir bu devletlerin bazısı karma yönetimli; bazısı aristokratik, bazısı halkçı; ama hepsi de birbirine uygundur, hepsinde aynı dinsel temel ve dünyanın öteki bölümlerinin bilmediği aynı kamu hukukuyla politika ilkeleri..." Milanoluları sevindiren şudur: "Vaktiyle Romalı, Floransalı, Cenovalı ya da Lombardiyalı olan insanlar, hepsi de az çok Avrupalı oluyorlardı"; ve Cenevreli Rousseau ölçüyü daha da genişletir ve şöyle der: "Bugün Fransız, Alman, İspanyol, hatta İngiliz yok artık; yalnızca Avrupalılar var. Hepsinde aynı zevkler, aynı tutkular, aynı âdetler; çünkü hiçbiri kendine özgü bir kuruma dayanıp milli bir biçim almış değil." Mürekkep yalamış kişiler –ağız birliğiyle– "Avrupa'nın ortak örfleri"nden söz ediyorlardı. Savaşların sona ermesi, bütün devletlerin Avrupa Birleşik Devletleri diye bir büyük federasyonun içinde birbirlerine yaklaşmaları: Aşağı yukarı sezinlenen gelecek budur.

Kim sağlıyordu bu birliği Avrupa'ya?

FRANSIZ AVRUPA

Avrupa'nın düşünsel ve manevi birliğini kuran Fransa'dır.

Gerçi İspanya Veraset Savaşları'nda yenilmiş, Utrecht ve Rastatt antlaşmalarıyla bozguna uğradığını kabul etmek zorunda kalmış bir Fransa'dır bu; devrin ticaretinde ve politikasında

asıl güç İngiltere'dir. Öyle de olsa Avrupa'yı, giderek bütün bir dünyayı aydınlatan ve yönlendiren Fransa'dır. Napoli elçisi Marki Caraccioli, 1776'da yazdığı bir kitaba şu adı veriyordu: *Yabancı Ulusların Modeli, Paris ya da Fransız Avrupa* ve şöyle diyordu o kitapta: "Öykünmeye çalışılan bir egemen ulus alınır hep; eskiden her şey Romalıydı, şimdi Fransız!" Ve yüzyılın bitmesine doğru, Berlin Akademisi'nce ödüllendirilen Rivarol şöyle yazar: "Eskiden Romalı dünya dendiği gibi, şimdi de Fransız dünya demenin zamanı gelmişe benzer!"

Ne üstüne kuruluydu bu Fransız üstünlüğü?
Gücün değil, özgür akılların anlaşması üstüne!
Nasıl?

Avrupa çapında bir dil: Fransızca

Avrupa'nın ortak bir dili vardır: Fransızca. Fransız üstünlüğünün nedenlerinden biri, bu dilin taşıdığı değerdir. 1714 yılında Rastatt'ta, İmparator Hazretleri Pek Hıristiyan Kral Hazretleriyle Fransızca yazılmış bir antlaşmayı imzalamaya razı olduğu günden başlayarak Fransızca, diplomasi dili olarak, ta Asya'nın sınırlarına değin Latincenin yerine geçmiştir: 1774'te, Osmanlılarla Ruslar antlaşmalarını Fransızca yazmışlardır. Saraylarındaki insanların da kendilerine öykündüğü bütün Avrupa prensleri, Fransızca konuşur, Fransızca yazarlar. Avusturyalı Maria-Theresia, çocukları II. Joseph ve Marie Antoinette'le Fransızca mektuplaşır. Prusya Kralı II. Friedrich, Almancaya bir barbar bozması olarak bakıyor ve yalnızca Fransızca kullanıyordu. Rusya İmparatoriçesi II. Katerina'nın filozoflarla yazışırken kullandığı dil Fransızcadır. Edebiyatçılar Fransızcadan yararlanırlar: O kadar ki, Alman Lessing *Laocoon*'unu az kalsın Fransızca yazıyordu; Goethe, gerçi sonra "sevgili Almancam" diyecektir ama başlarda iki dil arasında duraksar. Yığınla Avrupalı, Fransız edebiyatı içinde yer alırlar: Britanyalı Hamilton, Belçika Prensi Ligne, İtalyan Rahip Galiani, Alman yazar Grimm, Prusya Kralı II. Friedrich, Çariçe II. Katerina, Cenevreli Jean-Jacques Rousseau. Bütün "kibar kişiler" Fransızca konuşuyorlardı; toplumda kaymak tabakanın günlük dilidir bu. İngiliz edebiyatı, dünyanın geri kalan bölümüne Fransızca çevirileriyle ve uyarlamalarıyla erişiyordu ancak. Macarların, bir İtalyan derlemesinden yararlanabilmeleri için eser Fransız-

caya çevrilmişti. Büyük Alman yazarlarının, bir Klopstock'un, bir Lessing'in eserleri, Alman seçkinlerince –belki– Fransızca çevirileriyle tanındı. Konunun önemini II. Friedrich belirtmiştir. Berlin Akademisi'nin tebliğlerinin Fransızca yayımlanmalarını emrederken şöyle der: "Akademiler, yararlı olabilmeleri için buluşlarını evrensel bir dilde sunmalıdırlar; bu dil de Fransızcadır"; ve *Zamanımın Tarihi* adlı eserinde Fransızca yazar: "Bu dil, der, bütün evlere ve bütün kentlere girmiştir. Lizbon'dan St. Petersburg'a ve Stockholm'den Napoli'ye değin Fransızca konuşarak yolculuk ediniz; sizi her yerde anlayacaklar!"

Nereden geliyordu bu olağanüstü egemenlik?

Fransızca, bu olağanüstü egemenliğini *aydınlık bir dil* olmasına borçluydu. Gerçekten, en aydınlık dildir bu: Çünkü klasik yazarların uğraşıyla Fransızca, özel uzmanlığa ve teknik deneyime yarayan çoğu kelimeden, yerel ve kişisel yığınla söyleyişten arındırılarak en açık bir dil haline gelmiştir; her kelime, her deyim ölçülüp biçilmiş, tartışılmış, anlamlar saptanıp sabitleşmiş, kapsamlar, yakınlıklar, kullanılan yerler belirlenmiştir; böylece Avrupa'da hangi ülke ya da meslek adamı için olursa olsun, onun kadar doğru, onun kadar açık ve kesin, onun kadar çabuk anlaşılan başka bir dil yoktur.

Bu dil baş üstündedir: Çünkü düşüncelerin eksiksiz bir düzene göre en iyi sıralandıkları, mantıksal bir zincirlenişe göre en yalın düşünceden en karmaşık olanlara derece derece geçilen en yetkin eserlerin yazılışında rol oynamıştır; her garip ya da yararı az düşüncenin en acımasızca kovulduğu eserlerdir bunlar; düzenleniş, ilerleyiş, geçişler, süreklilik en güzelinden gerçekleşmiştir bu eserlerde ve öyle oldukları için de en kısa yoldan konunun esasına girerler ve eşsiz biçimde, açıklar, tanıtlar, inandırır ve anlaşılır kılarlar onu.

Avrupa'nın en aydınlık ürünleri olan bu eserler, sadece yapıları bakımından bir düşünce okulu olmaları bir yana, eşsiz bir gözlem ve düşünce hazinesinin de taşıyıcılarıdırlar. Fransız edebiyatı her yeri istila etmektedir. 17. yüzyılın büyük klasik yazarları, 18. yüzyıl yazarları okunmakta, yeniden okunmakta, özümsenmekte, öykünülmektedir. Milanolu Beccaria haykırır: "Fransız kitaplarına borçluyum her şeyi. D'Alembert, Diderot, Helvétius, Buffon, ünlü ve heyecanlanmaksızın söyleyemeyeceğimiz adlar, sizin ölümsüz eserlerinizdir sürekli okuduğum; gündüz uğraşlarımın, geceleyin de düşüncelerimin konusu

onlarda!" Yığınla insan da aynı şeyi söyleyebilirdi. II. Friedrich, iliklerine kadar Bayle, Fontenelle, –"modern yasayıcının Kutsal Kitabı" dediği– Montesquieu ve özellikle de Voltaire'le doludur. II. Joseph, Ansiklopedicilerle, Fizyokratlarla ve "kral" Voltaire'le beslenmiştir. Alman yazarları Fransız edebiyatıyla yoğrulmuşlardır. Lessing gibi, saçlarına değin Alman olan bir yazar bile cümlesini Voltaire gibi kurmaya çabalar; tiyatrolarıyla, Diderot'nun kuramlarını ünlendirir ve sanat eleştirilerinde de Rahip Dubos'tan esinlenir. Goethe, Fransızcasını yetkinleştirmek için tutar Strasbourg Üniversitesi'ne gelir ve Fransızlarla kafayı çekip sarhoş olur. Fransız edebiyatı İngilizlere öylesine sızar ki, siyasal yergi eserleri bile baştan aşağıya Fransız yapısındadır. Düşüncelerin ele alınış biçimi, açıklayıp sürdürme, ortak düşüncelerden meydana gelen bir bütün hüküm sürmektedir Avrupa'da.

Avrupa çapında bir sanat: Fransız sanatı

Avrupa sanatı da Fransa'nın damgasını taşır; ortak zevklerin ve duyguların bir başka kaynağı da işte bu sanattır. O devrin Fransız toplumu, ince duygular, süzülmüş arzularla yaşamını güzelleştirmek ister ve Fransız sanatı da bu eğilimden doğar; bu eğilimi, ortaya koyduğu eserlerle güçlendirir de.

Türdeş bir sanattır bu ve sürekli bir gelişme içindedir.

Fransa'da, bir savaşın ertesinde kurulan Naiplik döneminde, nefse daha bir düşkünlük ve fantezi görülür; XV. Louis biçeminin doruğuna ulaştığı 1750 yılına doğru bir dengeye kavuşulur; 1760 yılından başlayarak XVI. Louis biçemi diye adlandırılan şeyde, Etruria'da, Pompei'de, Mısır'da yeniden bulunmuş antik çağın etkisi, Winkelmann'ın kuramlarının etkisi altında, yalınlığa, ağırbaşlılığa gitgide artan bir eğilim içine girer toplum. Ne var ki, başlanmış bir işi sürdürmek ve yeniliği geleneğin içine yerleştirme eğilimi de vardır. David, bu konuda devrimci olarak karşımıza çıkan ilk sanatçıdır. Birlik ve süreklilik bir çatının altında kucak kucağadır: Devlet yapıları genel denetleyicisinin, kralın başmimarı ile başressamının otoriteleri, akademilerin etkileri. Bu birlik ve süreklilik, içinde kadın-erkek burjuvaların bulunduğu bir müşteriler topluluğuna da çok şey borçludur: Büyük esin kaynağı özellikle kadındır. Ülke ticaret ve imalathaneler yoluyla zenginleştiği halde kral mali güçlükler içindedir ve öyle olduğu için de sanatseverliğin tekeline sahip değildir. Kraliçeler,

bir Marie Leczinska, bir Marie Antoinette ve büyük soylu aileler, yapı yaptırmayı sürdürseler ve bu yolda ısmarlamalarda bulunsalar da sonradan görmeler ve yeni zenginler –belki– çok daha büyük bir rol oynamaktadırlar: Orta halli bir kökenden gelen Madam de Pompadour'la Madam du Barry vardır; maliyeci Crozat ile Paris-Duverney; la Guimard gibi opera kızları... Sanat sadece ve sadece Versailles'la sınırlı değildir: Özellikle Parislidir ve taşra da ona öykünmektedir. 1737 yılından başlayarak, Diderot gibi kimi yazarların ve gazetecilerin dile getirdikleri salonlar, çok daha fazla insanla ilişki kurmanın yolunu açmışlardır; ancak, onların dışında, yetkinleştirilmiş gravür yoluyla eserlerin çoğaltılması, küçük burjuva meraklıları da doyurmaya başlar.

İşte, bu çeşitli etkilerden en değişik ve en çekici bir sanat doğar.

XIV. Louis'nin uzun ve çetin savaşlarından sonra daha barışçı bir dönemde açılıp serpilen ve mutluluğu yeryüzünde arayışın esinlettiği bu sanat, baştan aşağıya laiktir; kilisenin anlayışından bütünüyle kopmuştur. Mimarlık ya da dekor, resim ya da heykel, giyim ya da müzik, incelik ve zariflikle doludur hep. Güçte bile incelik, hafiflik arayan, şen şakrak, ölçülü ve ihtiyatlı olan bu zarifliği kelimelerle anlatmak güçtür; ama hiç kimse de ondan etkilenmeden edemez. Genç bir sanattır bu; önce modellerini seçerken genç: Ressam ve heykelciler portre ve heykelleri için olgun yaştakileri ve yaşlıları reddetmeseler de daha çok yeğledikleri, çocuklardır, gençlerdir, özellikle de genç kadınlardır, çünkü "kadın yüzyılı"dır bu yüzyıl; bu sanat, hareketten duyduğu zevk bakımından da gençtir: Heykellerde bir titreyiş ve coşku vardır, yürüyüşler dans eder haldedir; bu sanat neşelidir: Mobilyaların açık renk ağacı, şöminelerin parlayan aynaları, resimlerin canlı ve zengin renkleri, çıplakların sevimliliği, gülüşler, her şey sürekli bir bayram havasındadır ve gözleri büyülemektedir; her şey bir yaşama sevinci yaymaktadır çevreye. Son olarak, rahatlığı hiçbir zaman unutmayan kullanışlı bir sanattır bu.

Egemen olan, ama başkalarını da saf dışı etmeyen bu nitelikler her yerde görülmektedir.

Fransız mimarlığı

18. yüzyıl, bir önceki yüzyılda yeniden bulunmuş olan şehirciliği geliştirdi. Bu şehircilik, kenti bir bütün olarak alıyor; onu güzelleştirmeyi ve içinde oturanların yaşamını düzeltmeyi

amaç ediniyordu; hem güzeli hem yararlıyı arıyordu. Şehircilik anlayışı klasiktir bu yüzyılda: Doğayı insan iradesine tâbi kılmak ister; ancak, öte yandan, doğayı da tarihi de hiçbir zaman savsaklamaz; çünkü tarihin verilerinden yararlanmak akla uygundur. Birçok kentte güzel rıhtımlar, gösterişli köprüler, halkın gezineceği yerler ve kent bahçeleri yapılır; çoğu kentte hükümdarın heykelini içine alacak alanlar açılır; onlardan biri Paris'tedir: XV. Louis Meydanı (bugünkü Concorde). Ne var ki, 17. yüzyılda içine kapanan alan 18. yüzyılda açılır ve genel ulaşıma katılır. XV. Louis Meydanı'nın arkasında tek bir yapılar hattı vardır; sağında ve solunda bahçeler yer alır ve önünden de Seine akar. Bütünüyle çağdaş bir şehircilik anlayışı, Ledoux'nun planlarında kendini gösterir: Chaux'da yapılmasını düşündüğü ideal kentte yapılar küp ve küre biçimindedir; süssüzdür ve bütün bunlar Le Corbusier'yi haber verir gibidir daha o yıllardan.

Mimarlık klasik kalır ve yüzyılın genel gelişimi bu alanda da görülse, belki de en az değişen sanattır. Kral, yeterince parası olmadığından, artık Versailles'da az yapı yaptırmaktadır; öyle de olsa, Gabriel'e, 18. yüzyılın bir şaheseri olan Petit Trianon'u yaptırmıştır orada (1768). Ama aslolan Paris'tir: Geçmişten kalan bazı dinsel yapılar, ince sütunlar ve kapılarla yenileştirilmektedir. En fazla yapılan kamu yararına yapılardır: Gabriel'in Askeri Okul'u (1751), Gondouin'in Cerrahlık Okulu (1780) ve tiyatrolar. Aristokratların oturduğu –özel bir plana göre yapılan– konaklar da çok sayıdadır. Bu konaklar, eklenti yapılarla çevrelenmiş ve caddeden bir kabul avlusuyla ayrılmıştır; asıl cephede bir çıkıntı, arkada da bahçeler vardır. Paris'te örneğin Delamair ile Boffrand'ın yaptığı Hôtel Brion, Courtonne'un yaptığı Hôtel Matignon (bugünkü başbakanlık), Rousseau'nun yaptığı Hôtel de Salm böyledir; Alsace'ta, Strasbourg'la Savern'de Rohan Sarayları da bir başka örneğidir bunların.

Bu mimarlık, antikçağdan ve Rönesans'tan alınma öğeleri kullanmasıyla klasiktir: Sütunlar, revaklar; Dor, İon, Korint biçeminde sütun başlıkları; üç köşeli alınlıklar; trabzanlar, kubbeler. Sert düzeni bakımından da klasiktir bu mimarlık: Bossuet'nin vaazları ya da Racine'in trajedileri gibi düzenlenmiştir anıtlar; denge, ahenk, simetri: İşte bu mimarlıkta yeniden görülenler. Bahçelerde de aynı düzen. Seyircinin bakışı, bir çimenliğin yeşil halısı üzerinden gider gider, sudan bir aynaya varır, sonra da maviye çalan bir ufukta kaybolur.

Göz, beyaz heykeller üzerinde dinlenir.

Bütün bu mimarlık yalın, özentisiz ve sadedir: Süs, eşi az görülür şekilde ve ağırbaşlılıkla kullanılmıştır; güzellik, taşın büyük bir yetkinlikle kesilişindedir, çizgilerdeki ahenktedir, oranlardaki doğruluktadır, bütün parçaların amaca en doğru biçimde uyarlanmasındadır. 1750'den sonra daha da artar bu yalınlık. Ne var ki, yüzyılın sonu bir yana, hiçbir soğukluk da yoktur onda; süzülmüş bir canlılık dolaşır yapıların yüzünde, gizli bir uyum, seyredenin kaslarını titretir, bir müzik sürükler götürür onu. Gerçek güçlerine, hatta görkemliliklerine karşın bir tür hafiflik, raks eden bir zariflik, yapıldıkları yüzyılı hatırlatır insana. Yalnız 1770 yılından sonradır ki, antikacıların etkisiyle Yunan tapınağı, tiyatrolar (Odéon), pazarlar (Borsa), kiliseler için geçer akçe haline gelir; soğuyan zevk, I. Napolyon'la dev gibi yapılara geçmeden önce kuruluğa ve kekreliğe varır.

Tersine, dayayıp döşeme bu yapılarda tepeden tırnağa bir değişiklik içine girer. Kullanışlılık, içtenlik, tatlılık büyüklüğün ve gücün önüne geçer. Versailles'da bile "küçük daireler" ortaya çıkar. Bu daireleri aydınlatmak ve büyütmek için şöminelerin üstüne aynalar yerleştirilir. Yalancı mermerden, tahta kaplamadan, dökme demirden bir dekorasyon, yükselip alçalan bir havai fişek görünümü yaratır. Kırsal yaşamdan görünümler, koyun ve kuzuların konuldukları yerler, maymunlar bölümü, kuşlar, yemişler, çiçek ve yapraktan kordonlar, Cupidon'un yayı ve sadağı: Bu Rokay ya da Rokokodur ve Fransızların yapı içlerinde kullandıkları da budur. Mobilya daha taşınır, daha konuksever hale gelir; törpülenmiştir ve bedenin hatlarına tam uyabilmesi için her yerde esneklik kazanmıştır. XIV. Louis'nin düz aralıklı sandalyesi, yerini XV. Louis'nin koltuğuna bırakır; bu koltukta arkalık, oturulan yer ve kollar yastıklıdır ve halıyla süslenmiştir. Berjerler, uzun sandalyeler, sofalar, ottomanlar, hafif sandalyeler ortaya çıkar. Tek ayaklı yuvarlak masalar, küçük masalar, sekreterler, şifoniyerler, cepte taşınan nesnelerin içine kondukları kutular her yere dağılmıştır. Bütün bunlar için kullanılan madde yüze güler ve parlaktır: Adalardan gelen ağaçlar, akaju, gül ağacı, menekşe ağacı, kırmızı lakeler, çok renkli lakeler kullanılır. 1765 yılından başlayarak, konfor zevki sürse de Pompei'deki kazılar, her zaman hafif ve zarif düz çizgileri moda haline getirir yavaş yavaş; renkler tatlılaşır, yeşil soluklaşır, gri açık hale gelir ve özellikle sevimli dansözler çıkar ortaya.

XVI. Louis'den çok daha önce XVI. Louis biçemi başlar.

Resim yeni koşullara uyar. Küçük daireler, büyük tarih ve mitoloji kompozisyonlarına yer ayıramaz durumdadır; küçük boyutlarda eserler aranır; yerleştirmesi ve taşınması kolay tablolar artar durur.

Yetiştirmekten çok, hoşa gitmeye adanmış resim, *Arcadie'nin Çobanları*'ndaki o akılcı ülküyü terk eder. Renk yoluyla duyarlığa hitap eder. Ressamlar Venedikli ressamlara, Rubens gibi Flamanlara, Rembrandt gibi Hollandalılara tutkun renkçilerdir. Onlar ve amatörler salt renge bayılırlar ve rengin titreyişlerinden bir müzik gibi yararlanmak isterler. Resmin kuruluşu çoğu kez gerçekten moderndir ve izlenimcileri haber verir. Chardin, tonları böler, yan yana koyar ve çaprazlama yankılanışlarla bağlar birbirine. Fragonard da aynı şeyi yapar; siluetlerin ve fonların karşılıklı aydınlatmalarını kollar ve gölgelerini renklendirir.

Resim gitgide bireşimsel olur ve kesin kısaltmayı yakalar.

Resim, düşü uyandırır. Zamanın şiiridir o; edebiyatta alabildiğine eksik olan şiirin. Watteau'nun (1684-1721) genç beyzadelerle genç kadınların tatlı tatlı sohbetlerini dile getiren *Hoş Bayramlar*'ı gerçek bir peri masalıdır ve içlerinde en ünlüsü de *Cythère İçin Kayığa Biniş*'tir (1717); Boucher'nin *Cycle de Vénus* ile *Pastorales*'i, eğitilmiş bir doğanın içinde güzel, şehvetli, doğurgan bir insanlığı düşler; Fragonard'ın (1732-1806) aşk poeminde, daha o zamandan romantizmin bütün coşkusu vardır; Vernet'nin (1714-1789) ay ışığındaki deniz kazaları ve fırtınalarıyla, Hubert Robert'in (1733-1808) yıkıntılarında da aynı şiiri ve düşü buluruz.

Ne var ki, ressamlar çevredeki dünyayla ilgilenemeyecek denli günlük yaşamı seven bir dönemin insanlarıdır, Watteau bile askeri sahneleri ve Vernet de Fransa'nın limanlarını resmeder. Hubert Robert'in eserinde eski rejim Fransa'sının resimli bir kroniğini buluruz; ve bir uzman, Paris küçük burjuvazisinin ressamı olan Chardin (1699-1799) vardır. Hepsi de bunların, hayran olunacak portreciler, modellerinin yüreklerinin derinliklerine inmesini bilen psikologlardır. Bu söylediklerimize, başkalarının yanı sıra şunları da eklemeli: Marie Leczinska ile Fransa'nın önde gelen kadınlarının portrelerini yapan Nattier (1685-1766); Marie Antoinette'in resmini çizen Madam Vigée-Lebrun ve içlerinde en büyük olarak da pastelci La Tour (1704-1789); bu sonuncusu, Madame de Pompadour ile XV. Louis'nin yüz çizgilerini yakalarken, işi zalimliğe değin götürmüştür.

Bu öylesine zengin, öylesine renkli yüzyılda o denli güzel olmayan şeyler de vardır: Açık saçık resim gerçi Fragonard'da içtenlikli ve sevinç içindedir (*Salıncak*, *Çıkarılmış Gömlek*); ancak, ikiyüzlü Greuze'de mide bulandırır (*Kırık Testi*) ve en kötüsü, Greuze'ün ahlak resmi, onca tumturaklı, söylevci de olsa sahtedir.

Genç Collin'in, Saint-Aubin'in, Genç Moreau'nun ofort gravürleri Versailles'ı ve Paris'i tanıtırlar. 1725'te renkli gravür bulunur.

Devrin başlıca ressamlarının kartonlarla besledikleri duvar örtmeciliği pek güzel eserler koyar ortaya; bunlar her yanda kopya edilir ya da öykünülür onlara.

Yüzyılın sonlarında David (1748-1825), ustası Vien'in ve Winckelmann'ın etkisine uğrar. Sanat, ülküsel güzeli doğadan çıkarmalıdır; eskiler yetkinliğe götürmüşlerdi onu; onların rahlei tedrisine oturmak gerek. Ne var ki, Yunan vazolarıyla Pompei'nin freskleri dışında antik resim yok olup gitmiştir; öyle olunca da yapılacak şey heykele öykünmektir, renkli kabartmalar yapmaktır. Aslında soğuk ve tiyatro havası taşıyan *Horatius'ların Yemini* 1784'te Roma'da sergilendiğinde büyük başarı kazanır ve yeni okulun bildirisi gibi karşılanır. David, 1830'da yeniden ortaya çıkacak bir akımı uzun yıllar sürecek bir kesintiye uğratıyordu.

Heykel, Robert Le Lorrain'in *Güneşin Atları*'ndaki o coşkulu hareketten yola çıkıp Bouchardon'un Grenelle çeşmesindeki dengeye vardı (1739); bir vardığı nokta da Houdon'un ağırbaşlı –ama belki biraz soğuk– klasizmiydi. Öte yandan, heykel, resimden çok daha fazla olarak, büyük konuları işlemeyi sürdürdü: Ya alanlar için XV. Louis heykelleri ya da büyük kumandanların anısına dikilen anıtlardı bunlar; kimini Bouchardon kimini de Pigalle yapmıştı; birinciler devrimde yok olup gitti. Ne var ki, heykel daha çok, evler için yapılmaktadır; yumuşak hatlı bu heykellerde Sévres işi porselen mermerle rekabet halindedir ve konuları arasında en çok görülen de kadınlar, çocuklar ve yeniyetmelerdir: Örnek olarak Pigalle'in *Topuklarını Bağlayan Merkür*, *Kafesli Çocuk*, *Kuşlu Çocuk* heykelleriyle, Falconet'nin *Yıkanan Kadın*'ını söyleyelim. Son olarak, heykelciler, zamanlarını olduğu gibi ortaya koyan psikolog portreciler oldular: *Çıplak Voltaire*'i (1771) ile Pigalle'i görüyoruz; sonra Lemoyne, Pajou, Caffiéri, özellikle de Houdon'u görüyoruz (örneğin, onun Comédie-Française'deki *Voltaire*'i).

Bu yüzyılda Fransız müziği, öteki sanatların altında mıdır?

Görünüş o ki, Fransa öyle Avusturya ve Almanya gibi dehalar yetiştirmedi. Ancak, öyle de olsa, Fransız müziğinin büyük etkisi olur. Fransızlar önce önde gelen öğreticiler oldular; bu konuda da görünüşler altındaki derin düzeni tanıtmayı, kanunları bulup onları ortak bir ilkeye indirgemeyi başardılar.

Büyük gözlemci, sistemli ve mantıksal bir kafa olan Rameau'nun iki eserinde, *Armoni İncelemesi* (1727) ile *Armoni İlkesinin Tanıtlanması*'nda (1750) yaptığı budur. Öyle ki, çağdaş döneme değin bütün besteleyiş, Rameau'nun çalışmalarına dayanır. Fransızlar, öte yandan çözümlemeye ve soyutlamaya dayanarak, çalgıları öğrenmek için gerekli genel kuralları ve yöntemli araştırmaları uygulamalarından çıkarmasını da bildiler. Büyük François Couperin, 1717'de *Klavsene Dokunma Sanatı* adlı eserini yayımlarken, Rameau da 1724'te klavsen hakkında yazdıklarını *Parmakların Mekaniği İçin Yöntem* adlı eserinde topluyordu. Fransızlar, saray ve salon müziğinin en güzel örneklerini verdiler. Vurularak değil, tımbırdatılarak çalınan klavsende, piyanonun atası olan bu çalgıda en yetkin düzeye vardılar. Rameau, Daquin (1694-1772), özellikle de büyük François Couperin (1668-1733), resimdeki o "hoş bayramları", "kırsal eğlenceleri" müzikte tekrarlayıp çoğalttılar: Sözlü ya da çalgılı yığınla biçim çıktı ortaya; çoğu da bunların, XV. Louis'nin mobilyaları gibi okşayıcı bir melodiyi içeriyordu ve hepsi de –adlarının da gösterdiği gibi– kadın delisiydiler. Ayrıca Rameau operada büyük bir yetenek oldu; çeşitli eserleri arasında en ünlüsü *Castor ve Pollux*'tür (1737). Rameau, bu eserinde, soylu, yalın, özentisiz, duygu ve durumların dile getirilişinde sadece şiire yardımcı olan, aşırı süslere gitmeyen, kalbin sözcülüğünü yapan, her haliyle klasik bir müzik örneği koydu ortaya.

Son olarak, Grétry'nin adıyla ünlenmiş opera-komiği yaratanlar Fransızlar oldular; ve 1743 yılından beri Alman Mannheim Okulu'nun yarattığı senfoninin kaynakları da yine Fransızlardadır. Ancak, bütün bunlara karşın yüzyılın büyük müzisyenlerini yetiştiren ülkeler, Alman dilinin konuşulduğu ülkeler, özellikle de Avusturya'dır: Johann Sebastian Bach (1685-1750) müzik tarihinin en verimli ve en güçlü sanatçıları arasındadır; Gluck (1714-1787) opera sanatını yeniledi ve klasik bir yücelik verdi ona; Haydn (1732-1809) senfoni sanatını geliştirdi; son olarak, Mozart (1756-1791) var o yüzyılda.

Ama nasıl anlatmalı onu?

Moda da hoşa gitmeye yönelir. 1718 yılından başlayarak sepetler ve balenlerle şişkinleştirilen entariler yayılır; eski modanın bedene sıkı sıkıya yapışmış giysilerinden kurtulma bir sevinç yaratır kadınlarda. Kadınlar, "savsaklanmış" adı verilen, huni kollu ya da kolları pagodaya benzeyen, pek açık, geniş ve dalgalanan giysiler giyerler. Kumaşlar da hafiftir: Hint pamukluları, muslinler, ipince tüller, ipekliler. Saçlar kısadır; iri bukleler halinde kıvrılmıştır ve kuaförü gerektirir. Güzelliklere güzellikler katılmak istenir: "Sinekler" adı verilen küçük siyah tafta parçaları yapıştırılır yüze; göz ucuna "tutkulu", burun üstüne "küstah", yanağın yukarısına da "edepsiz"!

Erkekler, o geniş peruklarını, kurdele ve dantelli giysileri terk eder, yalın, bedene oturan elbiseler giyer ve yassı peruklar takarlar.

1750 yılından başlayarak, kadınların saç tuvaleti yükselir. XVI. Louis döneminde en yukarı noktadadır ve kadının çehresi boyunun üçte ikisi kadardır. Léonard, "Montgolfier tipi", "başkaldıranlar" diye yeni saç biçimleri icat eder. Giysiler, onlar da İngiliz modalarındaki yalınlığı ve erkeksi havayı yansıtmaya başlarlar gitgide.

Gerçekten uzman kişiler moda yaratırlar. Bir önceki yüzyılda erkeğe de, kadına da giysi diken aynı terziydi; oysa şimdi, bir yenilik olarak kadın terzisi ve modacı çıkmıştır ortaya.

Saint-Honoré Sokağı'nda oturan ve "moda bakanı" diye anılan Matmazel Bertin, her gün gidip Marie Antoinette'i görmektedir. Evdeki uşakların ve oda hizmetçilerinin yerini kuaförler almıştır. Dage Madam de Pompadour'un, Léonard ve Marie Antoinette'in saçını yapar; Le Gros, tutar Kuaför Akademisi'ni kurar.

Yeni sanatın eleştirisini yapan moda gazeteleri de yayımlanmaktadır.

Boğazlarına düşkün seçkinler vardır ve mutfak sanatının yetkinleşmesi için ahçılara yardım ederler. Yemesini bilmek, tat ve kokuları birbirinden ayırmak ve onları en karmaşık uyuşmalara götürmek dil ve damak duyarlığını, alabildiğine dikkati, en güven verici hükmü gerektirir. Boğazına düşkünlük güzel sanatlardan biridir ve esin perisi vardır. Önde gelen konakların alıcıları birbirleriyle yarışma içindedirler; söz konusu olan, en düzenli yemeği bulmak, en usta işi yahniyi yapmaktır; şu ya da

bu çorbayı bulan, şu ya da bu salçayı icat eden ahçı, efendisinin de adını ölümsüzleştirecektir. Fransız yemekleri klasik trajedilerdeki düzeni alırlar. Fransa'nın nefis şarapları, peynirleri şöhret kazanır. Yeni yemekler icat edilir. Köpüklü şarapların, Strasbourg'un ciğer ezmelerinin, Dük ve Pralin'in bademşekerlerinin yüzyılıdır bu; ve daha pişirir pişirmez yemeye başlayacak kadar mutfağını seven ünlü Aşçı Carême'in ve iyi yemek meraklısı Brillat-Savarin'in yüzyılı. Bu sonuncunun 1826 yılında yayımlayacağı *Tat Fizyolojisi* adlı eseri ileride dünya çapında bir ün kazanacaktır.

FRANSIZ KÜLTÜRÜ VE AVRUPA

Bu kültür, Fransa'nın sınırları içinde kalmaz; Avrupa'yı istila eder.

Ve nedenleri vardır bunun.

Fransız kültürünün Avrupa'yı istilası

Başta, Fransız sanatı Avrupa'yı istila eder. Prensler ve soylular, Fransız alıcılarını kapışır dururlar. Yükler dolusu Fransız mobilyası taşınır dışarıya. Hükümdarlar, kendi ülkelerinde de imalathanelerini açabilmek için Fransız duvar örtülerini getirtirler. Fransız "Gobelin"lerini üreten krallık imalathanesi öylesi bir ün kazanır ki, terim, bütün Avrupa'da bu türden kumaşların genel adı olur. Paris'in takı mağazaları, bütün yabancı saraylara iş yapar. Sévres'deki krallık imalathanesinin porselenleri her yanda göz alır durur. Kadınlar entarilerini, iç çamaşırlarını, yelpazelerini, kokulu eldivenlerini, allık ve pudralarını, bütün "aşk alet ve edevatı"nı Paris'ten getirtirler; saçlarını Fransız usulü yaptırır ve Fransız usulü giyinirler. Büyük bir tutku içinde Fransız mağazalarını dolaşırlar; her ay da takıp takıştırmış mankenler Paris modasını getirirler onlara. Bir baş dönmesi içinde büyülenişe bırakırlar kendilerini. Çariçe II. Katerina'nın gelini, Paris'ten 200 sandık giyim kuşamla dönmüştü; çılgına dönen kayınvalidesi, hemen bir savurganlığı önleme kanunu çıkardı. Püsküller incik boncuğa, notalara, kitaplara, tablolara açar yolu.

Jean-Jacques Rousseau'nun horladığı Fransız müziği, Almanlarca pek gözdeydi. Fransız eserleri, özellikle de klavsen müziği bütün Alman saraylarına giriyor; oralarda çalını-

yor, kopya ediliyor ve öykünülüyordu. İtalyanlar ve Almanlar, Rameau'nun özgün müziğini alıyorlardı. Brahms, Büyük François Couperin'den söz ederken "Scarlatti, Haendel ve Bach öğrencileri ayarındadır" der. J.S. Bach, Couperin'e hayranlığını belirtiyor ve öğrencilerine öğütlüyordu onu. Dehası elbet bir yana, Bach füg sanatını, bir bestede bütün ilgiyi baştan sona değin bir düşünce üzerinde toplayıp yoğunlaştırmayı, bu klasik biçimini Fransızlara borçludur. Operada Gluck'ün yaptığı söylenen –o sözde– "devrim", aslında bir dâhinin, Rameau'nun ilkelerini alıp uygulamasından başka bir şey değildir; ve İtalyan operasının ara nağmelerine ve doldurma süslerine pek alışık olan Viyana'da anlaşılamayan Gluck, Paris'e gelir ve orada o yalın ve süsü püsü olmayan klasizmi zafer kazanır. Mozart, Rameau'nun operaları ile Fransızların opera-komiğinden pek etkilenmişti. Haydn'da ve Mozart'ta, sonuna değin Fransızların kibar âlemiyle ilgili o zarif ve hafif aristokratik müziğin etkisi görülür. Paris, müzik eserlerinin basımındaki nitelik üstünlüğü bakımından bütün Avrupa'da ünlüydü. Mozart'ın babası, oğlunun ilk eserlerini orada bastırır ve Gluck, *Orpheus*'unun metnini, lüks basım için Viyana'dan Paris'e yollar.

Ancak, mimarlık, heykel ve resimdedir ki, Fransa en derin etkisini gösterdi. Mimar Patte, 1765 yılında –haklı olarak– şöyle yazıyordu: "Rusya'yı, Prusya'yı, Danimarka'yı, Württemberg'i, Palatinat'yı, Bavyera'yı, İspanya'yı, Portekiz'i ve İtalya'yı dolaşınız; her yerde, ön sıraları tutan Fransız mimarlarını bulacaksınız. Heykelcilerimiz de her yana dağılmışlardır... Sanatı doruğuna çıktığında Atina Yunanistan için ne idiyse, Paris de Avrupa için odur: Bütün dünyaya sanatçı sağlıyor o!" Gerçekten her yanda, prensler ve krallar, önde gelen ressamı, önde gelen mimarı, önde gelen heykelciyi Fransızların arasında buldular. Yalnızca yaratmakla yetinmeyen Fransızlar, yabancı ülkelerde güzel sanatlar akademilerini yönetir ve ders verirler oralarda. Yerlerinden ayrılmadıkları zamanlarda da planlarını ve desenlerini dışarıya yollarlar, orada yapılmasını izlerler. Fransa'da basılmış yayınlarıyla da yönlendirirler başkalarını; hemen bütün yabancı sanatçıların kitaplığında bu yayınlar vardır. Prensler, ülkelerindeki mimarların yaptıkları tasarıları düşüncelerini söylemeleri için tutar Paris'teki akademilere yollarlar. Yığınla yabancı sanatçı, gelir Fransa'da incelemelerini yapar ve orada Fransız zevkiyle dolar, donanırlar.

Avrupa, Fransa'dan saray sanatını aldı. Versailles kentine, yelpaze biçimindeki planı ve bütün büyük caddelerinin, mutlakiyet rejimini en yetkin biçimde dile getiren şatosuna doğru hep birlikte yönelişleriyle, Baden sınır valilerinin (*margrav*) oturdukları Karlsruhe'de ve St. Petersburg'da öykünüldü; bu sonuncu kentte, 1716 ve 1719 yılları arasında çarın başmimarı olan Le Blond her şeye öylesine bir yön verdi ki, çarların kentini yeni bir Versailles yapıp çıktı.

Bütün prensler Versailles'a öykünmenin arkasındadırlar: Şeref avlusuna doğru gitgide daralan ön avluları; düzenli parkı, Marly ve Trianon gibi eklentileri; büyük Aynalar Galerisi, elçiler merdiveni, hükümdarın onuruna yükseltilmiş yerinel (allegorik) tavanı, kralı kılıç kuşanmış ya da taç giyme töreninde gösteren tablo, her şey bunlara benzemelidir; doğaldır ki, XIV. Louis'yi ya da XV. Louis'yi at üstünde ya da ayakta gösteren heykeller gibi bir de heykel olmalıdır. Bütün bunları Almanya'ya, Avusturya'ya, Rusya'ya, Polonya'ya, Kopenhag'a, İsveç'e, İspanya'ya, Portekiz'e; İtalya'da, Hollanda'da ve İngiltere'de bazı kentlere Fransız mimarları, heykelcileri ve ressamları gider yaparlar.

Konaklar da Paris'teki gibidir. Bunun yanı sıra süsleme Watteau'nun "hoş bayramlar"ındaki temayı alıp işler; Avrupa çılgınıdır onun.

Özetle, Avrupa, Fransa'nın sanatsal hegemonyası altındadır.

Fransız kültürünün istilasının nedenleri

Bu hegemonya her şeyden önce Fransız sanat ve edebiyatının özündeki yükseklikten ileri geliyor. Ancak, eserlerin ve sanatçıların yayılışını, bir duyarlılığın, duyguların ve ortak duyguların yayılışını kendine özgü nedenler kolaylaştırdı.

Başta Fransız gücünün sonsuz saygınlığı geliyor. Bugün baktığımızda 18. yüzyıl, Fransa'nın denizlerde, ticarette ve politikada üstünlüğe sahip olmadığı bir yüzyıldır. Ama o yüzyılda yaşayanlar için –arasına zaferlerin de gelip karıştığı– yenilgilere karşın, Fransa, Avrupa'nın en kalabalık, en örgütlü ülkesi olarak kıtanın en korkulur askeri gücüdür.

Böylece, güç çekmektedir kendine.

Öte yandan, Fransa kralı bütün Avrupa hükümdarları için örnek ve Fransa sarayı da sarayların sarayıdır. En kıytırık

Alman prensliklerine varıncaya değin XIV. Louis ve Versailles, kısaca Fransa sarayı öykünülecek onurlu bir şeydir. Prensler ve önde gelenler bütün bir yüzyıl boyunca oraya gelir, eğitimlerini tamamlarlar. Aralarında, 1717'de Büyük Petro'yu, 1768'de Danimarka'nın VII. Christian'ını, 1771'de İsveç'in veliahtı Gustav'ı, 1777'de Falkenstein Kontu adıyla gelen Avusturya'nın II. Joseph'ini, 1782'de gelen Rusya'nın büyük dükü Paul'ü, 1784'te Oels Kontu adıyla gelen Prusyalı Prens Heinrich'i görüyoruz.

Avrupa'nın dört bir köşesinden büyük senyörleri, sanatçı ve yazarları Paris'in salonları da çekmektedir: Naiplik döneminde Düşes du Maine'in, Markiz de Lambert'in, Dük de Sully'nin, Prens ve Prenses Leon'un salonları vardır; sonra, Markiz du Deffand'ın, Madam de Tencin'in, Madam Geoffrin'in salonları geliyor; yüzyılın ikinci yarısında Baron d'Holbach'ın, Matmazel Quinault'un, Matmazel de Lespinasse'ın felsefi nitelik taşıyan salonlarını görüyoruz; Matmazel de Lespinasse'ın 1776'da, Madam Geoffrin'in de 1777'de ölümü üzerine Madam Necker'in salonu dikkatleri çekiyor; onların yanı sıra büyük senyörlerin, prenslerin, maliyecilerin, edebiyatçıların yığınla salonu var. Belki yalnız oralardadır ki, hemen her konuya – üzerinde yığışıp kalmadan– şöyle bir dokunulur; kelimeler ok haline gelir; işin içine ses tonunun, hareketlerin ve bakışların da girmesiyle, tutkulu bir kılıç oyunundaymışçasına düşünceler çekişir durur. Özellikle Madam Geoffrin, tartışmayı biliyordu: Salonu daha çok, önde gelen yabancıları çekiyordu; Polonya Kralı Stanislas-Auguste Poniatowski "anne" diye sesleniyordu kendisine ve bir kez Varşova'ya da çağırdı onu; daha görkemlileri de Maria-Theresia ile II. Joseph'in Viyana'ya yaptıkları davetler oldu.

Paris'te her yanda yabancıların üstüne titrenir, koltuklar ve ön sıralar verilir. "İngiltere'de bir hanıma yapılan saygı burada bir yabancıya yapılıyor" der Benjamin Franklin. Avrupa başkentlerinin, Fransa'daki güzel sanatlar akademileri üzerine biçilip kurulmuş ve onlarla yazışma içinde olan güzel sanatlar akademileri Paris'e öğrenci yolluyordu. Yabancı sanatçılar, Protestan da olsalar, akademilere kabul ediliyor ve yurttaşlığa geçebilmek için belge alabiliyorlardı. Böylece, yabancılardan çoğu Paris'te kalırdı. Paris'ten ayrılış ise, hiç de hoş değil, acı bir kopuş gibidir; anısı ve özlemi yüreklerde saklanır, öyle ki, kişi "kendi ülkesinde sürgün gibi hisseder kendini". "Yalnızca

Paris'te yaşanır, başka yerde ise sürdürülen bitkisel bir yaşamdır" diyordu Casanova; Prusya Prensi Heinrich'in söylediği de şudur: "Yaşamımın yarısını Paris'i görme arzusuyla geçirdim; öteki yarısını ise buna esefle geçireceğim."

Öte yandan, Fransızlar da Avrupa'yı istila ediyorlardı. Ülkenin kalabalık oluşu dışarıya göçe zorluyordu.

1715'te 16 milyon, 1789'da 26 milyon nüfusuyla Rusya'dan bile daha kalabalık olan, doğumların fazlalığı sayesinde nüfusu hızla ve sürekli artan Fransa, arı kovanı gibi oğul verir ve yayılır. Başlarda yığın halinde yurtdışına çıkışlara zorlayan Law sisteminin çöküşü ve ondan doğan suçların yanı sıra sanatçılar için ısmarlamalarda eksikler oldu; bu yolla ilişkiler kuruldu ve sürdü. Denizaşırı ticaretin artması ve "aydın despotlar" haline gelen hükümdarların iktisadi eylemleri sonucu Avrupa'nın genel zenginleşmesi, Fransızlara kapıları açıyordu. Son olarak, aile ilişkileri işin içine giriyordu: Avrupa'nın hemen bütün hükümdar aileleri ve prenslikleri miras, evlilik, dostluk ya da hizmet yoluyla Fransa'nın Bourbon'larıyla hısımlık içindeydiler. XV. Louis'nin Büyük Petro'nun kızı Yelizaveta ile evlilik tasarıları, Yelizaveta çariçe olduğunda Fransızlara gösterdiği o büyük itibarda elbette etkili oldu. Bütün bu yakınlıklar, Fransız sanatının yayılışına pek büyük katkıda bulundu. Yalnızca ressamlar, heykelciler ve mimarlar değil, mühendisler, subaylar, eğitimciler, gazeteciler, oyuncular, oda hizmetçileri, ahçılar ve el emeğinin eksik olduğu güney ülkelerinde, İspanya'da, İtalya'da, duvarcılar, toprak düzeltme işinde çalışan işçiler, bahçıvanlar, kunduracılar, özetle her meslekten Fransız sanatçılar her yandadır.

Çeşitli ülkeler arasındaki alışverişi feodal duyguların kalıntıları kolaylaştırıyordu ve beyzadeler arasında hâlâ canlıydı bu tür duygular. Bir subayın, efendisini seçebileceği ve gerektiğinde kendi ülkesine karşı savaşabileceği hâlâ kabul edilebiliyordu. Her orduda yabancı subaylar ve askerler hayli boldu. Prens d'Anhalt-Dessau, Prusya ordusunun yeniden kuruluşu amacıyla, I. Friedrich-Wilhelm'e yardım etmezden önce, Fransa'nın hizmetindeydi. Prens Eugène de Savoie, hizmetini önce XIV. Louis'ye sunmuştu; o kendisini horlayınca, gidip imparatorun hizmetine girdi; arkasından da Fransız sanat ve anlayışının Avusturya'ya girmesinde büyük katkısı oldu. Polonya Kralı II. Auguste'ün piçi Mareşal de Saxe, XV. Louis'nin hizmetine girdi.

Ancak, daha da etkili olanı, yeni bir eğilim, evrendeşçilik (*cosmopolitisme*) oldu.

> Bu eğilim, Fransız filozoflarının kuramlarından doğuyordu: Filozoflar, insan soyunu bir ve tek olarak alıyorlardı; bütün insanlar aynı haklarla donanmışlardı ve aynı ilerlemelere yetenekliydiler; seçkin halk, üstün ırk yoktu ve ırk, millet farklılıkları önemsizdi. "Doğa, yurt diye vermiştir dünyayı her insana ve tüm insanları da yurttaş diye!" Evrendeşçiler, yurtseverliği bir boş inanç olarak karşılıyorlardı; onlara göre, ulusal duygu körelip gitmektedir. Voltaire şöyle yazıyordu: "Efendi diye Prusya kralı gerek bana ve yurttaş diye de İngiliz halkı." Rosbach'ta Fransızları yendi diye de II. Friedrich'i kutluyordu. Bir an geldi ki, filozoflar Avrupa'nın bütün mürekkep yalamış insanlarını kandırabildiler: II. Friedrich, Alman diline ve edebiyatına tiksintiyle bakıyor ve uyruklarına Amerika yerlilerinden birinin adıyla hitap ediyordu. Alman şair Schiller'in söylediği şuydu: "Dünya yurttaşı olarak yaşıyorum. Yurdumu erken yitirdim ve karşılığında geniş yeryüzünü buldum"; bir hemşerisine de şöyle diyordu: "Bir millet oluşturmanın arkasından koşmayın, insanlar olarak kalmakla yetinin!" Goethe de katılıyordu bu düşünceye. Lessing, yurt aşkı denilebilecek hiçbir kavrama sahip olmadığını söylüyordu. Aslında örflerde, âdetlerde ve dillerdeki çeşitlilik bugünkünden çok daha fazla da olsa, bir ülkeden ötekine kolayca geçilebiliyordu yine de; Alman, Fransız, İspanyol ya da İtalyan, bu tür farklılıklar o yüzyılda bugünkü gibi değildi; öyle olunca da yurdu terk etmek, gidip bir başka egemen ulusun örflerini, düşüncelerini ve zevklerini kabul etmek alabildiğine kolaydı; bu, evrendeşçiliği artırıyor ve Avrupa ruhunu geliştiriyordu.

Avrupa, birleştiği oranda, görünüşe göre filozoflardan esinlenmiş birbirine benzer kurumlar ortaya çıkıyordu her yanda; sayısı gitgide artan bu kurumlar yüzyılın ikinci yarısında, *Ansiklopedi*'den sonra, "aydın despotluğu" denen bir genel hareket olma noktasına vardı. Neydi bu hareket? Hükümdarlar ya da aydın despotlar, devletlerinin baş hizmetkârı olarak, ülkelerini akıl adına baştan aşağıya değiştirmek istiyorlardı. Uyruklarına "akla uygun" reformlar dayatıyorlardı: gelirlerini artırmak amacıyla kamu yükümlülüklerinde belli bir eşitleştirme olmalıydı; işlerin yolunda gitmesi ve daha kolay boyun eğilmesi için eyaletlerin ve kentlerin yönetiminde gitgide artan

bir örneklik yaratılmalıydı; aristokrasilerin gücünü azaltan belli bir siyasal ve sosyal eşitleştirme gerekliydi; bütün uyrukları –yeteneklerine göre– işe koşmak için dinsel hoşgörü tanınmalıydı; son olarak, ekonominin bir yönü, üretim için gerekli özgürlüklerle yumuşatılmış merkantilizm olmalıydı. Bütün bunlara bir "felsefi" sözlük de arkadaşlık ediyordu: Hükümdarlar, kendilerini "erdemli", "gönlü yüce", "yurttaş", "yurtsever", "duyarlı" ilan ediyor; insan soyunun mutluluğundan söz ediyor; doğayı seviyor; gözyaşları döküyor; hasımlarını da "zalim" diye nitelendiriyorlardı: Cumhuriyetçi biçem daha o zamandan başlamıştı. Ne var ki, bunu yaparken, hükümdarların amacı, filozofların hoşuna gitmekti yalnızca; çünkü filozoflar, Avrupa kamuoyunun güdücüleriydiler, bir güçtüler. Aydın despotlar başarıya ulaştılar; övülüp koltuklanan filozoflar da görünüşlere bakıp kendilerini bıraktılar. Voltaire, II. Friedrich'in; Diderot da Katerina'nın propagandasını yaptı. Şunu göremedi filozoflar: Hükümdarlar, *Ansiklopedi*'nin programında olan şeylerden sadece kendilerine yararlı olanları almışlardı; ya da daha doğru olarak, "aydın despotlar"ın yaptıklarında –ki yeni hiçbir şey yoktu bunlarda– *Ansiklopedi*'nin programındaki noktalara uygun düşen önlemler vardı. Filozoflar görmediler ki, hükümdarların amacı, egemen olmak, istila etmek ve parçalamak için devletlerini güçlü hale getirmekti yalnızca; bu "felsefe" olsa olsa bir aldatmaca ve Avrupa'nın birliği de çoğu yanıyla bir büyüydü.

BÖLÜM IV

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (2): ÇEŞİTLİ DEVLETLER

Belli sayıda alışkanlıklar ve birbirinin aynı ya da benzeri bazı kurumlar aslında derin farklılıkların üstünü örtmüştü. Oraya buraya dağılmış bir avuç insan, Voltaire'in deyimiyle "mürekkep yalamışların dev cumhuriyeti"ni kurmak üzere aralarında yeterince birleşmiş de olsalar, birbirinden alabildiğine farklı kitlelerin içinde görünüyorlardı. Avrupa'da yığınla devlet birbirinden pek farklı gelişim aşamalarında bulunuyordu. Bir gözlemci, Batı'dan Doğu'ya yürüdükçe, yüzyılları da tırmanıyor ve yerde yürür gibi zamanı aşıyordu.

Nasıl?

Avrupa, ortaçağdaki niteliklerini sürdürüyordu; ancak, 19. yüzyıl boyunca kaybolacaktır bu nitelikler. Ne var ki, Avrupa birbirinden pek farklı ölçülerde taşır bu nitelikleri. Bu Avrupa tarımsaldır her şeyden önce ve kralın iktidarını az çok sınırlandıran güçlü toprak aristokrasileriyle bir senyörlük rejimi egemendir kıtaya. Hemen her yanda, toprak, büyük malikâneler halinde bölünmüştü; bu malikâneler bir senyörler aristokrasisinin babadan oğula geçen mülkleriydi ve bu senyörler, boyun eğilen en yüksek otorite olan krala değin bir vasallar ve süzerenler hiyerarşisi oluşturuyordu. Bu senyörler, topraklarından bir bölümünü kendilerine alıkoyuyor ve onu kâhyaları aracılığıyla işletiyor ve çoğu kez de doğuda, kendilerine bağımlı öteki köylülere de angarya yüklüyorlardı bu konuda. Topraklarının geri kalan bölümünü ise küçük parçalar halinde yarıcılara dağıtıyorlardı; ve bu yarıcılar, batıda çoğu kez özgür, doğuda ise, Elbe'nin ötesinde çoğu kez serf durumundaydılar. Bu serfler, toprağı kendileri için ekip biçiyorlar ve özgür yarıcılar ise onu miras yoluyla başkalarına bırakabiliyor, hatta senyörün rızasıyla, işletme haklarını satabiliyorlardı. Senyöre kendisine ayırdığı topraklar üzerinde ve şatoda çalışma borçları vardı bu yarıcıların: Angarya diye adlandırılan bu çalışmanın yerini batı-

da çoğu kez bir miktar para almıştır; ayrıca, senyörün geçimine bir katkıda bulunmak ve onun geniş haklarını tanımak anlamında, mal ve para olarak çeşitli ödentiler de ekleniyordu bu borca. Feodal haklardı bu haklar. Ormanlar, sular, geniş fundalıklar birlikte yararlanılan yerlerdi; senyör, köylülere bazı koşullar altında odun, kabuk, yaban balı, ot toplama ve hayvanları otlatma hakkını tanıyordu. Zararlı hayvanları öldürmeyi, avlanmayı ise kendisi için saklı tutuyordu senyör. Senyörün köylüler üzerinde, devletten devlete değişen koşullarda, kralın yetkileri saklı tutulmak kaydıyla, çeşitli biçimlerde ortaya çıkan adalet ve asayiş yetkileri vardı. Bir senyörün topraklarında kasabalar ve kentler geliştiğinde, oralarda oturanlar da bu feodal haklar karşısında borçlu durumdaydılar ve senyörün adaletine bağımlıydılar. Ancak, birlik, zenginleşme ve duvar çekme olanağı, kentlere bu borç ve bağımlılıktan bir bölümüyle ya da bütün olarak kurtulma olanağı sağlıyordu.

Öte yandan, aile bağlarıyla, pek güçlü vasallık ve yandaşlık bağlarıyla aralarında birleşmiş olan bu aristokrasiler, böylece, yerel de olsa büyük bir iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Gerçekten, hukuk kralın mutlak iktidarını tanımış da olsa, monarşilerin en yetkini olan Fransa'da bile kralın etki gücü, günümüzdeki hükümetlerden çok daha azdı. Kral, toprak aristokrasisinin hak ve ayrıcalıklarıyla karşılaşması bir yana, çeşitli heyetlerin, bireyleri korumak amacıyla ortaya çıkmış derneklerin güçlerini ortaya koyup elde ettikleri ve kralın imzasıyla da güvenceye bağlanmış özgürlükleri, ayrıcalıkları ve hakları göz önünde tutmak zorundaydı. Bu heyetler ve derneklerin arasında belediyeleri, meslek kuruluşlarını, üniversiteleri görüyoruz; bunlara kilise ile bazen Fransa ve İspanya'da gördüğümüz makamların mülkiyetine sahip görevli heyetleri de katmalı. Bütün bu heyetler çoğu kez aristokrasilerle rekabet içindeydiler; ne var ki, kralların gitgide büyüyen gücüne karşı "özgürlükler"ini korumak amacıyla birleşebiliyorlardı.

Krallar, devletleri içindeki çeşitli eyaletlerin özgürlüklerine ve ayrıcalıklarına da saygılı olmak zorundaydılar. Ülkelerde birlik, farklı ölçülerle de olsa eksikti. İnsanlar hiçbir yerde, ülkenin sahibinin kral olduğu ve kralın en baştaki senyör olarak bir krallık malikânesine sahip olduğu yolundaki ortaçağ anlayışından bütünüyle sıyrılmış değillerdi. Krallar, mülklerini evlilik, miras, bazen oturanların seçimi ve bu arada fetih yoluyla

genişletmişlerdi. Ne var ki, krallar hemen her zaman, ülkelerine kattıkları eyaletleri, örf ve âdetlerini, kendilerine özgü kurumlarını sürdürmekte serbest bırakmışlardı. Özellikle Fransa gibi bazı devletler gerçek uluslar olsalar da ulus hiçbir yerde yetkin durumda değildi. Böylece, ister istemez, aynı şefe boyun eğme zorunluluğu az çok ortak kurumlara yol açsa da farklılık her devlette büyüktü; hükümdarın eylemini bu farklılıklar engellerken, her eyalete bırakılmış az çok önemli özerklikler de etkisini azaltıyordu.

Krallık iktidarı ile ortak kurumlar devletten devlete pek eşitsiz biçimde gelişmişti. Bütüne bakıldığında bu gelişme daha çok, kralların senyörlerin karşısına yeni bir sınıfı, burjuvaziyi çıkarabildiği ülkelerde olmuşa benzer. Bu sınıf 15. yüzyılın sonlarındaki büyük Coğrafi Keşifler ve büyük okyanus ticaretinden başlayarak özel bir gelişme içine girmişti. Cepleri ve kafaları dolan bu burjuvalar bir sosyal güçtü ve harekete geçirip devletin emrine verdikleri sermayelerle, hükümdara sağladıkları ürünlerle, sayılarıyla hiç de oranlı olmayan bir rol oynadılar; kuşkusuz bu rol, ülkenin tüm zenginliği karşısında onların gerçek zenginliğiyle de oranlı değildir. Krallar, bu burjuvaları korudular; hatta içlerinden kimisi, merkantilizm adı verilen, devletin iktisadi yaşama sistemli müdahalesiyle yaptı bunu. İngiltere'de 16. yüzyılda VII. Henry, VIII. Henry, Elizabeth Tudor; Fransa'da 17. yüzyılda IV. Henri, XIII. Louis ile XIV. Louis, terim icat edilmeden önce gerçek "aydın despotlar" oldular. Ne var ki, burjuvalar güçlü hale geldiklerinde, onlar da kralın iktidarını sınırlandırmayı denediler ve bunu, zayıflamış ve böylece kendileri için daha tehlikesiz duruma gelmiş bir aristokrasiyle anlaşarak yaptılar.

Burjuvazinin devletten devlete eşitsiz gelişmesi, 18. yüzyıl Avrupa tarihinin temel olayı gibidir. Avrupa'nın dünya ticaretinin ana akımları üzerinde merkezi bir durumda olan kuzeybatı bölümünde, İngiltere'de 1688 Devrimi'yle zafer kazanan burjuvazi iktidarını ve etkisini geliştirir; Hollanda gibi tacir devletleri ile Kuzey Almanya'nın kentlerinde, daha da önceden burjuva cumhuriyetleri boy atmıştır. Daha az gelişmiş Fransa'da bütün bir yüzyıl, aristokrasi, burjuvazi ve kral arasındaki mücadelelerle çalkalanır. Büyük okyanus ticaretinden çok daha az etkilenmiş olan Orta ve Güney Avrupa'da "aydın despotlar", devletlerinin gücünü artırmak amacıyla bir kapitalist burjuva sınıfı

geliştirmeyi denerler. Hâlâ ortaçağlı olan Doğu Avrupa'da, ya Polonya'da olduğu gibi aristokrasi üstün gelir ya da Rusya'da olduğu gibi devletin önde gelen mülk sahibi hükümdarın çabaları, onu bir aristokrasinin tartışılmaz şefi olmaya doğru götürür; öte yandan, hükümdar da bütün sosyal yararları o aristokrasiye heba edecektir.

BATI AVRUPA

Batı Avrupa'da İngiltere'yi, Birleşik Eyaletler'i ve Fransa'yı ayrı ayrı görmek gerekiyor.

İngiltere

İngiltere'nin bütün yaşamına deniz ticareti egemendir. Okyanuslardaki büyük keşiflerin tarımcı İngiltere'yi başlıca ticaret akımlarının üstüne çıkardığı, büyük yelkenlileri kendisine doğru yönelten güneybatı rüzgârlarından yararlanmaya başladığı günden bu yana ticaret, gözleri büyüleyecek denli artmıştı; 18. yüzyılın başlarında daha şimdiden bu konuda dünya birincisidir. Bu ticaret, bir ambar ticaretidir: İngilizler, okyanus ötesi ürünleri getirir limanlarına yığar, sonra Avrupa'ya dağıtırlar; Akdeniz ürünlerini de alır getirir Baltık ürünleriyle değiş tokuş ederler. Bir taşıma ticaretidir bu: İngilizler gitgide Hollandalıların yerine geçmektedirler ve öteki devletler hesabına taşımacılık yapmaktadırlar. Bir dışsatım ticaretidir de bu: Kuzeybatı Avrupa'ya yönelen bu dışsatımda, fabrika ürünlerinin yanı sıra, gitgide az da olsa buğday, maden kömürü, "Kara Hintler" vardır. Yüzyılın sonuna doğru, bazı tahminlere göre, Avrupa ticaretinin ton olarak onda dokuzu İngilizlerin elindedir.

Devlet, merkantilist öğretiyi uygulamaktadır: Ekonomiyi herkesin yararına yönlendirmektedir. Ülke olabildiğince kendi kendine yeter olmalıdır; olabildiğince az satın almalı ve olabildiğince çok satmalıdır; elverişli bir ticaret dengesi doğmuştur ve bu dengede dışsatımlar dışalımların çok üstündedir; değerli madenlerin bolluğu gönencin işaretidir. 1651 tarihli Denizcilik Kanunu (*Acte of Navigation*), okyanusötesi ticareti İngiliz gemilerine ayırır; Avrupa gemilerine ise kendi ülkelerininkinden başka ürünleri İngiltere'ye getirmeyi yasaklar. Yüksek gümrükler İngiliz sanayisini korur. Devlet, ticaret gereksinmeleri-

ne göre savaş ve barış yapmaktadır: Fransa'ya karşı kazanılan zaferler, top atışlarıyla kazanılan ticari zaferlerdir de. 1713'teki Utrecht, 1763'teki Paris antlaşmaları İngiltere'ye deniz ve ticaret hegemonyası sağlarlar.

Her şeyi değiştirir bu ticaret. Nüfus çoğalmaktadır: İskoçya'yla beraber Büyük Britanya'nın nüfusu, 1700'de 5-6 milyon arasındadır; 1789'a doğru 9 milyona yükselir. Maliyecilerden, tacir ve armatörlerden oluşan zengin bir burjuvazi gelişmektedir. Henüz bir sınıf bilinci yoktur burjuvazinin; büyük mülkler elde etmenin ve toprak aristokrasisinin üyeleri gibi karşılanmanın düşünü görürler. Ne var ki, çıkarları, önemli anlarda onları ortak bir eyleme götürür sonunda. Ticaret, 1763'ten sonra, tacir burjuvaziye "sanayinin başları"nı ekleyen bir Sanayi Devrimi'ne yol açar; bir proletarya da doğar bundan.

Ticaretteki gelişme ve Sanayi Devrimi, toprakta büyük değişmelere yol açar. Sanayi için daha çok yün, gitgide büyüyen kentler için de daha çok buğday ve daha çok et gerekmektedir. Tarım ürünlerine talep artarken fiyatları da yükselir. Senyörlük mülklerini elde etmiş burjuvalar, alışkanlıklarına uyup olabildiğince yarar sağlamak isterler onlardan. Soylulara gelince, onlar da kâr getiren etkinlikler karşısında Fransız aristokrasisinin önyargılarına sahip değildir. Tarım modasını getiren Lord Townshend, toprak soylularının önde gelenlerinden biridir; 1760 yılına doğru topraklarını doğrudan kendileri değerlendirmeye koyulmamış pek az beyzade vardır. Ne var ki, tarım yapısı yoğunlaştırılmış ve bilimsel ekime pek uygun değildir. "Açık ve yayılıp giden tarlalar" rejimidir (*openfield*). Tarlalar kapalı değildir. Toprağı babadan oğula geçiren her yarıcı (*freeholden*) toprağın maliki olarak görüldüğünden, senyörün hakları saklı tutulmadıkça, dağınık birçok toprak parçası üzerinde ekimde bulunabilmektedir. Gelişmelere karşı çıkanları da aynı biçimde ekip biçmek gerekmektedir öte yandan. Senyörler ekim tarihini ve ekim biçimini değiştirebilmek, sürü hayvanlarını seçip ayıklayabilmek amacıyla topraklarını kapamak isterler ve çitle çevirirler onları (*enclosures*). Toprakları çitlemek ve onları tek bir elde toplamak için parlamentodan izin çıkarırlar; komün topraklarını bile çitlerler. Ne var ki, öyle olunca toprakta hakkını satın almış yarıcı da mahvolur bazen: En kötü toprakları işlemeye başlar; çitleme için harcamada bulunması gerekir; hasattan sonra tarlalarda hayvanlarını artık otlatamaz hale gelir; komün

topraklarını kullanamaz; yeni yöntemleri uygulamak için yeterince sermayesi ve bilgisi olmadığından ürünlerinin niteliği bakımından büyük toprak sahibine karşı mücadele edemez. Toprağını senyöre satmak zorundadır: Bunun sonunda da ya tarım proleteri haline gelir ya da çoğu kez kente gider, orada işçi olur ve bazen de –başarabilirse– kendisi sanayici olur. Sanayi, bu işletmelerin sağladığı el emeği olmaksızın gelişemezdi. Böylece, zengin hep daha zengin ve yoksul da daha yoksul hale gelir. Aristokrasi burjuvalaşır. Üretim ve satış, akılları fikirleri bundadır. Toprak gibi madenleri de işletirler. Dük Bridgewater, 1760'tan sonra, madenkömürü taşımak için kanallar yapmaya adar yaşamını. Ayrıca, büyük oğul hakkının sertliği yüzünden, büyük ailelerin en küçük çocukları, kendilerini hep daha çok ticarete ve mali işlere verirler. Böylece, *gentry* ile burjuvazi arasındaki karşıtlık gitgide azalır.

Ticaret altüst eder toplumu. İnsanların hızla zenginleşmeleri ahlaksızlığı artırır; yoksulların cinle, zenginlerin Porto şarabıyla başını döndüren genel bir ayyaşlık egemendir; sefihlik vardır; sert ya da can alıcı sahnelerden (boks, horoz dövüşü) zevk alma yaygınlaşır; siyasal yaşamda yalan, iftira, çürüyüp kokuşmuşluk, gerektiğinde şiddet ve başkaldırı olağan olup çıkar; bir an gelir, ulusal duygular bile kaybolur: "Fransızlar gelirse, param var dökerim önlerine. Savaşmak mı? Allah göstermesin!" O yıllardaki anlayışı gösteren bir sözdür bu. Bu hızlı zenginleşme, proletaryanın sefaleti ile Anglikan kilisenin ılımlılığının karşısında bir tepki olarak, düşünsel ve ahlaksal hareketlere yol açar dolaylı biçimde: Metodizm, Evanjelizm, insanseverlik gibi. "Wesley'in, açık havada ilk kez hitap ettiği, Galli maden işçileridir. Bütün bu yücegönüllü hareketler İngiltere'yi, 1740 yılından başlayarak, gitgide yenilerler; manevi güçleri, ulus, adalet, insanlık kaygısını canlandırırlar; ancak, öte yandan, proletaryaya sabır aşılarken burjuvaziye de hizmet etmiş olurlar. Ticaret, bilim ve sanatı da etkiler. Bilimsel hareketi yönlendiren, kimi meraklıların yanı sıra mürekkep yalamış burjuvalardır. İngiliz toplumunun başvurduğu onca Fransız ressam ve heykelcisinin yaptıklarına olan o büyük düşkünlük de bu zenginleşmeyle açıklanır; bir çıraklık aşamasından sonra pek özgün bir İngiliz resim okulu doğacaktır bundan.

Ticaret, biçimlendirdiği toplum aracılığıyla, idare ve politika yaşamını keyfince yönetir. Yerel yönetim zenginlerin elin-

dedir. Kral, yerel görevlileri büyük toprak sahipleri arasından seçer. Böylece her kontlukta, mülk sahiplerinin milislerine başkanlık eden bir vekil-lord, adli kararları yerine getiren bir şerif, vekil-lordun düzenlediği toprak sahiplerinden oluşan bir liste üzerinden seçilen sulh yargıçları vardır; adalet, asayiş, kamu yardımı ve yerel vergi işlerine bakanlar bu yargıçlardır. O devirde, "polis" bizim idare dediğimiz her şeyi kapsamaktadır. Böylece, bütün yerel yaşam zenginlere bağımlıdır ve bu zenginler arasında burjuvaların, daha fazla mülk edindikçe sayıları da artmaktadır; 1760 yılından başlayarak, Hint Kumpanyası'ndan zenginleşmiş görevliler, *nabab*lar da eklenir bunlara.

İngiltere, siyasal bakımdan anayasal monarşidir: Başta bir kral vardır; iki de meclis. Ne var ki, bu meclislerin ikisi de yalnızca zenginleri temsil etmektedir.

Lordlar Meclisi büyük senyörlerden oluşmaktadır: İçinde hemen hepsi aristokrasiden gelen –doğuştan– lordlar, piskoposlar ve başpiskoposlar vardır; onların yanı sıra kralın, ülkeye büyük hizmetlerde bulunmuş –ama yine zengin kişiler olan– İngilizler arasından –keyfince– seçtiği lordlar görüyoruz. Avam Meclisi, kentlerin ya da kasabaların ve kırsal kesimin ya da kontlukların, ayrıcalık ya da gelirlerine göre seçtikleri milletvekillerinden oluşuyor: Oy vermek için hali vakti yerinde olmak gerekmektedir. Uygulamada ise seçilebilenler yalnızca zenginlerdir. Oylama açıktır. Öyle olunca da "cepteki kasabalar"ın bütün evlerinin sahibi, giderek hıncını acı biçimde alabilecek büyük senyörün adayına nasıl olur da oy verilmez? Çevredeki toprakların çoğuna sahip ve iktisadi gücüne ek olarak yerel görevleri de elinde tutan, öyle olduğu için de dikkafalı seçmenlerin dünyasını zindana çevirebilecek büyük bir senyörü hoşnut etmemek mümkün mü? Öte yandan, feodal yaşamın çizgileri de sürmektedir. Toprak parçalarını parayla satın almış yığınla ortakçı aile, aynı zamanda koruyucuları olan senyörlerine yürekten bağlıdırlar. Son olarak, paraya güvenip satın almak vardır. Seçmenlerin sayısı da öyle pek yüksek değildir; bazı yerlerde, sözünü ettiğimiz ortakların varlarını yoklarını yitirmeleriyle düşmüştür bu sayı. Kasabaların ise, ortaçağdaki o nüfusları azalıp gitmiştir. Üç-beş seçmenden başka yoktur içlerinde; ama öyle de olsa, aynı sayıda milletvekili seçmeyi sürdürmektedirler. Bu "çürümüş kasabalar"ı, satın almak pek kolaydır. Böylece, zenginleşmiş burjuvalar milletvekili olabilmektedir.

İngiliz aristokrasisi bir oligarşidir.

Avam Meclisi'ndeki milletvekilleri, siyasal sorunları çözmek için değil, yerel grupların çıkarlarına, maddi çıkarlara ve ailelerin itibarına bir karşılık vermek üzere seçilmişlerdir. Çoğu kez ailenin yaşça büyükleri politika yapmaktadır; amaç da ailenin en küçükleri için hükümetten bir piskoposluk, gemi süvariliği, orduda rütbe, kolonilerde yöneticilik elde etmektir. Bunun gibi, çoğu kez şan ve şeref adına hareket edilmektedir. Partiler, sınırları pek belli olmayan gruplardan oluşan karmaşık topluluklardır. 1714'te Tory'ler, kralın ağırlığını gerçekten koymasını ve bakanlarını istediği gibi seçip azletmesini istiyorlardı. Özellikle istedikleri, tahta Stuart'lardan gelen birinin oturmasıydı; bu yüzden Yakubi dendi onlara. Devrimin büyük aileleri olan Whig'ler ise tersine, Avam Meclisi'nin tartışmasız üstünlüğüne inanıyor, bunun sonucu olarak da bakanların yalnızca azlinde değil, seçiminde de yetki sahibi olmasını istiyorlardı. Çok geçmedi, Whig'ler ile Tory'ler arasındaki farklılıklar silindi; yalnız, tahta Stuart'lardan birinin gelip gelmemesi ayırdı onları. Öte yandan, bu iki partide toplaşanlar, Avam Meclisi'nin üçte birini pek aşmıyordu. Milletvekillerinin aşağı yukarı üçte biri partisizdi; diğer üçte biri de hep hükümet için oy veriyordu. Partiler uygulamada, kendilerine yağlı bir kuyruk sağlayabilecek çapta bir şefin çevresinde biriken, yer kapma hırsıyla dolup taşan milletvekillerinin geçici toplaşmalarıydı aslında. Böylece, anayasal terazi, koşullara ya da insanlara göre, ya Avam Meclisi'nden ya da kraldan yana ağır basıyordu.

Önce, 1760 yılına değin Whig'ler üstün geldiler. Stuart'lar, mutlakiyetçi diye, Whig'lerce tahttan uzaklaştırılmışlardı ve Tory'ler, duraksamalı ve zaman zaman geriye dönüşlerle de olsa, Katolikliğe duydukları kin nedeniyle Whig'leri desteklemişlerdi. İngilizler, kral diye I. James'in torunlarından, Hannover seçmeni I. George'u (1714-1727) kabul ettiler. O ve onun oğlu II. George (1727-1760), Whig'lere dayandılar; çünkü Tory'ler, Stuart'lara bağlılık kuşkusu altındaydılar. Öte yandan, bu krallar Alman olarak kaldılar; akılları kendilerini seçenlerdeydi; İngilizce konuşamıyor ve sık sık İngiltere'den ayrılıyorlardı; ayyaşlıkları ve gözdelerinin entrikaları yüzünden de saygınlıkları yoktu. Bakanlarını çoğunluktaki partiden, Whig'ler arasından seçmek zorunda kaldılar ve onları, yönetimde alabildiğine serbest bıraktılar; bakanlar kuruluna bile katılmıyorlardı. Ancak, öyle de olsa

bir etkiyi sürdürdüler. Başbakan, çoğunluğunu sürdürmek istiyorsa, yalnızca en önemli oylamalarda milletvekillerini satın almakla yetinmeyip onlara, ailelerine, dostlarına, seçimi yürütenlere yer ve makam sağlamalıydı. Kral yığınla maliye, ordu ve donanma görevlisini istediği gibi seçiyor ve azlediyordu. Başbakan, parlamento çoğunluğuyla olduğu kadar onunla da uzlaşmak zorundaydı. Başbakan, öte yandan, gerek gördüğünde kral yararına da ayartmaya başvuruyordu: Krallık listesini, ailesi ve gözdeleri için aylıklar ve ödeneklerle şişirip oylatıyordu.

Her şey kişisel çıkara dayanıyordu.

Walpole (1721-1742) bu sistemi pek güzel uyguladı ve parlamentodaki kimi önde gelen üyeleri ve onların yandaşlarını doyurarak yönetimini sürdürdü.

William Pitt, işte bu baştan çıkarmaya karşı savaş açtı. Düşlediği, tüm eğilimlerdeki insanlardan oluşan ve yalnızca "genel çıkar" kaygısıyla hareket eden bir ulusal hükümetti. Fransa'ya karşı savaş, kamuoyunda bir eğilimi harekete geçirdi ve ona 1756'dan 1761 yılına değin istediği doğrultuda bir başbakanlık rolü oynattı; ulusun partilere dayattığı bu kişi hemen hemen bir diktatör olup çıktı. Ne var ki, başarı kazanılır kazanılmaz, III. George onu azletti. II. George'un torunu olan III. George (1760-1820) pek onurlu bir yaşam süren bir İngiliz oldu; görevlerini ciddiye alıyor ve üst krallık yetkilerini kullanmak istiyordu. O da ayartma yoluna başvurdu: Seçtiği Lord North, başbakan olarak 1770'ten 1782'ye değin görev yaptı; kendisi de otoriter bir hükümdar olarak hükmetmenin arkasından koştu. Ne var ki, Lord North'un 1782'deki istifasını kabul etmek zorunda kaldı; ancak, yine ayartma yoluyla bir Tory çoğunluğunu elde etti ve 1784'te, kendi bakanı, William Pitt'in oğlu İkinci Pitt'i dayattı.

Böylece, bütün siyasal yaşama ticaret egemendi. Avam Meclisi'nde ve Lordlar Meclisi'nde tartışılan temel sorunlar, borç alma, vergi ve gümrük sorunlarıydı. Walpole ticari gönenci sağladı; barışçı politikası bu gönenci tehlikeye düşürünce, Avam Meclisi'ndekiler, İspanya ve Fransa'ya karşı savaş açılmasını dayattılar ona, arkasından da istifasını istediler. Maliyeciler, tacirler, hükümetin toplandığı limanın hareketleriyle yaşayan ve her an başkaldırıya hazır Londra limanındaki halk: Birinci Pitt'e, kolonilerdeki rakip Fransa'ya karşı savaşı dayatan onlardır. Birinci Pitt, İngiliz dış politikasının formülünü verir: "Britanya'nın politikası, Britanya'nın ticaretidir." Ameri-

ka'da gümrük politikasının uğradığı başarısızlık, kolonilerin ve pazarlarının bir bölümünün kaybı, Lord North'un istifasına yol açar olmuştur. İkinci Pitt'i, kararsız Meclise kabul ettirebilen. Avam Meclisi bir karşı ağırlık olarak kalıyor ve hükümeti silip süpürmüyorsa, bakanlar kralın hizmetkârı olarak kalıyorlarsa nedeni şuydu: İngiliz rejimi, oligarşinin yararına çalışmaktadır.

Birleşik Eyaletler

Birleşik Eyaletler, yedi eyaletten oluşan bir federal cumhuriyettir. Bu cumhuriyette, ambarlarına ve taşımacılık yoluyla deniz ticaretine dayanarak burjuvazi büyük bir rol oynadı.

Ne var ki, tam bir çöküş içindedir bu eyaletler.

Çünkü İngilizler ile Fransızların rekabeti, onların ticaretini yıkıntıya götürmektedir; bu ticaret yalnızca Doğu Hint'te etkindir. Ticaretteki çöküş onların içerden bölünüşlerini de artırır. Bütün etkinlik Amsterdam'da merkezileşmiştir. Öteki deniz kentleri ile içerdeki tarımsal eyaletler, kıskançlıklarından, Amsterdam'ın ticaret politikasına karşı mücadele ederler ve onun burjuva oligarşisine karşı da İngiliz krallarının bağlaşığı olan Orange ailesi yararına Stathouderliğin yeniden kurulmasını isterler. Dışarıda, Birleşik Eyaletler büyük filolar ve güçlü ordular kurabilme yeteneğinde değildir artık. Takattan düşüş, Hollanda'nın gelirlerinin büyük bir bölümünün İngiltere'deki yatırımlardan gelmesi, Nederland'ın (Alçak Ülke) Fransızlarca fethedilmesi korkusu, onları İngilizlerle bağlaşıklık içinde tutar; o kadar ki, vasallığa yakın bir bağlaşıklıktır bu. 1787'de Prusyalıların bağlaşığı olan İngilizler, Fransa'nın dostu burjuva cumhuriyetçi partiyi yıkarlar ve Stathouder'i yeniden yerine oturturlar.

Fransa

Fransa İngiltere'den çok daha tarımsal bir ülke durumundadır.

Toprak, İngilizlerde olduğundan çok daha fazla, gelirin en büyük bölümünü sağlamakta; toprak mülkiyeti, özellikle soyluların elindekiler, onun sahiplerine toplumda bir yer ayırmaktadır. Toprak aristokrasisi, özellikle sarayda ve Paris'te yaşayan, malikânelerine ancak sürgün olarak giden soyca prensleri, dük

ve markilerden oluşan büyük soyluları içine almaktadır; bu aristokraside başpiskoposlar, piskoposlarla belli başlı rahipler, eyaletlerin orta ve küçük soyluları ile krallık görevlileri de vardır. Prensler ve önde gelenler, durumlarından sürekli hoşnutsuzdurlar. Nedir yakındıkları? Mutlak monarkın, kendilerine hiçbir siyasal rol vermediğinden sızlanırlar; ayrıca, bütün yetkileri elinde toplayan kral, onları, görevlileri aracılığıyla her türlü yerel yönetimden yoksun kılmıştır ve sadece senyörlük mallarına değgin yetkiler bırakmıştır kendilerine. Özgürlük, yani Fransa'nın aristokrasi eliyle yönetilmesini istemekle geçirirler zamanlarını. Küçük soylular, eyaletlerin yönetimleri konusunda onların görüşlerini paylaşırlar; bu ayrıcalıklı soyluların mali yükümlülüklere tâbi tutulması konusunda kralın bütün girişimlerini protesto etmek için de birleşirler onlarla; ancak, kralın yanı başındaki büyük soyluların, onursal makamları ve yetkileri ele geçirmelerine de karşı çıkarlar.

Hemen bütün soylular, öteki sınıflarla mücadele içindedirler. Nasıl?

Önce, burjuvalara karşı kendilerini savunmaktadırlar. Burjuvalar önem kazandıkları ölçüde, soylular doğuştan ayrıcalıklarının üstüne daha çok düşerler. Piskoposluklar, soylu ailelerin yaşça en küçük çocuklarına ayrılmıştır: Bir Bossuet bulunmaz bir kişidir. 1757'den itibaren ordudaki büyük rütbeleri soylulara ayırmak için çabalar harcanır; 1781'de, soyluluğun dört göbeği gereklidir. Soylular, köylülere karşı da mücadele etmektedirler. Aslında küçük soylular yoksul kişilerdir; çoğu kez, kahramanca savaştıkları orduda varlarını yoklarını yitirirler. Soyluluğun bu kanadı, askeri rolüne saygıyı sonuna değin sürdürür. 1760 yılından başlayarak, fiyatların sürekli yükselişi yüzünden, feodal ödentilerin büyük bir bölümü uzun zamandan beri paraca toplandığı için gelir aramak zorunda kalırlar ve ticaret yapmak, imalatta bulunmak, hatta ekip biçmek tehlikesiyle yüz yüze gelirler. Böylece, yüzyılın son otuz yılında gitgide daha çok, feodal haklarını olabildiğince artırma arayışı içine girerler. Derebeylik hukuku uzmanları, onlar için eski belgelerde unutulmuş hakları araştırırlar. Feodal rejim daha da ağırlaşır. Orta soylular ile büyük soylular da aynı şeyi yaparlar; dahası, sayısı azalmış ve öyle olduğu için de değeri artmış koruları kullanma hakları arasından çekip çıkarırlar ve geniş fundalıkları da ekilir topraklar ve otlaklar haline getirirler. Fizyokratların etkisi,

1760 yılından sonra onları buna sevk eder. Kimi soylular köy topluluklarıyla, ortak toprakların üçte ikisini ya da üçte birini kapama olanağı veren sözleşmeler yaparlar. Öyle de olsa, toprağı çevirme hareketi sınırlıdır. Fransa, bir küçük köylü işletmesi ülkesi olarak kalır. Böylece, soylular yüzyılın sonuna doğru, köylülerin gitgide artan kinine hedef olurlar.

Ne var ki, iktidarı elinden almak istedikleri krala karşı, soylular filozofların yazılarında bazı kavramlar bulurlar: Sözleşme, doğal haklar, fizyokratik kuram; vaktiyle bilmedikleri kanıtlardır bunlar. Böylece soylular bilinçlidir şimdi, haklı olmanın güçlendirici inanışı içindedirler.

Krala karşı kılıç soylularını kaftan soyluları, yani kralın satmayı sürdürdüğü belli başlı kamu görevleri sahipleri desteklemektedir; destekleyiciler arasında özellikle yüksek adalet divanları görevlileri, yani parlamento vardır. Parlamento üyelerinin makamları çoğu kez babadan oğula geçmektedir ve her halükârda az sayıda ve hepsi de aynı olan aileler arasında satılıp durmaktadır. Parlamento üyeleri kapalı bir dünya, bir kast oluştururlar. Kılıç soylularına hor bakarlar; onlar da onlara. Ancak, kılıç soyluları gibi toprak sahibi olduklarından, ayrıcalıklarına, özellikle mali ayrıcalıklarına onlar gibi pek düşkündürler; evlilik yoluyla bağlılık kurmuşlardır bu zümreyle ve çocuklarından çoğu askerlik mesleğine gelip girmişlerdir; işte bütün bu nedenlerden dolayı parlamento üyeleri ile kılıç soylularının çıkarları birçok noktada ortaktır. Devlette yönlendirici bir rol, krallık işlemlerini denetleme iddiasındadırlar ve öyle olduğu için de monarşinin bütün reform girişimlerine karşı azgın bir muhalefeti sürdürür dururlar.

Kralın kişiliğine karşı en korkunç yergiler, en pespaye iftiralar işte bu iki zümreden gelir.

Bu sınıfların karşısında tacir burjuvazi yükselmektedir. Bu sınıf, 17. yüzyılın büyük "aydın despotları'nın, IV. Henri'nin, XIII. Louis'nin, XIV. Louis'nin çabalarından yararlanmaktadır. 18. yüzyılın başlarında ise, Law'un girişimi işlere bir atılım getirir.

Toplam dış ticaret, 1716'da 215 milyon lirayken (172 milyon Avrupa, 43 milyon öteki ülkeler için) 1740'ta 430 milyon liraya (306 ve 124) ve 1756'da da 616 milyon liraya (412 ve 204) çıkar. Yedi Yıl Savaşları'nın başarısızlıklarından sonra etkinlik yeniden artar. 1777'de dışsatım

259 milyon, dışalım 207 milyon liradır; 1789'da dışsatım 354 milyon, dışalım 301 milyon liradır. En çok kazanç getiren ticaret, dış ticarettir: 1713 yılında elde tek bir gemi kalmamışken, şimdi 3.500'den fazla gemi yelken açmaktadır. Saint-Malo, Lorient, Rouen, Le Havre, Nantes, La Rochelle, Bordeaux, Marsilya limanları tam bir gönenç içindedir. Sömürgelerden gelen ürünler, özellikle Santo Domingo'nun şekeri ile romu, siyah Afrikalı ticareti gözde öğelerdir. Biriken sermaye, limanların çevresinde bir sanayinin merkezileşmesine de yol açar: Rouen'ın çevresinde pamuklu, Bretagne limanlarının çevresinde tül, Marsilya ile Séte limanlarının çevresinde ise kumaş üretimi yoğunlaşmıştır. Armatör ve tacirler, Bordeaux'da ve Nantes'ta damıtımevleri, arıtımevleri, gemi yapım tezgâhları, krallık çapında da çelikhaneler, kâğıt imalathaneleri, maden kömürü ocakları açarlar: Yüzyılın sonlarına doğru maşinizmin ve sanayide merkezileşmenin ilk girişimleri işte buralardan gelecektir. Soylular da öykünür onlara: Bu burjuvaların işlerine sermaye yatırırlar, demir ve kömür madenlerinden, demir fabrikalarından faiz alırlar.

Toplum burjuvalaşır. Burjuva ruhu ve anlayışı edebiyata, sanata, soyluların bir bölümüne girer. 1750 yılından başlayarak giysi siyahtır; aristokrasi ile burjuvaziyi ayırmak güçleşir artık. XVI. Louis döneminde soylular kılıç taşımaz olurlar, ellerinde burjuvaların taşıdığı yalın bir baston vardır sadece. Perukalarını çıkarıp atarlar. Kimisi yalın davranışlar içindedir; bir prens prenses olan eşini şöyle takdim eder: "Evlatlarım, işte karım!"

Burjuvalar, işlerinde özgürlük, doğuştan ayrıcalıkların kaldırılmasını, kanunların yapılmasına katılmayı, bütçenin ve krallık politikasının denetimini isterler; ancak, bunların yanı sıra birçok senyörlük hakkının sürmesi ve topraklarının çevrilmesi de istedikleri arasındadır, çünkü fief satın almış yığınla burjuva vardır. Krallık yönetimi çok şey yapmaktadır burjuvalar için: 1722'de kurulmuş ticaret dairesi, istatistikler düzenler, tacirlere yardım eder. Ticaret konseyi öncülük eder, götürür. Bir ileri bir geri, yavaş yavaş engeller azalır, tüzükler yumuşar. Haberleşmeler ve gidiş geliş kolaylaştırılır: Naiplik döneminde köprüler ve şoseler dairesi kurulur; 1738'de yolların düzgün tutulması amacıyla krallık angaryası konur; yığınla yol yapılır, geçit hakları azaltılır; birçok kez, tahıl ticareti özgürlüğü ilan edilir ve bu, üretimi artırırken, toprak sahibi köylülerin de işine gelen bir önlem olur. 1750'de Fizyokratların etkisiyle krallık yönetimi

imalat tüzüklerini hafifletir; bazı tüzük maddelerini kaldırırken bazısını da ihtiyatla uygular. 1776'da bile bir an, Turgot, yeni işletmelerin açılışını ve yeni yöntemlerin kullanılmasını köstekleyen meslek korporasyonlarını ve bu korporasyonların özel mahkemelerini (*jurande*) kaldırtır. 1779 yılından başlayarak, ileri gelen kişilerin eyalet meclisleri yoluyla yönetime katılması denemelerine girişilir.

Ne var ki, hükümet daha ileriye gidemedi. Korporasyonlar çabucak yeniden kuruldular. 1786'da İngilizlerle yıkım getiren bir ticaret sözleşmesi imzalandı: bu sözleşme, İngiliz fabrikalarının üretimleri için gümrük haklarını % 12'ye değin indiriyordu; Fransız mallarına oranla çok daha ucuza geldiğinden İngiliz ürünleri ortalığı istila etti ve korkunç bir bunalıma yol açtı. Yerel ve ulusal işlerde burjuvalara pek az katılım sağlandı; doğaldır ki, burjuvalar da hoşnut kalmadılar bundan.

Krallık yönetimi, gelişmelere yeterince uyamadı; nedeni de baş yokluğuydu. Gerçekten önce, 1715'te bir Naiplik kurulması gerekiyordu: Kral XV. Louis (1715-1774) 5 yaşındaydı. 1722'de erginlik yaşına erişinceye kadar Dük d'Orléans naip olarak yönetti; dük, 1723'te ölünceye kadar dizginleri tuttu; arkasından 1726'ya değin Bourbon soyundan bir dük ve son olarak da 1726'dan 1743'e değin lalası Kardinal Fleury işleri yönlendirdi. O sırada 33 yaşında olan XV. Louis, devleti kendisinin yöneteceğini ilan etti; ne var ki elinden gelmedi. Bu güzel, zeki, bilgili, yücegönüllü kral hiç de Michelet'nin dediği gibi canavar değildi; yaradılışı ve yetişmesi gereği çekingen, ürkek, giderek pısırıktı. Gerekli enerji ve direnci hiçbir zaman gösteremedi. Kendini her bakımdan ailesine, bakanlarına, onların eline ve bu arada metreslerinin (1741'den 1744'e değin Düşes de Châteauroux ve Madame de Vintimille, 1744 yılından başlayarak Markiz de Pompadour, 1769 yılından sonra da Kontes du Barry) eline bıraktı. Torunu XVI. Louis (1744-1789) cesur bir insan, iyi bir çilingir, tam bir aile reisi, halkını seven bir kişi, tahta oturmuş bir burjuvaydı; ne var ki, iradesinin zayıflığıyla ünlü kaldı.

Her iki kral da iyiyi gördüler ama gereğini yerine getiremediler.

Monarşi, reformlara girişerek de mutlakiyetçi kalabilirdi. Neydi yapılması gereken? Aristokrasinin mali ayrıcalıklarının kaldırılması; herkesin her işe ve göreve girmesi; yoksul köylü ve işçileri zenginlere teslim etmemek için yumuşatılmış bir

iktisadi liberalizmin kurulması; iç gümrüklerin, ölçü ve para farklılıklarının, eyaletlerdeki değişken örflerin ulusal yaşama, özellikle iktisadi yaşama engeller koyduğu bir krallıkta birliğin yaratılması. Monarşi bunları yapmadı. Gerçi Lorraine'le (1776) Korsika'yı (1768) ülkeye kattı; ne var ki, Lorraine, krallığın yanı sıra kendi gümrüklerini sürdürdü ve Kutsal İmparatorluk'la da serbestçe ticaret yaptı.

Aristokrasileri kırmak gerekiyordu. Her iki kral bunu yapmak için yeterince iradeyi hiçbir zaman gösteremediler. Prens ve düklerin aristokrasisi hükümet etmekte yeteneksizliğini ortaya koydu. Naip Dük d'Orléans, XIV. Louis'nin burjuva bakanlarının yerine büyük soylulardan oluşan kurullar geçirmişti. Ne var ki onların yetersizliği patlak verdi. 1718 yılından başlayarak, bakanlar tekrar işbaşına getirildiler. Ancak, büyük soylular, saraydaki entrikalarıyla, parlamentolarla yaptıkları antlaşmalarla bir tehlike olarak kaldılar.

Parlamentolar, bütün reform girişimlerini başarısızlığa uğrattılar. Dük d'Orléans 1715'te, XIV. Louis'nin vasiyetnamesine karşın, kralı uyarma hakkını yeniden tanıdı onlara. Artık, Paris parlamentosu, kralın fermanlarını yeniden istediği kadar geciktirebiliyordu. İş öylesine can sıkıcı bir hal aldı ki, naip, uyarma hakkını 1718'de yeniden sınırladı. Ne var ki, bu yetki sonra yeniden tanındı ve bazen askıya alınarak, bazen sınırlanarak, parlamentolara vergi reformları konusunda aralıksız bir muhalefetin kapısını açtı. Krallık hükümeti birçok kez bütün uyrukların gelirlerine oranla vergiye bağlanmalarını denedi; gitgide daha fazla yönetmeye başlamış bir devletin artan giderlerini karşılamanın tek yoluydu bu. Parlamenterler, prenslerin, piskoposların, eyalet soylularının, giderek tüm ayrıcalıklıların desteğiyle, kralın iradesine karşı –var güçleriyle– muhalefete başladılar. Fermanları kayda geçirmeyi reddederek, krala karşı uyarılarda bulunarak, köylüleri doğrudan doğruya eyleme geçirerek halkı kışkırtıyor; hiçbir şeyden anlamayan bir halkın aşağı tabakalarını ayaklandırıyorlardı. Çeşitli vergileri ve yardımları başarısızlığa uğrattılar. Kamuoyunu da yanlarına aldılar; çünkü –ağza kuvvet– demeçlerde bulunuyorlardı: Kralın uyrukları "köle değil, özgür insanlardı"; "vergi tufanı"na karşı savaşıyorlardı; kralın politikasına karşı bütün muhalifleri destekliyorlardı, örneğin 1764'te yasaklanacak Cizvitlere karşı Jansenistlerden yana çıkıyorlardı. Ne var ki, düşündükleri

kendi ayrıcalıklarıydı aslında; onları kitlelerin üstüne çıkaran ayrımlar ve çıkarlardı. Hatta krallığın bütün parlamentolarıyla bir arada bir heyet oluşturduklarını, yasama iktidarına katılma ve kralın iradesine muhalefet etme hakları olduğunu ileri sürüyorlardı.

Kral zaman zaman Paris parlamentosunu sürgüne yollar, sonra yeniden çağırır. Son olarak, Adalet Bakanı Maupeou, adli makamların parayla satılması usulünü kaldırdı ve parlamento üyeleri yerine ücretli yargıçlar koydu. Ne yazık ki, XVI. Louis, parlamentoları, bir yatıştırma zihniyetiyle, 1774'te yeniden kurdu. Ancak, Paris parlamentosu monarşinin temel kanunlarına, parlamentoların haklarına ve eyaletlerle yaptıkları sözleşmelere, paraca yardımların États-Généraux'ca oylanması gerekliliğine dayanırken, kral parlamentoyu 1788'de tatil etti, dağıttı ve fermanları kayda geçirme yetkisini krala tam bağlı kişilerden oluşan bir divana bıraktı.

Öyle olunca da devrim, ayrıcalıklıların başkaldırmasıyla başladı. Parlamento üyeleri, soylularla bağlaşık olarak, parlamento bulunan bütün kentlerde, Grenoble'da, Rennes'de halkı ayaklandırdılar. Dauphiné'nin eyalet meclisleri Vizille'de toplanıp vergi ödemeyi reddettiler. Kral da États-Généraux'yu 1 Mayıs 1789'da toplantıya çağırmak zorunda kaldı.

Ne var ki, bu sırada millet ikiye ayrılır: Soyca prensler ve önde gelenler, çağrının eski biçimlere göre yapılmasını ve –ruhban, soylular, Tiers-État diye– zümrelere göre oy verilmesini isterler; ayrıcalıklılara çoğunluğu sağlayacak da böyle bir oylamadır. Kentten kente anlaşıp bir "milli parti" yaratmış olan burjuvalar bir milli meclis istedikleri için Tiers-État temsilcilerinin sayısının iki katına çıkarılmasını isterler; onlara göre oylama kişi başına olmalıdır ve böylesi bir oylama kendilerine çoğunluk sağlayacaktır. Kral, bu iki kata çıkarmayı 1788 yılı Aralık'ında tanır.

Öteki sınıfların eylemi de kendini gösterir; bu eylem, proletaryanın bir başkaldırısı gibi ortaya çıkar. İşsizliğe yol açan 1786 tarihli antlaşma, 1787 ve 1788 yıllarının kötü hasatları fiyatların yükselişini daha da hızlandırır; emekçinin bütçesinin % 50'sini çekip alan ekmek, bu kez % 80'ini götürmektedir. Dilencilerin ve başıboşların sayısı artar. Senyöre, zengine, önde gelen kişilere karşı korkunç bir kin patlar ansızın. Başkaldırılar; şatolara, burjuvalara ve –elinde tahıl biriktirmiş– beyzadelere karşı

saldırılar vardır. 27 Nisan 1789 günü, Paris'in Saint-Antoine varoşunda, renkli kâğıt fabrikası Réveillon yağmalanır. Hükümet gereken tepkiyi göstermez; çünkü görevliler saygınlığını yitirmiştir, orduda da tam bir birlik yoktur.

États-Généraux için seçimler, 1789'da, hemen hemen genel oyla ve zümre başına yapılır. Seçmenler dilediklerini dile getiren "şikâyetnameler" (*Cahiers de Doléance*) yazmaktadırlar. Neler vardır içlerinde? Bir anayasa, bireysel özgürlük, hoşgörü, haklarda eşitlik, vergi oylaması için États-Généraux'nun belli aralıklarla toplanması, merkeziyetçiliğe son verilmesi, özellikle mülk sahiplerince seçilecek eyalet ve belediye meclisleri, eyaletlerin ayrıcalıklarına ve özgürlüklerine saygı, krala yürütme gücü, kralla millete de yasama gücü. Böylece, ayrıcalıklıların programının çoğu, kralın reformların başını çekmesindeki yeteneksizliği yüzünden burjuvalarca kabul edilmiş bulunuyordu.

Öte yandan, 17. yüzyıla oranla 18. yüzyıl, savaşların daha az olduğu bir dönemdi ve uyuşmazlıkların yıkıntıları da eskilerinki kadar ağır değildi: Polonya veraset savaşları (1733-1738), Avusturya mirasçılık savaşları (1740-1748), Yedi Yıl Savaşları (1756-1763), hemen hepsi bu kadardı; Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1778-1783) özel olarak pahalıya oturmuşsa, Necker'in oyunları yüzündendir. Fiyatlarda uzun süreden beri görülen yükseliş, bir olasılıkla Amerikan gümüş madenlerinin ürünlerinin işin içine girmesiyle 1730'da yeniden başladı. Bu yükseliş kârı da beraberinde getirdi, işletmeleri yüreklendirdi: Bu, ekonomide kendiliğinden bir açılıp serpilme dönemi oldu. İklim koşulları iyiydi, kıtlıklara daha az rastlandı ve olduğunda da eskisi gibi korkunç değildi; salgın hastalıklardan kırımlar, iktisadi ve sosyal yıkıntılarıyla nadirleşti, sonra da kayboldu. Ticaret kapitalizmi gelişti; nüfus arttı, kentleşme çoğaldı, burjuvazinin sayı ve etki bakımından önemi arttı; bunun yanı sıra ideolojisi ağır ağır kendini dayattı. Bu koşullarda 17. yüzyılın hükümet tipi, en azından sürekli olarak, gerekli değildi artık. Oysa saray savaş yönetimini sürdürdü. Dük d'Orléans'ın kişisel tutkularını da örten Polysynodie (1715-1718) savaş yönetiminin bir grup aristokratın hizmetine koşulmasıydı bir bakıma. Öte yandan saray, vergide bir değişikliği zorlamanın, yani ayrıcalıklar temeline dayanan bir vergi dağılımından eşitlik temeline dayanan bir vergi dağılımına gitmenin bilincine açıkça varmadı; hukuksal açıdan feodal kalmış olan mülkiyetin ortadan kaldı-

rılıp liberal bir mülkiyete gitmenin de bilincinde olamadı. Bir gönenç ve –görece de olsa– bir barış döneminde, hiçbir reform iradesi taşımadan bir savaş yönetimini sürdürme, 18. yüzyıl Fransa'sının iniş çıkışlarının nedenlerinden biri oldu. Fiyatlarda yükseliş, 1770 ile 1787 yılları arasında bir anda kesintiye uğradı; bu ise, monarşinin vergi yükünü çekilmez hale getirdi ve bütün bir siyasal ve sosyal sistemi sarstı.

Saray, belediye görevlerinin parayla satılması ve miras yoluyla geçmesi rejimiyle, denetimli seçimler rejimi arasında kararsız, sürekli sallandı durdu; birinci rejim, bir avuç mülk sahibine kamu gücünü –babadan oğula– elinde tutma olanağını verirken; ikincisi, entrika, dalavere ve karışıklıklara yol açıyor, parlamento giderek yeteneksiz ve tutkulu insanları görev başına getiriyordu. Eğilim, kentlerin çoğunda oligarşik niteliğe bürünmüş genel meclisleri az sayıda önde gelen kişiden oluşan kuruluşlara indirme yönünde gelişti gitgide; önde gelen kişiler, servetlerinden çok, yetenek ve sosyal görevleriyle göze çarpıyorlardı. Belediye sistemini seçim temeli üzerinde birleştirme amacını taşıyan Marly Fermanı (1765), bu bakımdan ilginçtir; bu karar, serbest meslek ve görevlerin üstünlüğünü sağlıyordu. Ne var ki, Fontainebleau Fermanı (1771) görevlerin parayla satılması ve miras yoluyla geçmesi usulünü yeniden yürürlüğe koydu.

İdari vesayet de sertliğini sürdürdü.

> Meslek kuruluşları, XVI. Louis'ye değin temelde bir değişikliğe uğramaksızın varlıklarını korudular. Fizyokratlardan esinlenen Maliye Genel Denetimcisi Turgot onları birçok kötülüğün kaynağı olarak görüyordu. Başta devlet için böyleydiler: Çünkü, uyguladıkları tekel imalatçıların sayısını düşürdüğünden, ticareti ve "sanayi çalışmaları"nı azaltıyorlardı; işçiler için böyleydiler: Çünkü rekabeti yok ettikleri için ücret kaybına yol açıyorlardı; kent halkı için böyleydiler: Çünkü en basit bir iş için onları başka toplulukların işçilerine başvurmak zorunda bırakıyor ve sonunda da kalitesi düşük bir çalışma uğruna daha yüksek ücret ödüyorlardı. "Çalışma hakkı"na "her insanın özelliği" ve bunun da "bütün nitelikler içinde en başta geleni, en kutsal ve en zamanaşımına uğramayanı" olarak bakan Turgot, "her insanın, hatta yabancıların tüm krallıkta, hoşlarına gidecek her türlü ticareti, her türlü sanat ve mesleği yerine getirebileceklerini, hatta bunların birkaçını bir arada yapabileceklerini açıkladı; "bütün tacir ve zanaatkâr kuruluşlarını kaldırdı (Versailles Fermanı, 1776 Şubat'ı).

Turgot'nun ayrılışından sonra 1776 Ağustos'unda çıkarılan bir başka ferman, bu reformu değişikliğe uğrattı, ama ortadan kaldırmadı. Paris'te 21 meslek grubu serbest kalıyordu, 44 yeni meslek kuruluşu da aralarında benzerlik bulunan ve o güne değin de birbirinden ayrı olan meslekleri birleştiriyordu. Ferman, yeni kuruluşları kadınlara, kızlara ve yabancılara da açıyordu; bir kişinin birçok mesleğe sahip olması ve onları bütün krallıkta yerine getirebilmesi olanağını tanıyordu; yeni düzenlemeleri öngörüyordu ve söz konusu olan, ortaya şaheser koymak değildi; ferman, buna karşılık hayır derneklerini ve çıraklıkla kalfalıkları yasakladı.

Böylece kral, meslek kuruluşlarıyla ilgili eski sistemde iyi adına olanları koruyup sürdürdüğü inancındaydı: İç disiplin, ustaların işçiler üzerindeki otoritesi, devlete yardım; bunun yanı sıra Turgot'nun fermanının getirdikleri de saklı tutulmuş oluyordu: Özgürlük ve rekabet! Ferman, öte yandan işçilere karşı ustalardan yanaydı.

Ağustos fermanının hükümleri bazı kentlere de yaygınlaştırıldı. Böylece, Turgot'nun eseri ortadan kaldırılmadı.

Görevli kuruluşlarına gelince... XIV. Louis'nin vasiyetnamesini değiştirmek amacıyla naip, 1715 Eylül'ünden başlayarak, kralı uyarma hakkına getirilmiş kısıtlamaları kaldırdı. Parlamentolar muhalefetlerine yeniden başladılar. Bu kuruluşlar sosyal planda yükseldiklerinden ve üyeleri de çıkarlarıyla duygularını beyzadelerinkileriyle gitgide karıştırdıklarından, parlamentolar devlet işlerini denetleme konusunda bütün eski savlarını yeniden ele aldılar ve geliştirdiler; ne var ki, yetkilerinden, hükümetten gelen her türlü reformlara karşı aptalca ve kısır bir muhalefet adına yararlandılar; böylesi bir muhalefet adına kralın fermanlarını, demeç ve açık mektuplarını durdurdular, reddettiler ya da değişikliğe uğrattılar. Birçok kez fermanlar, kralı uyarma hakkının sayısını yeniden sınırlandırdı ve parlamentolara devlet işleriyle kendiliğinden uğraşmayı yasakladılar. Duraksamalı bir hükümetin karşısında olan kör bir kamuoyunun da desteklediği parlamentolar, bu fermanları umursamadılar. Dahası, bütün parlamentolar, bir tek heyet oluşturdukları inancındaydılar; kralın tek kurulu, onların oluşturdukları bu heyetti. Yedi Yıl Savaşları boyunca mali işlerde gerçek bir tekel elde ettiler sonunda. Ne var ki, bundan yararlanmasını bilemediler. Krala bağlı bir senyör olan Dük d'Aiguilon'a karşı Bretagne yöneticisi olarak yetkisini kötüye

kullandığı suçlamasıyla açılan dava, parlamento için "idarenin sırlarını, kralın emirlerinin yerine getirilmesini mahkemelerin teftişine tâbi tutma"yı deneme fırsatı yarattı; bunun gibi, kralın görevlileri, görevlerinin yerine getirilmesinde yargıçlar önünde sorumlu tutulacaklardı ve hükümetle idare, yargı gücünün denetimine tâbi olacaktı. Böylece, Maliye Bakanı Maupeou, Paris parlamentosunu dağıttı (Ocak 1771), yargı yetkisini de istediği gibi görevden alabileceği kişilerden oluşan altı yüksek kurul kurarak sınırlandırdı; kanunları sicile geçirmek, otomatik basit bir işlem olup çıkıyordu böylece. Son olarak, bir görevlinin görevini satması halinde kral, onun yerine geçecek kişiyi seçme hakkını kendinde saklı tuttu. Bu yararlı reformlarla muhalefet yenilgiye uğradı. 1774 yılı başlarında savaş kazanılmıştı. Ne var ki, 27 Nisan'da XV. Louis öldü. Yerine geçen XVI. Louis'nin hiçbir devlet anlayışı yoktu. Tuttu, her şeyi eski haline getirdi. Parlamentolar gerici muhalefetlerine yeniden başladılar. Bütün reformcu fermanları durdurdular. Kral fermanları, emirnameleri, kralın demeç ve açık mektuplarını denetleme yetkisini parlamentolardan alıp –üyelerinin hepsi de kralca seçilmiş– tek bir divana veren fermanı sicile kaydettirmek zorunda bırakıldı (8 Mayıs 1788). Bir başka ferman, "uyuşmazlığın yargılaması"nı "idari taraftan ayırıyor, bazı mahkemelere (*présidiaux* ile *bailliages*); tüm idareyi de devlet konseyine ve eyalet meclislerine veriyordu. Saklı tutulan görevliler, sular ve ormanlar ile tuz ambarları görevlileri, artık basit idareciler olarak, krala uyarıda bulunma yoluna başvurma ile muhalefet haklarını kaybediyorlardı. Bu fermanlar, aristokratik bir başkaldırıya yol açtı; devrimi de bu başlatacaktır. États-Généraux'nun 1 Mayıs 1789'da toplantıya çağrılması tarihini saptayan 8 Ağustos 1788 tarihli kurul kararı, yukarıda sözünü ettiğimiz divanı da askıya alır.

1789 yılında toplanacak États-Généraux, kralın kafasında 1614-1615 yıllarındakinden farklı değildi: Aynı yapı, aynı danışma yetkisi ve aynı usuller. Ne var ki, seçimler tam bir sınıfsal tablo ortaya koyuyorlardı: 1318 temsilciden ruhban zümresi 326, soylular 330, Tiers-État da onların iki katı, 661 temsilcilik kazanmıştı. Ruhban zümresi içinde duygu ve çıkarları çoğu kez Tiers-État ile ortak olan papazlar çoğunluktaydı; Tiers-État'da en önemli grup ise liberal mesleklerden olanlarınkiydi.

Bu sosyal yapı değişikliği, Tiers-État'nın temsilcilerine, temel düşüncelerinden birini dayatma olanağını verdi: Zümre

ve lonca yapısını yıkmak; rahipleri, beyzadeleri sıradan yurttaşlar durumuna indirmek. Bir usul değişikliği için harcadıkları çabanın da altında yatan amaç buydu: Değişik salonlarda zümreler halinde tartışmak yerine bir tek salonda, "Meclis" halinde bir arada tartışmak; çünkü "Meclisin özü eşitliktir". Krallığın düzenlemesindeki bir boşluk işlerine yaradı; Tiers-État için hiçbir özel salon öngörülmemişti. Öyle olunca, onlar da üç zümrenin bir arada oturum yaptıkları büyük salonda toplandılar ve salona da "Ulusal Salon" adını verdiler. Dinleyici halkı da aldılar bu salona. Bu halk için Tiers-État, çok geçmeden États-Généraux'yu tek başına temsil eder göründü. Bu anlayışın da yardımıyla, Tiers-État, 17 Haziran'da kendini Ulusal Meclis ilan edecektir; 23 Haziran'da kralın da katıldığı bir oturumdan sonra öteki zümreler de onlara katılınca, 9 Temmuz'da bu Ulusal Meclis kendisini "kurucu" olarak tanıtacaktır dünyaya.

Bir sınıflar meclisidir bu ve egemen olan da burjuva sınıfıdır.

GÜNEY AVRUPA

18. yüzyılda Fransa İngiltere'nin gerisindedir; İspanya ile Portekiz ondan da geridedirler. İtalya ise gelişme düzeyi bakımından alacalı bulacalı bir görünüm içindedir.

İspanya

İspanya, 1715 yılında hâlâ tam bir çöküşün içindeydi; krallar, senyörlerin siyasal iktidarlarına son vermişler, ama ülkeyi bir ortaçağ ülkesi olmaktan da bütünüyle kurtaramamışlardı. Ülke sayısız kanunun, örfün ve tüzüğün içinde kemikleşip gitmişti. İspanya'nın ekonomide oynadığı rol ise şuydu: İngiltere'ye, Fransa'ya, kuzeybatı ülkelerine koyunlarının yününü, madenlerini, kolonilerinden gelen altını ve gümüşü yolluyor ve karşılığında da kendisinde olmayan mamul maddeleri alıyordu.

Reformlar, ilke olarak mutlak, giderek kanunların üstünde olan hükümdarlardan geliyordu ancak. Bourbon'lardan gelen krallar böylesi reformları gerçekleştiren kişiler oldular: XIV. Louis'nin torunu olan V. Felipe, çocukları VI. Fernando (1735-1759) ve özellikle III. Carlos. Napoli'de yirmi yıl hükümdarlık ettikten ve orada birçok reform yaptıktan sonra 1759'da İspanya tahtına oturan bu sonuncu kral, açık fikirli ve pratikten anlayan

bir insandı. Bütün bu hükümdarlar Fransız düşüncelerini ve 17. yüzyıl Fransa'sının büyük aydın despotlarının davranışlarını getirdiler İspanya'ya.

Krallar Fransız usulü bir monarşi yönetimi kurdular. Kurullarını başlıca iki kurulun otoritesine tâbi tuttular: "Hint Kurulu" ile "Kastilya Kurulu" Bu kurullara, kendi otoritelerini bakanları aracılığıyla dayattılar; bu bakanlar da Kont d'Aranda (1766-1773) gibi bazen Fransız düşünceleriyle yoğrulmuş soylular, ama özellikle burjuvalardı: İtalyan Alberoni (1726-1736), Floridablanca'nın kontu olan Jose Monino ve 1762 yılından beri etkisi artan Campomanes gibi... Emirleri her eyalette, Fransa'da olduğu gibi maliye ve genel idareyle yükümlü bir görevli, orduya kumanda eden bir general ve adalet işlerine bakan bir mahkeme yerine getiriyordu; her üçü de bir öteki olmaksızın güçsüzdü ve karşılıklı olarak da birbirlerini gözetliyorlardı.

Öteki kuruluşlara gelince... Etkinliği süren engizisyon hükümete boyun eğmek zorunda kaldı. Kral, önce yılın sekiz ayı, sonra bütünüyle piskoposların seçimi yetkisini elinde tuttu. Cizvitler, 1767 yılında ortadan kaldırıldılar: Kralları öldürme niyeti taşıdıkları, daha çok da monarşik hukuka karşı düşünceler yaydıkları suçlaması altındaydılar; III. Carlos, Papa'dan onların bütün ülkede kaldırılması yetkisini de aldı (1773).

Krallar, ticareti ve sanayiyi gerçek bir kolbertizm uygulayarak geliştirmeye çalıştılar: Krallık imalathaneleri; yabancı teknisyenlerin çağrılması; özel imalathaneleri paraca yardım ve gümrük himayesi yoluyla destekleme; ticaret ortaklıkları kurma; çalışmayı yeniden başköşeye oturtmak için 1765 yılından başlayarak iktisadi ve yurtsever ortaklıklar yaratma; yollar ve kanallar açma; artık ciddi nedenler olmaksızın toprak sahiplerinin kovamayacakları çiftlik kiracılarını korurken (1768) küçük mülkiyet sahiplerine de koyunlarını yaylaya çıkaran sürü sahiplerine karşı tarlalarını çitleme hakkı verme. Bütün bunların sonunda öylesine hızlı ilerlemeler oldu ki, İspanyollarda girişim ruhu uyandı ve iktisadi ortaklıklar –1770 yılından başlayarak– daha fazla özgürlük istediler: Hükümet, 1775'ten sonra iç gümrükleri, Cadiz'in ticari tekelini ortadan kaldırdı ve kolonilerle ticareti İspanya'nın 13 limanına açtı. İspanya, geniş ölçüde dışarıya bağımlı kalsa da kumaş, ipek ve pamuk fabrikaları her yanda görülmeye başlandı. 1779'dan başlayarak Fransız kumaşları, ipeklileri ve pamukluları aranmaz oldu. 1788'de İspanya,

Amerika'daki kolonilere, dışardan aldığı mamul maddeden çok daha fazla mamul madde yollar oldu. Nüfus 5 milyondan 10 milyona çıktı. Donanma ve ordu henüz yeterince talimli olmasalar da yenileştirildiler.

Ne var ki, pahalıya mal olur bütün bunlar: Bütçe dengesizdir; III. Carlos yığınla vergi kiralamasına son verir ve vergi gelirini görevlilerine toplatarak artırmak ister. Ama öte yandan soylularla ruhbanı vergiye bağlayamaz. Vergilerin sayısını çoğaltır; bir banka girişiminde bulunursa da Law'un bankası gibi başarısızlığa uğrar. 1789'da İspanya tam bir mali bunalım içindedir ve geçirdiği değişiklik henüz varacağı yere varamamıştır.

Portekiz

Uzun bir süredir kolonilerle Avrupa arasında aracı durumunda olan Portekiz, bu rolünün öteki güçlerin rekabeti yüzünden sona erdiğini görür: Şarap ve Brezilya kerestesinden ibaret olan dışsatımı, artık yalnızca İngiltere'yedir; daha önceki yılların ticaretinden bir sanayi yaratmak ve tarımını yenileştirmek için yararlanamamıştır. İktisadi ve sosyal bakımdan ortaçağlı bir ülke durumundadır. Bununla beraber, atılgan bir hükümdar olan I. Jose (1750-1777) zamanında sert bir reformcu, Carvalho engizisyonun belini kırar: Engizisyon artık hükümetin izni olmaksızın insanları ateşte yakamayacaktır ve böylece, yenilik yanlılarını kurtarır (1751); politikasına karşı çıkan Cizvitleri de komplo suçlamasıyla ülkeden kovar (1759). Başka yaptıkları da vardır: Kamu görevlilerini –ayrıcasız– bütün Portekizlilere açar; okullar kurar ve üniversitelere yeni biçimleri sokar; imalathaneler açar, ticareti artırır; bir donanma yaptırır, orduyu yeniden örgütler, kaleler kurdurur. Eserini Kraliçe I. Maria sürdürmez gerçi, ama reformu ortadan da kaldırılmaz.

Bu iki ülkede, hükümetlerin çabaları geçen yüzyıldaki Fransız hükümetlerin çabalarını hatırlatır; Fransa, İngiltere'ye oranla bir yüzyıl geride ise, İspanya ile Portekiz de Fransa'ya oranla bir yüzyıl kadar geridedir.

İtalya

Birçok devlete bölünmüş bir halde olan İtalya, önemli coğrafi keşiflerin ve büyük okyanus ticaretindeki genişlemenin

acısını çekmektedir hâlâ. Denizci sitelerin görece önemi hayli azalmıştır. Öte yandan, bir Frank limanı olan Toscana'daki Livorno dışında hepsi çöküş halindedir; çünkü hepsi, İngilizlerin, Fransızların, Avusturyalıların iktisadi rekabetinin kurbanıdır ve hepsi sanayileşmiş ülkelerin gerisinde kalmanın eksikliği içindedir; bunun yanı sıra başıboşluğun getirdiği alışkanlıklar ve büyük gönenç dönemlerinde yaptıkları harcamaların zorlukları vardır hepsinde. Cenova ve Venedik iki tacir kenttir ve her ikisi de cumhuriyettir. Ne var ki, Venedik aristokrasisi, eskiden tepeden tırnağa burjuva alışkanlıklarına sahip olduğu halde ticaretten kaçmaktadır ve Venedik, Avrupa'nın en güzel bayramlarının yapıldığı bir yerdir. "Ve karnavalı Venedik'te geçirdim!": Voltaire'in krallarının dilinde pelesenktir bu.

İtalya'daki öteki devletler tarım ülkesidirler monarşiyle yönetilirler: Bu monarşilerde prensler aristokratlara, Fransa'da olduğu gibi yalnızca büyük bir sosyal otorite değil, yerel yönetimin geniş bir bölümünü de bırakmıştır. Bu soylular aylaktır ve çoğu kez kokuşmuştur. Kentler bitkisel bir yaşam içindedir; burjuvaların sayısı fazla değildir, olanı da yoksul ve etkisizdir. Köylüler her yanda geri ve sefil bir haldedirler.

Mutlakıyet eğilimindeki prensler, "aydın despotlar"dır çoğu kez, ancak, bir ayrım yapmak gerekir: Papalık devletlerinin teokratik hükümeti maddi sorunlara sırtını çevirmiştir; bunlar, yarımadanın en kötü yönetilen, en sefil devletleridir. Napoli Krallığı'nda Bourbon'lar, önce Charles (1739-1759), arkasından Ferdinand, Bakan Tanucci ile reformlara girişirler: Cizvitleri ortadan kaldırmaya kalkarlar (1773); bilime ve kitapçılara karşı çıkan birtakım dinci tarikatların ve kişilerin etkisiyle mücadele ederler; servaja son verirler. Ne var ki, soyluları vergiye bağlayamazlar ve ülke, angarya ve öteki senyörlük haklarının ezdiği yarıcıların iyi ekip biçemedikleri hesapsız mülklerle kaplanmış halde kalır. Toscana'da daha liberal bir politika uygulanır: Korporasyonların ortadan kaldırılması; geçici olarak tahıl dışsatımına izin vermek; bazı bataklıkların kurutulması sermaye birikimine, ticari işletmelerin açılmasına olanak sağlar, özetle bir uyanışı haber verir. Lombardiya'da Avusturyalılar, halka pek ağır gelen vergi kiralamasını kaldırırlar ve doğrudan vergi koyarlar; kadastro yaparlar; gümrükleri indirirler ve Milano'yu bir alışveriş yeri haline getirirler; bu ise Pietro Verri'nin çevresinde bir küçük burjuva azınlığı yaratacaktır.

Bu iki ülkede senyörlük hakları hafifletilmiştir ve –soylularla kilisenin elindekiler de içinde olmak üzere– hemen bütün topraklar vergiye bağlanmıştır.

Sardinya Krallığı, en güçlü ve en ileride olanıydı. Köylüler orada daha önceden özgürlüklerini elde etmişlerdi. Kral, feodal haklarını parasını vererek satın almayı örgütledi (1771). Soylular topraklarında oturur ve tarımı düzeltirler; yarıcılık kiracılık yararına olmak üzere geriler. Topraklar tarım kapitalistlerinin, mülk sahiplerinin ya da büyük çiftlik kiracılarının elinde toplanır. Kral, yolları geliştirir; krallığını, Fransa ile İtalya, İtalya ile İsviçre arasında bir ticari aracı haline getirmeyi dener. Tutumludur; şöhreti olan 30.000 kişilik bir ordusu vardır; geleceği de parlaktır.

Bütüne bakıldığında, mutlakıyette daha ileri gitmiş hükümdarlar İtalya'yı ilerletmektedir; ne var ki, burjuvazinin eksikliği hep duyulmaktadır.

ORTA AVRUPA

Orta Avrupa'da İsviçre ile Germen ve Tuna ülkelerini ayrı ayrı incelemeli.

İsviçre

"Helvetik Birlik" bağımsız 13 kantondan oluşan pek gevşek bir federasyondu; bağımsızlıklarında alabildiğine kıskanç olan bu kantonlar, aralarında Katolik ve Protestan diye dince de bölünmüşlerdi. Yönetim biçimi cumhuriyetti. Alpler'in geçitlerine götüren geçiş noktalarında gelişmiş kentlerin hayli yoksul, ama düzlükte yaşayanlardan çok daha güçlü bir burjuvazisi vardı; siyasal haklarla sosyal yararları kendine ayırmış bir soylular zümresi de yaşıyordu bu kentlerde.

Kantonlar arasında ve her kantonun içinde sürekli bir çekişme görüyoruz.

Kentler ve köyler arasında da...

Germen ve Tuna ülkeleri

Orta Avrupa'nın içine ne denli dalınırsa, zamanın akışı bakımından o denli geriye gidilir; ortaçağa en yakın bir bölgedir bu.

Nasıl?

Gerçekten, ülkelerin çoğu hâlâ üretimleri zayıf birer tarım ülkesidir ve pek ağır bir senyörlük rejimine tâbidir. Elbe'nin batısında servaj bazı yerlerde ortadan kalkmış ya da bir parça yumuşamıştır; ancak, doğuda sertliğinden yitirmemiştir ve özgürlüğünü kazanmış köylüler nadirdir. Aristokrasi, insanlara kendi tarlalarını bile ekip biçecek kadar zaman bırakmayan angaryalarını; vergi ve ödentileri, fırın, değirmen, sıkma aleti gibi tekelleri; adaleti ve asayişi yerine getirmeyi sürdürmektedir. Bu aristokrasi yetkilerini Fransa'da olduğundan çok daha ağır kullanıyordu; uygulamada, bütün yerel yönetimi –İspanya ve İtalya'da hâlâ sıkça rastlandığı gibi– elinde tutuyordu; ancak, bunlarla da yetinmiyor, hükümdarlar orduda ve idarede bütün makamları soylulara ayırıyorlardı. Bazı devletlerde, özellikle yüzyılın sonlarına doğru, aşağı sınıflardan bazı bakanlar çıkmadı değil; öyle de olsa, aristokrasi bütün olarak her şeyi kendisine ayırıp sakladı.

Sosyal sınıflar birbirinden pek kopuk ve mesafelidir. Sınıfların her şeye karşın gitgide birbirine karıştığı İngiltere'den, yüzyılın ikinci yarısında böyle bir olayın ortaya çıktığı Fransa'dan farklı olarak, soylular, burjuvalar, zanaatkârlar, köylüler, birbirinden ayrı yaşıyor, her sınıf kendinden aşağıda olanı horluyordu; sıralar tutulmuş, mesafeler korunmuştu.

Krallar, soyluların bağlılığından hoşnut haldedirler. İktidarlarını artırmada, daha ileri Batı ülkelerinde (İngiltere, Fransa) doğmuş iktisadi ve siyasal tekniklerden yararlanmaktadırlar; bunu yaparken, hele filozofların sözlüğünden yararlanırken, hatta Batıdakilerden de ilerde, modern devletler izlenimi bırakırlar; oysa çok daha önceki aşamalardan geçmektedirler gerçekte.

Her birine ayrı ayrı bakmakta yarar var.

Kutsal İmparatorluk

Sınırları Almanya'nın sınırlarıyla örtüşmeyen Kutsal Roma Germen İmparatorluğu bir görüntüdür sadece. Feodal ufalanma bu imparatorlukta geniş ölçüde yürürlüktedir. Habsburg Hanedanı'nın başı olan imparator, ilke olarak Charlemagne'ın ve Augustus'un mirasçısıdır. Ne var ki, 1763'te 9 seçmenin oyuyla seçilmiştir: Bu seçmenler Bohemya, Saksonya, Brandenburg, Hannover, Bavyera, Palatinat'dır; üç de ruhban seçmen

vardır, Mainz, Trier ve Köln. Seçim, prenslere güvence vermeye zorlamıştır onu ve yabancı müdahalesi hep gündemdedir: İmparatorluğu bir devlet yapamamıştır. Westfalya antlaşmaları (1648) bir uluslararası hukuk ilkesi gibi, imparatorluktaki prenslerin egemenliğini saklı tutar, giderek pek gevşek bir konfederasyon düzeyine indirger onu. İmparatorun iktidarı bir meclis, Diyet tarafından sınırlanmıştır: Regensburg'da toplanan bu meclis yönetir; savaşı ya da barışı o ilan eder ve antlaşmaları imzalar. Aslında seçmenlerin, prenslerin ve kentlerin temsilcilerini bir araya getiren Diyet, bütün bunlar çıkar çatışması içinde ve imparatora da karşı oldukları için etkin bir rol oynayamaz durumdadır. Dahası, Kutsal İmparatorluğun ana parçası olan Almanya'da, fazladan 343 bölüm vardır: Bunun 30'u devlettir; onların yanı sıra prenslikler, serbest kentler, imparatorun doğrudan vasalları olan şövalye toprakları görüyoruz. Ren'in sol yakasında ise Fransız etkisini kuvvetle duyan 117 küçücük devlet yer alır.

Özetle, bir toz bulutudur görülen!

Bütün hükümdarlar, İngiltere'de 16. yüzyılda Elizabeth'in, Fransa'da da 17. yüzyılda XIV. Louis'nin ortaya koydukları örneğe öykünme çabası içindedirler: Prensliklerini mutlak merkezi, bürokratik bir devlet haline getirmeyi denerler; ayrıcalıkları ortadan kaldırarak, mali eşitliği kurarak, William Petty'den ve Colbert'den esinlenmiş merkantilizmi uygulayarak güçlerini geliştirmenin özlemi içindedirler. Devlet, her parçasını sağlayıp bir sanayi yaratmak ve böylece bir burjuvazi yetiştirmek ister. İmparatorluğun 51 serbest kentinde, belki de komşu devletlerde olup bitenlerin etkisi altında, burjuvazi yükselmekte, zenginleşmekte, yeni ticaret akımları yeşermekte ve bilgiyle güzelliğe duyduğu açlığın sonucu, büyük bir düşünsel etkinliğe açılmaktadır kapılar. Leipzig, Frankfurt, Mannheim, Hamburg sanat ve araştırma merkezleri olurlar; Weimar, Gotha, Jena gibi küçük, ama önemli kentler de vardır.

İmparator unvanı sıradan bir unvandır ve Habsburg'lar, özellikle ellerinde tuttukları topraklarla güçlüdürler. Kimler vardır aralarında? 1740 yılına değin VI. Karl, sonra kızı Maria-Theresia (1740-1780), onu torunu II. Joseph izler; bu sonuncusu, Valor 1764 yılından itibaren imparator ve anası aracılığıyla hükümete katılır. Bunun gibi, II. Joseph Avusturya arşidüküdür, Bohemya ve Macaristan kralıdır; ülkesinin genişliği Fran-

sız kralınınki kadardır ve hemen hemen onunki kadar nüfusu vardır; ancak, ona beş misli daha az gelir getirir bu halklar, öyle istenildiği gibi de boyun eğmezler. Acayip bir ortaçağ görüntüsünü sergileyen Habsburg toprakları, Kuzey Denizi'nden Rus ovasına ve Orta Almanya'dan Po Ovası'na ve Adriyatik'e değin serpilip dağılmış parçalardan oluşmuştur. Bu birbirinden farklı parçalar arasında ilişkiler ağır ve güçtür ve yığınla halk, Avusturyalılar, Macarlar, Rumenler, İtalyanlar, Çekler, Slovenler, Flamanlar, Valonlar örf, dil ve din bakımından pek farklıdırlar, birbirlerinden, öyle oldukları için de birbirlerini tanımazlar. Bu halkların her biri Habsburg'lara değişik sözleşmelerle bağlanmıştır; özerktirler; soylularla ruhbandan oluşan yerel meclisleri ülkenin özgürlüklerini ve ayrıcalıklarını savunurlar ve özellikle olabildiğince daha az vergi vermenin kaygısındadırlar. Her halk, yöneticilerini soylular arasından kendisi seçer; iktidar bu soyluların elindedir ve yalnızca kentlerde burjuvalar, kendi seçtikleri majistralar marifetiyle yönetilirler. "Habsburg'lu" diyebileceğimiz yığınla kurum da vardır. Viyana'da genel politikaya, maliye ve ticarete, savaşa bakan üç kurul; Bohemya, Macaristan, miras yoluyla geçen devletler (Avusturya ve ona bağlı olanlar) için üç bakanlık; Flandre ve İtalya için de iki kurul görüyoruz. Ne var ki, gelenekler ve yerel özellikler karşısında bunlar hemen hemen iktidarsızdır.

VI. Karl, Habsburg'lara her şeyden önce sahip oldukları ülkelerin bölünmezliğini sağladı. Ağabeyi ile kendisinin erkek mirasçıları olmadığı için Pragmatik Onay (*Sanctio Pragmatica*, 1713) adı verilen fermanla erkek mirasçısı bulunmadığında, kadın mirasçılığa hak tanıdı; öyle de olsa Bohemya'da, Milano Dukalığı'nda ve belki Avusturya'da bile tahta kadınların geçmesi söz konusu değildi. İmparatorluğa giren bütün ülkelerin bölünmezliğinin altını yeniden çizen bu belge, parçalanış tehlikelerini uzaklaştıran yeni bir sözleşme oldu ve 1919'a değin sürdü.

VI. Karl, monarşiye yeni kolaylıklar sağlamak amacıyla tekele sahip ortaklıklar sistemine başvurdu: Bunlar, Hint ve Çin ticareti için kurulan Oostende Kumpanyası (1772) ile Trieste'de kurulan Doğu Kumpanyası idi. Birinci ortaklık, İngilizlerle Hollandalıların düşmanlıkları yüzünden başarısızlığa uğradı. Ne var ki, Macarların hassasiyeti ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşların yol açtığı itibar kaybı yüzünden daha fazla bir şey de yapamadı.

Maria-Theresia, özellikle Avusturya Veraset Savaşları ile (1740-1748) –Silezya'yı terk edip imparatorlukta bir dağılışı önleyerek başarıya ulaştığı– Yedi Yıl Savaşları'ndan (1756-1763) sonra, başbakanı Kaunitz ve oğlu Joseph'in yardımlarıyla reform tasarılarını yeniden ele aldı. Yuvarlak pembe yüzlü, sofu, "yurdun anası" diye halkın sevip saydığı, gerçekçi, olabilecek direnişleri değerlendirmesini bilen Maria-Theresia, değişikliklere ağır ve sessizlik içinde girişmeyi istiyordu. Merkeziyetçiliği getirir; var olan kurumların en üstüne, bütün kararları alan bir devlet konseyi yerleştirir. Tacın görevlileri, birkaç eyalette doğrudan doğruya uygularlar bu kararları. Macaristan Diyeti'ni olabildiğince az toplantıya çağırır. Merkantilizmi uygular; bir sanayi yaratmaya zorlamak amacıyla imparatorluğa mamul madde girişini ve hammadde çıkışını, el emeğinin yurttan kaçıp gitmesini yasaklar. Kendine ait topraklarda köylüleri, küçük mülkiyet sahipleri haline getirir; ne var ki, öteki senyörler bu örneği izlemezler. Yalnızca köylüler ve babadan oğula geçen yönetimler için de olsa, askerlik yoklamasını getirir. Maliyeyi reforma tâbi tutamaz. Hoşgörü konusunda bazı kararsızlıklar geçirir. 1774 yılından beri Macaristan'ın Katolik olmayan çevreleri, dinsel ayinler izlemekle yükümlü tutulmuyorlardı ve hasta başına bir Katolik rahip çağırmak zorunda değildiler. Romalı olmaktan çok, Avusturyalı bir kilise kurma niyetini taşıdı; 1767 yılından başlayarak hiçbir Papalık mektubu, hükümdarın izni olmaksızın Avusturya topraklarına giremedi. Son olarak, eğitimde reform yapar.

Ne var ki, bütün bunlar kısmi girişimlerdir.

Başına taç giymiş bir çileci olan oğlu II. Joseph, bir sistem ve mantık içinde düşünüp hareket eden kişiydi, ancak halkların duygularını göz önünde tutmuyordu. Halkları bir araya getirip eritmek amacıyla içine çeşitli tarihsel birimlerin gelip katıldığı idari bölümler arasında bir hiyerarşi kurdu; eyaletler halklara bölündü. Eyalet yöneticileri üniversite bitirmiş olmalıydılar (1787): Küçük soylular ve burjuvazi, devlet dairelerinde görev alabiliyorlardı; ancak, yüksek makamlar büyük soylu ailelerin oluyordu. İdare ve okullardaki dil olarak bütün halklara Almanca dayatıldı.

1781 Hoşgörü Fermanı ile Katolikler, Luther'ciler, Calvin'ciler ve Ortodokslar arasında eşitlik kurdu; Yahudiler özel rejime tâbi tutuldu. Öyle de olsa, Roma'dan bağımsız bir ulusal

kilise düşledi ve hoşgörürlüğü, Katoliklere karşı bir hoşgörüsüzlüğe dönüştü: Onları, ilahiyatın savsaklandığı devlet okullarına girmeye zorlayarak, ilahiyat kitaplarını yok ederek (1784), haccı ve ayinleri yasaklayarak vicdanları incitip yaraladı. Çoğu manastırı yararsız diye kapattı; yarısına yakınının da mallarını elinden aldı (1786-1788).

Merkantilizmi –büyük bölümüyle– sürdürdü; ancak, ticaret özgürlüğüne doğru da geliştirdi: Rusya'yla ticaret sözleşmesi yaptı; ticaret tekellerini kaldırdı; içerde tahıl ticaretini serbest bıraktı; fabrika ve dükkân açma özgürlüğü tanıdı (1782). Köylülere özgürlük verdi ve onları –bir vergi karşılığında– toprağın babadan oğula sahibi yaptı. Senyörlük tekellerini kaldırdı; angaryaların yerine de paraca ödentiler koydu (1783-1788). Kendi malikânelerini ve manastır topraklarını parçalayıp büyük çiftlikler haline getirdi.

Vergi önünde eşitliği sağlamak için bir kadastro kurdu (1789); askerlik yoklamasını Macaristan'a değin yaydı, halkları birbirinin içinde eritip kaynaştırmak için Macaristan'da Alman mahalleleri ve başka yerlerde de Macar mahalleleri kurdu.

Ne var ki, hızla yaptı bunları: Merkeziyetçilik ve askerlik yoklaması uygulamasıyla bütün uyrukları arasında hoşnutsuzluğa yol açtı; din politikasıyla Katolikleri kırdı; aldığı siyasal önlemler yüzünden köylüler başkaldırıp yağmaladılar. 1788 yılından başlayarak bir protesto ve başkaldırı fırtınası esti imparatorluğun üstünde: En tehlikelisi de bunlar içinde Nederland'da olanıydı; orada gelenekçi Katoliklerle reformcu liberaller imparatora karşı birleştiler. Reformların çoğu terk edilmek zorunda kaldı; sadece köylülerin özgürlüğü sürdü.

Prusya

Buna karşılık Prusya'da Hohenzollern'ler tam bir başarıya ulaştılar.

Niçin?

Onların da ellerindeki topraklar, Polonya'dan Ren'e değin lime lime serpilmişti; öyle de olsa, bunların çoğu Almanya ovasında toplanmıştır: Bu ovanın batısında Germenler oturur; doğuda onlara Slavlar da karışmıştır; ne var ki, daha az uygarlaşmış ve daha az sanayileşmiş bu Slavlar kralların vurduğu damgaya kolayca uyarlar. Bir başka neden de şudur: II. Friedrich, zaferler kazanmış kahramanların saygınlığına sahipti ki, Avusturyalılarda bu yoktu.

Önce "çavuş kral" diye adlandırılan I. Friedrich-Wilhelm'i (1713-1740) görüyoruz. Beyin kanaması geçirmiş heybetli bir sütun, fazla tütün kullanmak ve alkollü içkiyle azotlu yiyecekler yüzünden sinirleri sürekli bozuk, ailesinin ve uyruklarının başında bir terör gibi esen bu hükümdar, bir fetih savaşları aracı hazırlar; böylesi savaşlar da Prusya'nın ulusal zanaatıdır zaten. Edebiyattan ve felsefeden tiksinen bu adam için boş şeylerdir bunlar; elle tutulur gerçeklerden hoşlanır. Yıkıp tüketecek bir çalışmanın altına sokar kendini; her şeyi bizzat görmek ister ve herkese düşünmeden boyun eğmeyi dayatır. Maaşlarını bol bol ödediği görevlilerini çalışmaya ve düzenli davranışa zorlar. Kolonileştirmeye kalkarak nüfusu artırır; Hollandalı, Fransız, yabancıları çeker ve onlara araç, hayvan, tohum sağlayarak yüzlerce köy kurar. Krallığın nüfusu 2.400.000'e ulaşır. Merkantilizm yoluyla sanayiyi geliştirmeyi dener; içeride kullanılsın diye dışarıya yün satışını yasaklar. Alabildiğine tutumluluğu sayesinde orduyu geliştirir. Herkes için askerlik hizmeti ilkesini koyar. Berlin'de 1722 yılında kurulan Kadeler Akademisi'nin disipline soktuğu sıradan soylular, her denemeye hazır subay kadroları yetiştirir. Her alayın bir mahallesi, bir çevresi vardır, insan malzemesini oradan çeker alır ve feodal bağ, disiplini güçlendirir. Prusya, herkesin ordu için çalıştığı uçsuz bucaksız bir talimgâhtır: Köylüler besler bu talimgâhı, zanaatkârlar giydirir ve silahlandırır; soylular da komuta ederler.

Buna karşılık oğlu, o kısa boylu, ince yapılı, kesik burun ve dudaklı, sinsi ve kalleş II. Friedrich (1712-1786) zafere tutkun, edebiyatı ve felsefeyi seven bir kişiydi ve yetenekli bir yazardı. Uzun süre babasıyla ağız dalaşı içinde yaşadı; çünkü babası, onun "küçük bir marki" olacağından korkuyordu. Ne var ki, baba-oğul aynı temel düşünceleri paylaştılar: İç idarenin amacı, ordunun gitgide gücünün artmasıydı; ordu ve fetihleri gerçekleştirmeliydi; fetihlerse, yeni fetihler adına devletin gücünü çoğaltacaktı. Friedrich, 1740'tan 1763'e değin Avusturya'ya karşı savaş ve Silezya'nın ele geçirilmesiyle uğraştı. 1763'te, savaşların sonunda halkın beşte biri eriyip tükenmiş, her şey yıkılmış, fiyatlar yükselmiş, sefalet ayyuka çıkmıştı; inançsızlık, düzensizlik ve anarşi kol geziyordu her yanda.

II. Friedrich, yakılıp yıkılmış bölgelere, daha sonra da Polonya'dan alınan topraklara, öteki Alman ülkelerinden, özel-

likle Mecklenburg'la Suab'lardan gelen kolonları yolladı; ayrıca para, tohum, yiyecek, at verdi ve ipotekli ödüncü örgütledi. Prusya, 1774 yılında, yılda 2 milyon talerlik buğday satıyordu dışarıya.

Dışarıya yün satımını, içeriye lüks nesneler girmesini yasakladı; gümrükleri yükseltti; işletmelere para yardımı yaptı, tekeller tanıdı. Ancak, öte yandan, koşulları gerçekleşir gerçekleşmez, üretimin rekabet yoluyla hızlanması için serbestliği kurdu. Bütün sanayiler ilerlediler: Sac yapımı, kumaşçılık, porselenler, kadifeler yılda 30 milyon taler getirir oldu. Kanallar Vistül'ü Elbe'ye bağladı; 1.300 Prusya gemisi ince bez, kumaş, kereste ve buğday taşıyordu. 1785'te Friedrich, Birleşik Devletler'le bir ticaret antlaşması imzaladı.

Fransız de Launay de gümrükleri örgütledi; ekmek, et, bira, şarap, yabancı mallar, lüks nesneler üzerine dolaylı vergiler koydu; ne olduğunu anlamadan herkes ödedi bunları. De Launay, devlet tekellerini de kurdu. Savaş hazinesi hep doluydu.

II. Friedrich, hoşgörülü oldu; öğretimin örgütlenmesi için Cizvitleri bile kabul etti ülkeye. İlköğretimi, uygulamalı ortaöğretimi ve Berlin Akademisi'ni örgütledi.

Çoğu kez zorla askere almayla kurulmuş ordusu, askeri okullardan mezun soylularca yönetiliyordu; ilkbahar ve sonbahar manevralarıyla talim gören, topçu birlikleriyle iyice güçlendirilmiş bu ordu, Fransız örneğinde olduğu gibi, bir sıra kalelerle korunuyordu.

II. Friedrich Prusya devletinde, kanunların birleştirilmesi için hazırlıklar yaptı; ne var ki, bu konuda genel bir yasayı, kendisine halef olan kişi yayımladı.

Bütün bu yapılan edilenleri bir rakam özetler: 1786'da krallığın nüfusu 6 milyona ulaşmıştı.

Ama her şey de güzel değildi. Bir manevi çöküş olmuştu. Bilgin Förster Berlinlilerden söz ederken şöyle diyordu: "Bir arada oluş ve ince zevklerden tat alış, onlarda cinsel nazlara, açık saçıklığa, bir tür açgözlülüğe dönüşüp soysuzlaşır; düşünce özgürlüğü, Aydınlanma aşkı, başıbozukluk ve laubalilik olup çıkar... Kadınlar, genellikle baştan çıkmışlardır." Yığınla gezginin de görüşü budur. Para her şeyi elde edebiliyordu. Mirabeau şöyle diyecektir Prusya hakkında: "Olgunluğa erişmeden önce çürümüş!"

Ne var ki, herkes krala boyun eğiyordu; takatinin son haddine değin ödüyordu; ordu Avrupa'nın en güçlü ordusuydu ve II. Friedrich-Wilhelm'in yobazlığı, ortaya konmuş eseri öyle pek sarsamadı.

KUZEY AVRUPA

Kuzey Avrupa'da Danimarka ile İsveç var.

Danimarka

Danimarka da dağınık parçalardan oluşuyor: Jutland, adalar, Norveç, güneyde –1767 yılında Schleswig ve Holstein dukalıkları karşılığında alınmış– Oldenburg. Devletin ortası boğazlar; limanlar çok ve gönençli, etkin bir deniz ticareti görüyoruz. Toprak aristokrasisinin karşısında ticaret burjuvazisi büyük bir etki kazanmıştı. Çeşitli ilişkiler, ülkeye Alman, İngiliz ve Fransızların düşüncelerini getirmişti.

Krallar IV. Frederik (1699-1730), VI. Christian (1730-1746), V. Frederik (1746-1766), VII. Christian (1766-1808) özellikle de son ikisi gerçek birer aydın despottur. Böyledirler; çünkü bir sınıfı ötekinin karşısına çıkarırken, aristokrasinin elinden bütün siyasal iktidarı almayı da başardılar. Ne var ki, yalnız 1787'de, birçok bahtsız girişimden sonra servaj kaldırıldı ve köylüler – feodal haklara bütünüyle bağlı kaldıkları halde– özgür ilan edildiler. Bununla beraber, 1750 yılından beri, kimi büyük toprak sahipleri köylülerini angaryadan kurtarıyor ve kiracılara dönüştürüyorlardı onları. Krallar, merkantilist bir politika uyguladılar. Korumacılık sanayiyi geliştirdi; 1732'de Asya Kumpanyası, 1733'te Batı Hint ve Cine Kumpanyası kuruldu; 1736'da da Kopenhag Bankası açıldı. VI. Christian ile V. Frederik okullar, akademiler, bilimsel kurumlar kurdular. Bununla beraber soylular güçlü kalmışlardı: 1772'de bir punduna getirip krala, yardımcısı Struensee'yi mahkûm ettirdiler ve reformlar geçici olarak yüz geri etti. Aslında yan yana birbirinden farklı iki ülke vardır: Dış yüzünü burjuvazinin etkin deniz ticareti biçimlendirirken, içerisine tarım aristokrasisi egemendir ve birincisinin gelişmesinin sonuçları, ikincisi üzerinde ancak ağır ağır kendini hissettirmektedir.

Bir ara Baltık Denizi'ni bir "İsveç gölü" haline getiren ve bu denizin karşı kıyısında hâlâ toprakları olan İsveç, büyük deniz ticareti sonucu daha da değişmiş bir ülkeydi. Pek nitelikli demir madenleri, büyük ormanlar, Skåne'nin buğday yetiştiren zengin toprakları dış ticareti canlı tutuyorlardı. Bütün bunlardan yararlananlar, soylularla zengin bir burjuva sınıfıydı; öyle olduğu için de birbirine alabildiğine yakın sınıflardı bunlar.

Köylüler özgürdü ve halleri vakitleri yerindeydi.

Soylular, burjuvalar, burjuva kökenli Luther'ci ruhban enflasyondan, ticaretin çöküşünden, savaş borçlarını ödemek için servetleri üzerine konan vergilerden hoşnutsuzdular; öyle oldukları için de savaş meraklısı XII. Karl (1682-1718) zamanında mutlak bir hal almış krallık iktidarını sınırlamayı istediler. Köylüler aslında mutlakıyete yatkındılar; ne var ki, uzun savaşlar, sürekli askere gidiş ülkenin nüfusunu gitgide azaltmıştı; böylece tarlalara insan yetmiyordu; bu sınıf zayıf düşmüştü ve eğitimsizliği siyasal bir rol oynama olanağı vermiyordu ona. Öteki üç sınıf tahta mirasçılık hakkındaki belirsizlikten yararlandılar. XII. Karl 1718'de ölünce, dört zümrenin temsilcilerinden oluşan Diyet, büyük kız kardeşin oğullarının haklarına hiç aldırış etmeden, XII. Karl'ın ikinci kız kardeşi Ulrika Eleonora'yı (1718-1720) kraliçe olarak seçti; ancak, karşılığında da kraliçe 1719 tarihli anayasayı kabul etti. İsveç bir cumhuriyet ve kralı da bir cumhurbaşkanı oldu. Diyet, kanunları çoğunluğa göre ayarlıyor ve içinde soyluların, ruhbanın ve burjuvaların da bulunduğu 50 kişilik gizli bir komite atıyordu, yürütme gücü onundu; ayrıca, kralın seçeceği bir senato için adaylar sunuyordu, toplantılar arasında yürütmeye bakan da bu senatoydu; kral, çoğunluğa uymak zorundaydı ve sadece oyu iki oy değerindeydi.

Parti mücadeleleri yüzünden bu yönetim güçsüz oldu. Savaşların yıkıp tükettiği küçük soylular, "özgürlük dönemi"nde çoğalmış kamu görevlilerinin arkasına düşmek zorunda kaldılar. İsveç soyluları bürokratikti. Makam elde etmek ve ilerlemek için soylular, aralarında etki ve iktidar kavgası yapan birkaç büyük senyörün adamı olup çıktılar.

Senyörler de bu yandaşlarının ücretini ödemek ve onları çoğaltmak için tutup –Rus, İngiliz, Fransız– yabancıların hizmetine girdiler. "Bereliler" partisi İngiltere'ye, sonra da –1763 yılından başlayarak– Rusya'ya bağlandı; "Şapkalılar" partisi,

Fransa'nın hizmetini kabul etti. İşler öylesine yolundaydı ki, 1763 yılında II. Katerina ile II. Friedrich İsveç Anayasası'nı sürdürmek için gizli bir antlaşma imzaladılar; çünkü bu anayasa, krallık iktidarını hiçe indirirken, anarşinin ömrünü uzatıyordu; böylece, anayasayı "Bereliler" için güvenceye bağlamış oldular.

Durum, 1772'de öylesine vahim bir renge büründü ki, Kral III. Gustav tahta çıktığında, halkın ve askerlerin desteğiyle bir hükümet darbesi yaptı ve yeni bir anayasa dayattı. Buna göre kral, bakanlarını seçmede yeniden söz sahibi oluyordu; senatoya sadece danışmacı bir rol tanındı; Diyet ise yeni vergilerin konulmasına ve savaş ilanına katılıyordu. Fransa'da uzun süre yaşamış olan III. Gustav, bir aydın despot gibi davrandı. İşkenceye son verdi; yabancı göçmenlere din özgürlüğü tanıdı; tahıl ticaretine serbestlik getirdi; ilköğretimi geliştirdi, yazar ve sanatçıları destekleyip yüreklendirdi; İsveç Akademisi'ni kurdu; bir savaş donanması yaptırdı ve orduyu yeniden örgütledi. Fransız etkisi baskın hale geldi. Ne var ki, vergilerdeki ağırlık ve soyluları koruyup kayırma, halkı kışkırtıyordu; sonra bu kayırma, soyluları da krala yaklaştırmış değildi. Nitekim, II. Katerina'nın altınlarının harekete geçirdiği soylular, Ruslarla tam savaş halindeyken (1788), başkaldırıp İsveç ordusunu olduğu yerde durdurdular; amaçları da 1719 tarihli eski anayasayı yeniden getirmekti. Bunun üzerine, III. Gustav öteki üç zümrenin ulusal duygularına çağrıda bulundu; zor kullandı ve duruma egemen oldu.

Ne var ki, soylular 1792'de, bir maskeli baloda hançerleyeceklerdi onu.

DOĞU AVRUPA

Doğu Avrupa'da Polonya, Osmanlılar ve Rusya var. Önce Polonya'dan başlayalım.

Polonya

Uçsuz bucaksız bir ovanın parçası, doğal hiçbir sınırı olmayan, istilalara açık Polonya, kaybolma tehdidi altında bir devlettir. Tarihe ters düşen bir varlık, yitip gitmiş zamanlardan arta kalmış bir kalıntıdır bu; çoğu yönden, Fransa'da ilk Capet'leri hatırlatır insana. Bu devlette ulusal birlik yoktur: 11 milyon nüfusun yarısı Polonyalıdır, üçte biri de doğuda Rustur; geriye

kalanın altıda biri Almanlardan, Litvanyalılardan ve Ermenilerden oluşmaktadır. Devletin dinsel birliği de yoktur: Halkın yarısı Katolik; üçte biri Ortodoks, geriye kalan da Protestan ve Yahudidir. Hemen hemen olduğu gibi bir tarım ülkesidir. Halkın yüzde 6 ila 7'sinin oturduğu ufacık kentlerde burjuvazi diye bir şeye hemen hemen rastlanmaz; birkaç Yahudi tacir vardır sadece. Halkın yüzde 72'si, 20-30.000 küçük soylu ailenin sultasındaki serflerdir; pek yoksul olan bu küçük soylular da bir yirmi kadar büyük toprak sahibi soylunun, "magnat"ların koruması altındadırlar.

Devleti bir Diyet yönetir: Çatısı altında, kralın seçtiği bir senato ile soyluların seçtiği Papalık elçilerinden oluşan bir meclis vardır. Kral seçimle gelir ve hiçbir iktidarı yoktur. Diyet'in de iktidarı yoktur, çünkü karara varmak için oybirliği aranmaktadır. Her soylu bir *liberum veto*'dan yararlanır; bir karar ya da bir kanunun yerine getirilmesine tek başına karşı çıkma hakkını verir bu veto. Akla gelebilecek en büyük özgürlüktür bu. Ne var ki, bu "yaldızlı özgürlük", ülkeyi anarşi içine sokar ve yabancı ülkelerin oyuncağı haline getirir. Hiçbir karara varılamaması halinde Diyet "kopar" ya da "yırtılır". Kendi "magnat"larının çevresinde toplaşan her parti, yasal bir iktidarı olmayan bir "konfederasyon" oluşturur. Birbirinin hasmı konfederasyonlar arasında ise karar veren zorba güçtür sadece.

Ve yabancıya çağrı çıkarır.

"Magnat"lar, krallığın çöküşünden yararlanıp feodal angarya ve ödentileri daha da ağırlaştırırlar; ürünlere daha az para ödemek için ülkeyi yabancı mallara açarak ve fiyatlara vergi koyarak kentleri ve burjuvaları mahvetmişlerdir.

"Magnat"lar ve küçük soylular her türlü reformun karşısındadırlar. Kral diye yabancıları seçer –II. August (1697-1733), III. August (1733-1765) birer Saksondur– ve ulusal partinin adayı olan Stanislaw Leczinski'yi reddederler; kralların varını yoğunu ellerinden alırlar; orduyu 10.000 kişiye düşürürler; tersaneleri boşaltırlar, topçuluğu yok ederler ve yabancı güçlerle ilişki kurup uzlaşırlar: Czartoryski'ler Ruslarla, Potocki'ler Fransız ve Avusturyalılarla yapar bunu. Ortodokslar Rusları, Protestanları, Prusyalıları çağırırlar. Ruslar, Prusyalılar, Avusturyalılar, Fransızlar anarşiyi sürdürmek ve Diyet'i kendi çıkarları uğruna "yırtmak" için aralarında anlaşırlar. Hemen bütün sorunlarda Ruslara danışırlar ve Ruslar Polonya'yı bir tür korumaları altına almışlardır.

Ne var ki, Cizvitlerin yaydığı yeni bilgiler soyluları ve kentlerdeki kimi burjuvaları uyandırır, 1764'te Czartoryski'ler, bir Rus ordusunun desteğiyle, II. Katerina'nın adayı Stanislas Poniatowski'yi seçtirirler. Hiledir yaptıkları; çünkü Stanislas bir Polonya yurtseveridir ve Czartoryski'ler *liberum veto*'yu ortadan kaldırır ve ömür boyu seçilmiş bakanların yanına yürütme kurullarını katarlar. Öyle olunca da 1767'de, Ortodoksları koruma bahanesiyle, Rus orduları girer ülkeye. Rus elçisi Repnin, *liberum veto*'yu, bu "mücevher"i alır yeniden yerine koyar ve anayasayı da Rusların güvencesi altına alır. Bar konfederasyonu dört yıl boyunca boşuna çırpınır durur. 1772'de Rusya, Prusya, Avusturya aralarında anlaşırlar ve Polonya'nın ilk bölüşmesini gerçekleştirirler; iri lokmalar alırlar ondan; ordularıyla ülkeyi işgal ederler; uygulamada bir tek yönetici vardır: Rus elçisi Stackelberg.

O zaman da Polonyalılar yeni bir silkinme çabasında bulunurlar: Orduyu yeniden kurarlar; maliyeyi yeniden örgütlerler; angarya ve malla ödentilerin yerine parayla ödenti getirirler; bir ulusal eğitim sistemi gerçekleştirirler. Bir yurtsever reformcu grup, *liberum veto*'yu ortadan kaldırıp babadan oğula bir monarşi ister; aralarından kimisi serflere özgürlük arzusundadır ve hepsi de 100.000 kişilik bir ordu kurma ülküsünün arkasındadır. 1788 tarihli Büyük Diyet'in programı budur. Diyet, Prusya'yla bağlaşıklık kurup Polonya'yı Ruslardan boşaltma olanağını elde eder; o sıralarda Ruslar da Osmanlılar ve İsveçlilerle boğuşup durmaktadır.

Ne var ki, bir soluk almadır bu.

Osmanlılar

Anadolu'dan başlayıp Afrika'nın kuzeyine değin yayılmış uçsuz bucaksız Osmanlı İmparatorluğu, bir Avrupalı devlettir de; çünkü Balkan yarımadasını ve Karadeniz'in kuzey kıyılarını da içine almaktadır. Teokratik Müslüman bir devlettir bu: Devlette sultan bütün yetkileri elinde toplamıştır; eyaletlerde ise kendi hükümran otoritesini paşalara aktarmıştır. Bu paşaların da altında, ağa ya da timar sahibi subaylar vardır; timar sahipleri, ellerindeki topraklardan, hem kendi geçimlerini sağlarlar hem de orduya yaptıkları hizmetlerin karşılığını alırlar. Özellikle tarımsal bölgelerde karargâh kurmuş silahlı feodal bir

örgütleniştir bu. Onların da altlarında Müslüman halklar, tarıma ve ticarete vermişlerdir kendilerini; Hıristiyanlara gelince, Eflaklılar, Sırplar, Bulgarlar vergiye tâbi bir yığındır; ilke olarak, vergiyi de yalnızca onlar ödemektedir.

Bu sistemde her şey baştakinin değerine bağlıdır. Oysa sultanlar, haremin bir köşesinde kendilerini işrete vermiş, dünyadan habersiz, yığışıp kalmışlardır. Veziri azamlar, makamlarını entrikalara borçludurlar ve etkili bir eylemde bulunamayacak kadar çabuk kaybolup giderler. Gırtlaklarına değin çıkar ve onurlar içine gömülü eski Yeniçerilik Ocağı ise bir arpalık olup çıkmıştır; para verilip alınır, babadan oğula geçer; bütün bu olanaklar her tür reforma karşı başkaldırıyla savunulur. Paşalar da eskisi gibi boyun eğer değildir; vergileri kendilerine alıkoyar, baş döndürücü servetler yaparlar. Ağalar ve timar sahipleri, kendi başına buyruk senyörler gibi davranırlar. Vergi kiralayanlar ve askerler, paşalarla suç ortaklığı içinde, Hıristiyanları olduğu gibi Müslümanları da yağmalarlar. Arabistan, Suriye, Mısır, Tunus, Cezayir, uygulamada sultanın otoritesinden yakalarını sıyırabiliyorlardı. Avrupa'da bile sultanlar, ülkeyi Rumlara teslim ederek iktidarlarını sürdürürler; ticaret ve zanaattan zenginleşmiş ve pek yaygınlaşmış Rumların, İstanbul'daki patrik aracılığıyla dinsel bir etki vardır ellerinde ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurmanın düşüncesiyle canlıdırlar. Sultan, bu Rumları prensliklerin başına –kendine bağlı– "hospodar" olarak atar ve onlar da oralarda tiran olup çıkarlar; patrik ise her yere Rum rahipleri seçer yollar. Osmanlı İmparatorluğu çözülmektedir: Çünkü toprak birliği, ulusal birliği yoktur; düzenli bir yönetim olmaktan çıkmıştır; bir devleti devlet yapacak çoğu şeyden yoksundur ve bütün darbelere açıktır.

Ne var ki, bu konuya ileride yeniden değineceğiz.

Rusya

1715'te Rusya, baştan aşağıya ortaçağlı bir toplumdur hâlâ. Coğrafi durumundan kaynaklanan Doğulu nitelikleriyle bir örgütlenişi olmuştur bu toplumun; ne var ki, birkaç yüzyıldan beri ortaya çıkmış bu örgüt ve onun işleyişi, başka ülkelerin daha önce yaşadıkları aşamalardan geçmektedir. Ülkedeki 13 milyon nüfusun yüzde 90'ı köylü; yüzde 7'si soylu, yüzde 3'ü de kentlidir. Ülke, "kapalı" malikâne ekonomisi aşamasındadır.

Özellikle kuzeyde yığınla özgür köylü vardır; çünkü topraklar daha az bereketlidir oralarda. Büyük çoğunluk, senyörlerin malikânelerinde serf durumundadır: Senyörlerin çoğunun elinde 100 ila 500 serf vardır; pek büyük senyörler –ki onlar da bir avuçtur– 1.000'den fazla serfi tutarlar ellerinin altında; kimi küçük soyluların ellerindeki serf sayısı 100'ün altındadır. Her malikâne, senyöre ve serflere gerekli ne ki var, üretirler, çoğu mamul madde bile vardır bunlar arasında. Kentler birer köy irisidirler bu malikânelerde hırdavat ve lüks nesneler satarlar. Yerel gümrüklerin engellediği pek zayıf olan iç ticaret, özellikle fuarlar yardımıyla yapılır. Ortadan aşağı durumdaki dış ticaret, Avrupa ile Asya arasındaki bir transit ticarettir; dışarıya ilkel maddeler, kenevir, yün, demir, kereste satılır ve dışarıdan mamul maddeler, Hint malları, yünlüler getirilir; bunlar da yabancıların elindedir zaten.

Çar bütün Rusya'nın sahibi; uygulamada da başta gelen malikidir. Tanrı babanın sureti, Bizans imparatorlarının mirasçısı, savaş şefi, ülkenin koruyucusudur. Bütün bu unvanlarıyla mutlak bir iktidarı vardır; bir otokrattır. Azgın bir dev olan Çar Büyük Petro (1682-1725) fetih ve zaferlerin arkasındaydı; bunun için de bir ordu, bir donanma, mali kaynaklar, bir idare gerekiyordu ona: Batılı ülkelerden aldığı düşünce ve biçimlerle, adım adım devleti reforma tâbi tuttu; aldıklarını Rusya'ya uyarladı ve böylece daha eski gerçekliklere modern bir görünüm kazandırdı. Ne var ki, sosyal durum aristokrasiden yararlanmayı, giderek onu doyurmayı dayattı Büyük Petro'ya. Öyle olduğu için de iktidarı ve sosyal yararları, mutlak monarkla aristokratlar arasında paylaşmanın yolunu açtı; 18. yüzyıl Rusya'sını niteleyen işte bu paylaşmadır. Bütün soylular, idarede ve orduda zorunlu kamu görevine tâbidirler ve Petro'ya hizmet eden herkes soylulaştırılır, eski soylulardan biriymiş gibi bakılır onlara. 1722'de herkes hizmetine göre bir sıraya kondu. Böylece Petro, eski soylular ile yenisini bir bütün haline getirdi. Muhafız Birliği'nde hizmet eden soylular, güvenilir insanların kaynağıdır; "bağlılar", "kendini adamışlar"dır onlar. Çarın araçlarıdır. Bu soylulara çar, köylüler üzerinde her türlü otoriteyi tanır. Serf ya da özgür olsun, köylüler soyluların izni olmaksızın toprağı terk edip uzaklaşamaz (1718). Çar, soylulara yerel yönetimi de verir: Köylüler üzerine konmuş vergiyi soylu toplar; yerel soylular, ilçelerinin mülki komiserlerini seçer.

Bütün bunlara dayanarak, Petro İsveç modelini örnek alıp merkeziyetçi bir yönetim kurar: Çarın olmadığı zamanlarda emri veren 9 uzman yöneticiden oluşan bir senato vardır; Versailles bakan olarak, senatoya bağlı orta soylulardan Kolejler seçilir; her birinin başında bir yönetici olmak üzere 8 yönetim doğar; yönetimler, her birinin başında bir mülki komiser olmak üzere, eyaletlere, onlar da ilçelere, ilçeler de kantonlara ayrılır. Ortodoks kilise bağımlı hale getirilir; patriğin yerine çara bağlı bir yöneticinin göz kulak olduğu bir kurul ya da Saint-Synode geçirilir; manastırların gelirlerinin bir bölümünü de çar toplar. Sürekli ordu ve donanma modernleştirilmiştir: 1720'de, Fransız örneğinde olduğu gibi, kişi başına bir baş vergisi konur; çar, merkantilizmi kabul eder, tekeller tanır, mali desteklemelerde bulunur, faizsiz borç verir, üretimi düzenler; hayli ağır gümrüklerle sanayiyi korur; özellikle Urallar'da, savaş gereksinmeleri için bir modern sanayi yaratır; hatta ölümünden az önce, çalışmaya başlamış 98 imalathane kurmuştur.

Ve Rusya, daha şimdiden İngiltere'ye demir satmaktadır.

Ne var ki, sert bir muhalefetle karşılaştı eseri: Bütün bu yenilikler Ortodoks dinine zıt şeylerdi ve Deccal'in geldiğine işaretti. Bir boşluk kurtardı bu eseri: Tahta geçişi düzenleyen bir miras hukuku yoktu. Çar, yerine geçecek olanı belirliyordu (1722). Uygulamada ise, tahta ne veraset yoluyla gelindi, ne seçim yoluyla; kim işgal ettiyse onun oldu. Muhafız Birliği'nin askerleri ve subayları, seçtiklerine tahtı zorla verdiler. Öyle de olsa, çoğunlukla yeni soylulardan gelen ve her şeyi çarın iktidarından bekleyen bu insanlar, Çarlık otoritesini ister istemez sınırlandırmak isteyecek olan eski Boyar soylularından gelenlere, otokrasiye saygılı olmalarını dayattılar. I. Katerina (1725-1727), II. Petro (1727-1730), Anna İvanovna (1730-1740), VI. İvan (1740-1741), Yelizaveta Petrovna (1741-1762), II. Petro (1762), II. Katerina (1762-1796) için böyle yaptılar. Bu sonuncusu ateşli bir yaradılışta da olsa, serinkanlıydı; Alman kökenliydi, ama "İmparatoriçelerin içinde en Rus olanı o oldu"; Büyük Petro'nun gerçek mirasçısı odur.

Rusya'da yabancı etkisi de kendini gösterdi: Alman gözdeleriyle çevrili Anna İvanovna ile Alman etkisi, Versailles'a öykünen ve sarayındakileri Fransız marki ve markizlerine benzemeye zorlayan Yelizaveta zamanında da Fransız etkisi geldi. II. Katerina'ya gelince... Voltaire'in, Montesquieu'nün, Ansiklopedicilerin tutkulu bir okuyucusuydu; Madame Geof-

frin, Voltaire, Diderot, Mercier de la Rivière ve Falconet ile mektuplaşıyordu; Diderot'yu Rusya'ya çağırıp ağırladı da. 1767'de Büyük Temsilciler Meclisi'ne yaptığı açıklamada –kuşkusuz Ruslaştırarak– Montesquieu'yü kopya etti; çıkarları işin içine girdiğinde çocuklaşan filozoflara –gönülsüz de olsalar– propagandasını yaptırdı ve onlardan "Kuzeyin Semiramis'i" ve "Rus Minervası" sıfatlarını aldı. Güzel görünmeye özenen Yelizaveta ile yazar kumaşı olan Katerina'da, gerçeği yansıtan bir beğeni olsa da, geriye dönmeme kaygısı yok değildi; Rusya'nın yapabileceği şeyi yaptığını tanıtlamak, Avrupalı hükümdarların ön sıralarında yer almak istiyorlardı. Ancak, bütün bunlar bir yana Rus gerçekliği hiçbir zaman unutulmadı.

Hepsi de Büyük Petro'nun gösterdiği yönlerde yürüdüler.

Soylular, köylülerin zararına olmak üzere sistemli olarak kollandılar. 1785'te, gelişme varacağı yere varmıştı. "Soylular Yasası", zorunlu hizmetten ve vergiden bağışık tutar onları; toprakları ve toprakaltı zenginlikleri üstünde serbestçe işlemde bulunma, imalathaneler ve fabrikalar kurma hakkını tanır; malikânelerin tarımsal ürünlerinin kabaca ticaretini yapma, tüm ürettiklerini yabancı ülkelere satma olanağı verir.

Öte yandan soylular, çarlar ve çariçelerden, hizmetlerinin ödülü olarak uçsuz bucaksız topraklar aldılar ve bu toprakların üstünde yaşayan özgür köylüler de serfleri oldu. Yalnız onların serfleri olabilirdi; bir tek istisnası oldu bunun: 1721-1782 yılları arasında, maden sanayisini geliştirme amacıyla bu olanak madenci tacirlere de tanındı. Bu soylular, ellerindeki serflerin listelerini bizzat yaptılar ve listeye geçmiş kayıtlar kanun hükmündeydi; öte yandan, her özgür köylü bir efendi seçmekle yükümlüydü. Soylular, suçlu saydıkları serflerini Sibirya'ya sürebiliyorlardı. Serflerinin ödedikleri vergilerin oranı üzerinde oynayıp senyörlük ödentilerinin miktarını artırabiliyorlardı. Angaryalar ağırlaştırılıp üç günden altı güne çıkarıldı: Köylünün kendi tarlasını işleyebilmesi için bir pazar günü kalıyordu elinde. Serfler, senyörün izni olmaksızın evlenemiyorlardı. Aileleri her zaman dağılmış haldeydi. İnsanlar sürü halinde satılıyordu. Öyle olunca, başkaldırılar da sürekli oldu ve Volga malikânelerinin serfleri, fabrikaların serfleri, fabrikalara kayıtlı devlet köylüleri, kitleler halinde Pugaçev'in Kazaklarının arkasından yürüyüp gittiler bir gün (1773-1774).

18. yüzyılın ikinci yarısında feodal boyunduruğun gitgide ağırlaşması sınıf mücadelesini de keskinleştirdi; bunun en göze çarpıcı görünümü, Pugaçev köylü savaşıdır. Sınıf uzlaşmazlıklarının daha da arttığı imparatorluğun doğusunda başladı bu savaş; köylülerin senyörler için duydukları kine, maden fabrikalarında çalışan işçilerin, ayrıca Tatar, Çuvaş ve özellikle de –toprakları yağmalanmış– Başkır gibi yerli halkların hoşnutsuzluğu ekleniyordu.

Yoksul Kazaklar da adaletsizliklere karşı homurdanıyorlardı.

Don bölgesi Kazaklarından olan Yemelyan Pugaçev'in çileli ve hareketli bir geçmişi vardı: Birçok kez tutuklanmış ve her defasında yolunu bulup kaçarak yaşlı müminlere sığınmıştı. Son kez, 1773 yılı Mayıs'ında Kazan hapishanesinden kaçtı; Yayık (Ural) Nehri dolaylarında ortaya çıktı ve kendisini İmparator III. Petro olarak tanıttı. Kazaklar ve kaçak köylüler gelip kendisine katıldılar.

Mücadelesinin daha başlarında, Pugaçev, asıl gücünün ve desteğinin köylülük olduğunu görmüştü. Öyle olduğu içindir ki, her çağrısı köylüleredir ve onları Boyarlarla çarın yetkilerine karşı savaşa davet eder.

27 Eylül 1773'te Tatişev istihkâmının ve öteki birçok küçük kentin alınışı, Pugaçev'e, bölgenin idari merkezi olan Orenburg'un yolunu açtı. Kenti saldırıyla ele geçiremedi gerçi ama dışarısıyla ilişkilerini de kesti. Çevredeki bütün köyler ayaklanmışlardı. Gelip başkaldıranların saflarını genişleten Ural işçileri, fabrikaların ürettiği silahları da taşıyorlardı. Pugaçev birliklerini düzene koydu. Her alayın başına güvendiği bir kişiyi geçirdi. Ekim ayının başlarında orduyu düzenlemekle ve donatmakla görevli bir kurul kurdu.

Kasım ve Aralık aylarında, başkaldırı tüm Orenburg bölgesini, Perm ve Simbirsk bölgelerini sardı. Volga halkları kaynaşma içindeydiler. Başkırdistan ayaklandı. Kazak bozkırlarında, hanın iradesine karşın sınırdaki kalelere sadıran birlikler oluşturuyorlardı.

Azınlıkların hareketiyle köylü hareketinin kaynaşması, otokrasi için korkunç bir tehlikeydi. Ne var ki Pugaçev, başkaldırıyı zayıflatan etnik uyuşmazlıkları gidermeyi sonuna kadar başaramadı. Bir başka eksiklik, elindeki güçler arasındaki parçalanmışlıktı. Orenburg'un dışında Ufa, Yekaterinburg, Kurgan, Krasnusimsk, Samara, Stavropol dolaylarında başka önemli ayaklanmalar vardı. Ufa önünde, başkaldıranlara Pugaçev'in has adamlarından biri, Çayka kumanda ediyordu. Ayaklanma Sibirya'ya değin yayılma tehdidindeydi. Bununla beraber, 1774 yılının başlarında, mücadele hükümetin lehine gelişti.

22 Mart'ta çarın birlikleri, Pugaçev'in birliklerinin büyük bir bölümünü topladığı Tatişev istihkâmına saldırıya geçtiler. Uzun bir

mücadeleden sonra orası alındı. Pugaçev'in en seçkin adamları duvar diplerinde can verdiler. 24 Mart'ta, başkaldıranlar Ufa önünde bozguna uğradılar.

Pugaçev, Ural maden fabrikalarının bulunduğu bölgeye çekildi; orada yeni bir ordu toplaştı çevresinde. Başkırlar, Salavat Yulaev'in komutasında çarın birliklerine kafa tutuyorlardı. 6 Mayıs 1774'te Pugaçev, Magnitanya Kalesi'ni aldı; 19 Mayıs'ta, ayaklananlar Troitsk'i ele geçirdiler; ancak 21 Mayıs'ta yeniden yenildiler. Hükümet güçlerinin ilerleyişi, Pugaçev'i Urallar'ı terk etmek zorunda bıraktı; Volga eyaletlerine çekildi; orada çarlığın zalimce sömürdüğü –Rus olmayan– köylülerin ve halkın desteğine güveniyordu. Ossa'yı ve İjevsk fabrikalarını alan Pugaçev, Kazan üzerine yürüdü. 12 Haziran'da kenti ele geçirdi; ancak Kremlin'i alamadı; kuşatılmış olanların yardımına gelen birliklere yenildi. Irmağın sağ yakasına geçip Don doğrusunda güneye döndü, doğum yerinde bulunan Kazaklar arasında yeni güçler edinmenin umudu içindeydi.

Köylü ayaklanması, 1774 yılında olduğu kadar korkunç olmamıştı soylular için. Ağustos ayına doğru altmış yandaş birlik Nijni-Novgorod'dan Don'a değin olan bölgeyi tarıyordu. Pugaçev, temmuzda Kurmiş, Alatyr, Saransk'ı aldı; Ağustos başlarında Penza, Saratov, Karnisin düştü. Hareket ulusal bir genişlik kazanıyordu; soylulara karşı tüm halkın savaşıydı bu.

Pugaçev, güneye varma tutkusu içinde hiçbir yerde bekleyip durmuyordu.

Sonunda, Çaritsin yakınlarında çar birlikleriyle karşılaştı; yenildi ve bozkırlara sığındı; orada Kazak şefleri kendisini yakalayıp hükümet güçlerine teslim ettiler. Pugaçev ve yoldaşlarından çoğu, 10 Ocak 1775'te, Moskova'da idam edildiler. Karışıklıklar onun ölümünden sonra da bir süre sürdü; ne var ki, hepsi de çarın birliklerince bastırıldı.

Pugaçev'in hareketi, feodalite döneminde Rusya'da kendiliğinden patlak veren bütün köylü ayaklanmaları gibi sonuçsuz kaldı. Sonuçsuz kaldı; çünkü bütün ötekiler gibi tutarsızdı, iyi örgütlenmemişti, açık ve aydınlık bir programı yoktu ve bütün bunlardan dolayı da daha baştan başarısızlığa mahkûmdu.

Batı'da olduğundan çok daha az sermayeye sahip kent tacirleri devletten pek destek göremiyorlardı ve el emeği bulmakta güçlük içindeydiler. Toprak sahiplerinin rekabetine karşı mücadele edemiyorlardı: İmalathaneleri kuranlar bu toprak

sahipleriydi (1762 yılında 984 imalathane) ve ticaret tekelleri de onlara tanınıyordu. 1754 yılından başlayarak soylular için kurulan bankalar, sermayeleri soylulara akıtıyordu. Gelişmeler öylesine hızlı oldu ki, 1760'tan sonra Katerina, rekabet serbestliğini ilan etti; ve 1779'da da sanayiyi kayıt altına alan her şeyi kaldırdı. 1796'da 3.161 adet imalathane vardır; ne var ki, en önemlileri soylularındır ve tacirler yakınırlar.

Devletin çabaları, Urallar'da dev bir sanayi bölgesinin gelişmesine yol açtı; demir ve bakır madenleri işletiliyordu ve sanayi de başta o alandaydı. Devlet 1750'li yıllardan başlayarak, özellikle soylulara devreder. Soylular ve zenginleşmiş tacirler Başkırdistan'da özel dev kapitalist işletmeler kurarlar. İşletmeler, mesafelere ve durağan bir tekniğe karşın servaj ve devlet köylülerinin zorla çalıştırılması sayesinde, verimlidir. Urallar bütün Rusya'ya yarı mamul ürünler sağlar ve Avrupa'daki savaşlardan yararlanıp dışarıya satılan Rus demirinin üçte ikisi oradan gelir, bu demirin başta gelen alıcısı da İngilizlerdir. 1762'den sonra ilerlemeler sürer, ama ağırlaşır: İç pazar doymuştur, fiyatlar yükselir; sosyal karışıklıklar biter ve yeniden başlar; Pugaçev başkaldırısı yıkıntılar getirmiştir; İngiltere kendi tekniğini yetkinleştirmiş, İsveç ve Rus demirine muhtaç olmaktan kurtulmuştur.

St. Petersburg dolayında ve Moskova bölgesinde maden ve dokuma sanayisindeki ilerlemelere karşın bu sanayi iç pazarı gitgide doyursa ve demirin yanı sıra dışarıya bez de satılsa, Rusya bir hammadde satıcısıdır aslında ve dışardan mamul maddeler almaktadır. Osmanlılara karşı fetihlerde bulunduğu tarihlerden başlayarak, dışarıya sattıklarının yanına bol miktarda buğday da katar.

İdari yapı da tamamlanmıştır: Merkezileşme ve işbölümü artırılmıştır. Politika, bakanlar kuruluna bırakılır. Bazı arayış ve el yordamıyla denemeleriz sonunda bu kurum 1768'de kesinleşir ve Kolejlerin yerini bakanlar alır. Senato, en üst düzeyde yönetmeyi sürdürür. Yönetimlerin alanları daraltılır ve birçok yönetim bir bakanlıkta bir araya getirilir. Mutlak bir yetkiyle donatılmış imparatorluk yöneticisi, üyesi olduğu senatoya bağımlıdır yalnız. Yönetimlerde bir işbölümü de gerçekleştirilmiştir: Adliye, maliye, idare birbirinden ayrılmış ve kurullara verilmiştir. Rusya'nın yönetim biçimi, öteki sınıfların aristokrasiye kurban edildiği bir despotizmdir.

Nüfus, 1762'de 19 milyona ulaşır. 1796'da da 29 milyon olur ve yüzyılın sonunda ilk kez Fransa'yı geçer. Hükümdarın gücü alabildiğine artmıştır ve II. Katerina, Büyük Petro'nun eserini sürdürür, kazançlı fetih savaşları yapar, büyük Avrupa politikasının içine girer.

Böylece, bütün bu Avrupa devletleri, eşitlik temeli üzerinde yükselecek bir federal birliği oluşturamayacak denli farklı gelişim aşamalarındaydılar. Avrupa'nın birliğini, olsa olsa ötekiler üzerinde zafer kazanmış bir güç gerçekleştirebilirdi ancak. Ne var ki, 18. yüzyılda, Avrupa'yı böylesine örgütleme girişimleri devri geçip gitmişe benziyordu.

BÖLÜM V

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (3): DEVLETLERARASI REKABETLER

18. yüzyılda Avrupa'daki çeşitlilik, devletlerarası rekabetlere yol açar. Bu rekabetlerin hangi boyutlara yükseldiğini görmeden önce, yüzyılın başlarında, 1715'teki diplomatik duruma göz atmak gerekiyor.

1715'TE AVRUPA'DAKİ DİPLOMATİK DURUM

1715 yılında, Fransa'yla İngiltere arasında çıkan ve aslında 1688'den 1715'e değin süren "İkinci Yüz Yıl Savaşı"nın sonunda İngiltere bir başarı kazanır. Sadece güçlerin çıkarına hizmet eden ve ahlakla ilgisi olmayan hikmet-i hükümet'in (*raison d'État*) egemen olduğu Avrupa politikası denge üzerine kurulur; bu denge de Utrecht (1713) ve Rastatt (1714) antlaşmalarıyla İngiltere yararına gerçekleşmiştir.

Avrupa dengesi ve İngiliz üstünlüğü

Avrupa dengesiyle güdülen amaç, herhangi bir devletin, başkalarının bağımsızlığını tehdit edecek denli güçlü olmamasıdır. Aslında eski bu öğreti. Fransızların ve İngilizlerin buluşudur. Bu öğreti, Yüz Yıl Savaşı'nın bitiminden başlayarak Fransa ile Avusturya arasında 1515'ten beri sürüp gelmiş o uzun mücadele boyunca Kıta Avrupası hakkındaki İngiliz politikasını dile getirir. Ne var ki, bu politika 1688'e doğru görünüşünü değiştirmişti. Ticaret kapitalizmindeki ilerlemeler pek belirgin hale gelmişti.

Mali olanaklar sağlayan büyük deniz ticareti, güçlülüğün temeli olmuştu; oysa bu güçlülük, eskiden toprağa ve insanlara dayanıyordu ve o dönemlerde toplumların yapısı hiçbir devlete, bütün kaynaklarını ve bütün uyruklarını seferber etme olanağı vermiyordu. Devletler ticaret yolları, koloniler, deniza-

şırı bağımsız büyük imparatorluklarla ilişkiler için savaşmışlardı. Avrupa dengesi arayışı, bir devlete, Avrupa'da zaferlerine dayanıp başlıca kolonileri ve temel stratejik noktaları kendisi için sağlama bağlamanın önünü kesmek için bir girişim olup çıkmıştı. Fransa ile Avusturya birbirlerine karşı korkunç bir mücadele vermişlerdi ve bu mücadelelerin son aşaması da İspanya Veraset Savaşı olmuştu; ne var ki, bu mücadeleyi İngiltere yönlendirmişti ve yararlanan da yine kendisi olmuştu. İngiltere, halkların özgürlüğü ve egemenliği adına XIV. Louis ile çatışmış; sonra, XIV. Louis tehlikeli olmaktan çıkınca, bağlaşıklarını terk etmiş ve onları antlaşma zorunda bırakmıştı. 1713'te İngiltere kıtada dengeyi sürdürüyor ve böylece, deniz ve ticaret hegemonyasını, yani evrensel üstünlüğü kendisine sağlamış oluyordu.

Antlaşmalar kıtayı güçlere ayırıyordu: Bu güçler, aralarından birinin üstünlüğünü önlemek için yeterince karşı ağırlıklar oluşturuyorlardı ve İngilizlere göre, gerektiğinde, İngiltere'nin hakemliğine başvurulacaktı. Ryswick Antlaşması'nın çizdiği sınırlar içinde tutulan Fransa, bir gün İspanya ile birleşmek umudunu kaybediyordu: XIV. Louis'nin torunu olan İspanya Kralı V. Felipe, Fransa tacından açıkça vazgeçiyordu. Böylece, Fransa bir gün o uçsuz bucaksız İspanyol koloni imparatorluğundan serbestçe yararlanma umudunu yitiriyordu; bu imparatorluğun ticareti, o devrin bütün koloni imparatorluklarının ticareti gibi, doğrudan doğruya metropole ayrılmıştı. Ancak Fransa, İspanyol İmparatorluğu'yla ticaret ve siyahilerden el emeği sağlamak amacıyla, XIV. Louis'nin Cadiz'de –V. Felipe'nin rızasıyla– oluşturduğu Fransız-İspanyol ortaklığını da kaybediyordu.

İspanya mirası, V. Felipe ile VI. Karl arasında bölüşülmüştü: V. Felipe, İspanya ile koloni imparatorluğunu elinde tutuyordu; Avusturya İmparatoru VI. Karl ise, –aşağı yukarı bugünkü Hollanda ve Belçika demek olan– Nederland'ı ve İtalya'da da Milano'yu, Toscana müstahkem mevzilerini, Napoli'yi ve Sardinya'yı almıştı. Böylece, Şarlken'in imparatorluğu, geriye dönüşü olmaksızın bölünmüştü: Pas-de-Calais yakınlarında Kuzey Denizi kıyısı, iki düşman hükümdar, XIV. Louis ile VI. Karl arasında; Akdeniz geçitleri de iki hasmın, VI. Karl ile V. Felipe arasında paylaşılmıştı.

Bourbon'larla Habsburg'lar arasında uyuşmazlık çıktığında, birliklerin yürüyüşünü geciktirmek ve İngilizlere müdahale etmek için zaman kazandırmak amacıyla, antlaşmalar, onlar arasına "engeller" koymuştu: Bunlar bir üçüncü gücün garnizonlarına bırakılmış müstahkem kentler zinciri ile tampon devletlerdi. Ne var ki bu engeller, İngiltere'nin desteğine gereksinmeleri olacak kadar zayıftılar. Böylece İngiltere, zayıfların korunması adına sürekli müdahale olanağını elde etmiş bulunuyordu.

İngilizler başlıca deniz yollarının denetimini ve ticari çıkarları ellerine geçiriyorlardı. Akdeniz'de, Cebelitarık'ı işgal ederek Cebelitarık eşiğini, Minorca'yı işgal ederek Sicilya eşiğini gözetliyorlardı. Kurdukları Osmanlı Kumpanyası, İtalya'da ve Yakındoğu'da Fransızlara karşı yararlar sağlıyordu. Baltık'ta İsveç, bir Rus, Prusya ve Danimarka koalisyonunca ezilmişti ve İsveç gölü bir Rus gölü haline gelme tehlikesiyle yüz yüzeydi; ayrıca, Ruslar Danimarka boğazlarını tehdit ediyorlardı. Ne var ki, İngiltere kralı, Hannover seçmenidir ve Hannover, kendi hesabına olduğu kadar İngiltere hesabına da çalışmaktadır. Bunun gibi, Çar Büyük Petro'ya karşıdır ve İsveç'le savaşında Danimarka'ya birlikler sağlar; Kopenhag'a gelmiş Rus birliklerinin geri çekilmesini istemeye iter onu; Holstein'daki Danimarkalıları çarın kızıyla nişanlı Dük Holstein-Gottorp'a karşı, Mecklenburg soylularını çarın yeğeni düke karşı tutar; Prusya Kralı Friedrich-Wilhelm'le uzlaşır ve onu Rusya'yla bağlaşık olmaktan ayırır; İngiliz mallarını gümrük engellerinden bağışık tutar; Sund'dan geçerken İngiliz gemilerinden alınan vergilerde bir indirim yaptırır Danimarka'ya.

İngiltere okyanuslarda da üstündür. 1703 yılından beri Portekiz'le yapılmış Methuen Antlaşması, Fransız şaraplarının zararına olmak üzere, Portekiz şarapları üzerindeki gümrük tarifelerindeki ufak bir indirim karşılığında, İngiliz yünleri üzerindeki hakları kaldırmıştır ve İngilizlere, Brezilya'yla tek başına ticaret yapma hakkını tanımıştır. Böylece, Lizbon, uygulamada bir ara ambar, bir menzil, İngilizlerin bir üssü olup çıkar.

Fransızların da vermek zorunda kaldıkları şeyler vardır: Amerika'da Hudson Körfezi, giderek kürk ticaretindeki üstünlük; Acadie ve dalyanlarıyla Terre-Neuve; Antiller'de Saint-Christoph ve şeker üretimi.

İngilizler, İspanyol İmparatorluğu'nun da kapılarını aralamışlardır. İspanya'da yün kumaşlar üzerindeki gümrük haklarını indirtmişlerdir ve "en çok yeğlenen ulus" koşulu, İspanya Bourbon'larının Fransız Bourbon'larına tanıdıkları her türlü gümrük yararını isteme olanağı vermektedir onlara. İspanya İmparatorluğu'nda İngilizler "*asiento*", yani plantasyonlar ve madenler için gerekli siyahileri sağlama tekeliyle her yıl Güney Amerika'daki bazı İspanyol limanlarına mamul maddelerle yüklü bir gemi gönderme iznini koparırlar.

Bu antlaşmalar, İngiltere'nin iktisadi ve siyasal üstünlüğünü sağlama bağlamak için öylesine ustaca yapılır ki, İngilizler 1815'ten 1919 yılına değin onların ilkelerini yeniden ele alıp kullanacaklardır. Ne var ki, barışı sağlamıyordu bunlar; birbirini gözetleyen, silaha sarılmaya hazır hükümetlerin karşılıklı kıskançlıkları ve güvensizlikleri üzerine kuruluydular; "hükmetmek için böl" özdeyişinin bir uygulamasıydılar.

Kısacası, kimseyi doyurmuyorlardı.

Avrupa'daki bölünmüşlük

İngilizlerin kendileri de hoşnut değildir olan bitenden. Tacirleri, hem de acıyla, tarihsel düşman olarak bakılan Fransa'nın başının tam anlamıyla yere eğdirilmediğini; Amerika'daki bütün topraklarının, özellikle de Antiller'in ele geçirilemediğini; ve İspanyol İmparatorluğu'nun kendi ticaretlerine ardına kadar açılmadığını oturup kalkıp hükümetin yüzüne vururlar. 1763'te, 1815'te, 1824'te İngilizlerin erişmek istedikleri amaçlar bunlardır. Kral I. George, Avrupa hükümdarlarının ona karşı kalkıp tahttan indirilmiş Stuart'ları tutacaklarından korkar durur hep.

İspanya'nın V. Felipe'si, Fransa tahtından vazgeçmesi adına –zor karşısında kalıp– attığı imzasının geçerliliğine bir türlü inanamaz haldedir. İtalya'daki topraklarını kaybedişine, Batı Akdeniz havzasındaki İspanyol egemenliğini terk edişine de bir türlü kafası yatmaz; ve öyle olduğu içindir ki, ikinci eşi Elisabeth Farnese kendisini bu yolda kışkırtır durur; çünkü İtalya'da oğulları için prenslikler istemektedir ve Avusturyalıları korumanın ve İtalyan birliğini gerçekleştirme tutkusundaki bir İtalyan yurtseverini, Alberoni'yi başbakan yapar.

İmparator VI. Karl, İspanya tacından vazgeçmesini bir türlü sindiremez içine. Buna karşılık, kendisine –en azından– Akde-

niz'in batı havzası dolayındaki topraklar verilmeliydi; elindekilerden başka Sicilya, Mantova dukalığı onun olmalı, İspanya'dan ayrılmış bir Katalonya üzerinde koruyuculuk etmeliydi. Denizde bir kapı açarak sanayisini geliştirme yoluyla Avusturya'nın gücünü yenilemenin düşünü kurmaktaydı; Trieste ile İtalyan limanlarını canlandırmak, ticaret kumpanyaları kurmak istemiyordu. Bütün bunlarla Hollanda'yı ve İngiltere'yi kaygılandırır; kaygılandıracak başka tasarıları da vardır: Osmanlıların aleyhine Balkanlar'da fetihlere kalkmak.

Bu üç doğrultudaki çıkışları Avrupa dengesini tehdit etmektedir.

Büyük Petro'yla, Asya'da olduğu kadar Avrupa'da da açık denizlere doğru çıkmak amacıyla bütün ticaret yollarına doğru yönelmiş Rusya İmparatorluğu, Osmanlılar ve Balkanlar konusunda Avusturya'yla; Baltık ve Danimarka boğazları konusunda da İngilizler, İsveçliler, Danimarkalılar ve Prusyalılarla karşı karşıyadır.

Böylece, başlıca güçler bölünmüştür ve bu bölünme İngilizlerin lehinedir. İngilizlerin güçlü bir donanmaları vardır gerçi; ne var ki, krala karşı beslediklerı güvensizlik nedeniyle yeterli orduları yoktur. Yürütme gücünü silahsız hale getirir ve olabildiği sürece zayıflatırlar; ne var ki, aşılması güç denizlerle çevrili bir ada için bu politika geçerlidir bir bakıma. Ama ya kıta için? Kıta Avrupası üzerinde ordular ve Avrupalıları birbirinin karşısına çıkarma yoluyla buldukları bağlaşıklar gerekiyordu onlara. XIV. Louis'nin 1713'ten 1715'e değin elçilerine emrettiği Fransız politikasının altında yatan budur işte: Avrupalı devletlerin Fransa karşısında duydukları güvensizliği dağıtmak; Fransa'nın hiçbir hegemonya niyeti taşımadığını göstermek; bir danışman ve arabulucu olmak; bütün hükümetlere, aralarındaki bölünmenin ve Fransa'dan korkmalarının sonunda İngilizlerin kurbanı olacaklarını göstermek; onları karşılıklı ödünlere, serbestçe razı olacakları antlaşmalara götürmek onları; böylece, Avrupa'nın büyük güçlerini birbirine bağlamak, İngilizlerin elinden, kıtadaki devletleri birbirine düşürmek ve müdahale etmek konusunda her türlü bahaneyi almak. Özetle, gerçek bir denge kurmak ve gerçek bir özgürlüğü sağlamak!

Ne var ki, bu politika, büyük kralın yerine geçenlerce pek anlaşılamadı.

18. yüzyıl bir karışıklıklar ve uyuşmazlıklar devri oldu; gerçi geçen yüzyılda olduğu kadar uzun ve vahim değildi bunlar, ama sürekliydiler.

Dış politikanın nitelikleri

Devletler arasında kavga, bir aile politikası görünümündedir. Gerçekten, devletleri oluşturanlar ve var olan milletlerin topluluklarını biçimlendirenler ailelerdir. Milletler ve devletler, hükümdarın kişiliğinde somutlaşırlar. Bir feodal âdetler, hısımlık, evlilik, miras ilişkileri yığını, hükümdar ailelerine sayısız toprak üzerinde haklar vermektedir. Bu haklar zamanaşımına uğramadığı gibi, onlardan vazgeçme de hükümsüzdür. Kendi çıkarına ya da uyrukları çıkarına daha da palazlanmak isteyen hükümdar, göz diktiği ya da uyuşmazlık konusu olan topraklar üzerinde kendisi için bir hak bulur daima. Devletler arasındaki mücadeleler, veraset asçılık çekişmelerine dönüşür ister istemez.

Mücadeleler, hikmeti hükümet ya da kamu selameti öğretisine göre yürütülür: Duygular, yeğlemeler, dostluklar, kinler, her şey devletin yüce çıkarları önünde yerini terk eder; devletin yüce çıkarları ise genişlemek, insanca ve kaynakça zengin ülkeler elde etmek, kendi erinci ve varlığı için bir tehdit olan başka devletlerin büyümesini önlemektir. Ahlak mı? Devletin çıkarıdır bu. Politika düşe dayanmaz, gerçekçidir ve bir bilimdir: Tarihin olaylarından çekip çıkarılmış, soğuk, sert ve kılıç gibi bir vuruşta kesip atan bir bilim.

Ardı arkası gelmez kavganın. Mücadele önce diplomatik biçimde yapılır. Diplomatlar ince, zarif insanlar topluluğudur, ama her şey de gelir ellerinden. Hep uyanıktırlar; her şey bir tehlike haline gelebilir, her fırsattan yararlanmalıdır; rastlantı ancak zayıflara zarar verir, güçlüleri ise sadece nimetlendirir: "Bir devlet, kılıçla çarpışma meraklısı ve çetin kişiler arasında yaşayan bir insan gibi, ayağını yere sağlam basmalıdır. Avrupa milletleri, eskisinden çok daha fazla böyledir bugün; görüşmeler, ahlak nedir bilmeyen, gözü pek ve hiçbir zaman doymak bilmeyen insanlar arasında sürekli bir kavgadan başka bir şey değildir çünkü."

Marki d'Argenson'un sözleridir bunlar!

İkiyüzlülük kuraldır ve usuller hile ve dalavere üstüne kuruludur.

Diplomatlar, beden ya da para tutkusunu uyandırarak, hasmın muhakemesini bozmayı ararlar. Krala bir metres, imparatoriçeye ya da kraliçeye bir âşık vermek olağandır: Fransız elçisi La Chétardie, hizmet aşkına Çariçe Yelizaveta'nın âşığı olur; Fransız hükümeti, Baron de Breteuil'ü, geleceğin II. Katerina'sının ateşini söndürsün diye hizmete yollar. Maria-Theresia, Fransa veliahtının eşi olan 17 yaşındaki kızı Marie Antoinette'e, XV. Louis'nin Polonya'nın paylaşılmasını tanıması konusunda etkili olması için du Barry'ye göz kulak olması görevini verir. Fransız bakan Dubois, İngiliz hükümetinden 600.000 sterlin alır; Fransa, 1768 yılından başlayarak, Avusturyalı bakan Thugut'u maaşa bağlar. İsveç, Polonya, Kutsal İmparatorluk meclisleri en fazla verene satılır: İsveç Diyeti, 1763'te Fransa'ya 1.400.000 sterline mal olmuştur. Polonya Diyeti ise 1766'da 1.830.000 sterline!

Diplomatlar mektupları ele geçirirler. Bu mektuplar kuryelerden satın alınır. Güvenli kuryeler seçilmişse, sahte haydutlarca ele geçirilir, soyulur ve öldürülür. Mektuplar şifrelidir; ne var ki, onları çözecek uzmanlar da vardır. Viyana sarayı, Fransız elçisinin stratejisiyle XV. Louis'nin gizli yazışmalarının şifresini biliyordu. II. Friedrich şifresiyle pek övünürdü; XV. Louis'nin adamları Paris'te onu da çözdüler.

Entrika ve para yoluyla komşu ülkenin iç politikasına karışma kuraldır. Cumhuriyetçi eğilimdeki devletler, İsveç, Polonya, partiler kanalıyla özel yararlar sunarlar. Krallar komşu ülkelerde, devleti zayıflatan özgürlükçü partileri paraca desteklerler. Devletler fesat ocaklarını dürtükler, iç savaşları kışkırtır, başkaldıranları korurlar. İsveç, Polonya, Kutsal İmparatorluk, Amerika'daki İngiliz kolonileri bu tür manevralar için gözde ülkeler oldular. Tahtından indirilmiş, oradan oraya dolaşan, bu arada boynu vurulan bir alay hükümdar vardır; geriye kalanlar da tahtı ele geçirenlerle ve cellatlarıyla anlaşırlar. Çıkarlar krallar arasındaki dayanışmaya baskın çıkar; hükümdarların saygınlığı kaybolmaktadır.

Antlaşmalar, devletlerin çıkarına göre bozulmaktadır. "Politika ve çıkarlar söz konusu oldukta, geçerli olan ne tanıma, ne antlaşmadır; antlaşmaları yapan güçtür ya da çıkardır; onları

bozan da güç ya da çıkardır" ve Alman Bielfeld *Siyasal Kurumlar* adlı eserinde ekler: "Politika bahsinde, sıradan insanın adalet, hakkaniyet, ılımlılık, saflık ve milletlerle onları yönlendiren öteki erdemleri üstüne kafasında oluşturduğu kuramsal düşüncelere aldanmamak gerekir. Sonunda her şey gelip güce dayanır!"

Bu kurt kanunu, asıl anlamıyla savaşa, yani silahların konuşmasına götürür. Hikmet-i hükümetin gerekli kıldığı andan başlayarak her savaş haklıdır. Önleyici savaş da uygulanır. Her şeyden önce denizlerdeki egemenliğin kaygısında olan İngilizler, hem de barış zamanında, savaş ilan etmeksizin düşman donanmalarına saldırmanın örneklerini verirler; bu arada, ticaret gemileri ele geçirilir ve soyulup soğana çevrilir. Prusyalılar karada, kafalarından hasım diye geçirdiklerinin olası darbelerini önlemek için pek maharetli ani saldırılarda bulunurlar; 1756 yılındaki saldırı ün kazanır ve örnek olur.

Savaş alanında hepsi de soylulardan oluşan kurmaylar arasında en üstün derecesiyle nezaket, kuraldır; ama savaş korkunçtur. Ordular ülke üzerinde yaşar ve dehşet yoluyla her türlü direnişi kırarlar. Savaş hazinesini beslemek amacıyla, kiliselerin değerli eşyası da içinde olmak üzere, her şeye el konulur. Halk haraca bağlanır, ödemeyenlerin evi başlarına yıkılır; vergi vermeyi reddeden kent ve köyler ateşe verilir. Orduların arkasından bir alıcı-satıcı ve fahişe kalabalığı yürür; bunlar askerlere yağmada, ırza geçmede, yakıp yıkmada yardım ederler. Evlerinin yıkılmasına karşı çıktıklarında, kadınlar ve çocuklar da boğazlanır. Kont de Saint-Germain Almanya'ya vardığında gördüğünü öyle anlatır: "Ülke, otuz fersahlık bir çevrede yağmalanmış ve içinden ateş geçmişçesine yakılıp yıkılmıştır!"

Kuşkulu görülenler sürülür; birliklerin üzerine ateş açan köylerin halkı asılır. Rehineler alınır ve garnizonların yeri öğrenilir. 1744'te Avusturyalılar, Lorraine halkından boyun eğmelerini isterler; direnecek olanların "burunlarıyla kulakları bizzat kendilerince kestirildikten sonra" asılacaklardır. II. Friedrich savaş esirlerini öldürtüyor ya da zorla askerlikte kullanıyordu. 1757'de Ruslar Memel'dedir: "Hun istilasından bu yana böylesi görülmemiştir; halkın burnu ve kulakları kesildikten sonra asılıyorlardı, bacakları koparılıyor, karınları deşiliyor ve yürekleri çıkarılıyordu." 1788'de Oçakov'un alınışının arkasından, "Rus askerlerinin azgınlığı o raddeye varmıştı ki, saldırıdan iki gün

sonra bile bir yere kaçıp gizlenmiş Türk çocuklarını bulduklarında, onları alıp havaya fırlatıyor ve süngülerinin uçlarına düşürüyorlardı."

Savaş, antlaşmalarla sona erer; bu antlaşmalarda ise krallıklar, prenslikler, düklükler, halka bir şey sorulmadan, ne düşündükleri hakkında bir kaygı duyulmadan hanedanlar arasında alınıp verilir. Bir insan değiş tokuşudur bu. Öte yandan, çoğu halde, ulusal duygular günümüzde olduğundan daha az gelişmişti ve halklar da örf ve âdetlerini, ayrıcalıklarını, özgürlüklerini yeni efendilerinin yönetiminde sürdürüyorlardı. Ancak, her zaman da böyle değildi. 1722'de II. Friedrich, fethettiği Polonya topraklarında, Polonyalı kadınlara el koydu ve kadın eksikliği çeken Pomeranya'ya yolladı onları. Avusturyalılar ise bu bölüşmede kendilerine düşen bölgede dışarıdan göçü yasakladılar, arkasından da halkları insafsızca haraca kestiler. "Zor, en üstün kanundur"; anlayış buydu!

Utrecht ve Rastatt antlaşmalarının kabulü (1715-1731)

1715'te, Naip Dük d'Orléans, XIV. Louis'nin gösterdiği politikayı izlemek için uygun fırsatlardan yararlanamadı. Bakan yaptığı eski lalası Dubois'nın itelemesiyle, kişisel tutkuları, krallığın çıkarlarını unutturdu. XV. Louis'nin sağlığı pek yerinde değildi. Ölürse, vazgeçmiş de olsa amcası V. Philippe ve büyük amcası Dük d'Orléans taca talip olacaklardı. Naip, V. Philippe'e karşı Fransız kamuoyunun desteğini kazanmak istiyordu. Oysa bu kamuoyu Avusturya'nın pek aleyhindeydi ve XIV. Louis'nin gerekçelerini kavrayabilecek durumda değildi. Öyle olunca, naip, Philippe'le uyuşmazlık halinde, İngilizlerin ona sunduğu desteği kabul etti. Karşılığında da onların bağlaşığı oldu; onların bölme çabalarını destekledi; İngilizlerin eksikliğini duydukları Kıta Avrupası ordusunu onlara sağladı. Arkasından, Fransa'da Law'un neden olduğu mali bunalım, Dubois'nın yerine geçenleri, Bourbon'la Fleury'yi, uzun süre bağımsız politika gütmekten alıkoydu. Fransız diplomasisi ve orduları, 1731 yılına değin süren bir yığın bunalım ve savaş boyunca, Utrecht antlaşmalarını sürdürme konusunda İngiliz diplomatlarına ve denizcilerine yardım ettiler. İngiliz üstünlüğünü ciddi olarak sarsacak güçte hiçbir gelişme olmadı ve kıta, İngilizleri pek hoşnut kılan bir bölünmüşlük içinde kaldı.

Kuzeyde, Fransa'nın eski bağlaşığı İsveç'in mirası –üçü İngiltere'nin dostu olan– devletler arasında bölüşüldü. Stockholm antlaşmalarıyla (1719-1721) İsveç, bir deniz gücü olan Hannover'e Bremen'le Verden'i bıraktı; Prusya'ya, Stettin'le Pomeranya'nın bir bölümünü verdi; Danimarka da Stralsund'u, Rügen ve Wismar'ı terk ederken, Sund ve Sleswig geçitlerindeki payı elinde tuttu. "İsveç gölü"nün sonuydu bu; aynı zamanda, coğrafyaya daha uygun sınırlar çizilirken, cumhuriyetçi bir İsveç'in çaresiz yıkılışı da noktalanmış oluyordu. İngiltere'nin düşmanı Rusya İsveç'ten, Nystadt Barışı'yla (1721) Livonya'yı, Estonya'yı, İngrie'yi, Carelie'nin bir parçasını alıyordu. Baltık üzerinde geniş bir cephe elde ediyordu Rusya ve az da olsa bir deniz gücü oluyordu. Ne var ki, daha önce adlarını saydığımız devletlerin düşmanlığı, İngilizlerin de desteğiyle, Rusların Danimarka boğazlarına ve açık denize doğru gitmesi olanağını aldı ellerinden ve Rusya yavaş yavaş bu sevdadan vazgeçmek zorunda kaldı.

Güneyde, VI. Karl, Sardinya karşılığında Sicilya'yı aldı ve Osmanlılardan da Temeşvar'ın Banat'ını, Eflak'ın, Bosna'nın, Belgrad'la Sırbistan'ın (1718 Pasarofça Antlaşması) bir bölümünü elde etti; ayrıca, imparatorluğa giren devletlerin birliğini sağlama bağlayan Pragmatik Onay'ı elde etmişti. Ne var ki, İngiliz ve Hollanda ticareti için bir tehdit olan Oostende Kumpanyası'nı ortadan kaldırarak, İspanya ve Hint'ten kesinlikle vazgeçti; İtalya'daki topraklarını sınırsız bir iktisadi gelişme yolunda bir bütün haline getirmeyi kendisine yasaklamak isteyen Farnese'nin iddialarını da tanıdı (1731'deki Viyana Antlaşması). 1719 yılından başlayarak, Alberoni'yi görevden almak zorunda kalan V. Felipe de Fransa tacından ve VI. Karl'ın elde ettiği eyaletlerden içtenlikle vazgeçti; İngilizlere Cebelitarık'la Utrecht'te tanınmış ticari ayrıcalıkları bıraktı çaresiz ve bunların karşılığında da ikinci karısının büyük oğlu Don Carlos için Parma dukalığını elde etti.

Fransa'nın canlanışı (1731-1740)

Ne var ki, 1731'den sonra İngilizler Avrupa'da tuttukları başköşeyi kaybettiler. Walpole'e karşı giriştikleri iç mücadeleye iyice kendilerini kaptırmış olduklarından, ayrıca güçlerine de pek güvendikleri için kıtaya karşı kayıtsızlık gösterdiler; tam

da mali durumun düzelip o güne değin güdülen politikanın bütün olumsuzluklarını gören Kardinal Fleury'yi serbest kıldığı bir anda oldu bu.

Fleury, XIV. Louis'nin çizdiği yolu izlemeye gayret etti. Ancak, Avusturya yönetimine karşı düşmanlık üzerine kurulu geleneksel politikanın arkasından gitmek isteyen –dışişlerinde devlet sekreteri– Chauvelin'in yandaşlarınca güçlük çıkarılıyordu kendisine. Oysa böylesi bir düşmanlık politikasının konusu yoktu artık, çünkü Habsburg'lar Fransa için bir tehlike değildiler; sonra, böylesi bir düşmanlığın sonuçları da kötüydü, çünkü kıtadaki bölünmüşlük, İngilizlere kıtaya karışma ve kendine bağlaşık edinme fırsatları veriyordu. Öyle de olsa, gelenekçiler, Polonya'ya mirasçılık sorununun başlarında üstün geldiler. 1733'te II. August öldü. Tahta geçmek seçimle oluyordu. İki aday vardı: İmparatorun yeğeni ve yandaşı –Saksonya seçmeni– III. August; ve bir de Polonya'nın tahttan indirilmiş eski kralı –aynı zamanda XV. Louis'nin de kayınpederi– Stanislaw Leczinski. Fransız parası sayesinde Eylül'de Stanislaw seçildi. Ne var ki, Polonya'yı reforma tâbi tutup onu yeniden bir güç haline getirmek isteyen yurtsever partinin şefiydi o. Rusya ve Avusturya, ne pahasına olursa olsun, onu istemiyorlardı. Öyle olunca da Avusturya-Rus orduları Polonya'ya girdiler, Stanislaw'ı kovdular ve III. August'ü kral seçtirdiler.

XV. Louis'ye bir hakaretti bu. Öte yandan Versailles'da, Fransa kraliçesinin kralın kızı olması isteniyordu. Dahası, Fransız hükümeti, Rusya'yla bağlaşıklığı istemediğinden, Polonya'yı desteklemeyi denemek gerekiyordu; Polonya ise –ikisi de çöküş halinde olan– İsveç ve Osmanlılar ile bir Doğulu güçler sistemi oluşturuyordu ve sistem merkezdeki güçleri yandan çeviriyordu. Chauvelin, kralı savaşa girme zorunluluğuna inandırdı ve Fleury buna karşı çıkmaya cesaret edemedi; ancak, kısa kestirdi.

Fleury, İngilizleri ve Hollandalıları kaygılandırmamak amacıyla, Nederland'ın Avusturya'nın elinde olan bölümünü işgal ettirmedi. İngilizler ve Hollandalılar Fransa'yı bir deniz rakibi olarak Kuzey Denizi kıyıları boyunca yayılmış görmeyi, hele Anvers'e yerleşmesini hiçbir zaman istemiyorlardı. Anvers, bir büyük gücün elinde Westfalya Antlaşması'yla yüklendiği yükümlülüklerden kurtulabilir ve Orta Avrupa ile Fransa'nın kuzeyindeki ticaretin bir deposu, giderek Londra ile Amsterdam'ın rakibi olabilirdi. Fransızların Belçika'da olması demek,

İngiltere'yle savaş demekti. Fleury, Avusturyalıları İtalya'daki topraklarında vurmakla yetindi. Sardinya kralı Savoie düküyle bağlaşıklık kurdu; Dük –Piemonte'den Alpler'le ayrılmış, dilce ve örfçe Fransız olan– Savoie'yı Milano karşılığında Fransa'ya vermekle yükümlüydü; bu politikayı daha sonra Cavour'la II. Napoléon da izleyeceklerdir. Öteki bağlaşık İspanya kralı oldu; o da oğul Carlos için İtalya'nın Parma'dan daha önemli bir parçasını istiyordu. Fransa-Sardinya güçleri kolayca yendiler hasımlarını (1734) ve Milano fethedildi.

Bütün bunlardan sonra da Fleury, bir İngiliz müdahalesini önlemek için acele antlaşmaya gitti. 1735'te başlayan barış görüşmeleri 1738'de Viyana'da kesin bir barışla sonuçlandı. 1737'de Chauvelin'in görevine son verildi. Stanislas, Polonya'dan vazgeçiyor, ancak kral unvanını koruyor ve Lorraine Düklüğü ile Bar Kontluğu'nu alıyordu. Ölümünde, düklük ve kontluk, mirasçılarına, yani Fransa kralına geçecekti. Böylece, kuzeydoğu sınırında açılmış koskocaman bir gedik köreltilmiş oluyordu; Alsace'la ilişkiler daha güvenli hale geliyor ve dil ve örf bakımından Fransız olan bir ülke Fransız topluluğu içine dönüyordu. Katılış, 1766'da kesinleşti. VI. Karl, Novara'yı Sardinya kralına veriyordu; Milano'yu istemeyen Sardinya kralı ise Savoie'yı elinde tutuyordu. İmparator, Napoli ile Sicilya'yı Don Carlos'a terk ediyordu; Don Carlos ise, Parma ile Toscana'yı –VI. Karl'ın kızı Maria-Theresia'nın eşi, düklüğünden edilmiş– Lorraine Dükü François'ya veriyordu.

İnsan değiş tokuşunun güzel bir örneğiydi bu.

Ertesi yıl, Fransa geleneksel bağlaşığı Osmanlıları kurtarıyor ve Avusturyalılarla Rusları, Avrupa dengesini sürdürecek bir başarısızlığa uğratıyordu. Ruslar 1736 yılından başlayarak Karadeniz'de bir mahreç aranışı içinde Osmanlılarla savaş halindeydiler. Azak ve Kırım'ı almışlardı. 1737'den beri de Rusların bağlaşığı Avusturyalılar Balkanlar'ı istila etmişlerdi. Fransız elçisi Villeneuve Osmanlıları uyarıp öğüt verdi onlara. Osmanlılar, onun sayesinde Avusturyalıları yendiler. Villeneuve o zaman da aracılığını koydu ortaya ve imparator, Belgrad Antlaşması'yla (1739) Osmanlılara Sırbistan'la Eflak'ı geri verdi. Yalnız başlarına kalan Ruslar gerilediler. Bütün bunlara teşekkür olarak da sultan, kapitülasyonları, yani Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinsel ve ticari ayrıcalıklarını yeniledi (1740).

1740'ta Fransa ileriye doğru yürüyüşüne yeniden koyuldu. Toprak bakımından, Ryswick'ten beri ilk kez olarak büyük bir gelişme kaydetmişti. İspanya'yla, Osmanlılarla, İsveç'le bağlaşıklığını güçlendirmişti ve Avrupa politikasını yönlendiriyordu. Sanayisi ve ticareti dünyada önde gelir olmuştu. Mamul ürünleri İngiltere'yi bile istila ediyor; tacirleri Antiller'de, Hindistan'da, Ortadoğu'da İngilizleri geride bırakıyordu; o kadar ki, Ortadoğu'da, kapitülasyonların yenilenmesinden önce bile Fransız kumaş imalathaneleri, İngilizleri ticari anlamda korkunç bir yenilgiye uğratmış ve İngiliz kumaşlarını hemen hemen saf dışı etmişti. Fransızlar Amerika'da, Mississippi Vadisi'nde ilerliyorlar ve kıtanın içini Britanya kolonlarına kapıyorlardı. Fransız-Hint Kumpanyası durmadan yeni şubeler açıyordu. İspanyollar da donanmalarını yeniden örgütlemişlerdi ve İngilizlerin, Utrecht Antlaşması'nın hükümlerine –hayasızca– aykırı hareket etmelerine engel olmanın cesareti içindeydiler; gerçekten de İngilizler, anlaşılmış olandan daha fazla yüklüyorlar gemilere ve azgın bir kaçakçılık şebekesini harekete geçiriyorlardı. İngilizler, uyandıklarında bir de baktılar ki, sanki yenen kendileri değilmiş ve sanki Utrecht Antlaşması yokmuş gibi, her şey geçip gitmiş durumda. Yalnızca Kıta Avrupası'nda üstünlüklerini yitirmiş değildiler; denizlerde ve ticaretteki üstünlüklerini de kaybetmekteydiler.

Öyle olunca da savaşa karar verdiler.

Büyük deniz ve kara savaşları (1740-1763)

İngilizler, 1739 Ekim'inde İspanya'ya karşı harekete geçtiler. Fransa'nın, Utrecht antlaşmalarının öcünü almak için savaşa karışacağını da biliyorlardı. Gerçekten, 1740 Ağustos'unda birkaç Fransız gemisi, İspanya donanmasına yardım için hareket etti. Deniz ve koloni üstünlüğü, yani siyasal üstünlük için kesin mücadele başlıyordu. Sonucun olumlu olması için Fransız donanması yeniden güçlendirilmişti. Böylece Fransa, uzun bir süre başta gelen güç olmaya doğru gidiyordu. Ne var ki, elindeki güçlerin büyük bölümünü denizlerdeki savaşa ve kolonilere ayırması gerekiyordu; kıtada ise herhangi bir çatışmaya girmemeliydi.

Oysa 20 Ekim 1740'ta İmparator VI. Karl ölüyor ve Avusturya mirası açılıyordu. İmparator, mirasçı olarak 23 yaşında bir

kız, Maria-Theresia'yı bırakmıştı; arkaya kalan ordu düzensiz ve hazine de tamtakırdı. Habsburg'ların topraklarından kendilerine bir parça koparabilmek için bütün Avrupa hükümdarlarının önüne çıkmış bulunmaz bir fırsattı bu. Ancak şunu da unutuyorlardı: Hepsi de Pragmatik Onay'ı garanti etmiş ve Maria-Theresia'ya Avusturya mirasını sağlamayı vaat etmişlerdi. Öyle de olsa, üzerinde imzaları bulunan antlaşmalara bir "kâğıt parçası" olarak baktılar. Bavyeralı seçmen Karl-Albert bütün mirası istedi. İspanya kralı, Sardinya kralı, Prusya kralı II. Friedrich, her biri mirastan bir parça istediler. II. Friedrich'e babasından yetkin bir ordu, "bir prens, kılıcıyla ölçülür" özdeyişi ve Prusya topraklarını alabildiğine genişletmek ve Hohenzollern topraklarının üç parçasını birleştirmek görevi kalmıştı. II. Friedrich gözünü, zengin bir eyalet olan Silezya'ya dikmişti o sırada; onu ele geçirirse, Yukarı Oder ticaretini güvenceye alacak, Brandenburg Avusturya saldırılarına karşı korunmuş olacak ve Bohemya'ya karşı ani bir saldırıdan doğacak olası bir tehdit önlenmiş bulunacaktı. Hohenzollern'lerin, Silezya üzerinde hakları vardı; antlaşmalarla vazgeçmişlerdi bundan; ne var ki, II. Friedrich'in verilmiş söze uymak gibi bir kaygısı yoktu.

Eyaleti tuttu ele geçirdi (Aralık 1740 - Nisan 1741).

Fransa tehdit edilmiş değildi ve çatışmanın dışında kalabilirdi. Kral, Pragmatik Onay'ı imzalamıştı ve verdiği söze saygılı olması gerekiyordu. Ne var ki, Mareşal Belle-Îsle'in yönettiği gelenekçi parti, Avusturya'yla kozu paylaşmak için uygun ânın geldiği kanısına vardı. Bu gelenekçi parti, deniz ve koloni sorunlarına pek az ilgi duyuyordu. İngilizlerden farklı olarak Fransız senyörleri, ticari girişimlere henüz çok az karışmışlardı. Fransa'nın başkenti Versailles ile başlıca komşu kent Paris, İngiltere'nin başkenti Londra ve halkı büyük çoğunluğuyla deniz ticaretinden yaşamını kazanan öteki İngiliz kentleri gibi değildi. Paris'te, Antiller ya da Senegal için, kamuoyunu harekete geçirmek ve ayaklandırmak güçtü. Fransız tacirleri bile İngilizlerin o keskin ve soğuk azgınlığını göstermiyorlardı ve onlar gibi kıran kırana bir mücadelenin özlemi içinde değildiler: 1743 yılında Fransa ile İngiltere arasındaki kopuş resmileştiğinde, Fransız-Hint Kumpanyası İngiliz Kumpanyası'na, hükümetler arasındaki çatışmanın dışında kalıp ticareti sürdürmeyi önerdi ve ancak, İngilizlerin reddinden sonra savaşa karar verdiler. Fleury alabildiğine yaşlanmıştı; öyle olduğu için

de Belle-Isle'i, imparatorluk tacını Habsburg'ların elinden çekip alma girişiminde serbest bırakmak zorunda kaldı. Habsburg'ları Friedrich yendi; Belle-Isle de İspanya kralı ile Bavyera seçmeni arasında bir bağlaşıklık antlaşması yaptı (Mayıs 1741), Fransa ile Prusya arasında da bir bağlaşıklık kurup (Haziran 1741) Saksonya seçmeninin katılmasını sağladı. Bavyera seçmeni imparatorluk tacı ile Bohemya'ya; İspanya kralının ikinci oğlu Don Felipe İtalya'daki topraklara; Friedrich Silezya'ya sahip olacaktı; Fransa'ya ise Avusturya yönetiminin güçten düşüşü kalıyordu. Fransız orduları Bohemya'yı istila ettiler, Bavyera seçmeni Bohemya kralı ilan edildi ve arkasından da VII. Karl adıyla imparator seçildi (Kasım 1741- Ocak 1742).

Ne var ki Belle-Isle, Viyana'ya öldürücü darbe indirmeyi denememek gibi bir yanlış yaptı. Savaş uzadı gitti. İngilizler bir şaşırtmacada bulunmak için müdahale ettiler.

1742 Şubat'ında II. Georges, Kıta Avrupası'na ayak basıp bir paralı askerler ordusunun kumandasını üzerine aldı. İngilizler Fransa'nın elinden Alsace ve Lorraine'i almak için Avusturyalılar ve Saksonyalılarla Worms Birliği'ni kurdular ve Maria-Theresia'ya da para yardımında bulundular. Maria-Theresia, Milano'nun bir bölümünü Sardinya kralına vaat edip Silezya'yı da –yükümlülüklerine (Breslau Antlaşması, Temmuz 1742) karşın bağlaşıklarını terk etmiş olan– II. Friedrich'e devrederek, karşısına dikilmiş koalisyonu bozdu ve Fransa'ya karşı bir koalisyon oluşturdu (1743). Böylece, Fransa'nın sınırları tehdit edilmiş oluyordu. Son olarak, 1745'te VII. Karl ölünce, oğlu, Maria-Theresia'nın –I. François adıyla imparator seçilmiş olan– kocası lehine imparatorluktan vazgeçti. Olay, Avusturya Hanedanı'nın Fransa Hanedanı'na karşı da yeni bir düellosuna yol açtı. Kaygılı II. Friedrich, 1744'te Fransa ile yeniden bağlaşıklık kurdu; ancak, Maria-Theresia, Dresden barışıyla Silezya'nın ona ait olduğunu belirtince, 1745'te bağlaşıklığı yeniden terk etti. Fransız güçleri koloni savaşından yüz çevirir duruma geldiler. 1745'te Kanada'da Louisbourg'u alıyorlardı, ancak 1746'da da Hindistan'da Madras'ı kaybediyorlardı. Bütün Fransız güçleri yüzlerini deniz tarafına çevirmiş olsalardı, kuşkusuz kesin bir sonuç alınabilirdi. Fransa, kıtada koalisyona karşı iyi direndi. 1748'de doğal engellerden yoksun kuzey sınırını koruyabilmişti; Nederland'ın Avusturyalıların elinde olan bölümünü ele geçirmiş (Fontenoy Zaferi, 1745) ve onun yanı sıra Savoie ile

Nice Kontluğu'nu almıştı. Takattan düşmüş hasımlarına kendi lehinde olabilecek bir barış dayatabilirdi. Oysa Aix-la-Chapelle Antlaşması'yla (Ekim 1748) XV. Louis her şeyi, Nederland'ı, Savoie'yı, Nice'i terk etti. Kolonilerde Fransızlarla İngilizler, elde ettiklerini birbirlerine geri veriyorlardı. XV. Louis, II. Friedrich'e Silezya'yı garanti ettiriyor, Sardinya kralına Milano'nun bir parçasını verdiriyor, Don Felipe'ye Parma ile Plaisance'ı bağışlatıyordu.

Bütün Avrupa'yı şaşkına çeyirdi bu. Fransızlar kraldan tiksindiler. Aslında bu barışta her şey kötü değildi; çünkü bu barış, her şeye karşın Avusturya Hanedanı'nı alçaltıyor, İspanya ile bağları güçlendiriyor, ikinci derecede güçleri öne çıkarıyordu. Ayrıca, Fransızların güttükleri politikalardan birine de uygundu: Bu politika da kişisel büyümeyi aramak yerine, büyüklere karşı, Fransa'nın çevresindeki küçük güçlerin denge ve gruplaşmalarını yeğliyordu. Ne var ki, pek önemli bir noktada da yanılgı içindeydi. Yürekten barışçı, Hıristiyanca bir sevgi ve insanlıkla dolu, ayrıca savaştan da bıkıp usanmış olan XV. Louis, İngilizlerin ve Avusturyalıların neler duyduklarını düşünerek yaşama gözlerini kapadı. Denizlerde ve kolonilerde hiçbir şeyin hale yola koyulmadığını görmek istememişti; Avusturya ve Prusya arasındaki ilişkiler için de öyleydi; barış, olsa olsa bir ateşkesti yalnız; öyle olunca da bir başka savaş patlak verecekti ve bu savaş kaçınılmaz olduğuna göre, Fransa için asıl önemli olan, Savoie Alpleri'nin tepesinde olmak ve Anvers'e değin Kuzey Denizi kıyılarında bulunmaktı.

Yeni savaş, Yedi Yıl Savaşları diye anılır.

Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) Amerika'daki Fransız kolonileri ile İngiliz kolonileri arasında, Ohio Vadisi'ne kimin sahip olacağı konusundaki uyuşmazlıklardan çıktı. İngilizler adamakıllı hazırlanmışlardı. 1755 Haziran'ında, hem de savaş ilan etmeksizin, bir haydutluk hareketiyle savaşı başlattılar: Kanada'ya giden asker dolu üç gemiye ve 8.000 tayfasıyla beraber 300'den fazla ticaret gemisine İngiliz limanlarında el konuldu ya da açık denizde İngiliz gemilerince tutuldu. Böylece Fransızlar daha ilk günden başlayarak, alabildiğine talimli birliklerden yoksun kalmışlardı.

İngiltere kralının kişisel mülkü olan ve kuzeyde İngiliz ticareti için bir köprü başı durumundaki Hannover'i korumak, ayrıca Fransız güçlerinin başını kıtaya çevirmek için bir bağlaşık gerekiyordu İngi-

lizlere, bir de ordu. Avusturya'ya güvenemezlerdi; çünkü Avusturya, Prusya'ya bir karşılık olmak üzere, 1755 Ağustos'unda Nederland'ı Fransa'ya sunmuşlardı; Fransa ise II. Friedrich'i terk etmemek için bu armağanı reddetmişti. Ne var ki, İngilizler II. Friedrich'i kaygılı, bir İngiliz-Rus bağlaşıklığından korkar bir halde, ayrıca İngiliz yardımına da istekli buldular; bunların sonucu olarak II. Friedrich, Fransızlarla olan bağlaşıklığına ihanet ederek İngiltere ile Westminster Sözleşmesi'ni yaptı (Ocak 1756). Fransızlar, kanları beyinlerine sıçramış bir halde Avusturya ile Versailles Antlaşması'nı yaptılar (1 Mayıs 1756). Bunlar olurken Avusturya, Alman prenslerine, Saksonya'ya ve Rusya'ya yaklaşıyordu. II. Friedrich, genel bir saldırının yaklaştığı duygusu içinde, hasımlarını hazırlıklarını daha bitirmeden savaş dışı bırakmak istedi ve Saksonya'nın üstüne çullandı (Ağustos 1756); yendi de. Ancak, Saksonların direnişi, Avusturyalılara güçlerini bir araya getirecek zamanı kazandırdı ve Saksonya seçmeninin kızı Fransa tacının mirasçısıyla evli olduğundan, gururu incinen XV. Louis, Avusturya ile ikinci bir Versailles Antlaşması yaptı (Mayıs 1757). Fransa, Almanya savaşı için 140.000 asker ve 30 milyonluk bir yardım yükleniyordu. Bağlaşıklar arasında o ünlü yer değiştirme ve Fransa'nın Kıta Avrupası savaşlarına katılışı böyle oldu; bu kıta savaşları ise, onu gerçek çıkarlarına eğilmekten alıkoyuyordu; oysa koloniler savaşı, gerçek savaş buydu.

Fransız hükümeti, karadaki harekâtın kısa süreceğini ve öyle olunca da güçlerini yalnızca İngilizlere karşı çevireceğini düşünüyordu. Gerçekten, 1757'de Fransızlar Hannover'i işgal ettiler ve İngiliz-Hannover ordusunu teslim aldılar; bu ordu ise savaşın sonuna değin hiç kimseye yardım etmeyeceği yükümlülüğü altına girdi. Bir Fransız-Alman ordusu II. Friedrich üstüne yürüyordu; o ise, güneyden Avusturyalılar, doğudan Ruslar, kuzeyden İsveçlilerce tehdit ediliyordu. Ancak Friedrich, hasımları arasında manevra yapabildi: Fransız-Alman güçlerini Rossbach'ta (5 Kasım 1757) ve Avusturyalıları da Leuthen'de ezdi (5 Aralık). İngiliz-Hannover ordusu, verdiği sözde durmayarak Fransızlara karşı sefere çıktı. Artık, savaş uzayacaktı. Fransız ordularının başında, yenilikler arkasından koşan, ancak araziye pek dikkat etmeyen, ayrıca aralarında kıskançlıklar bulunan generaller vardı; bütün bunların sonucu yer yer başarılar kazanılsa da ordular, İngiliz-Hannover güçlerince, Ren ve Weser ırmakları arasında hapsedildi ve öyle olunca da II. Friedrich'i batıdan gelip vurmadı hiçbir zaman. Böylece rahatlayan Friedrich, Rusların ve Avusturyalıların karşısına çıktı. Korkunç yenilgilere uğradı ve hatta 1759'da düş-

manın öncü birlikleri Berlin kapılarına kadar gelip dayandı. Ancak, olağanüstü bir direniş gösterdi ve pısırık, güçlerini bir araya getirmede fazla hünerli olmayan Ruslar ve Avusturyalılar öldürücü darbeyi bir türlü vuramadılar. 1762'de Çariçe Yelizaveta ölüp de yerine Prusya kralına pek bağlı III. Petro geçince, Avusturyalılar yapayalnız kaldılar ortada.

Bu savaş Fransızları, donanmaları ve kolonileriyle uğraşmaktan alıkoydu. Destek gücü olarak Hindistan'a 17, Kanada'ya da 328 kişi gönderdiler; oysa İngilizler, William Pitt'in de uyarılarıyla, donanmalarını durmadan güçlendiriyor ve Amerika'ya 60.000'e kadar varan asker yolluyorlardı. Québec'in (1759) ve Montréal'in alınışı (1760) Kanada'yı; Pondiçeri'nin alınışı da (1761) Hindistan'ı kazandırdı onlara. İspanya'nın Fransa'nın yanında 1761'de savaşa katılışı pek geçti ve İngilizlere, Florida'yı ele geçirme fırsatını vermekten başka bir şeye yaramadı. Fransızlar İngilizlerle 10 Şubat 1763'te Paris Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldılar: Onlara Kanada'yı, Ohio Vadisi'ni, Mississippi'nin sol kıyısını, Antiller'den birçoğunu terk ediyorlardı; Hindistan üzerinde her türlü politik iddiadan vazgeçiyorlardı ve orada, birbirinden kopuk ve içinde asker olmayan beş kenti ellerinde tutacaklardı ancak; Gorée Adası dışında Senegal'deki ticaret tezgâhlarını bırakıyorlardı. XV. Louis, bunlardan başka, İspanyollara, Florida'nın kaybını karşılasın diye, Mississippi'nin sağ kıyısını ya da Louisiana'yı verdi. Bununla beraber, Fransa, çoğu İngiliz'in hayıflanması pahasına, denizciler için bir pişme ve talim okulu olan Terre-Neuve'deki dalyanları tutuyordu; ayrıca Saint-Pierre ve Miquelon'la "şeker adaları", yani Martinique, Guadeloupe, Santa Lucia, Santo Domingo elinde kalmıştı. Bu kalanlar da İngiliz Kralı III. George sayesinde olmuştu: Çünkü kral, kişisel politikasına başlamanın ve otoriter Pitt'ten kurtulmanın aceleciliği içindeydi; oysa Pitt, antlaşmaya gitmek için Fransızların ezilmesini beklemeyi öneriyordu. İngilizler ise bundan hoşnut değillerdi ve yeni bir çaba gerekeceği kanısı içindeydiler. Öyle de olsa, sınırsız gelişmenin yığınla olanağını, deniz ticareti ve koloni üstünlüğünü elde ettiler.

Tek başına kalan Maria-Theresia, II. Friedrich'le Hubertusburg Barışı'nı imzaladı (15 Şubat 1763). Friedrich, Silezya'nın yanı sıra Almanya'da ve Avrupa'da sınırsız bir saygınlığa sahipti; ancak, yanıp yıkılmış küçük bir devletin başıydı yine

de. Avusturya, bu yeni başarısızlıktan dolayı zayıflamış ve küçülmüştü. Doğu ve Orta Avrupa'nın asıl egemeni ise, gitgide artan kaynaklarıyla Rusya'ydı ve o Rusya, kendisine bir başka yükselişin yollarını açacak olan bir baş da bulmuştu: Çariçe II. Katerina!

Rusların ve Prusyalıların yükselişi (1763-1789)

Paris Antlaşması, Avrupa'da bir denge kopukluğuna yol açtı. Fransızlarla İngilizler, yüzlerini Kıta Avrupası'ndan başka yönlere çevirdiler. İngilizler, imparatorluklarını örgütleme sorunlarıyla baş başaydılar. Özellikle Amerika'daki kolonileri önlerine büyük güçlükler çıkarıyorlardı. Fransızlar yanlışlarını anladılar: Güçlerini İngiltere'ye karşı mücadeleye ayırdılar ve Bakan Choiseul verilecek karşılığı hazırlamaya başladı. Böylesi bir karşılık mümkündü de: Çünkü Fransa, Avrupa'nın en kalabalık ülkesiydi ve zenginliklerle doluydu; ayrıca, bütün savaşlar ulusal sınırların dışında verildiği için ülke ciddi bir hasara uğramamıştı. Choiseul, donanmayı ve orduyu yeniden kurdu ve Cenevizlerden Korsika'yı satın aldı (1768); oysa Korsika, Akdeniz'deki Fransız kıyılarına egemen olma olanağını verdiği için İngilizlerin göz diktikleri bir yerdi.

Bu koşullarda, Büyük Petro'nun Asya'daki işletmelerini olduğu gibi terk eden Rusya için Doğu Avrupa'da kapılar ardına değin açıktı. Batıya doğru yürüyüşüne yeniden başlayabilirdi. Polonya Kralı III. August ölünce (1763) Katerina II. Friedrich'le anlaştı. Polonya'da her türlü reform engellenmeliydi; Rus birliklerinin tehdidi altında, kendi sevgilisi Stanislas Poniatowski seçtirilecekti (Eylül 1764); sonra da Polonya cumhuriyetinin özgürlüklerini güvenceye bağlama bahanesi altında Polonyalılara Rus koruması dayatılacaktı (1767). Ne var ki, Polonya yurtseverleri başkaldırdılar ve Choiseul, onları kurtarma umudu içinde, Osmanlıları Rusya'ya karşı savaşa girmeye inandırdı. Ancak, Osmanlılardaki çöküş günden güne daha belirginleşiyordu. Türkler Azak'ı, Kırım'ı, Romanya eyaletlerini kaybettiler ve donanmaları da Çeşme'de yok edildi (1770). II. Friedrich, Ruslarla Avusturyalıların güçlerinin Balkanlar'da gitgide artmasından korktu. Öyle olunca da Katerina ile Maria-Theresia'ya Polonya'nın paylaşılmasını önerdi ve ilk paylaşmaya, 25 Temmuz 1772 günü St. Petersburg'da karar

verildi: "Polonya devletinin bütünüyle dağılışı korkusuyla... Maria-Theresia, 2.600.000 insanıyla Galiçya'yı alıyordu; II. Friedrich, Dantzig dışında, 700.000 insanıyla Polonya Prusya'sını alıyor ve böylece Prusya'yı Brandenburg'a "yeniden dikiyordu"; Katerina 1.600.000 insanıyla Litvanya'nın bir bölümünü elde ediyordu. Bağlaşıklıkların birliklerince çevrilmiş Polonya Diyeti, bu antlaşmayı kabul etmek ve anayasada herhangi bir değişikliğe gitmeme yükümlülüğü altına girmek zorunda kaldı. Edindikleri parsaları ellerinde tutmak için üç suç ortağı bir üçlü bağlaşıklık kurdular: Bu bağlaşıklık, devrim ve imparatorluk dönemlerinde Fransa'ya karşı savaşacak; 1815'ten sonraki kutsal bağlaşıklığın çekirdeğini oluşturacak ve 19. yüzyılın sonuna değin sürecektir.

Avusturya'nın aracılığıyla, Ruslar Osmanlılarla Kaynarca Antlaşması'nı imzaladılar (1774): Rusya'nın elinde yalnızca Azak kalıyordu; Kırım ise bağımsız ilan edilmişti; özellikle Ruslar, Grek kilisesi ya da Rumen eyaletlerinin Ortodoks halkı yararına sultana temsilciler sunma hakkını elde ediyorlardı. Böylece Ruslar, Balkanlar'ın Ortodoks Hıristiyan halklarının koruyucuları olarak ortaya çıkıyor ve Balkanlar'daki olaylara sürekli karışma olanağını kazanmış oluyorlardı; bu ise, onların İstanbul'a ve Boğazlar'a doğru girişimlerini hayli kolaylaştıracaktır.

Üç gücün Polonya'daki eylemleri, denge sistemini ortaklar sistemine dönüştürüyordu. Denge sistemini yıkıyorlardı: Büyük güçler kendi aralarında alabildiğine eşittiler; ne var ki, küçük güçleri ve zayıf devletleri keyiflerine göre aralarında paylaşma hakkını da kabul ediyorlardı. Devletlerin haklarını horlama, sistem haline gelmişti. Bu horlayış, Avrupa'nın birkaç büyük güç arasında bölüşülmesine götürecekti; bu güçler birbirine benzer de olsalar, çıkarları birbirine zıttı; bundan doğacak uyuşmazlıklarsa gitgide çoğalacak ve eskisinden çok daha vahim boyutlara yükselecekti. Bu da sürekli savaş, giderek ilerisi için Avrupa'nın yıkımı demekti.

Bu arada İsveç, Osmanlılar, Venedik, Avrupa'nın bütün zayıf ülkeleri dehşete düşmüş ve satırın üzerlerine ineceği beklentisi içinde titriyorlardı. Ne var ki, Fransa eski denge sistemini korumaya çalıştı. 1774 ile 1787 yılları arasında bakanlık yapan Vergennes, Kral XVI. Louis'nin desteğiyle, güçlerin büyümelerini önlemeye; onları birbirleriyle uzlaşmaya ya da bunun ola-

nağı yoksa, onları birbirlerinin karşısına çıkarmaya; küçük güçleri Fransa'nın çevresinde toplayarak korumaya çabaladı. XIV. Louis'nin son politikasını geliştirmekti bu; ileride Talleyrand'ın, Louis-Philippe'in politikası da bu olacaktır. Böylece Vergennes, Avusturya'nın Nederland'da ya da Mısır'daki büyüleyici önerilerine kapılmayarak, Avusturya'nın yeni rakibi II. Friedrich'ten yararlanarak II. Joseph'in Bavyera'yı fethetmesine iki kez engel olmayı başardı (1779-1784); Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama konusundaki bir Avusturya-Rusya girişimine pek çabuk son verdi ve Kırım'da Rusların kazanımlarını sınırlandırdı. Böylece, Kıta Avrupası'nda barış elde etti; bu ise ona, denizlerde İngilizlerin karşısına çıkma olanağını sağladı (1778-1783); Amerika'daki İngiliz kolonilerinin kurtuluşuna katkıda bulunmak ve Versailles Barışı'yla (3 Eylül 1783), İngiltere'yi başlıca kolonilerden yoksun kılarak, Paris Antlaşması'nın –bir parça da olsa– öcünü almak, böyle bir politikanın eseridir.

İngilizler, Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığını tanıyacak, onlara Mississippi'ye değin alt ülkeyi terk edecek, İspanya'ya Minorca'yı ve Florida'yı, Fransa'ya Senegal'i, Tobago'yu ve Dunkerque'i tahkim etme özgürlüğünü verecektir.

Fransa saygınlığını yeniden kazanırken, Avrupa'ya da tekrar güvenlik getirmişti. Ne var ki, uzun ömürlü olmadı bu başarılar. 1787'de mali bunalım ve aristokrasinin başkaldırısı Fransa'yı felce uğrattı. Fransa, yeni Prusya kralı I. Friedrich-Wilhelm'in, Hollanda'da "stathouder"in iktidarını yeniden kurması ve Prusya, Hollanda ve İngiltere'den oluşan bir üçlü bağlaşıklığa gitmesi (1787) karşısında hiçbir şey söyleyemedi. Katerina ile II. Joseph, Osmanlılara karşı saldırıya geçme konusunda uygun ânın geldiğine hükmettiler (1788). Ne var ki, İngilizlerle Prusyalılar, Rusların üzerine İsveç Kralı III. Gustav'ı saldırttılar. I. Friedrich-Wilhelm Polonyalıları, anayasalarını reforma tâbi tutma ve Rus korumacılığını reddetme konusunda yüreklendirdi; ayrıca, Macarlarla Belçikalıları II. Joseph'e karşı ayaklanmaya kışkırttı. Fransa'nın ortadan silinişi, tutkuların dizginlerinden boşanmasına yol açmıştı. 1789'da Avrupa tam bir bunalım içindeydi; devletlerin birliği eskisinden çok daha uzak görünüyordu.

BÖLÜM VI

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (4): ULUSAL UYANIŞLAR

Avrupa'nın düşünsel birliği, yazar, bilgin, saraylı olarak bir avuç insanın eseriydi. Ne var ki, ulusal duygu bütün halklarda uzun zamandan beri doğmuş bulunuyordu. Sadece eşitsiz bir gelişmesi olmuştu: Kuşkusuz, yalnızca İngilizler ve Fransızlar terimin gerçek anlamıyla ulusları oluşturuyorlardı; yani biçimlendirdikleri ve kendilerini değiştiren bir toprağa bağlı, bir dayanışma, ortak çıkarlar bilincine sahip, kendine özgü alışkanlıkları, örfleri, yaşama ve düşünme biçimi olan, bir ülkünün arkasında dolaşan, sürüp giden farklılıklara karşın komşu halklardan çok, kendi aralarında benzerlikler bulunan insanlar topluluğuydular her ikisi de. Ancak, öteki halklar bazen hâlâ bulanık ve zayıf da olsa, az çok açık ve güçlü biçimde ulusal bilince varmışlardı. Müslümanlara karşı uzun bir mücadeleden doğmuş bir İspanyol yurtseverliği vardı; ülkenin uğradığı yığınla istilanın doğurduğu, eski Roma'nın anılarıyla güçlenmiş bir İtalyan yurtseverliği vardı; Ruslara ve Germenlere karşı kendini ortaya koyan bir Polonya yurtseverliği vardı; Ortodoks Hıristiyanlığın geliştirdiği Rusları öteki halklara sapkın ve barbar olarak baktıran, Rusya'yı ise kutsal, doğru, adil, Tanrı'nın herkesten ayrı olarak sevdiği bir ülke gibi gösteren bir Rus yurtseverliği vardı; hatta bir Alman yurtseverliği görüyoruz. Gerçeklere dayansın ya da dayanmasın, çeşitli toplulukların bilinci gitgide berraklaşıyordu. Şöyle deniyordu: Fransızlar nazik, dürüst, gönlü yüce, ancak aceleci ve değişkendirler; Almanlar içtenlikli, çalışkan, ama ağır ve kendini şaraba fazla vermişlerdir; İtalyanlar hoş, ince, tatlı dilli, ama kıskanç ve haindirler; İspanyollar kapalı, ihtiyatlı, ama palavracı ve fazla biçimcidirler; İngilizler gözünü budaktan sakınmayacak denli cesur, ama tepeden bakan, vahşiliğe varacak kadar başkalarını horlayan ve gururlu kişilerdir.

Ulusal duyguyu, hükümdarların politikaları yüzyıl boyunca pek geliştirdi: Bu hükümdarlar, devletlerindeki çeşitli eya-

letleri, birbirlerine gitgide daha benzer alışkanlıklar içine sokuyorlardı; birbirine karşı verdikleri siyasal ve iktisadi savaşın da bir sonucu olarak, halklarına, kendi aralarında dayanışma ve silahlı ya da silahsız, kötülük gelen komşularına karşı da kin aşılıyorlardı.

Düşünsel gelişme de bu duyguyu geliştirdi ve ulusallık, Avrupa'da bir birleştirici olan Fransız etkisine karşı bir tepkiye büründü. Her ülkenin mürekkep yalamışları, Fransa'nın okullarında yetişmişti. Klasik anlayış, Fransa'yı alabildiğine öne çıkarıyor ve sınırsız bir üstünlük veriyordu ona. Fransa, Avrupa'nın mantık, uzanlatım ve diyalektik hocasıydı. Avrupalılar düşünmeyi, fikir oluşturmayı, onları düzenleyip, geliştirip aralarında ilişki kurmayı, giderek onlardan geçerli sonuçlar çıkarmayı Fransa'dan öğrenmişlerdi. Hepsi klasisizm tedavisinden geçmişti; onsuz, en yüce dehalar için bile her şey bir niyet, taslak, filiz olarak kalırdı, açılıp serpilemezdi. Ne var ki, her öğrencinin geçmesi gereken uzun bir öykünme döneminden sonra, 1760 yılından başlayarak, Avrupa'nın yazarları, düşüncelerinde ve onları dile getirişte usta olduklarını anladıklarında, başlarda o denli hayranlık ve minnettarlıkla kabul edilen bu Fransız egemenliği ağır gelmeye başladı onlara. Kendi güçlerinin ve görüşlerinin bilincine vardılar ve ulusal özsaygıları, Fransız üstünlüğünden rahatsız olmaya başladı. Yaralanmış gururları onlara esin verdi. Kendilerini kurtarmak için Fransa'dan gelmiş düşüncelere karşı sert, acı, çoğu kez haksız bir eleştiriye giriştiler. Bu eleştiri, her ülkede, özellikle yükselen burjuvazinin bağrından çıkan insanların dilinde ve kaleminde daha da büyük sertlik kazandı; çünkü bu insanlar, Fransa'nın kibar âleminden gelen alışkanlıklara, salon yaşamına soylulardan çok daha az kendilerini kaptırmış kişilerdi. Bir duygudan yola koyulup Ansiklopedicilerin kuruluğuna karşı tepkinin ortaya çıktığı ve Rousseau'nun revaçta olduğu bir zamanda gelişen bu eleştiriler, giderek Fransız akılcılığına, klasisizmine ve evrendeşçiliğine karşı bir saldırı biçimine büründü. Herkes, ulusunun kendine özgü duyguları adına konuşmaya başladı ve Avrupa'nın doğan birliği sarsıldı.

Bu saldırılara karşı Fransızların direnişi alabildiğine az oldu; çünkü klasik anlayış Fransa'da çöküş halindeydi.

17. yüzyılda, klasik görüş, ne biçimde olursa olsun, yetkinliğe ulaşma iradesi, açık ve aydınlık bir anlayışa varmanın mücadelesi, en doğru, en ahenkli biçimde dile getirme çaba-

sıydı; bu da iç dünyanın zenginliklerini yoksullaştırmıyor, tersine, gün ışığına çıkarıyor, ele avuca getiriyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısında bu anlayış gitgide daha biçimci hale geldi; sert kurallar hapsediyor, titizlik felce uğratıyordu. Dil bile fakirleşti, daraldı, ılımlılaştı; pek genel terimlere ve çoğu kez basmakalıp formüllere indirgendi; yaşamın fışkırmasını yakalayacak güçlü bir çaba yerine sanatçıyı mahkûm eden bir tür cebir formülleri ya da mozaikçi kurallarına dönüştü her şey. Aslında klasisizmdeki bu çöküş, klasik anlayışın zıddıydı. Ve şiddetle ve çoğu kez de haksız olarak saldırılan, işte bu çökmüş olandı; ne var ki, klasisizmle onun karikatürü karıştırılıyordu. Öyle de olsa, klasisizmi çoğu Fransız terk etti.

Romantizm, Fransa'da Rousseau ile yaşıttır.

Öte yandan, evrendeşçilik anlayışı, yani insanların değerine inanıp insan soyunun birliğine olan inanış bir yerde yurtseverliği de içerdiği halde en bilgili Fransızlarda ulusal duyguyu zayıflattı. Bu duyguyu kimse de kökünden yıkamadı ve yurtseverlik, bunalım dönemlerinde çoğu insanda uyandı. Yedi Yıl Savaşları sırasında armatörler, liman tacirleri İngilizlere karşı mücadelede krala, kendi paralarıyla satın alıp gemiler verdiler. Fransızlar, dışarıda uğranılan yenilgileri yüreklerinde duydular. 1765'te yazar Belloy, *Calais Kuşatması*'nı temsil ettirdiğinde seyirciler ağlıyor, haykırıyor ve İngiltere'ye karşı verilen eski mücadeleleri dile getiren eseri alkışlıyorlardı. Ne var ki, Yedi Yıl Savaşları'nın tam ortasında filozoflar, yeterli bir bilgi edinmeden, aceleyle, kendi evrendeşçi ve barışçı görüşlerini tamamlıyorlardı. Fransızlar, zayıfladıkları için kendilerini iyi savunamadılar; ve yabancı edebiyatlara, özellikle İngiliz ve Alman edebiyatlarına karşı kötü bir savunma yaptılar. Grimm, Diderot'nun yardımıyla, 1750'de, *Mercure de France*'ta Alman edebiyatı üstüne mektuplarını yayımladı. Herder 1766'da Alman şiirinden bir seçme, 1768'de de İsviçreli Gessner'in *Idyles*'inin çevirisini ve 1781'den 1784'e değin de Winckelmann'ın *Eskilerde Sanat Tarihi*'ni yayımladı. Alman şiirinin düşsel ve ataerkil niteliği, "duyarlı ruhları" hayran bırakır. *Idyles*, Delille'e, masal yazarı Florian'a, *Paul ile Virginie*'sinde Bernardin de Saint Pierre'e esin verir. Goethe'nin 1777'de çevrilen *Werther*'i ruhları derinden derine sarsar. İleride Madame de Staël'in *Delphine*'i, B. Constant'ın *Adolphe*'u, Chateaubriand'ın *René*'si, Lamartine'in *Jocelyn*'i ondan doğacaktır.

İngiliz etkisi daha da derin oldu.

Her zaman yurtseverlik adına İngiliz düşmanı yığınla Fransız olmuş olsa da Fransa, kendini İngiltere'nin ellerine bıraktı ve İngiliz hastası oldu. Krallık ailesinden prensler bile İngiliz modalarına kol kanat gerdiler. Çaylar, briçe benzer bir kâğıt oyunu olan whist, at yarışları, cokeyler, redingotlar 1770'e doğru Fransa'yı istila ettiler. Salonların yerini yavaş yavaş kulüpler aldı; oralarda da nazik konuşma, kalabalığın yüksek sesle konuşmasına bıraktı kendini; herkes bağırarak anlatıyor ve az dinliyordu. Dil, İngiliz terimleriyle doldu: Bütçe, konvansiyon, jüri, humour, pamphlet, romantizm, spleen, İngilizvari romantik bahçeler yayılmaya başladı. Fransızlar, çeviri yoluyla İngiliz kitaplarını halkın anlayacağı hale getirip yaydılar. Yabancılar, İngiliz ürünlerine güleryüz gösteriyorlardı; çünkü Fransa'nın düşünsel boyunduruğunu kırmada onlara yardımcıydı bunlar.

Gerçekten, önce İngilizler gurur, kıskançlık, mücadele duygusuyla her alanda Fransızları horlayan bir kinle kovuşturdular; Fransız modasını ve zevkini ittiler. "Revaçta olan bizim ticaretimiz ve mallarımızdır" diyorlardı. Her türlü bireyselliği kaldırıyor ve içtenliğe zarar veriyor diye, Fransız nezaketini ve kibarlığını ayıplıyorlardı. Yeterince besleyici olmadığı için Fransız mutfağını kötülüyorlardı. Saraylı dili diye Fransız dilini eleştiriyorlardı; onlara göre İngilizce daha enerjik, daha erkekçeydi ve özgür insanların diliydi. Yapma kurallarının esiri deyip Fransız şiiriyle tiyatrosunu horluyorlardı. Yaptıkları, özellikle romantik bir edebiyattı. Ulusal gelenek ve geçmişe, daha somut, daha Anglosakson, halk diline daha yakın bir dile gidiyorlardı; eski şarkılar ve halk türküleriyle yakınlığı olan bireysel bir lirizm ve şairene ahenkti aranan. Yeni öğeler de getirir İngilizler: Doğaya, gece görünümlerine, dağlara tutkulu bir tapınç; duygu ve imgelem zevki; panteizme kadar varan evrensel ve dinsel kaygı. 1765'te ölen Young'ın *Geceler*'i, 1771'de ölen Thomas Gray'in *Ağıtlar*'ı bu hareketi hazırlarlar; asıl açılıp serpiliş, Cumberland göllerinin ilk ozanı olan Cowper'ın eserlerinde, Burns'ün (1759-1796) İskoç şiirlerinde, eski Gal ozanı Ossian'ın türkülerini bulduğunu ileri süren İskoçyalı Macpherson'un yutturmacasında olur. İngiltere'nin kendine özgü bir bahçe mimarlığı da vardır: Suların çavlanlar halinde aktığı, dolambaçlı keçiyollarının ve yapma yıkıntıların bulunduğu yerlerdir bunlar; Fransız bahçelerinin ise tam zıddıdırlar. Maun ağacından kendine özgü bir

mobilya da vardır. 1750'ye doğru bir resim okulu doğar: Okul, tacirlerin pratik anlayışını pek iyi yansıtmaktadır. Ressamların başarılarını ortaya koydukları konular, ya Hogarth'ta (1697-1764) olduğu gibi toplumun eleştirisi, ahlaki, yararcı sahnelerdir; ya da Reynolds (1723-1792), Gainsborough (1727-1788), Romney (1734-1802), Lawrence'ta (1719-1830) olduğu gibi, aristokratik toplumun portresidir. Siyah ya da noktalı İngiliz gravürü ise Paris'teki teknikten farklıdır ve etkisini Avusturya'ya, İsveç'e, Rusya'ya değin yayar.

Almanya'da Germenlerin ve Kutsal İmparatorluğun istilalarının bulanık ama şanlı anılarıyla süren, karışık bir ulusal duygu vardır. Bu duygu Fransızlara karşı kıskançlık, horlama ve kinle kendini belli eder. Maria-Theresia ile II. Friedrich, Fransızlara karşı "aziz Alman yurdu"nu yardıma çağırırlar zaman zaman. Rossbach, ulusal ruhu uyandırır ve yandaşları II. Friedrich'e bağlar. Ânın çıkarları, Alman prenslerini Fransızlarla bağlaşıklığa itmektedir çoğu kez; ne var ki, Fransa'yı Ren'in ötesine ve uzağa atma konusunda gizli bir hınç, Fransız yenilgisini, Fransa'nın parçalanmasını görmek umudu, bu doymak bilmez umut vardır hepsinde de. Yüzyılın son otuz yılında Fransa'ya karşı düşmanlık duyguları bir Alman edebiyatının gelişmesiyle güçlenir; bu edebiyat, Fransa'ya karşı ortak düşüncelerden örülü bir temel oluşturur ve Alman ulusunu yapar. Herder ve dostları, Fransız dilini ahlaksız ilan ederler: Onlara göre, yumuşak, insanın içine işleyen bir salon dilidir bu; nezaket ve görgü kuralları adına yapılmıştır; aşkta ise ihanetin ve kopuşların dilidir. Oysa Alman dili, sadece gerçeğin dile getirilişine adar kendini. Fransızca geriler. II. Friedrich ölünce (1786) Berlin Akademisi, toplantı tutanaklarını yazmak için Almancaya da eşit hak tanır Fransızca yanında. Goethe, *İtalya'da Gezi Günlüğü* adlı eserini düzeltir ve bütün yabancı kökenli terimler yerine Almanca karşılıklarını koyar. Yazarlar, dili kelimeler ve halk biçimleriyle zenginleştirirler. Lessing *Hamburg Dramaturgie*'sinde ve öte yandan Herder, Fransız edebiyatına saldırırlar; soyut ve yapma bir yalınlıkla suçlarlar onu; özellikle tiyatro, doğaya karşı kurallarla sımsıkı bağlanmıştır ve insanlığın dilini değil, yapma bir dili konuşmaktadır. Lessing, gerçeğini ve yaşamını anlamadığı Racine'e karşı Shakespeare ile Sofokles'i çıkarır. Herder, Fransız edebiyatı döneminin kapandığını ilan eder ve "gelecek, yaşamın çeşitliliğini bulan Alman edebiyatınındır" der. Almanlar Fran-

sız sanatına da saldırırlar; Winckelmann ve Mengs, davalarını tanıtlama adına, konuyu saptırıp Fransız sanatı ile rokokoyu bir sayarlar; mimarlıkta anlamsız süslemelere karşı çıkarken, düzenliliğini yeknesak olarak görüp Fransız bahçesini eleştirirler; içinde düşünce ve duygu olmadığını söyleyip Fransız resmini mahkûm ederler ve antik dünyaya dönüşü önerirler. Oysa İtalyan ya da Alman rokokosundaki aşırılıklardan Fransız sanatını sorumlu tutmaktadırlar. Başka Almanlar, Alman sandıkları gotik sanatı överler. Goethe, Strasbourg Katedrali karşısında büyük bir saflıkla bağırır: "İşte, Fransa'da eşi görülmeyen Alman sanatı!" Oysa Paris bölgesinde bir gezinse, haksız yere gotik diye adlandırılan bu sivri kemer biçeminin beşiğinin orası olduğunu görecektir. Almanlar, Fransız düşüncesine karşı da savaş açarlar: Fransızları filozof olamayacak kadar yüzeysel, İngilizleri de nefislerine ve rahatlarına düşkün bulurlar; onlara göre yalnızca Almanlar akla, dengeye, araştırma ve çaba harcama zevkine, düşünmeyi derinleştirme yeteneğine sahiptirler. Ve yine onlara göre Ansiklopediciler bazen abuk sabuk şeyler söylerler. İnsan, bütün çıkarlarıyla yurduna bağlıdır; onunla mutlu olacaktır; onun mutsuzluğuyla da mutsuzlaşacaktır. Ancak, insan yurduna, atalarıyla, eğitimi, malı-mülkü, bütün varlığıyla da bağlıdır; her şeyini yurduna borçludur insan. Almanlar Fransızlara öykünmeyi bırakmalı ve kendilerini bulmalıdırlar!

İspanyollar Fransızcadan daha sesli, daha müzikal, daha bükülgen bir dile sahip olmaktan dolayı övünürler. Yığınlar yabancıları horlama, krala, eski inanca ve yurda bağlılık duygularını sürdürür.

İtalyanların bir dili, ulusal tarihçeleri ve şairleri vardı; aynı kökenlerden geldikleri, aynı karaktere, aynı konumlara sahip oldukları duygusunu taşıyorlardı. Dilediklerı, bir İtalyan konfederasyonuydu. Milano'da Milanolu olmayan bir İtalyana yabancı denmesine karşı çıkmaya başlıyorlardı; bir İtalyan, İtalya'nın neresinde olursa olsun, evindedir. Fransız diline, söz dağarcığı yoksul, ahenk ve sesliliği eksik, şairane atılımı yok diye çatarlar. Vico, yeniden doğmuş bir İtalya düşler; Muratori ve Denina, tarihe dayanıp ulusal bilinci geliştirmeye çabalar; Alfieri, eski Roma yurtseverliğiyle canlı şiirlerinde ve trajedilerinde İtalya'yı, savaş meydanlarında yeniden doğmaya çağırır. II. Katerina 1780'de "İtalya bekliyor ve umuyor" diye yazar. Uyanış olmuştur.

Rus soylularına gelince... Fransız dilini konuşmaktan çok, Fransızca cümleler okumakla oyalanırlar. Fransız düşüncesi kayıp gider üzerlerinden. Alabildiğine Rus olarak kalırlar ve yabancıya karşı da alabildiğine horlayıcıdırlar.

Böylece, 1789'da Fransız dili ve düşüncesi, üstünlüğünü hâlâ korusa da, bu üstünlük doruk noktasında değildir artık ve çöküş yoluna girmiştir. Oysa bu düşünce ve bu dil, Avrupa'ya birliğini veriyordu. Çeşitlilik, kesin olarak galip gelir. Bir Avrupa birliğinin şansı azalmaktadır; onunla beraber, Avrupa devletleri dünya üzerindeki yayılışlarının en yüksek noktasına varmamış da olsalar, Avrupa'nın bütün dünyaya sürekli egemenliği umudu zayıflamaktadır.

Dünyayı baştan aşağıya Avrupalılaştırma umudu içinde de belki aynı şey söylenebilir.

II

"AYDINLANMA" AVRUPA'SI VE DÜNYA

Avrupalılar pek yetkin bir doğa felsefesi ve alabildiğine güçlü eylem araçlarıyla donanmış olarak dünyalar buldular, daha önce bulduklarında büyük ilerlemeler kaydettiler; fetihler yaptılar, yeni halklarla temaslar kurdular ya da eskilerini daha iyi tanıdılar. Ne var ki, Avrupa uygarlığı, kesinlikle Avrupalı toplulukların yaşadıkları yerlerde yayıldı özellikle. Sayıca fazla da olsa, genel kitleye oranla pek zayıf kalan bir yerliler topluluğu, Avrupa düşüncesine kazanıldı.

Gerçekten, denizaşırı halkların uygarlıklarıyla Avrupalılarınki arasında uçsuz bucaksız bir mesafe vardı çoğu kez. Avrupalılar, bazı yerde taş çağından, bazı yerde çobanlık döneminden insanlar buluyorlardı: Bunlar bir yerde hâlâ insanlığın teolojik çağındaydılar; yani şu ya da bu derece farkıyla, hepsi de, doğa olaylarını, insanlarınkine benzeyen, ama onlardan çok daha güçlü iradelerin etkisiyle açıklıyorlardı; ruhlardı bunlar, şeytanlardı, tanrılardı. Bu insanların, pek büyük bir hızla, animizmden, çoktanrıcılıktan her şeyi doğa gibi büyük birimlerle açıklayan metafizik çağa ve pozitif ya da bilimsel aşamaya geçmeleri gerekiyordu; 18. yüzyıl Avrupalılarının anlayışları ise metafizik ve pozitif bir üstünlük içindeydi.

Ne var ki, bu geçiş mümkün olmadı.

Öte yandan, denizaşırı ülkelere giden çoğu Avrupalı, yalnızca ticaret amacıyla çıkıyordu yola; para kazanmak, Avrupalı insanların ve hükümetlerin en başta gelen düşüncesiydi. Bu bakımdan, geçmiş yüzyıllara oranla daha da gerilere düşüldü.

Hintli ve Çinlinin gözünde Avrupalı düpedüz bir barbardır.

Avrupa, Afrika'nın bir komşusu ve Asya'nın bir uzantısıdır; öyle de olsa, eski dünya Avrupa uygarlığına hemen hemen kapalı kaldı. Avrupalılar, denizlerin ötesinde, yeni dünyada yeni toplumlar oluşturmayı başardılar.

Atlantik, böylesi bir gelişmeye engel olmadı.

Avrupa'nın doğusunda, bir ayağı Asya topraklarında bir ayağı Afrika'da olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmelere ayrı bir yer ayırmalı. Ne var ki, "Aydınlanma" Avrupa'sına, bir bakıma o da kapalı kaldı 18. yüzyılda.

BÖLÜM I

AVRUPA KARŞISINDA OKYANUSYA, ASYA VE AFRİKA

16. yüzyıldan başlayarak İspanyollar, yerlileri çağdaş düzeye yükseltmekte gerçek girişimlerde bulunmuşlardı. 17. yüzyılda Fransızlar, Richelieu ve çömezi Colbert, yerlilerin özümsenmesi ve bir yeni Fransa'nın kurulması düşüncesindeydiler. Oysa 18. yüzyılda burjuva anlayışı her şeyin üstündeydi ve kazanç açlığı karşısında her şey silindi. Burjuva sınıfının o dört dörtlük tercümanlarını dinleyelim: Montesquieu, Voltaire, Ansiklopedistler savaşlara ve göçlere yol açtığı için –gerçek anlamıyla– kolonileştirmenin düşmanı da olsalar, plantasyon kolonilerinin, tropikal kolonilerin ateşli yandaşlarıdırlar; çünkü bunlar, fatihlere ellerinde olmayan ürünler sağlamaktadır ve öyle olduğu için de köleliği ve yerli ırkların sürülüp kovuşturulmasını kabul ederler; öte yandan, yerliler, anayurda koloni ticaretini sağlamada pek önemli olan kolonların özgürlüğüne, daha doğrusu ilerleyişlerine engeldiler. Böylece devletler, genel olarak, kıyılarda ticaret tezgâhları olan ya da verimli adaları sömüren ayrıcalıklı ticaret kumpanyalarını, krallığın doğrudan doğruya işletmesine ve büyük toprakların fethine yeğ tutmaktadırlar. Denizaşırı ülkelere giden Avrupalılar çoğunlukla denizci, asker ve tacirlerdi; büyük bir kültürleri yoktu bunların, ancak daha gözüpek, daha tutkulu, servet hırsıyla kudurmuş ve öyle olduğu için de kazanç uğruna her şeyi yapmaya hazır insanlardı. Bu yüzden de yerli halklar üzerinde öylesine dehşet dolu bir izlenim bıraktılar ki, onlardan hareket ederek, bütün Avrupalılar kötü tanındı. Özellikle Musonlar Asya'sı halklarına, o tanrılarının ve atalarının ülkesine pek bağlı, pek disiplinli büyük aileler içinde sıkı sıkıya hapsedilmiş, bir ılımlılık ve iç dünya ülküsüyle dolu halklara, açgözlülüklerini doyurmak için her şeyi unutan bu Avrupalılar bir yaban etkisi yaptılar. Onlara bakıp şöyle diyorlardı Çinliler: "... Barbarlar vahşi hayvanlar gibidir ve uygar insanlar olarak görülmezler. Onlara aklın büyük ilkelerini uygulamanın hiçbir yararı yoktur. Ortaçağın kralları bunu anlamışlardı ve öyle olduğu içindir ki, barbarlara

karşı şiddet ve hileydi kullandıkları. Onlara uygulanacak tek şey bunlar..."

Yerlilere anlayacakları dilden yaklaşanlar yalnızca Katolik misyonerler oldular: Aşk üstüne kurulu bir evren anlayışından hareket ediyorlardı; insanlara, bu dünyada mutluluk ve öte dünya için de ebedi yaşam sağlayacak buydu. Misyoner eylemi, Papa yürütüyordu. Başta Cizvitler olmak üzere tarikatlar da misyonerler yolluyorlardı. Ne var ki, sayıları fazla değildi bunların; bütün dünyada 3.500 Cizvit misyoneri vardı, ötekiler daha da azdı. Eylemlerini, aralarındaki yöntem kavgaları da zayıflatıyordu; ulusal ruhbanın rekabetini ve son olarak da, kralların Cizvitlere karşı açtıkları büyük savaşı katmalı bunlara. 1789'da misyonerlerin sayısı 300'e düşmüştü. Bu ve başka etkenlerle, misyonerler kıtaların içine girmekten çok, hafifçe dokunup geçtiler; çok kişiyi Hıristiyan edemediler gerçi ama yine de varlıklarını daha sonra da sürdürecek Hıristiyan topluluklar kurmayı başardılar.

18. YÜZYILDA AVRUPALILARIN KEŞİFLERİ

18. yüzyıl başlarında yeryüzünün pek geniş bölümleri bilinmez durumdaydı: Büyük Okyanus'un hemen hemen bütünü, kutup denizleri, Afrika'nın içleri, Asya kıtasının kuzeyi ve kuzeydoğusu, Amerika'nın kuzeybatısı, Güney Amerika'nın büyük bir bölümü böyleydi. Yerli halklar, birçok yer hakkında bilgi edinmişler ve bazen haritalar da yapmışlardı. Ne var ki, evrensel boyutlarda değildi bu bilgi; yani hareket noktaları olmadığı ve ortak hesap yöntemlerine dayanmadığı, astronomi ve matematikten de yoksun bulunduğu için bir yer hakkında bir başkasına geçirilemezdi bu bilgiler; bir alışkanlık, bir eski deneyimli kişinin öncülüğünde yapılan yolculukta doğrudan çıraklıkla ediniliyordu. Yalnızca Avrupalılardır ki, astronomları ve ellerindeki araçları sayesinde keşiflerini yerli yerine oturttular; enlem ve boylamlara da dayanıp bir yerin nerede olduğunu noktası noktasına yeniden bulup gösterebiliyorlardı.

1763'e kadar denizlerde buluşlar fazla değildir. Batı Avrupalılar ticarete dalıp gitmişlerdir. Keşif seferleri, o da pek ahım şahım olmayarak, hem karalarda hem denizlerdedir. Başlıca yolculuklar, Rusların Sibirya'nın sınırlarında yaptıklarıdır. Kazaklar 17. yüzyılda Büyük Okyanus'a varmışlardı; ancak,

Asya'nın Amerika'ya bitişik olmadığını bulmak kalıyordu. Çar Büyük Petro, iktidarını bu bölgelerde sağlamlaştırmak ve keşiflerin sağlayacağı saygınlığa dayanıp Batı ile boy ölçüşmek için 1720'de seferleri başlattı. Danimarkalı Bering, 1720'de kendi adıyla anılan boğazı buldu; ve arkasından Amerika kıyılarını dolaştı, bazı adaları keşfetti ve Bering denizinde bir adada öldü (1741). Yardımcılarından biri 1733'te Ohotsk Denizi'ni keşfetti, Kuril Adaları'nı tanıdı ve Japonya'ya vardı. 1733'ten başlayarak, müfrezeler Lena'ya indiler ve kızaklarla Buz Denizi'nin kıyılarını dolaştılar; Laptev'le Pronçişçev'in adları önemli. Son olarak Çelyuskin 1742'de, Asya'nın kuzeyinde, en uca, kendi adını taşıyan buruna kadar gitti. Büyük bir değer taşıyan bu çalışmalar, iki kıtanın birbirinden ayrılığını kanıtlıyor ve daha keşfedilecek yerlerin de sınırlarını çiziyordu. Bering'in raporları, 18. yüzyılın sonlarına değin imparatorluk arşivlerinde okuyucu bekledi; onların önemini, yüzyılın sonunda coğrafyacı Coxe ile doğa bilimci Pallas açığa çıkardılar.

Kuzey Amerika'da, kürk ve "Batı denizi" peşinde koşan bir Fransız ailesi olan La Verendrye'nin, Kanada yöneticisi Beauharnais'nin desteğinde yaptıkları buluşları görüyoruz; Bu aile, kuzeybatı yollarını çözmeye adadı yaşamını ve yirmi yılda Kanada çayırını tanıdı; onlardan Pierre ve François La Verendrye de 1 Ocak 1743'te Kayalık Dağları keşfettiler.

Güney Amerika'da iki Fransız, L. Feuillée ile Frézier yararlı haritalar yaptılar; İspanyol Quiroga, aynı şeyi Macellan toprakları için gerçekleştirdi.

Büyük Okyanus'u Le Gentil de La Barbinais dolaştı (1714-1718); Nederland'ın hizmetine geçmiş bir Mecklenburg'lu, Roggeven, 1722'de Paskalya Adası'nı, Taumotus'ları, Samoa Adaları'nı yeniden keşfetti; bir İngiliz, Anson da (1739-1743) İspanya sularında bir kalyona el koyup bütün haritaları ele geçirdi: Pek önemliydi bunlar; çünkü İspanyollar da Portekizliler gibi ticareti kendi tekellerinde tutabilmek için alabildiğine gizli tutuyorlardı keşiflerini; bu değerli belgelerin yayılması, yüzyılın ikinci yarısında keşifleri kolaylaştırdı.

Yüzyılın ortalarındaki büyük savaşlarla kesintiye uğrayan keşifler, 1763'ten sonra yeniden başladı. Hearne ile Mackenzie Kanada'nın kuzeyini dolaştılar; ve 1789'da Mackenzie, adını taşıyan ırmağın denize döküldüğü yere vardı. Ne var ki, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin örgütlediği büyük keşifler yalnızca

denizler üzerindeydi; bilginlerin ta Ptolemaios'tan beri kuzeydeki topraklara bir karşı ağırlık olarak gördükleri dev güney kıtasını bulmaktı amaç. De Brosses *Güney Topraklarına Seferlerin Tarihi* adlı eserinde (1756) şöyle yazıyordu: "Bu girişimlerin sağlayabileceği yararlara fazla kafa yormamalı: Bu yararlar sonra bol bol konuşulacak... Yalnız coğrafyayı, salt keşfetmek merakını, evrene yeni topraklar, yeni insanlar kazanmayı düşünelim!" John Callander bu düşünceleri İngiltere'de yaydı ve yerlileri Hıristiyanlığa döndürmeyi ekledi buna. Bilim zevki ve saygısı, kralların kararlarında yer eder oldu. Amerika savaşı boyunca XVI. Louis, Fransız kaptanlarına, insanlığımızı zenginleştirme arkasından koşan Kaptan Cook'a rastlarlarsa, dost ve kardeş olarak davranmalarını emrediyordu. Ne var ki, bilimler moda olduğundan ve yeni ülkeler elde etme düşünüldüğünden, hükümetler için bir itibar sorunuydu da bütün bunlar. Ve son olarak, bu ünlü güney kıtası pek zengin olmak gerekeceğinden, Hint'i kaybeden Fransızlar için onun yerine geçecek; İngilizler içinse elde tutulacak bir ticari ilerleme olacaktır.

Seferler gitgide bilimsel olarak hazırlanır oldular. Bazı söylentilere inanıp hareket edecek yerde, kaptanlar resmi bilginlerin kaleme alıp verdikleri bilgilerle yola çıkıyorlardı; bu bilginler, onlara çözmeleri gereken sorunları ve yapmaları gereken araştırmaları da işaret ediyorlardı. Kaptanlar beraberlerinde bir bilim kurmayını da almaya başladılar: Astronomlar, hekimler, doğa bilimciler...

Onların sayesinde, yeni aletlerin de yardımcılığıyla, belgeler bilimsel bir ciddiyet kazandı. Dönüşte, elde edilen sonuçlar gizli tutulacak yerde bütün dünyaya yayılmaya başlandı.

Kaptanlar, karaya oturma ve deniz kazası tehlikelerini azaltmak için küçük gemileri yeğliyorlardı; içlerine yığınla da kayık konuyordu. Pek ciddi bir sağlık bilgi ve malzemesi, iskorbüt hastalığına karşı önlemler, bira ve lahana turşusu, yolda ölümlerin miktarını azalttı. Üç yıl süren ikinci yolculuğunda Cook, hastalıktan bir adamını yitirdi yalnızca.

Yol boyunca çeşitli önlemler alınıyordu. Her sefer, bir sesleniş aralığıyla birbirini izleyen iki gemiyi içine alıyordu olabildiğince. Astronomik gözlemler, yer belli etmeler, sondajlar çoğaldı: En ufak bir kara belirtisinde duruluyor ve kıyıya kayıklarla gidiliyordu. Çevreyi yerlilerle yoklayıp kollama kural oldu. Âdet şuydu: "Onlarla ağır ağır yürüme, uygun ânı bekleme,

küçük armağanlar sunup adım adım kazanma onları, bu tür ilişkilerde şiddete başvurmama..."

Bu önlemler sayesinde sadece La Pérouse'un seferi felaketle sonuçlandı.

1766'da az bir zaman farkıyla, İngiliz Wallis ile Carteret bir yandan, Fransız Bougainville öte yandan, denize açıldılar. Wallis'le Carteret, Macellan Boğazı'nı geçtikten az sonra, bir fırtına yüzünden birbirlerinden ayrıldılar. Wallis, Taumotus'lara geçti, 1767'de Tahiti'yi keşfetti; Tahiti gözünü büyüledi onun ve gözyaşlarıyla ayrıldı oradan; Samoa Adaları'na geçti ve Mariana Adaları'nı keşfetti. Carteret, Pitcairn adacığını fark etti, Saint-Croix Adası'na, Solomon Adaları'na ulaştı, Yeni İrlanda'yı keşfetti ve Yeni Britanya'nın iki adadan oluştuğunun farkına vardı. Bu iki güzel yolculuğun sonuçları, hâlâ yetersiz bir hazırlanışla sınırlı kaldı: Harita üzerine adlar kaydedildi. Bouganville, beraberinde bir astronom, bir doğa bilimci ve zaman ölçücülerle yola çıktı: 1768'de Taumotus'ların yerini saptadı; kendisine büyük heyecan veren Tahiti'yi o da buldu ve Yeni Cyther diye adlandırdı; Samoa Adaları'nı, Cook'un daha sonra Yeni Hebrides diye adlandıracağı Büyük Cyclades'ı, La Lousiade'ı, Yeni Gine'yi tanıdı ve Cava ile Îles de France yoluyla yurda döndü. Boylamların saptanmasında ciddi yöntemlerin uygulandığı ilk yolculuk oldu bu. Bougainville, 1771'de *Dünya Çevresinde Yolculuk* adlı eserini yayımladı; işitilmemiş bir başarı kazandı kitap ve Diderot ile Herder'i etkiledi.

Ne var ki, bu denizciler, belki de ticaret kaynağı sıcak koloniler bulma düşüncesinin ağırlığı altında, Amerika'nın güneyini döndükten sonra hemen aceleyle kuzeybatıya, Oğlak Dönencesi'nin ötesine çıkıyor ve sonra da batıya çeviriyorlardı yüzlerini. Kuzeyde pek kalmışlardı. Yolculukları yararlı da olsa, bir büyük sorunu çözülmeden bırakıyordu: Bir güney kıtası var mıydı? Özellikle, 17. yüzyılda Tasman'ın keşfettiği topraklar (Yeni Zelanda), Yeni Hollanda (Avustralya'nın batı kıyısı) ile bir değil miydi? Bu sonuncusu, Yeni Gine ile bitişik miydi, değil miydi?

İngiliz James Cook yanıtladı bu soruları.

Britanya amiralliğinin Tahiti'ye astronomlar göndermesi gerekiyordu: 1769'da Venüs'le Güneş'in rastlaşması gözlemlenecek ve bundan yararlanıp Güneş'in Dünya'ya mesafesi ölçülecekti. Uluslararası gözlemler içinde İngiltere'nin payına düşen buydu. Amirallik,

seferin kumandanı olarak James Cook'u seçti. Seçim yerindeydi. Cook, yürekten bir denizciydi. 1729 yılında doğmuştu: Babası bir çiftlik uşağıydı, anası da yine bir çiftlik kâhyasının kızı; bir kıyı kentine çırak diye verilmişti; içindeki deniz tutkusuna uyup miço olarak bir kömür gemisine girmişti. 1755'te Krallık deniz güçlerinde tayfa oldu; inanılmaz bir gayretle kendi kendini yetiştirdi ve amirlik rütbesi kazandı. 1759'da Saint-Laurent halicine yapılan bir seferde kendisini gösterdi; bu seferde İngiliz donanması ırmağı yukarı doğru çıkmış ve Québec'i almıştı. Onu izleyen dört yıl, Acadie (Yeni İskoçya), Terre-Neuve ve Labrador kıyılarını belirlemekle uğraştı. Bu kıyıların, uzun yıllar temel olarak kalacak, usta işi bir haritasını yaptı. Astronomi gözlemlerinde olduğu kadar coğrafya ve su bilgisinde de deneyimli bir insandı. Pek açık yürekli olmasa da denizlerdeki ustalığı ve örgütleyiciliğiyle, kendisini çevresindekilere kabul ettirmesini biliyordu; insan yanı zengindi, adamlarının aile kaygılarını bölüşüyor, sağlıkları ve rahatlarıyla uğraşıyordu.

Onlardan çok şey isteyebilirdi böylece.

1768 yılında, güney kıtasını güneyde 40° enleme kadar gidip araştırma ve bu konuda derinliğine bir bilgi edinme talimatını aldı. Büyük bir özenle hazırlandı yolculuğuna. Daha önceki yolculuklarının bir bilançosunu yaptı. Büyük Okyanus'un 1756'da yapılmış genel haritasını biliyordu. Bir askeri gemi önerisini reddetti; *Endeavour* adlı, ağır ama sağlam, uzun yolculuklar için gerekli nevaleyi alabilecek çapta bir kömür gemisine bindi. Beraberinde astronom Green'i, İsveçli botanikçi Solander'i, doğa bilimci Banks'ı da götürüyordu. 1768'de yola çıktı. Tahiti'deki astronomiyle ilgili görevini yerine getirdi (Nisan-Haziran 1769), sonra güneyde 40° enleme değin uzandı; ancak güney kıtası diye bir şey göremedi. 7 Ekim 1769'da Yeni Zelanda'nın kuzey kıyılarına ulaştı; baştan aşağıya çevresini dolaştı ve onun, bir boğazla birbirinden ayrılan iki adadan oluştuğunu gördü ve ayrıca kıyılarının ayrıntılı bir haritasını yaptı. Arkasından Yeni Hollanda'ya doğru uzandı, doğu kıyısını buldu: Everard Burnu'ndan York Burnu'na değin 1.600 mil boyunca keşiflerde bulundu ve Güney Yeni Galles'i diye adlandırdı oraları; 28 Nisan 1770'te, Banks'ın Botany-Bay diye adlandırdığı, bitkice pek zengin yukarı kıyıya çıktı ve geleceğin Sydney'inin kurulacağı yeri görüp hayran kaldı; arkasından, yeniden keşfettiği Torres Boğazı yoluyla Batavia'ya ulaştı. 1771'de Avrupa'daydı ve yolculuğu büyük yankılar uyandırdı.

Ancak, güney kıtasının yolunun kuzeyinde ya da güneyinde bulunabileceğini kabul etti; ve amirallik birinci lordu, Lord Sandwich,

ikinci bir yolculuğa çıkardı onu. 13 Temmuz 1772'de yola koyulan Cook, Yeni Zelanda'da Queen Charlotte Koyu'na vardı; oradan kuzeye ve güneye doğru küçük yolculuklara çıkabilir ve arkasından kuzey denizlerinin soğuğunu yiyip dönencelerin de sıcağı ile bitkin hale gelen adamları oraya dönüp o ılımlı iklimde dinlenebilirdi. Okyanusu araştırmaya başladı: Yirmi sekiz ay boyunca 80.000 kilometre yol katetti okyanusta; 1774 Ocak'ında 71° 10' enlemde deniz buzulları yolunu kesti; Tahiti'nin kuzeyine, Markiz Adaları'na, Yeni Hebrides'lere vardı, Yeni Kaledonya'yı ve Norfolk Adası'nı keşfetti ve bir buldog köpeği inadıyla yaptığı arayışların sonunda, kesin olarak, güney kıtası diye bir şeyin olmadığını gösterdi.

Kuzey denizleri yönünden Atlantik'ten Büyük Okyanus'a bir kuzeybatı geçidi bulmakla görevlendirilince, 1776'da üçüncü yolculuğuna çıktı: 1778'de Sandwich Adaları'nı (Hawaii) buldu; Bering denizi ve boğazını dolaştı; kuzeybatı geçidinden vazgeçti. Her zaman bir yumuşaklık örneği veren ve yerlilere karşı hep adaletle davranmış olan Cook, 1779'da Sandwich Adaları halkıyla aralarında çıkan bir kavgada öldürüldü.

Arkada hayran olunacak haritalar bırakmıştı; ondan sonra, sadece ayrıntılarla uğraşılacaktı.

Bu ayrıntıları aydınlığa kavuşturmak, özellikle Fransız La Pérouse'un eseri oldu. La Pérouse, XVI. Louis'nin desteğiyle, 1785'te Brest'ten yola çıktı; beraberinde yığınla da bilgin vardı. 1786'da Taumotus'larla Markiz Adaları'nın doğusunda pek önemli topraklar olmadığını saptadı; Sandwich Adaları'nın boylamlar içindeki yerini düzeltti; arkasından, 60 ile 37° kuzey enlemleri arasındaki Amerikan kıyılarını, Saint-Elie'den Monterey'e değin belirledi; haritalar yaptı, deniz hayvanları ile kara bitkileri üzerinde gözlemlerde bulundu. Kasımda Makao'da dinlendi; ve 1787'de Büyük Okyanus'un –Cook'un yapamadığı– kuzeybatı kıyılarını keşfe çıktı. Mançurya kıyılarını belirledi ve Sahalin'in aslında bir ada olduğunu tanıtladı (1788). Oradan, okyanusu kuzeyden güneye katetti ve Avustralya'ya vardı; orada, 1789 Ocak'ında, Botany-Bay'de bir İngiliz filosuna rastladı. O tarihten sonra da haber alınamadı kendisinden. Gemilerinin kalıntıları 1837'de Vanikoro mercan adasının yakınlarında bulundu.

Böylece, Pasifik Okyanusu'nun haritası ana çizgileriyle saptanmış bulunuyordu; büyük bir güney kıtasının olduğu tezi çürütülmüştü; güney yarıküresi bir okyanus yarıküresiydi ve şu

belli olmuştu: Denizler, dünya üzerinde, karalardan iki kez daha fazla yer kaplıyordu. Ne var ki, Pasifik Okyanusu'nda keşfedilen topraklar, insanlık kavramını acayip biçimde genişletiyorlardı.

OKYANUSYA

Uzun bir süreden beri insan soyunun manevi birliğine ve doğal halin üstünlüğüne inanan Avrupalılar, Okyanusya'daki yerlilere pek sıcak bir ilgi gösterdiler. Bougainville ile Cook, büyük bir tutkuyla gözlemlediler onları. Böylece, üçüncü yolculuğunda Cook'a katılan Förster'ler, Buffon'la beraber, ırkların oluşumunu ve sınıflandırılması bilimini, etnolojiyi yarattılar.

Avrupalılar, ilkel ırklar, hatta insanlığın kaynaklarının karşısında bulunduklarını sandılar. Her yanda, kabilelerin taş çağında yaşadıkları bir gerçekti; aletleri de tarihöncesi zamanlarınkini hatırlatıyordu. Oysa gerçekte ilkeller değildi söz konusu olan; uzun bir gelişim geçirmiş halklardı bunlar; içlerinden çoğu, üstün bir uygarlığı tanımışlardı ve Avrupalıların gelişinde tam bir gelişme içindeydiler.

Gerçekten, öyle görünüyor ki bütün bu halklar, Güney Asya kökenli ırklardan geliyorlar; yenilgiler sonucu, bazı kuşların mevsimlik göçlerinin kendilerine gösterdiği doğrultularla kaçmış olmalılar. Geldikleri yerler kaynakları sınırlı yerlerdi; pek erkenden öteki kıtalardan da kopmuşlardı; bitki ve memeli türünden hayvanlar da azdı çevrelerinde (bu adalarda köstebek, opossum ve yarasadan başka bir şey görülmüyor), ayrıca, adaların küçüklüğü ve darlığı nedeniyle, pek erkenden, nüfusça çoğalmanın, yiyecek kıtlığının doğurduğu güçlüklerin pençesine düşmüş olmalılar; öyle olunca da sürekli savaşlar, çocuk düşürme, çocuk öldürme, yamyamlık, yiyecek bulma sorunları girmiş olmalı araya. Avrupalılar onları bulduklarında işte bu haldeydiler bu halklar. Fazla çoğalmaya karşı öylesine bir korku içindeydiler ki, her yanda, halkın sayısı, doğumların bilerek sınırlandırılması yüzünden azalıyordu. Oralarda uygarlıkların ilerlememiş olmasında ya da gerilemiş olmasında şaşılacak hiçbir nokta yoktur. Bu çöküş, bu karşılaşmalar ve karşılıklı etkiler göz önünde tutulduğunda, Okyanusya'nın belli ölçüde bir "ırklar konservatuvarı" olduğu kabul edilebilir.

Öyle görünüyor ki, ilkel adı yakıştırılabilecek tek insan topluluğu Tasmanyalılar ile Avustralyalılardı; insan soyunun en aşağı gelişmişlik katlarında bulunuyorlardı.

En aşağı düzeyde olanlar Tasmanyalılardı. Tasmanya Adası'na Orta Pleistosen döneminde yerleşmişlerdi: O dönemde Bass Boğazı'nı sıradan gemiciler aşabiliyorlardı; denizlerin düzeyini yükselten ve boğazların genişliğini en azından beş misline çıkaran buzulların erimesinden önce olmuştu bu yerleşme. Araya bu coğrafya değişiklikleri girince, çevreden soyutlanmış bir halde kaldılar; bu ise, duraklama ve gerileme için en etkili bir nedendir. Bu siyahiye yakın insanlar 5.000 dolayındaydılar; kıvırcık saçlı, çeneleri pek gelişmiş, kafatası basık, kaş kemerleri çıkık bu insanlar, insan soyunun maymunlara en yakın olanlarıydı; kafatasları ortadan başlayarak bir çıkıntı gösteriyordu ki, maymuna benzerliğin en göze çarpıcı belirtilerinden biridir. Aletleri, onların, Batı Avrupa'nın Aşağı Paleolitik aşamasında, Chelléen ve Acheulléen'deki insanlar düzeyinde olduklarını gösteriyor. Giysileri ve evleri yoktu; dallardan örülü bir duvarın arkasına çekiliyorlardı; yiyecek toplayarak ve köpeksiz avlanarak yaşıyorlardı. Sosyal örgütlenişleri yalındı; geçici olarak seçilmiş şefleri vardı yalnız. Ruhun ölümsüzlüğüne inanıyor ve ölülerden korkuyorlardı; hatta üstün bir dinin işareti olarak, tek tanrıya inanç da vardı: Gökle ve doğal olaylarla –iyice belirlenmemiş– ilişkileri olan bu yüce ruha tapıyorlardı.

19. yüzyılda ortadan kayboldular.

Biraz daha üst düzeyde Avustralyalılar bulunuyordu. Avrupa ve siyahi öğeler karışımından ortaya çıkmış bir ırktı bu. Avrupa paleolitiğinde Moustier aşamasındaydılar. Esmer ya da çikolata renkli, bedenleri tüylerle kaplı, kaş kemerleri pek büyük, alınları basık, çene kemikleri belirgin, iri ağızlı, geniş burunlu olan bu insanların, beyazlarınkine oranla hayli hafif bir beyinleri vardı.

Pek yalın giyimli olan bu yerliler, dallardan kulübe yapmasını ve ateş yakmasını biliyorlardı. Taştan silahları ve mızrakları vardı; ancak, okla yayı bilmiyorlardı. Yiyecek toplayıcılığı, özellikle de avcılıkla geçiniyorlardı. Salyangoz, tatlı su midyesi, tırtıl, kertenkele, kuş, kanguru, opossum ve bir tür devekuşuydu yedikleri. Öte yandan, bir kanguruyu kaçışa zorlama, bir avın izini toprak keseklerini koklayarak sürme ellerinden geliyordu.

Sosyal örgütlenişleri daha yüksekti: Kabilenin eskilerden oluşan sürekli şefleri vardı; topluluk dışından evlenme kuralı zorunluydu; gidip geldikleri topraklar başka kabilelerinkinden ayrılmıştı; uluslararası bir hukukları vardı.

Dinsel görüşler gelişmişti: Ölümden sonra ruhların yaşayacağına inanç geneldi. Ölülerin ruhları başka bedenlere girebiliyordu. İlk Avrupalılar, bu soluk tenli, gözleri pırıltılı insanlar denizlerden çıkıp geldiklerinde hortlak diye karşılandılar. Ölüler için düzenli törenler yapılıyordu; hatta bazı kabileler, yaşamsal gücü özümsemek için cesetleri yiyorlardı. Hepsinin totemi ya da ortak atası vardı; onların soyundan gelenler büyülü törenler düzenliyorlardı. İçlerinden kimisi bir ölümsüz tanrı tasarlıyordu; yeryüzünde yaşadıktan sonra göğe çekilmişti ve onun sırrına erenler ölümden sonra gidip ona kavuşuyorlardı. Herkes büyüyü biliyordu. Gençler, karmaşık bir törenle evlenmeye ve sosyal görevleri yerine getirmeye ehil erkekler oluyorlardı: Bu törende üst ön iki dişin çıkarılması, sünnet, kadınlar için saklanmış efsanevi desenler ve öykülerin sunulması söz konusuydu.

Öteki halklar açıkça daha üst düzeylerdeydiler. Çengel uçlu gaga biçimindeki burunlarıyla saf bir ırk gibi görünen Papu'ların dışında dilleri ve –terazili oyma kayık gibi— bazı maddi alışkanlıklarına bakarak diyebiliriz ki, bütün bu halklar, aralarındaki farklılıklara karşın, aynı Okyanusya kültürüne katılıyorlardı ve hepsinin de kökeni birdi. Herhalde Malezya'dan gelmiş ve doğuya doğru bütün Pasifik'e ve belki Amerika'ya değin yayılmışlardı; batıya doğru da Kamboçya'ya, Seylan'a, Madagaskar'a (Hova'lar), Afrika'nın doğu kıyılarına olmuştu bu yayılma. Yola çıkışları M.Ö. 2. ile 5. yüzyıllar arasında başlamıştı ve göçler 900 ile 1350 yılları arasında doruk noktasına varmıştı. Arkasından, bu halkların ve onların denize olan yeteneklerinin çöküşü gelmişti.

Malenezyalılar, ileri bir yenitaş dönemini hatırlatan bir aşamadaydılar. Bedence daha gelişmişlerdi: Yüz az tüylü, burun daha düz, kaş kemerleri nadiren fazla çıkıntılıydı ve süslenmede daha incelmişlerdi; kadınlarda dövme, saçların rengini değiştirme, diş ve deniz kabuklarından kolye ve bilezik, saçlarda tüy ya da çiçek görüyoruz.

Aletleri yetkinleşmişti: Cilalı taştan balta, deniz kabuklarından bıçaklar, kedibalığı derisinden törpü, altından biz, içinde yay ve sopanın da bulunduğu çeşitli silahlar. Bunlar, büyük oyma kayıklar yapmasını ve yönlendirmesini bilen pek usta denizcilerdi çoğu kez; aynı zamanda hünerli tarımcılardı: Basit bir bastonla toprağı çevirmesini biliyorlardı ve Hint patatesi ile taro ekiyorlardı. Tüyden ya da dişlerden yapma bir para kulla-

nıyorlardı; kazançlarına düşkündüler ve içlerinden kimi yüzde 100 faizle ödünç verip hatırı sayılır servetler edinmişlerdi.

Toplum anaerkildi; kız kardeşinin oğlunu dayı yönlendiriyordu. Erkekler, köyün kulübünde yiyor ve yatıyorlardı; kadın ve erkek hemen hemen birbirinden ayrı yaşıyorlardı. Evlenme, satın alma yoluylaydı ve zenginler çokkarılı idiler.

Siyasal örgütleniş demokrasiydi; ne var ki, gizli dernekler büyük rol oynuyorlardı ve bu derneklerde büyük paralar döküp şölenler verebilen zenginler, yüksek mevkilere çıkabiliyorlardı yalnız. Bu dernekler, onlara girmemiş olanlar üzerinde dehşet saçıyor, dövüyor, para cezası kesiyor ve öldürüyorlardı.

Dinsel inançları canlıydı; ancak, kendilerinden daha az uygar halklarınkinden daha gerideydi. Birinden ötekine geçebilir doğaüstü bir erdem olan *mana*ya inanıyorlardı. İyi bir avcının *mana*sı vardı. Başarıya ulaşmak için *mana* gerekiyordu. Büyüyle *mana* elde edebiliyorlardı. *Mana*nın bazı biçimleri tehlikeliydi; o zaman da böylesi bir *mana*ya sahip insanların, nesnelerin ya da yerlerin üzerine *tabu* (yasak) atılıyordu. Hepsi canlıcıydılar (animist), yani taşlara, ağaçlara, yılanlara, her yere yayılmış ruhlara inanıyorlardı. Ne var ki, çoktanrılılığa yükselmiyorlardı. Ölümden sonra ölülerin ruhlarının yaşayabileceğine inanıyorlardı. Dua ediyor, kurban kesiyor, ahenkli şarkılar söylüyor ve kendisinden sonra geleceklerin yaşamına katılacak atanın figürünü kazıyorlardı ağaca.

Mikronezyalılar pek benziyorlardı onlara; ancak, bir iki gömlek daha üstündüler. Denizcilikte hayran kalınacak insanlardı; tacirleri terazili içi oyma kayıklarla uzun yolculuklara çıkıyor ve bambu çubuklarından yapılmış haritalar kullanıyorlardı. Soylular ve serfler vardı içlerinde. Usta denizciler fiefler verilerek ödüllendirilirdi. Bazı adalar çoktanrılılık aşamasına varmışlardı ve tek bir tanrının egemen olduğu zengin bir panteonları vardı.

Son olarak, Okyanusya toplumlar sıralamasının tepe noktasında Polinezyalıları görüyoruz.

> Bunlar, içine siyahi ve Moğol öğelerin de karıştığı, Avrupamsıların ikinci derecede bir dalıydılar. Uzun boylu, Avrupa benizli, ince burunlu, düz saçlı, esmer tenli, görme ve işitme duyguları Avrupalılarınkinden daha keskin, ancak koku ve tat alma duyguları onlarınkinden farklı insanlardı.

Misli görülmemiş denizciler olarak bir yerde durmadan 2.500 kilometre yol alabiliyorlardı. Nerede olduklarının hesabını yapmasını biliyorlardı. Samoa'da ve Tonga'da, içi oyulmuş çifte kayıklar 30 metre uzunluğundaydı ve 140 kürekçi alıyorlardı. Her adanın bir filosu vardı. Cook, 200.000 nüfuslu diye tahmin ettiği Tahiti'de 330 birlik saymıştır.

Aletleri, cilalıtaş çağındakilerdendi; ancak, kullandıkları, özellikle Yeni Zelanda'nın Maori'lerinde maden taklidine benziyor. Öyle görünüyor ki, ataları madeni ve çömlekçiliği tanımış olmalılar. Ne olursa olsun, bu sanatlar, Avrupalıların gelişinde, Polinezya'da unutulmuş bulunuyordu ve şurası da gerçektir ki, aletleri 18. yüzyıldan önce çok daha iyiydi.

Giysileri, Yeni Zelanda yünündendi. Ancak, sıcak iklimli adalarda atalarının dokuma mesleğini terk etmişlerdi; kabuk işçiliği yapıyorlar, şeritler ve üçgenlerle süslü eteklikler üretiyorlardı. Parlak tüyler, temrenli yapraklar taşıyorlar, ince dövmeler yapıyorlardı bedenlerine.

Evleri taştan bir sahanlığın üzerine kuruluyor ve hasırla örtülüyordu. Markizler'de 20 ila 100 metre uzunluğundaydı bu evler. Evlerde cibinlik ve bambudan yastıklar bulunuyordu. Maori'lerin küçük kaleleri vardı: Birkaç bin kişiyi içine alan bu kaleler, çevresi çukurlu, siperli, kalın duvarlarla çevriliydi ve içlerinde savunucular için daha yüksek bir sahanlık bulunuyordu.

Bu halklar, Romalıların *gens*'i ya da Yunanlıların *genos*'una benzer biçimde, birkaç yüz kişiyi içine alan büyük aileler aşamasındaydılar. Toprak, bir mertebeye tabi sınıflara bölünmüştü: Krallar, soylular, özgür insanlar, köleler. Kral, büyük oğul esasına göre geçiyordu tahta ve tanrının bir elçisiydi yeryüzünde, yani kutsaldı. Soyluların fiefleri vardı ve meclislere egemendiler; bütün toprağın da sahibiydiler; öldüklerinde, kemikleri kutsal yerlere konuluyordu ve ölümden sonra yaşama hakkına yalnızca onlar sahiptiler. Soylular yerel şefleri seçerlerdi: Bütün ortak girişimlere mutlak olarak karar veren bu şeflerdi; görevini yerine getiremeyenlerin yerine başkası seçilirdi. Özgür kişilerse, uygulamada, keyfe göre haraca ve angaryaya tâbiydiler.

Dinleri Brahmanik, belki de İran ve Babil öğelerini içeriyor; örneğin Maori'ler ebedi, kadiri mutlak, adil ve göğün dokuzuncu katında oturan bir yüce tanrıya inanıyorlardı. Ancak, öylesine kutsaldı ki bu tanrı, Maori'lerin büyük çoğunluğu, dinlerinin bu bölümünden habersiz ölürlerdi. Hepsinde bir panteon vardı; gökteki büyük tanrıları, yerel tanrıları, orman, hasat, savaş, deniz, kötülük tanrılarını içi-

ne alıyordu bu panteon: Evreni açıklayan bir mitoloji de eşlik ediyordu onlara. Ayrıca, bütün doğaya yayılmış yığınla ruha ve atalarının ruhuna tapıyorlardı. Soylular arasından gelen ruhban sınıfı efsanevi öyküleri koruyor ve içine insan kurban etmenin de karıştığı törenlere başkanlık ediyorlardı. Paskalya Adası bütün Polinezya'ya ortak kurbanların verildiği bir merkezdi. Büyü kullanılıyordu. Din pek güzel bir şiire yol açmıştır; bunun gibi, çoğu kez süslemeden başka amacı olmayan bir heykel sanatı da yaratmıştır.

Bu halklar arasında savaş sürekliydi; köylüler ve plantasyonlar yakılır, yenilenler yenir ve yürekleri de şeflere sunulurdu.

Okyanusyalı çoğu halkta çoktanrıcı bir panteonun başında bulunandan pek farklı bir yüce tanrıya inanç şu soruyu getirmiştir akla: Arkasından Kutsal Kitap'ın bildirdiği bir çöküşün geldiği ilkel bir vahyin izleri karşısında mıyız? Yoksa bir canlıcılıktan (animizm) hareketle, uzun doğal bir gelişmeden sonra erişilen, arkasından da bu halkların gerisine düştükleri bir yüksek aşamanın izleri midir bunlar?

Tartışılabilir.

18. yüzyılda Avrupalılar, bu olağanüstü güzel ülkelerin tartışmasını yapmadılar aralarında; çünkü aradıkları bunlar değildi. 1772'de Kaptan Crozet, Yeni Zelanda'yı aldı ve "Güney Fransa" diye adlandırdı. Ne var ki, yerleşmedi oraya. İlk yerleşmeyi İngilizler Avustralya'da gerçekleştirdiler: 1776'dan beri Amerikan bağımsızlık savaşı, kürek hükümlülerinin Virginia'ya gönderilmesini engelliyordu. 1786'da İngiliz hükümeti, Botany-Bay'da bir hükümlüler kolonisi kurmaya karar verdi. 18 Ocak 1788'de Kaptan Phillip vardı oraya ve boşalttığı yükler arasında şunlar vardı: 188'i kadın olmak üzere 717 kürek hükümlüsü, 191 denizci muhafızla 18 subay; bir boğa, 5 inek, bir koç, 29 koyun; dünyanın bu parçasına Avrupa'dan ilk gelenler bunlardı. Avustralya ulusunun alçakgönüllü başlangıcı böyle oldu.

Okyanusyalılar, gelecek yüzyılda, Avrupalılarla temas sonucu hızla çökeceklerdir.

ASYA

Asya bir gerileme döneminin içindeydi. Bu kıtanın tarihi, bir yüzyıla değin belli bir gelgit yaşamıştı ve göçebelerle yerleşiklerin mücadelesi sonucu bir süre daha yaşayacaktı. Yakıcı bir iklimin altında bir düzine ovadan ve vahadan oluşan Mezo-

potamya, İndus ve Ganj ovaları, Yangtze ve Hoang Ho ovaları pek parlak tarım uygarlıklarının ocakları olmuşlardır. Onları İran'da, Türkistan'da, Tibet'te, Moğolistan'da, göçebe çobanların oturdukları, gitgide kuruyan yarı bozkır ve çöller kuşatır; Asya'nın tarihi, bu çobanların çevre ülkelere yaptıkları akınlarla karışıp durmuştur.

Nasıl?

Yoksul ve hep açlıkla tehdit edilen bu göçebeler, İran'ın, Hint'in, Çin'in ekili-biçili bölgelerinin sınırlarına değiş tokuş yapmak için gelirlerdi. Bu bölgelerin gönencini görürken, çok geçmeden zayıflıklarının da farkına varırlardı: Sıcaklık ve nemin çökerttiği, yerleşik yaşamın uğraşlarına gömülmüş toplumlardı bunlar; başlarında da zenginliğin, şarabın, yatağın, kadınların ve çoğu zaman iğrenç alışkanlıkların içinde uyuşup kalmış hükümdarlar vardı. O zaman gözü pek bir şef bir göçebe kabilenin başına geçer, öteki kabileleri de yenip kendine bağımlı kılar, tutku ve iştahla kıvranan bu insanları arkasına takıp çevredeki zengin ovalara sürükler götürürdü; zayıflamış imparatorluğu bir savaşta devirir, İran'a şehinşah, Hindistan'la Çin'e imparator olurdu; atılganlıkla dolu olduğu için eski imparatorluğu kalkındırırdı; onun, barbar sertliğini hâlâ sürdüren ve ciddi bir eğitimden geçip siyasal deneyimine mirasçı olan oğlu, imparatorluğu doruk noktasına çıkarırdı; arkasından yine iklim, saray ve harem yaşamı etkisini gösterirdi. Önceki yılların zafer kazanmış şefinin torunları gitgide tembel hükümdarlar olup çıkarlardı. İmparatorluk çöküşe başlar ve çevresinde yeni barbarlar saldırıya geçecekleri günü beklerlerdi.

Asya, 18. yüzyılda bu son aşamalarından birinde bulunuyordu: İran'da Safevi hanedanı çökmüş ve anarşi başını alıp gitmişti. Hindistan'da Babürlü İmparatorluğu, hem dışardaki barbarların darbeleri hem de Hindustani tepkisi altında çöküyordu; bütün bunlar Avrupalıların ilerleyişini kolaylaştırıyordu. Çin, başındaki Mançu fatihlerin çocukları sayesinde yüksek bir düzeyde bulunuyordu; ancak, bu hanedan, doruk noktasından inmeye başlamış ve çöküşün bazı işaretleri ortaya çıkmıştı. Japonya, tek başına ve içine girilmez bir haldeydi; ne var ki, bu yalnız başına kalış bile Japon toplumunda bir çözülmeye yol açmıştı. Bununla beraber, Avrupalılar Asya'yla ilişkilerini artırırlar; kuzeyden ve karadan Ruslar ve deniz yoluyla da güneyden ve doğudan İngilizler, Fransızlar ve başkaları sarkıp kemirmeye başlarlar onu.

18. yüzyılın başlarında İran'da Safevi hanedanı gitgide güçten düşer haldeydi. Bu hanedan 18. yüzyılda İran'a parlak bir dönem kazandırmıştı: Eski Sasani İmparatorluğu yeniden kurulmuştu; Avrupalılaşma başlamıştı; İran klasisizmi açılıp serpilmişti. Ne var ki, hanedanın gücü haremde çözülüp duruyordu. Son Safevi hükümdarı II. Tahmasp, 18. yüzyılın başlarında, uçkuruna düşkün, bozulmuş, zalim bir despottur; öyle ki, zalimliği kendi ailesini de parçalamış ve içinden çıktığı kabile, ordusunun ve kâhyalarının çekirdeği olan bu topluluk bile kendisine yabancı hale gelmiştir. Bozkırın göçebeleri, dağlı barbarlar, yabancılar gitgide takattan düşen bu imparatorluğu izleyip durmaktadırlar.

Önceki yüzyılda hanedanın kurucusu Şah Abbas'ın yendiği Afganlar başkaldırırlar. İranlılarla aynı kökenden gelen Afganlar, yaşadıkları dağlarda, vadilerin derinliği ve dar boğazlar sayesinde kişiliklerini korumuşlardı. Bunlar, Şii Müslüman oldukları için İranlılardan tiksinen Sünni Müslümanlardı; birer yontulmamış dağlı, yarı göçebe, yaylada sürü besleyerek yaşayan insanlardı ve İranlıları, incelmiş kentliler, aşağılık uğraşlara gömülmüş yerli tarımcılar, yalancı tacirler diye horluyorlardı. 1710'da Kandehar bölgesindeki Gılzey'lerin emiri Mir Mahmut, İran'ı istila eder, İranlıları yenip 23 Ekim 1722'de İsfahan'a girer ve hükümdar ilan eder kendini. Güçsüz II. Tahmasp kaçar ve içine girilmez ormanlar ve durgun sularıyla ünlü Mazenderan'da mekân tutar.

O zaman, bütün komşu göçebe ve devletler her yandan İran'ın üzerine çullanırlar. Buhara emirinin Türkmenleri Horasan'ı istila eder. Ruslar Astrahan'da, Hint'ten Avrupa'ya giden malların yolunu gözetlemektedirler; bu mallar Kabil, Herat, Meşhed, Tahran, Tebriz yolunu izlemekte ve oradan da ya Erzurum ve Trabzon yoluyla ya da Diyarbakır, Halep ve İskenderun yoluyla gideceği yere gitmektedir; öyle olduğu için Ruslar 1722'de Derbent'i, 1723'te Bakû'yu alırlar ve Petersburg Antlaşması, Hazar Denizi'nin bütün güney kıyısını, Dağıstan'ı, Şirvan'ı, Gilân'ı, Mazenderan'ı, Astarabad'ı kazandırır onlara. Osmanlı Türkleri karşılık verme fırsatını yakalayıp yeniden Ermenistan'ı, Irak'ı, Azerbaycan'ı işgal ederler. Mir Mahmut'un yerine geçen Eşref, inanç bakımından Osmanlılara yakındır ve

sultan kendisini tavlayıp hükümdar sıfatını verir ona; o da kendini sultanın vasalı ilan eder; Türk fetihlerini tanır ve İran'ın ulusal kimliğinin temellerinden biri olan Şii sapmanın kökünü kazımaya soyunur.

Eski imparatorluk, görünüşe göre ortadan silindi silinecek durumdadır.

Bir göçebe kurtarır onu. Horasan sınırında bir Türkmen paralı askeri olan Nadir Şah, yığınla haydutluk, adam öldürme ve dolaplardan sonra Afşar Türklerinden bir kabilenin şefi olmuştu. Asya'daki olayların akışına göre, bir başka kabileyi yener bir gün; elinin açıklığıyla kendisine bağlar insanları ve serüven açlığı içindeki bütün savaşçıları toplar ve arkasından da sırayla bütün Türk-Afşar kabileleri yener ve buyruğu altına alır; 1722'den 1726'ya değin de İran'ın çöküşünden yararlanıp Horasan'ı fetheder. Kendisini Tahmasp'ın kölesi ilan etme ustalığını gösterir ve İranlıların umudu olur. Eli böğründe kalmış bir sarayın orta yerinde tek atılgan insan olarak İran ordusunu yeniden kurar, Afganları ezer ve II. Tahmasp'ı başkentine gönderir (1730).

Ne var ki, şah ve İranlılar imparatorluğu yeniden kurmasını bekliyorlardı. İran'ın hükümdarı bir fatih olmalıydı. Daha çocukluktan başlayarak, onların *İlyada* ile *Odyssea*'ları olan *Şehname* ile beslenmiş olan bütün İranlılar, kendilerini dünyanın en eski ulusu olarak görüyorlardı; bütün öteki halklara üstün ve onları egemenliği altına almakla görevli bir ulustu bu. Böylece ulusal gururu okşamak gerekiyordu. Ve sonra, borç para verecekleri için hükümdara pek yararlı olan tacirler ondan yolların ve pazarların güvenliğini sağlamasını, Doğu'yla Batı arasında İran'dan, bu "halkların büyük yolu"ndan geçen ticaret ilişkilerini yeniden kurmasını bekliyorlardı. Ayrıca hükümdar, savaş yoluyla, verginin yerini tutamayacağı kaynaklar sağlamalıydı; tacirin, bir parça dokunulsa derisi yüzülüyormuşçasına bağırdığı, göçebenin kaytarıp kaçtığı, ezilen köylünün durmadan yer değiştirdiği bir ülkede gerekliydi bu. Son olarak, kendine bağlı olanları, ailesini, kabilesini, askerlerini, yağmalama yoluyla doyurması gerekiyordu. Bütün bunlardan dolayı Nadir Şah savaşa girişti: Afganlardan Horasan'ı ve Herat eyaletini geri aldı; Osmanlılardan da Irak'ı, Azerbaycan'ı, Erivan'ı, Kars'ı ve Kafkas kalelerini aldı. 17 Ekim 1736 tarihli İstanbul Antlaşması, İran'a bütün eski eyaletlerini geri verdi ve Doğu Ermenistan'ı

ona bağlarken, Gürcistan üzerinde de koruma yetkisini tanıdı. Ruslar o denli geniş toprakları koruyacak askere sahip olmadıkları için 1734 yılından başlayarak 1723'teki fetihlerini terk etmişlerdi. Nadir Şah, 1 Şubat 1736'da, son yeteneksiz Safeviyi tahtından indirip Mugan Ovası'nda tacı kafasına koydurdu; imparatorluğa eski yüceliğini kazandırmanın ve onu Afganlardan, Türklerden ve Ruslardan kurtarmanın ödülüydü bu.

Bütün İranlıların son şehinşahı olarak, İran'ın egemenliğini, Asya ticaretinin büyük yolları üzerinde her doğrultuda yaydı. Pek hassas bir noktayı, Türkistan göçebeleri sınırını göz altında tutmak için başkentini Meşhed'de kurdu. Ala Dağ'ın yüksek bir vadisinde, kaya ve uçurumların çevrelediği, dışarıya sadece birkaç metre genişliğinde iki girişi olan ele geçmez bir yere Nadir Şah Kalesi'ni yaptırdı. 1737'de birliklerini alıp Afganistan'a saldırdı; Afganistan, Hint'e ve Türkistan'a doğru en iyi geçitleri elinde tutuyordu. Kandehar'ı, Gazne'yi, Kabil'i aldı ve bütün kabilelere baş eğdirdi. Hindistan yolu açıldı önünde. Ne var ki, bir yağma seferiyle yetindi: 1739'da, İndus'u geçip Lahor'u aldı; 40.000 kişilik ordusuyla, Babürlü Padişahı Muhammet Şah'ın 200.000 kişilik ordusunu Karnal'da ezip Delhi'ye girdi ve 50 milyon tutarında korkunç bir para aldı oradan. Sonra Muhammet Şah'a Hint tahtını geri verdi. 1740'ta Çin yolu üzerinde Türkistan'ı istila etti, göçebelere acı bir ders verdi; Buhara Hanı'nı vergiye bağladı, Hive Hanı'nın yerine bir vasalı geçirdi.

Sınırlarını güvenceye bağladığı İran'ı Avrupalılaştırmak, Büyük Petro'nun Rusya'da gerçekleştirmek istediğini İran'da da yapmak düşüncesindeydi, başarabilirdi de bunu. İran Aryendir ve insanı ezen, ölçü bilmez bir Asya parçasında, az da olsa Avrupa ölçüsünden anlar. İran uygarlığı pek Asyalı da olsa, Asya'nın geri kalan bölümündeki baş dönmesine karşı ılımlı, ölçülü, insani bir bilgeliğe sahiptir ve çeşitli öğeleri bir araya getirip özgün bir eser ortaya çıkarma yeteneği vardır.

Ne var ki, Nadir Şah bu fırsatı bulamadı; 1747'de öldürüldü.

Arkasından İran parçalandı. Gerçi Nadir Şah'tan sonra yerine geçenler onun çapında insanlar değildiler; ancak, halklardaki çeşitlilik de işlerini zorlaştırıyordu. İran dağlarla çevrili bir çöldür. Yalnız, güney ve batı kenarlarında Kirmanlar oturur; Luristan'a, daha öncelerden Araplar gelip sızmıştır. Kuzeyde ise çoğunlukla Moğol, Tatar ve Türkler vardır: Senegal'den Amur'a giden çöller şeridinin üzerindeki bu dar geçitte göç

edenler, gezginler ve fatihler acelecidirler; üç kıtanın merkezidir burası; Batı Avrupa kıyılarıyla, Doğu Avrupa kıyılarının ara yerindedir ve bozkırlarıyla, süvarilerini yer değiştirmelerine pek uygun bir bölgedir.

Böylece bir kabileler karışımı çıkar ortaya. Nadir Şah'ın mirasçıları yalnızca Horasan'da tanındılar; onlar Meşhed'i de başkent olarak ellerinde tuttular. Afganlar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Çoban göçebe ve kervancı olan Türk-Kaçarlar, kuzey sınırında askeri kolonilerde yetiştirilmiş Safevilerin bu eski paralı askerleri başkaldırdılar ve uygulamada bağımsız oldular. Son olarak, güneyden batıya, Bahtiyari ve Zend kabilelerinin şefleri, İran İmparatorluğu üzerinde İranlıların otoritesini yeniden kurmaya kalktılar ve ulusal bir Zend Hanedanı oluştu. Kerim Han (1750-1779) Türk-Kaçarlardan İsfahan'ı, Azerbaycan'ı, Mazenderan'ı aldı ve Batı İran'ı, Hazar Denizi'nden İran Körfezi'ne değin birleştirdi. Başkent olarak Şiraz'ı seçti; orayı güzelleştirdi ve orada, ulusal rönesansın simgesi olarak, İran'ın iki büyük şairi, Hafız'la Sadi'nin onuruna bir anıt dikti.

Ancak, onun ölümünden sonra Türk-Kaçarlardan olan Ağa Muhammet, kendi çevresinde Nadir Şah'ın destanına yeniden başladı: bütün Türk-Kaçarlara boyun eğdirdi ve onları İran'ın fethine götürdü. 1795'te Zend'lerden İsfahan ile Şiraz'ı alıyordu: 1781 yılından başlayarak Mazenderan'a yeniden dönmüş olan Rusları yerlerinden oynatmıştı. 1785'ten beri II. Katerina'nın Kazakları Kafkasya üzerine gelmişlerdi ve Gürcistan prensi, çariçeye, Aras'a değin olan topraklarının yanı sıra Tiflis, Erivan ve Kutais kalelerini sunmuştu. 1795'te Muhammet onun üzerine yürüdü, ezdi, Hıristiyanları kesip doğradı; sonra imparatorluğun öteki ucuna koşup 1796'da Nadir Şah'ın oğullarının elinden Horasan'ı kurtardı ve bütün bu zaferlerinin sonucu olarak, şehinşah adıyla tac giydi. Ne var ki, bu arada Rus orduları gelip Tiflis'teki canavarlıkların öcünü aldılar, Gürcistan'ı, Dağıstan'ı, Şirvan'ı istila ettiler, Aras'ı aştılar, Mugan Ovası'nda kamp kurdular. Ağa Muhammet, imparatorluğun girişini savunmak için koşsa da 1797'de öldürüldü. Bu uzun bir savaşın başlangıcı oldu ve Rusların, Kafkasya'nın güneyine kesin olarak yerleşmeleriyle sonuçlandı.

İran İmparatorluğu bir Türk topluluğunun eline geçmişti; vahşetle ulaşmışlardı bu sonuca ve İran'ı da bir çiftlik gibi sömürmekten başka bir şey yapmadılar. Kaçarlar eski sınırlara

ulaşmanın üstesinden gelemediler: 1795'te Afganistan, Belucistan, Irak-Arabi, Mezopotamya, uygulamada ellerinden çıktı. Ulusal birliği de sağlayamadılar: Irak, Farsistan, Kirman horlayıp tiksindi onlardan. Bir yüzyıldan beri savaşlar ve yakıp yıkılmalardan zaten sarsılmış bulunan bir uygarlığı sürdürmeyi de başaramadılar: Daha Nadir Şah zamanında kültürel çöküş derindi, edebi eserler tumturaklı laf bolluğu ve gevezelik içinde bozulmuşlardı. Bazı sanatlar değerlerini bir süre için koruduular. Halı üretimi bolluğunu sürdürdü ve yüzyılın sonuna değin güzelliğini korudu. Akli, şematik, soyut, biçemlendirilmiş, Avrupai bir düzen ve simetriye göre dokunmuş bir süsleme, bütünüyle Doğulu bir motif bolluğu, XV. Louis biçemine has hafif bir zarafet; içinde zıtları taşıyan, ancak ahengi de sürdüren bir çok renklilik: Bütün bunlar eski geleneğin yaşadığına tanıklık ediyorlardı. Ne var ki, 19. yüzyılın başlarından itibaren, bu alanda da çöküş kendini gösterdi. Yollar, anıtlar, bilim, ordu, idare; Hint-Avrupalı Safevilerin, o sanatçı ve hünerli Şiraz ve İsfahan İran'ının Batılıların hayranlığını toplayacak biçimde yarattıkları ne ki var, her şey Tahranlı Türklerin zamanında yıkılıp gitti.

Hint

Hint, Asya kıtasının öteki bölümlerinden korkunç dağ silsileleriyle ayrılmış, kendi başına bir dünyadır. İndus ve Ganj ovalarında, Musonlardan, Brahman dininden ve kastlar rejiminden, İslamdan gelen ortak bir uygarlığın çizgileri bu dünyada ortaya çıktı. Ancak, Müslümanlarla Hinducular arasındaki hınç ve öfkenin doğurduğu bölünme bir yana bırakılırsa, doğal bölgelerde örf ve âdetler birbirinden farklı insan toplulukları yaratmıştı; ve bunların hepsi birer ulus taslağıydı. Dağ engeli sadece kuzeybatıda, "Afgan kapıları"nda (Hayber Geçidi gibi) kolayca aşılabilir durumdadır; bütün göçebe istilaları işte bu kapılardan girdi içeriye ve onların fatihleri, Hint'e sırayla boyun eğdirdiler, ama değiştiremediler.

18. yüzyılın başlarında Hint'te Babürlüler egemendi hâlâ. Onların başı Babürlü Padişahı Evrengzib, bütün Kuzey Hint'in ve Dekkan'ın kuzey yarısının sahibiydi; egemenliğini güney yarıya da dayatmıştı. Örgütleniş, fethedilmiş bir ülkede karargâh kurmuş bir ordununkini hatırlatıyordu. Doğrudan doğ-

ruya Babürlü padişahının sömürdüğü imparatorluk bölümü subablıklara, onlar da nabablıklara bölünmüştü. İmparatora "bağlılar" arasından seçilen, askeri ve sivil yetkilerle donanmış bu büyük görevliler, imparator için bir askeri güç beslemek ve düzeni sürdürmek, vergi toplamak ve her yıl onun belli bir bölümünü de hazineye yollamakla yükümlüydü. Onların yardımcıları asayişi sağlar ve vergi toplardı; her birinin belli sayıda köyde bir birliği vardı. Ne var ki, eyaletlerde bile Babürlü padişahının, Raçput racaları gibi vasalları bulunuyordu; onlar, görevlilerin otoritesine tâbi değildiler, yardımlarını doğrudan doğruya Babürlü padişahına yapıyorlardı ve güneyin vasal prensleri gibi, ona karşı bir askeri hizmetle yükümlüydüler. İnsandan insana sadakat bağları güçlü ve devlet kavramı zayıftı; hükümdar zayıfladığında ve subablarla nabablar da görevlerini sürdürdüklerinde, örgütleniş pek kolaylıkla feodal olup çıkıyordu; süzeren ve vasal ilişkileri doğuyor, her biri kendi bölgesini fief olarak elinde tutuyordu ve bu da 18. yüzyılda pek çabuk olagelen bir şeydi.

Özetle, bir askeri sınıf, köylülerin sırtından alınmış vergiyle yaşıyordu.

Babürlülerin küçük sayısı ve Hint'e girdiklerinde ellerindeki zayıf uygarlık, alabildiğine liberal olmaya zorlamıştı onları. Kendilerine hizmet etmelerini istedikleri herkesten, ırk ve din kaydı gözetmeksizin yararlanmaları gerekti: İranlıları işlerinde; Afganlarla Raçput Hindularını orduda kullanmışlardı. Çeşitli uygarlıklardan çeşitli ödünçler almışlardı: İdare için Hindistaniyi kullanıyorlardı; sarayda da İran dilini ve saray, İran uygarlığının merkezi olmuştu. Hindu köylülerine karşı bilgece bir yönetim ve adalet politikası izlemişlerdi. Yerlilerle gerçek bir işbirliği denemişlerdi; ne var ki, böylece Hindu uygarlığını ve gerçek Hindu topluluklarını sürdürmüşlerdi.

Fatih, deniz üstünde bir köpüktü.

Ne var ki, Evrengzib, fetihlerinin sınırlarını genişletmiş de olsa, Babürlü egemenliğini bozdu. Ortodoks bir Müslüman, bağnaz bir Sünni, kâfirlere karşı tiksintiyle dolu bir insan olarak, köylüleri mallarına el koyarak ve angarya yükleyerek ezmişti. Hindi senyörlerle Şii Müslümanları alabildiğine görevlerinden alıp Sünnileri geçirmişti yerlerine. Hinduları İslama döndürmeyi istemiş ve onları ezmişti; özel bir vergi, cizye yüklemiş, tapınaklarını camiye çevirmiş, önde gelen rahiplerini

öldürtmüştü. Böylece, Babürlü öğeye karşı korkunç bir Hindu tepkisine yol açmıştı. Kendisine en sadık vasallar, hatta Raçputlar bile yabancılaşmışlardı; oysa Raçputların Hint'te "Afgan kapıları"nın açıldığı yollar üzerindeki değerleri ve durumları onları vazgeçilmez kılıyordu. Daha yaşarken, Sihler, Maratalar başkaldırmıştı. 1707'deki ölümünün arkasından Babürlü padişahlarının otoritesi bir hiç olup çıktı. İmparatorluğun adı vardı yalnız; belli başlı senyörler görevli unvanlarını taşıyor ve Babürlü padişahının vasalları olduklarını söylüyorlardı: Oysa uygulamada bağımsız hale gelmişlerdi. Ne var ki, üstünlük adına, aralarında birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleler, sağlam bir iş yapmalarını önlüyordu. Öyle olunca da göçebeler gelebilir ve hızlı adımlarla, daha kendilerini toplama fırsatı bulamadan Hindu güçlerini kırabilirlerdi.

Ve Avrupalılar, Hinduların arasındaki bölünmüşlüklerden yararlanıp Hint'in fethine başladılar.

İmparatorlukta hak ileri sürenlerin çekişmeleri, çöküşün doğrudan nedeni oldu. Evrengzib, 1707'de arkada üç oğlunu bırakmıştı; onlar da birbirlerine girdiler. İçlerinden en büyüğü, ötekileri yenip I. Bahadır Şah adıyla 1712'ye değin iktidarı elinde tuttu. Öldüğünde, onun dört oğlu mirasını tartıştılar aralarında; üçü öldürüldü ve en genci Cihandar, 1712'den 1713 yılına değin Babürlü padişahı oldu. Yeğenlerinden biri, Ferruh-Siyer başkaldırdı ve onu yenip boğdurdu; 1713'ten 1719'a değin hüküm sürdü. Ne var ki, o da Hinduların başkaldırısında yaşamını yitirdi ve başkaldıranlar, Evrengzib'in torunlarını imparator ilan ettiler. Ölümün tırpanı onları da biçti; sonunda aralarından biri, Muhammet Şah, 1719'dan 1748'e değin bir iktidar gölgesini elinde tuttu. Aynı koşullarda olmak üzere Ahmet Şah (1748-1754), II. Alemgir (1754-1759), II. Alem ona mirasçı oldular. Kendisini işine veren Alemgir dışında hepsi de birer imparator gölgesiydiler; bölünmelerin elinde oyuncak oldular, unvan dağıtıcı durumunda kaldılar ve olup bitene, en güçlü olana ya da en çok verene hukuki görünüş vermekle yetindiler.

İktidar adına kavgalarında, hak ileri sürenler kendilerine dayanak sağlamak zorunda oldukları için Hindu gruplarına ve en başta da Raçputlara, Sihlere, Maratalara yumuşak davrandılar ya da kullandılar onları; Raçputlar, Sihler ve Maratalar bir tür yerli devletler oluşturmuşlardı ve bu da Babürlü egemenliğine karşı Hindu tepkisinin dile gelişiydi.

Raçputlar erkenden hemen hemen bağımsız bir prenslikler konfederasyonu haline geldiler. Şu olay da kurtuluşlarının simgesi oldu: Ahmerabad'ın subadarı Ajit Singh, 1720'de Ferruh-Siyer'den dul kalan kızını çekip aldı ve Müslüman giysisini çıkartıp atarken, çevresindeki Müslümanları da kovdu. Bir raca hiçbir zaman bir hükümdarla evlenmiş kızını geriye alabilmiş değildi. Ne var ki, Raçput prensleri öylesine bölünmüşlerdi ki, üstün bir rol oynayabilecek durumda değildiler; oysa savaşçılıktaki değerleri ve coğrafi durumları onlara böyle bir rol oynatabilirdi.

Evrengzib'in ezdiği Sihler, Bahadır'la pek güzel bir duruma geldiler; Bahadır, hoşgörü politikasına dönmüştü ve onların gurusu (vaiz) Govind Singh'i hizmetine aldı. Bununla beraber, İndus'taki yerleşmelerine saygı sağlayabilmek için bir yarım yüzyıl aralıksız mücadele etmeleri gerekti. Manevi ve bedensel nitelikleri yücelten dinleri sayesinde başardılar bunu. Bir ırk değil, bir mezheptiler; 15. yüzyılda ortaya çıkmış ve her kökenden Hinduyu bir araya getirmişlerdi. Gerçekten, çoktanrıcılığı, putataparlığı, ayinleri ve özellikle de kast inancını reddediyorlardı: Her kasttan bir Hindu kalabalığı, yığınla paryayla beraber onlara inandılar ve gelip saflarına katıldılar. Tek bir tanrıya, savaşçı değerlerini artıran yazgıya inanıyorlardı; kişisel çabanın zorunluluğuna, iyi eylemlere, kurtuluşa ermek için Tanrı'ya ve hemcinsine sevgi göstermek gerekliliğine de inanıyorlardı. Düşmana asla sırtlarını dönmemeliydiler. Şarap ve öteki uyarıcılardan kaçınmaları gerekiyordu; ancak et yiyebiliyorlardı ve bu sayede genel olarak bitki yiyen öteki Hindulara kıyasla pek güçlü kuvvetli hale geldiler. "İman, kastı olmayan önemsiz bir yığıntıdan hayran olunacak askerlerin oluşturduğu bir ulus çıkardı."

Sonunda Pencap'ı fethettiler ve 1764'te de Lahor'u ele geçirdiler.

Maratalar, Batı Ghat'larda dağlı bir ırktan geliyorlardı. Akıl almaz bir hızla yol alan üstün süvarileri, onları korkulur hale getirmişti. 17. yüzyılda başkaldırdılar; her yandan gelen yığınla gözü pek insan da katıldı aralarına; bu ordu, her yöne uzanan akın ve yağmayla yaşıyordu. 1708'de şefleri Sahuci, halkın bağımsızlığını Babürlü sarayına tanıttı ve Marataların kralı diye taç giydi; Satara da başkent oldu. Ondan sonra gelen Raja Shao, 1709'da tahta hak ileri sürenlerden birinin vasalı olmayı kabul

etti; o da ona, Dekkan'ın imparatorluğa ait eyaletinde vergi toplama görevini verdi. Maratalar, bunun yüzde 35'ini kendileri için alıkoyuyorlardı; ordularını ve bir resmi iktidarı geliştirmek için kaynakları vardı. Esiri olduğu haremde yığışıp kalan Raja Shao, tembel bir hükümdar oldu ve yerine geçenler de ondan farksızdı. Marataları yönetenler saray nazırları, *peişualar* oldu. Görevlerinin ve fieflerinin başında kaldılar ve bir hanedan oluşturdular. Marata ordusunun subaylarına bazı bölgeleri ve köy topluluklarını timar olarak verdiler; bu subaylar oralarda vergi toplayabileceklerdi. Böylece Marata örgütlenişi bütünüyle feodal oldu. İlk *peişua*, 1727 yılından başlayarak, Dekkan'ın güneyindeki devletlerden, kuzeydeki eyaletlerden vergi alma hakkını Babürlülerden elde etti. İkinci *peişua*, Baji Rao (1720-1740), iktidarını Chambal Nehri'ne, Cuma ve Ganj'a değin yaydı. Fethettiği toprakları 4 büyük Marata hanedanına fief olarak dağıttı. Marata konfederasyonu böylece Delhi'nin yakınlarına değin ilerliyordu. Üçüncü *peişua* Balaji Rao zamanında (1740-1761) saldırılarını her yönde sürdürdüler. Saldırılar yalnızca Fransızlar karşısında etkisini gösteremedi; öyle olunca da Fransızların vasalları olmayı kabul etmek zorunda kaldılar (1751). Ne var ki, büyük Marata hanedanları arasındaki ve onlarla *peişua*lar arasındaki çekişmeler, konfederasyonu zayıflatıyordu.

Ancak, bir büyük Babürlü tehlikesi karşısında az buçuk birleşecek durumdaydılar.

Hinducuların ilerlemesini, Müslümanların kendi aralarındaki bölünmeler de kolaylaştırıyordu. Ferruh-Siyer, yüzyıllardan beri Hindistan'da yerleşmiş ve Hindistanlı olmakla övünen bir aileden gelen iki seyyit ve Şii kardeş sayesinde hasımlarını yendi: Patna subadarı Hüseyin Ali başvezir ve Allahabad subadarı Abdullah Han da onun askeri şefi oldular. Ellerindeki yığınla askere dayanıp milli bir Hindu politikası izlediler; bütün makamlara Hinduları atadılar. Arkasından, Ferruh-Siyer onları pek güçlü görüp kendilerine karşı Babürlüleri tuttuğunda, bütün Hindulara çağrıda bulunup Ferruh-Siyer'i tahtından indirdiler ve yerine Muhammet'i geçirip onun aracılığıyla işleri yürüttüler.

Çöküş karşısında gururları incinip çılgına dönen Babürlü soyluları başkaldırdılar. Malua subadarı Nizamü'l-Mülk iki kardeşi yendi ve imparatoru kurtardı ellerinden (1720). Ne var ki, Babürlü karşı devrimi, imparatorluğun yeniden bölünüşüne

yol açtı. Nizam, imparatorun güçsüzlüğünü görüp Dekkan'da bir prenslik kurdu (1722-1724) ve orada Babürlü padişahının sözde vasalı olan bir hanedan kurdu. Yardımcılarından biri, Sudut Han, Muhammet Şah'ın kendisine ödül diye verdiği Oudh'ta aynı şeyi yaptı. Bengal subablığı ile ondan doğan Behar ve Orissa nabablıkları, uygulamada aynı bağımsızlığı kazandılar. Babürlü padişahının gerçek iktidarı sadece Delhi ve çevresi üzerindeydi.

Bütün Hint'e egemen olacağa benzeyen Maratalar, Babürlü devletlerine, özellikle de Nizam'ın kurduğu devlete çarptılar. Onun topraklarından da vergi alacaklarını ileri sürüyorlardı. Nizam yenildi (1729-1736); öyle de olsa, Marataların kendi ülkesine giremeyeceklerini kabul ettirdi onlara, ancak onların da kuzeye doğru fetih ve seferlerini sürdürmelerine razı olmak zorunda kaldı. Maratalar ta Bengal'e değin akınlarda bulundular. Behar ve Orissa, vergi ödemekle yükümlü tutuldu; güneyde Maysor racası da aynı şeyi yaptı. Balaji Rao seferlerini Pencap'ta, Oudh'ta Raçputlara kadar uzatıyordu; Portekizlilerden Bassein'i alıyor, Goa'yı tehdit ediyor, Fransızların elindeki topraklara giriyordu; ne var ki, onlara karşı başarı kazanamadı. Marataların akınları, görünüşe bakılırsa bütün Hint'e yayılacak gibiydi. Babürlü soylularının, Hint tacir ve köylülerinin felaketi demekti bu. Bütün sosyal düzen yıkılmıştı, her türlü ticaret olanaksız hale gelmiş, köylüler ezilmişti. Nizamü'l-Mülk'ün mirasçısı Nizam Salabat Jang, Dupleix'in gönderdiği Fransız Bussy'nin Hintli askerleriyle cesur bir çabada bulundu; Balaji Rao yenildi (1751). Ne var ki, Fransızlar İngilizlerle olan rekabetleri yüzünden çekildikleri için Salabat yenildi, ülkesinin bir bölümünü yitirip antlaşma yapmak zorunda kaldı. Yerine geçen Nizam Ali mücadeleyi yeniden başlattı. Ancak, Yedi Yıl Savaşları nedeniyle Fransızlar kendisini terk ettiler; Maratalar, Bussy'nin askerlerinin üstünlüğüne bakıp kendi piyadelerini geliştirmişler ve Fransız usulü bir sahra topçu birliği kurmuşlardı. Nizam Ali, bütünüyle yenildi ve ülkesi parçalandı (1760).

Hindularla Babürlüler arasındaki bu mücadeleler, bu sürekli yağmalar, imparatorluğu yeni istilalara açıyordu; imparator, bir keresinde Nadir Şah'a tepeden baktığında, Şehinşah 1739'da saldırdı. Kabil ve Peşaver bölgesinde gözde oldukları için seçilmiş yeteneksiz kumandanlar, savsaklanmış birlikler buldu karşısında. Hint'e girdi, Muhammet Şah'ı yendi, Delhi'yi aldı

ve her şeyi sistemli yağmalayıp tahta varıncaya değin ele geçirdi; arkasından da varını yoğunu elinden aldığı imparatora baş eğilmesini emredip ayrıldı. Sonraları, Afganlar birçok kez Hint'i istila ettiler. 1759'daki sonuncu istilada Hindular genel bir karşılık verme girişiminde bulundular: Maratalar ve Sihler de geldiler; ne var ki, hem de tam ortak düşmanın önünde çekişmelerini sürdürdüler. Berar'ın Bhonsle'ı gelmedi; Oudh'un kral yardımcısı hâlâ Maratalara karşıydı; ötekiler de çekildiler. Maratalar, ellerindeki Fransız usulü topçu ve taburlardan yararlanmasını bilemediler; 7 Ocak 1761'de Panipat'da, baştan aşağıya zırh kuşanmış ağır Afgan süvarisinin yer aldığı bir ordu, Marataları tam bir bozguna uğrattı.

Panipat felaketi 18. yüzyılda birleşmiş ve bağımsız bir Hint düşüncesine son verdi. Marataların gücü kırılmıştı: Panipat Ovası'nda 200.000 ölü bırakmışlardı; hemen bütün şefler ölmüştü; kadın ve çocukları saymıyoruz. Hint'e boyun eğdirmek ve göçebelere karşı onu birleştirmek ellerinde değildi artık. Öteki Hindu devletler pek zayıftılar. Yabancılara gelince... Afganlar yağma seferlerini sürdürecek durumdaydılar; İran iç çekişmelerin içine gömülmüştü; Türkistan ve Moğolistan kabileleri, Avrupa topçuluğu ile donanmış Çinlilerin ilerleyişinin kurbanı oluyorlardı yavaş yavaş. Öte yandan, Sih konfederasyonunun gelişmesi, Lahor'a yerleşmesi, Afganların istilalarına olduğu kadar Babürlü İmparatorluğu'na komutan ve devlet adamı sağlayan Türkistan ve İran serüvencilerinin girişine ciddi bir engeldi artık. İmparatorluk ve imparator çöküşünü tamamladı. Kimse Hint'in birliğini yeniden gerçekleştiremezdi; tarihi, bir karmakarışıklık olup çıkmıştı. Sürekli savaşlar anarşiyi ve sefaleti sürdürdü. Kişinin güvenebileceği tek şey vardı: Kendi kolunun gücü ya da kullanacağı hile; yalnız kendini, kendi yiyeceğini ve kendi güvenliğini düşünebilirdi. Kararsızlık nedeniyle ekip biçme de azaldı ve kıtlık sardı ortalığı. Ulaşımı kaplanlar ve filler keser oldu ve ticaret acı çekmeye başladı. Köyler yıkıldı, kentler boşaldı. Çoğu yerde, tapınaklar ve camiler çöktü. Avrupalıların müdahalesi, 18. yüzyılda, ağır ağır bir düzen getirmeye başlayacak ve yeniden ilerlemelerin kapısını açacaktır.

Hint'te, Portekizlilerin ellerinde bulunan topraklarda, Goa'da, Diu'da, Daman'daki rahiplerle, çeşitli misyonerler Hint'i Hıristiyanlaştırma konusunda büyük çaba harcamışlardı. Ne var ki, bu çaba alabildiğine güçlüklerle karşılaşıyordu.

Hıristiyanlık, kast rejimiyle uzlaşamayacak bir eşitlik tanıyordu: Tanrısal ruh istediği yerde dolaşırdı ve Tanrı kimseyi kimseye yeğlemezdi. Öyle olunca, bir Brahman "dokunulmaz" sayılan bir kastın rahibinin elleriyle nasıl olup da vaftiz edilebilirdi? Onun kabul edemeyeceği bir düşünceydi bu. Öylesine bir kirlenişti ki bu, düşüncesi bile Brahmanın tüylerini diken diken ediyordu. Onun Hıristiyanlığı kabul etmesi, bütün bedeninin gerçekten çarpıtılması, sonsuz acılar içine atılması demekti. Öte yandan, bir Hıristiyan, kastın bütün emir ve ayinlerine uyamazdı; boş inanç ve puta tapmaydı bunlar onun için; kastının insanları artık saflığını yitirmiş bir kimse olarak onunla ilişkilerini sürdüremezlerdi ve başka bir kasta da giremezdi o. Bir kastsız, bir tek başına insan, bir serseri, bir sürgün, bir kaybolmuş kişidir o.

Ayrıca Hıristiyanlık, Hinduların kutsal kitaplarında açıklanan ya da Hindu ilahilerinin dile getirdikleri evren anlayışını yıkıyordu. Başlıca güçlük, çoktanrıcılıktan, hatta hâlâ yaşayan canlıcılıktan (animizm) gelmiyordu. Caynacı ve Budist etkilerin Brahmanizme gelip girmesinden sonra Hint felsefesinin ana temasındaydı güçlük.

Ne diyordu bu felsefe?

Sonsuz, edebi Mutlak Varlık sürekli bir oluşum içindedir; değişen biçimlerin, yıldızların, nesnelerin, bitkilerin, hayvanların, insanların, hatta tanrıların kendilerinin sürekli akışı içinde kendini belli eder; hayalden başka bir şey değildir bu biçimler, Mutlak'ın kaçıcı görünüşleridir ve onun dışında bir gerçeklikleri yoktur. Bu anlayış panteizme götürüyordu: Her şey Mutlak'a, Yüce Varlık'a benzer, onun niteliğindedir. Oysa böylesi bir düşünce bir Hıristiyana dehşet veriyordu. Gerçekten, İsa'ya inanç, her türlü felsefeden bağımsız da olsa, tarihsel koşulların sonucu, ilahiyatçılar Tanrı kelamını, Kutsal Kitap'ı Yunan felsefesine, daha da özel olarak Platon'a ve özellikle de Aristoteles'e dayanarak geliştirmişler ve tamamlamışlardı. Dogma, bu felsefeden alınan terimlerle saptanmıştı. Temeli de şuydu bu dogmanın: Duyulur nesnelerin her birinin bir özü, gerçek doğa olarak maddeyi ayrıntılayan bir biçimi vardır; evren bir gerçekliktir, dış dünya vardır; bu, Tanrı İsa'ya inanışın sağlam bir temeli olarak görülen, dünyadan gerçekten ayrı manevi bir cevher halindeki kişisel bir tanrıya olan Hıristiyan inanışını destekliyordu. En olumlu düşünüldüğünde, bilgili bir Hindu için İsa, Yüce

Bütün'ün sayısız görünüşlerinden biriydi. Hıristiyanlığı kabul, onun için, bütün düşünce dünyasının altüst olması demekti.

Ne var ki, bu ve daha başka güçlükler Hıristiyanlığa dönmeyi engellemedi.

Ancak, umulandan daha az oldu bu.

Cizvitler, Hıristiyanlığı Hinduların sosyal örgütlenişine ve düşünce biçimine uydurmak için 17. yüzyılda çok büyük bir çaba harcamışlardı. Birçok Hindu ayinini sürdürdüler. Biçim ve içerik bakımından Hinduların eski ilahilerine öylesine benzeyen ilahiler bestelediler ki, pek güç fark edilirdi. Hindu bilgeliğinin bazı çizgilerini Hıristiyan bilgeliğine de soktular. Boş şeyler de olsalar, bazı kast inançlarına saygı gösterdiler. Kendini Brahman olarak gösteren Cizvit, parya olarak paçavraları içinde dolaşan Cizvite tahtırevanın tepesinden bakıp horluyordu. Bir Cizvit, İsa'nın etini ve kanını temsil eden ekmek ve şarabı aşağı kasttan kişilere götürmesi gerekiyorsa, değneğinin ucunda taşıyordu onu ya da kapılarının eşiğine koyuyordu. Bu *Malabar ayinleri* öteki misyonerlerin tiksintisine yol açtı. 1704 yılından başlayarak Papa, Hıristiyanlığa aykırı görüp mahkûm ediyordu onları. 1745'te *Sollicitudo omnium* bu mahkûmiyeti doğruladı. Görüşmeler yavaşladı. Bununla beraber 1756'da Hint'te 1 milyon Hıristiyan vardı. Ancak, Cizvitlere karşı hükümdarların mücadelesi başlıyordu. 1757'de Pombal, Hint'te 157 Cizviti tutuklatıp Lizbon'a sürdü. 1758'de Portekizlilerin elindeki topraklarda İsa Derneği yasaklandı, yüzlerce Cizvit çıkıp gitmek zorunda kaldı. 1764'te aynı şey Fransızların elindeki topraklarda oldu. Son olarak, 1773'te Papa'nın Cizvit tarikatına son vermesi öldürücü darbeyi vurdu. Öte yandan, sürekli savaşlar, gitgide artan maneviyat kırıklığı, yücegönüllülük, kendini unutma, aşk üstüne kurulu ve kalp temizliğini Tanrı kelamını anlamanın koşulu olarak gören bir dinin yayılmasını destekleyecek şeyler değildi. Sonra, Müslümanlar ve Hindular Hıristiyanlığı kovuşturup zulmediyorlardı. Maysor Savaşları (1766-1799) sırasında Tipu Sahib 100.000 Hıristiyanı öldürdü ya da köle yaptı. Protestan Hollandalılar Seylan Katoliklerine zulmediyor, misyonerleri kovuyor ya da öldürüyorlardı. 1800'de Hindistan'da 500.000 Hıristiyan kalmıştı; bunların üçte ikisi eski Portekiz kolonilerindeydi ve yerli ruhbanın koruması altındaydılar; ötekiler, çeşitli tarikatlardan misyonerlerin öncülüğünde Hint'e ve Seylan'a dağılmışlardı.

Hıristiyanlığa döndürme onunla beraber tam Avrupalılaşma ve Avrupa bilimsel düşüncesinin özümsenmesi debaşarısızlığa uğramıştı.

Avrupalıların en iyi başardıkları, Hint'e boyun eğdirmek ve orada bir sömürüyü başlatmak oldu. 18. yüzyılın başlarında Hindistan'da, biri Fransız öteki İngiliz, iki ticaret kumpanyası vardı. Her birinde belli başlı paydaşlar arasından seçilen bir idare kurulu bulunuyordu. Ancak, bir fark vardı aralarında: İngiliz Kumpanyası kendi kendini yönetiyordu; oysa, Fransız Kumpanyası'nda yöneticileri kral seçiyor ve komiserleri de onlara göz kulak oluyorlardı ve öyle olduğu için de kumpanya, hükümetin talimatına göre hareket etmek zorundaydı. Her kurulu, Hint'te, görevlileri yöneten bir genel yönetici temsil ediyordu. Her kumpanya, Babürlü padişahından, acentelerin kurulu olduğu bölgenin mülkiyetini almıştı: Böylece İngilizler Madras'ın, Kalküta'nın, Bombay'ın, Surat'ın sahibiydiler; Fransızlara da Pondiçeri ile Çandernagar düşmüştü. Büyük bir yarışma vardı her iki kumpanya arasında; çünkü Hint malları (pamuklular, muslinler, ipekliler, çay, kahve karabiber vb.) Avrupa'da yüzde 100'e varabilen kârlar bırakıyordu. Ne var ki, 1730'da Fransız paydaşlar, sabit gelirli rantiyelerdi ve yöneticiler de memurdu; öyle olduğu için de bunlar, ticari girişimlerin başarı kazanmasına pek ilgi duymuyorlardı.

Fransız Kumpanyası, 1720 ile 1740 yılları arasında işlerini alabildiğine geliştirdi; oysa İngiliz Kumpanyası'nın etkinliği yerinde sayıyordu. Gerçekten, Fransız yönetici Le Noir, yarımadanın çeşitliliğine bakıp Hint'ten Hint'e ticarete girişti; yani çeşitli Hint halkları arasında aracı rolü oynayacaktı. Yeni mülkler edindi; Babürlü padişahından Mahe'yi (1721), Yanaon'u (1723) aldı. Yönetici Dumas (1735-1741) ise şunun farkına vardı: Babürlü İmparatorluğu'nun çözülüşü karşısında, ticareti sürdürebilmek için bir silahlı güç gerekliydi; bunun yanı sıra bağımsız hale gelmiş çeşitli prenslerle antlaşmalar yapılmalıydı. Irkın önemini fazla abartmadı –öteki gerçek koloniciler gibi bunu küçümsemiyordu da!– ve şunu gördü: Hindular o yetkin Avrupa disiplinine girdiklerinde başka insanlar olup çıkıyorlardı. Yerlilerden *sipahi* adını verdiği birlikler kurdu. Soğukkanlılık ve yeni bir direşkenlik, tüfekler, hafif toplar, öteki Hinduların davranış ve köhne silahlarına karşı harikalar yaratıyordu. Prenslerle ilişkiler kurdu; ticaret ayrıcalığı karşılığında bir ödenti yapıyor ve sipahileriyle askeri hizmetler götürüyordu. Böylece, bir racadan, 1739'da Karikal'in mülkünü elde etti. Öte yandan, yerlilere karşı insani davranışta bulunuyor; onların

inançlarına ve âdetlerine saygı gösteriyordu. Kendisine, yerini alacaklara da geçmek üzere *nabab* unvanını veren Babürlü padişahı ile görüşmelerde bulunmayı da savsaklamadı. Böylece, imparatorun doğrudan vasalı oluyordu; Fransızların ellerindeki topraklarda yaşayan yerliler üzerinde daha büyük bir otorite kazanırken, bütün öteki Hindular yanında saygınlığı da artmıştı ve özellikle, ilişkide bulunacağı hükümdarlarla aynı düzeyde davranabilecekti.

Yerine geçen Dupleix (1741-1754) Hint'i derinliğine tanıyordu, eşi de çeşitli Hint lehçelerini konuşuyordu; selefinin politikasını izledi. Ne var ki, Avusturya Veraset Savaşı, bu politikadan ayrılıp İngiliz Kumpanyası'na karşı mücadele zorunda bıraktı onu. Hint ve Çin yollarına göz kulak olan bir adanın yöneticisi olan La Bourdonnais'nin gemilerinin yardımıyla Madras'ı aldı (1746). Ya elinde tutmak, ya kökünden yıkmak istiyordu kenti. La Bourdonnais ise, tersine, bir kurtulmalık karşılığında kenti geri verme düşüncesindeydi. Bu yüce beyzade, kaba ve nobran bir kişiyle tartışmaktan bıkıp terk etti Hint'i. Yalnız başına kalan Dupleix, İngilizlerin ellerindeki öteki yerleri almaktan vazgeçti. Avrupa kıtasındaki savaşın içine gömülüp gitmiş Fransız hükümetinden hiçbir destek görmese de Madras'ı elinde tuttu ve 1748'de Britanya hükümetinin gönderdiği bir İngiliz donanmasının saldırısını püskürttü; İngiliz hükümeti, asıl savaşı, Pondiçeri'ye karşı olacak savaşı unutmuyordu. Aix-la-Chapelle Antlaşması, statükoyu korudu; Madras İngilizlere geri verildi. Ne var ki, Dupleix'in saygınlığı Hint'te pek büyüdü. Babürlü padişahı, yiğitliğinden dolayı kutladı onu.

Dupleix o zaman, kumpanyayı, ticari ayrıcalıklarını güvenceye bağlamak ve ona vergi salarak belli bir gelir sağlamak amacıyla bir Hindu devleti haline getirmeyi koydu kafasına. İmparatorun bütün öteki vasallarının yaptığı gibi, ama imparatorun –sözde de kalmış olsa– otoritesine saygıyı sürdürerek, kumpanyayı bağımsız bir krallık yapmak istedi. Bu amaçla, Hint'teki veraset savaşlarına karıştı. Tahtta hak iddia edenler içinde tuttuklarını başarıya ulaştırdı. Böylece Karnataka nababı, kumpanyanın vasalı oldu; Dekkan subabı himayesini kabul edip ona Sirkarların ülkesini devretti (1749-1751). Dekkan'a egemen olmak isteyen Maratalar koşuştularsa da bütünüyle yenilip kumpanyanın vasalları olmayı kabul etmek zorunda kaldılar. Bir avuç insanla elde edilmişti bu sonuçlar: Dupleix'in gönder-

diği ve insanları arkasından sürüklemekte büyük hüner sahibi Marki du Bussy yalnızca 300 Fransıza, 1.800 sipahiye ve bir topçu taburuna dayanıp, bütün Dekkan'ı fethedip 100.000 Marata süvarisini bozguna uğratmıştı.

İngiliz Kumpanyası'nda bir görevli, Robert Clive belli bir zaman sonra şunun farkına vardı: Fransızlara karşı ticari bakımdan mücadele etmenin tek yolu, onların politikasına öykünmektir. Bu görüşü kabul ettirdi. Hint tarihinde iki kumpanya, o andan başlayarak, gücünü yitirmiş Babürlü padişahının iki vasalı olarak, mirasından en çok payı almak için çekişen iki güçtür. Londra'nın Avrupalı birliklerle ve toplarla desteklediği Robert Clive Karnataka nababını yendi (1751) ve Trisinapali'de Law'u, ünlü maliyecinin yeğenini, Dupleix'in ordusundan bir bölümü de içinde olmak üzere bozguna uğrattı (1752).

Dupleix destek istemek zorunda kaldı. Ne var ki, Law'dan beri ona girişimlerde bulunma olanağı sağlayacak bir döner sermayeden yoksun kalmıştı hep. Öte yandan, Fransız hükümeti barış istiyordu. Dupleix'in yerine Godeheu gönderildi. Godeheu 1754'te İngilizlerle bir antlaşma imzaladı: Buna göre, her iki kumpanya, karşılıklı olarak bütün yerli unvanları terk etme yükümlülüğü altına giriyorlardı; her türlü korumacılığı bırakacaklardı; kendi acentelerinin bulunduğu kentin dışında elde ettikleri her türlü yarardan vazgeçeceklerdi. Okkanın altına giden biri vardı bu alışverişte ve o da İngilizlerdi: Çünkü İngilizlerin elinde, bu kentlerin dışında başka hiçbir şey yoktu; oysa Fransız Kumpanyası'nın otoritesi ve ayrıcalıkları, Fransa'nın iki katı büyüklüğünde bir yüzeye yayılıyor ve bu topraklar üzerinde 130 milyon insan yaşıyordu.

O zaman savaş kaçınılmaz oldu.

Fransızların Almanya'ya saldırıya geçtikleri bir sırada, Clive, Bengal'e saldırdı: Orada, İngiliz düşmanı olan subab, Kalküta'yı almış, 145 İngiliz esirini dar ve havasız bir izbeye tıkmış, içlerinden 125 kişi havasızlıktan korkunç çırpınışlar içinde boğulup gitmişti. Clive Kalküta'yı geri aldı; Çandernagar'ı ele geçirdi ve subabı da Plassey'de ezerek (1757) tahta kendi istediği –ve İngiliz Kumpanyası'nın korumacılığını da kabul eden– bir başkasını çıkardı. Arkasından da doğrudan doğruya Fransızlara saldırdı. Fransız hükümeti 1758'de yönetici olarak Lally-Tollendal'i –300 askerle beraber– yollamıştı. Ne var ki, Hindistan'la ilgili işlerde zır cahil olan Lally-Tollendal, Hindu-

ları alabildiğine horluyor, onlara "kara sefiller" diyordu; doğaldır ki, yanlış üstüne yanlış yaptı. "Bir küçük kardeşin ağabeyiyle Dekkan'ı ya da filan racanın falan nabablığını tartışmasının" Fransa için pek az önem taşıdığı bahanesiyle Bussy'yi çağırdı. Dekkan subablığı terk edildi ve o da İngiliz korumacılığı altına girdi; arkasından, İngilizler başka yerlerde uğraşlara daldıklarından Maratalara yenildi. Fransa başlıca bir yakını yitirmiş oldu. Öte yandan, Lally-Tollendal yaptığı zulümlerle bütün halklardan soyutladı kendini. Almanya savaşı yüzünden destek de alamadı. 14 geminin desteklediği 22.000 İngiliz, 700 adamıyla onu Pondiçeri'de kuşattılar; beş ay direndi ve sonunda 1761 Ocak'ında teslim olmak zorunda kaldı. Paris Antlaşması (1763) Fransız Kumpanyası'na 5 şubesini geri verdi, ancak şu şartla: Surlarını yıkacaklar, asker bulunduramayacaklardı; kumpanya da her türlü siyasal iddiadan, yani aslında ticaretten vazgeçiyordu.

Kârları hızla azaldı ve 1770'te de dağıldı.

Fransız Kumpanyası'nın rekabeti aslında Panipat Savaşı Hint'in başlıca gücü olan Marataları zayıflatıp onları, Bengal'de herhangi bir girişimde bulunmaktan alıkoyduğu anda korkulur olmaktan çıkmıştı. Bununla beraber İngilizler bütün Hint'i ellerine geçirmediler. Clive şunu pek iyi anladı: Yayılacak yerde güçlerini bir yerde toplayıp orada kökleşmek daha iyiydi. Pek gerekli fetihlerde bulunulacaktı. Gerçekten, güçlü ve savaşkan Hint devletlerini sürdürdü; ve vaktiyle Hint Kumpanyası'nda hizmet görmüş olan Fransız subaylarından unutulmaz yardımlar gördü; daha sonra, Yedi Yıl Savaşları'nın sona ermesiyle serbest kalan subaylar ya da genç serüvenciler, özellikle Fransızlar, ama onların yanı sıra İtalyanlar, Flamanlar, Hollandalılar ve Savoie'lı Kont de Boigne yardımcı oldular. Hindu prensler, bu Avrupalıları aralarında çekişip duruyorlardı. Oudh nababı 1761'de onları hizmetine aldı; ancak birlikleri, Fransız subaylarınca yeniden örgütlenmelerine kalmadan, Clive'ın yardımcılarına yenildiler. Öyle olunca, onlar da bir bölümü İmparator II. Alem'in hizmetine girip ona yığınla zafer kazandırdı; ötekiler de Panipat Savaşı'nda canını kurtarmış Mahadaci Sindhia (1730-1794) hizmetine girdiler. Sindhia, onlar sayesinde ve özellikle de Kont de Boigne'ın yardımıyla, kuzeybatıda bir prenslikle boy ölçüştü; 1789'da imparatorun iktidarını eski gücüne kavuşturdu ve 1790'da bir Afgan istilasının önünü kesti. Son

olarak, bu subaylardan çoğunu, İngilizlerin korkunç düşmanları olan Haydar-Ali ve Tipu Sahib zamanında Maysor Sultanlığı'nda görüyoruz.

> Neleri için aranıyordu bu subaylar?
>
> Önce, Hindulara uyguladıkları disiplin için. Hindular, en şiddetli ateşin altında bile emir üzerine bir makine gibi söylenenleri yerine getiriyorlardı. Yerli birlikler, tam Avrupalı birlikleri çapında olmasa da yeni bir canlılık ve direşkenlik kazandılar. Bu subaylar, ateş gücünü yoğunlaştıran yeni silahları kullanmanın bilgisini getiriyorlardı beraberlerinde; Hinduların bilmedikleri usuller ve manevralar yapıyorlardı. Boigne, Hint'te Afganlara karşı, ileride Bonaparte'ın ve Wellington'un yararlanacağı "oyuk kare taktiği"ni başlattı. Zırh kuşanmış ve bütün gece içen 13. yüzyıl şövalyelerinin çizgisindeki Afganlar, ateş kusan karenin çevresinde fır dolanıyor ve sonra bir süngü saldırısı hepsinin işini bitiriyordu. Bu subaylar, örgütlenmesini biliyorlardı: Belirli kurallara dayanan bir idarenin ilkelerini koydular; İngilizler, daha sonra bunları geliştirmekten başka bir şey yapmayacaklardır. Son olarak, bu serüvencilerin çoğu yiğit kişilerdi.
>
> Yerli birlikler, kokuşmuş ve kendini düşünen yerli şeflerden çok daha fazla görevlerinin bilincinde olan, adamları için kaygı duyan bu yabancıları isteyerek izliyorlardı. Çünkü bu subaylar, geride kumanda mevkiinde kalacak yerde, en önlerde savaşıyor ve ölüyorlardı. Onlardan biri, Fransız Michel Raymond, 20. yüzyıl başlarına değin bir yiğit olarak ululandı ve mezarı gençlerce bir hac yeri oldu. Mahadaci Sindhia'nın uyrukları İngiliz egemenliğinde, Fransız subaylarının insani yönetimini uzun zaman anıp durdular.

Böylece, Avrupa tekniği ve Avrupa zekâsı, Hindu güçlerini yeniledi ve İngilizlerin ilerlemesini geciktirdi.

Öyle de olsa İngilizler ilerlediler.

Clive 1765'ten 1767'ye değin Babürlü padişahından, Bengal'de ve Berar'da asayişi sürdürme ve vergi toplama görevini elde etti; topladığının bir bölümünü de Delhi'ye yolladı. Bu şu demekti: İngiliz Kumpanyası, hukuki bakımdan bu eyaletlerde imparatorun başta gelen görevlisi oluyordu. Aslında uygulamada egemen olup çıkmıştı. Clive daha sonra, Oudh nababı ile Benares racasına korumacılığını dayatıp kabul ettirdi.

Ne var ki, kumpanya görevlilerinin şiddet ve rüşvetleri Hinduları umutsuzluğa itiyordu. İngiltere'ye gelen kimi nabab-

ların lüksü ve seçimlerdeki önemleri, İngiltere'deki kamuoyunda skandallar yaratıyordu. Rüşvet suçlaması altında kalan Clive canına kıymak zorunda kaldı. Bir özel kumpanyanın o denli geniş topraklara egemen olması vahimdi. 1773'te İngiliz Parlamentosu, bir düzenleme kanunu çıkardı; kanun, kumpanya üzerinde hükümetin denetimini artırıyordu. Britanya İmparatorluğu'nun taca daha da sıkı olarak bağlanması konusundaki genişliğine önlemlerin bir parçası oldu bu. Kumpanyaların bütün kuruluşları parlamentonun atadığı Genel Vali Warren Hastings'e bağımlı hale getiriliyordu; ne var ki, Hastings, üyeleri yine parlamentoda seçilmiş bir kurulun düşüncesini almadan hiçbir konuda karar veremiyordu. Londra'daki müdürler bütün yazışmaları bakanlara getirmekle yükümlüydüler. Kalküta'da kurulan bir adalet divanı, kumpanyanın kararlarına karşı veto hakkı kullanacaktı.

Ancak, zalim ve hayasız bir adam olan Vali Warren Hastings (1774-1785) Hintli prensleri utanmazca sömürdü.

> Hindistan'da İngilizlerden nefret edilir ve egemenliklerinden de tiksinilir oldu. Hastings, Benares racasını tahtından indirip mülklerini elinden aldı. Ancak, Maysor sultanları Haydar-Ali ile oğlu Tipu Sahib'e karşı başarıya ulaşamadı. Onların İngilizler için yarattıkları en büyük tehlike, 1780 ile 1783 yılları arasında, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın tam kızıştığı bir ortamda oldu. Haydar-Ali, Fransa ile bağlaşıklık kurmuş ve ondan yardım almıştı. Fransız subaylarının komuta ettikleri Maysor ordusu 1780 Haziran'ında Karnataka'ya saldırdı: İngilizleri yenip yığınla İngiliz subayını esir aldı; bu subaylar, araya Fransızların girmesiyle kurtarıldılar. Deniz üzerinde Suffren'in gemileri, 5 kez İngiliz donanmasını yendi (1782-1783). En büyük zafer de Cuddalore (Gondelour) Zaferi oldu (1783 Haziran'ı). Versailles'da barış imzalandığında İngilizler, Karnataka'dan aşağı yukarı kovulmuşlardı. 1782'de babasının yerine geçen Tipu Sahib yalnız kalınca İngilizlerle Mangalore Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı (1784); antlaşma, statükoyu yeniden kuruyordu.

Warren Hastings'in rüşvet ve zulmü o boyutlara vardı ki, umutsuz kalan Hinduların yakınmaları üzerine geri çağrıldı ve adalet huzuruna çıkarıldı. 1784'te çıkarılan Hint Kanunu, genel Valiyi atamayı kumpanyaya bıraktı; ancak, krala onu azletme hakkını tanıdı ve kralın belirleyeceği, Londra'da toplanacak

bir denetim kurulu kurdu: Kumpanya, bütün yazışmalarını bu kurula bildirecekti.

Böylece, 1789'da İngilizler özel bir kumpanya aracılığıyla, garip biçimde yerleşmişlerdi Hint'e: Bu kumpanya, bir yandan Babürlü padişahının vasalı ve yüksek görevlisiydi; öte yandan, İngiltere kralına tâbi olarak onun denetimi altındaydı ve Babürlü İmparatorluğu'nun günbegün yıkılışında ondan yardım görüyordu. Fetih sona erdirilmiş olmaktan uzaktı: Büyük devletler varlıklarını sürdürüyorlardı; öte yandan, İngilizler, gururları, açgözlülükleri ve zulümleriyle her yanda nefret topladılar ve Hindistan'da hemen hemen genel bir başkaldırı olasılığı henüz ortadan silinmemişti.

Uzakdoğu: Çinhindi

Çinhindi'nde ormanlık dağlar, avcı ve yiyecek toplayıcılığıyla geçinen zayıf halk topluluklarına meskendi. Olaylar ırmakların üretken havzalarında oluyordu. Birmanya'da, kuzeyden gelmiş Mon'lar, Hindu uygarlığını kabul etmiş ve İravadi ile Sittang ırmaklarının aşağı bölgelerinde Pegu devletini kurmuşlardı. İklimin yumuşatıp gevşettiği ve pek bereketli toprakların tembelliğe götürdüğü bu insanları, Birmanlar yendiler. Birmanlar, Himalaya'dan geliyorlardı; Yukarı İravadi'ye yerleşmişlerdi ve onlar da Hint uygarlıklarını kabul etmişlerdi. 1750'ye doğru Birmanlar, kesin olarak üstün geldiler. Başarının sarhoşluğu içinde doğal sınırlarının dışına çıktılar; Siam'ı fethettiler, başkentleri Ayuthia'yı ele geçirdiler (1767); Siamlı halkın büyük bir bölümünü esir edip götürdüler, Hıristiyanları da sürdüler ya da dağıttılar.

Menam Havzası'nda, Yun-nan'dan gelmiş Thai halkı, Siam devletini kurmuştu. Pek alçak suların doğuya ve bozkıra doğru ayrılışı, onlara, yumuşayıp gevşemiş Kamboçlulara ve Laos'taki Thai prensliklerine karşı aralıksız istilaya girişme olanağını veriyordu. 1767'de yıkılan Siam devletini 1769'da Phya Tak (Taksin) başkaldırarak yeniden kurdu; Bangkok'u başkent yaptı, Birmanlara doğal sınırları dayattı. Hıristiyan misyonerleri kovdu ve doğuya doğru, verimsiz topraklar için köle yağmasına yeniden başladı.

Doğuda, Song-Koi ya da Tonkin deltasında, küçük kıyı ovalarına, Mekong ya da Koşinşin deltasına, yüzyıllardan beri kuzeyden, Çin uygarlığını kabul etmiş halklar, Annamlılar ini-

yorlardı. Bu sert köylüler, Kamboçluları yerlerinden oynatıp ittiler; Kamboçlular, savaşta esir alıp servaja mahkûm ettikleri bir halk üzerinde tembel aristokratlar olarak hüküm sürüyorlardı. 1753'te Kyoto'ya vardılar. Annam Krallığı, Hanoi'de yerleşmiş tembel kralları olan Le'lerin sözde otoritesini tanıyor ve Çin'in üstünlüğünü kabul ediyorlardı. Enine genişleyip uzanan krallık aslında saray nazırı iki aile arasında bölünmüştü; Hanoi'de Trinh'ler, Huê'de Nguyen'ler vardı. Bu saray nazırları arasında olduğu gibi, Annamlı senyörler arasında da savaş sürekliydi. Hıristiyanlar haraca kesilip tutuklanıyor, misyonerlere işkence edilip sürülüyorlardı. Nguyen-Anh yenilince, bir misyonerden, Adran Piskoposu Pigneau de Behaine'den destek gördü; piskopos, onun için XVI. Louis'den yardım istedi (1787). Kral, Tonkin Körfezi'nin ve Poulo Condor Takımadaları'nın devredilmesi karşılığında subaylar, bir topçu birliği ve mühendisler yolladı. Nguyen-Anh bunlara dayanıp 1788'de Saygon'u yeniden aldı ve Annam'ı tekrar fethe başladı.

Çinhindi'nin güneyi İslamı kabul etmiş Malezya sultanlarının egemenliğindeydi. Ne var ki, Hollandalıların Doğu Hint Kumpanyası orada üstünlüğe sahipti ve öteki Avrupalıları saf dışı bırakıyordu. Elindeki başlıca topraklar, büyük bir karabiber-indigo ve ipek üreticisi olan Cava'ydı. Batavia'yla (bugünkü Cakarta; 50.000 nüfus) çevresi (200.000 nüfus), Semarang ve Madura Adası'yla (1.600.000 nüfus) kuzeydoğu kıyısına egemendi. Geri kalanlar ise aralarında gitgide bölünen ve zayıflayan vasal krallıklardan oluşuyordu. Kumpanya, etkisini başka yerlere de yaymanın aranışı içindeydi; özellikle Malakka Boğazı'nın güvenliğini sağlamak, rakipleri saf dışı etmek ve Riau Adaları'nın yerli korsanlarını tepelemek istiyordu. Malakka'da bir askeri birlik bulunduruyor, Banda ile Amban'ı yönetiyor, Sumatra'nın batı kıyısı ile Palembang sultanını koruyor, Borneo'yu ayrıcalıklarla kuşatıyor, Seleblerde Makassar'ı işgal ediyor ve orada yerli prensleri birbirinin karşısına çıkarıyordu.

Kumpanyanın elinde bu denli geniş toprakları koruyabilmek için pek az askeri birlik vardı; deniz birlikleri ise hiç yoktu. 1772'den başlayarak, İngiliz Hint Kumpanyası onun elinden Sumatra'daki bazı yerleri almıştı. 1780'de Hollandalı korsanlar savaş çıkardılar; yenilince de Hollandalılar İngilizlere, Nagapatam'ı bırakmak zorunda kaldılar ve takımada sularında serbestçe dolaşma hakkını tanıdılar (20 Mayıs 1784 tarihli Paris Antlaşması).

Savaş, kumpanyanın bütçesinde korkunç açıklara yol açmıştı; saygınlığı tükenmişti; küstah prensler, kolonlar kumpanyanın uyrukluk koşullarını reddediyor ve başkaldırıya hazır bekliyorlardı. 1789'da kumpanya, elindeki toprakları kaybedecek noktaya gelmişti.

Uzakdoğu: Çin

Çin 18. yüzyılda, Mançu imparatorları zamanında en büyük devirlerinden birini yaşadı. Bu imparatorlar 1640 ve 1651 yılları arasında Ming'leri yenip Çin'i fethetmiş olan göçebe şeflerin torunlarıydılar; özgür düşünceliydiler; geleneğin her şeyin başında geldiği bir ülkede ona saygılıydılar gerçi, ancak ayak bağı olmamasına alabildiğince dikkat ediyor ve Avrupa buluşlarını gönül rızasıyla kabul ediyorlardı. Kangşi hâlâ bir yarı göçebeydi; yorulmak bilmez bir asker, av tutkunu, gerçekler karşısında durmadan yerini değiştiren, aydın zekâlı, yargılamasını çabuk ama emin biçimde yapabilen bir kişiydi. 1722'de dördüncü oğlu Yong-Çeng yerine geçer. O da bir askerdir; 45 yaşındadır, dehası olmayan, kuşkucu ve sert bir kişidir; ama ciddidir, deneyimlidir ve görevine vermiştir kendini. Son olarak, 1735'te Yong-Çeng'in 24 yaşındaki oğlu Çienlong çıkar tahta. Ne var ki, göçebelerin bu torunu bir Çinlidir: Sarayını sever, imparatorluk kentinden pek çıkmaz, orada kadınları ve hadımları arasında yaşar; ama pek okumuştur, şiir yazar, sözlük ve kataloglar yapar. Bununla beraber, bedensel güç henüz yitip gitmemiştir kendisinden. Savaşa hiç girişmese de yetkin bir diplomat ve idarecidir; büyükbabası gibi, geniş siyasal görüşleri vardır ve 1796'ya değin süren hükümdarlığı boyunca direşkenliğini başarıyla sürdürür.

Bu imparatorlar, Yangtze'nin güneyinde 18 eyalet Çin'ini askeri bakımdan işgali sürdürdüler; asıl Çin de burasıydı. 1774'te Sıçuan ve Kuei-Çeu dağlarındaki yerli kabileler, Miao-Tse'lere boyun eğdirildi. Çinlilerin ta Ur ve Babil devrinde başlattıkları Çin'in fethi tamamlanmıştı. Bu tarımcılara düşen şimdi ovaları şenlendirmek ve dağlardaki zenginlikleri değerlendirmekti.

Kien-Llong, ayrıcalıklı büyük toprak sahiplerine, prenslere ve saray mensuplarına, görevlilere ödül olarak verilmiş ve

vergiyle angaryadan bağışık topraklara karşı hasım bir politika yürüttü. Bir haylisine el konulup köylülere dağıtıldı; köylüler de bundan dolayı küçük mülkiyet sahibi oldular. Ailesi aynı toprağı kuşaklar boyu ekip biçen çiftlik kiracılarına, toprağın yüzünde kanunsal bir hakka sahip diye bakıldı. Malik, toprağın aslı üzerindeki haklarını sürdürüyordu; ancak, çiftlik kiracıları toprağın yüzeyini alıp satabileceklerdi. Gerçekte mülkiyet onların oluyordu. Çin tarımındaki demokratik nitelik belirginleşti. Böylece Mançu imparatorları, halktan yana diktatörler olarak davrandılar; kitlelere dayanıp Ming döneminin aristokrat ve soylularına karşı çıkıyorlardı, köylülerin yazgısının böylesine düzelmesinin sonucu, zenginliğin artması ve nüfusun fazlalaşması oldu: 1661'de nüfus 105 milyon dolayındaydı, 1766'da ise 182 milyona erişecekti.

Devletin gücü artmıştı.

Bu gönenç içindeki Çin'de sanat da çiçeklendi. Ancak, özellikle saray ve salon sanatları, hafif şiir, seramik, dinlenme evleri ve bahçe mimarlığı, fatihleri eğlendirici sanatlar inceldiler; resim ve heykelcilik ise geriledi tersine. Özetle, 18. yüzyılda büyük Çin sanatı devri kapanmıştı; kala kala süsleme sanatları kalmıştı. Mançuların Çinli olmak için harcadıkları çaba ne olursa olsun, belki yenilgi, fetih, bir başka anlayışın gelip girmesi sorumluydu bu değişiklikten.

18. yüzyılın Mançu imparatorları Orta Asya'ya egemen olmak gibi eski bir Çin politikasını yeniden ele aldılar. Çin bozkırlar ve çöllerle çevrilidir; buralar, engel olmaktan çok, Çin'e giriş yollarıdır; en ufak bir zayıflık belirtisi gördüklerinde yağmaya hazır göçebe kabilelerle doludur. Bu bölgelerden, Küçük Asya ve Batı'yla ilişkileri sağlayan karayolları geçiyordu; deniz ulaşımının gelişmesine karşın yükte hafif pahada ağır eşya taşıyan kervanların gidip geldiği yollardı bu yollar. En iyisi, "Tienşan dağlarının kuzey yolu" idi, ancak yağmacı kabilelerin tehdidi altındaydı; en çok aşındırılan ise "Tienşan dağlarının güney yolu"ydu. Ticaret kaygısı, bu geniş şebekeye egemen olma yükümlülüğünü dayatıyordu imparatorlara; uzun mücadelelerden sonra başardılar da. Böylece, 18. yüzyılın sonunda imparator, otoritesini bütün Orta Asya'ya yayıyor; her noktada Rus ve İngiliz egemenliklerinin sınırına varıyor; Çin'in bütün yollarını olduğu gibi, Çin'e gelen bütün ticaret yollarını da elinde tutuyordu.

Mançu Hanedanı, Çin'in ulusal düşünü gerçekleştirmişti.

Çin'in Avrupalılarla batıda kıta yoluyla ilişkileri fazla bir şey getirmedi; bu ilişkiler doğuda, denizyolundan hem daha çok oldu, hem daha fazla sonuç doğurdu; bu ilişkiler barışçı, ticari ve dinseldi. Bununla beraber Çin, Avrupalıların Asya'daki amacıydı. Cizvitlerin gerçekleştirdikleri harikalar dolayısıyla bilim ve tekniğin gücü hakkında kendilerine çok şey hissettirdikleri Mançu imparatorları, Avrupalılardan gelecek bir fetih girişiminden korkup duruyorlardı; bir çıkarma, işleri tersine çevirebilir, onları Orta Asya'daki girişimlerinden alıkoyabilir ve belki de yıkılmalarına yol açabilirdi. Bussy ile Clive'ın şaşkınlık verici zaferlerinin haberleri Hint'ten geldiğinde kaygıları daha da arttı. İstila korkusu, imparatorların Hıristiyan misyonerlere karşı gitgide güvensizlik duymalarına da yol açtı; bu Avrupalılar, Hıristiyan olmuş Çinlilerden her istediklerini elde ediyorlardı. Ancak, Çin'in uzaklığı Avrupalılara, Çin'e giden deniz yolları üzerinde konak yerleri kurulmasını dayatıyordu. Hint için de böyle olmuştu. Avrupalılar bu bakımdan da aralarında bir rekabet ve çekişme içine girdiler; zaten dünyanın hemen her noktasında birbirleriyle ve yerlilerle uyuşmazlık içindeydiler. Bu nedenle, birleşmiş ve tam gelişme içinde olan bir imparatorluğa ciddi olarak saldırmayı düşünecek durumda değildiler. Öyle olunca, iş ve lütuf isteyen bir tutum içine girdiler. Mançu imparatorları Orta Asya'da serbest kaldılar ve Çin kıyılarını da yalnız yararlı gördükleri ölçüde araladılar.

Çin ticareti Avrupalıları pek çekiyordu. Zengin ve kalabalık ülke iyi bir müşteriydi; ürünleri ipek, lake, porselen, çay Avrupa'da gözdeydi ve hayli kâr bırakıyordu dönüşte; nakit de verimli kazançlara yol açıyordu, çünkü gümüşün altına oranı Çin'de bire on Avrupa'da ise bire on beşti. İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar, İspanyol Amerika'sında –çoğu kez– kaçakçılık yoluyla elde ettikleri gümüş parayı yüklenip geliyorlar ve Çin'de altın nakitle değiştiriyorlardı; bu altını da Avrupa'ya dönüşte, büyük kârlar karşılığı mala ya da gümüş paraya dönüştürüyorlardı.

Ne var ki, Avrupalıların oturma hakkına sahip oldukları Çin limanları pek fazla değildi ve Avrupalı tacirler, oturdukları yerden ülkenin içine dalamazlardı. Tehlikeli sayıldıkları için bulundukları yere kapanmışlardı ve göz altındaydılar. Portekizliler, Makao'da bir ödün koparmışlardı; orayı bir uluslara-

rası liman haline getirmişler ve bütün Avrupalı gemilerin gelip orada konaklamak zorunda olduklarını –pek başarı sağlamasa da– ileri sürüp duruyorlardı. İspanyollar da bazı limanlar için ödün koparmışlardı; bir ara Formoza'yı işgal ettilerse de Çinliler 1742'de geri aldılar. İngilizler, Amoy ya da Ningbo'da yerleşmek için boşuna çırpınıp duruyorlardı. Çin hükümeti yabancı ticareti –olabildiğince– Kanton'da merkezileştirmenin daha yarar sağlayacağı görüşüne vardı. Kangşi, 1702 ile 1720 yılları arasında yabancı tacirlerle ilişkilerin tekelini, Kanton'daki bir Çin tacirine verdi. Yetmedi bu ve 1720'de Kangşi, *hong*'u dağıttı, ancak onu oluşturan tacirler girişimlerini tek başlarına sürdürdüler ve tekeli de korudular. Sistem imparator için pek yararlıydı. Gelirlerini çoğaltıyordu: İmparator taciri olmak için yüklüce bir para vermek gerekiyordu ve yabancı gemiler, tonajlarıyla orantılı bir imparatorluk hakkı ödüyorlardı. Sistem imparatora kredi de sağlıyordu; imparatorun korkunç borç paralar vermeye zorladığı tacirler, yabancı tacirleri de borç vermeye zorluyorlardı. Ayrıca, bu sistim Kanton'da toplanmış yabancılara göz kulak olmayı da kolaylaştırıyordu; Kanton'da her ulusun bir "loca"sı, imparator tacirlerinin kiraladıkları ticaret acenteleri vardı. Öte yandan, imparator tacirleri tekelle desteklendikleri için fiyatları da keyiflerine göre ayarlıyorlardı; böylece, yabancı ürünlerin Çin'e girişini, yabancı rekabetini düzenliyor ve korkunç kârlar ediniyorlardı. Ruslar Kanton'a kabul edilmemişlerdi; ama Avusturyalılar, Prusyalılar, Danimarkalılar, İsveçliler ve İspanyollar oradaydılar. En büyük ticareti de İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar yapıyorlardı. 29 Eylül 1765'te Fransız ticaretinin genişlediği bir anda, Kanton'da bulunan 34 gemiden 21'i İngiliz, 4'ü Hollandalı, 4'ü Fransız, 3'ü İsveçli, 2'si Danimarkalı idi. 1784 yılından başlayarak, bir yeni rakip pek tehlikeli oldu: Amerika Birleşik Devletleri. O yıl, Philadelphialı *Empress of China*, Kanton yolculuğuna çıkmış ilk Amerikan gemisi oldu ve yüzde 25 kâr bıraktı. 1786'da Kanton'a bir Amerikan konsolosu yerleşti. Amerikalılar Çin'in güneyinde kürk alımında tekele sahiptiler. 1790'da Kanton'a New York, Boston ve Philadelphia'dan gelen 40 gemi girdi.

Hemen hemen sadece Katolikler Çin'e girebildiler ve 18. yüzyılda bir büyük ve güzel serüven sona erdi: Bir önceki yüzyılda Çin'i Hıristiyanlaştıracağını umabilen kilise, düşünün sönüp gittiğini gördü.

1715'te Çin'de Hıristiyan örgütlenişi, önce Pekin, Nankin ve Makao'da Portekiz piskoposlarını içine alıyordu; onlar da Goa'daki Portekiz Başpiskoposluğu'na bağlıydılar. Portekiz, Papa'dan Çin'de din eğitimi hakkını almıştı; Papa'nın Uzakdoğu'ya ilişkin kararlarını ulaştırma ayrıcalığı da onundu. Böylece, Portekiz papazları, hukuk bakımından kilisenin başının temsilcisiydiler ve bütün öteki ruhbandan da üstün durumdaydılar. Portekiz ise Çin'de yalnız Portekizli din adamlarını kabul etmek ya da hepsinin Portekiz otoritesine tâbi olmalarını istiyordu.

Ancak, misyonerler sadece Papa'nın otoritesini tanıyabilirlerdi; içlerinde çoğunlukta olanlar da Cizvitlerdi. Cizvitler iki gruptu: Portekiz grubu ile XIV. Louis'nin gönderdiği ve Fransız yardımıyla desteklenen Fransız grubu. Cizvitler imparatorluğun yığınla eyaletinde de bulunuyorlardı. Ayrıca, İspanyol Dominikenleriyle Fransiskenler ve pek az sayıda başka misyonerler de. Bütün bu misyonerler 300.000 Çinliyi Hıristiyanlaştırmışlardı; içlerinde, kimi imparatorun yakın çevresinde olan yüksek görevliler de bulunuyordu. Çin'in genel nüfusuna oranla büyük bir sayı değildi bu; ama misyonerlerin küçük sayısına oranla büyük bir başarıydı.

Engeller gitgide artsa da gelecekten umutlu olunabilirdi.

Hıristiyan dinine hoşgörüyü imparatordan elde edenler Cizvitlerdi ve onların saraydaki etkisi sayesindedir ki, eyaletlerdeki misyonerler Hıristiyanlaştırma işini sürdürüyorlardı. Avrupa bilimini Cizvitler temsil ediyorlardı: Matematikçi, astronom, haritacı, mekanisyen, mühendis, mimar, hekim ve ressamdılar; tercüman ve diplomat olarak da değerlerini kabul ettirmişlerdi. Felsefe ve edebiyattaki bilgileri sayesinde bilgiden başka bir şeye değer vermeyen Mandarinlere kendilerini dinlettirebiliyorlardı. Bütün bunlardan dolayı her yanda dostları vardı. İmparatorun merakını da okşamasını biliyorlardı.

Avrupa bilim ve tekniği dine de yolu açıyordu.

Cizvitler, Çin inançları hakkındaki yorumlarıyla Hıristiyan dinini kabul edilebilir ve uygulanabilir hale getirdiler. Çinliler, atalarının ruhlarının ölümsüzleştiğine inanıyorlardı. Cenaze yemekleri ve dualardan oluşan bir kült adıyorlardı onlara; bu kült sayesindedir ki, ruhlar mutlu yaşıyor ve geride bıraktıklarına iyiliklerde bulunuyorlardı; o olmazsa, ruhlar sefil bir halde kalıyor ve sayısız acıyla öçlerini alıyorlardı. Okumuş takımı, ayrıca Konfüçyüs'ün ruhuna da bir kült adıyordu. Çinliler, doğa güçlerine de tapıyorlardı. Son olarak, bir de yüce tanrı, Gök, Tien ya da yüce senyör Şang-ti vardı; ancak, bu kült, dinin başı olarak imparatora ayrılmıştı.

Çinlileri Hıristiyanlaştırmak için büyük güçlükler yaratacak âdet değişikliklerine gidilmemeli ve Hıristiyanlaştırma, çoğunluğun başka dinden olduğu bir ortamda Hıristiyan olanın yaşamını olanaksız kılmamalıydı. Cizvitler öylesi bir yoruma gittiler ki, Tien ya da Şang-ti, bunlar Baba Tanrı ile İsa'yı işaret ediyorlardı. Atalar kültü ise, atalara karşı basit bir saygı gösterisi olarak görülmeliydi.

Bu yorumlara, Dominikenler ve Fransiskenler olanca sertlikle karşı çıktılar. Papa da 1715'te yayımladığı *Ex illa die* kararı ile Cizvitleri haksız buldu; Tanrı diye Tien ve Şang-ti kelimelerini kullanmayı ve Konfüçyüs ile ataları kutsamayı yasakladı. Aynı yasaklamayı, İmparator Kangşi'nin de yapması istendi; o ise kabul etmedi. Kangşi zamanında Hıristiyanlara zulmedilmedi; ancak, Yong-Çeng döneminde Hıristiyanlık mahkûm edildi ve zulüm başladı; Çienlong, 1771'de yanlış ya da kötü olduğu için değil, imparatorluğun kanunlarına zıt olduğu için Hıristiyanlığı yeniden mahkûm etti.

Cizvitlerin, 1758'den başlayarak Avrupa'da yasaklanması son bir darbe oldu.

Şurası da bir gerçek ki, misyonerlerin başarısızlığı aynı zamanda Çin'de Avrupalılaşmanın başarısızlığıydı. Çin, binlerce yıllık geçmişi olan düşünceler ve uygulamalar içinde donup kalmıştı; atalara tapma, geçmişe olduğu gibi saygı ve bütün yaşamı kucaklayan dinsel törenleri bunu gösteriyor. Bu âdetleri bozmadan ve atalara karşı çıkmadan yeni hiçbir şey yapılamıyordu. Böylece hiçbir ilerleme gerçekleşmemişti. Çin'i bu âdetlerden söküp almak ya da onların anlamını değiştirmek, bütün öteki değişmelerin, tek kelimeyle gelişmenin yolunu açabilecekti. Âdetleriyle Çin, durgunluğa mahkûm edilmişti. Bir bütün olarak Çin, Roma İmparatorluğu düzeyinde kalmıştı. Pek yüksek bir ahlak ve pek yüce erdemlerle uyuşmaz bir durum değildi bu; ama doğa üzerinde büyük bir güç olmakla herhalde uyuşmazdı.

Çin'le Avrupa, Batı'yla Doğu arasındaki mesafe gitgide büyüyordu.

Gerçekten Çin, 18. yüzyılda Avrupalılarla temastan pek az şey aldı. Cizvitler, bilim ve teknik ilerlemenin sonuçlarını getirip gösterdiler; ne var ki, imparatorları takdir etti ama uyrukları onları işletip kullanmayı öğrenmediler, doğaldır ki, temelindeki düşünceyi hiç görmediler. Teleskoptan, trigonometriden, Kopernik'le Newton'un varsayımlarından yararlanan bir Cizvitten iki adım ötede, Çin astronomları güneş saatini kullanıyor, sabit gök kuramını sürdürüyorlardı. Cizvit ressamlar perspek-

tife ve gölgelere pek güzel dikkat ediyor, ama Çinli ressamlar perspektifi yadsımakta direniyor ve figürlerini iki yandan da ışıklandırıyorlardı. Çinli ustalar Avrupa porselenine öyküdüler, XV. Louis fayanslarını çoğalttılar; ama Batı'dan gelen siparişleri karşılamak için oldu bu. Tek gerçek ilerleme matematikte oldu; çünkü bir Çinli bilgin cebirde, bir eski Çin usulünün yeniden doğup gelişebileceğini sanmıştı.

Özetle, Çin Avrupa düşüncesine kapalı kaldı.

Ama öte yandan Avrupalılar, Çin'le ilgili ne varsa coşkuyla karşıladılar. Misyonerler, başta da Cizvitler yazılarıyla Çinseverliği yarattılar. Cizvitler, Çin uygarlığı hakkında genel bir görüş koydular ortaya. J. B. du Halde'in *Çin Betimlemesi* (1735) Çin'in ilk genel haritasıyla beraber hemen İngilizce ve Almancaya çevrildi ve birçok "filozof"a esin verdi. Yüzyılın sonunda *Pekin Misyonerlerinin Çin'e İlişkin Anıları* derinliğine güzel bir çalışmaydı ve bir bilgi hazinesi oldu. Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda Çin'i uzun uzadıya tartıştı; Voltaire, örneğin *Felsefe Sözlüğü*'nde sık sık Çin belgelerine yer verdi ve *Çin Yetimi* diye –başarı da kazanan– bir trajedi yazdı. Diderot *Ansiklopedi*'de "Çin felsefesi" üstüne bir makale yazdı. Jean-Jacques Rousseau, ilk denemesine temel bir kanıt bulabilmek için Çin filozoflarının söylediklerine eğildi.

Ne var ki, filozoflar Çin'i gerçekten anlatmaktan çok, daha önce düşündüklerini güçlendirmek için yararlandılar ondan. Orada doğal ve evrensel, asıl Hıristiyanların Tanrı'sının zıddı olan kendi *déisme* (yaradancılık) anlayışları için kanıtlar buldular. "Aydın despotluğu" için de kanıtlar veriyordu Çin; çünkü onun filozof bir imparator ve bilgelerce mutlakıyetle yönetilen bir ülke olduğuna inanıyorlardı. Fizyokratlar, Çin'de kendi kuramlarının bir doğrulamasını buldular. Çin, onlara göre doğa kanunlarına uygun olarak yönetilen bir tarım imparatorluğuydu; Çin'e yönelttikleri yetkinlik nitelemesi, evrendeşlik (kozmopolitizm) anlayışlarına da hayli katkıda bulundu.

Özellikle Cizvitlerin önde gelen kişilere verdikleri armağanlar ve tacirlerin Avrupa'ya getirdikleri nesnelerin istilası, Çin sanatı için gerçek bir çılgınlığa yol açtı. Bu sanat, yüzyılın rokoko zevkini güçlendirdi. Prensler Çin porselenlerinden koleksiyonlar yaptılar; Avrupalılar Çin'e porselen ısmarladılar; Madam de Pompadour, Kiang-Si'den armalı bir servis takımı aldı; dindar kişiler, porselenlerin üstüne dinsel resimler ve işa-

retler işlettiler. Kimi Avrupalılar da Fragonard'ın hafif eserleri gibi ünlü tabloları Çinlilere işlettirmeyi yeğliyorlardı. Buna karşılık, Hollanda'da Delft, Fransa'da Chantilly Çin porselenine öykünüyorlardı. Ressamlar, bu porselenlerden yığınla süsleme motifi çıkardılar; "Çin işleri" ve "maymunluklar" yaptılar.

Kumaşlar Çin örneklerini tekrarladılar; mobilyalar Çin boyasıyla boyandılar; sapı acayip Çin heykellerinin resmiyle süslü "çinkâri" bıçaklar çıktı ortaya. Çin bahçelerine ilk öykünenler İngilizler oldular; Çin bahçeleri romantik bahçeyi doğurdu; onların yanı sıra Çin pagodaları ve büyük senyörlerin ya da para babalarının parklarında "Çin pavyonları" boy gösterdi.

1760'tan sonra yeniden canlanan antikçağ modası, Rousseau'nun içinde bireyin yer almadığı Çin'in sert sosyal örgütlenişinin tam zıddı kuramlarının kazandığı başarı, Çin etkisini yavaş yavaş azalttı; zaten hiçbir zaman da derin olmamıştı bu.

18. yüzyılın sonunda Çin ve Avrupa birbirine alabildiğine yabancıydılar; evrensel kardeşlik düşü de uzaklaşıyordu o sıralar. Ne var ki, Çin Batı tekniğinden yoksun olduğu için, bağımsızlığını ve başarılarını, ancak Avrupalıların bölünmüşlüğüne, giderek güçlerinin dağılışına borçlu olabilirdi. Çienlong, 1796'da haremin zayıflatıp tükettiği bir mirasçıya iktidarı bıraktığında, Çin İmparatorluğu'nun geleceği karanlıktı.

Uzakdoğu: Japonya

Japon takımadaları hemen hemen tam bir içine kapanmışlık içinde yaşamını sürdürüyordu. Misyonerlerin desteklediği bir Avrupa saldırısı korkusuyla, Hıristiyanlık 1616'dan beri yasaklanmıştı. 1637 yılından başlayarak hiçbir Japon uyruğuna Japonya'yı terk etme izni verilmiyordu; her çıkış girişiminin cezası ölümdü ve 25 tondan büyük gemi yapmak yasaktı. Avrupalılardan Hollandalıların, o da yığınla rüşvet pahasına, Avrupa mallarını Nagasaki Koyu'nda Decima adacığındaki acentelerine getirme hakları vardı. Birkaç Çin yelkenlisi de Çin'den lüks nesneler getirirdi.

Japonya, dünyaya kapalıydı özetle.

Bu kapanıklık, saray nazırı Tokugava'ları, yendikleri büyük feodallerin dışarıdan destek arayıp bulma olasılığı konusunda rahatlatıyordu. İmparator ya da Mikado, Kyoto'da bir tembel hükümdar olarak yaşıyordu. Tokugava'lar ya da Şogun'ların

Yedo'da (Tokyo) göz alıcı bir sarayları vardı; Mikado adına yönetiyor ve gerçek iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Daimio ya da baron, samuray ya da şövalye olarak, en çok vasalı olanlar onlardı: Yüz elli ayrıcalıklı daimio ailesi, Fudai'ler, atalarının Tokugava'lara yaptıkları yardımın bir ödülü olarak görevlerini babadan oğula ellerinde tutuyor ve sadakatle hizmet ediyorlardı. Tokugava'lar 5.000 timarlı şövalye ile 15.000 silahlı adama da dayanıyorlardı. Öteki daimio aileleri, Tozama'lar, Tokugava'lara karşı savaşmış oldukları için yönetimden uzaklaştırılmışlardı. Ne var ki, fieflerinde özerk durumdaydılar; Şogun, kamu düzeni bozulmadıkça, doğrudan doğruya giremezdi oraya. Bu ailelerden kimilerinin, Şimadzu'ların, Dat'ların, Maeda'ların uçsuz bucaksız toprakları vardı; beraberlerinde de yığınla daimio ile samurayları bulunuyordu ve birer güçtüler.

Daimio'larla samuraylar bir askeri kast oluşturuyorlardı. İçlerinden çoğunun yapacak hiçbir şeyi yoktu; ne var ki Şogun, silah kullanmaktan ya da bilgi edinmekten başka her şeyi yasaklamıştı onlara. Geçimlerini sefil bir haldeki köylü sınıfının sırtından sağlıyorlardı; köylüler, bu soylulara ağır ödentilerini pirinçle yerine getiriyor ve ölmeyecek kadar bir miktarı da kendilerine ayırıyorlardı. Kentlerde zanaatkâr ve tacir loncaları, saraya ve kırsal kesime mamul madde sağlıyorlardı.

Sistem, Japonya'nın kendi içine kapanmışlığının da etkisiyle çözülüyordu. Nüfus barış zamanında artmıştı; 1726'da 28 ila 30 milyona varmıştı. 1850'ye değin de çoğalma olmayacaktır. Gerçekten, geçim araçlarının sınırına varılmıştı. Japonya pek dağlıdır: Toprağın ancak yedide biri ekilebilir ve Japonlar, Çinliler gibi yalnızca ovada ekim biçimi biliyorlardı. Böylece nüfus, doğum nedeniyle hazır besin miktarını aşacak durumdaydı hep. Bir kuraklık, bir fazla yağış kıtlık demekti. Nitekim, 1702'den 1791'e değin böyle 12 kıtlık oldu; pirinci bir yerden bir yere götürmeyi engelleyen iç gümrükler de şiddetlendirdi bunları; doğaldır ki, onları salgınlar, başkaldırılar, köylülerin ve varını yoğunu yitirmiş samurayların kentlere doğru kaçışları izledi. Mamul madde karşılığında dışardan pirinç satın alınabilirdi. Ne var ki, kanunlar izin vermiyordu buna.

Çözülmenin bir ikinci nedeni, tacirlerin tutumuydu. Bu tacirler, daimio'larla Decima adacığının Hollandalı tacirleri, köylülerle zanaatkârlar arasında zorunlu aracıydılar. Fiyatları istedikleri gibi ayarlıyorlardı; ucuza alıp pahalıya satıyor,

birbirinin kuyusunu kazıyorlardı. Ağır ağır yeni bir kapitalist burjuva sınıfı oluşturuyorlardı; soyluların topraklarını ele geçirip samurayların adalarını elde ediyorlardı. Dışarıdan serbestçe mal getirme, yabancı tacirlerin rekabeti: Onların oyunlarına karşı tek araç bu olabilirdi.

Vergiler, mamul madde fiyatlarının yükselişi, sattıkları pirincin fiyatının düşüklüğü altında ezilmiş köylüler kente kaçıyor, hizmetçi ya da serseri oluyorlardı. İnsandan boşalmış nice bölge vergi veremez haldeydi. Yerlerinde kalan köylüler çocuklarını büyütemeyecekleri için öldürüyorlardı onları; kadınlar, yasaklanmış da olsa çocuk düşürüyorlardı. Gitgide seyrekleşen el emeği sağlamak için büyük kentlerde erbabı tacirlerce çalınmış, yetişkin çocuklar satın alıyorlardı.

Saraya gelen ya da kapalı bir ekonomide kendilerini yaşatmayacak denli küçük bir fief sahibi olan daimio'lar, tacirlere çabucak borçlanıyorlardı. Öyle olunca da geçimlerini, evlerine dokuma tezgâhları yerleştirerek ve samuraylarına verilen pirinç miktarını azaltarak sağlıyorlardı. Ancak, kimisi varını yoğunu yitirdiğinden, fieflerini tacirlere satmak zorunda kalıyorlardı.

Çoğu samuray yoksulluk içine düşüyor, adlarının ve soylarının saygınlığı üstüne her türlü kaygıyı yitiriyorlardı. Çocuklarını öldürerek ailelerinde insan sayısını azaltıyorlardı. Kendi vasallarını para karşılığı azat ediyorlardı. Zengin burjuva çocuklarını evlat ediniyor; yüklü bir para karşılığında adlarını ve ayrıcalıklarını veriyorlardı onlara. Senyörlerini terk ediyor, kentlere kaçıyor; kimisi tacirliğe soyunuyor; çoğu serüvenci, dram yazarı, şarkıcı, kabadayı, haydut oluyordu.

Sınıflar, içinden çıkılmaz biçimde birbirine karışıyordu. Geleceği belirsiz olan bu toplumda herkes yararlanma telaşı içindedir. Zenginleşmiş spekülatörler, kalabalıkta kaybolmuş kaçaklar; bir şeyler elde etmenin, kimi hiç yoktan bir servetin, kimi bir fırsatın karşısına çıkaracağı olanağın, iki bunalım arasında bir mutlu ânı yakalamanın baskısı altında dolaşan bu insanlar büyük kentlerde, kendine özgü mahallelerde yaşayan fuhuşun da başarısını artırır. Fahişelik bir kamu kurumu olup çıkmıştır. Sanat da bu "dalgalanan dünya"nın zevklerini yansıtır. No, esinini ağırbaşlılık içinde veren, abartmadan hep korkan bu lirik dram gerilemeye başlar; halk dramı ya da sert, yaygaracı, şehvet düşkünü dram yükselişe geçer. Estamp, bu büyük Japon sanatı, fahişelerin yaşamından sahneleri tekrarlar

durur. Çok renkli baskıyı bulan Harunobu (1718-1770) ile Utamaro (1753-1806) fahişelerden başka bir şey yapmazlar. Toyonobu (1711-1785), Kiyomitsu (1735-1785), Kiyoluro (1738-1765), estambı doruğuna ulaştıran Kiyonaga (1742-1815) özellikle fahişeleri işlerler. Sanat, sinirleri şiddetli biçimde harekete geçiren zevklerden tat almayı yayar; öyle olunca da örflerdeki çözülüşe yardım ederken, toplumdaki ağıları da artırır durur.

Şogun İenobu (1709-1713), Yoşimune (1716-1745), Leşige (1745-1760), İeharu (1760-1786), Jenari bütün bu oluşumlar karşısında güçsüz kalırlar. Kötülüğün kaynağına inmeden hayaletlere saldırırlar. Konfüçyüsçülüğün etkisini güçlendirmeyi denerler; çünkü bu felsefe, iyi örflere, disipline ve yerleşik düzene pek uygundur. Konfüçyüsçü filozofları danışman olarak alırlar: Arai Hakuseki (1656-1726), Muro Kyuso (1658-1734), Matsudaira Sadanobu. Bu filozoflar kimi fermanlar çıkarttırırlar. Bu fermanlar, para aşkına ve ahlaki gevşeyişe karşıdır (1710); kaçmış köylülerin topraklarına dönmesini buyurur (1712); çiftlik kiracılarının tarlalarını terk etmelerini yasaklar; köylülerin pirinç yiyebilecekleri günlerin sayısını saptar; giderleri yasaklar; kadınlara, kendi saçlarını kendilerinin yapmalarını emreder; dürüstlük, dindarlık için ödüller koyar; samurayların borçlarını bir takvime göre siler. Ne var ki etkisi olmaz bütün bunların; durum gitgide kötüleşir. 1783'ten 1788'e kadar kuraklık ve su basmasının arkasından kıtlık süreklidir. Kedi ve fare yüksek fiyata satılan av hayvanlarıdır. Japonlar ölüleri yerler; can çekişenleri öldürür ve etlerini, uzun zaman korunsun diye güveç yapıp gömerler. Yetkililer hırsızların ve yangın çıkarıcıların bile hakkından gelemez olur.

Daimio'lar, samuraylar, okumuş tacirlerin çocukları yürekleri yanarak bakarlar. Öte yandan, Avrupalıların gücü de kaygılandırır kendilerini. Hollandalılar saatler, teleskoplar, sihirli fenerler, Leiden şişeleri, termometreler, barometreler getiriyorlardı. Muro Kyuso, Hıristiyanlığa değinenlerin dışında yabancı kitapların getirilmesini serbest bırakmıştır. Bir resmi Konfüçyüsçü, Aoki Bunzo, 1745'te hükümet için bir Hollandaca-Japonca Sözlüğü yaptı. Meraklı kişiler olan Riotaku ile Sujita, Hollandaca öğrenip 1771'de bir anatomi kitabı edindiler; teşrih yoluyla anladılar ki, Çinlilere karşı haklı olan Avrupalılardır ve 1774'te kitabın çevirisini yayımladılar. Sujita daha sonra Linné'nin botanik sistemini Japonya'ya getirdi. Riotaku, ölü-

müne değin (1781) Avrupa'ya ilişkin bilgi edinip durdu. Hiraga Gennai (1732-1779) tıbbi botanik çalışmaları ve elektrik aygıtları yaptı. Avrupa coğrafya ve tarihi, tutkulu bir ilginin konusudur. Herkes şunun farkına varmıştır: Japonya, bir Avrupa saldırısına dayanamaz. Shie Hayashi, Rusların komşuluğu ile ilerlemelerini Japonlar için ulusal bir tehlike olarak haber verir durur. Gençler, bu insanlar çevresinde yığışırlar; kaygı içindedirler ve isterler ki, kendi ülkeleri de Batı bilimine, idare ve politikasına kavuşsun.

Tokugava rejimi saygınlığını yitirmiştir.

Şogun yönetimi ile resmi Konfüçyüsçülüğün değeri üstüne düşen kuşku, filozofları, eski Japon yıllıklarını incelemeye götürür. Şu savın yeniden bilincine varırlar: İmparator, Yüce Tanrı Güneşin oğludur; Şogun'un tacın basit bir görevlisi olduğunu ve taca bağlılığın bir feodal senyöre bağlılıktan çok üstün olduğunu ilan ederler. Aynı zamanda, Japonlar eski Çin filozofu Wang Yang Ming'in öğretisinde yeni bir güç bulurlar. Bu isyancı Konfüçyüsçü, iç gerçekliğin araştırılması yoluyla ben kültürünü öneriyor ve yazılı kelimelerin otoritesini reddediyordu. Böylece, Japonların Tokugava geleneğinin boyunduruğundan kurtulmalarına yardımcı oldu.

Tokugava'lara karşı Mikado diye bu hoşnutsuzlar, gitgide kimi büyük daimio'lara, Tozama'lara, Satsuma'lara, Mori'lere, Tosa'lara, Hizen'lere çevirirler bakışlarını. Bunlar saraydan uzakta, bir kenarda tutumluluk içinde yaşamışlar, fieflerini değerlendirmişler, onları birbirinden iktisadi bakımdan bağımsız küçük birimler halinde örgütlemişler; kendileri ve köylüleri için bir sanayi yaratmışlar, ticareti geliştirmişler, tacirlere karşı insanlarını korumuşlar; eski feodal erdemleri, bağlılığı, disiplini, yetingenliği sürdürmüşlerdi ve vasallarına dayanabilirlerdi. Bu kumanda etmeye alışmış, deneyimli idareci olan şefler, uygun ânı beklemekteydiler.

18. yüzyılın sonlarından itibaren, 1868 Devrimi'ne ve Japonya'nın yenileşmesine yönelecek olan büyük hareket başlamıştır.

AFRİKA

Afrika bir kenarda yaşıyordu. Kuzeyde Kızıldeniz'den Atlantik Okyanusu'na değin Osmanlı İmparatorluğu'na tâbi ve onun Asya'dan ayrı tuttuğu Müslüman toplumlar, "kâfirler"i iti-

yorlardı. Öte yanda kum yığınları; tırtıklı, alçak, düz, kumlu ya da bataklıklı kıyılar ve onları çevreleyen yüksek engebeler; uçsuz bucaksız sık ormanlar ya da çöller; kimi korkudan sinmiş, kimi doğal olarak savaşkan, çoğu kez de yamyam siyah halklar, özetle her şey bu kıtaya girmeyi engelliyordu. Genel olarak 18. yüzyılın Avrupalıları, kıyılara serpilmiş bazı konak noktalarından pek uzaklaşmıyorlardı; öyle olduğu için de Afrika üstüne büyük bir şey öğretmiyorlar bize. Portekizliler de öyle: Önceki yüzyıllarda kıtanın içine dalmış, ancak sadece ticari kaygılarla rakipleri saf dışı etmek için buluşları hakkında sessiz kalmışlardı; şimdi onlar da bildiklerinin bir bölümünü unutup gitmişlerdi. En güzel haritalarda bile Afrika'nın içleri beyazdır ya da uydurma çizgilerle doludur: Bir Nijerya, Çad'dan uzaklaşıp gider Senegal'le karışır; Çad, Nil'in kaynağı olarak görülür; Sahra'dan yığınla ve gür su yolları geçer, bazen de sadece bir fil tepelerin üzerinde sallanır durur. Yazıyı tanımamış ya da belge saklamasını bilmeyen topluluklar çoğunluktadır. Bazı Avrupalı ticaret acentesinin sağladığı sıradan bilgilerin dışında, Kuzey Afrika üstüne, siyahi ülkelerin Araplar ve Berberilerle ilişkileri hakkında nadir belgeler Arapça yazmış yazarların kaleminden çıkmıştır.

Afrika kıtasındaki bütün uygarlıklar 18. yüzyılda çöküş içindedir.

Mısır

Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişine katılır. Asya'yla Afrika'yı birbirine eklemleyen, Doğu dünyası ile Akdeniz dünyası arasında bir temas bölgesi olan Mısır, İstanbulca sıradan bir eyalet gibi görünüyordu. Sultan, bir yıllığına bir yönetici ya da paşa atıyordu. Paşanın emrinde 24 vali ya da bey vardı; kendisini temsil eden 37 de yardımcısı ya da *kâşif* bulunuyordu; bunun dışında üçü sipahi beş süvari birliği, biri yeniçeri ve biri azap iki piyade birliği de emrindeydi ve ağalarla onların yardımcılarının ya da *kıyasın* komutasındaydılar. Paşa asayişi sağlıyor, adaleti yerine getiriyor, vergileri topluyordu: Toprak vergisi, Hıristiyanlardan ve Yahudilerden alınan baş vergisi, bir de gümrüklerden alınanlar. Nil'in bereketlendirdiği topraklardan aynen alınan vergi çok da olsa, gümrükler de hayli getiriyordu: Süveyş'te ve Kuseyr'de, Arap gemileri Surat'tan muslinler ve Hint kumaşları, Arabistan kahvesi; Nil üzerin-

de Siut'a, Darfur'dan fildişleri, gergedan boynuzları, abanoz, devekuşu tüyleri; İskenderiye'ye, Marsilya ve Livorno kumaşları ve incik boncuğu getiriyorlardı. Her yanda Sudan'dan gelme siyahi köleler ve Kafkasya'nın beyaz esirleri vardı. Paşa her yıl İstanbul'a 600.000 kuruşluk bir vergi ile asker yolluyordu.

Ne var ki, eyalet gitgide ayrı yaşamaya başlıyordu ve bir tür feodal çözülme, sultanın iktidarının temellerini oymuştur. Beyler beyaz esirler satın alıyor ve onları süvari, memlûk yapıyorlardı; aralarında karşılıklı bir bağlılık, bir baba-evlat ilişkisi vardı. Âdet şu olup çıkmıştı: En güçlü bey, bir yer boşaldığında onun beyini seçiyordu ve seçtiği de kendi hane halkından bir memlûk oluyordu. Hepsi de azat ettikleri memlûklardan *kâşifler* seçiyorlardı. Bir memlûk bey olduğunda memlûk yapmak için Gürcü ya da Çerkes esirler satın almanın telaşı içine giriyor ve o da onlar arasından kâşif ve beyleri seçiyordu. Böylece, bir köleler topluluğu belli başlı idari mevkileri tekelinde tutuyordu.

Birlikler de, kendi ağalarını ya da *kıyas*larını bir yıllığına seçer olmuşlardı. Ağa ve *kıyas*lar, görevleri bittiğinde eski ağalar ve *kıyas*lar topluluğuna giriyorlardı; birliği yöneten ve askere alanlar da bu topluluktu.

Bütün bu savaşçılar paşalardan bağımsız hale gelmişlerdi böylece; sadece kendi şeflerine boyun eğiyor ve köylüler ya da fellahlarla tacirleri sömürüyorlardı. Paşa, yararlansınlar diye köyler veriyor ya da satıyordu. Kimi beylerin böyle 200-400 köyü vardı. Her birinde malikânelerini fellahlara angarya olarak ektirip biçtiriyorlardı; öteki topraklar üzerinde de kendilerine ölçü ve hesaplar hakkında sır veren Kıpti ya da Hıristiyan fellahların yardımıyla vergi topluyorlardı. Elde ettikleri vergiden bir bölümünü kendileri için alıkoyuyor, kalanı da paşaya yolluyorlardı. Köylerini vasiyet yoluyla miras da bırakabiliyorlardı. Ülkede karargâh kurmuş bir ordu sömürüyordu onu; ne var ki, fatih göçebelerin bu mirasçıları şimdi kendi devirlerinin göçebelerinin saldırılarına, Bedevilere karşı koruyorlardı ülkeyi.

Beyler, ağalar ve kıyaslar iktidarı entrika, savaş, hançer ve zehirle tartışıyorlardı aralarında. Bazen bir kanlı zalim hepsine boyun eğdiriyordu. Aralarında en dikkati çeken Ali Bey'dir (1715-1772). Mehmet Ali'nin bir öncüsü olan Ali Bey, Avrupalıların gücünün farkına vardı ve Fransız topçuları edinmek istedi; Mısır Sudan'ını, Hicaz'ı ve Suriye'yi fethetmeyi denedi; Mısır'ı bağımsız bir ülke yapmak istedi; 1768'den sonra paşa

kabul etmedi ve İstanbul'a vergi yollamayı durdurdu; paraların üstüne adını kazıttı; rakiplerine karşı tiksinti verici kalleşlik ve zalimliklerden sonra öldü; fellahlar, arkasından gözyaşları döktüler, çünkü demir, kan ve ateşle de olsa düzeni sağlamıştı. Ancak, çoğu zaman ülke, gitgide büyüyen bir anarşinin içine düştü; Türklerin, sultanın otoritesini sağlamaya yönelik bir çabası (1787-1789) fayda etmedi.

Avrupalılar, birkaç ticarethanenin temsilcilerinden oluşan bir avuç insandı. En kalabalık olan Fransızlardı; Marsilya Ticaret Odası'nın izniyle gelmiş otuz kadar kişiydiler; bir konsülün başkanlık ettiği düzenli meclisler halinde örgütlenmişlerdi. Kralın atadığı konsüle, 1721'de, Paris'te Louis-le-Grand Koleji'nde kurulmuş Doğu Dilleri Okulu'nda yetişmiş bir tercüman yardım ediyordu. Bunlardan bazıları, Silvestre de Sacy'nin hocası Le Grand, Cordonne, Digeon, Doğu bilimci (Şarkiyatçı) oldular ve kralın kitaplığını Türk ve Arap yığınla elyazmasıyla zenginleştirdiler. Fransızlar, kendi mallarından alınmakta olan gümrük haklarının yüzde 20'den yüzde 3'e indirilmesini sağladılar ve pek yüksek nitelikteki Fransız kumaşları İngiliz kumaşlarını saf dışı bıraktı. 1762'de son İngiliz taciri öldü ve İngiliz Konsolosluğu da kaldırıldı.

Avrupalılara sadece horgörüyle bakılıyordu: Bir bey ya da ağayla karşılaştıklarında atlarından inmek zorundaydılar; hakaret edildikleri, sopa yedikleri ve zorbalığa uğradıkları da olurdu.

Hint İmparatorluğu'nun yaratılması, Süveyş yolunun önemini artırdı; çünkü Ümit Burnu'ndan daha kısaydı bu yol. Ne var ki, Mekke ve Medine kıyılarını yıkayan Kızıldeniz "kâfirler"e yasaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması, Mısır'ın geçici sahibi ile doğrudan görüşmelerin kapısını açtı. 1775'te Warren Hastings, İngiliz gemilerinin Süveyş'e kadar gidebilmelerini sağladı. 1786'da Kahire'ye yeniden bir İngiliz konsolosu yerleşti. Hindistan'daki İngiliz subay, görevli ve tacirleri gitgide Süveyş, çöl, İskenderiye, Akdeniz yolunu izler oldular; dönüşü de oradan yaptılar. 1785'te de Fransızlar aynı olanağı elde ettiler.

Verimli bir ticarete sahip, iki dünya arasında aracı, zayıf bir sultana bağlı bu zengin ülke iştah kabartıyordu. Choiseul 1768'de Mısır'ın fethine, Kanada ve Hint'i kaybetmenin acısını gideren bir şey olarak bakıyordu; 1784'te Chanteloup'da, gelecekte Direktuar'ın dışişleri bakanı olacak Talleyrand'ın önünde geliştiriyordu düşüncelerini.

İşgal birçok kez Vergennes'e önerildi. II. Katerina, beyleri ve ağaları sultandan kopmaya ve kendi korumacılığı altına girmeye yönlendirsin diye İskenderiye'ye bir konsolos yerleştirdi.

Mısır, çok geçmeden Doğu sorununda önemli bir rol oynayacaktı.

Tunus, Cezayir ve Fas

Kuzey Afrika'da batıya gittikçe Osmanlı sultanına bağımlılık da azalıyordu.

Tunus'ta bir hanedan yerleşti: Hüseyin, ağalarca bey ilan edildi (1710); kendinden sonra çocukları bu makama mirasçı oldular. Bir miras kavgası nedeniyle Cezayirliler Tunus'u alıp beyi vergiye bağladılar (1756); ancak, 1790'dan başlayarak bey vasallık bağlarını kopardı. Beyler, ticaret tekeline dayanarak zenginleşiyorlardı. Avrupalılarla, Venedik'le, İspanyol ve Fransızlarla olan ilişkileri, bazen kendi istekleri bazen de söz geçiremedikleri korsanlar tarafından bozuluyordu. Fransızlar, Ali Bey'den (1759-1782) mercan avcılığı tekelini, Bizerte'de bir ticaret acenteliği, sonra da Bon Burnu'nda 4 acentelik aldılar. Yerine geçen Hammude Bey (1782-1814) zamanında Fransız ticareti, bütün öteki uluslarınkini geçiyordu.

Cezayir, yeniçeri ağalarınca seçilen bir dayının egemenliği altındaydı. 1671'den 1818'e değin 30 dayıdan 14'ü, kendinden öncekinin öldürülmesinden sonra bir başkaldırı sonucu dayatıldı. Cezayir'in geçimi tacir gemilerine ve kıyılardaki Hıristiyanlara karşı yapılan korsanlıktı. Ne var ki, yüzyıl boyunca Avrupa denizciliğindeki ilerlemeler, gemilerin kol gezmesi korsanlığı sekteye uğrattı. Dayı, Avrupa devletleriyle anlaştı; onlar da korsan saldırılarının uzağında kalmak için yıllık bir vergi ödemeyi kabul ettiler. Korsanlar, artık pek bir şey getirmeyen bu mesleği terk ettiler. Donanma, 1724'te 24 gemi iken 1788'de 10'a düştü. Aynı zamanda, kuraklık ve veba salgını yüzünden tarım da geriliyordu; Fransız Afrika Kumpanyası'nın en büyük rolü oynadığı dışalım ticareti de çöküyordu.

Dayı bundan dolayı, ülkeyi daha fazla sömürmeye kalktı. Dayı, eyaletleri Türk beyleriyle yönetiyordu; onları para karşılığı seçiyor, onlar da her üç yılda bir ona vergileri getirip veriyorlardı. Her eyalet, beyin seçtiği sivil Türklerce yönetilen kantonlara bölünmüştü. Yerli yöneticiler (kaid'ler) kabile şeflerine ya da şeyhlere emir veriyorlardı; onlar da köylere komuta ediyorlardı. Kabileler örflerini koruyorlar,

beyler sadece vergi istiyorlardı onlardan. Ne var ki, dayıların otoritesi, Cezayir'in sadece altıda biri üzerinde geçerliydi. Kabil Cumhuriyetleri, yaylalarda ve güneydeki göçebe kabileleri –Tuggurt gibi– dinsel prenslikler, dayının üstünlüğünü pek bulanık biçimde tanıyorlar, öyle olduğu için de sürekli başkaldırıyorlardı.

Oran'ı ve Mers el-Kebir'i 1708'de yitiren İspanya, 1732'de oraları yeniden ele geçirdi; ancak İspanyollar sağlam bir dayanak kuramadılar ve araç gereç için hep metropole bağımlı kaldılar. 1790'da bir deprem Oran'ı yıktı; 1791'de de İspanyollar yerlerini dayıya bıraktılar.

Fas şerifi, uygulamada sultandan bütünüyle bağımsızdı. 18. yüzyıl başlarında Mulay İsmail (1672-1727) bir ayağı Fas'ta, bir ayağı Sudan'da büyük bir imparatorluğu yönetiyordu.

Sudan asıl gücü sağlıyordu ona; bu 150.000 kişilik pek sadık bir siyahi ordusuydu. Askerler siyah kadınlarla evliydiler; bu birleşmelerden doğan çocuklardan erkekler orduya hizmet ediyor, sonra da asker oluyor ve ev sanatlarında pek hünerli hale gelen kızlar da askerlerle evleniyorlardı. Stratejik noktalarda, çifte surlu, mağazalı, camili ve bir garnizonlu *kasbah*'lar yükseliyordu. Mulay İsmail, Mekres'den bütün Fas'a, terörle, yakıp yıkarak, kitle halinde öldürerek kendine baş eğdiriyordu. İngilizlere sadece Tanca'yı, Portekizlilere Mazagan'ı, İspanyollara da Ceuta ile Melilla'yı bırakmıştı.

Uyanık bir hükümdar olduğundan kıyılarda korsanlık edip Hıristiyanlara karşı savaşan iman gönüllülerinin kızgınlığını yatıştırdı; bazı başka yerlerdeki korsanların yağmalarını da önledi. Ticaret gelişti ve Mulay İsmail, giriş çıkıştan aldığı % 10 gümrük sayesinde zenginleşti: Sale, Tetuan, Safi, Agadir büyük ticaret limanları oldular. Hemen bütün büyük Avrupa ülkelerinden mal gelip mal gidiyordu. Bu ticarette ilk sırayı tutan da İngilizlerdi.

Mulay İsmail'in ölümünden sonra 1727'den 1757'ye değin başka başka kadınlardan doğan oğulları birbirleriyle boğuşup durdular. Ordunun siyahileri işe karışıp şerif indirip şerif çıkardılar. Kabileler de bundan yararlanıp başkaldırdılar. Faslılar anarşi içine düşen Sudan'dan el çektiler.

Mulay Muhammet (1757-1790) Fas'ta düzeni sağladı, ancak Sudan'dan vazgeçti. Portekizlileri 1769'da Mazagan'ı boşaltmaya zorladı, ancak Melilla'ya karşı başarısız kaldı. Danimarka'ya, Safi ve Agadir kentleriyle ticaret yapma tekelini tanıdıktan sonra (1751) Fransa'yla, en çok müsaadeye mazhar ülke kuralına göre bir ticaret antlaşması yaptı. Rabat'a bir Fransız konsolosu yerleşti; saraya da yığınla Fransız geldi. Şerif, Mogador'u kurup onu Fas'ın büyük

pazarı haline getirdi ve güney ticaretini tekelleştirdi. Fas, gönencini yeniden buldu; ancak, Afrika İmparatorluğu girişimlerini terk etti ve ortaçağlı bir devlet durumundan da çıkmadı.

Kara Afrika

Bir büyük köle deposu olan bütün Kara Afrika, köle ticareti yüzünden çöküş içindedir. Kuzeyde ve doğuda bu ticaretin içinde Arap tacirler vardır; tarım, ordu ve harem için gelip siyah köle toplar götürür satarlar. Kıtanın batısında, kıyıda, özellikle Avrupalılar; başta Fransızlar olmak üzere İngilizler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Portekizliler bu iş için dolaşırlar.

İki yöntem vardı siyahları elde etmede: Silahlı sefere çıkma ve satın alma. Birinci yöntemi özellikle Araplar uygularlardı: Bir silahlı birlik köyleri kuşatır, direnen kim ki var öldürür, geri kalanı kafileler halinde alıp götürürlerdi; söylemeye gerek yok, çoğu yolda ölürdü. Bu felaket, Büyük Göller Bölgesi'ne değin eserdi; köyler yerle bir edilir, siyahlar sefalet ve terörden alıklaşır, siyahi topluluklar dağılır giderdi. İkinci yönteme daha çok, Avrupalılar başvuruyordu: Siyahlar, yerli şeflerden trampa yolu ile sağlanırdı; her yıl 100.000 köle başka diyarlara doğru yola çıkıyordu.

Köle ticareti, etkilerini ta Afrika'nın ortalarına değin hissettiriyordu. Yığınla şef sadece köle ele geçirmek için birbirleriyle savaşa tutuşuyordu. Araplarla Avrupalılar hükümdarları kışkırtıyor ve birbirine saldırtıyordu; yenilenler kabileler halinde kıyıya geliyordu. Savaş sürekliydi. Kölelik, tersine bir ayıklanmaydı. Esir tacirleri, Kara Afrika'nın en ücra yerlerinden plantasyonlarda çalışacak sırım gibi gençleri, çocuk doğurmak için göz alıcı kızları, ev hizmetleri için de güzel oğlan çocukları söküp götürüyorlardı. Afrika, en sağlıklı ve diri öğelerinden boşaltılıyordu; geri kalanlardan pek hayır yoktu.

19. yüzyılda Avrupalıların fethini kolaylaştıran başta bu olmuştur.

Güneyde Hollanda Kumpanyası, Hint yolu üzerinde bir konak olduğu için Cabo-Verde'ye dikkat ediyordu. Ne var ki, Hollandalı köylüler, Huguenot mezhebinden Fransız sığınmacılarla da güçlenmiş olarak bozkırlarda ilerlemişlerdi. 20.000'den fazlaydılar. Kıyıya yakın oturanlar Avrupalılar gibi yaşıyorlardı. İçerilere doğru yönelmiş öncüler bir peygamber yaşamı

sürüyordu. Bu ateşli Calvin'ciler, Kutsal Kitap'ın bu bıkmaz okuyucuları, beyaz ırkın üstünlüğüne ve köleliğin de meşruluğuna inanıyorlardı; Tanrı vaktiyle putatapanları yok etsinler diye nasıl İbranileri yollamış ise, bu siyahi paganları ortadan kaldırmak için de onları Afrika toprağına getirmişti. 25.000 köle vardı ellerinde. Elde silah, Boşiman'ları ve Hotanto'ları daha ötelere sürüp duruyorlardı; çobanlıkla yaşayan daha başka topluluklara karşı da bir savaşı başlatmışlardı.

Afrika'da Avrupalı ilk koloni, yerliyi yok etmeye soyunmuştu.

Cizvitler, Portekizlilerin elindeki topraklarda siyahları Hıristiyanlaştırmayı ve onları korumayı denemişlerdi. Kendileri de verimli plantasyonlar kurmuş ve siyahlar için çocuksu bir din biçimi icat etmişlerdi. Ancak, 1758'de bütün Portekiz topraklarından kovulunca, siyahlar da kendi inançlarına ve büyücülüklerine döndüler.

Araplar, Sahra'nın ve Libya'nın güneyinde, Sudan'a İslamlığı getirmişlerdi; en azından şefler için Arap giysisi, cami ve kasabalar için Arap mimarlığı, Müslüman sosyal ve siyasal örgütlenişi de bunlar arasındaydı. Kentler, özellikle çobanlıkla geçinen bazı kabileler İslamlaşmışlardı. Yeni dini kabulün sonucu hemen şu oldu: Bir ortak şef tanındı; ortak bir kanuna boyun eğildi; kabileler, ortaçağlı biçimler içinde, sultanlık ve emirlik halinde toplaştılar. Ahlakilik ve direşkenlik arttı. Ancak, öte yandan, yeni dine girenler çoğu kez acımasız ve korkunç bir cihada çıktı; harem, çokkarılılık tahta yığınla aday yetiştirdiğinden hanedanlar çöktü, iç savaşlar patlak verdi. Özetle, İslamlaştırmanın siyahilerin yazgısını gerçekten düzelttiği kuşkuludur.

Sudan'da parlak bir uygarlık vardı. Ne var ki, Mulay İsmail'in ölümünden (1727) sonra Fas'taki karışıklıklar sırasında Sudan'ın Faslı askerleri bağımsız kaldılar ve ülkenin sahibi oldular. Onlar ve onların çocukları, gözü doymaz ve kanlı bir askeri kast kurdular; bütün bunların ardından karışıklık karışıklık üstüne geldi, savaş savaşı izledi. Bu hengâmede halk canından oldu, ekinler çiğnendi, kuyular körlendi; kıtlık sık sık görülür oldu; yollar sessizleşti; ticaret ve zanaat çöktü; önemini yitiren kentlerde düşün düzeyi alçaldı.

Batıda Senegal'i Mağribiler yerle bir ettiler; doğuda Bornu boşaldı.

Balta girmez ormanda ise tarımla uğraşan yerleşik siyahiler, canlıcılığa (animizm) bağlı kalmışlardı. Irmakların, bataklıkların, hele hele ormanın gidiş gelişi engellediği bu ülkelerde, her birinin kendine özgü bir dili ve örfü olan bir kabileler bulutu varlığını sürdürüyordu. Ne var ki, şu ya da bu nedenle açılan bir düzlük bir siyahi krallığın doğması için yeterdi: Başta, hem kral hem de büyük rahip olan mutlak bir hükümdar bulunurdu; toplum canlıcılıktan (animizm) çoktanrıcılığa geçme eğilimi içinde yaşardı; ve krallık, bir imparatorluğa dönüşmenin fırsatını arardı. Manding İmparatorluğu, 18. yüzyılda prensliklere bölündü. Ama Dahomey, Ardra Krallığı'nın aleyhine kuruldu ve yüzyıl boyunca ülkenin birliğini yeniden sağladı. Savaşkan Aşanti'ler, doğuya ve batıya doğru genişlemeyi sürdürdüler. Benin, görkemli devri geçip gitmiş de olsa, özgün bir uygarlık olmakta devam etti ve eskisinden daha az güzel olsa da hâlâ değer taşıyan tunç ve fildişi üretti durdu.

Yüzyılın sonunda Avrupalıların tutumunda iki değişme belirtisi vardır. 1769'dan 1773'e değin İskoçyalı James Bruce, korkunç tehlikeler pahasına, Habeşistan'ı, mavi Nil'i ve Nübye'yi keşfe çıktı. 1788'de gezi izlenimlerini yayımladı; kitap, İngiltere'de derin yankılar yaptı. Aynı yıl, yöntemli keşifler yapmak amacıyla Londra'da Afrika Derneği kuruldu. Öte yandan, Amerika'dan kaçıp İngiltere'ye gelen yığınla siyah köle vardı; özgür durumdaydılar, çünkü kanunlar köleliği tanımıyordu; Wilberforce başta olmak üzere, Metodistler ve Quaker'ler, onların anayurtlarına gönderilmeleri olanağını sağladılar. Sierra Leone'de, 1785'te, onlar ve bütün Afrikalı köleler için Freetown kenti kuruldu. Eski köleler orada, karışıklık ve şiddet içinde yaşadılar. Böylece, gezi ve misyon olarak bir büyük hareket doğuyordu: Bu hareket, Afrika'nın zenginliklerini gün ışığına çıkaracak; işadamlarının ve hükümetlerin dikkatini Afrika'ya çekecek ve kıtanın 19. yüzyılda Avrupalılarca bölüşülmesinin bir nedeni olacaktır.

BÖLÜM II

AVRUPA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

19. yüzyıl diplomatlarının "hasta adam" diye adlandıracakları Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki durumuna özel olarak eğilmek gerekiyor. Aslında bu devletin ve başındaki mutlak hükümdarın, Avrupa'nın hayranlığını topladığı, dinsel alanda gösterdiği hoşgörünün özgür düşünceli insanları düşlere saldığı bir devirdir bu; ama öte yandan, yüzyılın eşiğinde, 1683'te Viyana'yı kurtarmak için bir Haçlı çağrısının yapıldığı da hatırlardadır.

1699'DAN 1767'YE DEĞİN OSMANLI İMPARATORLUĞU

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg'ların kapılarına dayanmıştı ve ta 16. yüzyıldan beri onlarla Macaristan Krallığı konusunda çekişiyordu. Ayrıca, Balkanlar'dan Ege Denizi'ne değin yayılmış, ötede Karadeniz'i kuşatıyordu; Gürcistan'da bir başka rakiple, Safevi İmparatorluğu'yla karşılaşıyordu; Ermenistan ve Batı Kürdistan, Mezopotamya ve Irak ikinci büyük "sınır"dı onlara karşı. Osmanlı İmparatorluğu, Girit'in 1670'te Venediklilerden alınmasından beri Ege Denizi'ndeki adalarla, Kıbrıs, Mısır ve Suriye ile bütün bir Doğu Akdeniz'i denetliyordu. Son olarak iki dal uzanıyordu: Biri, Mekke, Hicaz ve Yemen yoluyla Hint Okyanusu'na; öteki Trablus, Tunus ve Cezayir yoluyla Batı Akdeniz'e.

Sürekli savaştan görece barışa

1687'den 1746'ya değin Osmanlılar geleneksel düşmanlarını, Habsburg'ları kuzeybatıda, İranlıları da doğuda göğüsleyebildiler. Kuzeyde ise yeni bir güçle karşılaştılar: Rusya. Rusya hem bir rakip, hem bir yardımcıydı. Hâlâ korkulan bir devlet olduğu için Fransa sürekli, XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) İsveç'i ise rastlantıya bağlı olarak, bağlaşıklığına sırtlarını çeviremiyorlardı. Bu dönem boyunca sürekli savaşlar kesin sonuçlara vara-

madı. Karlofça Antlaşması'ndan (1699) Belgrat Antlaşması'na (1739) değin Osmanlılar iki cephede sürekli savaşıp durdular: Biri, Aşağı Tuna'dan Mora'ya uzanan Avrupa cephesiydi; öteki, Ermenistan yaylalarından İran Körfezi'ne uzanan Asya cephesi.

Avrupa cephesinde, Karlofça Antlaşması on altı yıl önce başlamış seferlere bir son verirken, ciddi bir geri çekilişin de işareti oldu. Osmanlılar, Erdel'i Habsburg'lara verdiler: Temeşvar'ın *ban*lığı bir yana bırakılırsa, Macaristan üzerindeki egemenliklerinin sonuydu bu; Podolya ile Ukrayna Polonya'ya, Mora ile Dalmaçya'nın bir bölümü Venedik'e, Azak da Rusya'ya verildi. Rusya'yla, arkasından da Venedik'le savaşın yeniden başlaması kısmi bir yeniden fethe yol açtı: Rusya Azak'ı (1771), Venedik de Mora'yı (1718) geri verdi. Ne var ki, Habsburg'larla 1716'da yeniden başlayan savaş, Pasarofça Antlaşması'yla (1718) Osmanlılara Temeşvar *ban*lığına, Küçük Eflak'a ve Belgrad'la beraber, Sırbistan'ın kuzeyine mal oldu. Bununla beraber, Osmanlılar 1736'dan 1739'a değin, kayıplarının bir bölümünü giderebildiler: Belgrad Antlaşması'yla (1739) Habsburg'lar, Belgrad'ı ve Sırbistan'la Eflak'ın 1718 yılına değin elde edilmiş bölümlerini geri vermek zorunda kaldılar; Ruslar da surlarını yıkacakları Azak dışında, aldıklarını terk ettiler. Böylece, Habsburg'ların egemenliğinin yayılışı durmuştu; 1878 yılına değin hiçbir ilerleme olmayacaktır; Osmanlılar bir otuz yıl rahat nefes aldılar. Macaristan'dan vazgeçmek zorunda kalmış idiyseler de Venediklileri Mora'dan kovmuşlar, Rusları itmişler, Habsburg'ların Tuna ötesine taşıp fethettikleri toprakları ellerinden almışlardı. Sultan İbrahim, Niş, Vidin, Niğbolu ve Sofya kalelerine dayanan bir savunma çizgisi çizdi.

Asya cephesinde, İran'da Safevi Hanedanı'nın devrilmesi, Ruslarla Osmanlıların birlikte eylemine yol açtı. 1729'dan Hemedan Antlaşması'na (1732) değin Osmanlılar, Gürcistan'ın doğu bölümünü, Azerbaycan'ı ve Doğu Kürdistan'ı ele geçirdiler. Ne var ki, Nadir Şah'ın zaferleri, İstanbul Antlaşması'yla (1736) Türklerin fetihlerinin büyük bir bölümünün ellerinden çıkmasına neden oldu; öyle de olsa, Kürdistan'dan Basra'ya olan bölgede, Bağdat'la Irak ovalarını ellerinde tuttular.

O tarihlerden başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu otuz yıl süren bir barış dönemi yaşadı; bu dönemi, dışarıda olduğu kadar içeride de bir tür denge niteler. Gücü dingin olarak görünür devletin; çöküş, ancak 1767 yılından başlayarak, içerideki

güçlerin ve dışarıdan baskıların ağırlığı altında belirginleşecektir. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını görmek için 20. yüzyılı, Birinci Dünya Savaşı'nı beklemek gerekecektir.

İmparatorluğun temel kurumlarının yeni görünüşleri

18. yüzyılın başlarında üç kıtanın kavşak noktasında, otuz milyonluk nüfusuna dayanan Osmanlı gücü, Orta Asya'dan 10. yüzyılda yola çıkan bir Oğuz kabilesinin çifte hareketinin sonucudur: Birincisi, yerleşik düzene geçilmesidir; öteki, İslamın genel yayılışı içinde yer alan ve –esas bakımından– 16. yüzyılda sona eren askeri ve dinsel fetihlerdir. Dinsel yayılışın mirası, Osmanlı egemenliğini bütün açıklığıyla damgalıyor. Gerçekten, imparatorluktaki bölünme dünyanın da bölünmesini belirliyor: Anadolu ve Arap eyaletleriyle, Müslüman çoğunluğun yaşadığı *Darül islam* ve Rumeli'yle *Darül harb*. Müslümanlar ve Müslümanlığı kabul etmiş olanlar, Müslüman olmayanlardan ve yabancılardan ayrılırlar. Ancak, bu sınıflama tek başına gerçekliği anlatmaz. Bir başka çizgi, egemenlerle (askeri), "sürü" (reaya) denen egemen olmayanları birbirinden ayırır; bu sonuncuların silah taşıma ve ata binme hakları yoktur. Ne var ki, Müslüman olmayanlara olduğu gibi, Müslümanlara da uygulanan bu terim, ancak 18. yüzyılın sonlarında aşağılayıcı bir anlam kazanacaktır. Osmanlılar bir imparatorluk kurdukları –bu imparatorluk terimi sadece yabancı saraylarda kullanılmıştır– iddiasında değildiler; kurdukları, padişahın, fetihleri üzerindeki haklarını dile getiren bir büyük "sultanlık"tı. Öyle olduğu içindir ki, kendilerinden önceki yığınla kurumu tanımışlardır; boyun eğdirdikleri halklardan da sadece para ve askeri görev beklemişlerdir.

Uygulamada, dinsel ayrım bir idari ilkeye yol açmıştı. Medeni hukuka ve sosyal düzenin sürdürülmesindeki çoğu şeye ilişkin konular, *millet* adı verilen dört büyük din topluluğuna bırakılmıştı; imparatorluğun bütün halkı da bunlardan birine giriyordu. Devlet, her düzeyde toplulukların temsilcileriyle görüşüyor; ve her biri bir azınlığın sorumluluğunu da yüklendiğinden, yararlı bir hakem rolü oynuyordu. Böylece, monofizit Ermeniler, kendilerine emanet edilmiş Katolik, Nesturi ve Yakubi azınlıklara egemendiler: 1703'te Katolikler, zulüm gördüklerinden yakınırlar, veziri azam müdahale eder. İstanbul hahambaşısının temsil ettiği Yahudi topluluğu da değişik eğilimleri topluyordu

çatısı altında; onlardan biri, 18. yüzyılın ikinci yarısında İslamla yakınlaşmaya kalkmıştı. Siyasal bakımdan, Müslümanlardan sonra en önemli millet, Ortodoks Hıristiyanlardır. Osmanlılar, 16. yüzyıldan beri İstanbul Patrikliğini destekliyorlardı; 1766'da Sırp Kilisesi'ni de ona bağlamışlardı. Şu düşüncedeydiler hep: Asıl tehlike Katolik güçlerdi; Habsburg'lar başta geliyordu, Polonya daha az tehlikeliydi, Venedik'ten ise hiç korkulmazdı; Rus tehlikesini ise savsaklıyorlardı. İstanbul Patrikliği, başkent Rumlarının yanı sıra bütün imparatorluktaki Greklerin girişkenliğinden hâlâ yararlanıyordu.

Müslüman milletin rolü doğaldır ki başta geliyordu. Onu imparatorluğun birleştirici öğesi yapmanın kaygısındaki Osmanlılar, Sünnilerin ılımlı eğilimini destekliediler; Safevilerin Şiiliği yaymaları ölçüsünde bu eğilim katılaştı. Medreseler, bilgi elde etmenin tek yoluydular ve hem camilere din adamları (imam) hem de hukuk adamları (ulema, müftüler ve kadılar) yetiştiriyorlardı. İslam dini, ruhbanı tanımadığı halde dinsel kurumlar, uygulamada siyasal kurumlara uyduruluyordu ve bir bakıma onlara bağımlıydılar. Sultan üç önemli kişiyi, İstanbul müftüsü ile Anadolu ve Rumeli kazaskerlerini seçiyordu. İstanbul müftüsü, şeyhülislam olarak sadrazamla aynı sıradaydı; savaş ve sultanın tahtından indirilmesi hakkında o fetva verirdi; eyaletlerin müftülerini de o atıyordu. Kazaskerler divana katılıyor ve kadıları seçiyorlardı. Aslında başkentten uzaklaşıldıkça hiyerarşi de pek gevşiyordu. Devlet, Sünniliğe destek olsa da tarikatlar pek çoktu. Adli görevler, önde gelen yerel kişilerin elindeydi. Kadılar on iki ila on sekiz aya kadar; mütfüler ise ölünceye değin görevlerinde kalıyorlardı; Suriye'de babadan oğula geçiyordu bu görev. Saygınlıklarından da güç alarak, bu kişiler, görevleri daha az süren merkezi iktidarın temsilcilerine, onların mali ve askeri isteklerine karşı yerel halkı koruyucu bir rol oynama eğilimindeydiler. Bu nedenlerden dolayı, din adamları ile adli yetkililer arasında hiçbir dayanışma yoktu. Böylece din, Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında bir sınır çizgisi çekse de Müslüman olmayanların bütünleşmesini güçleştirdiği için Osmanlı egemenliğine sağlam bir temel oluşturuyordu. Ayrıca, görünüşte kullanışlı olan *millet* sistemi, halklar arasındaki farklılıklar gerçeğine uygun düşmüyordu; öyle olduğu için de 18. yüzyılın sonlarından başlayarak, ulusal nitelikte ilk belirtilerle birlikte tartışma konusu olup çıktı.

Osmanlı devletinin gözünde her uyruk, aynı zamanda hem dinsel bir topluluğun hem de köy ya da lonca gibi sosyo ekonomik bir topluluğun üyesiydi. Osmanlı devleti, bu iki gerçeklik arasında yer alıyordu. Devlet, bir paşanın –1741'de Asya bölümünde 21, Avrupa'da 5, Afrika'da 2 paşa vardı– yönettiği eyaletlere bölünmüştü; eyaletler bir "bey"in yönetiminde –1800'de 163 sancak beyi görüyoruz– sancaklara ayrılmıştı'; sonra da bir kadı yetkisine bağlı kazalar geliyordu. Düzeni ve savunmayı sağlamakla yükümlü bu yöneticilere, İstanbul'daki divana benzer bir kurul yardım ediyordu; vergilerden yeniçeri silahlı gücünün bakımına ayrılan payı alırlardı; ayrıca, kendilerine süvari toplama olanağı veren haslardan yararlanırlardı. Yetkilerini kullanırken, ilke olarak, sadece şeriat ve İstanbul'un mali görevlilerince sınırlıydılar. Bağımsızlıklarının gelişmesini önlemek ve gelirlerini artırmak amacıyla merkezi hükümet onları sadece bir yıllığına atamak ve makamları satmak alışkanlığını edinmeseydi, güçleri mutlak olup çıkardı. Böylece, eyalet yöneticileri geçiciydiler; ya da özellikle beyler arasında yerel ileri gelenlerdi; nitekim, Arnavutluk'ta Bresatiler ailesi, 1752'den 1832'ye değin Santari Sancağı'nı elinde tutmuştur.

Bazı eyaletler bu sistemin dışında kalıyordu; bu da ya imparatorluğa geç girmeleri, ya uzaklık ya da halklarının direnişi yüzündendi.

Doğu "sınırı" eyalet ve sancak bölümlemesine pek uygundu; ne var ki, bu sınırda, uygulamada özerk Kürt kabileleri bulunuyordu. Arnavutluk sadece kendi kabile şeflerinin ve onların kurullarının otoritesini tanıyordu; vergi vermiyor, sadece insan sağlıyordu. Karadağ sadece kendi piskopos-prenslerine boyun eğiyordu. Ragusa sadece vergi veriyordu. 15. yüzyılda fethedilmiş Eflak ile 16. yüzyılda fethedilmiş Eflak'ta Rumen prenslikleri, bağlılıklarının sınırlarını görüşme konusu yapabilmiş ve bir bölümüyle, özerkliklerini 18. yüzyılın başlarına değin koruyabilmişlerdi. Büyük Petro'nun girişimleri, oralarda Osmanlı baskısının artmasına yol açtı ve o zamana değin seçilen prensler, yani *hospodar*lar, artık atanır oldular (1716), Müslümanlar da kaleleri ellerine aldılar; ancak başlayan, gerçekte İstanbul'da Fener Rumlarının egemenliğiydi. Rusların ilerleyiş yolu üzerinde olan Kırım da güneyde Osmanlıların doğrudan yönetimi ile kuzeyde Tatar hanının yönetimi arasında bölünmüştü; han, vasallığı kabul etmişti ve vergi veriyordu. Son olarak, Mağrip'teki üç naiplik

ile Mekke şerifliği, özel bir durumdan yararlanıyorlardı; vermekten çok alıyorlardı; bazen armağandı bu, kimi zaman asker. Bu eyaletler gerçekten önemli bir rol oynuyorlardı: Naiplikler, imparatorluğun ileri karakollarıydı; şerifliğin de dinsel saygınlığı vardı ve peygamberin soyundan gelenler arasından seçilen şerif, sultanca sadece onaylanıyordu.

Mali kaynaklara gelince... İmparatorluk gelirleri iki türdü: Biri, mülklerin doğrudan geliri, gümrük hakları, madenler, tuzlalar, çeltikler üzerindeki haklar, ganimetin beşte biri, vasal devletlerin ve –Hıristiyan olsun olmasın– boyun eğdirilmiş halkların vergileri, Müslüman olmayanlardan alınan baş vergisiydi. Ancak, para değerindeki düşüş, savaşların gitgide azalan ganimet geliri yeni vergiler konulmasına götürdü: Kazalar düzeyinde dağılan ve gelirle orantılı vergi; pazarlar, taşınmaz mülklerin devri, şarap üzerindeki haklar; İstanbul'un gitgide artan nüfusunu beslemek için durmadan ağırlaşan tahıl müsadereleri. Tersine, gümrük vergileri hafifletildi; İngiliz ve Fransız tacirleri için belirlenmiş rejim bütün ülkelere uygulanıyordu, bu da *ad valorem* (değerine göre) yüzde 3'tü. Sivil ve askeri görevlilere ödeme, yerinde yapılıyordu: Örneğin kadı, uyuşmazlık konusu nesnenin değerinin yüzde 2,5 ile 10'u arasında bir para alıyordu; görevlerin parayla alınıp satılması ve sıraların hızlandırılmasıyla, konu da doğallıkla bir felaket halini aldı. Daha da tehlikeli olanı, verginin alınış biçimiydi: 17. yüzyılın sonlarından başlayarak, ömür boyu mültezimlerin eline geçmişti bu iş; kiralama, böylece mali gücü olan belli ailelerin oluyordu; İslamda faizle ödünç yasağı olduğundan konu, Rum ya da Ermenilerle Yahudilerin tekelindeydi. Mısır'ın Osmanlı maliye sisteminde ayrı bir yeri vardı: Sudan altını bir de onun eliyle geçiyordu. Özellikle Mısır, Irak'la beraber, timar sistemini tanımayan tek eyaletti; topraklar orada mülk vergisi toplayıcılarına verilmişti. Hesaplara doğrudan doğruya İstanbul'un atadığı bir kâtip bakıyordu. Böylece Mısır taze para sağlıyordu: Onun onda biri Mekke haccının giderlerine harcanıyor, onda üçü İstanbul'a yollanıyordu; kalan, din görevlileri ile, bentlerin, kanal ve yolların bakımına ve doğaldır ki paşaya gidiyordu.

Savaşa insan sağlama, bir dinsel ve siyasal sınırlamaya tâbiydi. İlke olarak yalnızca Müslümanlar silah taşıyabilirdi.

Bu ise bizzat Osmanlı egemenliğini sorun haline getirebilirdi. Müslüman olmayan çocukların toplanması, yani devşirme bu tehlikeyi –geçici de olsa– gideriyordu. Müslüman olan, askerliği öğrenen yeniçerilerin kaynağı buydu; yeniçerilere yalnız maaş ödenmekle kalmıyor, çeşitli ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı. 17. yüzyılın sonunda devşirme uygulaması terk edildi; 1703'te emredilen son toplama uygulanmadı. O tarihlerden başlayarak yeniçerilik, halkın içine yayılıp yoğunluğu azalır oldu. Doğaldır ki, güçlükler de başladı: Evli bir kişi, ailesini ve mesleğini de sürdürerek askere gelip giriyordu. Yüzyılın sonuna değin yeniçerilik imrenilir bir şey oldu: 400.000 kayıtlı kişiden 60.000'i düzenli olarak ücretini alıyordu; ama onun da sadece 25.000'i gerçekten silah taşımaya ehildi. Yeniçeriler, düşman karşısında eski savaşçı erdemlerini yitirmişlerdi; ancak karşılığında, yerleştikleri kentlerin, özellikle de İstanbul'un yaşamına müdahale etme alışkanlığını edinmişlerdi; sultanlara da bir ulufe dağıtıcısı olarak bakıyorlardı. Mısır'da, Osmanlı fethinden önce de bulunan memlûk kurumu da aynı gelişmeyi gösterir. Onların başı, bazen zengin Mısır tacirleriydi ve öylesine bir ağırlıkları vardı ki, paşa silik bir elçi gibi görünürdü karşılarında.

Ordunun öteki kaynağı da kuruma eğilimindeydi. Bu kaynak, timar sistemine bağlıydı ve sipahi sağlıyordu. Kimi timarlar özel mülkiyet haline gelince, onlardan yararlananlar da devlete bağımlı hissetmez oldular kendilerini. 16. yüzyılda 130.000'e kadar süvari sağlayan sipahi kurumu, 1767'de Rusya'yla savaşa karar verildiğinde sadece 20.000 kişi sağlayabilmişti; dahası, talimsiz ve disiplinsizdiler. Asayiş ya da güvenlik gerektiğinde, bir eyaletin paşası çabucak paralı asker topluyordu; doğaldır ki, masraflıydı bu yol ve tehlikeliydi.

Bununla beraber, Osmanlı devletinin askeri bakımdan çöküşü, 18. yüzyılın ortalarından önce belirginleşmedi. 1711'de Rus ordusu Prut'ta ezildi; 1726'da Osmanlılar, İsfahan üstüne 70 ila 80.000 kişi yürütebildiler. 1735'ten sonra bir Hıristiyan dönmesi olan Bonneval'in (Humbaracı Ahmet Paşa) öncülüğünde girişilen çabalar, topçuluğun modernleşmesini sağladı ve 1738-1739 yıllarının askeri güçlenişini getirdi. Sorun, ordu mevcudunun azalmasından çok, savaşkanlığın düşmesi ve Hıristiyan Avrupa'ya oranla teknik gerilemeydi; 1739'dan 1767'ye değin süren barış dönemi bunu daha da belirgin hale getirecektir. Bu

gecikme, denizcilikte daha da hissedilir durumdaydı. Suçluların ve savaş esirlerinin yönlendirdiği kadırga ön sırada olmayı sürdürüyordu; savaşta yeniçeri ve sipahi aranıyordu. Kaptan paşanın komuta ettiği donanma, aslında Fener Rumlarının denetimine geçmişti. Donanma öylesine zayıfladı ki, Ortadoğu tacirleri, malları üzerinde gümrük haklarından bağışık tutulmaları koşuluyla, gemilerini savaş zamanında devletin hizmetine vermeyi kabul ettiler.

Özetle, Osmanlı egemenliğinin eski gücü yoktu artık; araçları gitgide çağına uymaz hale geliyordu. Boyun eğmiş halkların inançlarına ve geleneklerine saygı, Osmanlı barışına (*pax ottomanica*) bir temel olabilmişti; 18. yüzyılda ise bu saygı, devletteki zayıflığın bir kanıtıydı sadece ve bu devlet, ne merkezi ne de yerel düzeyde güçlenişin biçimlerini ve araçlarını bulabiliyordu.

OSMANLI DEVLETİ VE ÇELİŞMELERİ

Osmanlı devleti, 18. yüzyılda bile kendi gerçek niteliği hakkında duraksamalıydı: Bir fetih devleti mi; İslam yayılışı devleti Osmanlı hanedanı devleti mi$ yoksa bir büyük imparatorluğun devleti mi? Hangisiydi bunlardan?

Hükümdarın unvanları bir duraksamayı gösteriyordu.

Devletin niteliği

Hükümdar anlamında sultan, sivil ve askeri iktidarı elinde tutan demekti; buna, hanedanın kökenine işaret eden *han* sıfatı eklendi ki, *fatih* bir göçebe topluluğunun şefi demek oluyordu. Sultan hâlâ bir iman savaşçısı olarak gazi, dünyayı mihveri çevresinde çeviren kişi olarak da *hünkâr* idi. Eski kabile topluluğunun ideolojik mirası olup 11. yüzyıl İran düşüncesiyle daha da güçlenmiş bir anlayışa göre, hükümdarın iktidarı bir ortak yarardı.

Böyle tanımlanan siyasal iktidar, dinden ayrılamaz haldedir. Kanunu kadılar ve müftüler dile getirseler de sultan, yasama alanına müdahale etmek zorundaydı. Böylece, Kuran ve hadislerden kaynaklanan şeriatla, toplum yararına getirilmiş düzenlemeler, yani kanunlar birbirinden ayrılıyordu. Adliye, yeni kanunları eskileriyle ve şeriatla uyumlu hale getirmekle yükümlüydü. 18. yüzyılda iktidarın dinsel niteliği güçlenirken,

bu görev de kalktı ortadan. Sultan sadece gazi değil, müminlere komuta eden *halife, kutsal* kanunun temsilcisi, yani *imam* oldu; imparatorluğun dışındaki Müslümanlara taşmasa da böyleydi gelişme. Sultan, siyasal gücünden yitirdiklerini ideolojik araçlarla kazanmak istiyordu.

Osmanlılar kabile gelenekleri ile güçlü bir merkezi iktidarın gereksinmelerini birbirinden hiçbir zaman ayıramadılar. İçinde 12.000 kişinin yaşadığı İstanbul'daki sarayın debdebesi, bir hanedan saygınlığını dile getiriyordu. Sultan sadece tahta çıktığında, savaşa gittiğinde ya da ava çıktığında halka görünüyordu. Saray yaşamı; davranış, giyim kuşam ve yer olarak kurallara bağlanmıştı; lüks ortamını ise yüzyılın ilk güçlükleri de solduramadı. Saray ve bayramların arka arkaya dizildiği ünlü "Lâle Devri" bu yüzyıldadır.

Bununla beraber, tahta mirasçı olma sorunu, siyasal gerekler ile gelenekler arasında uyuşmazlığı pek iyi gösteriyor. Dahası var: 17. yüzyılın başlarından beri siyasal gerekler gelenekler lehine çekiliş halindeydi; "büyük oğlun önceliği" kuralı terk edildi ve 1617 yılından başlayarak, amcadan yeğene olmak üzere, hanedanın en yaşlısının tahta çıkması usulüne dönüldü. Durum, sultanın eşlerinin çokluğu ile karmaşık hale geliyordu: Sayıları 5 ila 600 arasında değişen bu kadınlar çeşitli kökenlerdendi; satın alınmış ya da armağan olarak verilmişlerdi; Mısır'dan gelme 200 siyahi hadımın koruması altında yaşıyorlardı ve hepsi de merkezi yönetimin üçüncü kişisi olan kızlar ağasının yönetimindeydiler. Sultanın annesi valide sultan, önemli bir rol oynuyordu. Taht kavgalarını önlemek için, ölen bir sultanın bütün oğulları Topkapı Sarayı'nda kafes arkasına kapatılıyorlardı; orada eğitimsiz, kısır kadınlarla baş başa yaşıyorlardı; ya da yeni doğan erkek çocuklar öldürülüyorlardı; ta ki, yazgı içlerinden birini tahta çıkarıncaya kadar sürüyordu bu. 1693 ve 1730 yılları arasında bu kurallar en aşırı uygulamaya sahne olmuşa benzer: IV. Mehmet, tahttan indirilişinden altı yıl sonra, 1693'te Edirne'de öldü; II. Mustafa 1695'te ve III. Ahmet 1703'te sultan ilan edildiler. Bu sonuncusunun 1730'da tahttan indirilişinden başlayarak her şey düzene girdi. III. Ahmet, kafes arkasında 27 yıl yaşadıktan sonra 31 yaşında çıktı oradan. Sultanların bu koşullarda rollerine pek kötü hazırlanacakları açıktı. Hükümdarın topluluğun yararını sağladığı sürece iktidarı elinde tutacağı düşüncesi sürüyordu: Ortak iyilik tehdit edilmişse,

özellikle bir askeri yenilgi halinde tahttan indirilmeye cevaz vardı; sadece İstanbul müftüsünün rızasını almak yetiyordu.

Sultana kişisel hizmetle, devletin temel görevleri birbirinden hiçbir zaman ayrılmadı. Böylece, "Bostancıbaşı" 2.000 bostancıyla hem saraya hem Boğazlara göz kulak oluyordu; beş emin (komisyoncu), saray muhasebesi ve İstanbul'un imarı, para basımı ve saray mutfağı kadar başkentin yiyecek içeceği ile uğraşıyordu. Merkezi hizmetlerin çevresinde, Pers İmparatorluğundakine öykünen pek ağır bir bürokrasi yer alıyordu; bu, aynı dönemdeki Avrupa ülkelerindekinden çok daha ağır bir mekanizmaydı; bu bürokrasi, yabancılar üzerinde bir düzen ve güç izlenimi yaratıyordu. Söz konusu bürokrasiyi üç kişi yönetiyordu: Mühürdarlıkla görevli nişancı, mali işlerle yükümlü defter emini (defterdar) ve sadrazam: Nişancı, 18. yüzyılda kararları kaydetmekle yetiniyordu. Mali hizmetlerde 900'e yakın görevli bulunuyordu. Dairelerin yetkileri, bir örgüt ve denetim kaygısının yanı sıra tam bir karışıklığı da ortaya koyuyordu. Böylece vakıflarda, Mekke ve Medine'nin maliyesi kadar çizye ile; hayır kurumlarında çalışanların ücretleri kadar sultanın dairesinin hesaplarıyla da uğraşıyordu. İmparatorluk gelirlerinin gelip toplandığı bir devlet hazinesi vardı gerçi; ancak, sultanın da özel bir hazinesi bulunuyordu. Genel hizmetlerin yanı sıra, defterhane, timarlardaki hareketlere de göz kulak oluyordu: Buradaki dairelerden biri kadastroyla uğraşırken, bir başkası timarlardan yararlananlar arasındaki değişikliklerin defterini tutuyordu. Bunlarla beraber, bu denetim, sistemin –17. yüzyıldan başlayarak– çöküşünü engelleyemedi.

Sultanın atadığı sadrazam, 17. yüzyılda Osmanlı politikasının asıl sorumlusu olmuştu. Hâlâ ayda bir kez, herkese açık bir duruşmada adalet dağıtıyor, başkentin yargı işlerine bakıyor, lonca ve pazarlara göz kulak oluyordu. Ancak, asıl yetkisi siyasaldı. Sultanın dairesi üzerinde –ilke olarak– hiçbir yetkisi bulunmasa da mülki ve askeri bütün görevlere atamaları o yapıyordu; fermanlarla dile getirdiği bir karar yetkisi vardı; sefere çıkan orduların başkomutanı da oydu. Hükümdarın koruyucularınca korunan sadrazam, sultanla doğrudan ilişkide bulunan tek kişiydi. Babıâli adı verilen özel bir sarayda oturuyordu; burası, hem hükümet merkezi olmuştu hem de yabancıların gözünde Osmanlı devletiyle eşanlamlıydı artık. Sadrazamın mühürdarlığında 700 görevli çalışıyordu; bunların içinde, kişi-

sel hizmete bakan kethüdanın büyük bir otoritesi vardı; yabancılarla ilişkilere bakan dairede tercümanlar (reis efendiler) büyük rol oynuyordu.

Devlet iki başlıydı ve gerçek iktidar da sadrazamın elindeydi; Osmanlı İmparatorluğu'na özgü bir şey değildi bu, ne var ki siyasal istikrarsızlığı da artırıyordu. Merkezi yönetimi denetleme için mücadele, saray ile sadrazam arasında oluyordu: Birincisi, Osmanlıların kabile geleneklerine bağlılığın simgesi olan hadımlarca yönlendiriliyordu; sadrazamı ise, merkezi devlet örgütünün simgesi olan bürokrasi destekliyordu. Sultanın, 17. yüzyıldan başlayarak da sadrazamın başkanlığında toplanan ve nişancıyı, defterdarı, belli başlı askeri şefleri ve kızlar ağasını bir araya getiren divan, bu karşıtlığı sergiliyordu. Bir yerde biçimsel hale geldi bu toplantı; çünkü kararlar Babıâli'deki günlük toplantılarda alınmaya başlandı ve sadrazam da oraya istediğini çağırıyordu. Aslında sadrazamların iktidarı sınırlanmış bulunuyordu. Görünüşte de olsa sadrazam, sultanın desteğine gereksiniyordu: Öyle olduğu için de sadrazamların güttükleri politika, sultanı zevk ve sefa âlemine terk etmek, onu dünyadan habersiz soyutlamaktı. Ne var ki, bu durum entrikaları da besliyor ve kendi güçsüzlüklerine yol açıyordu. Öte yandan, sultanın atadığı sadrazamın bir *kapıkulu* olduğu da unutulmasın; görevden alınmaları, hatta cellada teslimleri sultanın iki dudağı arasındaydı.

Son bir güçlük de şuydu: Devlet yönetimine İstanbul'un yönetimi de gelip binmişti. Kentin yiyecek ve içeceğinin sağlanması inceden inceye düzenlenmişti: Üç büyük imparatorluğa başkentlik etmiş bir kente yakışan da buydu; ayrıca, 900.000'e yaklaşan kent nüfusunu düzen içinde tutma kaygısı da vardı. Bu ve başka nedenler, İstanbul'un imparatorluğun siyasal yaşamı üzerinde etkide bulunmasına yol açıyordu.

Yönetici sınıf

Merkezi yönetimdeki istikrarsızlık, kurumlardaki iç içelik, gelişmenin durması, dahası merkezi devlet örgütünde gerileme: Bütün bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yönetici sınıfın varlığı sorununu ortaya koyuyor. Hanedan, "Osman'ın kanı"na dayanıp kökenini Türk Oğuz kabilesinde görüyordu; ne var ki bu hanedan, Türkleri imparatorluğun yönetici öğesi haline

getirmedi. Göçebelerin eşitlikçi geleneklerinin yanı sıra ortalığı karıştırıcı tutumlarına karşı da güven duymayan hanedan, onları imparatorluğun çeşitli yörelerine serpiştirmişti; hatta bazı kabileleri, olduğu gibi Kıbrıs'a ve Balkanlar'a yerleştirmişti. Ortak iyilik ve fetih hakkı adına insanlara ve mülklere el koyan bir devletin mutlak niteliği, hiç olmazsa başlarda siyasal kadrolara istikrarsızlık getirdi. Toprak sahiplerini bir yana koyarsak, Batı'daki gibi bir aristokrasiden çok, bir yüksek görevliler sınıfıydı söz konusu olan; bu sınıf, sıkı sıkıya bir bağımlılık içindeydi ve yazgısı –önceden bilinmez– dalgalanmalara tâbiydi. Göreve başlar başlamaz kapıkulları diye adlandırılan bu insanlar, yükselişlerini, sultanın iradesine ya da –17. yüzyıldan başlayarak– sadrazama borçluydular; gözden düştüklerinde mallarını da, yaşamlarını da yitirebiliyorlardı. Devlete askeri alanda olduğu gibi mülki alanda da hizmet edecek kişileri sağlayan devşirme sistemi, bir bakıma kökünden koparmaydı; gerçekten, yönetici kadroda ortak tek şey vardı: Din, –Osmanlıca denen Türkçe, Arapça ve Farsça karışımı– resmi dil ve sultana hizmet.

Bununla beraber, 16. yüzyılın sonlarından başlayarak birçok öğe sistemi değiştirmeye başlamıştı. Devletin gitgide artan gereksinmeleri, görevlerin parayla satılmasına yol açtı; ve daha da kötüsü, ilk görevlerine çabucak dönmekten başka kaygıları olmayan görevli dolaşımı başlamıştı devlet hizmetlerinde. Devşirme usulü terk edildi. Kamu görevleri, bu görevleri –örneğin İstanbul'un büyük tacirleri gibi– parayla satın alacak kadar zengin ailelerin elinde kalır oldu ya da iktidara tutunup varlığını sürdürecek denli hünerli aileler sahip çıktı onlara; ancak, içinden nice sadrazam çıkarmış olan Arnavut kökenli Köprülüler "hanedanı", 1716'dan sonra zayıfladı. Bununla beraber, hemşeri kayırmacılığı sürüyordu; öyle olunca da köylü kökenli kimi insanlar yüksek makamlara erişebiliyorlardı. Ünlü serüvenci Bonneval'in koruyucusu Hasan Paşa böyledir: İran'a ve Rusya'ya karşı seferlerde göz dolduran bir yeniçeri olan bu insan, 1738'de yeniçeri ağası olur, 1743'te nişancı olarak atanır, üç yıl sonra da görevini yitirir. Görevlerin parayla satılması, zenginliğe dayanan istikrarlı bir yönetici sınıfın kurulmasına olanak sağlıyordu bir bakıma; ama öte yandan, böyle bir sınıfın varlığı, Osmanlı devletinin mutlakıyetçi biçimini de sorun haline getiriyordu. Bu sınıfın doğuşu, timar sistemindeki gelişmelerle de at başı gidiyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki siyasal tarihini –bütün açıklığıyla– ortaya koyan incelemeler fazla değildir; öyle de olsa, toplum ve kurumlardaki derinliğine değişiklikler, yüzyılın son otuz yılından önce gerçek bunalımlar biçiminde ortaya çıkmamışa benzer.

İlk saptama şu: Karlofça darbesini (1699) izleyen karışıklık döneminden sonra tahttan indirmeler seyrek hale gelir: 1703'te II. Mustafa yerini III. Ahmet'e bırakmak zorunda kalır; Ahmet, 1730 yılına değin saltanat sürecek ve tipik bir başkaldırının kurbanı olarak tahtından devrilecektir. Başka yerlerde esnaflık yapan bir Arnavutun arkasından sürüklediği küçük bir yeniçeri topluluğu, İran'la süren savaşın belirsizliğinden hoşnutsuzdur; onları, küçük zanaatkârlar ve esnaf da desteklemektedir; başkaldıranlar, hapishanelerin kapılarını açarken, sadrazamın başını ister ve III. Ahmet'in büyük yeğenini sultan ilan ederler. Yeni sultan, I. Mahmut adıyla, 1754'teki doğal ölümüne değin iktidarda kalacaktır. 19. yüzyıla değin tahttan indirme yoktur artık. III. Mustafa 1757'den 1774'e değin hüküm sürer.

III. Ahmet'le I. Mahmut, siyasal yaşama karışmadılar gerçi, ancak sadrazamları da çaptan yoksun kişiler değildiler; büyük Köprülülerden sonra gelmiş olsalar bile yetenekli insanlardı. Böylece, Damat İbrahim Paşa 1716'dan 1730 başkaldırısına değin iktidarda kaldı. Yeniçerilerden gelenler ya da eyalet yöneticileri arasında da hâlâ büyük kişilikler ortaya çıkabiliyordu. İyi bir yönetici ve özellikle Araplara karşı başarıyla savaşlar yürütmüş olan Bağdatlı Hasan Paşa bunlar arasındadır. Öyle de olsa, gitgide hızlanan bir gerileyiş vardır: Bunun da nedeni, ne insanların azalışı, ne devlet yönetiminde bozukluk ne de zevke ve sefaya dalıştı.

Asıl neden sorunların önem kazanmış olmasıydı.

Mali sorunu başa mı koymalı?

Tarihçiler, eldeki rakamlara bakıp 17. yüzyılın sonuna değin gitgide artan bütçe açığı üzerinde anlaşmış da olsalar, kimi tarihçiler 18. yüzyılın ilk altmış yılında mali bakımdan bir kalkınıp doğrulmadan söz ediyorlar. Sultanın özel hazinesi öylesine kabarır ki, asıl devlet hazinesine borç para verir. Kiralamanın başlarda büyük gelirler sağlamış olması da mümkündür. "Lâle Devri" nice yapı ve bahçe için korkunç masrafa

yol açtı; bütün bunlar hiç de bir bütçe açığı yaratmış değildir. 1723'ten 1727'ye değin süren ilk İran seferi, büyük bir ganimet sağlayabildi; ancak, 1730'dan sonra yenilgiler çoğaldı. Yine de, 1739'dan 1769'a değin süren barış dönemi, her şeyden önce giderlerde bir azalışa yol açmıştır denebilir. Ancak, şu nokta açık: Sadrazamlar, paranın değerinin düşmesinden kaygı içindedirler. Hepsi de, etkisiz kalma pahasına, savurganlığı önleme kanunları çıkarırlar ve –kesintili de olsa– dış ticaretle gümrükleri denetlemeye girişirler.

Dış dünyayla ilişkiler Osmanlıları ayrıca düşündürmüşe benzer. Bu ilişkiler karşılırana yalnızca askeri çerçeve içinde çıkmıyordu karşılarına; çünkü savaş, Hıristiyan Avrupa'ya oranla gitgide artan bir gecikmişliğin işaretiydi sadece. Eski bir yapıyı sürdüren çoğu devlet gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da ne diplomatik heyetler ne de dışişleri hizmeti vardı. Bütün girişimler sadrazamlara geliyordu; onların politikaları da bazen çelişmeli görünüşler alıyordu. Öyle olunca da olağanüstü elçiler Avrupa devletlerini keşfe çıktılar. Böylece 1719'da Viyana'da, 1721'de de Paris'te Yirmisekiz Mehmet Said'e "uygarlık ve eğitimin araçları hakkında tam bir inceleme" ve imparatorlukta uygulanabilecekler üzerine bir rapor hazırlama görevi verildi. Bunun yanı sıra Osmanlı devleti, hangi kökenden olursa olsun, dönmelere sığınma hakkı tanıyıp onları paraya boğarak doğrudan doğruya teknik ve bilgiyi de edinmenin arkasındaydı. Bonneval'in rolünü biliyoruz; bir başka Fransız, David (Davut Paşa) 1720'de İstanbul'da ilk itfaiye örgütünü kurdu; gerekli bir önlemdi bu, ancak pek yetersizdi, nitekim dönem dönem İstanbul'u kasıp kavuran yangınları önleyemedi. 1693'te yirmi yaşındayken esir düşüp sonra Müslüman olarak İbrahim Müteferrika adını alan Calvin'ci bir Macar, 1727'de İstanbul'da ilk Türk matbaasını kurdu; o tarihe değin yalnızca Yahudilerin matbaaları vardı.

Ancak, yayılması gereken bilgiler neydi?

Osmanlı kültürü, ilkçağ ve ortaçağın köhnemiş bilgilerinin deposu durumundaydı; Araplardan ve İranlılardan olduğu kadar Yunandan da almıştı. 18. yüzyılda hemen hiçbir yaratış görmüyoruz. Divan edebiyatı sürmektedir; vakanüvislik gerileme içindedir. Sultanın ve hayırseverlerin bağışı olan mekteplerde yalnızca okuma ve belleği Kuran'dan parçalarla doldurmak öğretilmektedir. Yirmili yıllarda valide sultan, Galata'da bir okul kurdu ve ilk kez orada yazma öğretilmeye başlandı. Sul-

tanın hizmetlilerine ayrılmış okullarda ise Damat İbrahim Paşa, İran şiiri ile matematik öğrettiriyordu. Medreselerde geometri ve tıp öğretimi –görece– yüksek düzeydeydi; ancak, astronomi duraklama halinde olup Kopernik ile Galilei'nin sistemlerine seyrek ve ihtiyatlı yollamalarda bulunuyordu sadece. Sadrazam, Farsçadan ve Arapçadan bazı tarih kitaplarının çevirisi görevini verdi bir heyete.

Damat İbrahim Paşa'ya göre, devletin modernleşmesi, kültürü geliştirme yolundaki böylesi girişimlere bağlıydı; onun kaleme aldığı ve ölümünden iki yıl sonra I. Mahmut'a verilmiş bir layihadan anlıyoruz bunu. Paşa, bu layihada, imparatorluğu yönetmek için coğrafya bilmenin; çeşitli devletleri karşılaştırmak, giderek hükümetin yeniden örgütlenişine gidebilmek için tarih bilmenin gerekliliğinden söz eder. Gerçekten, Damat İbrahim Paşa, tutarlı bir merkezi iktidar kurabilmek amacıyla, sultanın çevresindeki harem ağalarını kaldırıp atma girişiminde bulunmuştu. Yaşamına mal olan 1730 başkaldırısı, gerici güçlerin halktaki hoşnutsuzluğu etkilemelerinin bir eseri olarak açıklanabilir. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra, Bonneval'in topçuluğa getirdiği yeni örgütleniş bir yana, siyasal ve kültürel her türlü modernleşme girişimi terk edildi. 1734'te açılmış Hendese Okulu, yeniçerilerin baskısıyla 1759'a değin kapatıldı; matbaa 1742'de yasaklandı ve 1784'e değin sürdü bu. Öyle olunca, Osmanlı politikasının dayanacağı tek şey kalıyordu: Din! Müftüler ibadete ve âdetlerde bağnazlığa çağrı çıkarırken, iktidar da imparatorluk içindeki halklar üzerinde o tarihe değin uyguladığı hoşgörü geleneğini terk ediyordu.

Karışıklıklar ve başkaldırılar

Gerçekten, karışıklıklar ve başkaldırılar 17. yüzyılın sonlarından beri başlamıştı; bunlar, gitgide daha çok ezilen ve sömürülen köylülerin protestosunun dile gelişiydi.

Balkanlar'da bu tür olaylar, Hıristiyanlığa bağlılığı ve Avusturya ordularının ilerleyişinin yanı sıra Rusların Ortodoksları koruma savlarının uyandırdığı umudu da ortaya koyuyordu. Bulgaristan'da 1688, 1709, 1716-1717 yıllarındaki başkaldırılar, 1735-1739'da yeniden baş gösterir ve 1768-1774 yıllarında da tekrarlanır. Gerçekten ulusal hareket de diyebilir miyiz bunlara? Varını yoğunu yitirmiş köylülerin göçleri,

Yunan tacirlerinin oradan oraya dolaşmaları Osmanlılara karşı birlik düşüncesini de yayıp duruyordu gerçi; ne var ki, yüzyılın ilk altmış yılında seçim, bir ya da öteki egemenliği yeğlemeyle sınırlıydı. 17. yüzyılın sonlarında patriklerinin yönetiminde Habsburg'lara sığınan 100.000 Sırpın yazgısı pek imrenilecek cinsten değildi; Macaristan'da başkaldırmış Kurutz'ların durumu daha da kötü oldu. Yalnızca 18. yüzyılın sonlarındadır ki, bağımsızlık isteği belirginlik kazandı. Öte yandan, Balkanlar'da Türk egemenliği, Avusturya tehlikesi, İstanbul'un yakınlığı, bölgenin başkentinin yiyecek içeceği için taşıdığı önem yüzünden daha da hissedilir oldu. 18. yüzyılın ortalarında sürekli bir ordudan bahsedebileceksek, kuzeybatı sınırları üzerinde karargâh kurmuştu bu ordu.

Arap eyaletlerinde durum daha da karmaşıktı; Osmanlı egemenliğinin çözülüşü kuşkusuz daha da ileri aşamadaydı. Karışıklıkların sürekli olduğu Irak'ta, Bağdatlı Hasan Paşa, Memlûklardan bir ordu kurup düzeni alabildiğine sertlikle sağladı. Ölümünde paşalık oğluna geçti ve o da 1747 yılına değin yönetti; onun ölümünden sonra Memlûklar, Hasan Paşa'nın bir danışmanını, Süleyman'ı seçtiler ve paşalık onun ailesinde 1831 yılına değin kaldı. Lübnan'da, önde gelenler 1698'de toplanıp bir yönetici seçtiler; bu yöneticinin görevi, 1754 yılına değin –babadan oğula– geçti durdu. Mısır'da Memlûklar, 1757'de Bulutkapan Ali Bey'le üstünlüğü elde ettiler. Yerel güçlerin yönetimi ele aldığı bu eyaletler karşısında merkezi hükümet oldu bittiyi ihtiyatla karşılıyor ve zaferi kazanana paşalık unvanını resmi olarak da veriyordu. Merkezkaç güçler öylesine güçlüydüler ki, İstanbul'un doğrudan doğruya seçtiği bir paşa bir hanedan kurabiliyordu. Suriye'de, 1734 yılından başlayarak, Azur'un durumu böyledir. Merkezi hükümetin, 1756 ve 1761'de Azur'la olduğu gibi, bu yerel hanedanlarla bağı kopardığı olsa da bu sistemi tehlikeli saymıyordu. Gerçekten, Irak'tan, Suriye'den, Filistin'den, hatta Mısır'dan vergi gelip duruyordu; idari reformlar kaynakları daha da artırıyordu. Ve öte yandan, yerel kişiler Babıâli'nin unvan tanımasına gereksinme içindeydiler; çünkü böylesi bir tanıyış, halk kitlelerinin gözünde yasallık kazandırıyordu onlara.

Böylece, Osmanlı egemenliği çeşitli eyaletlerin ve çeşitli halkların kendi aralarındaki rekabetlere dayanıp varlığını sürdürebiliyordu.

Osmanlı devleti, vakıfların elindekiler dışında, bütün toprakların (*miri*) malikiydi; özel mülkiyet (*mülk*) diye de ilke olarak yalnızca ev toprağı ile bağları tanıyordu. Ancak, işletme biçimleri, fetihten önceki toplum tipleri ile ilişkili olarak değişiklik gösteriyordu.

Timar sistemindeki çözülüş

İmparatorluğun sınırlarında, hayvancılık, ticaret ve yağmayla yaşayan –çoğu kez göçebe– ortakçı topluluklar varlıklarını sürdürüyorlardı: Yukarı Mısır'ın, deltanın ve Suriye'nin Arapları, Mezopotamya'nın ve Irak'ın Kürtleri, Anadolu'nun engebeli bölgesine yerleşmiş Türk kabilelerinden kolonlar böyleydiler. Balkanlar'da fetih, onun neden olduğu yıkıntılar, Arnavutluk'ta, Karadağ'da, Hersek'te ve Yeni Pazar sancağında yaşayan halklarda kabile örgütlenişini sürdürmüşe benzer. Sırbistan'da ortak büyük sürü uygulaması, geniş anlamda aile, yani *zadruga*'nın hep temeli olmuş gibidir. Osmanlı egemenliğine karşı dikkafalılık eden bu topluluklar, savsaklanması mümkün olmayacak görevlerde de bulunuyorlardı: Asker, at ve deve sağlama, çöl sınırlarında büyük ticaret, Mekke haccına menzillik gibi. Mısır'da Arapların yerleşik hale getirilmeleri gibi bazı örneklerin dışında bu halkların gelişmeleri üstüne elimizde pek az kanıt var. Suriye'de, Filistin'de, Yukarı Mısır'da ortak köy mülkiyeti üzerinde yerleşik tarımcılar yaşıyordu: Bu köyler doğrudan Osmanlı devletine bağımlıydılar ve aynı bir vergi veriyorlardı; pek eski bir kurumdu bu ve Osmanlılar daha önceki egemenliklerin yerine geçmişti yalnız.

Mısır ve Irak, timar sistemini hiçbir zaman tanımamışlardı. Toprak oralarda, yararlansın diye vergi toplayıcılarına (*mültezim*) bırakılmıştı. Öyle görünüyor ki, bu rejim de fetihten önce vardı. Toprağa bağlılık, İslam kanununa karşın köylünün (*fellah*) sırtına binmişti; o, elindeki toprak parçasını satamazdı, sadece geçici olarak başkasına devredebilirdi. Yararlananın kendine ayırdığı bölüm –ki toprakların aşağı yukarı onda biri oluyordu– angaryayla ekilip biçiliyordu. Ödentilerin geri kalanı, –Mısır'da genellikle Kıpti olan– kâhya, babadan oğula önde gelen köy başkanı ve köyün kanun adamı arasında tartışılıyor-

du. Mal olarak ödenen vergi, her yıl sulanan toprağın yüzölçümüne göre değişiklik gösteriyordu. 17. yüzyıldan başlayarak, iltizamlar devlet tarafından devredilen toprakların genel gelişimine uygun olarak, babadan oğula geçer oldular.

Bunların dışında her yerde, sipahi sağlamak amacıyla timar sistemi yayılıyordu. Timar, ekilir ya da tarıma açılmamış topraklardan oluşuyordu; pazarlar ve köylüler üzerinde haklar da veriyordu. 16. yüzyılda doruğuna çıkan bu sistemin, klasik ortaçağda Avrupa'da görülenden farklılıkları vardı. Osmanlı'da sistem, devletin mülkiyet hakkına dayanıyordu. Köylü, timar sahibine kişisel olarak bağlı değildi; adalet bakımından, imparatorluğun bütün öteki uyrukları gibi kadıya bağlıydı. Topraktan yararlanma, mirasçı olma konusunda hiçbir ödemede bulunmasına gerek olmadan güvence altındaydı; sadece doğrudan ya da dolayısıyla bir erkek mirasçının bulunmaması halindedir ki, ailenin hakları ortadan kalkıyordu; timar sahibinin rızasını alarak toprak satılabiliyordu. Timar sahibi ise, İstanbul'da Defterhane'nin denetimi altında –ömür boyunca– alıyordu timarı; geliriyle orantılı sayıda sipahi sağlamakla yükümlüydü. Dar anlamda timarın geliri 4.000 ile 20.000 akçe arasındaydı; bu miktar ise, zaferle biten savaşlarda bir ganimetin karşılığıydı ve sıradan bir yaşam düzeyi sağlıyordu. Onun dışında zeamet, 20.000 ile 100.000 akçe arasında bir gelir getiriyordu ve yerel yöneticilerle orduda birliklere kumanda edenlere veriliyordu; has ise 100.000 akçenin üstünde bir gelir sağlıyordu ve paşalarla vezirlere veriliyordu.

Bütün 17. yüzyıl boyunca çeşitli güçler sisteme değişiklik getirdiler. Bu değişiklikler bir yandan Osmanlı gücünün gerilemeye başlamasının; öte yandan da ticaret ekonomisinin işin içine girmesinin sonucuydu. Gerçekten, Osmanlı ekonomisi, Batı ticaretinin yararına olmak üzere takattan düşüyordu; Doğu'dan, Hint'ten ürün sağlamadaki zorunlu aracı rolü de gitgide zayıflıyordu. 18. yüzyılda Birleşik Eyaletler karabiber, Fransa da kahve alıyorlardı. Bu ise, alışverişten vergi alan devleti ve uyruklarını başka gelir kaynaklarını araştırmaya götürdü. Oysa aynı zamanda savaşlar artık bir şey getirmiyordu; sultan, ganimetin beşte birini alıyor ve savunmaya geçmiş ordularsa hep aynı bölgelerde yaşıyorlardı. 16. yüzyıldan beri dünya para akımlarında ortaya çıkan değişikliklere de bağlı olarak ticaret dengesinin açık vermesi, devletin gereksinmelerinin artmasının bir sonucu olarak Osmanlı parası sürekli değer kaybediyordu. Son olarak,

ticarete giren yeni tarım ürünleri, mısır, tütün, deri, yün tarım işletmesinde değişikliklere neden oluyordu. Timar sistemindeki gelişmenin görünümü ve yolları çeşitliydi; öyle de olsa, aynı sonuca götürüyordu: Özel mülkiyetin gelişmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasal temellerinin zayıflaması!

Devlet, kendisine taze para sağlayabilmek amacıyla bir kiralama sistemi geliştirdi; bu sistem, o tarihe değin doğrudan doğruya İstanbul'daki görevlilerce yönetilen memâlik-i mahsusa (taht toprakları) üstüne yerleşti; sonra, malikâne adıyla öteki timarlara doğru yayıldı. Kiracı, daha baştan ve bir de yıllık ödemelerde bulunuyordu; ancak, idari bakımdan bir özerklikten yararlanıyordu. İvedi gereksinmeler kadar sistemin de başarısızlığını açıkça ortaya koyan Karlofça Antlaşması (1699) malikâne sisteminin bütün imparatorlukta yaygınlaştırılmasına yol açtı. Ganimetten beklenen gelirlerin düşüşü, timar yönetimine göz kulak olmanın zayıflaması yüzünden timar sahipleri askeri görevlerini savsaklar oldular. Aynı anlamda olmak üzere, eyaletler üzerinde daha sıkı bir denetim kurmak amacıyla, timar dağıtımının merkezi hükümetin elinde toplanması konusunda 1530 yılından beri yapılan uygulamada da çözülme hızlandı: Topraklar, yönetici kişilerin yanı sıra Hıristiyan ve Yahudiler de içinde olmak üzere zengin tacirlere, serüvencilere, gözde kölelere de dağıtılır oldu; bütün bu insanlar askeri görevleri yerine getirmekte yetersizdiler. Böylece timarlar başlangıçtaki niteliklerini yitirdiler, devletin elinden kaçtılar ve 18. yüzyılda özel bir mülk (*çiftlik*) olarak görüldüler çoğu kez. Haklarının pek kuşkulu olduklarını gördüklerinde ise, yararlananlar mallarını dinsel kuruluşlara (*vakıf*) adadılar ve kendileri de onların yöneticileri oldular; böylece vakıflar, bütün bir yüzyıl boyunca çoğaldı durdu. Özel toprak mülkiyeti timarlar aleyhine yayıldı ve timar sahibi ise bazen zorla kovuldu; bu yayılma, köy ortak mülkleri zararına da gelişiyordu ve bu mülkleri de doğrudan doğruya devlet kendi asıl sahipliği adına satıyordu. Topraktan elde ettikleri yararları, kendi siyasal ve ticari etkinliklerine adamak zorunda oldukları için bu yeni mülkiyet sahipleri çoğu kez kentlerdeki yaşam biçimlerini sürdürdüler. Öyle olunca da yerel ileri gelenlerle yeniçerilerden oluşan aracı bir sosyal tabaka oluştu: Bunlar köylülere para veriyor ve onları koruyor, karşılığında da ürün üzerinden bir pay alıyorlardı; silahlı adamlar (*kırcali*) besliyor ve idari görevler satın alıyorlardı.

Köylünün durumu da ağırlaştı.

Köylü, ödentiler kadar tarım konusundaki yükümlülüklerini yerine getirmediği zaman, ancak bu halde toprağını kaybediyordu. Gerçekten, örfler, toprağı dinlendirmenin usul ve süresini saptamıştı. Ödentiler sürülerin, toprakların ve ürünlerin sırtına binmişti. Tahıl (buğday, arpa, yulaf) yararlanıcı malikin yanında dövülüp öğütülmeliydi; bunun onda birinden yarısına kadar o malike ayrılıyordu ve payına düşen de köyden en yakın pazara götürülmeliydi. Sebze ve yemişler üzerinde de bir payı vardı onun. Son olarak, devlet de bir vergi alıyordu ve gayrimüslümlere ise adam başına vergi salıyordu. Timar-sipahi sistemi sağlamlığını sürdürdüğü yıllarda köylü –görece de olsa– korunmuş durumdaydı; kaldı ki, bazen alçakgönüllü bir kişi olan timar sahibi ile de –bir ölçüde– aile ilişkileri içindeydi. İlke olarak, malikânelerin çoğalması, yıllık ödentilerle yükümlü kiracıların istemlerine aynı frenleri getirmiş olmalıdır. Ne var ki, bütüne bakıldığında her şey köylülerin durumunu ağırlaştırmada yarışa girmişti: Tarım ürünleri için geniş bir pazarın açılması, paranın değer kaybetmesi ve özel mülkiyetin gelişmesi. 17. yüzyılda kendini gösteren köylerden kaçış 18. yüzyılda daha da arttı ve bu, kentlerin sorunlarını ağırlaştırırken, haydutluğu da besledi. Köylü, toprağı terk edemezdi; kaçış halinde ise on beş yıl süreyle izlenir ve tutulduğunda zorla geri getirilirdi. Topraktan yararlanan malikin, köylü üzerinde bir tür feodal otoritesi vardı. Artık, kırsal kesimde çiftlik, senyörün oturduğu yeri korumak üzere, duvarlarını ve gözetleme kulelerini yükseltiyor, yörede dağılmış köylü damlarına tepeden bakıyordu. O andan başlayarak köylünün durumu, Avrupa'da ikinci servaj döneminin köylüsünü hatırlatır.

Bu süreç küçük mülkiyetin sürdüğü Yunan adalarına ilişmedi; ancak, bütün ovalık bölgelere, özellikle imparatorluğun batı eyaletlerine yayıldı: Aşağı Arnavutluk, Makedonya, Trakya, Bulgaristan, Sırbistan ve Bosna'da böyle oldu; oralarda 1719-1739 yıllarındaki Avusturya işgalinden sonra bir tür yeniden Müslüman fethi gerçekleşti. Bulgaristan'ın kuzeybatısında ve belki Sofya dolaylarında, kapitalist tipte büyük tahıl çiftlikleri oluştu. Malik, genellikle kentten gelme bir tacirdi; yıllık düşük bir verginin yanı sıra mal üzerinden bir ondalık ödüyordu. Hazinenin sattığı ekilmemiş eski ortak mallar ya da köylülerin terk ettiği topraklar, bir kâhyanın gözetimi altında tarım emek-

çilerince ekilip biçiliyordu; bu emekçiler, bunun karşılığında oturacakları bir ev ediniyor ve –para ya da mal olarak– bir ücret alıyorlardı.

> Romanya prenslikleri, Boğdan ve Eflak, farklı bir gelişmeyi yaşadılar; bu farklılık da senyörlerin Türk ve Müslüman değil, eski kabile şeflerinin, yani *boyar*ların mirasçıları oldukları ölçüde kendini gösterdi. Servajın ortakçı kurumların üzerine yerleştirilmesi, ikinci servajın genel sorunları arasında ortaya çıktı. Bununla beraber, 18. yüzyılda köylü direnişi ile Fenerli *hospodar*ların "aydın" yönetimi sonucu, ödentilerde bir hafifleyiş görüyoruz. 1746'da Konstantin Mavrokordato, Eflak'ta servajı kaldırdı ve –o tarihe değin 3 ile 36 gün arasında değişen– angaryayı yılda 12 güne indirdi; Boğdan'da da çifte angarya biçiminde de olsa, aynı önlemler alındı. Ne var ki uygulamada, *boyar*lar el emeğine gereksindikleri için, bu kararlara saygı duymuyor, yeni köylüleri egemenlikleri altına alıyor; onunla da yetinmeyip yeni topraklara ve köy ortak mallarına el koyuyorlardı.

Kentin yeri

Kent, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasal sisteminin tamamlayıcı bir parçasıydı. Tarımdan elde edilmiş, ama yeniden yatırıma gitmekte pek istekli olmayan gelirlerin tüketildiği bir yerdi; lüks nesneler orada üretiliyor ve elden ele geçiyordu; kent, iktidar temsilcilerinin merkeziydi; son olarak, köylerden atılmış yığınların son yerleşme noktasıydı. İşte bütün bu nedenledir ki, kent halkı, iktisadi güçlüklere karşın azalmadı. 17. yüzyılın sonlarında Kahire'nin nüfusu 263.000 kişiydi; Halep'te 150.000, Bağdat ve Şam'da 100.000, Musul'da 65.000 kişi oturuyordu. İstanbul'da 17. yüzyılın sonunda 7 ila 800.000 kişi bulunuyordu; bir yüzyıl sonra bu rakam 900.000'e çıkmış olsa gerek. Balkanlar'da, fetihten sonra çoğu kez pek gelişmiş olan bazı kentler, Avusturya ile olan savaşlardan çok acı çektiler. Üsküp'ün nüfusu, başlarda 40 ila 60.000 iken, 17. yüzyılın sonunda hayli geriler ve 19. yüzyıl başlarında 6.000'e düşer; Belgrad'ınki ise 50.000'den 25.000'e iner. Buna karşılık, ticaret kentleri geliştiler: Manastır, Durazzo (Draç), Selanik. Savaşın yükünü Müslüman halk daha fazla çektiğinden kentlerin merkezi boşaldı ve Hıristiyan halk gelip yerleşti oralara; örneğin, 1669'dan beri Sofya'da olan budur. Bununla beraber,

bütüne bakıldığında kent, Osmanlı devletinin ve İslam dininin varlığını pek iyi dile getiriyordu. Her ikisi de önce surların içindeki sert yapıya, her biri kendi idaresine sahip mahalleler halinde bölünmüşlüğe, camilerine, hamamlarına, pazarına borçluydular bunu; aynı zamanda vakıf mülkiyetinin öneminden geliyordu bu varlık: Vakıflar çalışma yerlerini, dükkânları ve oturulacak yerleri zanaatkârlara ve esnafa kiralıyorlar ve bu yolla da taşınmaz mülkiyetinin belli ellerde toplaşmasına engel oluyorlardı. Camilerin çevresinde medreseler, okumuş takımını ve hukuk erbabını yetiştiriyordu.

Hırsızlık ve fuhuş da içinde olmak üzere bütün iktisadi etkinlikler, loncalar halinde örgütlenmişlerdi. Loncanın devlet için önemi başta şuradaydı ki, kuruluşun, seçilmiş bir yönetimi (bir şeyh, bir naip, bir ihtiyar heyeti) vardı ve vergilerin toplanması yükümlülüğü onundu. Ancak, loncayla söz konusu olan daha da özel bir şeydi: Bu, devletin egemen mülkiyeti sayesinde ve ortak iyilik adına işleyen iktisadi bir araçtı. Loncalar üretimin kurallarını belirliyor ve denetimini sağlıyordu. Ancak, asıl önemlisi fiyatların saptanmasıydı: Bu ise, İstanbul'da sadrazam ile loncanın seçilmiş organları arasında müzakere sonucu ortaya çıkıyordu; öteki kentlerde bu tartışma kadılarla yapılıyordu. 17. yüzyılda fiyatlar, savaş ya da donanım güçlükleri göz önünde tutularak, bir sultanın ya da bir vezirin değişmesinde yeniden gözden geçiriliyordu; görünüş de o ki, fiyatlarda büyük patlamalar olmamıştı. 18. yüzyılda bu konuda neler oldu, düzenlemelere ne ölçüde uyuldu, bilmiyoruz. Ne olursa olsun, Osmanlı devleti, iktisadi ağırlığı azaldığı zamanlarda bile küçük zanaat üretiminin sarsılmayıp yolunda gitmesi için bir kefil durumunda gözüküyor: Böylece, o tarihlere değin kendi elinde olan madenlerin işletilmesinde, 17. yüzyılın sonlarında kiralama genelleşiyor. 18. yüzyılda, iktisadi ve sosyal güçlükler loncaların çerçevesini kırıp atmaya yüz tuttu. Bu güçlükler de özellikle Müslümanlarla Müslüman olmayanları aynı kuruluşlarda daha fazla bir arada bulundurmanın olanaksızlığından ileri geliyordu. Loncalar zayıfladılar ve özellikle kent halkının üçte ikisine yakınını Hıristiyanların oluşturduğu Avrupa eyaletlerinde iki misli arttı. Loncaların dinsel niteliği de değişiyordu aynı zamanda. Pirler kültü sıradan bir bayram olup çıktı; öte yandan, esnaf ve yeniçerileri içine alan tarikatlara giriyorlardı ve yeniçerilerin kendileri de bir küçük meslek ya da ufak çapta bir ticaret

tutuyorlardı. Bu tarikatlarda da bir kurucu evliya kültü çevresinde birleşilmiş oluyordu. Ne var ki, bir yandan sığınılacak bir inanç aranışı, öte yandan tamamlayıcı kaynaklardan hareket eden bu sıradan halk-yeniçeri bağlaşması, İstanbul'da tehlikeli olabilirdi; öteki kentler için de böyleydi bu.

İstanbul, başkent oluşuna bağlı belli özelliklerle kendini gösteriyordu. İmparatorluğun yönetici siyasal kadrolarının ve onların da çevrelerinde bir alay görevlinin egemen olduğu karmaşık bir toplum yapısındaydı. Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, her kökenden tacir, bu "karın-kent"in yiyecek ve içeceğini sağlamayı iş edinmişlerdi. Bir büyük esnaf kitlesi, özel işyerlerinde ya da –silah üreten ya da denizcilikte yarayan nesneleri yapan– devlet imalathanelerinde çalışıyorlardı. Son olarak, dalgalanan bir halk yığını görüyoruz; dönem dönem sürgünler bu yığının düzeyini etkiliyordu.

Kent, bir bütün olarak, imparatorluğun çözülmesinde rolü olan sosyal tohumları içeriyordu. Yahudilerin rolü, bütün bir yüzyıl boyunca biraz gerilemişe benzer; bu da daha hoşgörülü hale gelmiş Hıristiyan Avrupa'ya belli bir göçten ileri geliyor; 17. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi topluluklarını etkileyen ve sonunda da bir bölümünü mistisizme, bir bölümünü İslama, geri kalanını da yaşamın lüksü içinde har vurup harman savurmaya götüren bir bunalımın da etkisi olsa gerek bunda. Hareketli ve değişik biçimli olduğu için daha etkin olan "Ortodoks fatih tacir" Balkan ticaretinde görevliydi. Viyana'ya, Leipzig'e, Aix-la-Chapelle'e doğru, Kiev ve Moskova'ya doğru, Napoli ve Livorno'ya doğru tarım ürünlerini ve hammaddeleri elinde tutup biriktiren zorunlu aracı işte bu tacirdi. 18. yüzyılda pek parlak bir dönem yaşayan iki fuar zinciri, biri Ege Denizi yoluyla, öteki içeriden Karadeniz'e ulaşıyordu. Nadir eşya ticaretinde daha uzman olan Yahudilerin rekabetinden kurtulup rahatlamış olan "Grek" tacir, ülkeyle olan bağlarından yararlanıyordu; köylü de ürününü satarken, devlete azık-gereç sağlayanlardan çok onu yeğliyordu. Ayrıca, Hıristiyan devletleri de elinden tutuyordu; Habsburg'ların, askeri fetihlerin yanı sıra ticareti geliştirme girişimlerinden de yararlanıyordu. Bu tacir, İstanbul, Selanik ya da İzmir Rumları gibi kentten olduğu kadar denizden de geliyordu: Ege'nin denizci ve mülk sahipleri, tahıl ticaretinde uzmanlaşmışlardı; iç bölgelerden gelenler de vardı: Rumlardan başka Eflaklıları ve İlliryalıları da görüyoruz aralarında.

Bununla beraber egemen olan bir grup vardı ve bütüne de adını veriyordu: Ortadoğu'dan Balkanlar'a değin yayılan Rumların merkezi İstanbul'da Fener mahallesiydi; bu Rumlar, Bizans'a mirasçı olan Ortodoks Patrikliği'nin İstanbul'da bulunmasından yararlanıyordu. Böylece iktisadi güç, siyasal etki, dinsel saygınlık omuz omuza vermişti. Rumların etkinlikleri aralarında farklılaşmamıştı: Büyük ticaret, devlete, vergi toplayıcılarına, köylüye olduğu kadar mülk sahiplerine de borç verme iç içeydi. Osmanlı donanması Rumların işi olup çıkmıştı. 1716'da da Rumen prensliklerinin yönetimini elde ettiler; İstanbul Patrikliği yararına olmak üzere 1766'da Sırp Patrikliği'nin, 1767'de de Ohri Başpiskoposluğu'nun kaldırılmasını başardılar. 18. yüzyılın sonlarından başlayarak ete kemiğe bürünecek olan ulusal hareketlerin kadroları da o zaman gelişmeye başladı.

Böylece, 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için bir geçiş dönemidir. Mülki ya da askeri hizmet amacıyla verilmiş topraklar, devletin elinden kaçmış ve özel mülkiyet haline gelmişlerdir. Daha önce hepsi de baş eğmiş uyruklar şimdi bir bölünüş içindedir: Bir yanda, gitgide bağımlı hale gelen köylüler (artık küçültücü anlamıyla *reaya*) ve öte yanda gitgide "kullar"ın bürokrasisi haline gelmiş olan egemen sınıf; bu egemen sınıf hem toprak zenginliğini hem de yerel iktidarı elinde tutacaktır. Büyük ticaret her yanda çözüp dağıtıcı etkilerde bulunmaktadır. Özetle, Osmanlı egemenliğinin pek gevşek örgütü yeniden sorun olup çıkmıştır.

KÜLTÜR YAŞAMI

18. yüzyıl Osmanlı kültürünün en güçlü olduğu alan edebiyattır.

Önce oradan başlayalım.

Edebiyat

İmparatorluktaki Avrupalıların çok artmasına karşın Batı edebiyat akımlarının 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatında bir etkisi olmamıştır. Edebiyat, geçmiş yüzyıllarda devraldığı çerçeveler içinde dile gelir. Ne var ki, "Fars etkisi henüz bütünüyle silinmemiş gazel, kaside ve mesnevi türleri kullanılıyorsa da artık bunların konuları ve dilleri daha az Farsça ve daha çok Türkçe olup yerel yaşantıyı, gelenekleri anlatmaya başlamışlar, eskinin

mistikliğinden uzaklaşmışlardı. 18. yüzyıl Osmanlılar için tüm edebi dönemlerin en Türk olanıdır; Doğu etkisi büyük ölçüde terk edilmişti, 19. ve 20. yüzyılların modernleştirici Avrupalı biçimlerinin üstünlüğü de ortaya çıkmamıştı. Şimdi Türk estetiğine dayanan, Türk düşüncelerini içeren, Türk giysi ve gömlekleriyle gerçek bir Türk edebiyatı görülüyordu." (Stanford Shaw)

Yüzyılın başını ve sonunu şiirde iki dev tutar: Nedim ve Şeyh Galip.

Nedim (1861-1730) Lâle Devri'nin ünlü simasıdır; onunla klasik Osmanlı şiiri doruğuna çıkar. Artık Nabi'nin bir yüzyıl önce hikmetli söz vadisinde açtığı çığırın yanı başında maddi hazları ve günlük olayları büyük bir incelikle dile getiren bir de Nedim vadisinin açılmış olduğunu görüyoruz. Nitekim, o tarihten sonra gelen şairler, yaradılışlarının özelliklerine göre bu iki çizgiden birinin etkisi altında kalmışlardır. Gerçi bu etkilerin her ikisini de eserlerinde bir araya getiren şairler yok değildir; ancak, kişilikleri ya Nabi ya da Nedim'in etkisi altında oluşacaktır. Ancak Nedim, devrin sevincini ve canlılığını taşırken, maddi ve şehvani duyguları dile getirmiştir. Onu bütün hüviyetiyle anlamayarak izleyenlerse, salt maddi ve şehvani yanını almışlar, ancak ondaki inceliği görememişlerdir. O yüzden de Nabi'ye öykünenler bunu bir ölçüde başarmışlarsa da Nedim'e öykünenler onun hep dışında kalmışlardır. Yüzyılın ikinci yarısında Koca Ragıp Paşa ile Nabi çizgisi sürer; Nedim'e ise yüzyılın sonlarında Fazıl ve 19. yüzyılın başlarında Vasıf –pek amiyane olarak– öyküneceklerdir. Şunu da ekleyelim: 16. yüzyıldan beri edebiyatımızda gördüğümüz "yerelleşme" eğilimi, bu yüzyılda da sürdüğü gibi, yalınlığa yandaş olanlardan biri de Nedim'dir. Özellikle şarkılarıyla, bu akımın gelişmesine yardımcı olmuştur.

Nedim'den sonra, aynı yüzyılda onunla boy ölçüşebilecek tek şair Şeyh Galip'tir (1757-1799).

Divan şiirinin en geniş ve zengin imgelemi onundur.

Bu yüzyılda ün kazanmış daha birçok şair bulunduğunu da söyleyelim: Bunlardan adları hemen akla gelenler, Koca Mehmet Ragıp Paşa'dan (1699-1763) sonra "Reisi Şairan" Osmanzade Taip, Nazım, Selim Efendi, Edirneli Kani, Sami, Seyyid Vehbi, İzzet Ali Paşa, Neyli, Çelebizade Asım, Beliğ, Haşmet, Enderunlu Fazıl, Sururi ve Fıtnat Hanım'dır. 18. yüzyılda da gerek saz şairlerine, gerek tasavvufi halk şairlerine rastlanmak-

tadır; ancak, daha önceki yüzyıllarla ölçüşecek bir ad pek göremiyoruz.

18. yüzyılda tarih ve tezkire alanında yazılan eserler hayli sadedir. Lâle Devri'nin en önemli tarihçisi olan vakanüvis Mehmet Raşit Efendi'yi (ölümü 1735), Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi, Ahmet Vasıf Efendi izleyecektir. Vasıf'tan sonra gelen üç büyük tarihçi vakanüvisliği büyük bir makam haline getirmişler; olayları yazmak yerine tarih yazmaya başlamışlardır: Bunlar Ahmet Asım Efendi (1755-1819), Mehmet Ataullah Şanizade (ölümü 1827), Mehmet Esat Efendi'dir (1789-1848). 19. yüzyılın ünlü Ahmet Cevdet Paşa'sını, Naima'nın yanı sıra bu kuşak hazırlayacaktır.

Yüzyılın nesir alanında bir özelliği de sefaretnamelerdir. Bu yüzyıldan başlayarak, gerek barış görüşmelerine katılmak, gerek siyasal ilişkileri güçlendirmek amacıyla Avrupa başkentlerine elçiler gönderilmeye başlanır. Onlar da Avrupa'da gördüklerini bir rapor biçiminde kaleme alırlar; bunlara "sefaretname" deniyor. Gerçi daha önce de görevle İran'a gönderilen kimi kişilerin İran üstüne yazdığı sefaretnameler vardır. Ancak, Avrupa'dan söz eden sefaretnameler 18. yüzyılla başlar; yüzyılın iki önemli sefaretnamesi vardır: Bunlardan biri, Damat İbrahim Paşa'nın Fransa ile aramızda dostluğun güçlendirilmesi ve Kudüs'le ilgili müsaadelerin bildirilmesi amacıyla Paris'e gönderdiği Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nindir; bize Avrupa'yı tanıtan ilk eser budur. Ötekisi ise III. Osman'ın ölümü üzerine III. Mustafa'nın tahta çıktığını bildirmek üzere Viyana'ya gönderilen, arkadan elçi olarak Berlin'e gitmiş olan Ahmet Resmi Efendi'dir; Ahmet Resmi Efendi, sefaretnamesinde Viyana ve Berlin yolculuklarını anlatır.

Bilimler

Lâle Devri'nden ve o dönemde Sadrazam İbrahim Paşa'nın kültür alanındaki girişimlerinden, daha önce söz ettik. Konuya biraz daha ayrıntıyla yeniden dönmekte yarar var; çünkü bu dönem, sosyal ve düşünsel yaşamımız için pek önemlidir. Gerçekten, bu dönemde çok gerekli bazı bilimsel ve uygar etkinliklerin başladığına tanık oluyoruz; İbrahim Paşa'nın emriyle, bilginlerden bir heyet oluşturularak önemli birtakım eserlerin çevirisine başlanması bunlar arasındadır. Çevrilen ilk eser,

Ayni'nin *İkdülcüman fi tarihi ehlizzaman* adlı tarihidir. 15. yüzyılda Ayni'nin Arapça yazdığı bu eser 24 cilttir ve her biri 800 sayfadır; içinde coğrafyaya, astronomiye, yerbilime ve hayvanlar dünyasına ilişkin değerli bilgiler bulunuyor.

Bunu başka önemli eserlerin çevirisi izler.

Dönemin bir başka önemli olayı matbaanın kurulmasıdır. Gerçi ondan önce Yahudiler, Rum ve Ermeniler İstanbul'da matbaalar kurmuşlar ve kendi dillerinde kitaplar yayımlamışlardı. Ancak, Arap harfleriyle, herkesin yararlanacağı bir matbaa kurma onuru Lâle Devri'ndedir ve İbrahim Müteferrika'nındır. İlginç de bir gelişmesi var olayın: Macarken Müslümanlığı kabul etmiş olan İbrahim Efendi, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Sait Efendi ile beraber bir matbaa kurmayı tasarlar; matbaanın yararlarını açıklamak için yazdığı *Vesiletüttıbaa* adlı eserini Damat İbrahim Paşa'ya sunar. Paşa da böylesi yararlı hareketleri koruyup gözettiğinden, İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi'ye matbaa kurmaları için ruhsat verilir (1726).

İlk basılan eser *Vankulu Lügati*'dir. Bu eseri, 16. yüzyılda Vanlı Mehmet Efendi, *Cevheri'nin Kitabü's-Sıhah*'ını çevirerek ortaya koymuştur. İkinci basılan eser, Kâtip Çelebi'nin *Tuhfetül kibar fi Esfarilbihar* adlı denizcilik tarihidir; kitap, haritalarla birlikte basılır. Arkadan, Müteferrika'nın *Tarih-i Seyyah* adıyla çevirdiği *Efgan Tarihi* ile *Tarih-i Hindi Garbî* adlı bir başka eser basılır; Amerika'nın bulunmasından söz eden bu sonuncusu, bizde basılan ilk resimli kitaptır. Bunlardan sonra başka önemli eserleri de basan Müteferrika Basımevi, 1730 ayaklanmasına karşın etkinliğini sürdürecek ve Müteferrika'nın *Füyuzatı Mıknatissiyye*'si, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* ve *Takvimüttevarih*'i ile Naima'nın *Tarih'i* gibi değerli eserler yayımlanacaktır.

18. yüzyılda, bilim alanında da önemli eserler yazılmıştır. Şair Fıtnat Hanım'ın babası olan Şeyhülislam Esat Efendi'nin (ölümü 1752) *Lehçetüllügat* adlı sözlüğü pek önemlidir; onun bir başka önemli eseri de *Etrabül'âsâr* adlı tezkiresidir ki, bizde yetişen bestecilerin yaşamlarını anlatır. Öte yandan, ünlü matematikçilerden Gelenbevi İsmail Efendi'nin (ölümü 1790) bilim ve matematikle ilgili eserleri pek önemlidir. Ayrıca, yüzyılın başlarını görmüş olan Halil Faiz Efendi'nin (ölümü 1721) edebiyat, bilim ve matematikle ilgili eserleri vardır.

18. yüzyılda yetişen birçok ünlü hekim ve tıp üstüne yazılmış hayli önemli eserler var. Gerçi bu devirdeki hekimlerin hastalık ve onları sağaltma hakkındaki görüşleri eskilerden pek farklı değildir; öyle de olsa, çok yeni ve değerli düşünceleri içeren eserlere de rastlıyoruz. Örneğin verem hakkında o devir için pek değerli bilgilere sahip olan Vesim Abbas Efendi, *Düsturu Vesim fi tıbbülcedidi vel kadim* adlı eserinde bilim ve tekniğin ilerlemelerine ve Batı bilginlerinin eserlerinden edineceğimiz yararlar üstüne çok önemli görüşler ileriye sürmüştür.

Son yıllarda, Türkiye'de 18. yüzyılda yaşamış bir düşünürden, Erzurumlu İbrahim Hakkı'dan (1703-1780) ve onun –ansiklopedik nitelikteki– eseri *Marifetname*'den (1756) çok bahsedilir olmuştur. Gerçekten, *Marifetname* astronomiden ahlaka, tasavvuftan müziğe, ilahiyattan fiziğe, tıbba ve bu arada seksolojiye varıncaya değin pek geniş bir alanda bilgiler sunar. İbrahim Hakkı, aslında kendi devrindeki ilerlemelerin bilincinde olan bir insandır; ancak onlarla eski inanışları uzlaştırmanın aranışı içindedir. Örneğin, yıldızlar hakkında –pek de yanılmadan– yeni bilgiler verirken, onların insan üzerindeki etkilerini de arar; böylece, astronomi ile astrolojiyi uzlaştırma çabası içindedir ve bu uzlaştırmayı cinsel ilişkiye varıncaya değin götürür.

> Gerçekten *Marifetname*'ye göre –biraz da eğlenceli olduğu için aktarmış olalım– bir çocuğun geleceği, gebe kalındığı güne ve zamana bağlıdır. Şöyle diyor İbrahim Hakkı: "Ayın ilk gecesi, yani Muharremin 1-2-3'üncü geceleri (hilal gecesi) cima edilirse çocuk güzel olur. Öğleden evvel cima yapılırsa çocuk hikmet ve ilim sahibi ve cömert olur.
>
> Kadının rızası olmadan cima edersen, ondan olan çocuk ahmak olur. Arabi ayının ilk gecesi, 15. gecesi ve son gecesi cima edersen velet deli olur. Eğer pazar gecesi cima edersen velet yol kesen, eşkıya olur. Eğer çarşamba gecesi edersen velet katil olur. Eğer gündüzün öğleden sonra yaparsan veledin gözü şaşı olur.
>
> Kurban Bayramı gecesi cima edersen velet 6 veya 4 parmaklı olur. Eğer ayak üzeri cima edersen velet yatağına işer.
>
> Karı ile cima ederken baldızı aklına getirirsen velet hünsa olur.
>
> Cima esnasında konuşursan velet şaşkın olur. Eğer cima esnasında ferce bakarsan velet âmâ olur. Cima esnasında kadını öpersen veledin kulakları ağır işitir.

Meyve ağacı altında cima edersen velet zalim olur. Taharetsiz yaparsan velet cimri olur. Sırtında gömleğin olmadan yıldızlar altında yaparsan velet münafık olur. Eğer cuma gecesi cima edersen velet hem sofu ve hem de bilgiç olur. Eğer cuma günü namazdan evvel edersen velet mesut olur, ölümü gelince şehit olur. Başkası huzurunda yaparsan velet hırsız olur. Eğer berat gecesi yaparsan kötü huylu olur. İnzal olurken her ikisinin kafasında ne düşünce ve şekil olursa velet ona yakın olur ve kadının gözleri cima esnasında ne renge nazar ederse velet o renge yakın olur."

Aşağı yukarı aynı yıllarda yayınına başlanan Diderot ile d'Alembert'in *Ansiklopedi*'sinin dünyaya ve olaylara bakışı ile, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın –ansiklopedi niteliğindeki– *Marifetname*'si karşılaştırıldığında aralarındaki fark hüzün vericidir. Bilim alanında 18. yüzyıl Avrupa'sı ile Osmanlı toplumu birbirlerinden çok ayrı araçlara ve görüşlere sahiptirler; hatta daha ileri giderek denebilir ki, bu bakımdan 18. yüzyıl Osmanlı toplumu için yitirilmiş bir yüzyıldır.

BÖLÜM III

AVRUPA VE AMERİKA'DAKİ AVRUPALILAR

Avrupa, Afrika'nın komşusu ve Asya'nın bir uzantısı olduğu halde Eski Dünya, Avrupa uygarlığına hemen hemen kapalı kaldı. Avrupalılar, denizlerin ötesinde, Yeni Dünya'da yeni toplumlar oluşturmayı başardılar. St. Petersburg'dan Québec'e ve Nouvelle-Orléans'a, Venedik'ten Lima'ya ve Buenos Aires'e kadar ortak bir uygarlık egemendir.

Atlantik bir bağdır, engel değil.

Önce, deniz yolu, kolaylık bakımından kara yolculuklarından üstündü; ve deniz yoluyla Avrupa, Asya'ya olduğundan çok daha fazla Yeni Dünya'ya yakındı. Sonra, Avrupa ile Amerika arasındaki coğrafi farklılıklar, bölgelerin uçsuz bucaksızlığı ile birörnekliği, insan için ezici öğelerin gücü, Avrupa ile Afrika ve Asya arasında görülenlerin pek üstünde olmasa da Amerika kıtasına kolayca girebilme olanağı, beyaz insanın yaşayabileceği iklim alanlarının genişliğiyle dengeleniyordu. Son olarak, Amerika'da Avrupalılar, hiçbir yerde, Asya'da olduğu gibi büyük insan kalabalığı ve güçlü imparatorluklarla karşılaşmadılar; karşılarına çıkan, oraya buraya serpilmiş, maddi düzeyi düşük, insan sayısı az topluluklar oldu; Meksika ve Peru'da olduğu gibi, daha uygar imparatorlukların bulunduğu yerde bile bu imparatorluklar teknik bakımdan Avrupalıların gerisindeydiler ve bir avuç fatih, başkaldırmaya hazır insanların tepesindeydi.

18. yüzyılda, Yeni Dünya'daki Avrupalı toplumlar pek çabuk gelişirler; nüfus sayısı, çalışma ve zenginlik, düşünsel etkinlik, her şey artar. Bu topluluklar, metropoldekilerden farklı bir örfe ve çıkarlara sahip olduklarının bilincine varırlar. Bir ulusal görüş uyanır. Bu toplumlar, uyruk olarak, koloni olarak görülmelerine, yalnızca anayurdun çıkarları açısından kendilerine bakılmasına gitgide daha az tahammül ederler; merkantilist öğretiye göre, kolonilere sadece metropolle ya da öteki kolonilerle ticaret yapmayı ve yalnızca anayurtta eksikliği duyulan şeyi üretmeyi dayatan düzene bağımlı kalmayı, giderek metropolce yönetilmeyi istemez olurlar. Özerkleşmeye

ve bağımsızlığa eğilim vardır her yanda. Ne var ki, bu eğilim, gelişim derecesine göre belirgindir.

Böyle, bir ayrım yaparak incelemeli onları.

PORTEKİZ AMERİKA'SI

Brezilya, metropole muhalefetin en az canlı olduğu ve bağımsızlık isteğinin en az belirgin olduğu bir Amerika kolonisidir. Brezilya sarsıntısız gelişir ve yüzyılın sonlarında kişiliğini ortaya koymaya hazırdır; ne var ki, bu çözümü zorla dayatma isteğinde değildir, düşünmüyordur da hatta.

Yüzyılın başlarında Brezilya'nın durumu

Bununla beraber, Brezilya sadece metropol için vardır; Portekiz onun sömürülmesini kendisine ayırmıştır: Yabancı tacirlerin oraya girmesini yasaklamıştır, 1703'te Methuen Antlaşması'yla İngiltere'ye, Brezilya'yla serbest ticaret yapma hakkını tanıyan bir istisna tanınmışsa, Birleşik Krallığı şaraplarına açmak, kendine bir koruyucu sağlamak, ayrıca koloni için gerekli mamul maddeleri üretemediği içindir. Rehberi, kendi çıkarıdır. Portekiz'in her yıl Brezilya'ya gönderdiği donanmaya İngiliz malları yükleyen, Lizbon'daki İngiliz ticaret acentesidir; bir depolama ve yeniden dağıtım limanı olan Londra için Brezilya ürünlerini toplayan da yine aynı acentedir.

Yüzyılın başlarında tarım başlıca kaynaktır. Portekiz, kolonilerde yetişen nesneleri bekler Brezilya'dan. Ona bağcılığı, zeytin ve dut dikimini kesinlikle yasaklamıştır; kolonlar; şarabı, zeytinyağı ve ipeği –hem de pahalıca– Portekiz'den satın almak zorundadırlar. Tuz ve boyalar üzerinde tekel vardır ve Portekiz kralı onların ticaretini kendine alıkoymuştur; böylece, tuzun yüksek fiyatı balıkçılığı ağırlaştırır. Şekerkamışı, işlenmeden Portekiz devletinin imalathanelerine ayrılmıştır; kolonlar, tütünün işlenmesinden doğacak kârı Portekiz'e bırakmak zorundadırlar. Bütün ürünlerden bir kilise ondalığı alınır; ancak, kral toplar bunu ve bir bölümünü kendisine ayırır.

Portekiz, bunların dışında, ülkenin yönetimini de belirler.

Portekiz'e ve çıkarlarına mutlak bağımlı bu rejime kolonlar kolayca tahammül ediyorlardı; çünkü gerçekten sadece görünüşteydi. Portekiz'den gelen görevliler, yerlerinde pek az kalı-

yorlardı; asıl yerleşik kurumlar ülkede oturanlardan oluşuyordu. Aslında bu görevliler, görevlerine bir gelir kaynağı olarak bakıp yüklerini tutmaktan başka bir şeyi düşünmedikleri için yerli kurumları hareketlerinde serbest bırakmışlardı. Portekiz yönetiminin despotik kuralları, orada liberal bir uygulanış içindeydi. Öte yandan, insan toplulukları dağınık, mesafeler büyük, gidiş geliş ağırdı: Yerel görevliler gibi, büyük toprak sahipleri de istediklerini yapıyorlardı.

Ülkede hem emek gücü hem de; sermaye eksikliği vardı.

Brezilyalılar, ne siyasal rejimi ne de iktisadi rejimi değiştirmenin gereksinmesini duyuyorlardı. Alçakgönüllü ve uysal kişiler olarak görülüyorlardı. Gururlu diye şöhret yapmış da olsalar, sıradan görevlerle yetiniyorlardı. Bu görevleri, Brezilya'da doğmuş Avrupalılar yerine getirirdi; en zengin olanlar daha yüksek görevlere erişir idiyseler de genellikle bunlar metropolün Portekizlilerine ayrılmıştı. Öte yandan, bu yüksek mevkiler soyluluk da kazanıyorlardı. Yığınla melez horlanmış değildi. Sosyal bölünmeler, derinin görünüşüne dayanmıyordu. Renkli insanlar da Brezilya'da doğmuş Avrupalılar gibi kamu görevlerine girebiliyorlardı. Etkin ve girişimci olan melezler orta sınıf içinde çoktu; bu sınıf içinde vahim hoşnutsuzluklar da yoktu.

Brezilya'nın birliği güçlükle oluşuyordu. Bölgelerden her biri, kendi limanlarının çevresinde ayrı bir yaşam içindeydi ve her birinin Lizbon'la ilişkisi, birbirleriyle olduğundan daha fazlaydı. Öte yandan, her bölgenin kendine özgü parası vardı. Bazı bölgelerde bir tarım kolonizasyonu yayılmaya başlamıştı. Ülkenin içi hemen hemen boştu. İktisadi soyutlanışı, idari soyutlanış bir kat daha artırıyordu: Lizbon, kral naibini umursamadan, doğrudan doğruya genel başkanlarla ilişkide bulunmayı âdet edinmişti.

Böylece halk, yakasını kolaylıkla sıyırabileceği bir egemenliğe tahammül ediyordu; çünkü Portekizli görevliler pek azdı ve yeterli ve düzenli ücret almayan Portekizli askerler yerel milislerden çok daha az sayıdaydılar.

Pombal'in reformları ve sonuçları

Brezilya yavaş yavaş zenginleşti, nüfusu arttı, bütünlüğünü sağladı. Baş nedeni, İngilizlerin İspanyol İmparatorluğu'nda tezgâhladıkları ve büyük bölümü Brezilya'dan geçen kaçakçılık

oldu. Bu ticaret, girişimcilere gerekli sermayeyi sağladı ve Brezilya'da bölgeler arasında ilişkileri çoğalttı.

Öte yandan, 1700'e doğru altın, 1725'ten başlayarak da elmas madenleri keşfedilip işletmeye açıldı. Ülkeyi geliştirmek için sermaye, yeni iktisadi bölgeler, Brezilya'nın bölgeleri arasında alışveriş ve gitgide büyüyen birlik: Madenlerin bulunuşunun yararları bunlar oldu.

Nüfus da arttı ve bileşimi değişti. Madenlere köle sağlayabilmek için Amazon bölgesine değin insan avına çıkıldı. Cizvitler buna karşı çıktılar ve yerlileri esirlikten kurtarmaya çalıştılar. Özellikle pek zayıf yerliler, madenlerde eriyip gittiler. Öyle olunca, Afrika'daki Portekiz topraklarından kitle halinde siyah insanlar getirmek gerekti ve yüzyılın sonuna değin yavaşlamadan sürdü bu. Aynı zamanda, Portekiz hükümeti tarıma pek önem verdiği için bazı adalardan yer ve iş sağlayıp köylüleri Brezilya'ya çekiyordu. 1705'ten 1777'ye değin Pombal'in reformlarını görüyoruz.

Pombal, Portekiz'de olduğu gibi Brezilya'da da büyük şeyler yaptı.

> Bir "aydın despot" olarak, Brezilya'yı kralın yönetimine daha sıkıca bağlamak istedi. Bağış yoluyla atanan son genel başkanların görevine son verdi; hepsi memurdu artık. Ve bütün memurlar, görevlerinde sürekli kalacaklardı; öyle olunca da ülkeyi tanıyabildiler ve karar serbestliği elde ettiler. Kent meclisleri sadece belediye yetkileriyle donandılar.
>
> Merkantilizme yürekten inandığı için antlaşmalara dokunmaksızın Brezilya'yla ticarette, İngilizlerin yerine Portekizlileri geçirmeyi denedi. Biraz da bu yüzden Portekiz sanayisini geliştiriyordu. Brezilyalılara, Portekiz'de kurulacak aynı sanayi kolunu kurmayı yasakladı; onlara siyah köleler, yerliler ve aşağı halk tabakası için kaba yün ve pamuk dokumaları bıraktı: Devletin desteklediği büyük kapitalist Portekiz şirketleri yoluyla Brezilya'yı kalkındırmaya girişti. Bazı kumpanyalar pek güzel sonuçlar elde ettiler.
>
> Madenlerden, Portekiz kralı için daha fazla kazanç elde etmenin yollarını aradı. Yerlilerin köle olarak tutulmasının kötülüklerine inandığından, 1755'te azat etti onları; bazı nedenlerle buna karşı çıkan Cizvitleri Brezilya'dan kovdu. 1777 ve 1778 tarihli antlaşmalarla da İspanya'yla olan sınır güçlüklerini sonuçlandırdı.

Özetle sermaye, işgücü, üretim, bölgeler arasında ilişkiler: Pombal her şeyi geliştirdi.

Ne var ki, dizginleri sıkma pahasına oldu bu.

1777'den sonra Pombal bakanlıktan çekilmiş olduğundan, ticaret kumpanyaları ortadan kaldırıldı; ancak, aldığı öteki önlemler sürdürüldü. Güzel sonuçları oldu hepsinin de. Kuzey, gelişmesini sürdürdü; eski şekerkamışı ve tütün ekiminden başka, son olarak gelenler, yani indigo ve pirinç, kahve, pamuk ve kakao üretimi gelişti; bakır dışsatımı arttı. Tarım gerçekten büyük zenginlik getirdi; gönenç, Brezilya nüfusunu da 1776 ve 1806 yılları arasında iki katına çıkardı.

Ne var ki, nüfusu daha artmış, daha zengin ve daha birleşmiş ülke, metropolün dayattığı sıkı rejimin sakıncalarını daha fazla duymaya başlamıştı; Pombal daha da sıkı hale getirmişti rejimi. Ülke ticaret özgürlüğünü, plantasyon ve imalathane özgürlüğünü dilemeye başlıyordu; ayrıca, Brezilya'yı Brezilyalılar yönetmeli ve Brezilyalılar için yönetmeliydiler. Fransa'dan gelen "felsefi" düşünceler, Brezilya'da doğmuş zengin ve bilgili Avrupalılar arasında yayılıyor; ve Birleşik Devletler örneği bağımsızlık düşüncesini uyandırıyordu. Hoşnutsuzluk ve kaygı belirtileri vardı. Aslında Brezilya ulusu, anayasasını yapma yolundaydı ve Portekiz'den ayrılmak, hemen hemen bir zaman ve fırsat sorunuydu. Ancak, bütün olarak, Portekiz idaresinin görece liberalizmi sayesinde, Brezilya'da keskin bir bunalım yoktu.

İSPANYOL AMERİKA'SI

İspanyol Amerika'sının gelişimi de Brezilya'nınkine benzer; ne var ki, ulusal duygu orada daha fazla gelişti ve bağımsızlık bunalımı da 1789'da başladı. Niçin? Çünkü Portekiz'den daha güçlü olan İspanyol devleti, "koloni antlaşması"nı daha sertlikle uyguladı; ayrıca, İspanyol İmparatorluğu'nun beyazları, renkli insanların karşısında tekelci bir anlayışla, bir kast davranışıyla göründüler; bu bakımdan, Portekiz'in tutumu aynı derecede olmamıştır.

Utrecht Antlaşması'nın ertesinde durum

1714'te İspanya kralı kendini metropol İspanyollarının ötesinde, insanlarla dolu bir imparatorluğun mutlak sahibi olarak görür ve bu imparatorluk, hükümdarın ve İspanya'nın çıkarına kanırta kanırta sömürülmelidir ona göre.

Batı İmparatorluğu İspanya'dan, kral adına Hint Konseyi'nce yönetilir. Bu konseyin kararlarını iki genel vali yerine getirir: Biri Yeni İspanya valisidir ve Mexico'da oturur; öteki Peru valisidir, Lima'da yerleşmiştir. Kralın seçtiği bu genel valiler bütün yetkilere sahiptirler. Onların emirleri altında Guatemala'da ve Santo Domingo'da genel yöneticiler bulunur; Küba, Porto Riko ve Florida yöneticileri de onlara bağlıdır. Yerliler dışındaki toplulukların yerel yönetimi belediyelere (*cabildos*) bırakılmıştır. Adaleti ilk aşamada sorgu yargıçları yerine getirir; ikinci ve üçüncü aşamada dinleyiciler de katılır. Yerli halklar örflerini sürdürebilirler; ancak, Katolik Kilisesi'nin ilkelerine aykırı olmamalıdır bu; kendilerine göz kulak olup yargılayan ayrı görevliler (*corrogidors*) vardır; ücretini verip zorla çalıştırabilirler de onları. Bütün bu görevlileri, ya doğrudan İspanya kralı, ya genel vali ya da yöneticiler seçerler. Ne var ki, hükümdarın mutlak otoritesi ta belediyelere değin kendini hissettirir.

İmparatorluğu tek başına metropol sömürür: İmparatorluk, İspanya'nın ürettiği bir şeyi üretemez; imal ettiğini imal edemez; imparatorluğun ürettiğini yalnızca İspanya satın alabilir, tüketeceğini de o satar. 1718'de Cadiz'e taşınmış olan Sevilla Ticaret Odası, batıya gidecek gemilerin büyüklüğünü, sayısını bizzat kendisi belirler. Gemiler, konvoy halinde Cadiz'den yola çıkar; yükünü belli yerlerde boşaltır, o mallar orada satılır ve imparatorluğun çeşitli yerlerinden getirilmiş ürünleri yükleyip İspanya'ya dönerler. İspanya İmparatorluğu ile çıkış yeri arasında doğrudan tek ticaret köle ticaretidir; o da 1713'ten beri İngilizlerin tekelindedir.

Bu yasak ve tekel rejimi, imparatorluğu pahalı almaya, ucuz satmaya zorlar; öyle olduğu için de tarım ve sanayisinin gelişmesini engeller. O da Brezilya'nın çektiği acıları çekmektedir. İşletme biçimi sermaye ve işgücünü azaltır. İspanya ve kaçakçılar, değerli madenleri çektikleri için ödemelerde para sıkıntısı vardır. Taşımada yığınla insan kullanılmaktadır. Kendi meşrebine göre Katolik olan bu ülkede ölçüsüz derecede rahip ve rahibe dolaşır; bunlar da işgücü azlığını etkiler.

İspanya devleti, Amerika'daki uyruklarında belli geleneksel düşünceleri sürdürmenin arkasındadır. Dinci çevrelerin yönettikleri kolejler ve ilkokullar çoğunluktadır. Kitaplar nadir ve pahalıdır; yalnız Meksika ve Peru'da matbaa vardır. Hükümet, basına göz kulak olur; tehlikeli saydığı kitapların impara-

torluğa girmesini engeller ve akılcı eğilimdeki eserleri yasaklar. Başyardımcısı engizisyondur; onun yaptığı bir liste vardır ki, yasaklanmış yazar sayısı 5.420'yi bulur. Amerikalılar, vesayet altındadırlar.

Ayrıca, imparatorlukta büyük bir hoşnutsuzluk da vardır: Amerika'da İspanyollardan doğanlar, kendilerini İspanya'ya feda edilmiş görürler; çünkü hemen bütün yüksek kamu görevleri İspanya'da doğmuş İspanyollara ayrılmıştır ve yerel görevlere bile giremezler. Ama bu insanlar, metropol için ayıp gördükleri kast anlayışını sürdürür. Melezleri horlarlar; onlar da kanlarında beyaz kanı bulunduğu için yerlilerden tiksinirler. Yerliler ise bir yabancı fatihin sömürdüğü yenik bir insan olmanın acısıyla doludurlar. Kralın İspanyollara verdiği toprakların üzerinde yaşayanların, uygun bir ücret karşılığında da olsa, madenlerde ve tarlalarda zorla çalışma yükümlülükleri vardır; yollarda ve kamu yapılarında da çalıştırılırlar. Yerliler için çıkarılmış kanunlar pek güzeldir; ancak, o denli geniş bir ülkede, uzaktaki bir hükümetin olan bitene göz kulak olması olanaksızdır. Çoğu kez aşırı bir çalışmaya, az ücrete, kötü beslenmeye mahkûm edilmiş yerliler efendilerinden nefret ederler. Yerlilerin de altında köle siyahlar vardır ve çoğu hâlâ tazeliğini sürdüren bir özgürlüğün anısını yaşarlar. Hepsinin de altında *zambos*'lar bulunur: Bir siyah meleziyle yerlilerden doğmuşlardır; herkes horlar onları, en ağır ve ücreti de en az işler onlara ayrılmıştır çoğu kez.

Bu kast rejimi kinleri bileyliyordu. 17. yüzyılın başlarından başlayarak, Portekiz İmparatorluğu'ndan farklı olarak, İspanyol İmparatorluğu'nda yaygın bir başkaldırı ve bağımsızlık isteği vardı.

1713'ten 1759'a değin İspanyol İmparatorluğu

Güney Amerika'dan Kuzey Amerika'ya değin uzanan İspanyol İmparatorluğu, III. Carlos'a kadar kuzeye doğru özellikle din görevlilerince yayıldı. Ticaret sayesinde zenginlik ve nüfus da arttı. Ne var ki, ayrıca kaçakçılık da imparatorluğa büyük ölçüde çeşitli malları sokuyor ve oradan da başka malları çıkarıp götürüyordu. Önce İngilizler uyguladılar bunu; ancak, onların rakipleri de vardı: Fransızlar ve Hollandalılar; depo olarak da Antiller'i kullanıyorlardı.

Kaçakçılık, Fransızların egemen olduğu Cadiz yoluyla ticaretin yararlarını azalttığı için İspanya'yı yoksullaştırıyor ve öteki Avrupalı güçleri de birbirinin karşısına çıkarıyordu. İngiliz hükümetinin kaçakçılara destek sağlaması, 1739-1748, 1762-1763 yıllarındaki İngiliz-İspanyol savaşlarının temel nedeni olmuştur. Ancak, kaçak ticaret yabancı tacirlere büyük kazançlar sağlarken, İspanyol İmparatorluğu'nda oturanlara da normal ticaretten çok daha fazla kârlar sağlıyor, onları daha fazla üretime götürüyor, ellerine mali ve insansal araçlar veriyordu.

Böylece, büyük bir iktisadi gelişme oldu. Taşıt sayesinde madenler merkezileşti ve 17. yüzyılda azalmış olan üretimleri de arttı. Bu madenler, Avrupa'ya gelişmesi için gerekli nakdi sağladı ve Avrupa'da derin iktisadi, sosyal ve siyasal değişikliklere yol açan fiyat yükselişine katkıda bulundu. Bu merkezileşme, ayrıca Amerika'da, And Yaylaları'nın "ılımlı" ve "soğuk" topraklarında yiyecek ekimine de hız verdi; mısır, arpa, buğday, zeytincilik ve bağcılık gelişti; plantasyonlar da eskiden olduğundan daha fazla bu konuya eğildiler. Kolonlar ve Amerika'da doğmuş İspanyollar tarıma toprak kazanmak ve Peru'da, Kolombiya'da, Venezuela'da, Guyana'da, Meksika'da, Antiller'de, "sıcak topraklar"da şekerkamışı, tütün, vanilya, kakao ve kahve ekimi yapmak için siyah köleleri kullandılar; boya ve kınakına gibi çeşitli madenlerin elde edilmesi için ormanların işletilmesinde, melezler ve yerliler çalıştırıldılar. Hayvan yetiştiriciliği dev boyutlara vardı; et ve derisinden çok, taşımadaki hayvan gereksinmesi işe hız verdi.

Düşün yaşamı da gelişti. 1722'de yetkili makamlar, Meksika'da bir sürekli gazeteye, *Mercure Volant*'a izin verdiler; gazete, Avrupa'dan haberlerin yanı sıra fizik ve doğa bilimleri üstüne makaleler yayımlıyordu. Ancak, özellikle Fransa'dan gelen kaçak yayınlar, Amerika'da doğmuş İspanyolları yeni düşüncelere çekti.

Nüfusun ve işlerin çoğalması, kaçakçılığı önleme ve üretime göz kulak olma kaygısı, İngiliz tehdidi yeni yönetim birimlerinin doğmasına ve görevlilerin artmasına yol açtı. Ne var ki, bu denetim sıklaşması, ülkenin gelişmesine, özgürlük ve özerklik gereksinmesine zıt bir önlemdi; halkta daha önce zaten var olan hoşnutsuzluğa bunlar da eklenince, başkaldırılar patlak verdi.

Bunlar arasında gördüklerimiz şunlar: Amerika'da doğmuş İspanyolların Paraguay'da, 1721 yılındaki komün hareketi; Amerika'da doğmuş İspanyollarla asıl İspanyolların Peru'da (1741) ve Mek-

sika'daki (1742) başkaldırıları; Venezuela'da toprak sahiplerine karşı melezlerle yerlilerin 1749 yılındaki ayaklanmaları.

İspanyol hükümeti 1750'de Portekiz'le bir antlaşma imzaladığında, Paraguay'daki Cizvitler de başkaldırdı: Antlaşma, Paraguay'da dinci çevrelerin ellerindeki toprakları Portekiz'e bırakıyor ve Cizvitleri de o toprakları boşaltmaya zorluyordu. Böylece, bu antlaşmanın tertipçisi olan İngilizlere, Brezilya'ya serbestçe girdikleri yetmiyormuş gibi, Bolivya ve Peru yaylalarına giden yollar da açılıyordu; bu ise, yeni bir kaçakçılık olanağıydı ve kendi başlarına terk edilmiş yerlilerin selametini tehdit ediyordu. Cizvitler baş eğmeyi reddettiler. İspanyollarla Portekizlilere karşı koymak için istihkâmlarını kurdular. Onlara boyun eğdirmek için savaş gerekti. Bu süre içinde Şili'de, Arokanlara karşı savaş sürüyordu; Arokanlar, başkaldırmış yerlilerdi ve bir devlet kurmuşlardı.

III. Carlos dönemi

III. Carlos zamanında (1759-1788) kesin ilerlemeler oldu. Bu kral, İspanyol kolonileştirmesinin temel ilkelerini saklı tuttu; ancak, İspanya ile imparatorluğa, her ikisi için de ortak bir çıkar ve anlayış yaratma gerekliliğini anladı ve işe koyuldu.

III. Carlos, İspanyol İmparatorluğu'nu genişletmeyi ve İngilizlere karşı iktisadi durumunu da savunmayı başardı.

2 Ocak 1762'de Fransa'nın yanında İngilizlere karşı savaşa girdi. Sonuç yenilgi oldu: 1 Ağustos'ta İngilizler Havana'yı aldılar; Veracruz'a saldırdılar ve İspanyollar da karşı koyamadılar; 22 Eylül'de bir İngiliz donanması, Pasifik'te İspanyolların büyük sığınağı Manila'yı aldı. 1763'te barış, ya Porto Riko'yu ya da Florida'yı bırakmaya zorluyordu İspanya'yı; Fransızlar Mississippi'nin sol yakasını İngilizlere bıraktıkları için III. Carlos, iyiden iyiye tehdit edilen Florida'yı terk etmeyi yeğledi. Bir denizcilik okulu olan Terre-Neuve'deki dalyanlardan da vazgeçti. Honduras'ta boya ağaçlarını kesme hakkını da verdi İngilizlere; bu ise onlara girişimlerini Pasifik'e doğru sürdürme olanağı sağlıyordu. Bunlara karşılık Havana ile Küba'yı yeniden elde ediyordu; ve İngilizler, İspanyol İmparatorluğu'nda bir ticaret tekeli kurma iddialarından da vazgeçiyorlardı. Kaçakçılıkları sona erdi mi? XV. Louis, Florida kaybını gidermek amacıyla III. Carlos'a, Mississippi'nin sağ yakasını bıraktı. Amerikan bağımsızlığı gündeme girdiğinde III. Carlos, 1779'dan 1783'e değin,

Fransızların bağlaşığı olarak İngilizlere karşı savaşa katıldı ve Versailles Antlaşması Florida'yı geri verdi ona.

Bunu Portekizlilere ve başkalarına karşı başarılar izledi.

Böylece, İspanyol İmparatorluğu'nun sınırları her yönde genişlemişti ve komşularının toprakça ve iktisadi bakımdan el uzatmalarına karşı gitgide daha iyi korunur hale gelmişti.

III. Carlos, bir "aydın despot" olarak, İspanyol İmparatorluğu'nun idaresini de güçlendirdi ve düşün yaşamını destekledi. Ne var ki, iktisadi ilkeler değişmedi; tekelci rejim bütün sertliğiyle sürdü. Mamul madde sağlayan İspanya'ydı ve ticaret de İspanya'ya dönük kaldı. Amaç, İspanyolların ticaret ve sanayisini geliştirmekti; aynı zamanda, Amerika'da doğmuş İspanyolların Amerikan örneğine öykünmelerini engellemekti. III. Carlos, 1778'de İspanya ile imparatorluk arasında, belli limanlar arasında da olsa, ticaret serbestliğini ilan etti; Meksika bunun dışında tutuldu ise de serbestlik sonra ona da tanındı bu. Ne var ki, bu özgürlük, İspanya ile imparatorluk arasındaki ilişkileri çoğaltmaya yönelikti; öyle olduğu için de tekelci rejimin temelinde bir değişiklik yapmadı. Bununla beraber, yine de büyük bir gelişmeye yol açtı. İspanya daha fazla mal sağlıyor, daha fazla da alıyordu; Amerika'da doğmuş İspanyollar zenginleşiyor, kentler kalabalıklaşıyor ve güzelleşiyordu.

III. Carlos'un despotik yönetimi, imparatorluk için bir iyilik olmuştur.

Öyle de olsa hoşnutsuzluk da büyüyordu. Artan gönenç, bireysel bağımsızlık ve kişisel değer duygusunu uyandırıyor, bir kazanç kaynağı da olan özgürlük gereksinmesini daha çok hissettiriyordu. Alınan önlemlere karşın Fransız filozoflarının düşünceleri ülkeye sızıyordu. Kitap kaçakçılığı eskisinden çok daha fazlaydı. Fransız öğretmenler, Rousseau'nun ve *Ansiklopedi*'nin öğretilerini de getiriyorlardı beraberlerinde.

Birleşik Devletler örneği umutları uyarıp duruyordu.

Bu düşünceler, toplumun yüksek sınıflarına bile sızmıştı. Ne var ki, ülkenin zenginleşmesinden ve düşünsel gelişmesinden yararlananlar hemen hemen sadece Amerika'da doğmuş İspanyollardı. Üniversiteler onlara ayrılmıştı ve renkli insanlar, kendilerini beyazlardan ayıran mesafenin büyüdüğünü görüyorlardı. Bütün önlemlere karşın yerliler hâlâ sömürülüyordu. Aşağı sınıflar, İspanyollara olduğu gibi, Amerika'da doğmuş İspanyollara karşı da başkaldırıya hazırlandılar.

İspanyol Amerika'sının nüfusu da metropolden kat kat fazlaydı artık.

Yüzyılın son çeyreğinde başkaldırı hareketi yeniden başladı.

1778'de bir İspanyol albay ve yöneticinin oğlu, Şili'nin ve Peru'nun gelecekteki kurtarıcısı San-Martin ve 1783'te de Amerika'da doğmuş İspanyollardan gelen zengin bir ailenin çocuğu Bolivar böylesi bir ortamda doğuyordu.

1789'da "Ben İspanyolum" denmez artık; "Ben Amerikalıyım" denir. Bağımsızlık hareketi daha şimdiden başlamıştır. IV. Carlos'un tepkisi ve Fransızların İspanya'yı fethi bu inanışı genişletip duracaktır.

"ADALAR"

Fransız ve İngiliz Antillerinin, bir başka adıyla "Adalar"ın, ortak yığınla özelliği vardır. Metropolleri için birer tip kolonidir bunlar; yani anayurtta kesinlikle olmayan ürünleri sağlarlar ve anayurdun yetiştirdiği ürünlerden hemen hiçbirini de yetiştirmezler. Tütün, indigo, özellikle şekerkamışı ve kahve plantasyonları gitgide çoğalır durur; bütün bunlar Afrikalı kölelerin aktığı geniş alanlardır. Bu ürünler, İngiliz "üç köşeli" ticareti denen, en zengin ticaretin konusudurlar: İngiliz gemileri, Liverpool'dan Gambia ve Gine'ye, siyah tutsaklarla değiş tokuş için incik boncukla dokuma getirir, sonra Antiller'de şeker, rom, tütün ve pamuk karşılığında köleleri bırakır ve bu aldıklarını Avrupa'ya getirir; buna benzeyen Fransız ticareti de Saint-Malo, Nantes, La Rochelle, Bordeaux limanlarını zenginleştirir ve Fransa'yı İngiltere'nin ticari rakibi yapar. Burası aynı zamanda bir ırkçılık bölgesidir. Ekme-biçme, köleler aracılığıyla mümkündür ancak. "Zenciler ve zenciler için yiyecekler, işte kolonilerin ekonomisi!" Beyazlardan oluşan kapitalist plantörlerin debdebeli aristokrasisi bir üst kast olarak yaşar; siyahlara bir beyazla evlenme olanağı tanımaz; kamu görevlerinden, milis örgütlenişinden uzak tutar onları; beyazlar gibi giyinmelerini yasaklamıştır; okumalarını reddeder ve onları kilisenin eşitçi Hıristiyan dininin dışında tutar.

İngilizlerin elindeki adalar büyük bir bunalım içindedirler ve Britanya İmparatorluğu'nu olduğu gibi, Avrupa barışını da sarsar bu.

1713 yılından beri şeker tüketimi alabildiğine artmıştı Avrupa'da. Öyle olduğu için de şekerkamışı Antiller'de başta gelen ekin olmuştu. Ne var ki, İngilizlerin elindeki adalarda toprağın hızla halden düşüşü, böylece çok sayıda siyahi köle ile çok gübre kullanma zorunluluğu, maliyet fiyatını alabildiğine yükseltti. Tersine, Fransız Antillerinde, toprak ekime daha sonra açıldığı ve daha az yorgun olduğu, kölelerden de daha iyi yararlanıldığı için düşük fiyata ürün sağlanıyordu. Fransızlar, şekerlerini yüzde 40 ucuzuna satabildiler. 1728'den beri Avrupa kıtasında her yerde Fransız şekeri İngiliz şekerini tahtından indirdi. Daha kötüsü, Yeni İngiltere'deki İngiliz kolonlar, şekerli sıvı ile romu gidip Fransız Antillerinden alırlar ve karşılığında tahıl, et, yapım araçları, gemi verirler. İngiliz Antilleri hepsinden yoksundur ve oradaki kolonlar, Kuzey Amerikalılardan aldıklarını nakit olarak ödemeleri gerektiği için, İspanyol İmparatorluğu'nda kaçakçılığı yoğunlaştırmak zorunda kalırlar; bu da 1739 savaşına yol açar. Fransız Antilleri bolluk içindedir, fiyatlar düşüktür ve Fransızlar, şeker fiyatını daha da düşürürler. O kadar ki, İngiliz Antillerindeki İngiliz tacirler hile yapıp Fransız şekeri alır ve onu yollarlar Londra'ya; İngiltere bile, ilke olarak İngiliz şekeri kullandığı halde, Fransız şekerinin istilasına uğrar. İngiliz plantörler tepkide bulunurlar: Sözleri geçer kişilerdir; pek zengin oldukları için Avam Meclisi'ne üye seçtirtir ve kimi üyeleri de satın alırlar. Örnek kolonlar vazgeçilmez alıcı ve satıcı olarak gördükleri için, onları ilgilendiren her şey kamuoyunu etkiliyordu. Böylece Yeni İngiltere ile Fransız Antilleri arasındaki ticaretin yasaklanmasını isterler. Ne var ki, bütün İngiliz ticaret sistemi sarsılacaktır bundan; çünkü Yeni İngiltere'deki kolonların metropolden aldıkları şeyleri ödeyebilmeleri için Antiller'le ticarete gereksinmeleri vardı. Plantörler, en azından, 1733 tarihli kanunu çıkarttırırlar: Bu kanun, yabancı Antiller'den Amerika kıtasına getirtilen şeker üzerine ağır vergiler koyar ve 1739 tarihli bir kanun da merkantilist öğretinin tersine, Avrupa'ya doğrudan doğruya şeker yollama olanağını sağlar onlara. Ancak, Yeni İngiltere'deki Amerikalıların, hepsi bir arada Kuzey Amerika kadar kalabalık olan bütün Antiller'e, pazar olarak gereksinmeleri vardır. Böylece, onlara ya tam bir ticaret özgürlüğü ya da Fransız Antillerini ele geçirmek gerekiyordu!

Böylece, bu koloniler sert mücadelelerin konusu olurlar: Her iki ulustan kolonilerin, korsanların sürekli uyuşmazlığının yanı sıra devletlerin de uyuşmazlığıdır bu; "Adalar" ve onların ticareti, Avusturya Veraset Savaşları, Yedi Yıl Savaşları ile

Amerikan Bağımsızlık Savaşı boyunca büyük Fransız-İngiliz mücadelelerinin nedenleri arasındadır. Fransızlar 1763'te, Paris Antlaşması'nda, Tobago ile bazı adalar üzerindeki haklarından vazgeçip Antiller'deki en iyi adalarını, onların yanı sıra Senegal'de siyahi ticareti için önemli Gorée adacığını kurtarmış olmayı büyük bir başarı sayarlar. İngilizler bundan dolayı derin acılar duyarlar. Fransızlar da, İngilizler de Kanada ile Hint'e daha az önem verirler. Kolonilerin rolü hakkındaki işte bu genel kanı nedeniyledir ki, 1783 Versailles Antlaşması'nda, İngilizleri yenmiş olan XVI. Louis, Tobago'yu, Santa Lucia'yı ve Senegal'deki kuruluşlarını istemekle yetinir.

"Adalar", ilke olarak, koloni antlaşması rejimine tâbiydiler. Ne var ki, plantörlerin zenginliği ve plantasyonların ticari önemi, devletleri hayli ödüne zorluyordu. Öte yandan, İngilizlerin elindeki adalarda temsili kurumlar vardı. Fransızlarınkine gelince; kurullar hükümetlerin de kolladığı mülkiyet sahiplerinin çıkarlarını destekliyorlardı. Bununla beraber, kolonlar, etkinlikleri üzerinde kalmış engellerden hoşnutsuzdular; özellikle Fransızlar arasında, 1789'da güçlü bir özerklikçi akım vardı, öyle ki kimi Fransızlarda ayrılıkçılığa kadar uzanıyordu bu.

1763 YILINA DEĞİN FRANSIZ VE İNGİLİZ KUZEY AMERİKA'SI

Kuzey Amerika'daki Fransız ve İngiliz yerleşmesi, 1763'te İngilizlerin zaferiyle sonuçlanacak bir mücadeleye sahne olur; bu mücadelede yenilenler Fransızlar ama en başta da yerlilerdir.

Nasıl?

Ülke ve yerliler

Kuzey Amerika'da Fransız ve İngiliz kolonlar, Avrupa'nın dörtte birine eşit genişlikte bir "ormanlar denizi"nin içindeydiler. Beyazlar, ormandan tarıma az buçuk toprak kazanmışlardı. Kıyıya yakın yerlerde, çoğu kez adacıklar halinde varlığını sürdürüyordu orman; ancak, daha uzaklarda düzlükler daralıyordu. Mississippi yakınlarında yerlilerin yol açtıkları yangınlar, yüksek otlarla örtülü geniş çöller oluşturmuştu; onların da ötesinde bozkırlar başlıyordu. Ancak, birkaç keşifçi ve kürk tacirinin dışında ormanda kolonileştirme henüz başlamıştı.

Bu alabildiğine geniş ortamda sarı derili, elmacıkkemikleri çıkık, siyah ve düz saçlı Moğol kökenli yerliler yaşıyordu. Sayıları fazla değildi; bir olasılıkla 400.000'den azdılar; genellikle mısır ekimi, yaban yemişi toplama, alageyik ve karaca avcılığı karışımına dayanan yarı göçebe, yarı yerleşik bir yaşam biçiminden doğuyordu bu azlık ve bu yaşamı sürdürmek için de ilkbahar ve sonbaharda odundan yapma köylerini terk eder, gidip çadırlarda yaşarlardı. Örgütlenişleri anarşik bir nitelik gösteriyordu: Ortak bir atadan gelenlerin oluşturduğu klanlar, kabileler halinde toplaşıyorlardı; her kabilenin, kolonları ve savaş şeflerini temsil eden bir kurulu vardı. Erie ve Ontario göllerinin doğusundaki Iroquois'larda, Alabama'nın Krik'lerinde kabileler, kabile şefleri kurulu ile konfederasyon birliklerine gitmişlerdi. Ne var ki, bu birliklerin kabileler üzerinde hiçbir zorlayıcı aracı yoktu; kabilelerin klanlar üzerinde, klanların da bireyler üzerinde hiçbir etkileri yoktu. Her yerli, arkadaşlarıyla bir yağma seferine çıkabilirdi ve kaynaklar yetersiz olduğu için sık sık yaptıkları da buydu. Antlaşmalar sık sık bozulurdu; yerlilerle Avrupalılar arasında sürekli bir savaş vardı.

Avrupalıların karşısında, yerliler hep yenik durumdaydılar ve sürülüyorlardı. Ateşli silahları kullanmayı iyi öğrenmişlerdi; ne var ki, beyazların tarım tekniğini özümseyememişlerdi. Beyazlar, savunulması kolay küçük bir alandan, bütün bir yıl kendilerine yetecek besini çıkartıp elde etmesini biliyorlardı. Oysa yerlilere uçsuz bucaksız bir alan gerekiyordu; öldürdükleri hayvanları çoğaltmak için böylesi bir genişlik olmalıydı. Avrupalıların attıkları her adım av hayvanlarının yok olmasını ya da kaçışını getiriyordu beraberinde ve yerliler, açlıktan ölmemek için çekilmek zorundaydılar. Öte yandan, aralarında daha birleşmiş olan Avrupalılar, onların bölünmüşlüklerinden yararlanıyor, birbirlerinin karşısına çıkarıyorlardı onları. Son olarak, yerlilerin bir kötü talihi oldu: Anglosaksonlar Amerika'da öteki Avrupalı hasımlarını yenmişlerdi. Fransızlar, yerlilere karşı yumuşak davranıyor, onları anlamaya, yetiştirmeye ve özümsemeye çalışıyordu. İspanyollar, onları korumak için kanunlar çıkarıyorlardı. Anglosaksonlar ise her yerde olduğu gibi burada da kuramda olmasa bile içgüdüleri bakımından ırkçıydılar. Yerlilerden tiksiniyor ve onları yok etmeye yöneliyorlardı. Protestan olarak Kutsal Kitap'tan hareket edip kendilerini haklı çıkarmaya çabalıyorlardı: Tanrı, bu ülkeyi onlara bağışlamıştı;

İbranilerin vaktiyle Kenanilere yaptıklarını onlar da yerlilere yapmalıydılar.

Fransız ve İngiliz kolonileri

Kuzey Amerika'daki Fransız kolonileri, büyük bölümünü Kanada'nın oluşturduğu Yeni Fransa'yı içeriyordu önce; Yeni Fransa, Utrecht Antlaşması'yla, Acadie'nin, Terre-Neuve'ün ve Hudson Körfezi'nin büyük bir bölümünden yoksun kalmıştı. Fransa, kürkçülük dışında, metropoldekine pek benzeyen şeyler üreten bu topraklarla gitgide ilgileniyordu. Québec'e yılda otuz kadar gemi uğrardı. Görevliler ve askerler, uzun zaman kalırlardı oralarda; çoğu evlenir ve mülk edinirdi. Bir barış havası egemendi bu bölgeye. Yeni Fransa uygulamada özerkti.

Bir de Louisiana vardı ve Mississippi Vadisi'nde İllinois bölgesi de 1717'den beri yeniden oraya bağlanmıştı.

Amerika'daki Fransız toprakları büyük bir imparatorluk oluşturuyordu; ne var ki nüfusu azdı bu imparatorluğun.

Bazı noktalarda Fransız kolonilerine benzeyen İngiliz kolonileri ise büyük nüfusu, pek yüksek bir üretim ve ticarete sahip oluşlarıyla onlardan farklı durumdaydılar; Fransızların Katolik olmalarına karşılık İngiliz kolonileri Protestandılar. Dış göçle alabildiğine beslenen İngiliz kolonileri daha 1700'de 250.000 kişiyken, 1763'te 1.640.000 kişi olur. Güneyde pek çok sayıdaki siyahi köleler, plantasyon çalışmalarında kullanılırlardı; kuzeyde ise seyrektiler ve ev işlerinde çalışırlardı.

Bu İngiliz kolonileri pek bölünmüşlerdi. Birbirinden bağımsızdılar ve aralarında, kayıtsızlık ya da düşmanlık vardı. Savaş zamanı yardıma gelmeyi çoğu kez reddederlerdi ve birbirlerinin mallarını gümrüğe tâbi tutarlardı. Aralarında büyük mesafeler bulunuyordu ve gidiş geliş olanakları da pek kötüydü.

Doğal koşullar, yaşam biçimi, bazı çıkarlar da ayırıyordu onları birbirlerinden.

> Güney (Maryland, Virginia, Kuzey ve Güney Carolina, sonra Georgia) bir büyük toprak mülkiyeti ülkesiydi; tarım da ticari nitelikteydi. Plantörler topraklarında senyör gibi davranırlardı: Milislere komuta eder, sulh hâkimi gibi yönetir, milletvekili gibi oy verirlerdi. İngiliz üniversitelerinde yetişmiş bilgili kimselerdi ve göze çarpan

kitaplıkları vardı. Kuzey ya da Yeni İngiltere (New Hampshire, Massachusetts ve Maine, Rhode Island, Connecticut) ise bir küçük mülkiyet ülkesiydi. Toprağın yoksulluğu, sanayi ve ticarete yol açmıştı. Ateşli ve sıkı bir püritanizm egemendi; kimse, pazara çalışamaz korkusuyla cumartesi bira içmez, denirdi. Kutsal Kitap için zorunlu eğitim vardı; ama çoğu sadece imzasını atmasını biliyordu. Bununla beraber, Harvard'da ve Yale'de kolejler açılmıştı; siyasal tartışmalar büyük gürültüler koparırlardı; rahipler köktenci düşüncedeydiler; Locke'un, Montesquieu'nün, Blackstone'un ateşli çömezleri vardı. Boston, 20.000 nüfusuyla, bir fikir merkezi olarak sivrilmişti. Merkez (New York, New Jersey, Pensilvanya, Delaware) her boyuttan mülkiyeti barındırıyordu; bir halklar ve inançlar karışımıydı ve dinsel hoşgörü egemendi; en büyük kentler, içinde domuzların koştuğu New York ile Philadelphia oradaydı. Büyük boyutlarda dışsatımı olan bu bölgeye tacirler egemendi.

Bununla beraber, bu kolonilerin birbirine benzer çıkarları vardı; o yüzden de İngiliz hükümetine karşı birleşiyorlardı. Siyasal bakımdan aralarında bazı farklar da olsa, birbirlerine benziyorlardı. Hepsinde bir burjuva temsili rejimi vardı; kanunları oylamakla yükümlü bir milletvekilleri meclisi seçiyorlardı; her yerde, oy hakkı, hali vakti yerinde mülkiyet sahiplerine tanınmıştı; çoğu kez, dinsel koşullar da konmuştu. Hepsinde, kanunları ikinci kez gözden geçirip oylamakla yükümlü bir konsey ve onları uygulayacak bir yönetici vardı.

Connecticut ile Rhode Island'da siyasal sorun, oy hakkına sahip olmayanların hoşnutsuzluğuna gelip indirgenmişti; bu koloniler özerktiler; milletvekilleri kanunları özgürce oyluyor ve konsey ile yöneticilerini seçiyorlardı. Maryland ile Pensilvanya'da sorun, mülk sahiplerinin seçtikleri konsey ile yöneticiye karşı mücadele olup çıkmıştı; çünkü kurumlar vetoya tâbi değildiler. Ancak, sekiz kraliyet kolonisinde kolonlar, konseyle, yönetici ve kralla mücadele içindeydiler. Yöneticinin kanunlara karşı veto hakkı vardı; onları kabul ettiğinde ise ancak özel konseyce uygun görülmeleri halinde yürürlüğe girebilirlerdi. Kolonlar ise kendileri için gerekli kanunu kendilerinin belirlemesini istiyorlardı. Savunma ve idare hakkındaki vergilerle aylığına ilişkin oylamayı yapmayacakları tehdidiyle yöneticiye isteklerini dayatıyorlardı. Özel konsey üzerinde ise hiçbir şey yapamıyorlardı ve onun dayanılmaz vesayeti altındaydılar.

Özetle, her türlü denetimin kalkmasını ve tam bir yasama gücü elde etmeyi istiyorlardı.

Öte yandan, koloniler bir tekel rejimine tâbiydiler.

> Ticaret ve Plantasyonlar Bürosu, onların iktisadi yaşamına yön veriyordu; görüşleri, kralın bakanları ve konseyince karara dönüşürdü. Pek çok sayıda koloni ürününün dışsatımı ancak İngiltere'ye ya da öteki İngiliz kolonilerine yapılabilirdi. Bir İngiliz kolonisinden bir şey satın alan kolonlar bir dışsatım vergisi ödemek zorundaydılar. Hiçbir Avrupa malı, İngiltere'de boşaltma ve yeniden yükleme yapmadan kolonilere getirilemezdi. Merkezde ve kuzeyde sanayi gelişmişti: Bazı sanayi ürünleri İngiltere'ye rahatça girebilir idiyse de bazı ürünlerin dışsatımı yasaklanmıştı ve 1750 tarihli bir kanun, demir-döküm, hadde ve çelik imalathaneleri kurmayı yasaklamıştı. "Amerika bir çivi üretmeyi aklından geçirse, İngiltere bütün ağırlığıyla sırtındadır." Ne var ki, İngiliz hükümeti, bu kayıtlara yan çizildiği durumlara gözlerini kapıyordu ve kaçakçılık da hayli boldu. Bir yerde, kolonlar, Britanya iktisadi sisteminden alabildiğine yararlanıyorlardı da; bu sistem, imparatorluğu kendi kendine yeterli bir birim haline getirme eğilimindeydi ve her parça, en iyi üreteceği şeyi verecekti. Hükümet, kolonilere daha çok mal göndermek için imalatçılara prim veriyordu; kolonilerdeki tüketici için fiyatlar düşüktü. Öte yandan, koloni ürünleri, Britanya pazarında tekel kurmuştu: İngiliz tüketicisi, İngiliz kolonilerinde üretilen tütünü içmek ve şekeri yemek zorundaydı; rekabet olmadığı için bu ona pahalıya da geliyordu. Ünlü Denizcilik Kanunu (*Acte of Navigation*) metropoldeki gemi yapımcılarından çok, Yeni İngiltere'dekilere yarıyordu; çünkü metropoldekine kereste daha pahalıya geliyordu. 1750 tarihli kanunun yasaklamaları, bir yerde Amerikan demirini çubuk halinde kayıtsız şartsız kabul etmenin karşılığıydı; çünkü İsveç demirinin üstüne ağır kayıtlar konmuştu. Özetle Amerika'nın öfkesinde, anlayışsızlık ve bencilliğin yanı sıra özsaygı ile bireyselcilik hayli rol oynamıştır.

Metropolle olan bu siyasal ve iktisadi uyuşmazlıklar, koloniler arasında birliğin öğelerini taşırken, ayrılığın tohumlarını da içeriyordu. Bütün bunlar, kolonilerin iktisadi açılışı, kıtanın içine doğru ilerlemeleri ve Fransızlara karşı mücadeleleri sayesinde yüzyıl boyunca gelişti durdu.

Amerikan kolonileri, 1763 yılından önce pek çabuk kalabalıklaştılar; bunda Avrupa'dan gelen göçmen akını büyük rol

oynadı ve göçmenleri çeken de şuydu: Düşük fiyata toprak bolluğu, yiyeceklerdeki ucuzluk, işçi ücretlerindeki yükseklik, istediği dini bulma kolaylığı. İngiltere'den az göçmen geldi; en çok Ulster'den göç oldu, çünkü İngilizlerin koruyucu kanunlarının yol açtığı dokuma bunalımı yüzünden İskoçyalı presbiteryenler oradan kovulmuşlardı; Almanya'nın Ren bölgesinden de hayli göçmen yola çıktı, çünkü dinsel baskı, savaşlar, feodal rejim çoğu köylüye yaşamı dayanılmaz hale getirmişti. Yol parası ve yerleşme sermayesi gerektiği için çoğu yoksul göçmen bir yükümlülük altına giriyordu; anlaşma yaptığı kolon için üç ila beş yıl çalışıyordu. Sözleşmenin bitiminde giyecek, alet edevat, hayvan ve az bir miktar para alıyor ve kendi hesabına yerleşiyordu. Bütün güçlüklere karşın göç edenlerin sayısı çoktu; çoğu siyasal nedenlerden hüküm giymiş mahkûmlar da vardı aralarında. Çoğu göçmen batıya doğru gidiyordu. Kürk tacirleri, öncüler ve kapitalistlerin ileriye doğru yürüyüşlerinde, karşılarına yerliler, İspanyollar ve Fransızlar çıkıyordu: Yerlilerle savaş sürekliydi ve 1759'dan 1761'e değin gerçek savaşlar; Florida'daki İspanyollarla, Georgia kolonisini kurmak için 1732'de bir anlaşma yapıldı; yağma ve karşılıklı saldırılar, İspanyollar Florida'yı 1763'te devredinceye değin sürdü.

Ancak, asıl mücadele Fransızlara karşı oldu.

Uzun çarpışmalardan sonra Fransızlar yenildiler: Fransa, 1763 Paris Antlaşması'yla Kanada'yı, Ohio Vadisi'ni ve Mississippi'nin sol yakasını İngiltere'ye terk etti. Kuzey Amerika'da Fransız İmparatorluğu yoktu artık ve Britanya kolonileri, önlerinde uçsuz bucaksız bir yayılma alanının açıldığı inancındaydılar.

AMERİKA'DAKİ İNGİLİZ KOLONİLERİNİN BAĞIMSIZLIĞI (1763-1783)

Fransa'ya karşı kazanılmış zaferden yirmi yıl sonra Amerika kıtasındaki eski Britanya kolonilerinin İngiltere ile ayrılığı olup bitmişti. Bağımsızlık, mutlak olarak iradi olmadı. Çoğu kolon anayurda bağlı kalıyordu; oraya gittiklerinde "memlekete" gittiklerini söylüyorlardı. Amerikan devrimi sırasında onca çarpışma ve şiddetten sonra insanların hâlâ üçte biri "yurtsever"di; bu sonuncular da kararlarını son anda, esefle, yürekleri burkularak verdiler.

Ne var ki, başlarda kendileri de açıkça farkına varmasalar bile yeni bir halk oluşmuştu.

Amerikan halkıydı bu.

Amerikan halkı

Bir göçmenler karışımından ortaya çıkmıştı bu halk; İngiliz kökenli olarak bile her yerde baskın durumda değildi. Pensilvanya'da bulunanların üçte ikisi Ulster'den gelme İskoçyalı ya da Alman'dı. Güneyde iç bölümler çoğunlukla yabancı kökenliydiler. Bu insanlar yeni bir ortamda, ortak yeni alışkanlıklarla uzlaşmışlardı. İngilizcelerinde eski kelimeler, eskimiş söyleyişler vardı; ama yerlilerden ve yabancı göçmenlerden yeni kelimeler de alıyorlardı. Bir gözü peklik kazanmışlardı; anlayışlarında bir yenilik ve girişim zevki vardı. Toplum, bütün olarak, İngiltere'de olduğundan daha demokratikti. Amerika'ya gelen bir göçmen ya da onun oğlu, zenginleşebiliyor ve ilk sıraya çıkabiliyordu. Kıtanın batısı köktenciydi. Ancak, güneydeki plantörler bile Locke'a, Montesquieu'ye, Beccaria'ya ve Ansiklopedicilere aşinaydılar ve metropolde gerileme halindeki İngiliz devrimlerinin ruhunu saklı tutuyorlardı. Öte yandan, krala uymayı vaaz eden Anglikan Kilise sadece güneyde ve New York'ta etkiliydi; başka yerlerde karşıtlar egemen durumdaydılar; iktidara karşı, sözleşme kavramından güç alan bir güvensizlik ve direniş ruhu hüküm sürüyordu.

İngilizlerle Amerikalılar birbirlerini hiç anlamıyorlardı. İngilizler "Amerika'daki uyruklarımız" deyip horluyorlardı onları. Askeri çevreler, direnemeyecek kadar gevşemiş kolonların ilk çarpışmada kaçacakları inancı içindeydiler. Devrin kuşkusuz en ünlü ve en etkili yazarı Samuel Johnson şöyle diyordu: "Zindan hükümlülerinden oluşmuş bir ırktır bu efendiler!" Metropole geziye gelen Amerikalılar bu görüşlere bakıp eziliyorlardı; Wesley'e karşın hâlâ yoğunluğunu sürdüren İngilizlerin yüksek sınıflarındaki ahlaki çözülmüşlük, kuşkuculuk, yaşamdan kâm alma, işret, hayal kırıklığına uğratıyordu onları; mutlak iktidara ve emperyalizme eğilimden hırpalanıyorlardı.

İngiliz hükümetinin alacağı pek çok önlem vardı. Oysa o, durmadan Amerikalıların çıkar ve duygularına aykırı hareket etti durdu; onları şu bilince götürdü: İngiltere'den ayrıydılar ve

aralarında birleşmeliydiler; giderek, bir millet haline gelmelerine yardımcı oldu bu.

İngiliz emperyalizmi ve direniş

İngilizler, zaferlerinin gururu içinde, 1763'ten sonra eski tekelci merkantilist kuramı son noktasına vardırdılar. Britanya İmparatorluğu'na bir bütün olarak bakıyorlardı: Herkes hesabını görecekti orada, ancak imparatorluk, metropolce ve metropol için yönetilmeliydi ve ortak gönenç de buna bağlıydı. III. George'un mutlakıyetçi eğilimleriyle pek güzel uyuşuyordu bu düşünceler; o da bu eğilimleri eğitimine borçluydu ve belki de "aydın despotlar"ı örnek alıyordu. Paris Antlaşması'ndan sonra İngiliz hükümeti, Amerika'daki kolonileri keyfine göre kullanabileceğini sandı.

7 Ekim 1763 tarihli bir krallık bildirisi ile fethedilmiş ülkeler, Allegheny sularının ayrım çizgisinin batısındaki yerler, imparatorluğun toprakları olarak ilan edildiler; oradaki yerleşmeler yasaklandı ve oturanlar da sürülüp çıkarılacaktı. Kolonlar ve kapitalistler, uğruna savaştıkları bu batı topraklarının kendilerine kapandığını görüyorlardı.

Öte yandan, İngiliz hükümeti, yöneticilerein güçlenmesi için sabit bir aylık bağlamak istiyordu. Kolonileri korumak amacıyla Amerika'da 10.000 kişilik bir ordu bulundurma arzusundaydı. İngiltere borçlanmıştı; orada taşınmaz mülkler üstündeki vergiyi artırmak güçtü; kendileri için yapılacak masraflara kolonilerin katılmaları daha doğruydu. İngiliz Parlamentosu, vergi koyarak kolonilerin ticaretine düzen verme hakkına sahipti. 1764'te Şeker Kanunu'nu ve 1765'te de Pul Kanunu'nu onayladı. Şeker Kanunu, yığınla yabancı ürüne yeni gümrükler yüklüyordu; içlerinde en önemlisi de şeker sıvısıydı. Pul Kanunu, kanuni ve ticari belgelere, gazetelere vergi koyuyordu. Son olarak, 1776'da koloni mallarını İngiltere'den başka yere taşıma yasağı yenilendi.

Aslında yeni hiçbir şey yoktu bunlarda. Yenilik şuydu: Bakan Grenville kanunu uygulamak istedi; Amerika'ya gümrükçüler ve kıyı muhafız gemileri yolladı; suçluları da amirallik mahkemelerinin önüne çıkardı.

Kaçakçılık zorlaşmıştı.

Amerikalılar, İngiliz yurttaş hakları adına tepkide bulundular. Parlamentoya, vergi koyarak imparatorluk ticaretine düzen verme hakkını tanıyorlardı; ancak, o günkü koşullarda söz konusu olan, ticari düzenleme değil, hazineye kaynak sağlamaydı. Böylece şeker ve pul üzerine konan vergiler, üstü örtülü vergilerdi. Oysa Amerika'da yerleşmiş de olsalar, Amerikalılar, İngiliz yurttaşı olma haklarını sürdürüyorlardı; vergiyi onama temel hakkı da bunlar arasındaydı. İngiltere Parlamentosu'nda temsilcileri yoktu; öyleyse bu parlamentonun oyladığı vergileri ödememek haklarıydı. İngilizler seçildikleri bölgeyi değil, bütün milleti temsil ediyorlardı; ancak, Amerikalılar bir milletvekili marifetiyle yapılacak gerçek temsili kabul edebilirlerdi.

Direnme işaretini, 29 Mayıs 1765'te Virginia Meclisi'nde genç avukat Patrick Henry verdi: Tarquinius ile Sezar'ın Brutus'ları ve I. Charles'ın da Cromwell'i olduğunu hatırlatıyordu ve Amerikalıların hukukunu içeren "Virginia Kararları"nı onaylattı. Büyük yankıları oldu bunun. Tacirler İngiliz mallarına karşı dev bir boykota girdiler; belli başlı limanlar, New York, Philadelphia, Boston'daki tacirler, İngiltere'den olan siparişlerini durdurma konusunda anlaştılar. Kentlerdeki işçiler "Özgürlüğün Çocukları" adlı dernekler oluşturdular; tacirler hoşgörüyle karşıladılar bunları, sonra onlar da yararlandılar ve hepsi bir arada, pullu kâğıtları dağıtanları istifalarını vermeye zorladılar. 9 koloninin temsilcilerinden oluşan bir kongre, 1765 Ekim'inde New York'ta toplandı; krala ve parlamentoya saygılı bir dilekçe kaleme aldı. Bir parlamento komisyonunun önüne Franklin yollandı. Bakanlık, Pul Kanunu'nu kaldırdı, şeker sıvısı üstündeki vergiyi –galon başına bir peny olmak üzere– indirdi (Mart 1766). Amerika'da genel bir sevince yol açtı bu; çünkü ticaretin durdurulması hayli yoksunluklara neden olmuştu. Ne var ki, anayasal sorun olduğu gibi kalıyordu: Çünkü, şeker sıvısı üzerindeki yeni hak, pek az da olsa, ticareti düzenlemiyordu, bir vergiydi bu ve parlamento, İngiltere'nin tüm kolonilerinde uygulanacak her türden kanun yapma konusunda mutlak hakkını ilan etmişti.

1776 yılında Pitt'in ikinci başbakanlığı sırasında, Maliye Bakanı Townshend, Grenville'in politikasını yeniden ele aldı ve 1767 Mayıs'ında kâğıda, züccaciyeye, kurşun ve çaya zam yaptırdı. Tacirler yeniden İngiliz mallarına boykot ilan ettiler ve yabancı malların kaçakçılığına başladılar. Karışıklıklar oldu.

5 Mart 1770'te Lord North, çay üstündeki bir vergi dışında vergileri kaldırttı. Birkaç uzlaşmazın dışında, herkes sevindi. Ancak,1733 Nisan'ında, çay stoklarını tüketmede Hint Kumpanyası'na yardım olsun diye, North onların doğrudan Amerika'ya satılmasına izin verdi. Çay oraya ucuza mal olacaktı. Ne var ki, Amerikalı tacirler, taşıma kazançlarından ve İngiliz çayını Amerika'da yeniden satmaktan yoksun kalacaklardı; ayrıca ellerindeki stokların da fiyatı düşecekti. "Özgürlüğün Çocukları" yeniden çıktılar ortaya. Boston'da, 1773 Aralık'ında "Kızılderili" kılığına girmiş bir grup çayla yüklü üç geminin yükünü denize boşalttı.

Aslında İngiliz hükümeti yetkilerini aşmamıştı; Amerikalıların tutumu ise kendi iktisadi sorunlarını, imparatorluğun genel çıkarlarının kaygısını duymadan kendilerinin çözme iradesini açığa vuruyordu ve bu, gerçek bir bağımsızlık iradesiydi. Başlangıçtaki sorun daha şimdiden alabildiğine aşılmıştı. Benjamin Franklin gibi kimi Amerikalılar, imparatorluğun birliğini koruma kaygısıyla, ileriye dönük bir formül ortaya atıp kralın şahsında birleşmiş bir özerk ülkeler federasyonu istediler; Pitt'in de görüşü buydu ve bunun için Franklin'i malikânesine çağırtmış ve onunla, 1774 Ağustos'undan Aralık'ına değin Kuzey Denizi'nden Pasifik'e kadar uzanan bir İngiliz İmparatorluğu gerçekleştirme konusunda çalışmıştı.

Ne var ki, pek ileri gitmişlerdi.

İngiliz hükümeti, Boston Limanı'nı kapadı ve Boston'la Massachusetts'te askeri rejim kurdu (Mayıs 1774). Georgia dışında koloniler bir kıta kongresi için elçiler yolladılar (5 Eylül 1774). Kongre, 20 Ekim'de İngiltere'ye karşı tam bir iktisadi boykot amacıyla bir "Kıta Topluluğu" kurdu. Amerikalıların öfkesi, Québec Kanunu'nu duyduklarında çılgınlığa dönüştü: İngiliz hükümeti onunla, Ohio'ya değin bütün kuzeybatıyı, yeniden Québec'e, yani onca güzel ülkeleri "Papacılar"a bağlıyordu! Kanada'da Katolikliğe güler yüz gösterilmişti. Böylece, krala karşı mücadele bir haçlı seferine dönüşüyordu. "Papacılığa hayır!" Yurttaş komiteleri oluşuyordu. Pitt'in 1 Şubat 1775'te sunduğu bir uzlaşma tasarısı, Lordlar Meclisi'nce reddedildi. Amerikan "kamu selameti" komiteleri silah ve cephane depoları kuruyorlardı. 19 Nisan 1775'te bu depolardan birini ele geçirmesi için yollanan İngiliz birlikleri, Lexington'un milisleriyle karşılaştılar; depoyu yıktılar, ancak açılan ateşin önünde

darmadağın olup Boston'a kapağı attılar. Ertesi günü, Boston Yeni İngiltere'nin milislerince kuşatıldı.

İç savaş başlamıştı.

Bağımsızlık Savaşı

Savaş sekiz yıl sürdü.

İngiltere'de Whig'ler, Amerikalılardan yanaydılar ve o nedenle, bakanlığa sık sık güçlükler çıkarıyorlardı. Amerika'da, meşruiyetçiler hayli çoktu. Devrimi bir sınıf mücadelesine dönüştürmek isteyen "Özgürlüğün Çocukları"nın köktenciliğinden kaygılı olan tacirler, krala eğilim duyuyorlardı. Meşruiyetçiler partizan birlikleri oluşturuyorlardı ve Amerikan birlikleri düşman ülkesindeymişler gibi önlemler alacaklardı. Korkunç mesafeler, ıssız ülke, donanımı ve hareketi güçleştiriyordu. Disiplinli meslekten askerlerden kurulu İngiliz ordusuna Londra'daki daireler engel çıkarıyorlardı. Amerikan ordusu milislerden oluşuyordu; hasat zamanı yerlerine dönüyorlardı; gönüllüler ise başlangıçta panik içindeydiler, ücretleri ve beslenmeleri yetersizdi; sık sık da kaçıyordular. Washington bazen 15.000, bazen 3.000 kişiye komuta ediyordu. Generaller güven verici değildi: Gates, Washington'a karşı entrika çeviriyordu; Charles Lee ile Arnold ise ihanet içindeydiler. Bereket, İkinci Kıta Kongresi'nce başkomutan olarak seçilen Georges Washington, her durumda bir yurtseverlik örneği gösteriyordu; sağduyusu, sarsılmaz direnci, soğukkanlılığı daha duraksamalı olanlara güven veriyor ve cesaretleri bileyliyordu.

10 Mayıs 1775'te toplanan İkinci Kıta Kongresi, yabancı bağlaşıklıkların gerekli olduğunu fark etti. Kanadalılara çağrıda bulundu. Ne var ki, onlar geçmişteki savaşları hatırlıyor ve Anglo-Amerikanların Protestan yobazlığından dehşet duyuyorlardı. Öte yandan, Québec Kanunu dinsel hoşgörü tanıyordu onlara ve çoğu Fransız kanunlarını da sürdüreceklerdi. O yüzden kımıldamadılar. Amerikan birlikleri Kanada'yı istila ettiler ve Montréal ile Québec'i tehdit ettiler. Bu durum üzerine Kanadalılar silaha sarılıp Amerikalıları püskürttüler (1775 Kasım'ı).

Kongre yalnız kalıyordu. III. George, Amerikalıları asi ilan etti ve onlarla her türlü ticareti yasakladı; Amerika'yı "yıkmak"

istiyordu. İngilizler iki açık kenti, Maine'de Falmouth ile Virginia'da Norfolk'u yaktılar.

Kongre şunu gördü ki, yalnız silahlar karar verecekti ve İngiltere'ye karşı mümkün tek bağlaşık Fransa'ydı. Ancak Fransızlar, kolonilerin İngiltere'den ayrılmaları ve aralarındaki birliğin bir güç umudu verebilmesi halinde savaşa girebilirdi. Kongre, 4 Temmuz 1776'da Bağımsızlık Bildirgesi'ni kabul etti; Jefferson'un kaleme aldığı bildiri, Avrupalıların ortak malı olup çıkmış olan "filozoflar"ın öğretilerini hatırlatır:

> "Şu gerçekleri apaçık gerçekler olarak görüyoruz: Bütün insanlar eşit yaratılmışlardır; Yaratıcı, bazı vazgeçilmez haklarla donatmıştır onları; yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama da bu haklar arasındadır. Yönetimler, bu hakları güvenceye bağlamak için kurulurlar ve onların haklı iktidarı, yönetilenlerin rızasından doğar. Bir yönetim biçimi bu amacı yok ettiği an, halkın o yönetimi değiştirme ya da ortadan kaldırma ve yeni bir yönetim kurma hakkı vardır."

Bildirge, Büyük Britanya kralı ve İngilizlerce çiğnenen bu doğal ve tanrısal kanunların uzun bir listesini veriyordu; ve sonucu şöyle bağlıyordu:

> "Genel bir kongre halinde toplanmış Amerika Birleşik Devletleri'nin temsilcileri olarak biz, niyetlerimizin doğruluğunu bilen evrenin Yüce Yargıcına başvurarak, bu kolonilerin iyi yürekli halkının otoritesi ve adına, bu kolonilerin özgür ve bağımsız devletler olduklarını ve buna da hakları bulunduğunu; Büyük Britanya tacına her türlü boyun eğişten kurtulduklarını; onlarla Büyük Britanya devleti arasında her türlü siyasal birliğin kökünden koptuğu ve kopması gerektiğini... açıkça ilan ediyoruz."

Fransız halkı, erdemle dolu doğa insanları olarak gördüğü Amerikalıların devrimine karşı coşku içindeydi. Paris'e gönderilmiş olan Franklin, babacanlığı, yün çorap ve kaba saba ayakkabılarıyla bu görüşü güçlendiriyordu. Daha şimdiden yığınla genç, Atlantik'i aşmış ve kongreye hizmetlerini sunmuşlardı. Bağımsızlık Bildirgesi ile bu coşku, bir kendinden geçiş olup çıktı. İşte o sıralardadır ki, Marki de Lafayette de yola çıktı. Bakan Vergennes, bu savaşa 1763 antlaşmasının öcünü almanın bir aracı olarak bakıyordu; Amerikalılara silah ve cephane

göndertti; ne var ki, Amerikalıların yenilgileri, işin içine açıktan açığa girmede duraksatıyordu onu. Son olarak, 17 Ekim 1777'de Kanada'dan New York'a destek diye gönderilen bir İngiliz ordusu, milislerce kuşatıldı ve yiyecek içeceği de kalmayınca, Saratoga'da teslim oldu. Amerikalıların bu ilk büyük zaferinin pek büyük yankıları oldu ve Fransızların bağlaşıklığını sağladı onlara. Antlaşma 6 Şubat 1778'de imzalandı: Fransa ile Birleşik Devletler, bağımsızlığa erişmeden, birbirlerinin rızası olmaksızın ne silahları bırakacak ne de barışa gideceklerdi; Fransa, Kanada'yı yeniden fethetmeyecekti; Birleşik Devletler, Fransa'nın Amerika'da hali hazırda bulunan ve gelecekte olacak öteki toprakları için de güvence veriyordu. Vergennes, İspanya'nın savaşa girmesini sağladı (Haziran 1779). İngiltere, Amerikalılara barut satan Hollandalılara savaş ilan etti (Aralık 1780). Son olarak, yansızlar, II. Katerina'nın girişimi üzerine, gemilerinin savaş için kaçak mallarla yüklü olarak ziyaretlerine zorla karşı koyacakları konusunda bir birlik oluşturdular.

Fransız müdahalesi kesinleşti. La Motte Picquet'nin, de Grasse'ın, d'Estaing'in, Suffren'in yönettiği Fransız donanmaları, denizlerde egemenliği sağladı. Her yanda, Antiller'de, Hint'te, Amerika'da, Cebelitarık'ta saldırıya uğrayan İngilizler, güçlerini dağıtmak zorunda kaldılar. Amerika'daki orduları güçlükle donanır oldu. Son olarak 1780 Temmuz'unda, Kont Rochambeau'nun komuta ettiği 7.500 kişilik bir Fransız birliği, o güne değin düzenli bir savaşta hemen hep yenilmiş olan Amerikalılara deneyimli bir güç sağladı. Amiral de Grasse'ın komuta ettiği bir Fransız donanması ile, Washington'un, Lafayette'le Rochambeau'nun yönettiği Fransız ve Amerikan ordularının anlaşmalı eylemi, kıtadaki tek İngiliz ordusunun, 19 Ekim 1781 günü Yorktown'da teslimi ile sonuçlandı.

Savaş kazanılmıştı.

Ne var ki, Amerikan temsilcileri, Franklin'e karşı sözlerinde durmadılar; 30 Kasım 1782'de acele İngiltere'yle antlaşmaya gittiler. Bir oldu bitti karşısında kalan Vergennes de antlaşma yapmak zorunda kaldı. 1783 Eylül'ünde Versailles'da imzalanan İngiliz-Fransız antlaşması Fransa'ya pek az yarar sağladı; buna da neden, Amerikalılarca yalnız bırakılması, Antiller'deki Fransız donanmasının yenilgiye uğraması ve Fransız görüşmecilerinin istenebilecek her şeyi istememiş olmalarıydı. Fransızlar, Tobago ve Santa Lucia adalarıyla Senegal'deki kuruluşlarını

elde etti sadece. Fransa'nın asıl elde ettiği ise şuydu: İngiliz emperyalizmini başarısızlığa uğratmıştı; en güzel kolonilerini yitirtmişti ona ve bir halkın özgürlüğünü sağlamıştı. Paris'te imzalanan İngiliz-Amerikan antlaşması, Birleşik Devletler'in bağımsızlığını tanıyor; sınırları, batıda Mississippi'ye, kuzeybatıda Büyük Göller'e ve Saint-Laurent'a değin götürüyordu.

Amerikalılarca terk edilmiş olmasına karşın XVI. Louis, sınırsız giderleri için hiçbir şey istemedi onlardan; dahası, 12 milyon liralık bir bağışta bulundu ve ülkenin iktisadi kalkınması için 6 milyonluk bir avans gönderdi.

Franklin, ebedi dostluk ve şükranlarını bildiriyordu.

KANADA'NIN GELİŞİMİ (1763-1791) VE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NİN OLUŞUMU (1783-1789)

Kanada'nın gelişiminin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin oluşumunun da ilginç bir öyküsü var.

Kanada'nın gelişimi

Deneyimden ders çıkarmış olan İngiliz hükümeti, daha önce Yeni Fransa diye adlandırılan ülkeye liberal bir davranış gösterdi; orada karma halktan oluşan özerk koloniler oluşturdu.

1763'ten sonra III. George'un bir bildirisi, Katolikleri, ne türden olursa olsun, Kanada'nın işlerine katılmaktan uzaklaştırmıştı. Kanadalılar birkaç yüz İngilize bağımlı kaldılar böylece. Ne var ki, eski kolonileriyle mücadele, İngilizleri daha fazla liberal olmaya götürdü: Québec Kanunu (1744) Katolik ayininin serbestçe yapılmasına izin verdi ve Kanadalıları Test Kanunu'ndan (Bili of Test) bağışık tuttu; bu son kanun, bir kamu görevine sahip herkesten, Anglikan usulüne göre kutsanmış olmayı istiyordu ve yığınla Fransız kanununu uygulamakta serbest bıraktı onları, şu şartla ki İngiltere kralına bir bağlılık andı içeceklerdi, başlıca İngiliz kanunları uygulanacaktı ve başlarında kralın seçtiği bir yönetici ile bir kurul bulunacaktı. İlk yönetici, liberal görüşlü bir kişi oldu: Katolik ruhbanla iyi ilişkiler kurdu; Québec Kanunu'nu tamı tamına uyguladı ve Kanadalılar İngiliz kralına sadık kaldılar.

Bununla beraber, 35.000 Amerikan "Meşruiyetçi"si, Bağımsızlık Savaşı sırasında ve sonrasında kaçmıştı; bunlar sonra

gelip Ontario Gölü'nün kuzeybatısına yerleştiler. İngilizlerle Fransızlar anlaşamıyorlardı. Öyle olunca, 1791'de kral "Meşruiyetçi"leri ödüllendirerek tuttu ülkeyi, İngiliz Yukarı Kanada ve Fransız Aşağı Kanada diye iki eyalete ayırdı; her eyalet özerk oldu ve her birinin seçimle oluşan bir yasama meclisi vardı.

Fransız Kanadalılar mezheplerini, dil ve örflerini koruduular. Şu Tanrı kelamına saygıyı sürdürdüler: "Bahçeler yetiştiriniz ve yemişlerinden yiyiniz. Kadınlar alınız ve oğullarla kızlarınız olsun... Olduğunuz yerde kentin erincini arayınız ve Ebedi'ye dua ediniz..." Fransa'nın savsaklaması sonucu göçle beslenip desteklenmedi; yüce bir Katolik ülküsü, tarımsal ve ataerkil yaşam biçimi, nüfusun alabildiğine çoğalması, kendini özümsemeye terk etmeme sayesinde, 1806'da 250.000 kişiydiler ve bir Anglosakson ülkesinde, Fransız uygarlığına bağlı bir halk olarak kalmışlardı.

Bir başka Fransız topluluğunun, Acadie'lilerin de ilginç bir yazgısı oldu.

> Acadie'ye, 1763'ten sonra, yaşamdaki Acadie'liler, yollara ölülerini bırakarak, büyük acılar pahasına küçük gruplar halinde geldiler. 1.265 kişiydiler. Topraklarını İngiliz kolonların elinde buldular. En kötü topraklara yerleştiler. Ancak, yerleştikleri yeri şenlendirdiklerinde, bir İngiliz elinde bir kâğıtla çıkıp geliyor ve oranın mülkiyetini istiyordu ve Acadie'liyi de kiracı durumuna getiriyordu. Mahkemeler hep haksız çıkarıyordu onları; en az ücretli işler onlar içindi. Bağımsızlık Savaşı sırasında İngiliz hükümeti onlara yumuşak davranmaya başladı; topraklarının mülkiyetini tanıdı ve Katolik ayinini serbestçe yapmalarına izin verdi. Ne var ki bir "Meşruiyetçiler" dalgası kalkıp geldi. Acadie'liler 40.000 İngiliz'in ortasında boğulur hale düştüler; bu İngilizler Yeni İskoçya ve Yeni Brunswick eyaletlerini oluşturacaklardır. Bununla beraber, Acadie'liler, Kanadalılar gibi kimliklerini korudular. 1790 yılında salt kendi çoğalmaları sonucu 8.166 kişiydiler; nüfus artışı sürüyordu, İngilizlerden toprağı geriye satın alıyorlar ve yavaş yavaş itiyorlardı onları.

Birleşik Devletler, yeni anayasalar

Hemen herkes, III. George, II. Friedrich, hatta yığınla Amerikalı, birliğin sürmeyeceği konusunda hemfikirdi: Devletler arasında yığınla fark vardı ve cumhuriyet dağıtıcı bir biçim

olarak görülüyordu; uygulamada da devletler bağımsız, kendi başına buyruk ve anarşik durumdaydılar.

Kongrenin çağrısı üzerine Amerika devletleri, Connecticut ile Rhode Island dışında, 1776-1784 yılları arasında yeni anayasalarla donandılar. Bu anayasalar, toplum sözleşmesi ve Montesquieu'nün öğretilerine dayanıyordu: Hepsi de daha demokratik nitelikteydiler; taşınmaz mülkiyetine dayalı bir ülkede olduğu için oy hakkı –az da olsa– paraya bağlanmıştı; Katolikler karşısında da daha hoşgörülüydüler. Ancak, kişisel iktidar korkusuyla, seçimle gelen meclisler tüm yetkilerle donanmışlardı. Artık, seçilen yöneticiler pek sınırlı bir yürütme gücünün sahibiydiler. Ne var ki, meclis hükümeti kötü sonuçlar verdi. Bütün bir 19. yüzyıl boyunca yöneticilerin rolü gitgide arttı.

15 Kasım 1777'de oylanmış konfederasyon maddeleriyle devletler birbirlerinden koptular. "Ortak savunmaları" ve "genel ve karşılıklı yararları" adına kurulmuş bir "dostluk birliği"ydi bu; her devlet, egemenliğini, özgürlüğünü, bağımsızlığını saklı tutuyordu. Kongre, elçilerin diplomatik bir konferansından başka bir şey değildi; her devletin orada bir oyu vardı, oybirliği esastı. Kongre, dışişlerini, savaşı, deniz güçlerini, para, ağırlık ve ölçüleri, posta işlerini yönetip yönlendiriyordu. Ancak, devletler arasında ya da konfederasyon ile yabancılar arasında ticareti düzenlemesi bile mümkün değildi. Öte yandan, hükümran devletler üzerinde kendini dayatacak hiçbir araca sahip değildi.

Federal hükümetin bu zayıflığı, gerçek bir anarşiye yol açtı ve iktisadi, sosyal ve siyasal tehlikeli bir bunalımın başlıca nedeni oldu.

> Kongre parasız ve güçsüzdü. Kâğıt para çıkarıyordu; ancak, güvencesi olmadığı için değeri olmuyordu; öyle ki, bir gün bir berber, dükkânının duvarlarına asıp eğlendi de onlarla. Ortak giderler için devletlerden katkı bekliyordu, ama umduğunu bulamıyordu.
>
> Seferberliğin kaldırılması da sorun oldu: Subaylar emeklilik maaşı istiyorlardı. Ancak, para yokluğu bir yana, kamuoyu da karşısındaydı bunun; bir zümre, bir aristokrasi yaratmaktı bu. Güç bela bir formül bulundu. Öteki askeri birliklere gelince, ücretin geri kalanı ödenemedi; bir başkaldırıya yol açtı; ona da sıradan bir çare bulundu.
>
> İktisadi bunalım kasıp kavuruyordu ortalığı. Başta, savaşın yıkıntılarından doğuyordu bu; ayrıca, yığınla "Meşruiyetçi" ülkeyi terk edip gitti ve çoğu tacir ve zengin sanayici olduğundan işlet-

meler ve sermaye kayboldu, üretim yetersiz hale geldi. Bunalım, kongrenin güçsüzlüğünden de doğuyordu; devletler, ona gümrük konusunda en ufak bir hak bile tanımıyorlardı. Bağımsız hale gelmiş devletler kendi aralarında da bir iktisadi savaş veriyorlardı: Biri, kendi gümrük tarifelerini yükseltince, öteki, malların kendi ülkesine gelmesi ve komşusunun çökmesi için tarifelerini indiriyordu. İngiltere bu durumdan yararlanıyor; ülkeyi kendi mallarıyla istila ederken, Bağımsızlık Savaşı sırasında kurulmuş küçük sanayisiniyi de yıkmak istiyordu. Bağımsızlıklarını kazanmışlardı ama iktisadi bakımdan bağımlı haldeydiler. İngiltere onlara Antiller'de ticareti yasaklamıştı; orada kaçakçılık yapmak zorundaydılar. İngiltere her türlü ticaret antlaşmasını da reddediyordu; çünkü kongre, antlaşmalara devletlerin uyacakları konusunda güvence veremiyordu. Akdeniz'de korsanlar Amerikan gemilerine saldırıyorlardı, İngiltere ise seyrediyordu bunu. Fransa'da, Portekiz'de, Çin'de yeni pazarlara karşın Amerika ticareti açık veriyordu.

Para kıtlığı da alışverişi, ticareti, giderek üretimi felce uğratıyordu. Yedi devlet kâğıt para çıkardı; Massachusetts reddetti. Borçlular, borçlarını ne ile ödeyeceklerini bilemez haldeydiler. Aynı zamanda para kıtlığı, sermaye azlığı ve İngiliz rekabeti, yaşamı herkes için güç hale getirmişti. Kurtuluş ordusundan bir eski subay, Shays, bir birliğin başına geçip başkaldırdıysa da yenildi. Ancak, sıradan halkın bütün ilgisini çeken bu ayaklanma, bu kez yoksullarla zenginleri karşı karşıya getirecek bir iç savaşın başlangıcı gibi göründü. Washington, Lee'ye şöyle yazıyordu: "Yaşamlarımızı, özgürlüklerimizi ve mallarımızı güvenceye bağlayacak bir hükümetimiz olsun, yoksa felaket!" "Shays Başkaldırısı" varlıklı sınıfları dehşete düşürerek, bir hükümet zorunluluğuna inandırdı; bu hükümet, sözleşmelerin kutsallığına ve mülkiyet hakkına saygıyı sağlayacaktı.

Yeni bir anayasa kaleme almanın başlıca etkenlerinden oldu bu.

Kongre, batı sorununu çözmede de güçlükler karşısındaydı: Öncülerin batıya doğru yürüyüşü hızlanmıştı; arka arkaya kentler kuruluyordu. Bu ilerleyiş, yerlilerle sorunları da getirdi beraberinde: 1768 ve 1785 antlaşmaları yerlilerin bazı haklarını kaldırdı; bütün bunlar gerçek savaşlara yol açtı. Ancak, asıl güçlük, bazı devletlerin kendi aralarında yeni toprak istemeleriydi; ve zavallı kongre kime hak vereceğini bilemez durumdaydı. Kongrenin bütün kaygılarının kaynağı öncülerin davranışlarıydı: Kimi Kanadalı Fransızların hayvanlarını çalıyor ve bahçelerini yağmalıyorlardı; Kanadalılar, kongreden mülkiyetlerinin ve tazminat haklarının tanınması için

pek güçlük çektiler. Parasız ve ordusuz kongre, İspanya'dan, Amerikalıların Mississippi'de serbestçe dolaşma hakkını bir türlü elde edemiyordu; bu olmayınca, batı gelişemezdi. İspanya, Mississippi'yi kapadı ve yerlileri Amerikalılara karşı kışkırttı. Para kıtlığından zaten hoşnutsuz öncüler, ayrılmakla tehdit etmeye başladılar ve aralarında kimisi İspanya'ya katılacaklarını söylüyorlardı.

Her şey kongrenin güçsüzlüğünü ve federal hükümeti güçlendirmenin zorunluluğunu koyuyordu ortaya. New York devleti 1782'de, Massachusetts 1785'te anayasa değişikliği istediler. 1786'da devletlere 55 delegeden oluşan bir konvansiyon seçtiler; konvansiyon, 25 Mayıs 1787'de Washington'un başkanlığında toplandı ve –bugün de yürürlükte olan– 1787 Anayasası' nı yaptı.

1787 Anayasası

1787 Anayasası "ortak savunma"yı ve "genel gönenci sağlayacak" bir dizi kurum getirdi. Bu amaca erişmek için devletlerin egemenliklerini ve bağımsızlıklarını kaldırıyordu. Tek bir Amerikan ulusunun varlığını ilan ediyordu; devletler onun sadece üyeleriydiler: "Biz, Birleşik Devletler halkı..." Yeni anayasa, on üç devletten dokuzu kabul ettiğinde yürürlüğe girecekti: Böylece, devletler hükümran değildiler, çünkü azınlık çoğunluğun görüşü önünde eğilmek zorundaydı.

Montesquieu'den hayli esinlenmiş olan anayasa, despotizmi saf dışı etmek için güçler ayrılığına dayanıyor; ancak, herkesin felaketine ve yabancı egemenliğine yol açan anarşiden kurtulmak amacıyla da başkanlık rejimi yoluyla güçlü bir yürütme kuruyor. Başkan dört yıl için seçilmiştir: Kendisini seçen, meclisler değildir. Yurttaşların, başkan seçmek amacıyla seçtikleri özel seçmenlerce belirlenir. Böylece başkan, Birleşik Devletler halkını temsil eder; öyle olduğu için de pek büyük bir manevi otoritesi vardır. Başkan, meclisler önünde sorumlu değildir; bakanlarını istediği gibi seçer ve istediği gibi de görevden alır. Meclisler, bakanları azınlığa düşürerek istifaya zorlayamazlar. Parlamenter rejim yoktur. Başkan, dört yıl boyunca kendi politikasını sürdürebilir; yeter ki, her yıl bütçesi oylansın.

Başkanın, yasama gücünde de bir payı vardır: Kanunlar, ancak o uygun bulursa yürürlüğe girebilir; reddederse, meclisler, gerçi onun vetosunu aşabilirler, ancak kanun her birinde bu kez üçte iki çoğunlukla kabul edilmelidir, bu da hayli güç sağlanabilecek bir sonuçtur. Başkan doğrudan doğruya kanun öneremez; ancak, ülkenin başı olarak genel çıkarı temsil ettiğinden, sorunları bir bütün olarak o görebileceği için, kongreye, başkanlık mesajları yoluyla tavsiyelerde bulunabilir.

Başkanla aynı zamanda seçilen bir başkan yardımcısı, başkanın görevlerini yerine getirememesi halinde onun yerine geçer.

Anayasa, toplum işleri üzerinde yurttaşların denetimini de sağlamıştır. Yasama gücü iki meclise verilmiştir: Temsilciler Meclisi, her devlette, gerekli koşullara sahip seçmenlerce seçilir; ve her devlet, kendi nüfusu oranında temsilci yollar meclise. Kölelerin de olduğu yerlerde, yalnızca beyazlar oy verebilirler; ancak, devletin ne kadar temsilci çıkaracağını bilebilmek için kölelerin de beşte üçü hesaba katılır. Öyle olduğu için güneyin beyazları, kuzeydekilerden çok daha fazla temsil edilir durumdadır. Temsilciler sadece iki yıl için seçilirler; böylece seçmen, onların eylemleri üzerinde bir etkide bulunur.

Ancak, Yeni İngiltere gibi az nüfuslu küçük devletler, büyük devletlerin çıkarlarına kurban edilme tehlikesi içindeydiler. Öte yandan, ilk meclisin iyice düşünüp taşınmadan çıkaracağı kanunları gözden geçirmek için bir ikinci meclis gerekliydi; bu yüzden senato vardır. Nüfusu ne olursa olsun, her devlet başına iki senatör seçilir; onları seçen de kendi devletlerinin yasama meclisleridir. Altı yıl için seçilirler; her iki yılda bir de üçte biri yenilenir ve bu da çarpıcı olayların etkisi altında ani çoğunluk değişmelerini önlemek içindir.

Kanunlar, iki meclisçe de oylanmalıdır, aralarında bir fark olmadan birine ya da ötekine sunulabilir; yalnızca mali kanunlar önce Temsilciler Meclisi'nce oylanmalıdır ve bu da yurttaşların giderler üzerinde, giderek hükümetin eylemleri hakkında denetimlerini daha iyi sağlamaları amacına dayanır.

Senatonun elinde yürütme gücünden bir pay vardır: Başkan, kimi yüksek görevliler için onun olurunu elde etmek zorundadır; bunun gibi, başkanın yabancı devletlerle imzaladığı antlaşmalardan hiçbiri senatonun onayı olmadan geçerli değildir. Son olarak, senatonun bir de adli yetkisi vardır: Temsilciler

Meclisi'nin suçladığı kişileri yargılamak için senato, yüksek adalet divanına dönüşür. Böylece, başkandan gelebilecek her türlü hükümet darbesi girişimine karşı bütün önlemler alınmıştır.

Ne var ki, meclisler, kanun yapmakta mutlak yetkili değillerdir; öyle olsa, çoğunluk azınlığı ezerdi. Böylece kanunların üstünde anayasa vardır ve kanunlar ona göre yapılır. İnsanların oyladığı kanunların, onların yaptığı anayasanın da üstünde Tanrı'nın istediği doğal kanunlar vardır; bu doğal kanunlar zamanaşımına uğramaz ve kutsal haklar, özgürlük, mülkiyet tanır insanlara. Anayasaya ve insan haklarına aykırı her kanun yok sayılır. Kanunların anayasaya ve doğal haklara uygun olup olmadığına hükmetmekle yükümlü bir yüksek mahkeme vardır. Onun temel görevi budur. Ayrıca, yurttaşların idareyle ve devletlerin kendi aralarındaki uyuşmazlıklarına da bakar. Başkanca atanmış yedi yargıçtan oluşur bu mahkeme; üyeler, kararlarında mutlak bağımsızlık sağlamak için yaşam boyunca seçilir.

Toplumlar zaman içinde değişirler. Anayasalar, aynı temel ilkeleri saklı tutarak, yeni koşullara uymalıdırlar.

Anayasa, yetkinleşme niteliğine sahiptir; değiştirilebilir. Değişiklik önerisi, meclislerin üçte iki çoğunluğunca ya da devletlerin üçte ikisinin istemi üzerine toplanan bir konvansiyonca yapılır. Değişiklik, devletlerin dörtte üçünde, bu amaçla özel olarak seçilmiş konvansiyonlarca onanırsa, anayasanın tamamlayıcı parçası olur.

1788 yılından başlayarak anayasa, devletlerin çoğunluğunca onaylandı ve yürürlüğe girdi. On değişiklik kabul edildi ve bir tür insan hakları bildirisi oluşturdular; bunlar, bireysel özgürlüğü ve basın özgürlüğünü güvenceye bağlıyor ve bir devlet dini kurmayı kongreye yasaklıyorlardı. Oybirliğiyle başkan seçilen Washington, 4 Mart 1789'da göreve başladı.

Bu anayasa, iki zorunluluğu, otorite ve özgürlük zorunluluklarını pek güzel sağlayacak ve Birleşik Devletler'in gelişmesine ve gönencine katkıda bulunacaktır.

Birleşik Devletler ve Avrupa

Bir büyük devletin baştan aşağıya yazılmış, akli ilkelere dayanan ve içine, Bağımsızlık Bildirgesi'nde olduğu gibi, Fransız "filozofları"nın, özellikle de Montesquieu'nün görüşleri

sızan ilk anayasadır bu. Bu nitelikleriyle de bildiriyle beraber aydın Avrupalılar için bir uyarı ve bir örnek oldu. Avrupa'dan varlığını, felsefesini ve politikasını almış olan Birleşik Devletler, sanatını da alacaktır: Houdson, Richmond'un Kapitol'ü için, Desjardins'in XIV. Louis'sini örnek alıp Washington'ın heykelini yapacaktır; Kapitol, Nimes'deki Maison-Carrée'ye öykünecektir; Paris'te Hotel de Salm, Beyaz Saray'ın mimarlarına esin verecektir; Versailles, yeni federal başkenti, Washington'u kuracak olanların esin kaynağı olacaktır; Gabriel'in biçemi Boston'a taşınmıştır. Birleşik Devletler, ürünleri ve ticaretleriyle Avrupa'daki iktisadi, sosyal ve siyasal dönüşümlere katkıda bulunduktan sonra, şimdi de gelişimini bir devrimle sonuçlandırsın diye örnek oluyordu.

Avrupalılar Amerika'dan gelen haberlerin coşkusu içinde yaşıyor ve yürekleri oradaki mücadelelerle çarpıyordu. Helsingør'de Amerikan bağımsızlığı öğrenildiğinde, "koy bütün uluslardan gemilerle dolmuştu... Bayraklarını çekmişlerdi hepsi de... Tayfalar sevinç çığlıkları atıyorlardı... Babam siyasal özgürlük duygusunu duyalım istiyordu. Bir masaya götürdü bizi ve biz, o ve konuklarıyla beraber yeni Cumhuriyetin sağlığına içtik..." Yönetimlere karşı bıkkın ve öfkeli Avrupa'da, Amerika'ya öykünme konusunda bir büyük istek egemendi; Prusya'da, Avusturya'nın elindeki topraklarda, Hollanda'da, İsveç'te, Cenevre'de, hoşnutsuzluğun kol gezdiği her yerde bu istek vardı. Ne var ki, bu duygular hiçbir yerde Fransa'dakinden daha güçlü değildi. Ve her yanda eli kulağındaki bu devrimi Fransa yaptı. Niçin orada? Çünkü ortaçağın kurumlarından arta kalanlar orada yitip gitmeye daha yakın durumdaydılar ve daha fazla dayanılmaz hale gelmişlerdi. Fransa, yönetimin en merkezileştiği, soyluluğun en çok çaptan düştüğü, aracı kurumların en uşaklaştığı ülkeydi; en türdeş ulus oydu, en tutarlı devlet de. Devrim zorunluluğunun en açık göründüğü ve onu gerçekleştirecek araçların en kolay olduğu yerdi orası. Fransa, yalnız kendisi için çalışmakla yetinmeyecekti; İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni insanlığın yeni İncil'i yapmayı deneyecekti; devrimin, halkların kurtuluş aracı, ulusların kurtuluşu ve bütün insanların mutluluğu için bir sefer olması girişiminde bulunacaktı.

Başardı da bunu.

Artık onu anlatmaya başlayabiliriz.

III

FRANSIZ DEVRİMİ

"Aydınlanma", sonunda bir devrimle taçlanır: 1789 Fransız Devrimi'dir bu. Devrimin, olaylar durulduğunda gelip vardığı kurumsal içerikte şaşırtıcı hemen hiçbir şey yoktur. "Eski rejim" denen düzenin maddi ve fikri temelleri, yüzyılın son yetmiş yılında öylesine oyulmuş, çökertilmiştir ki, çok geçmeden yalnız molozlar kalacaktır bundan; yüzyıl, geniş ölçüde bunu öngörmüş ve istemiştir.

Şaşırtıcı olan, devrimin eseri değil böylece; şaşırtıcı yön, onun yürüyüşünde, nabzının atışlarında ve araçlarında. Temel çatışma, burjuvazi ile soylular arasındadır; burjuvazi, aristokrasinin sahiplik ettiği düzenden yakınan halk kitlelerini, köylüleri de almıştır yanına. İnsanlığın o güne değin tanıdığı en büyük sosyal mücadeledir sahnede görülen. Kendine özgü özellikleri olan bu mücadele, devrimin yürüyüşüne de damgasını vuracaktır. Bir yerde bir "burjuva devrimi"dir bu; ancak, içinde ileriye dönük nice gelişmenin tohumlarının da atıldığı ve yeşerdiği bir devrim.

Fransız Devrimi'nin bir özelliği bu.

Bir başka özelliği de şu: Devrim, gösterdiği özelliklerin bir sonucu olarak, yalnızca tek bir cephede, Fransa'nın sınırları içinde kalmamıştır; iki cephede, hem iç, hem dış cephede bir savaşa yol açmıştır. Ateş, yalnız bir bacayı değil, deyim yerindeyse, bütün dünyayı sarmıştır. Avrupa'da görülen öteki burjuva devrimlerinden farklı olarak, sonuçları evrensel bir burjuva devrimidir bu; yalnızca olumlu yanlarıyla değil, yol açtığı karşı devrim rüzgârıyla da.

Şimdi bunu anlatacağız.

BÖLÜM I

DEVRİMİN GÜÇLERİ

Gösterdiği özellikler bakımından Fransız Devrimi'nin doğal güçleri ile araçlarını ayrı ayrı belirtmek gerekiyor.

DOĞAL GÜÇLER

Devrim 18. yüzyılın kentlerinde palazlandı ve onların aracılığıyla başarıya ulaştı. Kent, çoğulcu yapısıyla sosyal bir ortamdır; nice gelişme orada ortaya çıkar ya da boğulup gider. Bu kent, birinden ötekine değişiklik de gösterse, bir burjuva ortamıdır; iktisadi yaşamın nabzı bir bakıma orada atar; sıcaklık orada yükselir ya da düşer. Son olarak, bir etki merkezidir de bu kent: Bir girişimci sınıf –imalatçı, dükkâncı, zanaatkâr– yanı başındaki sınıf ya da sosyal grupları orada etkisi altına alır; ustayla temas halinde yaşayan proletarya üzerinde özellikle böyle bir etki vardır.

Kentler: Burjuvazi

Kentler, başta burjuvazi demektir.

Burjuvazinin yükselişi iki kuşaktan beri yeniden başlamıştır. "Tiers-État"nın bu eski seçkin bölümünün zenginliği artmakta, sayısı artmakta, gücü artmaktadır. İktisadi koşullar yüzüne gülmüştür ve girişimlerini destekleyip durmaktadır.

Nasıl?

Yüzyılın ikinci ve sonuncu çeyreği arasında sanayi üretiminin değeri iki katını aşmıştır; iç ve dış ticaret belki üç misline; koloni ticareti ise hemen hemen beş misline varmıştır. Para değerinde düşme yoktur; para değerinde 1726'daki kararlılık, frankın serüvenli yaşamına son vermiştir ve ta 20. yüzyılın başlarına değin sürecektir bu. Kazanç da hızlanmıştır; her boydan burjuva rahatça ve daha çabuk servet yapmaktadır. Çalışkan, tutumlu, ihtiyatlı, aile yaşamında erdemli olan bu sınıf, bütün bu konularda eski durumunu sürdürmektedir; hatta ihtiyatlılığı ve örflerine bağlılığı daha da artmıştır.

Yüzyılın ikinci çeyreğinde birden ortaya çıkan çoğalma, krallığın nüfusunu yüzde 30'la 40 arasında yükseltmiştir. Yalnız doğumlar artmakla kalmamış, ölüm oranı da gerilemiştir ve "dönemsel" dediğimiz bunalımlar sırasında halk kesimindeki ölüm oranının azalışı dikkat çekicidir. "Kıtlık" türünden bunalımlar da yoktur.

Nüfustaki bu aşırı çoğalma tarımdaki fiyatları da etkilemektedir; verimli yeni toprak kazanma umudu pek olmayan ve taşıma tekniği de bol miktarda yiyecek taşınmasına elvermeyen bir toplumda bu etki daha da boyutludur. Tarım alanındaki sınırlılıkla, nüfusun ani artışı arasında bir "Malthus'çu" çelişme ortaya çıkar ve Malthus'a da çok şey öğretecektir. Özellikle işlenmesi daha zor toprakları değerlendirmek, daha pahalıya da mal olsa, daha çok üretmek gerekmektedir. Böylece, yüzyılın ikinci otuzlu yıllarının başlamasıyla, o zamanın –aslında tarımsal– pazarına egemen bütün temel ürünlerin fiyatlarında genel bir yükseliş başlar. Öte yandan, bu nüfus çoğalışı, kırsal kesimden çok, kentlere yarar sağlar. Kuşkusuz, ulus büyük kitlesi bakımından tarımcı kalmaktadır; ancak, kentler de ölçüsüz derecede büyümektedir. Kentler bir alışveriş ekonomisine bağımlıdır: İşte ticarete vurulan bir kamçı! Kentler bu yeni gelenleri barındırmak ve giydirmek zorundadır: O zamanın iki büyük sanayi alanı, ev yapımı ve dokuma alabildiğine canlanır bununla. Böylece, nüfustaki çoğalış ve halkın yeni dağılımı fiyatları yükseltirken mahreçleri de genişletir.

Nüfustaki aşırı artışın yanı sıra, "altın"da da aşırı artış vardır. 18. yüzyıl Amerika'nın bulunuşundan beri üretilmiş altını ve gümüşü tek başına üretmiştir. 16. yüzyılda ve 19. yüzyılın bazı dönemlerinde olduğu gibi, ödeme araçlarını da hızla çoğaltmıştır bu. Altın-değer, gitgide genişleyen bir mahreç üzerinde gitgide yayılmaktadır; onunla beraber, burjuva girişimcilerinin iş hacmi de genişlemektedir. Daha da artan, kârdır: Çünkü bugün de olduğu gibi, maliyet fiyatlarının çoğu öğesi –özellikle faiz oranlarıyla ücretler– fiyatlardan daha yavaş yükselmektedir.

Böylece burjuvazi, çeşitli katlarıyla zenginleşmektedir: Yüksek maliye, ticaret ve sanayi burjuvazisinden, orta ya da küçük ticaret burjuvazisine ve kimi bağımsız zanaatkârlara değin böyledir bu. Her yanda görülür olmaktan çıkmış da olsa, korporasyonlara karşın gitgide büyüyen kentte her boydan

dükkâncı ve girişimci çoğalmaktadır. Özellikle bina yapımı ve onun yaşattığı yığınla meslek, kentsel yenileşmenin başlıca yararlanıcılarıdır.

Bu zenginleşme, kültür alanında nitel bakımdan da yaşanır. Lüks nesneler, kültürel tüketim burjuvaziyi gitgide çekmektedir kendisine. 17. yüzyıl kentinin çerçevesi dar ilgilileri ulusal boyutlar kazanmaktadır. Bu kaynaşan sınıfın çocukları kolejlere gitmektedir. Burjuvazi, bu aydın mahreç yazarlar için bir alıcı haline gelmiştir; zımni eğilimleri daha şimdiden kendini dayatan bir büyük alıcı! Çünkü aynı yüzyıl, yazarları ve okuyucuları da biçimlendirmiştir. Ebedi yaşama yönelmiş kilise öğretimi ile bağlarını koparmış olarak yakın, maddi, "burjuva" bir mutluluğa inanmaktadır. Yazarlarının, eleştiricilerinin ortaya attıkları sorunlar aslında yükselen bir sınıfın gücüyle ilgili sorunlardır. Siyasal sorunlar mı? Siyasal iktidarın yeniden dağılımı üstünedir; bu ise, hiç olmazsa bir bölümüyle burjuvazi yararına olacak bir şeydir: Öyle ki hükümran, zamanın dilinde, artık yalnızca kral ya da prens değil, siyasal topluluk anlamınadır. İktisadi sorunlar mı? Ekonominin serbestliği üzerinedir; bundan da asıl yararlanacak olan burjuvazidir. Bu serbestlik, 18. yüzyıldan çok önce önerilmişti aslında; ne var ki, o denli gür sesle değildi. Şimdiki yenilikse şudur: Bu düşünceyi, artık bütün bir okul, tutarlılıkla savunmaktadır; geniş ve güçlü "Fizyokratlar akımı", az çok değişik bir biçimde, Fransa'yı ve kıtayı derinden derine etkilemektedir. Bu okulun siyasal düşüncelerinin gelişimi de ilginçtir: Liberalizm, başlardaki "despotik" eğilimin aleyhine ilerler gitgide.

Kuşkusuz, bu iktisadi bireyciliğe adalet adına çatanlar vardır. Ne var ki, verimlilik ve üretkenlik adına değildir bu.

Toplumun zenginliği bir elli yıldan beri tam bir ilerleme içinde değil mi? Görülen bu! "Bırakınız yapsınlar"; tek başına yürüyen o! Yüzyıl, böyle düşünüyor. Burjuvazinin bunun bilincinde olmaması mümkün mü idi? Gitgide daha zengin, daha kalabalık, daha bilgili, kentlerde birbiriyle daha ilişkili olan bu sınıf, eskiden olduğundan çok daha güçlü biçimde bilincindedir çoğu şeyin. Mücadelede güçlenişini sürdüren bir bilinçtir bu. Eski düşmanı soylular, onun sosyal yükselişine engel olmaktadır hep: Aslında çok önceden dayanılmaz hale gelmiş olan bu engel, günlük yaşamda da kışkırtıcı sürtüşmelere yol açmaktadır.

Ne var ki, bu engel gitgide de büyümektedir. Bir süredir burjuvazi maddi ve manevi yükselişini sürdürse de yurttaşlık ilişkilerinde gerileme halindedir. Yaşama ağırlığını her gün biraz daha koyan bu sınıf, devlet katında günden güne kendini daha az saydırır durumdadır. Soylulaştırma mektuplarından yararlanmayı sürdürmesi hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Devlette yönetimin yüksek kademeleri kendisine hemen hemen kapalıdır; başka yüksek görevlerde de böyledir: Parlamentoları ve krallık mahkemelerini dolduran kaftan soyluları, adamlarını kendi kastından ve soyluluğun öteki bölümlerinden seçmektedir. Orta soyluluk da babadan oğula geçme eğilimindedir. Yüksek ruhban katları da kapalıdır. En kötüsü de ordudaki durumdur; soyluların tepkisi, burada bir hakka dönüşmüştür: Bazı rütbeler vardır ki, dört göbekten soyluluk aranmaktadır.

Uygulamada daha başka engeller de vardır. Saf dışı etme topraklara, mülkiyet haklarına değin uzanmaktadır: Örneğin, soyluların mallarıyla, soylu olmayanların mallarını düzenleyen hukuk başka başkadır. İsteyen istediği fiefi satın alabilir; ancak, alan soylu değilse özel bir vergi ödeyecektir. Ödese de senyör olmanın mutluluğunu sürecek midir? Hayır! Yığınla örneği vardır bunun! Böylece, soyluların mülkiyeti ayrıcalıklıdır. Bütün bu ayırımlara "feodalite"nin bazı unvanlarını da eklemeli.

1788'in burjuvası, sosyal bakımdan, iştahı kursağında kalmış, doyumsuz bir insandır!

Öte yandan, kral, sınıfıyla dayanışma içinde görünür; soyluların tepkisi onun da onamasıyla gerçekleşmiştir. Ancak burjuvazinin hükümete karşı başka yakınmaları da vardır: Mali alanda bu yakınmalar daha fazladır; rejime borç para verdiği için alacaklı durumdadır ve öyle olduğu için de kamu maliyesinin yönetimiyle ilgilidir, giderek onu denetlemek ister; 1786 Fransız-İngiliz Antlaşması'nda olduğu gibi bazı "felaketler"i savuşturmak için, iktisadi politikayı denetlemek de istekleri arasındadır. Bütün bunlar, uygulamada tepe noktalarda, bir yere kadar da olsa, egemenliğe katılma anlamını taşımaktadır. Yüzyılın düşüncesi daha başka şeyleri de getirmektedir aklına ve ötede Amerikan örneği de vardır. Burjuvazi, az çok bilinçli olarak aslında zümrelerin olmadığı bir toplumun özleyişi içindedir.

Bununla beraber, burjuvazi, ufukta görünen bu büyük değişiklikler adına, kendi gücünden başka güçlere de dayanır; yükselen bir sınıf olarak, başka ortamlar, gruplar ve sınıflar üzerinde

de çekiciliği vardır. Açık çıkar çatışmalarına karşın proletarya, ideolojik yandaşıdır; liberal soyluların yanı sıra yığınla rahip de öyle.

Kentler: Proletarya

Burjuvazinin proletarya ile olan uyuşmazlığı belki aristokrasi ile olan uyuşmazlığı kadar eski ve keskindir. İşyerinde grevi yasaklamıştır; işçi dernekleri, ücreti yaşam pahalılığına uydurmak isterler; doğaldır ki başaramazlar. Alım gücü yüzyıl boyunca alabildiğine geriler. Böylece, burjuvazinin gelirindeki yükseliş ile işçinin gelirindeki azalış ve ikisi arasındaki farklılık çarpıcıdır. Öte yandan işçinin, büyük toprak sahibi, elinde büyük tahıl stoku bulunan, günlük gereksinme maddelerini doğrudan ya da dolaylı etkileyen yerel vergilerden yararlanan aristokrasi ile de çelişmesi vardır.

O zamanın ekonomisinde çarpıcı olan, yaşam pahalılığına oranla ücretlerin artmasındaki ağırlıktır. Ama öte yandan, halkın tükettiği ürünler, her şeyden önce de tahıl, giderek ekmek fiyatları artar durur; ücretlinin aile giderlerinin aşağı yukarı yarısı buna ayrılmıştır. Öyle olunca da proletarya, tüketici olarak çıkarlarına alabildiğine dikkat kesilmiştir. Öfkesini aristokratlardan ve istifçiden çıkarır. Düzen, yiyecek adına hemen bütün halk kitlelerini bir araya getiren başkaldırılarla sarsılır durur ve grevlerden çok daha yıkıcıdır bunlar. Aslında tahıl üzerindeki vergiler öne sürülür, asgari ücret adına istemler istisnaidir: Hem bunu isteyen de asıl proletarya değil, bağımlı bir zanaatkâr grubudur. Doğaldır ki, emeğin fiyatını o denli aşıp giden ekmek fiyatlarında, kamu otoritelerine de çevrilmiştir gözler: Onların iaşe ve vergi politikaları suçlanır; işçi dernekleri ve patronlar bu kavgada birlikte hareket ederler.

Çağımızdaki proletarya ile 18. yüzyılın proletaryası arasında pek büyük bir farklılığın olduğunu söylemek bile abes. Bu proletarya dağınıktır ve "ehlileştirilmiş"tir: Yarım milyondan fazla atölye ya da dükkân arasında dağılmıştır; çoğu kez aile işletmesinin bir destekçisidir, bazen patronuyla aynı çatı altında yaşar ve onunla birlikte oturur sofraya. Bu koşullarda patrona diklenmesi söz konusu olabilir mi? Bağımlı, ikincil bir öğe olarak, burjuvazinin iktisadi ve ideolojik yandaşları arasındadır. Yapsa yapsa, başkalarının devrimini yapabilecek durumdadır henüz; bununla beraber, bir devrime omuz vermesi pek önemlidir.

Böylece, kentin düşman duyguları, soylulara ve onun kamusal destekçilerine çevrilmiştir. Soylular ise kent halkı içinde gülünç bir azınlıktır ve tüm ulusun ise yüzde 2'sidir. Burjuvazinin serpilip yükseldiği bir çağda o, bir kast haline gelmiş ve donmuştur. Yine de elinde hayli sermaye vardır: Toprağa ve anayurttaki kent sanayisine ya da kolonilerde toprağa ve ticarete yatırılmış karma nitelikte bir sermayedir bu. Ama onun için asıl önemli olan tarımdaki mülkiyetidir; toprakların dörtte biri, fieflerin çoğu onundur; ulusal pazara çıkan ürünün üçte birinden fazlası bu topraklardan gelmektedir.

Burjuvazi ile proletaryada olduğu gibi, soylular içinde de yığınla farklı grup vardır. Bununla beraber, her biri, tarım fiyatlarındaki yükselişten ortaklaşa yararlanırlar. Topraktan elde ettikleri gelir, bütün bir yüzyıl boyunca hayli artmıştır. Aynı zamanda, nüfustaki büyük çoğalışın ortaya çıkardığı işgücü bolluğu, ücretlerdeki artışın zayıflığı, çiftlik kiracılarının rekabeti toprak rantını daha da beslemektedir. Son olarak, tarımdaki fiyatlar yüzde 50 ile 60 arasında artarken, kiralar da iki katına çıkmıştır. Senyörlük rantları da artmıştır. Küçük mülkiyet sahipleri, kiracılar ve ortakçılar kitlesi gelirlerdeki bu yeniden bölünüşün yükünü çekmekte, okkanın asıl altına gidense köylüler olmaktadır sonunda. Bir avuç feodal zenginleşirken, bu kitle yoksullaşma içindedir ve doğaldır ki, bu bir avuç feodalin üzerinde yoğunlaşan bir sosyal kin vardır.

Soylular, vergi bağışıklığından da yararlanmaktadır.

Öte yandan, düşüncelerdeki genel gelişim de umurunda değildir onların. Gerçi özgürlükçü soylular vardır; ama asıl soylu kitlesi düzenden yanadır; kendini sürdürmek, ayrıcalıklarını artırmak, arkasından devleti de sürüklemek ister; ne medeni hukukta eşitliği kabul eder, ne büyük yığınlara dikkat eder.

Bütün bunları kral da uygun görmektedir.

Öte yandan, kilise de rejimin direklerinden biridir. Gerçi ruhban bir bütün değildir; öyle de olsa, bazı maddi bağlar ve güçlü bir manevi bağ, aralarında mertebeli olan bu seçkinleri birleştirmektedir. Kilise de başta toprak rantıyla yaşamaktadır: Kentlerde hesapsız mülkü vardır; ama asıl zenginliği tarımdan gelmektedir, nitekim toprakların yüzde 10'una yakını onundur. Ondalık vergi alır bütün topraklardan; başka kazançları da

vardır. Soylularınkiyle aynı oranda onun da gelirleri artmıştır: Ayin giderleri, sadaka, eğitim hayli para getirmektedir; kilisede bazı yüksek görevlerin dağılımında da hayli kazanç sağlanmaktadır ve yüksek ruhban tabakası soyluların bir parçasıdır, altın yumurtlamaktadır. Bütün bu sınırsız kazançlar, soylularınkinden daha fazla vergiden bağışıktır. Ruhban da inatla savunur durumdadır kendini; gerçi içlerinden başkaldıranlar vardır bu adaletsizliğe, ama devede kulak kabilindendir; geriye kalanlar soylularla bütünlük içindedir. Hepsi de filozoflara ve onların insanı tanrılaştırmalarına karşı mücadeleyi sürdürmektedirler; yani bir yerde, burjuvaziye ve aşağı halk tabakalarına karşı durumdadırlar. Böylece, onların "yağını almak" bir yurtseverlik görevi olarak görülmektedir.

Aşağı ruhban tabakasının da düşündüğü budur belki. Göreve alınış biçimi, kökeni ve durumu bakımından bambaşkadır onlar. Onlarla burjuvazi arasında uzlaşma birçok noktada kolaydır. Ne var ki, bir bütün olarak, hiçbir zaman güven verici bir ortak olamayacaktır; devrimde bir güç olma olasılığı ise çok daha azdır. Öyle ki, bazen özellikle kırsal kesimde karşı devrime kadrolar verecektir.

Kırsal kesim

Tarımdaki fiyat yükselişine yol açan nüfus artışı ile altın çoğalmasından, kırsal kesimde asıl yararlanan mülkiyet sahibi köylü kitlesi oldu denebilir mi? Denemez. Çünkü böylesi bir yükselişten yararlanabilmek için satmak gerekir; kendisine hem yaşama, hem satma olanağı veren bir ürün sahibi köylü o yıllarda istisnadır.

Gerçi toprakların –aşağı yukarı– yüzde 40'ı bu kitlelerin mülkiyetindedir. Ne var ki, pek çok halde, ürün, ailenin yaşamsal gereksinmelerini karşılamaya yetmemektedir. Verim azdır. Toprağın üçte biri ya da fazlası nadasa bırakılmaktadır. Tohuma ayrılan bölüm ürünün beşte biri, dörtte biridir, yani fazladır. Yüzde 10 da öşüre ve senyörlük haklarına ayrılmaktadır. Geri kalan, kalabalık bir aileyi beslemek içindir. Bu aile, büyük bir ekmek tüketicisidir. Kötü hasat yıllarında bu "mülk sahipleri"nden dilenenler vardır. Öte yandan, kırsal kesimde, kıtlık yıllarında pahalılığa karşı tepkiler ilginçtir; protesto ve başkaldırılar görülmektedir.

Bununla beraber, köyde, eline satacak kadar fazla ürün geçen bir eşraf tabakası vardır; bir tür tarım burjuvazisidir bunlar. Örneğin bağcılar gibi, alışverişe giren, giderek fiyat yükselişinden yararlanan bir köylü kesimi de görüyoruz. Bütün bunlar, 1770-80'e değin bir bütün olarak uygun havalardan yararlanmışlardır. Geri kalan "mülk sahibi" kitle ise küçük bir toprak parçasına kapanmıştır: Ailesini geçindirebilmesi için aynı zamanda emeğini de satışa çıkarmaktadır; gündelikçi olmakta, arabacı ve duvarcı, tek kelimeyle ücretli olmaktadır. Sonuç ise bellidir: Fiyatlar ücretin önünde gitmektedir; köyde işsizlik gitgide çoğalmaktadır; çocuk ölümündeki azlık nedeniyle aile kalabalıklaşmakta, yük de ona göre artmaktadır. Özetle, yüzyılın iktisadi gelişimi, mülk sahibi köylü kitlesinden yana olmaktan uzaktır; hem ailenin alım gücünün azalışı, hem ailenin kalabalıklaşması yüzünden, tersine, bu kitleye karşıdır.

Çiftlik kiracıları ile yarıcılara gelince... Çiftlik kiracısının satıcı olduğu düşünülecektir; kirayı ödeyebilmesi için satması da gerekmektedir. Büyük çiftlikler için bu söz konusudur ve kiracısı da fiyat yükselişinden yararlanmaktadır; küçükler içinse, kiralardaki yükseliş tersine bir etki yapmaktadır. Her kira süresinin bitiminde, toprak sahibi kirayı yükseltince, iktisadi koşulların ya da toprağı işleyenin kira süresince elde ettiği gelir fazlasına da el koymuş bulunmaktadır. Yarıcının durumu da pek parlak değildir: Önce, "yarı"cılığı kâğıt üstündedir; sonra toprağın asıl sahibi, alacağını ürün olarak almakta ve fiyatlar yükseldikçe de bunun miktarını yükseltmektedir; yüklediği başka şeyler de vardır yarıcıya; son olarak, yarıcı da ailecek çoğalışın olumsuz etkisi altındadır. Kimi söyleyenlere inanmak gerekirse, yarıcılık uygulamada dörtte bir getirir olmuştur.

Aslında yarıcılar ve çiftlik kiracıları uzun süreden beri "efendi"ye, "malik sınıfı"na karşı mücadele içindeydiler. Ancak, 18. yüzyılın sosyal dengesizlikleri bu uzlaşmazlıkları artırır. İki katına çıkan toprak rantı ile bu köylü kitlesinin azalan geliri arasındaki çelişme pek çarpıcıdır. Böylece "malik sınıfı"yla uyuşmazlık, kırsal kesimde temeldir.

Daha önce gördüğümüz gerçek ücretlerdeki düşüş, kentlerdeki çalışanlar gibi tarımdaki çalışanları da etkilemektedir: Gündelikçiler, harman dövücüler, çiftlik uşakları, kentteki kapitalist tacirin emrinde olarak evde dokuma işinde çalışanlar, hepsi etkisindedir olayın. Yaşam pahalılığı orada da duyul-

maktadır. Aldığının büyük bölümü ailenin ekmeğine giden ücretli, kentlerdeki ücretlinin tepkisi içindedir; o da yiyecek adına başkaldırılara katılmaktadır. Öyle de olsa, türdeş durumda değildir; pek karışık bir yapısı vardır bu kır proletaryasının. Kentlerdeki işçi sınıfından daha dağınık, daha "ehlileştirilmiş" olan gündelikçiler ve uşaklar grubu, kırsal kesimdeki bir tür burjuvaziye iktisadi ve ideolojik bakımdan bağımlı bir duruma doğru evrilmektedir. Evlerdeki zanaatkâr, kent burjuvazisine bağımlılık içinde, onun tarım kesimindeki misyoneridir az çok. Çoğu halde çeşitli işleri ellerinde toplayan herkes kendilerini "malik" sınıfın karşısına çıkaran uyuşmazlığın bilincindedir. Böylece, eski feodal topluma ve onu destekleyen devlete karşı kentlerin ve kırsal kesimlerin burjuva ve proleterlerinin ortak düşmanlığı artmaktadır.

İşte genel görünüm!

Bu tabloda kentler, bütünü göz önüne alındığında, kırsal kesimden –görece olarak– daha tutarlı bir durumdadır; kırsal kesimde ise, tek başına kalmışlık, toprak sahibine olan iktisadi bağımlılık, soylu ile rahibin kişisel ve yerel temas içinde oluşu, bütün bunlar uyuşmazlığın bilincine varmayı kösteklemektedir bazen.

1789 yılındaki iktisadi bunalım

Bütün bu anlattıklarımızdan çıkan sonuç şu: 18. yüzyılın "gönenci", toplumun yukarı katlarını ilgilendiren bir sınıf gönenci olarak görünüyor.

Bu gönenç, XVI. Louis'nin saltanatının başlarına doğru kesintiye uğruyor; aslına bakılırsa, hiçbir zaman düzenli ve sürekli de olmamıştı. Bazen abluka savaşlarının karmaşık hale getirdiği dönemsel bunalımlar, işleri birden askıya alıyordu. Ne var ki, bir süre için oluyordu bu; arkadan gelen uygun yıllar kötü yılların acısını unutturuyordu. Tarih bakımından sonuncu bunalım, yani 1770 bunalımından sonra Fransız ekonomisi, tam anlamıyla kendini bulamamıştı henüz. 1776-1777 yıllarından başlayarak da acayip bir durgunluk başlar; Amerika savaşı süresince vahimleşir, ondan sonra da geniş ölçüde inadını sürdürür. İngiliz ablukası sırasında ilk pamuk kıtlığının acısını çeken dokuma sanayisi, arkasından 1785 yılındaki korkunç bir yem bunalımından doğan yün kıtlığının sıkıntısını yaşar. Manş

ötesi imalathanelerin rekabeti, 1786 Antlaşması'ndan sonra, durumu daha da karmaşık hale getirir. Öte yandan, tarımdaki kazancın tipik kaynağı olan bağcılığın kârı, 1777'den başlayarak geriler ya da erir. Bununla beraber, sıkıntıdan uzak olanlar vardır: Fransız el emeğini pek ilgilendirmeyen koloni ürünleri ticaretide, geniş bina yapımcılığı da böyledir. Aslında gerçek anlamıyla sert ve genel bir bunalım değildir bu; sürüp giden bir güçsüzlük, bir bitkinlikten söz edilebilir.

1789'daki bunalım, işte bu altı oyulmuş ekonomide ortaya çıkar.

Bu bunalım, o devrin hep bilinen belirtilerini gösterir: Önce tarımda üretim azlığının neden olduğu bunalım, arkadan pek çabuk sanayide tüketim azlığı bunalımına dönüşüp soysuzlaşır ve yığınla sosyal felaketi de beraberinde getirir.

Fırtınalı ve donlu 1788 yılı, ürünün büyük bir bölümünü mahvetmişti. Bir yıl önce dışarıya tahıl satmaya tanınan serbestlik normal ölçüleri aşar; öyle de olsa, taşıma güçlükleri kamuoyunu kaygılandırmaya yeter. Ayrıca, 1789 yılı hasadı için birçok bölgeden gelen haberler kötüdür. Yaşam pahalılığı birden fırlar. Yükseliş yüzde 50'ye varmıştır; halkın en çok kullandığı tahıl, çavdar fiyatları yüzde 100'e kadar artar. Kötü bir hasadın kurbanı sebze ve şarap fiyatları da bu yükselişin içine sürüklenir. Tarımdaki ücretler, yükselmek şöyle dursun, düşmeye yüz tutar; iş bulma olasılığı daha seyrekleşir: Yığınla küçük üretici, gündelikçilerle çekişmeye başlar. Satıcı üreticilerin de durumu kötüdür. Aile giderlerinin yarısına yakınını oluşturan ekmek, bütçenin dörtte üçünü götürmeye başlar. Kırsal kesimin alım gücü büzülüp kasılır böylece; kentlerde halktan tüketicilerin durumu da böyledir.

Tarımdaki eksik üretimin yol açtığı bunalım, eski tipte bir ekonomide âdet olduğu üzere sanayide de eksik tüketimden doğan bir bunalımı beraberinde getirir. 1788'in ilk aylarından başlayarak dokuma sanayisindeki güçlükler kaygılandırıcı boyutlara varır; yıl boyunca da vahimleşir. Dokumada bütün büyük merkezler bunun etkisi altındadır. Üretim yarı yarıya azalır; doğaldır ki işsizliğe de yol açar bu. Bunalım, öteki sanayi alanlarına da sıçrar; iflaslar birbirini izlemeye başlar.

1789'dan başlayarak arka arkaya gelen siyasal sarsıntılar, işleri daha da karmaşık hale getirir. Tahıl pazarındaki gerilim ve genel bunalım, 1790'ın bol ürününe değin sürecektir. O zaman

ortaya çıkacak belirtiler de yine hep görülenler cinsindendir: Köylünün elinde pazara çıkaracağı miktar artarken tahıl fiyatları düşecek; kırsal kesimin ve kentlerin alım gücüne bir kararlılık gelecek; sanayi, iç mahreçlerini yeniden bulacaktır. Başlardaki rahatlık tekrar doğacaktır. Geçici bir denge yeniden oluşacak ve hemen hemen kurucu meclis döneminin sonlarına değin sürecektir.

XV. Louis döneminde servetlerde ağırdan ağıra yer değiştirme, sınıf uzlaşmazlıklarını derinleştirmişti. XVI. Louis dönemindeki iktisadi güçlükler ve –onları halkın gözünde birden simgeleştiren– özellikle 1789 bunalımı, bu uzlaşmazlıkları alabildiğine artırdı ve keskin bir uyuşmazlığa yol açtı. İktisadi bunalım siyasal ve sosyal bir bunalıma dönüşüp soysuzlaştı.

Kuşkusuz, ortadaki bunalımın kaynakları adına herkesin yorumu bir başkadır ve iktisadi olmaktan çok başka hedeflere yöneliktir; subaylara konulmuş ipek çorap giyme yasağına varıncaya değin uzanır iş! Ancak, büyük çoğunluk için iktisadi felaketten sorumlu olanlar, hükümet ya da kurumlardır. Halk kitleleri ise daha yalın bakar olan bitene: İktisadi sonuçları olan bazı uygulamalardır bunalıma yol açan. Üzerinde en çok durulan da vergilerdir: Devletin tarıma dayattığı ağır vergiler ve bir de ham ürün üzerindeki senyörlük hakları ve kilisenin ondalığı. Kötü hasat yıllarında felakete dönüşmektedir bunlar; köylüyü ailesinin geçimi için dışarıdan –hem de ne fiyata!– ürün satın alan insan durumuna düşürmektedir. Böylece, 1789 iktisadi bunalımı, köyü kenti, taciri çiftçiyi, esnafı ve ücretliyi sarsarken, onları aynı zaman parçası içinde bir araya getirir ve hoşnutsuzlukları keskinleştirir; bütün bir yüzyıl boyunca gelişmiş ve derinleşmiş sınıfsal uzlaşmazlıkları etkiler; sonunda, tarihsel bir güç, siyasal düzeni birden yıkmanın etkeni olup çıkar.

Devrimin iki itici gücü vardır: Burjuvazi ve proleterya.

Yönlendirici rol, burjuvaziye düşmektedir. Gerçi bu sınıfta bir birlik yoktur; içinde olanların çoğu, başka sınıf ve zümrelerin ideolojik etkisindedir ya da bir yolu seçmede çekimser durumdadırlar. Öyle de olsa, burjuvazinin –az çok bilinçli– amaçları, rejimin sürmesiyle uyuşmaz haldedir. Ayrıcalıklı zümrelerin –o da kuramda– bazı özgürlüklere özlem duymaları ya da mali bağışıklıklarından vazgeçmelerinin pek fazla önemi yoktur. Asıl önemli olan şudur: Burjuvazi, değişik biçimlerde de olsa, kralla ortaklaşa siyasal egemenliği istemektedir; sonun-

da zaferi kendisine sağlayacak halka çağrıda bulunmaktadır; her şeyden önce de hukuk eşitliğidir özlediği. Özgürlüklerin, egemenliğin, kuşkusuz yalnız başlarına erdemleri vardır; ancak eşitliği elde etmeye ve güvenceye bağlamaya hizmet edeceklerdir. Asıl sorun, yeni bir toplum; hiçbir zümrenin bulunmadığı bir burjuva toplumu kurmaktır. Amaçlar devrimcidir; ancak araçlar bu nitelikte değildir henüz. Yeni rejimin insanları, eski rejimden kendisini feda etmesini, barışçı yoldan kendi reformunu yapmasını istemektedir.

Bu programa, halk kitleleri kayıtsız değildir; onlar da kendi istemlerini dilekçelerle olsun, başkaldırılarla olsun dile getirmektedirler. Nedir istedikleri? "Feodalite"nin, senyörlük haklarının kaldırılması ve tahıl pazarlarını denetleme yoluyla yaşam pahalılığına karşı savaş; büyük toprak mülkiyetine karşı küçük köylü mülkiyetinin korunması! Bu istemlerden hiçbirinin burjuvazinin çıkarlarını temelden sarsacak bir yanı yoktur.

Belli noktalarda uzlaşma mümkün olacaktır.

DEVRİMİN ARAÇLARI

Devrim, bu pek büyük doğal güçleri yalnız başlarına bırakmaz; barışçı düşün gerçekleşmeyeceği belli olur olmaz ve mücadeleye girişilir girişilmez, devrim avucu içine alır onları. 1789'dan 1791'e değin içine az çok eski rejimden öğelerin karıştığı, halk kitlelerinin baskısına bir ölçüde duyarlı burjuva kurulları her yanda uç verir: Komiteler, belediyeler, meclisler, kulüpler. Bu kurullar, basın, milli muhafızlar, federasyonlar çeşitli eğilimler içindedirler, giderek duraksamalıdırlar; öyle de olsa, devrimi yayıcı ve hızlandırıcı organlardır.

"Burjuva kurulları", kulüpler, gazeteler

Bu devrimci araçların ortaya çıkışı aynı andadır ve bölünmez haldedir.

Komiteler ve belediyeler, çeşitli biçimler altında federasyona eğilimlidir çoğu kez ve 1789 Temmuz'undan başlayarak yerel iktidarı kullanırlar. 1790'da anayasal olarak seçilmiş bulunan yığınla belediye, sürekli halk meclislerinin baskısıyla rollerini aşarlar. Bu meclisler, büyük kentlerde, Temmuz'daki yeni belediye iktidarıyla aynı anda doğmuşlardır. Büyük bir yayı-

lış içindedirler. Mahalleye, kente ve kasabaya göre çapları da görüşleri de. Uygulamada yalnızca devrimci meclis gelişmekte ve bir rol oynamaktadır.

Ya kulüpler?

Kulüp, başka kulüplerle ilişki içindedir, sloganları hazırlar ve yansıtıp yankılandırır; toplu dilekçeleri kaleme alır, kararlarını asar; idari yaşama müdahale edip kamu görevlilerini kendine uymaya çağırır, yurtseverlere kol kanat gerer, karışıklıklardan sonra baskıcı usullere karşı çıkar, karşı devrimcileri teslim eder; mahkemelerde temsilcileri marifetiyle oturumlara göz kulak olur ve temsilcilerine ayrı yerler ister; kamu otoritelerinin devrime zararlı gördüğü bazı kararlarının yerine getirilmesine muhalefet eder, resmi törenlere heyet halinde katılır. Her rütbeden asker, toplantılarına katılabilir. Öte yandan, orduyla ilişki içindedir ve disiplin işlerine el atar. Bütün yeni kadrolarla ilişki içinde, ayıplamada bulunarak ya da övgü yağdırarak, kulüp siyasal düşünceyi ve yaşamı denetler. Dahası, yönlendirir onları, bir akışa zorlar. Başkaları bir yana, 152 Jakoben kulübü görüyoruz 1790 yılında. Kuşkusuz, bu kurum yere ve zamana göre değişiklik göstermektedir. Ancak, genel olarak kulüp, hem devrimin yerel partisinin yerel "bölümü" dür hem de yarı resmi kamu iktidarıdır ve öte yandan, bu son sıfatıyla, düzenli otoritelerle, hatta bazen kendisine karşı oy kullanan meclisle çatışma içindedir. Krallığın köhnemiş idaresine karşı meydan okuduktan sonra, kulüp içinde toplaşmış devrimci seçkinler, yedeklerinde yeni iktidarlar olmak üzere mücadeleyi kabul ederler. Ne olursa olsun, bu seçkinler kamuoyuna yön verir, siyasal ve sosyal durumdan en iyi biçimde yararlanırlar.

Gazeteleri, afişleri ve yergi broşürleriyle basın da buna benzer bir rol oynar. 1789 Mayıs ve Haziran'ıyla uygulamada özgür hale gelmiş basın, kulüp gibi aristokrat ya da yurtseverdir. Kendi yazarları olan aristokrasi, bu alanda kendini pek iyi savunabilecek durumdadır. Ne var ki, birden özellikle devrimci basın kaplar ortalığı ve 14 Temmuz'dan başlayarak alabildiğine gelişir. Kişileri açıklayan, kanunlara uymazlık öğütleyen aşırı sol basın, örneğin 1789 Eylül'ünde kurulmuş Marat'nın *Halkın Dostu* gazetesi büyük başarı kazanır. Aristokratları ve ılımlıları yıldırıp gözlerini korkutur. Yeni siyasal edebiyat, "hızlandırıcı" sloganlar yaymayı iyi kötü başarmaktadır; bazen onları kabul etmekte, bazen karşısına çıkmaktadır.

Kulüp gibi basın da eyalete ve orduya girer.

Devrimci olaylar, orduyu da çözer ve yeniden oluşturur.

Soyluların ağır bastığı subay sınıfı bir kast oluşturur. Geri kalan, Tiers-État'nın tepkileri içindedir; bir bölümü kışlada da oturmaz, kent sakinlerinin, burjuvaların evinde barınır. 1789 Haziran'ıyla Temmuz'undan başlayarak devrimci hava onları sarar. Onlar da yaşam pahalılığının acısını çekmekte ve bütün bunlardan, herkes gibi istifçileri sorumlu tutarken, yönetimin yüksek katlarının onlarla suç ortaklığına inanmaktadır. Halkın zaferinin arkasından karşı çıkış güçleşir. Askerler ve aşağı rütbeliler, zafer kazanmış devrimci ideolojiye ve kendilerine de bir ilerleme vaadi getiren hak eşitliği ilkesinin çekiciliğine karşı direnmezler. Kılıç soyluları gitgide kuşkulu hale gelir. Dışarıya göç eden subaylara karşılık kalanlara kötü gözle bakılır. Disiplinsizlik olayları çoğalır.

Eski rejimin eski ordusu karşısında yeni bir ordu, devrimin gücü oluşmaktadır: Bu, burjuva milisidir, üç milyon yurttaşı içine alacak milli muhafız ordusu olacaktır. Kent ve köyler gibi o da bir yerden bir yere temaslarını kurar. İçeriği ve siyasal eğilimleri, açıktır ki değişmektedir. "Hızlandırıcı" öğelerin değişken bir yeri vardır onda; etkileri, özellikle büyük kentlerin halk mahallelerinde ve köylerde önemli olacaktır. Ne olursa olsun, milli muhafızlar, yani silahlanmış devrim, "düzen"in tek gücü olup çıkar ve yeni rejimi, hem eskinin saldırıp geri dönüşüne karşı hem de aşağıdan gelecek sabırsızlıklara karşı güvenceye kavuşturur. Yeni rejimin güçleri saldırıda bulunduğunda, milli muhafızlar müdahale etmez, seyirci olurlar; nitekim, 1790 yılından başlayarak gelişen senyörlere karşı mücadelede, tarım kesimindeki 40.000'den fazla belediye, köylülerle doğrudan temas içinde, milli muhafızları ayaklanmaya yardıma çağırmış ya da olan biteni görmezlikten gelmişlerdir.

Bununla beraber, milli muhafızlar hiçbir zaman ne yalnız ne de kitle olarak hareket edecektir. Halkın çıkardığı karışıklıklara katılan öğeleri çoğu kez bir avuçtur; ama önemli, bazı zaman sonucu sağlayan bir avuç insan söz konusudur. Ancak, egemen olan, kendiliğinden sloganlarıyla kalabalıktır; kulüplerin ve gazetelerin aynen aldığı ya da gözden geçirdiği bu sloganlar, o kalabalığın sosyal oluşumuna da pek güzel denk düşmektedir. Bu sloganlarda, halkın sesini alabildiğine yansıtan

"iktisadi" ve daha çok burjuva eğilimli bir "politik" istem vardır. Her iki istem de tutkuludur: Örneğin, daha ucuza ekmek ve insan hakları ister. Böylece, halktaki hareketlilik ayaklanmaya değil, devrime çevirir yüzünü; öte yandan, siyasal slogan da benzersiz bir siyasal gücü avucunun içine almış olur.

Bu etkin kalabalık, içinde küçük burjuvazi ile aşağı halktan insanların ağır bastığı ve olayların üzerinde sürekli baskıda olan bu karışım aslında bir azınlıktır. Ancak, hareket eden, hareket ederken de aynı adımları atan, söylediğini açıkça söyleyen bir azınlıktır. Halk kitlelerinin olaylara kayıtsız davrandığını söylemek istemiyoruz bununla. Tersine, kitleler, genel olarak bakıldığında, devrimden yana, özellikle de onun sosyal eserinden yana duygular içindedir. Ne var ki ülke, siyasal yaşama yeni yeni uyanmaktadır. Devrimi yürüten küçük sayı, yığınlarla daha çok dirsek teması içinde olacaktır. Öte yandan, bu azınlık kentlerde güçlüdür ve oralarda, kolayca seferber edebildiği yığınla insan bulmaktadır ve yine oralarda dev toplantılarda, yeni bir ulus ve yurt kültünü yüceltip göklere çıkarmaktadır: Şimdiden mihrapları, ilahileri, mitosları, ermişleri vardır bu kültün. Büyük ulusal kitle uzaktan izliyorsa, öncü de toplayıp yığmaktadır.

DEVRİMİN ZAFERİ

Bütün bu güçlerin baskısıyla rejim birkaç ayda yıkılır.

Önce, 1789'un Haziran'ında bir zafer kazanılır: Kişi başına oyla kazanılmış bir zaferdir bu; ve Tiers-État'yı, hükümran milli meclise dönüşen États-Généraux'nun büyük gücü haline getirir. Eski rejim, yok edilmiş olur böylece.

Tiers-État'nın mecliste zaferi

Tiers-État, aristokrasiye ve krala karşı verdiği büyük mücadelenin sonunda bir zafere ulaşır. Dilek listelerinin uzlaştırıcı hayalleri, bütün bir burjuvazinin dile getirdiği barışçı devrim düşleri yedi hafta süren bir denemeden geçerler. Soylular zümresi kendini toparlar ve içindeki liberal öğeler varlıklarını hissettirirler; ne var ki, zayıf bir azınlıktır bu. Soylular zümresinin beşte dördü ve yüksek ruhban tahtın yanındadır. Ancak, daha da bölünmüştür onlar: Azınlıkla çoğunluk hemen hemen birbirine eşit güçte görünmektedir; toplumda esen rüzgârlar

ister istemez onları da etkilemektedir. Öte yandan, Tiers-État tam bir ustalıkla saldırısını sürdürür. Kendisini, 17 Haziran'da milli meclis olarak ilan ettiğinde tek bir ses halinde değildir gerçi ama 20 Haziran'da "Jeu de Paume" salonunda ant içtiğinde hemen hemen yekparedir ve öteki zümrelerin temsilcilerini de sürükleyip götürür arkasından. Ancak, karşısında ordu vardır; mahkemeler, kanun, bütün bir devlet örgütü ve –devlete yamanmış– kilisenin yüksek kadroları vardır. Durum pek önemlidir. Bununla beraber, 600 burjuva "savunucusu", rejimin zaferini sağlayacaklardır. Onların şansı, yalnızca krallık iktidarının yetersizliğinde değildir; bütün bir yüzyılın sosyal gelişmesinin biçimlendirdiği ve üç bunalımın siyasal, iktisadi ve mali bunalımların bir araya gelip ayaklandırdığı bütün bir kamuoyunun varlığındadır aynı zamanda. Bu bunalımlardan siyasal olanı, bir yüzyıllık gelişmeyi dile getirmektedir; mali olanı ise hem siyasal hem de iktisadi bunalımla ilişkilidir.

Bu çözülme ortamı, düşman üzerinde de etkisini gösterir: Hükümet bölünmüştür; aralarında Necker'in de bulunduğu yedi bakandan dördü uzlaşmadan yanadır. İktisadi bunalım karışıklıkları artırır ve orduyu bölüp dağıtır.

Ancak, daha da önemlisi, kalabalık kaynaşıp mayalanmaktadır. İflas tehlikesi rejimi gözden düşürür. Versailles'da ve Paris'te kaynaşmalar gitgide artmaktadır. Kamu üzerinde etkisi olan burjuva kaynaşması ile Port-Royal ve halk mahallelerindeki kaynaşmalar gelip birbirlerine eklenirler. Rant, ekmek, krallığa canlılık getirmek, hepsi bir arada söz konusudur. Versailles'daki kalabalık, Tiers-État'ya hasım ilk iki zümrenin temsilcilerine lanet yağdırır. Soyluların kıyımdan geçirileceğine söz edilir. Ilımlılar "genel kin"e sunulur. Korkutucu toplaşmalar olmaktadır. Korku, sarayı da sarar ve saray geriler; her noktada boyun eğiyormuş gibi görünüp doğrudan doğruya karşılık vermeye hazırlanır.

Paris halkının zaferi ve eyaletlerin ayaklanışı

Sarayın, elinde yeterince asker olur olmaz her türlü direnişi kırmak üzere karşılık vereceği, görünüşe göre kesin gibidir. Gün ya da hafta sorunudur bu. Tiers-État bu "aristokratik komplo"yu, bu gerçek ya da sözde kalan, ama her devrimde bin bir kılıkta ortaya çıkan komployu sezer. Halk kitleleri ağır-

lıklarını terazinin kefesine koymazsa, meclis kaybetmiş gibidir. Genel gelişme, yığınları böyle bir eyleme götürecek türdendir: İktisadi bunalım derinleştikçe derinleşmektedir; ücretler erimekte ve yaşam pahalılığı arttıkça artmaktadır. Başkaldırılar birbirini izler. Yollar, kanallar, rıhtımlar ayaklanır; halk, rıhtımlarda tahılın yüklenip gitmesine karşı çıkar. Sebze halini eline geçirir ve kendiliğinden bir fiyat koyup satar. Dinsel toplulukların ambarlarına, belediyelere, giriş vergisi konulmuş yerlere, özetle yaşam pahalılığını doğuran hangi nokta varsa oralara saldırır. Burjuvazi bazen bu ayaklanmalara katılır ve siyasal bir niteliğe bürünür başkaldırı.

Haziran sonlarında, Paris'te Fransız muhafızların ünlü ayaklanması olur.

Arkasından, başkentte işçilerin ve askerlerin, düğümü 14 Temmuz'da çözülecek haftaları başlar. Zanaatkâr, kalfalar, muhafızlar, süvari erleri geçit alaylarına ve halkın gezinti yerlerine karışırlar; Port-Royal'in havasına kapılmış olarak burjuva kadrolarına çarpışacak birlikler verirler. 12 Temmuz sabahı Necker'in görevden alındığı duyulunca, barut ateşlenir. Sokak, gösteri yapanlarındır. Fransız muhafızlar ve kalabalık, kralın süvari birlikleriyle tartışırlar. Başkaldırı ekmek ve silah arar. Aynı gün, engellere ateş verilir ve çiftlik görevlileri kovulur; bütün yiyecek içecek serbestçe girmektedir. 13 Temmuz'da, Paris'in içindeki Saint Lazare Manastırı, tahıl bulma umuduyla yağmalanır. Alarm çanı çalmıştır. Bir ulusal milis kurulur; "burjuvalar"ın yanı sıra halktan ya da halka yakın yığınla öğeyi içine almaktadır. 14 Temmuz'da, Les Invalides'deki silah deposu ele geçirilir. Savaş Bastille'in silah deposuna yönelir; Saint-Antoine, Marais mahallelerinin, Fransız muhafızların ve milisin darbeleri altında eski devlet hapishanesi düşer; mahallenin esnaf ve işçileri başta gelen bir rol oynamıştır.

Ertesi gün, kral boyun eğip meclise ziyarette bulunur ve birlikler uzaklaştırılır; onu izleyen gün Necker göreve çağrılır. Ve 17 Haziran'da kral, birincisi kadar simgesel bir ikinci ziyarete gider: Bu ziyaret Paris belediye binasınadır, ama orada da ilk komün kurulmuştur.

Başkentteki devrime eyaletlerdeki devrim yanıt verir. Kentlerde, bir belediye devrimi; onun yanı sıra da Milli Muhafız Örgütü. Yasal iktidarla fiili iktidar hemen hemen bütünüyle burjuvaziye geçmektedir böylece. Kırsal kesimde ise senyörlere karşı

bir başkaldırı patlak verir. Kilise vergisinin ve senyörlük haklarının kaldırılması dönemidir: Köylüler bir bütün olarak, ödemeleri reddederler; senyörleri haklarından vazgeçmeye zorlarlar; şatolara saldırırlar; manastırların belgeliklerini ve bazen senyörün malikânesini ateşe verirler. "Büyük Korku" genel silahlanmaya yardımcı olur ve hareketi daha da güçlendirir. Panik, aristokrasiyi de sarar; aristokrasi henüz zarara uğramamış da olsa yarını için titremeye başlar. Eski rejimin otoriteleri yitip yok olmuşlardır. Milli Muhafız Örgütü, olan bitene göz yummaktadır. İşte böylesi bir Fransa'da 4 Ağustos olayı gerçekleşir ve İnsan Hakları Bildirisi hazırlanır.

Tutucu burjuvaziye karşı zafer

Olayların baskısı altına meclis de girer.

Harekete karşı bir merkez sağ çoğunluğu kolayca oluşmuş gibidir; ayrıcalıklı iki zümrenin hepsi ve Tiers-État'nın da büyük bölümü doğal öğeleridir onun. Haziran sonlarından başlayarak, zümrelerin toplantısından sonra toplumdaki hareketlenişten kaygılı yığınla burjuva, ruhbana ve soylulara yaklaşır: Yenilikçi devrim darbe yemiştir; halkın zaferiyledir ki şansını yeniden elde eder. Halk toplantılarında önemli sorunlar hakkında, yaşa ya da yuha sesleri arasında, ad vererek oylama yapılır. Tiers-État bir bölümünün aristokratlarla birleşerek "ihanet"i kızdırıp ifrit eder herkesi. Bu ihanetin içinde olan kimi kişiler mektupla saldırıya uğrarlar; gazeteler, söylevlerini basmakta duraksarlar. Sokakta yalnızca hareketin basını vardır. 14 Temmuz'un insanları, Versailles üstüne yürüme tehdidinde bulunurlar. "Sürgün listeleri" korku salar çevreye; eyaletlerle yapılan ve ruhbanın, soyluların ve onların suç ortaklarının direnişlerini açıklayıp eleştiren yazışmalar ürkütür: Yeniden şatoların ateşe verilmesi tehlikesi baş göstermiştir.

Meclis, sağla sol arasında sallanır durur. Soylularla ruhbanın çoğu susar, bazen en kötü sonuç politikasını uygular. Aslında yenilgisini hiçbir zaman kabul etmemiştir. Tehlikeler hiyerarşisinde burjuvazinin çoğunluğu için aristokrasi tehlikesi başta gelmektedir. Sonunda, anayasa komitesi 12 Eylül'de istifasını verir. Sieyès'le, sol yeniden egemen olur. Monarşiciler ve dostları –Mirabeau da içinde olmak üzere– yenilmişlerdir.

Ne var ki kral, 5-11 Ağustos Kararnamesi ile İnsan Hakları Bildirisi'ni onaylamamıştır henüz. Aristokratik komplo yeniden gündemdedir; saray 14 Temmuz'a vereceği karşılığı hazırlamaktadır. Başkentte bölge meclisleri hareketlenir. Basın belirleyici bir rol oynar. Öte yandan, bu kez Paris Devrimi yeni bir güce, Milli Muhafızlara dayanabilecektir. Siyasal bunalımın daha da ağırlaştırdığı iktisadi bunalım sürmekte, yaygınlaşmakta ve öfkeleri bileylemektedir. Krallığın özel muhafızlarının şöleni, 1 Ekim günü barutu ateşler; 5 Ekim günü de Versailles üstüne yürüyüş tehdidi gerçekleşir: Erkek ve kadın kalabalığından oluşan bir halk yürüyüşüdür bu ve Milli Muhafızlarda katılmaktadır. Günün sloganları da şunlardır: "Ekmek ve işlerin bitirilmesi"; yani kararların kabulü! Kral yeniden teslim olur, kararları imzalar ve Paris'te zafer kazanmış başkaldırıyı izler. Bir zaferdir bu gerçekten. İki büyük iktidar, meclis ve kral, hareket partisinin mahkûmlarıdır artık ve baskısı da 1791'e değin sürecektir.

Kralın Paris'ten kaçışı da aynı güçlerin karşısında başarısızlıkla sonuçlanacak ve milletle kral arasında onarılmaz bir boşluk yaratacaktır. Belediyeler, milli muhafızlar, devrimci kalabalık birbiriyle temasa geçer; kentten kente tehlike işareti alıp verir; girişimleri artırır ve askerlere yol verir.

1789'da olduğu gibi 1791'de ve Paris'te olduğu gibi bütün Fransa'da güçler dengesi aynı yönde ağır basmaktadır.

BÖLÜM II

KURUMLAR DÖNEMİ: KURUCU MECLİS (1789-1791)

Eski siyasal ve sosyal yapı, devrimin ilk aylarından başlayarak çökmüştür. 1789'un sonuna gelindiğinde onun yerine yeni bir dünyanın eseri yükselmektedir şimdiden. Yapılması gereken asıl şeyler, 1790 sonbaharından önce olup bitmiştir; kurucu meclisin bölündüğü 1791 Eylül'üne değin ufak tefek son düzeltmeler kalmıştır geriye. Yapının bütününe bakıldığında, cephede görünen bazı kalıntıların ve karşılıklı ödünlerden doğan anlaşmaların önemi pek azdır. Yeni bir toplum başlamaktadır: Burjuvazinin yönetiminde ve güdümünde bir toplum dönemi.

SİYASAL KURUMLAR

Siyasal kurumların temelinde feodalitenin kaldırılması geliyor.

Feodalitenin kaldırılması

Bütün eyaletlerden gelen çığ gibi mektup ve rapor, meclise, Temmuz ayındaki köylü karışıklıklarının çapı hakkında bir fikir verir durumdadır; hepsi de senyörlük hakları ve kilisenin aldığı ondalık sorunu üstünde durmaktadır.

"Yoksulların zenginlere karşı savaşı" başlamıştır. Soylular korku içindedir; 14 Temmuz'da kralla beraber yenilgiye uğramış, kamu otoritesinin desteğinden yoksun, kentlerde kuşkulu, topraklarında aranan, nice şey elinden uçup gitmiş bir zümredir o. Hem de en yüksek fiyata uzlaşmayı nasıl kabul etmez? Onun için sorun, her şeyi kaybetmemektir. Daha az ölçüde de olsa, aynı tehditler yüksek ruhbanın da üstündedir. Tiers-État'nın eline bulunmaz bir fırsat geçmiştir; bu dev halk gücünü, burjuva devrimi yararına, hiç olmazsa bir anlığına kullanmalıdır. Ne yapmalıdır? "Feodal" rejimin ortadan kaldırılışı ile hak eşitliğini hemen kâğıda geçirmek! Yani? Yani soyluların topraklarıyla burjuvaların topraklarının ve bir de soylularla burjuvaların kişi

olarak eşitliğini ilan etmek! Devrimin büyük oyuncusu köylü, feodalite ortadan kaldırıldığında, onun sağlayacağı yararlar arasında kendi ufacık ücretini bulacaktır. Bu yolla da sakinleştirilecektir; olmadı, tepesine vurulacaktır!

Tiers-État'nın meclisteki durumu hiçbir zaman bu denli güçlü olmamıştır. Ayrıcalıklı zümreler onun insafına terk edilmiştir; "köylü sürüsü"nün saldırısından onları kurtaracak olan odur. Bununla beraber, 4 Ağustos'un önemli saatlerinde Tiers-État, bütüne bakıldığında duraksamalıdır ve bölünmüştür. Öyle de olsa, o gece bütün bir yüzyılın haber verdiği gecedir ve cesur bir karardır alınan. O saatlerde bir büyük halk devrimi krallığın altını üstüne getirmektedir. Yığınla "haydut"tan söz edilmektedir; oysa çoğu eyalette, başkaldırmış olan bütün bir halktır: Bir tür birlik kurmuş, şatoları yerle bir etmekte, toprakların altını üstüne getirmekte ve özellikle de feodal mülkiyetin belgelerinin saklandığı yerleri ele geçirip ateşe vermektedir. Böylece çözüm, hemen mali ayrıcalıkları ve senyörlük haklarını kaldırmaktır. 4 Ağustos gecesi, sabaha doğru saat 2'de tutanağa geçirilenler şunlardır: Tek tük kalıntıları görülen servajın yanı sıra senyörlük mahkemelerinin tek yanlı kovma hakkının kaldırılması; senyörlük haklarının geriye satın alınabilme olanağı; ondalık verginin yerine uygulamada senyörlük rantlarına pek yakın bir nakit verginin konulması!

Böylece, köylü devriminden doğan 4 Ağustos gecesi, her şeyden önce, senyörlüğe karşı kırsal kesimin bir zaferidir. Köylülerin sağladığı yararlar göz ardı edilir cinsten değildir. Ne var ki, verdiğinden çok vaat eden bu kararlarla kaybolan, biçimsel feodalitedir; ana çizgileriyle gerçek "feodalite", iktisadi feodalite sürmektedir. Aristokrasi, yığınla şeyden vazgeçmiştir, ama elindekinin en yağlı parçasını tutmaktadır.

Bununla beraber, asıl büyük kazanım burjuvazininkidir. Gerçi o da özveride bulunmuştur soylularla beraber; ancak, feodalitenin biçimsel olarak kaldırılması, soyluların sosyal rakibi olarak, burjuvazi için daha da fazla bir anlam taşımaktadır: Artık, soyluların toprakları ile soylu olmayanların toprakları arasında fark yoktur; topraklar için elde edilmiş bu eşitlik, hak eşitliğinin bir yüzüdür. Öte yandan, hak eşitliği doğrudan doğruya ilan edilmiştir. Büyük bir fetihtir bu: Artık bütün yurttaşlar mülki, askeri ve adli görevlere girebileceklerdir. Yurttaş deyince, açılan kapıların burjuvazi için olduğunu söylemeye gerek yok; o

bundan yararlanacaktır. Hak eşitliğini mali eşitlik tamamlamaktadır ve yenilikten köylüler de yararlanabileceklerdir. Bununla beraber, 4 Ağustos gecesi ilan edilen sadece ilkelerdir; onlara bir biçim vermek gerekir. Meclis, 5-11 Ağustos günleri arasında tam bir hafta bunun için çalışacaktır. Sonunda asıl kazançlı çıkan burjuvazidir. İşin gerçeği şudur ki, kaldırılmış da olsa feodalite köylüler için varlığını sürdürmektedir. Bunun sonucu olarak bir iç savaş dönemi başlamaktadır; burjuva meclise karşı bir halk savaşı, 1793'te Jironden'lerin düşüşüne değin sürecektir.

Her şeye karşın kurucu meclisin aldığı başka eşitçi önlemler de vardır. 15 Mart 1790 tarihli bir karar, feodalitenin dayattığı bütün yükümlülüklere son veriyordu: 4 Ağustos metninde daha önce anılmış servaj; fırın ve değirmen gibi derebeyine ait şeyleri ücret karşılığında kullanma; angaryalar; bazı geçit hakları ve bazı yerel vergiler. Bunun gibi, aynı karar, her türlü feodal unvanları kaldırıyordu. Üç ay sonra 19 Haziran tarihli bir karara göre, "soyluluğun babadan oğula geçmesi kaldırılmıştır". Kimseye prens, dük, kont veya efendi hazretleri denmeyecektir Soylulara kilise içinde ve ayin sırasında tanınmış ayrıcalıklara da son verilir. Soyluların şanından olan evlerinin üstüne rüzgârgülü koyma tekeli de yoktur artık; herkes evinin damına rüzgârgülü kondurabilecektir. 30 Temmuz 1791 günü de büyük tartışmalardan sonra şuna karar verilir: "Bütün şövalyelik sıfatları, bütün korporasyonlar, bütün nişanlar, doğuş farklılığını hatıra getirebilecek bütün dış işaretler kaldırılmıştır." Daha sonraki günlerde kararı dinlemeyen olursa, boynuna bir halka geçirilmesini önerir bir temsilci; o da karara bağlanır: Bir para cezası yetecektir!

İnsan Hakları

26 Ağustos'ta onaylanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, 4 Ağustos gecesinin hukuk ve mali eşitlikle ilgili ilkelerini alıp tekrarlamakla yetinmez; insanın özgürlük hakkını, yurttaşın egemenlik hakkını da ilan eder ve böylece devrimin ikinci büyük yasası olur.

Bildirinin metni mecliste bir süreç boyunca ortaya çıkar.

Meclis daha önce iki kez –4 Ağustos ve 11 Ağustos'ta– hak eşitliğini ilan etmişti; bildiride bir üçüncü kez ısrar eder bu konuda; 1. madde şöyle der:

"İnsanlar... haklar bakımından birbirine eşit doğar ve öyle yaşar. Sosyal farklılıklar, ancak ortak yarara dayanabilir."

Kişisel eşitlik ve mali eşitlik de bu hak eşitliğinin sonucudurlar.

Hak eşitliğinden farklı olarak özgürlük hakkı –bireysel özgürlükler, kamusal özgürlükler, ibadet özgürlüğü– bildiride ilk kez ilan edilirler.

Bireysel özgürlükler sorunu hiçbir güçlük doğurmaz: "Hiç kimse, ancak kanunun belirlediği haller ve emredilen biçimler dışında suçlanamaz, tutuklanamaz. Keyfi emir verenler, gönderenler ve yerine getirenler cezalandırılacaklardır." Cezalar yararsız sertliklerde olmayacaktır ve cezalar "açıkça gereken" hallerde konulacaklardır. Ceza kanunu geriye yürüyemeyecektir.

Anayasa, bu temel özgürlüklere, seyahat özgürlüğünü ekleyecektir.

Kamu özgürlükleri, basın ve söz özgürlüklerini içeriyor; onlara siyasal dernekleşmeler ekleniyor. Ne var ki, bu noktada uzlaşma, hele biçim ve insanlar söz konusu oldukta tam değildir. Başlıca muhalefet ruhbandan gelir: "Basın özgürlüğü sınırsız olarak verildiğinde din ve iyi örfler için tehlike doğar" derler. Sonunda, bir liberal soylunun, Dük La Rochefoucauld'nun formülü üzerinde anlaşılır: "Düşünce ve inançların serbestçe aktarılması, insanın en değerli haklarından biridir; böylece, her yurttaş özgürce konuşur, yazar, basıp yayımlayabilir. Ancak, kanunun belirleyeceği hallerde bu özgürlüğü kötüye kullanmaktan sorumludur."

Anayasa, sansürün ve teftişin kaldırıldığını ekleyecektir buna. 17 Mart 1791 tarihli karar, korporasyonları kaldırır ve her ilgilinin, istediği iktisadi etkinlikte serbestçe bulunabileceğini kabul ederken, kitap basma ve satma mesleklerini de serbest bırakır.

İfade özgürlüğü ilkesi, toplanma özgürlüğünü de içerir gözükmektedir. Aslında devrim daha baştan alabildiğine uyguluyordu bu özgürlüğü. Sonradan çıkarılan kanunlar bunu açıkça belirtirler. 14 Aralık 1789 tarihli bir karara göre, yurttaşların başvuru ve dilekçe yazmak için, özel meclisler halinde, gürültüsüz patırtısız ve silahsız toplanma hakları vardır. Bir yıl geçmeden, 13 Kasım 1790 tarihli bir karar, toplanma özgürlüğünün yeniden altını çizer ve anayasa da "Temel Hükümler" arasına geçirir onu.

Devrim, dernekleşme özgürlüğünü de uygular; çeşitli kulüpler bunun bir kanıtıdır. 1790 tarihli karar bu uygulamayı yasallaştırır: Yurttaşlar "özgürce dernekleşebilecekler"dir, özellikle siyasal kulüpler serbesttir. Ne var ki, ne bildiri ne de anayasada bir ses vardır bu konuda. Öte yandan, Champ de Mars olayını izleyen tepkinin bir sonucu olarak meclis 29-30 Eylül 1791 tarihli kararla onların etkinliğini düzenlemeye ve sınırlamaya kalkar. İleride göreceğimiz gibi, bir süre önce patron ve işçilerin mesleki dernekleşmeleri yasaklanmıştır. Bu sınırlar bir yana bu konuda da genel özgürlüğün uygulandığını görüyoruz.

Vicdan özgürlüğü üstüne büyük tartışmalar olur. Bu konuda da bir liberal soylunun önerdiği metin kabul edilir. 10. madde şunu söyler: "Hiç kimse, dinsel de olsa, görüş ve kanılarında rahatsız edilmeyecektir; yeter ki, bunların dile getirilişi kanunla konulmuş kamu düzenine karışıklık getirmesin." Bu özgürlük, kısa bir süre sonra, Katolik olmayanlarla Yahudilere de tanınır.

Bildiri; mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnmeyi de insanın doğal ve zamanaşımına uğramaz hakları arasına koyar; bunlarda tam bir uzlaşma vardır. Mülkiyet, "dokunulmaz ve kutsal bir haktır"; kamu gereği olmadıkça kimse yoksun kılınamaz ondan ve böyle bir halde de "önceden ve adil bir tazminat" ödenecektir; bu formüller de aşırı soldan gelmektedir.

Özgürlükler, hak eşitliği, mülkiyet: Bir aydın despot, son bir çözümlemede bunların hepsini verebilirdi. Kalan, egemenlik sorunuydu. Meclise sunulan bildiri tasarılarının hemen hepsi milli egemenlik ilkesi üstünde uzlaşmış durumdadır. Asıl bildiri metni de bunu dile getirir ve şöyle der: "Hiçbir kuruluş, hiçbir birey, milletten açıkça çıkmayan bir otoriteyi kullanamaz." Bildirinin son maddeleri 26 Ağustos'ta oylanır. 27 Ağustos'ta ise anayasa üzerine tartışma yeniden başlar: Egemenlik kavramıyla yeniden karşılaşılır; bu kez, ona daha da açıklık getirmek söz konusudur.

Nedir yapılan?

Anayasal rejimin monarşik bir biçim alması konusunda ne mecliste ne de ülkede herhangi bir siyasal akımın farklı bir görüşü yoktur. Ancak, kralın ayrıcalığı ile ulusal egemenliği nasıl uzlaştırmalı? Öte yandan, nasıl "genel irade"yi elde etmeli? Bu genel iradeyi, milletin seçeceği tek bir meclis mi dile getirmeli? Fransa'yı, geçici değişim arzularına karşı kim koruyacak? Bir kral olacaktır bu iktidar ya da bir senato ya da veto

hakkıyla donanmış her ikisi. Böylece, güçler "dengelenmiş" olacak. Ne var ki, 10 Eylül oylamasında senato düşüncesi –büyük bir çoğunlukla– reddedilir. O olmayınca, yasamada sürekliliği ve "tutuculuğu" sağlayacak organ olarak yalnızca kral kalmaktadır. Ancak, ona sınırsız bir veto hakkı vermek, meclisi savunmasız bırakmaz mı? Sonunda, kralın geciktirici vetosuna karar verilir ve bu geciktirmenin süresi de belirlenir: "Kralın geciktirici reddi, kanunun önerildiği yasama dönemini izleyecek ikinci yasama dönemine değin sürecektir."

Böylece, son söz millete bırakılır.

Burjuva iktidarı: Bir paralı demokrasi denemesi

Tek bir yasama meclisinde temsil edilen milletin kısa zamanda krala üstün geleceği açıktı. Ne var ki, o milletin içinden bir kısım halk konunun dışında tutulmuştu: Genel oyu vaat eder gözüken haklarda eşitlik ilkesinin ilk ürünleri derlenmiş de olsa, meclis mal varlığına dayanan bir oy ilkesini kabul etti. Aslında genel oyu hiçbir zaman düşünmemişti. Kurucu meclis üyelerinin pek büyük çoğunluğu için yurttaşlığın gerçek dayanağı yalnızca mülkiyet olabilirdi; çünkü bağımsızlığın ve sağduyunun hem işaretiydi o hem de güvencesi!

Buradan kalkarak, "etkin ve edilgin yurttaş" ayrımı yapılır. Oylama da doğrudan değil, iki derecelidir. Etkin yurttaş olabilmek için ilk aşamada şu iki koşul gereklidir: Bağımsız olmak, yani kimsenin hizmetinde çalışır olmamak ve üç işgünü değerine denk düşecek bir doğrudan vergi ödeyicisi bulunmak. Bunun bir "zenginler aristokrasisi"ne yol açacağını söyleyenler çıkarsa da dinleyen olmaz. Böylece, 4.300.000'e yakın etkin yurttaşa karşı 2 milyon edilgin yurttaş vardır. Fransızların üçte ikisi oy verecektir. Bir kişinin hizmetinde olanın yanı sıra tarımdaki hizmetliler de saf dışı bırakılmıştır ki, bu sonuncular, kırsal kesimlerdeki proletaryanın büyük bir bölümünü temsil etmektedir. Yasaklama çiftlik kiracılarına, yarıcılara, gündelikçilere kadar uzanmaz. Açıktır ki, mal varlığı olan yurttaş kitlesi ilk meclisleri, ikinci derece seçmenleri belirleyeceklerdir sadece; asıl temsilcileri seçecek olanlar da işte bu ikinci derece seçmenler olacaktır.

Bütün bunlar üzerinde pek tartışma çıkmazsa da "seçilebilme" koşulları üzerinde uyuşmazlıklar olur. İlk meclislerin

belirleyeceği ve asıl temsilcileri seçecek olan ikinci derece seçmen olabilmek için başlarda on işgününe denk bir doğrudan vergi ödeyicisi olma koşulu konur. Etkin yurttaşların dörtte üçü bu durumdadır. Champ de Mars'daki kırıp geçirmeden sonra bu koşul dört misli artırılmak istenir. Gazetelerin ve kulüplerin sabırsızlıklarına karşı tutucu cephenin bir savunma önlemidir bu. Öyle olduğu için de Robespierre, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne dayanıp böylesi bir öneriye şiddetle karşı çıkar. O ve onun gibi muhalefet edenlere, "demokratik hükümet" ile "temsili hükümet"i karıştırdıkları yanıtı verilir ve şöyle denir: Anayasanın kurduğu "temsili hükümet"tir, yoksa "demokratik hükümet" değil; "seçmenlik görevi bir hak sağlamaz!" Meclis, kırk işgünü değeri koşulunun yerine biraz daha ılımlı bir formül bulur; ayrıca nüfusu 6.000'i aşan kentlerle ötekiler ve kırsal kesim arasında bir ayrım yapar. Sonuç odur ki, proletarya, milli temsilcileri doğrudan doğruya seçmekle görevli meclislerden kesinlikle uzak tutulmuştur. Ancak küçük burjuvazi, dükkâncılar, bağımsız zanaatkârlar bunlara katılabilecektir; çoğu çiftlik kiracısı ve yarıcı için de durum aynıdır.

Asıl meclise seçilebilmek içinse belli bir ölçüde mülk sahibi olmak gerekir.

Özetle, seçmen heyetine egemen olan burjuvazidir; meclis, burjuva sınıfının üst tabakalarını desteklemek istemiştir. Ama bunu yaparken, proletaryanın büyük bir bölümünü de saf dışı etmiştir; çünkü proletaryanın bağımsız eyleminden çok, özellikle kentlerde, küçük burjuvazinin ve zanaatkârların bazı öğelerine omuz vermesi tehlikesinden korkmaktadır. Öyle de olsa, seçmen tabanı hayli genişlemiştir ve eski rejime karşı bir zafer kazanılmıştır. Yalnız bu da değil: Daha ileriye gidecek bir devrimin insanları, üçte ikisi oy veren bir millete dayanıp şanslarını deneyeceklerdir.

İdare ve adliye alanında da yeni bir örgütlenişe gidilir. Gerçi bakanları atayan ve görevden alan yalnızca kraldır; elçileri, komutanları, bir bölüm yüksek görevlileri o seçer. Ancak, yerel yönetim hemen hemen bütünüyle etkisinden kurtarılmıştır. 22 Aralık 1789 tarihli bir karara göre ülke, illere, ilçelere, kantonlara ve yerel topluluklara bölünecektir. İl ve ilçelerin yönetimleri, meclis temsilcilerini belirleyecek seçmenlerce seçilecek ve belli dönemlerde yenileneceklerdir. Bu yönetimler üzerinde sürekli bir temsilcisi olmadığı için merkezdeki yürütme gücü onlar

üzerinde etkisizdir. Belediyelere gelince, 14 Aralık 1789 tarihli bir karar gereğince, belediye başkanı da içinde olmak üzere, belediye yetkililerini etkin yurttaşlar seçecektir. İyice görüldüğü gibi, kurucu meclisin, merkeziyetçiliğe karşı olan tutumunda da devrimci bir görünüş vardır.

Yargıçları da aynı seçmenler seçecektir ve onlar da dönem dönem yenilenecektir. 3 Kasım 1789 tarihli bir karar, parlamentoları süresiz tatil etmiştir; 16 Ağustos 1790 tarihli bir kararsa, eski adli oligarşilere son verir; senyörlük yargıçlıklarını kaldırır ve ilçe mahkemelerini, sulh ve ticaret mahkemelerini kurar. Sulh yargıçlarını etkin yurttaşlar seçecektir. Ağır cezalarda jüriler karar verecektir. 27 Kasım 1790 tarihli kararla kurulan yargıtay da seçimle oluşacaktır.

Kilise yetkilileri, en azından papazlar ve piskoposlar da seçimle belirleneceklerdir. Din yetkililerini seçme hakkı, anayasanın temel hükümleri arasındadır. Yeni bir kilise kurulmaktadır: Piskoposları halk seçecektir. Aşağı ve orta ruhban için bütün seçilme şansları doğmuştur. Piskoposluk, bir liberal burjuva mesleği haline gelir. Papa saf dışı bırakılmıştır. Bütün ruhban kamu görevlileridir; maaşlarını ödeyen milletin elinde, ona karşı sorumludurlar; öyle olduğu için de yeminle yükümlüdürler: Kiliselerinde, ayinden önce "millete, kanuna, krala bağlı kalacaklarına" ve bütün güçleriyle "milli meclisin koyduğu ve kralın kabul ettiği anayasayı sürdüreceklerine ant içeceklerdir". Böylece, mallarından sonra, ruhban da "millileştirilmiş"tir. Ruhban bütün bunlara direnir; başta piskoposlar olmak üzere ant içmeyi reddederler; bazı yerlerde başkaldırılar olur. Ne var ki, başarı sağlayamazlar. Papalık da yeni rejime karşı çıkar; "Yaratıcı Tanrı" ve "değişmez yasa" adına konuşmaktadır. Açıkça görülmektedir ki, yeni toplumla onun arasında ortak hiçbir dil yoktur.

Kentlerin desteklediği meclis bütün bu tepkilerin üstesinden gelir.

Özetle burjuvazi, kuşkusuz kendi içinde –derinden derine– bölünmüş haldedir; ne var ki, önde gelenleri, duraksamalara ve ödünlere karşın eski rejim karşısında yasal, idari, adli, dinsel bütün yetkileri ele geçirmektedir. Bu sınıf yurtsever kadrolar, yurtsever yargıçlar, yurtsever rahipler, yurtsever eğiticiler istemektedir. Eğitim, kilisenin elinden alınmış ve millete verilmiştir; devletin temel görevlerinden biri olarak bakılmaktadır ona.

Ve geleneksel bayramların yanı sıra ulusal bayramlar da vardır artık; bu şenlikler, Fransız Devrimi'nin anısını koruyacak, yurttaşlar arasında kardeşliği sürdürecek ve onları anayasaya, yurda ve kanunlara bağlı tutacaktır.

Yeni rejim, ruhları da birbirine bağlamanın ülküsünü taşımaktadır.

İKTİSADİ KURUMLAR

Yeni kurumlar getiren devrim, yüksek ve orta burjuvazinin egemen olduğu, mal varlığına dayanan bir demokrasi yaratarak siyasal düzeni altüst eder.

Devrim, iktisadi düzeni de altüst eder; ne var ki, iktisadi temellerde köklü değişiklikler getirmez. Niçin? Çünkü iktisadi yapıya burjuvazi daha önceden egemen olmuş durumdaydı. Krallık yönetiminin müdahaleciliği, yüzyılın ortalarından başlayarak çekiliş halindeydi ve liberal bir mekanizmanın işleyişine kapılar açılmıştı; özellikle sistemin ruhu olan fiyat ve kâr serbestlik kazanmıştı. Bununla beraber, bazı tekel ve ayrıcalıklar, ticaret ve sanayi rekabetini engelliyordu: Loncalarda, ustaların topluca tekeli vardı; bazı işletme, imalathane ve kumpanyaların özel tekel ve ayrıcalıkları vardı. Böylece, ürünlerin dolaşımı, içeride ve dışarıda bazı koruyucu tarifeler, yardımlar ve lütuflarla engelleniyordu. Kilisenin elindeki ölü mülk, toprağa bağlı hesapsız bir sermayeyi hareketsiz hale getiriyordu. Son olarak, eski senyörlük yükümlülükleri, tarımdaki mülkiyeti hükmü altında tutuyor ve sınırlıyordu.

Kurucu meclis, engellerin çoğunu kaldırır ve 19. yüzyılın oligarşik kapitalizmine giden yolları açar.

O yıllarda yapılması gereken de budur.

"Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler"

İktisadi düzende tekeller vardı; iktisadi ayrıcalığın temel biçimi olan tekel, zümresiz bir toplum yapısıyla uyuşmaz durumdaydı. Korporasyon, işte böyle bir tekel biçimi olarak ortadan kaldırılacaktır. Gerçekten, ustaları, kalfa ve çırakları bir araya getiren, ama sadece ustaların yönettiği bu patron kurumu, tekelciydi; iktisadi etkinlikleri dizginliyor ve bir düzen altına alıyordu. Daha da önemlisi, bölgeden bölgeye, kentten kente,

meslekten mesleğe alabildiğine çeşitlilik içindedir. Korporasyon yalnızca kenttedir. Kırsal kesim karşısındadır: Tarımcı, üretici olarak yararlanmaz ondan; ama kentten gelen metayı da kullanan bir insan olarak etkisi altındadır; üstelik, kente gidip yerleşmesine, bir küçük mesleğe kapılanmasına engeldir. Öte yandan, ülke çapında yaygın da değildir korporasyonlar; yığınla yer vardır ki bilmez onu. Böylesine bir çeşitlilik karşısında kurucu meclis duraksama geçirir; konu, Tiers-État'yı böldüğü gibi burjuvaziyi de bölmektedir. Öyle olduğu içindir ki, 4 Ağustos gecesi, korporasyon kurumunun yazgısı belirlenir; 5 Ağustos günü bir karar kurumun kaldırıldığını ilan eder. Ne var ki, devrimin yarattığı iktisadi ortamda, o tarihi izleyen günlerde üzerinde durulmaz konunun. Sorun, 1791 Anayasası'yla kesin çözüme ulaşacaktır. Çünkü o tarihte koşullar hayli değişmiştir; meclis, eski rejim karşısında alabildiğine güçlü hissetmektedir kendini; ülkenin büyük çoğunluğu, kuruma ya kaygısızdır ya da hasım durumdadır.

Ve işler hemen her yerde yoluna girmiştir.

Daha sonra, büyük tacirlerin örgütleri olan ticaret odalarının da kaldırılmasıyla bütün patron kuruluşlarına son verilmiş olur. 14 Haziran günü, meclisten –bir bakıma– tartışmasız geçen "Le Chapelier Kanunu" korporasyon yasağının altını bir ikinci kez çizerken, işçi kuruluşlarını da yasaklar. 20 Temmuz'da bu yasak kırsal kesime de uygulanır: Bir yandan mülk sahipleri ile çiftlik kiracıları, öte yandan hasatçı, hizmetçi ve işçilere, ücret adına bir eylem amacıyla her türlü toplaşma yasaklanmıştır. Aslında eski rejimde de işçilerin dernekleşmeleri ve grev yapmaları yasaktı; işçi kesimindeki kaynaşmaları dizginlemek için, patron kuruluşları, yüzyıllarca böyle bir ayrıcalıktan yararlanıyorlardı. Ne var ki, tek yanlıydı bu. Devrimin liberal bireyciliği bu eşitsizliği kaldırır ve yerine eşit bir yasaklama getirir. Oysa haklarda eşitlik, burada gerçeklerle alay etmekti.

Burjuva sınıf çıkarlarının ilginç bir belirtisiydi bu!

Denizaşırı ticaret tekelleri de 1790 ilkbaharından başlayarak, meclisin önüne gelir. Ümit Burnu'ndan ileriye ta Uzakdoğu'ya değin deniz ticareti dev bir kumpanyanın tekelindeydi. Bu tekel bütün ticareti ve bir bütün olarak dışarıya mal gönderen sanayiyi engelliyordu. Sorun, meclisteki büyük tartışmalara konu olur: Sağ, kumpanyadan yana çıkar; merkez sağdan kimi temsilciler ödünlü anlaşmayı isterler; bütün sol, tekelin kaldırıl-

masını savunur. Sonuçta, bir heyecan ortamında, solun ve dinleyicilerinin alkışları arasında meclis, insan haklarına ve iktisadi serbestliğe zarar veren bir ayrıcalığı kaldırır: "Ümit Burnu ötesindeki Hint ticareti bütün Fransızlar için serbesttir" denir. Sıra öteki kumpanyalara da gelecektir. Senegal ticareti, o da 1791 yılı Ocak'ında "bütün Fransızlar için serbest" olacaktır.

Maden kumpanyalarının tekeline de son verilir.

Tarımda serbest ekim, serbest çitlemeye gidilir; ancak, boş otlakları ve ormanlarıyla, komün ortak malları varlığını sürdürür.

İngiltere'yle yapılmış ticaret antlaşması ve 1791 yılında –görece de olsa– liberal bir gümrük tarifesinin kabulü, Fransız sanayicilerinin karşısına çetin sorunlar çıkarma tehlikesini taşıyordu. Ancak, öyle de olsa, ticaret alanında "bırakınız geçsinler" politikasının kabulü, yurtiçi alışverişi artıracaktı kuşkusuz ve bunun bir sonucu olarak işletmelerin kazancını da çoğaltacaktı.

Ne var ki, "bırakınız geçsinler" politikasının yalnızca iktisadi anlamı yoktu; büyük kitleler için sosyal, mali bir anlamı da vardı bunun. Malların dolaşımına konmuş vergiler tüketime konmuş bir vergiydi çoğu kez; böylesi bir vergilendirme biçimine ise fizyokratlar karşıydı, filozoflar karşıydı, halk da karşıydı. Unu, eti, balığı, odunu, şarabı ve tuzu serbest bırakmak, yığınla vergiyi desteklemeyi ve ayrıcalığı ortadan kaldırmak demekti; bu ise, bir umut ya da gerçek olarak, halk kitlelerinin satın alma gücünü yükseltmek olacaktı. Halkın bir bölümü, özellikle köylerde ve kasabalarda, serbest dolaşmadan daha da çok yararlanacaktır: Hem üretici, hem tüketici olarak vergilendirilmiş bağcılar böyledir.

Bu ve benzeri vergilere son verilir.

Bununla beraber, pek önemli bir ürün Fransa'dan dışarıya çıkamaz; tahılın dışarıya satılması yasaklanmıştı ve 1790 yılının bol ürününe ve bunun sonucu fiyatların düşmesine karşın bu yasak sürecek ve Fransız buğdayı –geçici de olsa– dışarıya çıkamayacaktır.

Zenginlikleri yeniden bölüşme taslağı

Bu konuda da gelişmeler, kurucu meclisin tutumunu sertleştirdi ve kararlarını hızlandırdı.

Nasıl?

1789 yılı sonbaharının bitiminde mali durum köklü önlemler gerektiriyordu. İktisadi bunalım ve siyasal bunalım vergi gelirlerinde tıkanıklığı yol açmıştı. Uzun ya da kısa vadeli kamu kredisi söz konusu değildi. Para kaçıp saklanıyordu. Devlet iki kez borç para almaya kalkmış, ama üst üste başarısızlığa uğramıştı. Yurtseverler kuşkusuz, hayli bağışta bulunuyorlardı; ancak, gereksinmeler göz önünde tutulduğunda, büyük bir yekûn değildi bu. Bütçe giderleri gitgide çoğalıyordu. Bütün klasik araçlar vereceğini vermişti: Devrime devrimci önlemler gerekiyordu artık.

Ne yapılmalıydı?

Kilisenin malları millileştirilir ve satışa çıkarılır.

Mecliste bu konuda büyük tartışma, 1789 Ekim'inde başlar. Ruhbanın savunması hukuksal yönden pek güçlüdür: Bu malların bir bölümü, gerçekten ona layık olanların elindedir; bir bölümü, yüzyıllardan beri sahiptir onlara ve devlet de bu mülkiyeti tanımıştır. İşin içine bağışta bulunanların dilekleri de girmektedir. Mecliste çoğunluk, tarihsel ya da hukuksal kanıtları göz ardı etmese de bu konuda devrimci bir tavır takınır; hakkaniyet ve doğal hukuk düşüncesine yaslanır. Neydi bağışta bulunanların niyeti? Bağışlanan maldan bir kimsenin namusluca yararlanmasını sağlamak ve kalanı mutsuzlara ya da tapınakların bakımına ayırmak değil mi? Ee millet bütün bu yükümlülükleri üstüne aldığına göre ve bu mallardan sadece genel felaket anlarında yararlanacağına göre, bağışta bulunanların niyetlerine saygı gösterilmiş olacaktı. Öte yandan, bağışta bulunanların niyetleri kuşakların elini kolunu bağlayabilir mi? Mirabeau, Turgot'nun ünlü kanıtlamasını dile getirir bu konuda: Atalarımız kendilerine bir mezar ayırsaydılar, ekilecek toprak bulabilmek için bütün bu kısır anıtları yıkmak ve yaşayanları beslemek için ölülerin küllerini savurmamız gerekirdi! Sonuçta, Dupont de Nemours'un formülünde karar kılınır: "Ruhbanın bütün malları toplumundur."

Ve kilisenin malları millileştirilir (2 Kasım 1789).

Bu mallar "*assignat*" adında bir kâğıt paraya karşılık gösterilirse de, çabucak değerini yitirir bu para.

Asıl kilise mallarının satışıdır ki, sonsuz bir siyasal ve sosyal yarar sağlar. Bundan yararlanan da doğaldır ki en başta burjuvalar ve köylüler olur. Kurucu meclisin taze paraya gerek-

sinmesi vardır; o da burjuvaların elindedir, bastırırlar ve aslan payını alırlar. Satışlar açık artırma yoluyla olur. Alıcılar kitleler halinde gelirler. Bazen coşkulu bir hava içinde yapılır satışlar. Açık artırmada pey sürenler devrimci şarkılarla selamlanır. Mal üstünde kalan, müzikle kutlanır; başına bir yurttaşlık tacı konur ya da yeni mülkiyetini savunması için bir tüfek verilir eline. Burjuvalar soylular, köylüler, hatta kimi zaman ruhban, artırmada fiyatı yükseltir dururlar. Burjuvalar, büyük malikâneleri yeğlerler; ancak, küçük parçalara da sırtlarını dönmezler. İşin bir başka önemli yanı da şudur: Kilise mallarının satışı, yalnızca mülkiyet sahiplerinin sayısını artırmakla kalmaz; toprağı işleyecek olanların sayısını da çoğaltır. Büyük malikânelerin, burjuvazi yararına da olsa parçalanıp dağılması, kiracı ya da yarıcı sıfatıyla yığınla köylüye davetiye çıkarır. Kırsal kesimde, çiftliklerin bir araya getirilmesine karşı olan kitlelerin istemlerinden biri yanıtlanmaya böylece başlanmış olur.

Toprak zenginliğinin bir bölümünün yeniden bölüşülmesi politikasına gelirlerin düzeltilmesi politikası eşlik eder. Her ikisi de eski zümrelerin zararınadır ve –pek eşitsiz de olsa– yenilerin yararınadır. Yüksek maaşların alabildiğine azaltılması da bu anlamdadır. Kilisenin aldığı ondalığın ve çeşitli senyörlük haklarının kaldırılması; tüketim vergilerine son verilmesi; vergi eşitliği böyledir.

Yeni vergi sistemi, 1790'ın son aylarıyla 1791'in başlarında ete kemiğe bürünmüştür. Eskisine oranla, ödeyen kitlelere büyük bir rahatlama getirir bu. Sonra, bu "eşit" verginin bir bölümü, yeni tip giderlere ayrılmıştır: Özellikle kamu eğitimi için sosyal bütçe doğmaktadır; vaktiyle kilisenin elinde olan eğitimi millet yüklenecektir. Halka yardım da böyledir. Meclisin dilencilik komitesi, halka yardım için bir plan yapmıştı. Komiteye göre, "halkların sefaleti hükümetlerin kabahatidir". Böylece, halka yardım, ulusal kurumların yerine getirmesi gereken "savsaklanamayacak kutsal bir borç"tur. Önerilen sistem, yoksulu, yaşamının her aşamasında destekler; terk edilmiş çocukların, çok çocuklu ailelerin imdadına koşar; sağlam ama işsiz yoksullara, sakatlara, yaşlılara göz kulak olur.

Bütün bu tasarılar üzerinde herkes birleşir.

İşte eski rejim ve toplumdan yıkılanlar ve işte yapılanlar!

Bin yıllık krallık ölmüştür. Fransa'nın eski önde gelen soylusu artık, milletin bir memurudur; görevini millet verir

kendisine, maaşını o öder ve –bağlılık andı içmiyorsa– görevinden alan odur. Eski rejimin binlerce yıllık sütunları yerle bir edilmiştir. Soyluların sosyal mertebesi indirilmiştir. Ruhbanın malına el konulmuştur; boyun eğdirilmiştir; dar anlamda dinsel olmayan sıfatlarına son verilmiştir. Yeni düzeni kuranların anlayışına göre, eski "üstünlükler" yok edilmiştir. Yalnızca para ve yetenek söz sahibidir artık! Yeni sistemin işleyişi, yüksek ve orta burjuvaziye ya da onların temsilcilerine gerçek iktidarı sağlar. Bazı yerde diklenenler olsa da ülke bütünlüğünde, rejime sağlam bir halk desteği kazanılmıştır.

Ne var ki, durum geçici bir nitelik taşımaktadır yine de. Kuvvet denemelerine yol açıktır. Yenilenler, yenilgilerini hiçbir zaman kabul etmemişlerdir ve Fransa'da bile, sayılarıyla oranlı olmayan güçlere sahiptirler; içlerinden kimisi de Avrupa'ya çağrıda bulunmaktadır ya da onun yardımıyla bir karşılıkta bulunmayı kabul etmiştir. Kurumlar ve 1791 Fransa'sı Eski Dünya'yı korkutmaktadır. Çağdaşların gözünde bir büyük savaş tehlikesi her gün daha bir belirginlik kazanmaktadır. Öte yandan, yenenler de aralarında aynı düşüncede değildirler: İçlerinden çoğu, her türlü dış baskıdan uzak da kalsalar, yenilikler getiren bir devrimin yerine uzlaşmacı bir devrimi yeğleyecekken, sağın hızla düşüşü ve solun baskısı böylesi bir seçme olanağını vermemiştir kendilerine; devrimin güçleri, pek uzaklara sürüklemiştir onları ve kaygılar içine atmıştır. Hareketin yerine direnişi geçirme zamanı gelmiştir bu insanlar için.

Ancak, bağrında küçük burjuvazi ile halk kitlelerinin bağlaşıklık kurduğu güçler, belirleyici bir rol oynayacak ve daha da ileriye gideceklerdir. Varsın genel bir savaş patlasın, varsın sağ tehlikesi rejime bindirdikçe bindirsin; toplumdaki zorunluluk yeni bir "hareket"e şans tanıyacaktır.

BÖLÜM III

HIZLANIŞLAR DÖNEMİ: KONVANSİYON (1792-1795)

Yeni toplumla geleneksel toplumu karşı karşıya getirecek büyük savaş 1792 yılında başlar. Daha önce benzeri görülmemiş bir mücadelenin ölçüsüzlükleri içinde akıp gider her şey; modern politikanın yeni birimleri de bu mücadelenin içinde ortaya çıkar: Milyonlarca insanın askeri birliği, milyonların mali birliği. Devrimin "hızlanışlar" aşaması başlamıştır. Devrim kurumlarının çoğu, olağanüstü koşulların baskısı altında doğdukları için hızla kaybolacaktır; bununla beraber, onları geçmiş döneme bağlayan sıkı bağlar vardır yine de ve anıları da 19. yüzyılın siyasal mücadeleleri üzerinde alabildiğine çekici bir etkide bulunacaktır.

HAREKETİN GÜÇLERİ

Sosyal bir nitelik taşıyan büyük "halk heyecanları", o tarihe değin devrim üzerinde etkisini göstermişti; ulusal güçlerle sosyal güçleri bir araya getiren başka "halk heyecanları" devrimi daha da hızlandırır.

Çifte tehlike

Bir savaş atmosferi, 1791 yılından başlayarak ağırlığını duyurur. Doğru ya da yanlış haberler uçuşur durur; olaylar aktarılır. Basında, Fransızların anarşi ve canavarlıklarının dışarıda nasıl görüldüğü ya da dışarıdaki karışıklık ve başkaldırıların Fransa'da nasıl görüldüğü üstüne yazılar vardır. Birlikler sınırlar boyunca harekete geçecektir. Üç renkli Fransız bayrağına başka ülkelerde hakaret edilmektedir. Hava, Varennes'den sonra daha da ağırlaşır. Paris, Eylül başlarında Pillnitz Şatosu'ndaki konferansı öğrenir. Haberler yavaş yavaş sızar. Önce katılanlar öğrenilir: İmparator Leopold ve Arşidük François, Prusya kralı ve kimi prensler. Dışarıya kaçıp gitmiş göçmenler de oradadır: Calonne, Condé, Esterhazy, Polignac ve başkaları.

Kısacası, aristokratik Avrupa'nın "görkemli toplantısı"dır bu. Kâhin olmaya gerek yok: Fransa'dan bahsedilmiştir orada. Koblentz'de, Brüksel'de göçmenler bu toplantı hakkında gürültü patırtı ederler. 10 Eylül'de prensler tutar bir bildiri yayımlarlar: Müdahale için resmi olarak çıkarılmış bir çağrıdır bu ve dışarı da bunu kabul etmektedir. Bir "karşı konulmaz konfederasyon" "şarlatanlar despotizmi"ne, "halk zorbalığı"na son vermekten söz etmektedir ve krala dokunulmaması için gözdağı vermektedir. Diplomatik savaş başlamıştır: İmparatorluk, mülk sahibi prenslerin hakları konusunda 4 Ağustos kararlarının gözden geçirilmesini dayatmak ister; Fransa da imparatorluğa, göçmenlerin toplaşmalarına son verilmesini. Papa VI. Pius ile diplomatik ilişkiler ilkbahardan beri kesilmiştir. Meclis 10 Mart 1792'de, Dışişleri Bakanı Lessart'ı Avusturya yararına hareket etmekle suçlar. Macaristan ve Bohemya kralına 20 Nisan'da savaş ilan ederken, meclis bu çatışmanın milletin millete değil, halkın krala karşı ilan ettiği bir çatışma olduğunu söyler ve "düşmanlarının davasına karşı çıkıp bayrakları altına gelecek bütün yabancıları şimdiden kabul ettiğini" açıklar.

Avusturya'ya karşı ve özgürlük adına girişilmiş bu mücadelede, kral çevresinin üstünde de kuşku bulutları gelip birikir: Savaşın tam ortasında, kral, yurtseverlikleriyle tanınmış kimi bakanlarına yol verirken, 27 Mayıs ve 8 Haziran'da alınmış devrimci ve milli güvenlik kararlarına karşı vetosunu kullanır. Paris ayağa kalkar ve 20 Haziran'da meclise verdiği bir gözdağı dilekçesinde, yurda karşı tertip içinde olanlara karşı çıkar; "orduların hareketsizliği"nin sorumlularını sorar. Kusur, yürütme gücünde ise "yok edilmelidir". Ne var ki, Lafayette durumu savunur. Ordu komutanı odur; Danton "bütün Avrupa zorbalarıyla kucaklaşan soyluların başı" diye daha önce karşı çıkmıştır kendisine; Lafayette, 28 Haziran'da meclise gider ve Jakoben'leri suçlar. Feuillant'lar arasında yankı bulur bu; Robespierre ise Saint-Honoré sokağındaki kürsüden yanıt verir ona ve bu "şerir"e karşı bir suçlama kararı alınmasını ister.

Gelişmelerin daha da aydınlığa çıkması için imparatorla Prusya kralı da Fransız "anarşisi"ne karşı tutumlarını belli ederler. Prusya kralı 6 Temmuz'da savaş ilan etmiştir. Her iki sarayın savaş açmalarının amacını şöyle açıklayanlar çıkar Fransa'da: "Fransa'nın içindeki anarşi"yi durdurmak; tahta ve mihraba yöneltilmiş saldırılara son vermek; meşru iktidarı

yeniden kurmak; kralı meşru otoriteyi kullanır hale getirmek. Aslında kamuoyu, içerideki düşmanlarla dışarıdakini birbirinden ayırmamaktadır her ikisi de; birlikte hareket etmektedir. Halkın sezgisi de bu gerçekliği yansıtmaktadır. 10 Ağustos'taki başkaldırıdan ve tahtın yıkılışından sonra Lafayette, ordusunu yeni iktidara karşı sürmeyi boşuna dener; 19 Ağustos'ta düşman cephesine kaçar. İşte bir "hain" daha! Askeri olaylar çorap söküğü gibi akar: Prusya ordusu aynı gün Fransa'ya girer; 23 Ağustos'ta Longwy alınır; Avusturyalılar Thionville'i kuşatırlar. İçeride hainler vardır. 2 Eyül'de, Paris yolu üzerindeki son savunma noktası olan Verdun düşer; kenti kralcı hainler teslim etmiştir: Eski soylu piskopos, Prusyalıların arkasından makamına gelir yerleşir. Hemen hemen her yerde istilacının arkası sıra eski rejim de yeniden kurulmaktadır.

Tehlike çanları çalınır!

Üç ay sonra, konvansiyonda kralın suçları sıralanır.

Bu arada, 1793 Mart'ından beri "ayrılıkçı" Vendée'lilerin karşı devrimci tasarılarına karşı çıkılmaktadır. Dumouriez, Saxe-Cobourg gibi başka "hainler" de olacaktır. Öyle olduğu için de Robespierre, Jakoben'lere 1 Nisan'da şöyle diyecektir: "Cumhuriyetin selameti, hükümetin baştan aşağıya yeniden örgütlenmesindedir!"

İstila edilmiş, o yüzden de varlığı tehlikeye düşen bir Fransa'da bütün karşı devrim, göçmenlerden Jironden'lere varıncaya değin düşmanla suç ortağı olarak ortaya çıkmaktadır. Fransa ve devrim birbirinden ayrılmaz olmuştur; cumhuriyet gibi, iç ve dış düşman da bölünmez haldedir.

Bu arada Pitt, giderek İngiltere de düşman ilan edilir.

Özetle, 16. yüzyıldan beri millet, bir savaş heyecanının içine bu denli tutkulu ve alabildiğine genişlik içinde girmiş değildi: Yalnızca Fransa söz konusu oldukta, savaşa kazanılmış insan sayısı bir milyona yükselmektedir.

"Ulusal heyecan" kamuoyunu ve siyasal yaşamı böylece köktenciliğe götürürken, iktisadi yaşam da her zamanki sosyal "heyecanlar"ı bileyler. 1791 ve 1794 yıllarındaki kötü hasatların arkasından gelen tarımdaki fiyat yükselişleri ve bunun neden olduğu gelirlerdeki altüst oluşların yol açtığı –eski tipte– yaşam pahalılığından doğan başkaldırılar görülür. Özellikle, enflasyon ortamı, bu fiyat yükselişlerine büyük boyutlar kazandırır ve bütün iktisadi ortamı kıskıvrak yakalar. Savaş giderleri bir

yana yeni sosyal görevler de yüklenmiş olan devrim maliyesi bunun derin etkisi altındadır. Halkın alım gücü düşer doğallıkla ve alım gücünün her düşüşüne nasıl kıpırdanışlarda artış eşlik etmişse, bu kez de öyle olur: 1791 sonbaharı ile 1792 başlarında ilk bunalım uç verir; illerde büyük karışıklıklar patlak verir; bazı yerlerde buğday yüklemeleri yarı yolda durdurulur ve halk fiyat biçip olduğu yerde satar onları. 1792 sonları ile 1793 başları ikinci bir iktisadi bunalım dönemidir: Kış ve ilkbahar boyunca tahıl fiyatlarındaki hemen hemen kesintisiz yükseliş bütün rekorları kıracaktır. Ücretin alım gücü daha da düşmüş, kara ekmeğin fiyatı ölçüyü şaşırmıştır. Onu izleyen aylarda pahalılık artacaktır, kaynaşmalar da.

Fiyatlardaki bunalım ile sosyal bunalım 1793-1794 kışında at başı gider. Özellikle ekmek için birtakım sonuçlar alınır: Bir el koyma, yardım, düzenleme politikası etkili olur bunda. Ne var ki, hükümetin müdahalesi bir bütün olarak başarısız kalır. Kasap dükkânlarının kapılarında dövüşülür; yumurta, süt, tereyağı için bunalım her zamankinden daha korkunçtur. Devrimci müşterilerin bir bölümü baş çare olarak giyotini ya da Eylül'de yapıldığı gibi bir temizlik daha önerirler! Ne var ki, fiyatlar, Hebert'çilerin, arkasından Danton'cuların, son olarak da Robespierre'in ölümünden önce olduğu gibi sonra da yükselişini sürdürür.

Kötülüklerin sürmesi yurttaşlık anlayışını da aşındırır ve saptırır.

Böylece, bütün bu gelişmeler, beş yıl boyunca sosyal gerilimi sürekli ayakta tutar; daha önceki iktisadi güçlüklerin doğurduğundan çok daha uzun ve serttir bu. Halk, yeni bir kıtlık türü olarak bakar buna ve ona göre, kanun belini kıracaktır onun. Ulusal gibi sosyal da devrimi köktenciliğe götürmektedir. Bununla beraber, kamuoyu birlik değildir: Deneyimin başarısızlığından çok önce, orta sınıfların ve yüksek burjuvazinin yığınla öğesi hasım durumdadır. Böylece, ulusal olgu, devrimci güçleri köktenciliğe götürür ve bir araya getirirken, sosyal olgu, onları köktenciliğe götürür, ama böler de!

Devrimci araçlar

Birkaç yıl içinde alabildiğine büyümüş olan bu doğal güçleri, kurucu meclis döneminde ortaya çıkmış devrimci "araç" harekete geçirir. Ne var ki, konvansiyon dönemi, yeni bir kad-

ro ekleyecektir onlara, giderek misli görülmemiş bir etkililiğe kavuşturacaktır hepsini.

Yerel kulüp ve dernekler, özellikle Jakoben'lere bağlı 20.000 halk derneği, rejimin seçkinlerini bir araya getiriyordu hep. Bu seçkinler ise sosyal ve siyasal olarak demokratlaşıyor, köktencileşiyordu. Feuillant'lardan sonra Jironden'ler aralarından kovulmuştu; bir süre sonra Hebert'çilerle Danton'cular da kovulacaktır. Bu kulüpler, kurucu meclisin gerileme döneminde yapmalarına engel olmak istediği her şeyi yasal olarak yapmaktadırlar artık. Toplantılarına konulmuş her engel, 27 Temmuz 1793 tarihli bir karara göre, özgürlüğe karşı bir saldırıdır. Hükümet iktidarı ile halk kuruluşları, artık birbirlerine karşı çıkmaktan çok, birbirlerine omuz vermektedirler. Eyaletlerdeki kulüpler yerel yönetime katılmışlardır. Görevlileri gözetleyip denetlemektedirler; göreve alma ve görevden çıkarmalar onlara bağlıdır. Üyelerinin oturumlarına katıldığı yerel devrimci komiteler aracılığıyla kenti ve kasabayı gözetlemektedirler. Temizlik hareketleri yoluyla türdeşliklerini ve duruluklarını sürdürürler: Halk derneği o zaman "yeniden doğmuş dernek" adını alır. Böylece, Jakoben örgütleniş, yönlendirici bir parti görünümündedir. "Uyanık bekçi, halkın öncüsü" olarak, kamu ruhundan hem yararlanır hem de aydınlatır onu; iktisadi ve sosyal istemleri birbirine bağlama taktiğinde de pek uzmandır. Daha da genel olarak, Paris'te olduğu kadar eyaletlerde de her türden halk dernek ve meclisleri, belediyelerle ilişki içinde devrimin güdücü merkezidirler. Sıradan halk önemli bir rol oynamaktadır onlarda.

Söz ve basın özgürlüğü de 1789'dan beri bütüne bakıldığında, yeni rejimden yana çalışıyordu kuşkusuz. Ne var ki, gitgide yalnızca devrim için rol oynar hale gelir. Sadece devrimci ve gitgide uydumcu yayınlar varlıklarını sürdürebilirler. 12 Ağustos 1792'den başlayarak Paris Komünü, "kamuoyunu zehirleyenler"i tutuklamaya ve ellerindekini yurtsever basımcılara dağıtmaya karar verir. Bununla beraber, 18-21 Ağustos tarihlerinde, "kamuoyunu saptırmaya yönelik kaba yergi ve yazılara ilişkin" bir meclis kararı, içişleri bakanına, dürüst basını yüreklendirmek amacıyla 100.000 lira verir. Konvansiyonun başlarında ve yabancı tehlikenin uzaklaşmasıyla belli bir özgürlük yeniden doğar; ama ancak kısa bir zaman için. 1793 Mart'ındaki siyasal ve sosyal bunalım, 29-31 tarihli kararlara yol açar: Bu kararlar, ulusal temsile son vermeye ve krallığın yeniden kuruluşuna

basın yoluyla kışkırtmaları, ölümle cezalandırmaktadır; mülk sahiplerini öldürmeye ve yaralamaya kışkırtanlara da aynı ceza verilecektir. Jironden'lerin basını, 2 Haziran'ın ertesinde kaybolur. Öte yandan, çok önceden parti mücadeleleri, kısıtlayıcı önlemlere yol açmıştı; yalnızca basın özgürlüğüyle ilgili değil, her türlü konuşma özgürlüğüyle de ilgiliydi bunlar. Terör, ileride göreceğimiz gibi, bu yolda çok daha ileriye gidecektir. Son olarak, halk hatipliği ve basın, devrimden doğmuş olan büyük özgür kurumlar, devrimi kurtarma görevini yüklenmiş siyasal fraksiyonlar yararına işler yalnız.

Aynı zamanda, Milli Muhafızlar da demokratikleşir. Özellikle topçular arasında her kırattan devrimci zanaatkârlar kaynaşmaktadır. Paris'te ve eyaletlerde, devrimci ordular biçiminde özel bir güç palazlanmıştır. Aynı propaganda, mülki ve askeri yaşamı da sarıp sarmalar.

Bayramlar da yurttaşlığın bir türküsüdürler ve Yüce Varlık'la doğanın yanı sıra insancı tanrıları selamlarlar: İnsan soyu, Fransız halkı, insanlığın iyilikseverleridir bunlar!

Merkezi hükümet de bir devrim aracıdır.

Nasıl?

Kamu özgürlükleri, demokrasi amaç olarak kalırlar. Geçici diktatörlük bir araç olacaktır yalnız. Saint-Just'ün Kamu Selameti Komitesi adına kâğıda döktüğü bir karar şunu ilan eder: "Fransa'nın geçici hükümeti, barışa değin devrimcidir." Daha sonra Robespierre de şöyle yazacaktır: "Barışla savaş, sağlıkla hastalık aynı rejime tâbi tutulamaz." Böylece, millet düşmanları milletin dışına atılmışlardır. "Cumhuriyette yurttaş diye yalnızca Cumhuriyetçiler vardır." Saint-Just de şunu haber verir: "Cumhuriyet, monarşik azınlık üzerinde fetih hakkına dayanarak hüküm sürecektir; adaletle yönetilemeyecek olanları güce dayanarak yönetmelidir: Zorbaları ezmek gerekir!" Öte yandan, Robespierre'in açıklayacağı gibi, "özgürlüğün despotluğu" ile "zorbalığın despotluğu"nu birbirine karıştırmamalı: "Zorbaların sertliğinde ilke olarak yalnız sertlik vardır; cumhuriyetçi hükümetin sertliği ise iyilikseverlikten hareket eder." Barère, daha önce 8 Ağustos 1793'te, kralların vaktiyle sürdürdükleri öldürücü savaşlarla cumhuriyetinkileri karşılaştırırken şöyle demişti: Birinciler, baskı adına yapılmışlardır; ötekilerse insan hakları adınadır.

"Özgürlüğün despotluğu" konvansiyonun kuramsal denetimi altında, Kamu Selameti Komitesi'nin ortaklaşa ve geçici diktatörlüğü ile gerçekleşir. İşin mekanizması da şudur: 1793 Temmuz-Eylül'ünde yenilenmiş komite, Jakoben devriminin en önde gelen temsilcileriyle, kendi hizmetindeki en büyük "uzmanlar"ı içine almaktadır; o temsilcilerle dayanışma içindeki bu uzmanlar şunlardır: Robespierre, Saint-Just, Couthon, Billand-Varenne, Collot d'Herbois, Barère, Carnot, Jeanbon, Saint-André, Côte d'Or Başrahibi Prieur-Duvernois, Robert Lindet. Temel kanunları komite hazırlar, meclis oylar. Kanunların yürütülmesine göz kulak olan da yine komitedir. Daha sonra yerlerine komisyonların geçeceği bakanlar, generaller, heyetler, hepsi denetimi altındadır onun; Genel Güvenlik Komitesi, uygulamada, büyük asayiş önlemleri için yardımcısıdır komitenin. Komite, ilçelerle doğrudan temas halindedir. İlçelerde ve komünlerde onun sürekli temsilcileri toplantı yaparlar; devrimci önlemlerin uygulanmasına göz kulak olanlar da onlardır oralarda. Görevli temsilcileri yerinde seçen komitedir. Komite, uygulamada, sonra da hukuksal olarak, devrim mahkemesini denetler; yargılama usulüne bile karışır gerektiğinde. Özetle, komite hükümet eder, idare eder ve yargılar. Uygulamada, meclisin resmen onaylaması koşuluyla yasama onundur.

Kendi önerisiyle oylanmış olan "özgürlüğün despotluğu" yasasının çerçevesini çizen, açıktır ki komitedir: Kuşkulu kişiler, tertipçiler, cumhuriyetin genel asayişi ile ilgili kanun ve kararların kaynağı odur. Böylece, olağanüstü bir mevzuat, soyluları, senyörleri, onların yardımcılarını, kilise adamlarını, yabancıları hedef alır, vurur. Kamu hizmetlerinden uzaklaştırma, zorla ikamet, oturduğu yerin belediyesine her gün görünme yükümlülüğü, yumuşak önlemler; aslında biri önleyici, öteki bastırıcı iki temel önlem var: Karşı devrimci olduğu sanılan kişiler için hapis, karşı devrimci olduğu açıklanmış olanlar içinse ölüm! Öte yandan, krallığı ya da feodalizmi önerenlerin de cezası ölümdür; ulusa ihanet, her türlü direniş, ne türlü olursa olsun hükümeti engelleme girişiminin cezası da ölümdür. Böylece, muhalefet ölümle cezalandırılan bir suçtur. Yakınmak bile, hiç olmazsa zenginler için bir suçtur. Temizleme ve bastırmanın mekanizması, bir kanunla korkunç bir hıza bürünür: Yurtseverliğe küfreden, yılgınlık yaratan, örflere sırt çevirmeyi öğütleyenler; ne yolla olursa olsun, özgürlüğe, birliğe, cumhu-

riyetin güvenliğine saldırıda bulunan ya da onun güçlenmesini engellemeye çalışanlar, "halk düşmanları"dır. Manevi kanıt yeterlidir; tek bir ceza vardır bunlar için: Ölüm! Ve Couthon bunu yorumlar: "Yalancı bir insanlıkla halkı öldüren ve titizlik gösterip halka ihanet eden" sahte bir adalet reddedilmelidir.

Böylece, hareket güçleri baş döndürücü bir etkinlik kazanır. Bununla beraber, kurucu meclis döneminde olduğu gibi, ülkenin küçük bir bölümüdür siyasal yaşama katılan. Devrimci diktatörlük çoğunluğun yararına kullanılabilir; ne var ki, ulusal bir azınlığın eseridir. Öte yandan, büyük yığın eskisi gibi çekimser kalır. Yakınlığı, teröre olmasa da devrime kazanılmıştır; kaldı ki terör, devrimin geçici bir savunma aracıdır ve az çok kabul edilmiş ya da anlaşılmıştır bu. Öyle olduğu için de büyük yığın sınırlı ama kararlı fraksiyonu eyleminde serbest bırakır. Meydan onundur!

Hareketin zaferi

İçinde daha önceden hiçbir siyasal ideolojinin engel oluşturmadığı bu geniş ama uysal ortamda tarih hızlanabilirdi.

Nitekim hızlanır.

Yasama meclisi tam bir ulusal ve sosyal bunalım içinde görev yapmaktadır. "Yasayıcılar" daha şimdiden aşılmıştır. Ünlü 10 Ağustos Olayı, bunalımın doruk noktasında patlak verir; Paris'teki çevreler, komün, eyaletlerin ve Paris'in milli muhafızları buna cesaret etmiş ve başarmışlardır. Tahtı deviren bu ikinci devrim, siyasal demokrasiye; bunun yanı sıra kısa ama önemli bir sosyal demokrasiye de yolları açar.

Konvansiyon, 20 Eylül 1792 tarihinde toplanır.

Monarşiye son verip cumhuriyeti kabul ederek ikinci devrimin sonuçlarını toplar. Kralın davası konusundaki büyük bilek güreşi kazanılır. Meclis, Kasım ayından beri açılmış tartışmaların sonunda "hançerler altında", ölüme mahkûm etmeyi oylamaz kuşkusuz; ne var ki, Louis'nin "ihanetleri"nin resmi olarak sayılıp dökülmesi ve halk meclisleriyle basının alevlendirdiği kamuoyunun tepkisi büyük bir baskı yaratır. 15 Ocak'tan 20 Ocak'a kadar süren oylamaların çoğunda Jironden'ler bölünür, ama Montanyar'lar (Montagnard) yekpare bir haldedirler.

1793 yılının ilk aylarının ulusal ve sosyal bunalımıyla beraber geçmiş yazın havası daha da vahim olarak yaşanır. 10

Ağustos'ta zafer kazanmış devrimci güçlerin aralarındaki bağlaşıklık yeniden kurulur: Bu kez monarşiye ve mal varlığı ölçü alınarak seçilmiş bir meclise karşı değil, genel oyla seçilmiş ilk meclise karşıdır bu bağlaşıklık. 31 Mayıs'ın insanları sloganlarını sıralarlar: Jironden'lerin şeflerine karşı bir suçlama kararı ve 3 kuruşa ekmek; temizlik, ücretli bir devrimci ordu yaratma ve yurdu savunanların yakınlarına yardım. Meclis, 2 Haziran'da yenilir ve parçalanır, çoğunluk devrilir. Yeni bir aşamayı başlatan üçüncü devrimdir bu ve bu aşamada küçük burjuvazi ile aşağı sosyal gruplar önemli bir rol oynayacaklardır.

Çifte bunalım, onu izleyen aylarda daha da ağırlaşır. İşte 1793 Eylül'ünün 4 ve 5'inci günleri; sloganları şunlardır: "Zorbalara savaş", "aristokratlara savaş", "istifçilere savaş!" Alınan sonuçlar da şunlardır: Hem de aynı 5 Eylül günü, yeniden kuşatılmış konvansiyon, terörü gündemine alır; 17 Eylül'de kuşkularla ilgili kanunu oylar; arkasından da devrimci hükümetin ilkelerini açıklayan o büyük karar gelir.

İşte o zaman iktisadi ve ulusal alanda çifte bir zafer kazanılır; "assignat"lar yükselir, Vendée yenilir, ülke kurtulur. Robespierre'in canlandırdığı Kamu Selameti Hükümeti, muhalefetleri yok eder; Jironden'ler 31 Ekim'den başlayarak giyotine yollanır. Terör sağa da sola da vurur; bölücü Hebert'çileri ve uzlaşmacı Danton'cuları ortadan kaldırır. 10 Ağustos'un ertesi günü çıkarılmaya başlanan sosyal kanunları yayımlamaya yeniden girişilir ve genişletilir.

Ne var ki, burjuvazinin kaygıları da artmaya başlar.

1790'ın burjuva ileri gelenleri, yeni sosyal katmanların iktidara gelişine korkuyla bakmaktadır. Kendisi için titremediği zaman malı için titremektedir; çünkü rejim zorla ödünç almakta, müterakki vergi koymakta, iş zenginlere karşı savaşa dönüşmektedir. Orta burjuvazi de aynı duyguları paylaşmaktadır az buçuk. Aristokrasinin geri geliş tehlikesini yaratacak istila da onları korkutuyordu. Ancak, ulusal felaket, zaferle beraber ağır ağır uzaklaşmıştır. Kalan, yalnızca sosyal korkudur şimdi. İktisadi "zafer" de geçici, eksik olmaktan başka bir şey değildir; dahası, yalnızca zenginler için değil, halkçı devrim için de –ürkütücü biçimde– külfetlidir. Kentlerin küçük ticareti, kendi mamullerine uygulanmaya başladığı andan başlayarak, azami fiyat karşısında sabırsızdır: Kırsal kesimde, çiftlik kiracıları ve her türden satıcı da Kamu Selameti Komitesi'nin bazı düzeltme-

lerine karşın bu en üst fiyattan tiksinirler; tersine gerekçelerle, ücretliler de bunun etkili olmadığını görür, lanetlerler. Öte yandan, sistemin başarısızlığı gitgide daha göze çarpıcıdır. "Assignat"nın satın alma gücü, 1794'ün ilk altı ayı süresince düşüşünü sürdürür.

Kitleler duraksama ya da hayal kırıklığı içindedir. 1793 Eylül'ünden beri hükümetin baskısı altında, Paris'te halkçı siyasal yaşam çökmeye başlamıştır; 1794 ilkbaharında halkçı dernekler toplantılarını keserler. Taşrada da aynı şey görülmektedir. Yalnızca uydumcu kulüp ayakta kalmıştır. Devrimi sırtlarında taşıyan büyük kolektif güçler, güçten düşüp tükenme yolundadır şimdi. Bu güçlerin pek duyarlı oldukları niceliğin devrimi yerine rastlantıları ve entrikaları ile saray ihtilalinin geçme tehlikesi belirmiştir. Devrimin temel olaylar zinciri içinde, 9 Termidor, içinde niceliğin, halkın hemen hemen olmadığı ilk olay olarak ortaya çıkar. Mücadele kapalı bir vazoda verilmektedir; bireysel çaptadır, mecliste göğüs göğüsedir: Genel Güvenlik Komitesi'nin Robespierre'e ve dostlarına düşmanlığı, Kamu Selameti Komitesi'nin birliğini yitirişi, çağrılmış prokonsüllerin entrikaları, Robespierre'in beceriksizlikleri, mücadelenin parlamento sahnesinde çıkış yollarını belirlerler.

8 ve 9 Termidor'daki dramatik toplantılardan sonra, Paris, bir kez daha meclisi yola getirebilirdi; tutuklanmalarına karar verilmiş Robespierre ile arkadaşlarını bir avuç jandarma ve görevli kurtarabilirdi. Komün ayaklanır. Ne var ki, hareketin ne yeterli zamanı ne de yeterli atılım gücü vardır. Devrimci güçlerdeki çözülme etkisini gösterir. Büyük terörün –nice hoşnutsuzun da yaşamına mal olurcasına– akıttığı kan, halkın tiksintisine yol açar. 9 Termidor'un çağrısına sıradan ve gönülsüz bir yanıt verilir. Düzenin güçleri ihtilalin güçlerini dengeler ve yenerler. Konvansiyonun girişimi, düşmanlarının hareketine fırsat vermeden savunmanın üstesinden gelir.

Burjuvazinin korkusu

Devrimin geri çekilişi başlamıştır.

Ancak, meclisin ve ülkenin çoğunluğu da karşı devrimin saflarına geçmiş değildir; ne eski rejime dönüş, ne Cumhuriyetçi biçimlerin terk edilişi söz konusudur. Ne var ki, konvansiyon, politikasını saptıran dış azınlık baskılarından

kurtulmayı istemektedir. Aristokratik ve demokratik, bu çifte tehlike karşısında, merkezci güçler yeniden toplaşırlar. Başka bir deyişle, küçük bir terörcü azınlıkla halktan bazı öğeler bir yana bırakılmak koşuluyla, olayların çeşitli gruplarla yaklaştırdığı burjuvazi, kendi içine kapanmıştır ve tek başına yönetmeyi istemektedir.

Devrimin araçlarında pek esaslı bir gözden geçirme kendini dayatmaktadır. Meclis, "terörizm"e karşı saldırıya geçer: Devrimci hükümet gibi yeni araçların; ya da kulüpler, basın, Milli Muhafızlar, Paris Komünü gibi eski araçların karşısındadır; kısacası, devrimi hızlandıran ve genişletip çoğaltan bütün bir mekanizmaya karşıdır.

Termidor'dan başlayarak belli başlı terörcü kanunlar kaldırılır ya da değişikliğe uğrar; Kamu Selameti Komitesi'nin üyeleri yenilenir ve kısa bir süre sonra da yetkilerinin büyük bir bölümünü yitirirler. Paris Belediyesi kanun dışı ilan edilir. Komün artık yeniden toplanamayacaktır. Bir başka karar, onun yetkilerini böler ve asayişi bir görevliler heyetine verir. Arkasından Jakoben "parti"yi yıkma eylemi başlar: Dernekler arasında bütün bağlılıklar yasaklanır; aralarındaki topluluk adına yazışmalar ya da her türlü dilekçeye son verilir: Kulüpler, polisin denetimi altına konulmuştur: Her dernek, üyelerinin listesini yapacak ve hemen ilçedeki görevliye yollayacaktır, komünde de ilan edilecektir bu. Paris'teki Jakoben kulüpleri kapatılır. Çok geçmeden bütün halkçı dernekler feshedilir. Basın olan biteni uygun karşılar doğallıkla: Yeniden özgürlüğünü kazanmış bir basın vardır, ne var ki, büyük çoğunluğuyla, Jakoben'lere karşı bir basındır bu; çünkü mayası "burjuva"dır ve kendini ona adamıştır. Son olarak, Milli Muhafızlar, kurucu meclisin vaktiyle dilediği biçimi alır: Yoksullar ve teröristler –doğrudan ya da dolayısıyla– içinden çıkarılıp atılmıştır; bir başka kararla zanaatkârlar ve gündelikçiler hizmet dışı bırakılır.

Böylece, burjuvazinin büyük çoğunluğunun bir demokrasi tehlikesinin bilincine varmasıyla her şey yıkılmıştır. İktisadi ve sosyal güçlükler kuşkusuz vahim karışıklıklara yol açacaktır. Burjuvazinin kadroları olmadığı için hareket başarıya ulaşamaz; çünkü kitleler için düşünen, burjuvazinin bir fraksiyonudur hâlâ. Öte yandan, kitleler de rejimin etkin bir gücü olmaktan çıkmıştır. Meclis, onlara karşı orduyu kullanarak zafer kazanmaktadır. Ordu ise siyasal yaşamda, kitlelerin devrimin

başından beri oynadığı rolü oynamaktadır şimdi. Rejimi yerine oturtacak olan da yine bir büyük askeri şef olacaktır.

Kastettiğimiz Napoléon'dur.

SİYASAL ÖNGÖRÜLER

1792 ile 1794 yılları arasında bu çılgın, bu korkunç, bu meydan okuyan kavgada, yeni bir dünya, ürküntü verici kurumlar ve yenilikler gün ışığına çıkar; bunlar, Avrupa'yı hayrete düşürürken korkutur ve korkanlar arasında Fransız burjuvazisi de vardır. Nedir bu yenilikler? Genel oy, cumhuriyet, sosyal bir demokrasinin cesur başlangıçları, bir gelecek toplum iklimi! Ne var ki, bunlar aslında birer düş ya da karabasandır; nitekim, daha üçüncü yıl dolmadan çoğu geçip gitmiş olacaktır bu gölgelerin.

1793 bildirisi, genel oy ve meclis hükümeti

1793 İnsan Hakları Bildirisi, eşitliği, insan haklarının ilk sırasına yerleştiriyordu; onun arkasından da özgürlük, güvenlik ve mülkiyet geliyordu. Bildiri, kamu yardımını kutsal bir borç yapıyor ve –bir sonraki yüzyılda anlaşılandan pek farklı da olsa– çalışma hakkını kabul ediyordu. Son olarak da zorba hükümetlere karşı halkın başkaldırısını, hakların en kutsalı ilan ediyordu.

III. yıl bildirisi ise, 1789 tarihli metnin yaptığı gibi, özgürlüğü yine başa geçirir. Doğal olarak yurttaş eşitliği üzerinde ısrar eder. Ancak, öte yandan, kurucu meclis uzlaşmacılarının elde etmeyi boşuna denedikleri insan "görevleri"ne yer verir ve bu görevler arasında mülkiyete saygı da vardır. 8. madde öyle der: "Toprakların ekilip biçilmesi, bütün ürünler, bütün çalışma araçları ve sosyal düzen, mülkiyetlerin sürekliliğine dayanır."

Artık, kamu yardımı; doğaldır ki, başkaldırı hakkı da söz konusu değildir.

Genel oy da yaşama geçer. Genel oyu, yasama meclisi, ulusal konvansiyonun kuruluşuna ilişkin olarak, 10 Ağustos 1792'deki bir kararıyla kabul etmişti; karar, servet ayrımı olmaksızın 21 yaşındaki bütün Fransızları oy vermeye çağırıyordu. Ancak, 11 ve 21 Ağustos tarihli kararlar, bir kişiye bağlı hizmetkârları –bağımsızlıkları olmadığı için– genel oyun dışında bırakır. Bununla beraber oy, 1791 Anayasası'nda olduğu gibi

dolaylı kalır. Seçilebilme yaşı 21'dir. 1793 Anayasası, bu oy biçimini sürdürür; ancak, hizmetkârların dışlanmasına son verir ve seçme ile seçilme yaşlarını da 21 olarak eşitleştirir. Geçici olur bütün bunlar. III. yılın bir kararı genel oydan bahsetse de III. yıl anayasası, paraya dayanan oyu yeniden getirir. Ne var ki, aranan vergi miktarı 1791'de olduğundan çok daha düşüktür; böylece, aslında büyük bir çoğunluk oy kullanabilecektir. Kurucu meclisin, seçilebilmesi için koyduğu vergi kaydı da yeniden ortaya çıkar; sadece ortakçılar ile çiftlik kiracılarında aranan az oranda bir vergidir. İkinci derece meclisleri oluşturacak olan seçmenler, 1791'deki aynı sosyal ortamın insanlarıdır. Temsilciler, vergi kaydı olmaksızın seçileceklerdir.

1793 Anayasası'nın öngördüğü tek meclis ile meclis hükümeti biçimi de reddedilir; ortaya bir senato çıkmıştır. III. yıl anayasası, yasama gücünü, iki meclis, Beş Yüzler Konseyi ile Yaşlılar Konseyi arasında paylaşır. Ne var ki, her ikisi de aynı seçimden ve seçmenler topluluğundan gelmektedir. Üç yıllığına seçilirler; üçte biri yenilenebilir durumdadır. Bazı başka farklılıklar bir yana sadece yaş konusunda birbirlerinden ayrılırlar: Birinde 30 ve ötekinde 40 yaş aranmaktadır. Yaşlılar Meclisi'nin bir ayrıcalığı vardır: Direktuar'ın beş üyesini –beş yıllığına– Beş Yüzler arasından o seçer. Bir kurul oluşturmayan bakanlar, Direktuar'ca atanır ve görevden alınırlar ve meclislerin dışından seçilmeleri gerekir. Ve meclisler hiçbir sürekli komite kuramazlar; bu da konvansiyon biçimindeki bir hükümetin komiteleri adına bir ihtiyat önlemi olarak düşünülmüşfiir.

Yüce Varlık. Kilise ve devlet ayrılığı

Tersine, Hıristiyanlıktan arındırma, çeşitli biçimlerde daha hayli sürecektir; hatta bir bölümü bunun, Napoléon'un yaptırdığı yasalara geçecektir.

Neydi örnekleri bu arındırmanın?

1792 yılında 17 ve 18 Ağustos tarihli kararlar, manastırları kapar ve tarikatları fesheder. Direnenlere karşı savaş, kiliseden yığınla insanın dayanıksızlığı, ilerici güçlerin baskısı ruhbanın çözülmesine ve yaşamdaki örgütlenişin dağılışına varır. II. yılda piskoposların dörtte üçü dinden elini eteğini çekmiştir; dönmüş ya da evlenmiştir. Akıl kültüne yabancı kalan devrimci iktidar, bir kararla Yüce Varlık kültünü kurar; rahiplerin maaşlarını ver-

meyi durdurur ve II. yılın son günlerinde, kilise ve devlet ayrılığını gerçekleştirir. Bununla beraber, Yüce Varlık, Termidor'dan sonra yaşamadı: III. yıldaki bazı kararlar kült özgürlüğünü yeniden getirdi. III. yıl anayasası, hem kilise-devlet ayrılığını hem de kült özgürlüğünü yerleştirir.

Bütün bunlar olurken, sosyal yaşamın Hıristiyanlıktan arındırılması da sürer.

Son olarak, 1791 yılının insanları değilse de en azından geniş ölçüde aynı sosyal çevreler, aynı çıkarların temsilcileri iktidara gelirler. Bu insanlar, II. yılın o sert eşitlikçi rüzgârının esip geçtiğini hissetmişlerdir. Kuşkusuz, çoğu, kamu özgürlüklerine hâlâ inanmaktadır, ancak daha önce dile getirmedikleri ya da dile getirmeye cesaret edemedikleri bir ihtiyatlılıkla yapmaktadırlar bunu. Onların haklar bildirisi, 1789 ve 1793 bildirilerinden farklı olarak, bu özgürlüklerden söz etmez gerçi; ama yine de III. yıl anayasası, söz ve yazı özgürlüğünü, basın özgürlüğü gibi bazı özgürlükleri ilan eder yeniden. Bununla beraber, bu anayasa metni, öncekilere oranla bir gerileme içindedir. İhtiyatlılığın 6 Termidor'dan sonra çizilir. Gerçekten, toplantı ve dilekçe hakkı ihtiyatlıca düzenlenmiştir: Siyasal dernekler, kendilerini "halkçı" olarak nitelendiremeyecek ve aralarında bağlılık kuramayacakları gibi yazışamayacaklardır da; dilekçe hakkı ise bireysel olup topluca olamaz. Gerek duyulduğunda, kanun, basın özgürlüğünü bir yıl süreyle askıya alabilecektir; istendiğinde bu süre artırılabilecektir.

İKTİSADİ VE SOSYAL ÖNGÖRÜLER

Devrimin iktisadi ve sosyal alandaki öngörüleriyle gelen yenilikler, daha kalıcı oldu. Neydi bunlar?

Feodalite ve mülkiyetle ilgili yeni önlemler

Başta, feodalitenin iktisadi bakımdan yok edilişi geliyor. Bu konuda köylüler önde gelen bir rol oynadılar: Senyörlerin haklarına topluca karşı çıkarken, feodalitenin iktisadi bakımdan da çökertilmesine yöneliyorlardı. Amaçlarına iki büyük aşamada erdiler: Tahtın yıkılışı ile Jironden'lerin düşüşü aşamalarıdır bunlar.

Yasama Meclisi, 1792 yılında senyörlük topraklarının kamulaştırılmasındaki politikasının ilkelerini saptar. Daha sonra aldığı kararlarla, senyörlük haklarına, geri satın alma hakkı da olmaksızın uygulamada son verir. 17 Temmuz 1793 tarihli pek önemli kanun ise doğrudan doğruya hakkın kendisini ortadan kaldırır; bütün haklara, tazminat ödenmeksizin son verilir. Bu hakları gösteren senetler ise belediyelere teslim edilecek ve törenle yakılacaktır. Sonunda, toprak mülkiyeti sadece senyörün aleyhine olmak üzere kurtarılmıştır; şimdi burjuvazinin mülkü ve köylülerin elindeki binlerce toprak parçası vardır. Kanuna göre, sadece mülkiyet sahipleri değil, toprağı işletenler de alınan önlemlerden yararlanacaktır.

Böylece, "feodal" aristokrasiden burjuva ve köylü "ulus"a doğru önemli bir gelir aktarması olur. Öte yandan, dışarıya kaçıp göç etmiş olanların mülklerine el koyma ile de bir başka önemli sermaye aktarması gerçekleştirilir. Bu mülklerin satışından halkın gerektiği gibi yararlandığını söylemek doğru olmaz: Açık artırmalarda fiyatların eriştiği düzey karşısında köylüler bir yerde irkilip gerilerler; sonra, işletme büyük sermayeyi de gerektirecektir ki, bu da yoktur onlarda; istedikleri yerde istediklerini alamaz durumdadırlar. Bütün bu engeller, açıktır ki burjuva alıcı hakkında daha az söz konusudur; sonuç da şöyle olur ister istemez: Zenginliklerin bu –alabildiğine geniş– yer değiştirmesinden asıl yararlanan burjuvazidir.

Kolektif ekonomi ve sosyal cumhuriyet

1792'den 1794'e değin büyük fiyat yükselişlerine karşı iktisadi yönetim de kendiliğinden gündeme girer.

Nasıl?

Yasama Meclisi, halkın ısrarlı istemine karşı uzun zaman direnmişti. Sağ ve sol, dışarıya tahıl satılmasına konmuş yasak dışında, serbestlikten yanaydılar. Ne var ki, 10 Ağustos'un ertesinde müdahalecilik uç verir: Aşağıdan gelen baskıya yerel makamlar kadar meclis ve geçici yürütme konseyi de boyun eğer; 9 ve 16 Eylül tarihli kararlar tahıla el konmasına izin verirler; narha da müsaade çıkmıştır. Bütün bu önlemler, temel gereksinme maddelerinde iktisadi liberalizmle bağları koparıyordu.

Öyle de olsa, konvansiyon 8 Aralık'ta serbestlikten yana çıkar.

Ne var ki, yaşam pahalılığı sürmektedir. Önceleri yeni ama etkisiz kanunlarla yetinilir: 27 Temmuz tarihli bir kanun, istifçiliğe ölüm cezası biçer; 9 Ağustos kanunu her ilçede bir bolluk ambarı örgütler. Halkın baskısı daha da ağırlaşır; daha ileriye gitmekten başka çare yoktur. Öyle olunca da konvansiyon narh politikasına kayar; 11 Eylül'de tahıl, un ve hayvan yeminin fiyatını bizzat saptar: El koymalar cumhuriyeti besler, toptan ticaret kaybolur, perakende ticarete düzen getirilir ve halk dernekleri kanunun uygulanmasında işbirliğine çağrılır. Son olarak da 29 Eylül'le onu izleyen tarihlerde ürünlere, hizmetlere ve ücretlere azami fiyat konur.

Böylece, genel narh ve öteki kararlarla kamu otoriteleri iç ticaretin önemli bir bölümünü denetimleri altına alırlar. Uygulamada dış ticarete de egemen haldedirler ve giriş çıkışın dizginleri geniş ölçüde ellerindedir. Aynı zamanda, halkın beslenmesi için gerekli üretimi de etkileyebilmektedirler; bunu hareketlendirmek amacıyla prim yoluna başvururlar. 13 Ağustos 1793 tarihli kararla, genel iktisadi seferberliği başlattıktan sonra savaş araçları sanayisini de örgütlerler. Büyük sosyal baskılar ve mücadelenin gerekleri, ekonominin temel kesimlerini cumhuriyetin eline bırakmıştır böylece.

Öte yandan, aynı koşullar zenginlerin mali yükümlülüklerini artırmaya yönelik bir maliye politikasına da yol açar. Savaş giderleri yükümlülükleri gitgide çoğaltır: Bunları karşılamak üzere devrimci vergiler vardır; zorla borç almalar vardır. Etkisiz de kalmaz bu önlemler. Ayrıca, vergi eşitliğini sağlamak, dışarıya kaçanları vurmak, cumhuriyetin parasına karşı spekülasyona girişen sermaye ortaklıklarının belini kırmak amacıyla, hamiline yazılı senetler kaldırılır ve hisse senetli ortaklıklar yasaklanır. 1793 Ağustos'unda "bütün para tacirleriyle cumhuriyetin güçlendirilmesi arasındaki bu ölesiye savaş"ın altı çizilir.

Yeni bir sosyal mevzuat doğmaktadır. Bazen Kurucu Meclis'in ilkelerinden ve planlarından hareket eder bu. 19 Mart ve 28 Haziran 1793 tarihli kararlar böyledir: Bunlardan birincisi, sağlam yoksullara yardımları, çalışamayacak yoksullara evlerinde yardımı düzenler; ikincisi, çocuklara ve yaşlılara yardımı örgütler. İkinci yılda çıkarılan ve kırsal kesimde kimi çalışanlara emeklilik aylığı bağlayan; aile yükünü yüklenmiş dullarla annelere yardımı, hastalara ilaç yardımı yapılmasını düzenleyen bir karar da böyledir.

Bir sefaleti önleme politikasının başlangıçları, konvansiyon dönemini daha da ileriye götürecektir. Örneğin, II. yıldaki bir iki karar kesinlikle devrim düşmanı olarak tanınmışların mülklerinden bir bölümünü yoksul yurttaşlara verir. Raportör Saint-Just'ün buna bulduğu gerekçe ilginçtir: "Yurdunun düşmanı olarak görünen kişi, o yurtta mülkiyet sahibi olamaz." Son olarak, konvansiyon "bütün kolonilerde" köleliği kaldırır.

Ne var ki, bu kurumlardan hiçbiri 9 Termidor'dan sonra uzun süre yaşamayacaktır.

Bu altüst edici tarih dönemi ancak iki yıl sürer. Dönem, burjuva devletini kurtarır ve tehlike geçince, aynı burjuva devleti o döneme reddiye çıkarmaktan çekinmez; çünkü güçlenmiştir. Öyle de olsa, demokratlar ve halkçılar bu döneme bağlılıklarını sürdürürler. Ne var ki, etki uzun sürede verir ürününü. Efsane gelecek kuşakların belleğinde yaşayacak ve 1830'dan sonra devrimle yeniden kucaklaşma ya da özdeşleşme başlayacaktır: Program değişikliğe de uğramış olsa, yeniden ortaya çıkacaktır; Devrimin o yıllarının sosyal öngörüleri peygamberce bir niteliğe bürünecek, bir büyük haberci olarak değer kazanacaktır. Böylece, II. yıl, geçici de olsa, dev bir ses bırakır geleceğe; yankısı ise 19. yüzyılda görülecektir.

BÖLÜM IV

DONDURUŞLAR DÖNEMİ: DİREKTUAR VE NAPOLÉON (1796-1815)

1796-1815 yılları arasındaki dönem, bir oturmuşluk dönemidir; o yıllardadır ki, her şey dondurulur. İki de aracı vardır bunun: Direktuar ve Napoléon; biri bir dönemin adı, öteki de bildiğimiz o ünlü kişinin.

Önce, bu dondurucu güçleri görelim.

DONDURUCU GÜÇLER

Toplumda bir siyasal ve iktisadi istikrar isteği vardır; ordu da bunda rol oynamaya soyunacaktır.

Siyasal ve iktisadi istikrar isteği. "İstikrarcı" ordu

Termidor'cular, III. yılın 5 Frimaire'inde aldıkları bir kararı –büyük bir yüzsüzlükle– ileri sürüp halkın duygularını gıdıklamaya çalışıyorlardı: O karar gereğince, aralarından üçte ikisinin yeniden seçilmelerini dayatmışlardı; bu karar da onlara göre, "devrimi sona erdirmenin araçları hakkında bir karar"dı. Direktuar da dondurucu niyetlerini açığa vurur; bunları gerçekleştirmek için de boşuna çabalar. Kralcılık, uzlaşmazlığını sürdürmekte, silah elde beklemektedir; güce başvurulmadığı zamanda bile onun komplosunu kurmaktadır. Yenilip dizginlenmiş Vendée, hiçbir zaman düşüncesinden vazgeçmiş değildir; hükümet ona karşılık vermek zorundadır; Vendée'nin şeflerinden Stofflet'nin başı giyotinde 1796 Şubat'ında, Charette'inki Mart'ta düşer. Hareketler, o yıl ve onu izleyen yıl boyunca dinerse de 1799'da batıda, güneyde ve Belçika'da yeniden başlarlar.

Askeri komisyonlar, dışarıya kaçıp göç etmişleri, Brumaire'in arifesine değin kurşuna dizeceklerdir. Başkaldırının yanı sıra İngilizci-kralcı ihanet de girer orduya. Daha da vahim olanı şudur: Gerici bir ruhsal davranış alabildiğine yaygındır; 1797 seçimlerinin sonuçları, bir bölümüyle bunun eseridir.

Jakoben'lerin dönüp gelmelerinin tehlikeleri önünde burjuvazinin duyduğu korku bu ruh halini besler. Bununla beraber, Jakobenizm bir hayalettir artık. Eşitçi ideoloji ile enflasyon çığı felaketinin karşılaşmasından doğmuş olan Babeuf'çü kaynaşma kısa sürer; Babeuf ve dostları, 1796 Mayıs'ında büyük bir güçlük çekilmeden tutuklanırlar. Onların tertipleri, bunun gibi, Eylül'deki Grenelle karargâhının başkaldırısı iktidarın başını ağrıtmaz pek. Grenelle ayaklanmacıları ile Babeufçüler 1796'da ve 1797'de giyotine gidecekler ve Paris kıpırdamayacaktır; çünkü bir süreden beri o da dizginlenmiştir. Ama olsun, boşa da gitse bu tehditler korkutur. Jakoben hayaleti titretir. Onu yeniden diriltme şansı verecek her politika, cumhuriyetin önde gelenlerinin çoğunu tiksindirir. Bununla beraber, istensin ya da istenmesin, bir sağ tehlikesinin eli kulağında oluşu, parlamentoda bir çoğunluğa dayanmak isteyen her cumhuriyetçi hükümeti de bu politikaya götürür.

V. yıldaki kralcı seçimleri hükümsüz kılan 18 Fructidor direktoryal hükümet darbesi, kulüpleri yeniden diriltir. Ve VI. yıldaki seçimleri sol alır; 22 Floréal'deki bir ikinci hükümet darbesi de onu hükümsüz bırakır. Bununla beraber, VII. yıldaki seçimleri de sol kazanır. Yeniden alevlenmiş savaş ve başka nedenler rejimin direnişini sertleştirir. VII. yıldaki 10 Messidor Kanunu henüz çağrılmamış beş sınıfı askere alır ve giderleri de –zora başvurarak gerçekleştirdiği– bir borç almayla karşılar; bu borç da hali vakti yerinde çevrelerden sağlanmıştır. Aradan on gün geçer, Rehineler Kanunu çıkarılır: Kanun, karışıklık içindeki illerde, dışarıya kaçanların hısımlarını, soyluları, ünlü kralcıları tutuklayıp bir yerde toplamayı emretmektedir; bu yeni türde kuşkuluların toplanıp sürülmesi, yıkıcı mali önlemler cumhuriyetçilere karşı saldırılara verilmiş bir yanıttır. Jakoben kulüpleri ile gazeteler yeniden çıkarlar ortaya.

Bütün bunlar, Fructidor'dan beri burjuvazinin imdat çağrısını beslemektedir.

Bunun gibi, bir iktisadi istikrar isteği vardır. 1797'de madeni paraya dönüşün getirdiği bir deflasyon bunalımı görüyoruz: Bu bunalım, VI. ve VII. yıllarda işletme gelirlerini alabildiğine vurur; savaş da korkunç çelişmelerini ekler bütün bunlara. Önde gelenlerin kafasında bütün bu felaketler bir sol tehlikesini dile getirmektedir. Bu tehlike, istila tehdidinin güçlendirdiği kralcı tehlikeden daha az vahim değildir. Bunu önleyecek olansa, bir

diktatoryal merkeziyetçilik ya da ona benzer bir şeydir. Böylesi bir diktatörlük askeri bir diktatörlüğe doğru soysuzlaşacaktır.

Vendémiaire'den beri burjuva cumhuriyetin dengeci politikası, ancak orduya dayanarak mümkündü. Termidor'la Direktuar'ın adamları, rejimi berkitici büyük güç olarak orduya başvurmuşlar ve fırtınaları da bu yolla –iyi kötü– atlatmışlardı. Ne var ki, Fransa fırtınalardan yorgundu artık; uzun bir süreden beri istikrar özlemleri içindeydi: Ülkede istikrar, Avrupa'da istikrar, işlerde istikrar, kamusal ve özel kredide istikrar! Bütün bunlar, burjuvazinin yönetiminde bir toplumun çerçevesi içinde olacaktı doğallıkla. Sorun, devrimle "parlamentarizm"i ve gerekiyorsa devrimle siyasal liberalizmi ayırmaktı: Direktuar, bu lüksün sahte bir görünüşünü sürdürüyordu ve deneyimler de göstermişti ki, her zaman Jakobenizmi diriltme tehlikesine kapıları açıyordu.

Konuya böyle yaklaşınca, kalıyordu bir istikrarcı bulmak!

Böylece Napoléon, VIII. yılına 17 Vendémiaire'inde Fréjus'te gemiden iner; 24'ünde de Paris'e varır. Hükümet darbesi hazırdır. Bonaparte, beraberinde "Fransa Cumhuriyeti'nin Konsülleri", Sieyès ve Roger Ducos Direktuar'ın yerini alırlar. Yeni anayasa, 24 Frimaire'de plebisite sunulur. Şöyle denecektir: Anayasa, temsili hükümetin gerçek ilkelerine, kutsal mülkiyet, eşitlik ve özgürlüğe dayanmaktadır; kurduğu iktidar, yurttaşların haklarını ve devletin çıkarlarını güvenceye bağlaması amacıyla güçlü ve istikrarcıdır.

Yurttaşlar, devrimi başlatan bu ilkelerdi, devrim bu ilkelerdedir: Bitmiştir o!

Napoléon'un "uzlaştırıcı" eylemi

11 Kasım 1799 sabahı, Fransa'nın modern çağda gördüğü en uzun istikrarlı hükümet dönemi başlar.

Napoléon, önce geçici konsüldür; sonra 25 Aralık 1799'dan başlayarak on yıllığına birinci konsül olur; 2 Ağustos 1802'den başlayarak –kendi yerine geçecek olanı belirleme yetkisi de içinde olmak üzere– yaşam boyu birinci konsül olur; arkasından da 18 Mayıs 1804'te imparator ilan edilir. Böylece Napoléon, on dört buçuk yıla yakın bir süre iktidarda kalacaktır. Kralcıların ya da sözde Jakoben'lerin saldırı ve tertipleri, bu yükselişe açıktır ki yardımcı olur ve dış olaylar, 1802'de Amiens'de barışın

yeniden elde edilişi de bunda rol oynar. Bununla beraber, böylesi bir politikanın, Napoléon'un tutkularından bağımsız olarak, Fransa'nın süreklilik dilek ve isteklerini yerine getirdiğine de kuşku yoktur.

Oyun bitmiştir; burjuvazinin çıkarlarını onca kaygılar içine atan "komplolar" sona ermiştir; her türden "Jakoben" tehlikesi kaybolmuştur. 22 Brumaire'de Rehineler Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır; 27 Brumaire'de de zorla ve müterakki borçlanmaya son verilir. Birkaç gün içinde rant yüzde 75 fırlar. Artık, o zaman denildiği gibi "soyguncu" kanunlar yoktur; bir "gerçek özgürlük" cumhuriyetidir bu. Bir kanun, sürgünlerin geri dönüşüne izin verir; kuşkusuz, Barère'le Vadier de dönerler bu arada. Rejim, uzlaştırma oyununu oynamayı iyi bilmektedir. Ne var ki, demokratik "komplo" da hemen kanun dışı ilan edilmiştir: Saint-Nicaise Sokağı'ndaki saldırıdan sonra "kan dökücüler", "her türlü yönetimi karıştıranlar", "sosyal düzenin felaketi", devrimin çeşitli aşamalarında "korkunç cinayetlerle elleri kanlanmış" bütün bu insanlara karşı çıkılır. Demokratları gözaltında tutmak, onları sürmek ve öldürmek için güzel bir fırsattır. Öte yandan, yeni meclislerin cumhuriyetçi ideologları uzun süre ısrar etmeyeceklerdir.

X. yılın sonunda "sol", adımlarını herkes gibi atmaktadır.

Uzlaşma bilmez kralcıların üstüne gitme ve bastırma ise, o denli çabuk ve etkili değildir. VIII. yılın 23 Nivôse tarihli kanunu, karışıklık içindeki batı illerinde anayasal güvenceleri askıya alır: Ordu komutanı ölüm cezası verebilecektir; topluluklara, düşman ülkesindeymiş gibi olağanüstü vergiler salabilecektir; suçlara bakan mahkeme de olağanüstüdür ve temyiz için bir üst mahkemeye başvurulamayacaktır. Direktuar döneminde görev başındaki askeri komisyonlar, kralcı köylülerin şeflerini kurşuna dizmeyi sürdürmektedirler. Askerlere gelince... Aranıp taranırlar ve 1801 yılının başlarına değin yüzlercesi saf dışı edilir ya da öldürülür. 1804 Şubat'ında, Cadoudal komplosunun ortaya çıkarılmasından sonra özel cinayet mahkemesi yeniden kurulur: 21 Mart'ta Dük d'Enghien'in, 24 Haziran'da da Cadoudal ile suç ortaklarının ölüme mahkûm edilmeleri, sağ "komplo"ya dehşet salar. Öte yandan kralcılığa, ayrıca Jakobenizme karşı her önleme başvurulur; bağışlama da vardır aralarında, 1800 Mart'ındaki hükümet darbesinden birkaç ay sonra siyasal göçmenler listesine son verilmiştir. X. yıldaki bir karar, VIII. yıl anayasa-

sının zıddına, şefleri bir yana bırakmak koşuluyla, bir genel af ilan eder. Böylece, dışarıya göç edip kaçanlar dönebileceklerdir; ancak, cumhuriyete bağlılık andı içmekle yükümlüdürler.

Özetle, yeni rejim, Fransa'nın bütün ileri gelenlerini devrimden doğmuş düzene bağlamaya koyulur.

SİYASAL DONDURUŞLAR

Resmi olarak cumhuriyet sürmektedir. Kelime, Avrupa'yı korkutmakta ve barışla ilgili gelişmelere ters düşmektedir; VIII. yıl anayasasının ilk maddesi de imparatoru cumhuriyete katar ve "Cumhuriyetin yönetimi bir imparatora verilmiştir" der; 53. maddeye göre de imparator şöyle ant içecektir: "Haklarda eşitliğe, siyasal ve sivil özgürlüğe... saygı duyacağıma ve herkesin de saygı duymasını sağlayacağıma yemin ederim."

Napoléon, hiç olmazsa başlarda, "Tanrı ve cumhuriyet anayasaları sayesinde" imparatordur. Öte yandan, Napoléon devrimi, plebisitle dile gelen halk egemenliğine dayanmaktadır: Napoléon Bonaparte'ı yaşam boyu birinci konsül "seçen", "Fransız halkı"dır ve yine o halktır ki, XII. yıl anayasasına uygun olarak, "imparatorluğun saygınlığının sürmesini onun çocuklarında" görmeyi "istemiştir."

Siyasal kurumlar

III. yıl anayasasının ortadan kaldırdığı genel oy, ilke olarak yeniden kabul edilmiştir. Ne var ki, paraya dayanan pek etkili bir sistemle iç içedir ve plebisit bir yana, her türlü karar yetkisinden yoksun kılınmıştır. Seçilebilme, dar bir para oligarşisinin tekelindedir; seçme yetkisi de bir plütokrasinin tekeline geçmiştir. Aslına bakılırsa her şey yukarıdan gelmektedir; bu sistemde halkın tek temsilcisi, birinci konsül ya da imparatordur. Genel oy, plebisit biçiminde, ona anayasanın sınırları içinde, pek geniş bir egemenlik yetkisi vermektedir: Bakanları yüksek görevlileri, illerle yerel yönetimin üyelerini –istediği gibi– seçip atayan, istediğinde de görevden alan odur; il yönetimi ise alabildiğine merkezileştirilmiştir. Kanun önerme ve ilan etme yetkisi vardır. Meclislerin bir bölüm üyelerini de o seçer.

Bu önce, devlet konseyinin üyeleri için söz konusudur. VIII. yıl anayasası, böyle bir konsey öngörmüştür: Konsey,

konsüllerin yönetiminde kanun tasarılarını, kamu yönetiminin tüzüklerini kaleme alacak ve idari uyuşmazlıkları çözecektir. Bunun gibi, Koruyucu Senato'nun, anayasanın bekçisi olan bu kurumun başta gelen üyeleri, konsüllerce –uygulamada Sieyès'ce– atanacaktır. Senato, daha sonra geri kalan üyelerini kendi arasından tamamlayacaktır. Yaşam boyu seçilmiş bu üyeler 80 kişi olacaktır. Ne var ki, X. yıl anayasası, meclisin oluşumuna yürütme organının müdahalesini yeniden ister; birinci konsüle bir bölüm senatörlerin atanmasında önemli yetkiler tanınmıştır. Kurucu iktidarın bir parçasını birinci konsüle vermek demektir bu; çünkü senatonun, anayasayı yorumlama ve tamamlama yetkisi vardır. Böylece meclis, alabildiğine ele geçirilmiştir. XII. yıl anayasasıyla her şey daha ayan beyandır: Senato'nun üyelerini seçen şimdi imparatordur ve sayıları da sınırsızdır.

Sonunda imparatorun atamasından çıkan meclis de Tribunat ile Yasama Heyeti'nin üyelerini seçer: Tribunat, Devlet Konseyi'nin hazırladığı kanun tasarılarını tartışır, kabul ya da ret yolunda düşüncesini açıklar; Yasama Heyeti ise, Devlet Konseyi ile Tribunat'nın sözcülerini dinledikten sonra, tartışmaya girmeden, tasarı lehinde ya da aleyhinde –bir dilsiz jüri rolü oynayarak– oy verir. Tribunat, 1807'de kaldırılacak ve Yasama Heyeti söze kavuşacaktır.

Öte yandan, Napoléon fazla bir güçlük çekmeden, bu hayalet meclisleri hükmü altına aldı.

Temel özgürlüklerin yazgısı

Kamu özgürlükleri de kaybolmuştur.

İmparator, siyasal özgürlüğü sürdüreceği konusunda, XII. yıl anayasasındaki andı içmiştir; anayasanın 64. maddesi, basın özgürlüğüyle ilgili olarak bir komisyon kurmuştur; yarı resmi *Moniteur* de, 1806'da bu özgürlüğün "yüzyılın başta gelen fethi olduğunu, imparatorun da onun korunmasını istediğini!' yazar. Önleyici sansür yoktur. Ne var ki, hepsi görünüştedir bunlar. Polis, adliye, içişleri, çoğu ortadan çekilen gazeteler üzerinde bir ölüm kalım yetkisi uygular. Bununla beraber, iktidarın edebi ya da felsefi nitelikte tartışmalar karşısında belli ölçüde bir hoşgörüsü vardır. Ancak, 1810 yılından başlayarak, basımdan önce sansür girer gündeme. Rejim, kafaları yönetmeyi koyar aklına; eğitim de yardımcı olur kendisine. Polis, tiyatroları göz altında

tutmaktadır. Basın özgürlüğünün, "kötüye kullanmalar" bir yana, "Fransızların kamu hukukunun" tamamlayıcı bir parçası olduğunu ilan eden Birinci Restorasyon'dan sonra, Yüz-Gün liberal bir tepkiyi gündeme getirir: Önceden sansür kaldırılır. Uygulamada basın serbest hale gelir.

Tersine, bu dönemin anayasalarından hiçbiri toplanma ve dernek özgürlüklerinden söz etmez. Bir polis işidir bu ve hükümet, yasak yoluyla sorunu çözmüştür.

Özetle, kurucu meclis devriminin ilan ettiği kamu özgürlükleri kaybolur.

Bir istikrar rejimi için gerekli de görülmez bunlar.

Ancak, öte yandan, bireysel özgürlükler adına doğmuş hukuk varlığını sürdürür: VII. yıl anayasasının genel hükümleri, 1811 yılından başlayarak da ceza ve usul kanunları; suçlama, tutuklanma, gözaltına alınma konusunda bir usul ve ilkeler getirirler. Geçmişin keyfi cezalarının yerine tarifeli cezalar geçer; alt ve üst sınırlar arasında da yargıca geniş bir takdir yetkisi bırakılır. Kuşkusuz, bütün bunlar rejimin sahibi için kaygı duyulacak şeyler değildir; o, kendi kanunsallığını çiğnemekte sakınca görmeyecektir; onun "devlet suçluları" olacaktır. Karışıklıklar ve savaş da askeri yargılamaya başvurmayı kolaylaştırır. Öte yandan, diktatörün keyfiliği vardır. Öyle de olsa, adaletin işleyişi, olayların büyük çoğunluğunda bu yeni metinlere göre olacaktır.

Bunun gibi, vicdan özgürlüğü de Napoléon'un donduruşları içinde yerini alır: Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler aynı haklardan yararlandırılırlar. Papa VII. Pius'un çabalarına karşın 1801 tarihli Concordat, Katolikliğe hiçbir ayrıcalık tanımaz; sadece "Fransız yurttaşlarının büyük çoğunluğunun dini" olarak tanınmıştır o. Bu dine, gerekli "asayiş kurallarına uygun olarak" özgürce uyulacaktır. Katolik rahipler gibi, Protestan papazları da bir maaş alacaklardır. 17 Mart 1808 tarihli bir kararname de Musevi kültünü örgütler.

Kilise ve üniversite

Öte yandan, geleneksel toplumun büyük gücü olan Katolik Kilisesi, vaktiyle kurucu meclisin çizdiği sınırlar içinde hapsolmuş durumdadır. Napoléon'un yayımlattığı medeni kanun, kişisel durum ve ilişkilerde laikliği sürdürmektedir; evlilik ve

boşanma bütünüyle din dışıdır. Ne var ki, kilisenin eğitimde tutunduğu sağlam noktalar vardır hâlâ. Ancak üniversite, özellikle 1811 reformundan sonra kiliseyi ortaöğretimden söküp atmaya yönelir ve daha da genel olarak gelecek için korkunç bir tehdit olmaya başlar. Kilise, mallarından yoksun kalmaktadır; bununla beraber, yeni vakıflara izin çıkar. Kilise ve devlet ayrılığı hakkındaki kanun da yürürlükten kaldırılır: Piskoposları hükümet seçer ve onlara uygun bir maaş verir. Kilise, eskiden olduğu gibi yeni devletle bütünleştirilmiştir: Piskoposlar, eskiden krala yaptıkları gibi, bu kez de cumhuriyete bağlılık andı içecek; devlete karşı hiçbir harekete katılmayacaklarına, ona karşı tertiplenecek her şeyi de bildireceklerine söz vereceklerdir. Öte yandan, Napoléon'un çıkarttığı daha başka kanunlarla, devletin kilise üzerindeki ağırlığı daha da artar: Papaların ya da konsillerin bildirilerinin ve kararlarının yayımı ve yürürlüğe konması, hükümetin iznine tâbidir; ulusal ya da yerel hiçbir dinsel toplantı, hükümetin "açık izni" olmaksızın yapılamaz.

Ancak, onların bir bölümünün, özellikle 1810-1811'den başlayarak muhalefete geçmelerini engellemeyecektir bu.

Yeni bir aristokrasi: Burjuvazi

Ama asıl önemlisi, burjuvazi güdümündeki toplum sürmektedir. Bu toplumun da büyük bir fethi olmuştur: Haklarda eşitlik! 1789'dan beri bu ilke sık sık ilan edilmiş, altı çizilmiştir. İmparatorun yemini açıkça yollamada bulunur ona. XII. yılda bitirilen medeni yasa, ilkenin sonuçlarını bir sisteme kavuşturur. Bütün yurttaşlar kanun önünde eşittirler; topraklar da eşittir. Soyluların toprakları diye bir sorun yoktur artık; öte yandan, XII. yıl anayasası, feodal rejimin yeniden kurulmasına yol açacak her şeyi yasaklamıştır. Toprak topraktır; taşınmaz mal diye adlandırılır ve sıradan bir kategorinin içinde yer alır. Medeni yasanın 745. maddesinin ilkeleştirdiği mirasta eşitlik de sistemi tamamlar.

Yeni kanunda, eski sosyal farklılıklardan da hiçbir iz yoktur.

Ne var ki, Napoléon dönemi, zafer kazanmış bir sınıf adına bu farklılıkları yeniden yaratır. X. yılda kurulan ve XII. yıl anayasasının da sürdürdüğü *Légion d'honneur*, yeni düzenin "şövalye"lerinin ayırıcı işareti olacaktır; üyelerine içirilen ant da ilginçtir: "Cumhuriyet kanunlarını ve onların kabul ettiği mül-

kiyeti savunmaya; feodal rejimin geri getirilmesi yolunda her türlü girişime karşı çıkmaya; özgürlüğü ve eşitliği sürdürmeye kendini adamak." Daha bu bir şey değil! XII. yıldan 1808'e değin adlı sanlı bir aristokrasi, bir "yetenekler" soyluluğu kurulacaktır; hatırlatmaya gerek yok, soyluluğun sorgucunu da burjuva geçirecektir kafasına. Bu yeni aristokrasi içinde önce imparator ailesinin üyeleri yer alır, ve onlar XII. yıl anayasasının deyimiyle "Fransız Prensler"dir şimdi; aynı anayasa, imparatorluğun önde gelenlerini, ortaçağ ya da eski rejimin unvanlarıyla süsler. Bu da bir şey değil! Burjuvazinin yükselişi, 1 Mart 1808 kararnamesiyle daha da genişlik kazanır: Bu kararname, yaşam boyu süren ve babadan oğula geçen bir imparatorluk soyluluğu yaratır. Bu önde gelenler, prens ve altes unvanını taşıyacak; büyük oğulları da –babaları belli bir gelir sağlamışsa– dük diye anılacaktır. Bakanlar, senatörler, devlet konseyi üyeleri, başpiskoposlar kont unvanını alacak; yüksek yargıçlar ve piskoposlar baron olacaklardır; generallere ve valilere de çeşitli unvanlar verilecektir. Hatta sıradan yurttaşa da yerine getirdiği hizmete karşılık bir ödül vardır. Yeni soyluların arma taşıma hakları da olacaktır. Yaşam boyu soyluluk, belli bir mülkle donatılmışsa, miras yoluyla geçecektir. Burjuva temeller üzerinde ve yarışmaya açık bir soyluluk yaratılmıştır: Çalışma, cesaret, teknik yetenek, miras yoluyla geçecek bir aristokrasi oluşturacaktır; herkese açıktır bu, ancak ne bağışıklığı vardır ne de ayrıcalığı!

1814 Şartı'nın saklı tutacağı bir aristokrasidir bu.

Böylece, 1791 yılının sivil toplumu ve yeni toplumun burjuva yönetimi de sürmektedir. Burjuvazi, seçim tekniğine dayanıp bütün yetkileri elinde toplamıştır; devrimci merkezi iktidara bağlı bir atama tekniğiyle onları sürdürmektedir. Her şeye karşın yeni bir siyasal kadro eski rejimin kadrolarının yerine geçmiştir. Yüksek görevliler, onlar da alabildiğine yenilenmiştir; daha da önemlisi, yenilenmiş bir ordu vardır. Mareşallik gibi piskoposluk da bir burjuva mesleği olmuştur. Yeni yönetici sınıfın önde gelenleri, yüksek kadrolara gelip yerleşirler. Burjuvazi bu kadrolarla yönetmektedir; aynı zamanda birinci konsüle ya da imparatora dayanıp: İki cephede birden mücadele etmenin deneyim ve gereksinmeleri, doğrudan ve ortaklaşa egemenliğin yerine yetkili kıldığı bir kişinin kişisel egemenliğini geçirmiştir.

Araçlar değişmiştir; sosyal hedef ise varlığını sürdürmektedir.

Hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde iktisadi donduruşlar da yapılmıştır: VIII. yıl anayasası, milli emlakten ellerine geçirenleri, onların maliki olarak kabul eder; ve XII. yıldaki imparatorluk andı, satışın bozulmaz nitelikte olduğunu ilan eder. Öte yandan, devlet konseyi, senyörlük karşıtı kanunların sürdürülmesine göz kulak olmakta ve özellikle de 17 Temmuz 1793 tarihli kanunun korunmasında titizlik göstermektedir.

Daha da genel olarak, "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" politikasına burjuva anlayışından esinlenen donduruşlar getirilmiştir. Korporasyon yasağı sürmektedir ve devlet konseyi göz açtırmamaktadır bu konuda. Ne var ki, tekel getiren kumpanyalar yeniden ortaya çıkar. Madenler üstüne yeni kanunlar, ayrıcalıklı kumpanyalarla köylüleri karşı karşıya getiren eski uyuşmazlığı, kesinlikle bu kumpanyalar yararına çözer. Ücretliler konusunda ise devletin tutumu sertleşir: İş sözleşmesi, medeni yasada kira bölümünde, eşya ve hayvan kirası arasında düzenlenmiştir; uyuşmazlık halinde eski hukukta olduğu gibi işverenin sözüne güvenilir; geri kalan konular ise asayiş kanunları ile ceza kanununa bırakılır. İşçinin bir çalışma karnesi olacaktır; karnesi olmayana iş verilemez ve kanun ona "serseri" olarak bakar. Le Chapelier Kanunu varlığını sürdürmektedir; ne var ki, hükümleri daha da ağırlaştırılmıştır: İşçi ya da patron toplaşmaları da yasaktır yine. Ancak, suçlanma nedenlerinde patronlardan yana bir eşitsizlik vardır; biçilen cezalarda da aynı eşitsizliği görüyoruz. Bazı patron kuruluşlarına karşıysa apaçık bir hoşgörü gösterilmektedir: Özellikle, XI. yılda ticaret odaları yeniden kurulur.

"Bırakınız geçsinler" en azından Fransa içinde kural olarak kalmaktadır. Ne var ki, tüketime gitgide artan bir vergilendirme getirilir. Dışardan getirilen tütün, oyun kâğıdı, arabalar, özellikle de içkiler üzerine vergi konur; tuz da bu aradadır. Konsüllük rejiminin ilk yıllarında pek hissedilir olmayan tütün üzerine vergi, giderek tütün tekeline dönüşür.

Hükümet, yiyecek maddelerine göz kulak olur: Fırıncılık ve kasaplık mesleklerine düzen getirir; ekmekle ete narh konur. Dışarıya tahıl satılmasına –1788 yılında– konan yasak sürmektedir. Savaş ve abluka, bütün bir dış ticareti allak bullak edecektir. Bununla beraber, bütüne bakıldığında, uluslararası alışveriş art-

maktadır. 18. yüzyılın maddi gönenci ta 1810-1812'deki büyük iktisadi bunalıma değin yeniden kendini gösterir.

Özetle, 1789'un siyasal ve iktisadi amaçları, ancak bir bölümüyle yerine getirilmiştir. Bütüne bakıldığında, devrim daraltılmış ve dondurulmuştur. 1789'un ruhu yoktur artık. Hareket, yerini hareketsizliğe bırakmıştır; bir atılımdan çok, bir geriye çekiliş söz konusudur. Napoléon dönemi için söylenecek olan bu. Burjuva devriminden doğan kurum ise birçok rejimin imzasını taşıyor. Bu kurum, devrimde doğdu, ama sadece devrimden doğmadı: Daha önce, genel olarak istenen bir şeydi bu; devrim sırasında gerçekleşti; arkasından da 1814 ya da 1815'e değin süren uzun bir sınama dönemi boyunca donduruldu.

BÖLÜM V

FRANSIZ DEVRİMİ VE NAPOLÉON'UN FETHİ KARŞISINDA DÜNYA

Fransız Devrimi, bir yerde bir "burjuva devrimi"dir; ancak, ileriye dönük nice gelişmenin tohumlarının da atıldığı ve yeşerdiği bir devrimdir. Bir başka özelliği de şudur: Devrim, gösterdiği özelliklerin bir sonucu olarak, yalnız tek bir cephede, Fransa'nın sınırları içinde kalmamıştır; iki cephede, hem iç, hem dış cephede bir savaşa yol açmıştır. Ateş, yalnızca bir bacayı değil, deyim yerindeyse bütün dünyayı sarmıştır. Avrupa'daki öteki burjuva devrimlerinden farklı olarak, sonuçları evrensel bir burjuva devrimidir bu; yalnız olumlu yanlarıyla değil, yol açtığı karşıdevrim rüzgârıyla da.

Anlatacağımız şimdi bu.

1789 YILINDA DÜNYA

Amerikan Devrimi'nin ertesinde bile dünyanın etkin, giderek tarih yapan bölgesi, Avrupa'yla sınırlıdır. Birleşik Devletler nüfusu henüz 4 milyona ulaşmış değildir; en büyük kent olan Philadelphia'nın nüfusu 45.000'i aşmaz. Etkin Avrupa'nın kendisi de halkın dörtte üçünün yaşadığı Batı ve Orta Avrupa ile sınırlıdır aslında; Orta Avrupa ile Doğu Avrupa'nın sınırları da belirsizdir. Ulaşım ve haberleşmedeki güçlükler mesafeleri de artırmaktadır. Bir mektubun Fransa'dan Polonya'ya varması için üç hafta gerekir. Pek kozmopolit de olsalar, *Mercure de France* ile *Les Annales patriotiques et littéraires,* uzak yerlerle ilgili haberlerini Dresden ve Viyana ile sınırlar. Voltaire'in, Diderot'nun ve Grimm'in çabalarına karşın II. Katerina'nın Rusya'sı, kamuoyunda "barbarların ülkesi" olarak kalmaktadır. Paris basınının yayımladığı yabancı ülkelerle ilgili haberler arasında Rusya'ya ilişkin olanlar denizde damla kabilindendir; öte yandan, Rusya'nın nüfusu otuz milyon kadardır, yani Fransa'nınkinden şöyle böyle birkaç milyon daha fazladır.

Böylece Avrupa, doğuya doğru ilişkilerinde, Saksonya ve Avusturya'yı pek geçmez; en azından batıyı, daha öteleri

ilgilendirmez haldedir. Ama doğu, bu örnek batıya, zenginliğin ve insanların pek yüksek bir düzeye eriştiği bu Atlantik yöresine çevirmiştir gözlerini: Birleşik Eyaletler ve Avusturya'nın Nederland'ı, 4 ile 5 milyon arasında bir nüfusu barındırmaktadır; İngiltere, 5 milyonu İrlanda'da olmak üzere, 15 milyon kadardır; Fransa 26 ile 27 milyon arasındadır; İspanya 12 milyon dolayındaki nüfusuna, San Francisco'dan Patagonya'ya değin uzanan koskoca bir Amerikan imparatorluğunu eklemiştir; Portekiz'in nüfusu gerçi 3 milyondur, ama Brezilya onundur. Birleşik Eyaletler, İngiltere ve Fransa dünyanın geri kalanını, kendi koloni ya da ticaret alanlarına bağlamışlardır. İşte bu Atlantik bölgesinde geçecek her olay, evrensel bir nitelik alacak durumdadır.

Her şeyden önce, Avrupa'nın bir bütün olduğu da unutulmasın: Batı bölgesinin dikkatlerin merkezinde olmasının yanı sıra bütün kıtada, daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasal ve sosyal yapılarda belli bir ortaklık vardır; İngiltere bile bu ortaklığın ancak bir ölçüde dışına çıkabilmektedir. Böylece, bir ülkede bu yapıları sarsıp altüst edecek herhangi bir gelişme, öteki ülkelerde de ister istemez etkisini gösterecektir.

Egemen yapılar

18. yüzyılda Fransa'yı zenginleştirmiş olan uzun ekonomik gelişme ve koşullar, Avrupa'yı da zenginleştirdi. Fransa'da olduğu gibi, zenginliklerin –genişliğine olarak– yeniden dağılımı gerçekleşti; maddi ve manevi yaşam değişti. Ne var ki, bu değişikliklerle eski hukuksal yapılar arasında zıtlık daha belirgin hale geldi. Aydın despotluğunun razı olduğu bazı düzeltmeler olsa da geleneksel siyasal çerçeve –genel çizgileriyle– sürmektedir. Rejim, aristokratik kalmaktadır: Mutlakıyet ve haklarda eşitsizlik üstüne kuruludur. Çağdışı niteliği, Elbe'nin doğusunda daha da göze çarpıcıdır; rejim, Atlantik yakasında yeni koşullara uymuş, uyabilmiştir, oysa Orta Avrupa bir geçiş sürecindedir. Ancak, monarşik ve feodal temeller tam bir çeşitlilik içinde, varlığını her yanda sürdürmektedir; bazen güçlenmişlerdir de.

Bossuet'nin, krallığın mutlakıyetini haklı gösterme amacıyla tanımladığı devlet kavramı, feodal iktidara yavaş yavaş denk düşmüştür. Tanrısal hukuk ilkesi yalnızca devlete uygu-

lanabilir; bütün hükümdarlar Tanrı'ya dayanarak hüküm sürmektedirler. Hükümdar, tanrısal gücün bir görevlisi, bir temsilcisidir; kararlarında yanılmazdır: Devletle özdeştir o. Aydın despotluğu, bu tanrısal gücü, kamu yararının ve yararcı bir felsefenin hizmetine koşmuş da olsa, onun ne kaynaklarında ne de kapsamında bir değişikliğe gidebilmiştir. Yasama ve yürütme yetkisi hükümdarındır; ona yardım edenler, ondan aldıkları bir yetkiyle yönetirler. Hükümdarın kişiliğinin ağır basmadığı hallerde bile monarşik kurumlar bütün sertlikleriyle varlıklarını sürdürürler. 1789'da Danimarka, Portekiz, İngiltere ve Prusya tahtlarında, düzeyi ortadan aşağı hükümdarlar bulunmaktadır. IV. Carlos, Marie-Louise de Parme ve Godoy triosu, alay konusudur saraylarda. Ancak, öyle de olsa, hanedan bağı güçlülüğünü sürdürmektedir ve krallık otoritesi için saygı büyüktür.

Aristokrasi İsveç'te, Macaristan'da hükümdara kafa tutsa, Polonya'da bizzat ülkeyi yönetse de aynı yöntemleri kullanmakta ve aynı amaçların arkasından koşmaktadır. Ruhban ve laik senyörler, yönetimde büyük bir parçayı ellerinde tutmaktadırlar: İdarede, belediyede, önde gelen adliye makamlarında hatırı sayılır yerleri vardır. Öte yandan monarşi, kendi sistemi içine alıp bütünleşmiştir onlarla. Çıkarları birbirlerine bağlıdır. Uysallaştırılmış ve kademelendirilmiş bir halde, devletin kadroları içindedirler; eyaletlerin, il ve ilçelerin yönetimini ellerinde tutmaktadırlar. Hepsi de hükümdarın yardımcılarıdır ve vergileri toplamada ona destek olurlar. Örneğin, onlar olmasaydı, Prusya'da hazineye tek kuruş giremezdi. Boyun eğmeleri yüzünden Rusya'da çarın güvenini kazanmışlardır ve çar da bu bağlılıklarını ödüllendirmiştir. İngiltere'de ve Hollanda'da bütüne bakıldığında ne askeri, ne feodal niteliği olan bir aristokrasi ülkeyi yönetmektedir. Sadece lordlar ayrı bir zümredir ve görev ve unvanlarını büyük oğullarına miras bırakabilmektedirler; ne var ki, onların da kökenleri pek eski değildir ve ilk Tudor'lardan başlayarak, burjuvazi gelip katılmıştır aralarına.

Çıkarlar orada da birbirine bağlıdır.

Feodal soyluların mali ayrıcalıkları, kıta üzerinde bu çıkar ortaklığını güçlendirmektedir. Krallığın başta gelen beyzadesi olan hükümdar, soyluların köylüleri ezen haklarını, yararlandıkları ayrıcalıklarını kendi iktidarına zarar vermeden sınırlandıramazdı. Öyle olduğu içindir ki, II. Katerina, aristokrasiye yeni güvenceler verdi. II. Joseph ise tersine, soyluların ayrıca-

lıklarına saldırdı ve bu yüzden kendi monarşisinde karışıklıklara yol açtı ancak, idareyi merkezileştirdiği için krallık iktidarı yine de güçlendi. Aydın despotluğu aslında bir mali çare olarak kendini gösteriyor bütün bunlarda. Nasıl? Şöyle: Filozof prens; ilkelerden doğrudan bir maddi çıkar sağlamanın arkasındadır. Para neresidir, neye vergi konmalıdır, bunun arayışı içindedir; elindeki kadrolardan en iyi yararlanabilmek amacıyla uygulamalara girişir; kilisenin mallarına el koyar, mülklerinin sınırını genişletir; güttüğü merkantilist politika, dışarıya satımları geliştirmeye, dışarıdan alımları sınırlandırmaya, bazı ulusal sanayi dallarını korumaya götürür onu. Günden güne çoğalan giderleri karşılamak için hazinesini böylece beslemeyi düşünür; ne var ki, bunu yaparken aristokrasiyi itmez ve onun katılımını ister. Prusya'da Junker, haklarından hiçbirini yitirmemiştir ve II. Friedrich, senyörlüğün damgasını taşıyan *Gut*'un işletilmesine müdahale etme cesaretini kendinde bulamamıştır. Böylece, eski yapılar genel olarak kalmaktadır; despotlukla aristokrasi birbirine bağlıdır; reformların bedelini ödeyen köylülerdir ve öte yandan, görünüşlere karşın burjuvazi bunlardan pek ufak bir çıkar sağlamaktadır.

Öte yandan, feodal rejim Doğu Avrupa'da Fransa'da olduğundan çok daha ağır basar. Elbe Irmağı'nın ötesinde, soylu mülkiyeti ve servaj egemendir; özgür köylülük bir istisnadır. Rusya'da toprakların tamamı soyluların ve çarındır ve çar, kilisenin topraklarını da taca bağlamıştır. Ukrayna'yı ülkesine katarken ve gözdelerini lütuflara boğarken, II. Katerina serflerin sayısını 800.000 daha artırmıştır; nüfusun beşte dördü onlardır. Yükümlülükler, toprağı bağlamaktan çok, kişileri bağlamaktadır ve panayırlarda, sürülerle alınıp satılacak bir hayvan derekesine düşürmüştür onları. Sadece kendi çıkarını düşünen senyörün keyfiliklerine karşı bu insanları koruyacak hiçbir şey yoktur. Bazen toprağın dışında da çalışma izni aldıkları olur; ne var ki, efendileri o zaman da kazançlarından bir pay alır. Hazineye bağlı köylüler daha büyük bir özgürlükten yararlanırlar; ne var ki, kardeşleri gibi onlar da angarya ve ödenti ile yükümlüdürler. 7 buçuk milyon serfin 100.000'e varmayan soyluya ait bulunduğu Polonya'da da buna benzer bir durum vardır. Bununla beraber, Prusya'da ve İskandinav ülkelerde servaj hemen hemen kaybolmuştur; ancak, fieflere bağlı ayrıcalıklar sürmekte ve bazı engellere karşın köylü

mülkiyeti ağır ağır gelişmektedir. İlke olarak yalnızca soylu toprağın sahibidir. Toprağın bir bölümünü işleten ortakçı, senyörüne bağlı kalmaktadır; senyör ise ona bedensel cezalar vermeye kadar gidebilmektedir ve *Gesindedienst* istemektedir. Senyör, komünü ilgilendiren konularda bile adalet hakkını kullanmakta; zanaatkârları gözetip denetlemekte; tahıl ticaretini ele geçirmeye çabalamakta; biracılığı, damıtmayı, içki satımını tekelleştirmekte; karada ve suda avlanmayı yalnız kendine alıkoymaktadır.

Mal ve para olarak yükümlülükler, hizmetler ve angaryalar, ondalıklar, satışlar servaja son vermiş olsada, Avusturya monarşisinde köylülerin sırtında ağırlıklarını sürdürmektedirler; çünkü özellikle Macaristan'da canlılığını koruyan senyör muhalefeti, II. Joseph'in reformlarını hemen hemen etkisiz kılmış ve bu da güçlükleri hafifletmekten çok artırmıştır. Bununla beraber, köylü mülkiyeti, yayılma ve soyluların topraklarına el atma eğilimindedir oralarda da. Kutsal İmparatorluk'ta ve İtalya'da bu eğilim daha da ileri noktalara varmıştır. Bavyera'da ve Hannover'de süren servaj hafiflemiş bir hale bürünür ve Ren boyunca, köylüler mülkiyete kavuşur duruma gelirler. Baden margravı angaryaları azaltır ve ödentilerin geri satın almasına izin verir. Bunun gibi, İsviçre'nin dağlık bölgelerinde, feodal baskıdan daha az acı çekilir ve Savoie'lı köylülerin kurtuluşu ağır ağır gerçekleşir. Po Ovası'nda, Toscana'da, İspanya'da servaj ortadan kalkmıştır; toprağın sahibi olan soylular ve ruhban, kiracılara ve yarıcılara vermektedirler bu toprakları. Bu insanların durumu ise Sicilya'da olduğundan daha az meşakkatli görünmektedir. Parayla kiralama sadece zengin tarım bölgelerinde yaygındır. Toprağın geniş bir bölümünün kilisenin elinde olduğu Nederland'da, kiralama genelleşmiştir. Mülkiyetin, lordların ve burjuvaların elinde toplaştığı İngiltere'de daha da açıktır bu; ne var ki, kiralanacak toprakların genişliği ve toprağın bereketi orada pek farklı durumlar yaratmıştır. İrlanda'da toprak sahipleri, ortakçıları sefalet içine atmışlardır; nüfusun dörtte üçü yalınayaktır ve Avrupa'nın aydın dünyası onların bu acı durumunu pek yakından bilir. Ondalık, her yerde ağırlığını alabildiğine hissettirmektedir.

Böylece, tarım rejimi ne olursa olsun, toplum, köylüyü sömürerek yaşamaktadır. Servaj Avrupa'da bir sorundur. Sen-

yörlük hakları ve ondalıklar çoğu Avrupa ülkesinde geçerlidir. Bütün bu değişiklik ya da hafifletme denemeleri, senyörlük olgusunu –olanca açıklığıyla– gündeme getirmiştir.

Köylü, özgür olduğu hallerde bile "toprak senyörleri" karşısında silahsız görünmektedir. Kırsal kesimde büyük mülkiyet egemen durumdadır. Mülk sahibi, başkalarına işletmek üzere verdiğinde hep daha çok iş ya da para istemektedir. Tarım ekonomisi kapitalist bir biçime doğru yönelmiştir. Daha verimli olma kaygısı, gitgide ağır basmaktadır; iktisadi görüş sosyal görüşe üstün gelmiştir. Batı Avrupa'da çayır, eski ekilir toprakları istila etmiştir; buğday, çok az el emeği isteyen hayvancılığa bırakmıştır yerini. Ama buna karşılık, Avrupa'nın doğu bölgeleri dışarıya tahıl satar hale gelmişlerdir. Mülksüzlerin sayısı artmaktadır. İrlanda'da bir milyon gündelikçi vardır ve onun da ancak yarısı bütün yıl çalışabilmektedir. İngiltere'de ve Belçika eyaletlerinde bu proletarya, sanayiden ekmek parası istemektedir; Akdeniz yarımadalarında ise dilencilerin sayısını artırır. Köylü mülkiyetinin azalması ile hızlı bir nüfus artışı arasındaki çelişme daha da vahimleştirir durumu: Orta Avrupa'da nüfusun, yüzyılın son çeyreği içinde üçte bir kadar arttığı tahmin edilebilir; Rusya'da, korkunç bir ölüm oranına karşın bu nüfus her yıl 300.000 artmaktadır; 1700 ile 1789 yılları arasında İspanya'da, Nederland'da ve İngiltere'de iki katına çıkmıştır. Yüzyılın sonunda köylülerin sefaleti daha derin ve daha genelleşmiş görünüyor. Başkaldırdıkları olur; ne var ki, "heyecanlar"ı çabucak bastırılır. Öte yandan, henüz gelişmemiş bir sınıf bilinci göstermektedirler. Köylü ayaklanmalarına siyasal bir ufuk kazandırmak için liberal kadroların omuz vermesi, komşudaki bir devrimin desteği ya da örneği zorunlu ve kaçınılmaz olup çıkmıştır.

Burjuvazi ve kapitalizm

Burjuvazi her yanda sayıca ve güççe büyümektedir.

Her yerde görülen iktisadi yükselişidir onun. Ne var ki, hukuk kurumları, sosyal yükselişini kösteklemektedir; Anglosakson ülkelerinde serbestçe ilerlese de kıtada yığınla engele çarpmaktadır; bazı ödünlere karşın haklarda eşitsizlik kural olarak kalmaktadır. Feodal rejim, toprakların hukuksal durumu, soyluların siyasal iktidarı burjuvazinin iddiaları-

nın karşısındadır. Aynı soylular, yüksek görevlere girişini de engellemektedir. Kent nüfusu gerçi gülünç oranlardadır çoğu kez; öyle de olsa, bu nüfustaki gelişme, ticaret ve sanayi etkinliklerindeki gelişmeye tanıklık etmektedir yine de; giderek –tam bir açılış içinde olan– "burjuva" gücünün göstergesidir. Bununla beraber büyük kentler Ren'in doğusunda nadirdir: Viyana 250.000'e varmayan nüfusuyla Paris'in nüfusunun yarısı bile değildir; Berlin'inki onun üçte birine de varmaz; Polonya'da sadece Varşova 100.000'e ulaşabilmiştir. Rusya'da iki önemli merkez vardır yalnızca: Viyana'ya yaklaşan Moskova ile St. Petersburg. Kutsal İmparatorluk'taki 51 serbest kent 700.000 kişiyi barındırmaktadır toplam olarak. Ne var ki Hamburg, 130.000 nüfusuyla tek başına, Fransa ve İngiltere'deki bütün eyalet kentlerini geride bırakmaktadır. Atlantik yakasında denizcilik, kentsel yoğunlaşmayı hızlandırmıştır: Londra, bir milyona yaklaşmaktadır, Amsterdam'ın nüfusu 200.000'dir; Rotterdam, Brüksel, Anvers, Gent, Liège 50.000'i aşar ya da yaklaşırlar bu rakama. Güneyde Lizbon Madrid'i geride bırakmıştır; ama Barcelona'nınki 100.000'i rahatça aşmıştır. İtalya'nın kentsel gücünü, halihazırdan çok, geçmiş açıklamaktadır: 6 büyük kentin 100.000 ya da biraz fazla nüfusu vardır; öteki 6 kent ise 50.000 ile 100.000 arasında değişmektedir. Yüzyılın iktisadi gönenci, orta sınıflardan oluşan bir karışımı güçlendirmiştir ve bu, İtalya'da burjuvazinin yerini tutmaktadır.

Bu kentsel gelişmeyi –geniş ölçüde– açıklayan, ticaret ve sanayideki gelişmedir. Fiyatlarda uluslararası yükselişle beraber dış ticaretin açıldığını, mahreçlerin de genişlediğini görüyoruz; liberalizme olan eğilim de hayli duraksamalara karşın devletlerin ticaret politikasını belli bir ölçüde etkiliyor. İngiltere'den Rusya'ya değin uluslararası alışverişin rakamı tam bir yükseliş içindedir. İç ticaret ve sanayideki ilerleyiş de kuşku dışıdır; onların vardığı rakam da aynı etkiler altında hızla yükselmektedir. Bu alanda İngilizlerin başarıları pek bilinen bir şeydir; ancak, öteki ülkeleri de küçümsememeli. Çeşitli ülkelerin iktisadi düzeyi ne olursa olsun, ilerleme genel boyutlardadır. Sambre-et-Meuse boyunca, Charleroi ile Liège'de dökümhaneler kömür üzerine çalışır hale gelirler; Flaman köyleri dokumacılıkla sarmaş dolaştır: Saint-Nicolas-Waes'te 40.000 dokumacı ve 200.000 de yün iplikçi vardır. Verviers kumaşçıları ile Mechelen

dantelcileri, köylüleri çalıştırırlar ve onlar da boğaz tokluğuna bir ücrete razı olurlar. Bunun tersine, Doğu Avrupa'da ise köylü, özgür olduğu zaman bile sınai ya da ticari bir etkinliğe sahip olamaz; serf haydi haydi olamaz. Bununla beraber servaj, Rusya'da bazı işletmeleri destekler; o da devletin ve soyluların işletmeleridir. Urallar'daki maden sanayisi onlarındır ve üretimi de 1789'da Fransa'nınkini aşar. Özgür köylüler ve serfler yetmez onlara; imalat, kadın el emeğinden yararlanmak için kırsal kesime yayılır. Bu iktisadi gönençten çeşitli sosyal zümreler çeşitli biçimlerde yararlanırlar; ancak, gerçek olan şu: Bu gönencin yararları, küçük ya da büyük burjuva girişimcilerin –ya da bazı hallerde soyluların– cebine girer; bu arada, yaşam ve anlayış biçimlerini de değiştirir dururlar.

Bu gönenç, kuşku yok ki, bunalımlarla kopukluğa uğrar; ilerler, ama patronlarla çalışanları karşı karşıya getiren sosyal çatışmalarla!

Ne var ki, büyük uyuşmazlık başka yerdedir: Aslında burjuvazi ile aristokrasinin uyuşmazlığıdır bu. Basın özgürlüğü Danimarka'da ve Prusya'da burjuvazinin eline yeni bir silah vermiştir. Öyle olduğu içindir ki, II. Friedrich-Wilhelm işe müdahale eder ve 1788 Aralık'ında çıkardığı bir kanunla her türlü yazılı nesneyi bir resmi komisyonun incelemesine tâbi tutar; ne var ki, böylesi bir yazı Berlin'de yasaklanmışsa Frankfurt'ta yayımlanır. Direnmek boşunadır; 18. yüzyıl, Almanya'da devrimin tohumlarını ekmiştir. *Aufklarung*, yani Aydınlanma, imparatorluğun görkemli geçmişini dirilterek yolu hazırlamaktadır. İsviçre kantonları, İtalya birlik düşüncesine açarlar gözlerini.

Atlantik'in öbür yakasında, beyazlar dünyasının öteki ucunda, Latin Amerika'da özellikle de İspanyolların ellerindeki topraklarda da kül altında bir ateş vardır. O dünya da Avrupa'daki aynı gönenç akımının içine çekilmiştir. Oralarda metropolün idari ve ticari baskısına, kilisenin ezici otoritesi ve ölçüsüz zenginliği gelip eklenmiştir. Daha önce de anlattığımız gibi, görevlilerin ve ruhbanın istediklerine karşı tacirlerden ve Amerika'da doğmuş Avrupalı plantörlerden oluşan bir "burjuvazi" on yıldan beri mücadele içindedir: Bu burjuvazi, boyunduruk altına alınmış yerlilerle siyahi köleleri kurtarmak için değil, siyasal iktidarı ele geçirmek için İspanyol boyunduruğunu kırmak istemektedir. Şili'de, Yeni Granada'da başkaldırılar patlak vermiştir. O dünyadadır ki, ateşli ateşli Jean-Jacques

Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*, Onesnay'nin *İktisadi Tablo*'su ve Condillac'ın *Duyumlar Kitabı* okunmaktadır. Miranda'nın kitaplığında bu eserler vardır; Bolivar'la San Martin onlarla beslenmişlerdir. Bunun gibi, Brezilyalılar da Portekiz'in vesayetinden sıyrılmayı istemektedirler. Onlardan biri, Maia, 1787'de Nimes'de Virginia'lı Jefferson'a rastladığında, Birleşik Devletler'i kendi bağımsızlık davalarına kazanmak için aklına koyduğu bir tasarıyı açıklar ona.

Her yanda burjuvazi ya da onun yerini tutanlar, gözlerini Anglosakson ülkelerine çevirmişlerdir; umudun tohumlarını oralarda bulmaktadırlar.

Anglosakson serabı

Mutlakıyetle yönetilen devletlerin karşısına kolayca İngiltere konmaktadır. "Aydın" toplum bir öncü olarak bakar ona; ve onda, felsefi ilkelerin kesin tanıtlamasını bulduğuna inanır. Gerçekte, bir İngiliz ulusu vardır ve Fransızların hâlâ kavuşamadıkları bir siyasal yaşamı sürdürür, bir temsili rejime ve özgürlüğün geleneklerine sahiptir. Bununla beraber, iktidar bir oligarşinin elindedir, toplum da pragmatik ve bezirgandır.

Bu anayasalı monarşide, kralla parlamentonun karşılıklı haklarını yalnızca örfler düzenlemektedir. Bu hakların sınırını belirleyen hiçbir metin yoktur; o kadar ki, III. George kalkıp açıktan açığa "Başbakan olmayı istediğini" söyleyebilmektedir. Öte yandan, aynı kral iradesine boyun eğdikleri için Tory'leri desteklemekte, bazen Avam Meclisi'nin isteklerine karşı yürütmektedir bu politikayı. Avam Meclisi de ulusun küçük bir parçasını temsil etmektedir: Oy hakkı, toprak ya da ev sahipliğine bağlı bir ayrıcalık olarak kalmıştır ve bütün ülkede seçmenlerin sayısı 450.000 kadardır. Mecliste sandalyeleri bölüşen zengin toprak sahipleridir; burjuvalar, zanaatkârlar, hali vakti yerinde çiftlik kiracıları da onların himayesindedir. Yüzyıllardan beri gözden geçirilmemiş halde kalan seçim haritası, halkın halihazır dağılımına hiç mi hiç uymaz. "Çürümüş kentler"le "cepteki kasabalar" tam bir skandaldır. Milletvekilinin vekaleti satın alınabilir; o zamanki parayla 25.000 Fransız altınıdır fiyatı da. Avam Meclisi'nin üçte ikisinin daha önceden belirlendiği tahmin edilmektedir; hükümetle irikıyım mülk sahipleri, açık oy veren seçmenlere iradelerini dayatabilmektedirler. Kont-

luklar, bucaklar, polis, adalet ve vergi toplaması da aynı sosyal sınıfların elindedir. Pitt'in reformlarına karşın köhnemiş bir vergi sistemi yürürlüktedir; ona da Anglikan Kilise'nin ondalığı eklenmektedir; Anglikan Kilise de bu parayı, bütün yurt düzeyi üzerinde, ayin hakkı tanınmayan İrlanda Katoliklerinden olduğu kadar İskoçyalı Presbiteryenlerden toplamaktadır. Dinsel bir niteliği vardır devletin: Dinsel kavgalar sosyal ilişkileri zehirler durur; hoşgörü ise içi boş bir kelimedir. Öte yandan kamu özgürlükleri de öyledir: Dernek hakkı biçimsel olarak tanınsa da işçilerden esirgenmiştir; çalışma hakkı, bazı hallerde kanunla saptanmış bir ücreti kabul etme yükümlülüğüyle sınırlanmıştır. Bucakların yardımıyla geçinen yoksullar, istenildiğinde çocuklarından koparılmakta ve gerçek bir zorla çalıştırmaya tâbi tutulabilmektedirler. Yoksul sınıflar ortak hukukun dışındadırlar aslında. Acımasız bir kanun, sefaletten doğan suçları insafsızca cezalandırmaktadır: Yanındakinin cebinden 12 kuruş çalanın cezası ölümdür; kırbaç ve teşhir için direğe bağlama, erkeklere olduğu kadar kadınlara da uygulanmaktadır.

Bununla beraber, kötülükler de bir kamuoyu oluşturmada yardımcı olabilmektedir. Bu kamuoyu kulüplerde palazlanmakta ve istemlerini oralarda formüllendirmektedir. 1780'de, Bağımsızlık Savaşı sıralarında doğmuş olan "köktenci" hareket, bu kamuoyunun bir yankısıdır. Onun başlıca hatipleri, bir Price, bir Priestley, bir Thomas Paine, Rousseau'nun siyasal düşüncesinin etkisinde kalmışlardır ve "daha fazla eşitlik, daha fazla özgürlük, daha fazla kardeşlik" istemektedirler. Basın özgürlüğü, inançlarını yaymaya çağırır onları ve onlar da bol bol kullanırlar bu özgürlüğü.

Onların istedikleri ilkeler ise genç Amerikan cumhuriyetinde kısa bir süre önce yürürlüğe konmuştur. 13 devletten her birinin yazılı birer anayasası vardır; bu anayasaların başında da sosyal bir sözleşmenin temeli olan doğal hakları ilan eden bir bildiri yer alır. İktidarın yetkileri bu anayasalarda açıkça ayrılmıştır ve yürütme özenle sınırlanmıştır. Pensilvanya bir yana bırakılırsa, İngiltere'de olduğu gibi iki meclis uygulaması vardır. Ne var ki, oy hakkı toprak sahipliğine bağlıdır ve seçilme koşulları siyasal kadroyu sınırlamaktadır: Güney Carolina'da senatoya adaylığını koyabilmek için 2.000 dolar

değerinde bir mülke sahip olmak gerekmektedir. Kendi başlarına hükümran olan federe devletlerin karşısında federal hükümet zayıf kalmaktadır. Kongre ile başkanın yetkileri özenle dengelenmiştir; başkan ise, federe devletlerin bir vekili, bir "ortak başbakan"ı olarak görünmektedir. Yönetim, uygulamada Anglosakson ve Püriten kökenli Virginia'lı çiftlik sahiplerinden oluşan bir oligarşinin elindedir. Merkezi hükümetin güçsüzlüğü, Cumhuriyetçileri tedirgin etmektedir; ne var ki, sosyal sınıfların muhalefeti yeni yeni palazlanmaktadır ve herkes, bu geçmişi olmayan topraklar üzerinde talihini denemenin arkasındadır. Basın ve çalışma özgürlüğüne, toplanma ve dernek özgürlüğüne hiçbir engel yoktur. Bununla beraber, Beyazların –yalnız kendileri için– hazırladıkları anayasalar, başka renkten olan insanları toplumun dışında tutmaktadır. Hiçbir yerde, köleliği kaldırma sorunu diye bir sorun yoktur ve kara derili insanların durumu, koloni sömürüsü döneminde ne ise bugün de odur.

Böylece, Anglosaksonların, Kıta Avrupası'na oranla daha ileride oldukları açıktır. Dışarıda yarattıkları bir çekicilik vardır onların; düşler ve gerçekler de bu çekiciliği güçlendirir durur. Anglosaksonlar bütün öteki toplumlardan çok daha fazla olarak, özgürlük ve hak eşitliğine daha yakın ve içinde yüksek ya da orta burjuvazinin yönetiminde olduğu bir toplumun kurucuları olarak görülürler. İngiliz Devrimi'nin saygınlığı, dahası Amerikan Devrimi'nin saygınlığı dev boyutlardadır.

Ancak, yüzyılın düşüncesini alabildiğine parlaklıkla dile getirmiş olan "fikri devrim"in Fransa'sında bir yeni devrim söz konusudur ve bu devrim, daha öncekilerden çok daha açık olarak Avrupa'nın büyük sosyal sorunlarını gündeme getirmektedir. Fransa'nın bütün tarımsal sorunları, daha da ağırlaşmış olarak dışarıda boy gösterir ve buna –pek değişik ölçülerde de olsa– özellikle yükselen bir burjuvazinin sorunu eklenir. Bu burjuvazi, maddi ve manevi tam bir ilerleme içindedir ve hâlâ yaşayan eski bir toplumun hukuk baskılarıyla karşı karşıyadır ve onları tasfiye etmek durumundadır.

Eski toplumla, Fransız Devrimi'nden doğmuş yeni toplum arasında bir düello başlayacaktır: Ta 1815 yılına değin sürecektir bu düello ve insanlık tarihine damgasını vuracaktır.

Fransız Devrimi, Fransa sınırları içinde kalmayıp yayılmaya başlar. Bu yayılış, "uluslararası bir sosyal savaş"tır aynı zamanda ve 1802'de Avrupa'nın yenilgisine yol açacaktır.

Nasıl?

Fransız Devrimi'nin yayılışı

Fransa'daki olaylar, önce genel bir merak ve yakınlığa yol açar. Devrimci broşür ve gazeteler bütün Avrupa'da bedava yorumcular bulur; ve Strasbourg, bu gizli basını doğuya doğru yayar. Yabancı gazete ve dergiler düzenli olarak Fransa'dan haberler aktarırlar: *Varşova Gazetesi*, 23 Mayıs 1789'dan başlayarak, her sayısında Versailles'dan bir mektup verir; *Birlik ya da Özgürlük Gazetesi* Paris'te hem Fransızca hem de İngilizce basılır. Devrimci propaganda hiç kuşkusuz, mason localarının aracılığından da yararlanır. 1790'da İnsan Hakları Bildirisi, çeşitli dillere çevrilmiş bir halde liberalizmin dua kitabı olur. Engizisyonun bütün bunları mahkûm ettiği İspanya'da bile devrimle ilgili ilk bilgiler alabildiğine benimsenir.

Öte yandan, turistler ve "özgürlük hacıları" akar Fransa'ya. Versailles'da, Almanya'dan gelen Förster ile Junker Wilhelm von Humboldt vardır; İngiltere'den örneğin şair Wordsworth, Whig'lerden avukat Erskine, kuaker Pigott ve geleceğin lordu Castlereagh gelmiştir; gelecekte konvansiyon üyesi olacak Romme'un eğitmenlik ettiği genç Rus prensi Stroganov, takma bir ad altında Jeu de Paume Derneği'nin kâtibidir ve içilen andın yıldönümü toplantısına katılır. Prusyalı Baron Clootz, federasyona katılma, oraya –içinde bir İranlı ile Türkün de bulunduğu– kalabalık ve karışık bir heyet gönderme ayrıcalığını ister; amacı da evrensel bir federasyonun başlangıçlarını kutlamaktır. Thomas Paine ile Amerikalı yurttaşlar, buna benzer bir onurun arayışı içindedirler.

Böylece, Fransa'dan haberler ve oradaki tanıklıklar bütün haklar için ortak olan sorunları, güncelin ilk sırasına getirip koyar. Fransa'da "insanlık davası için büyük bir çaba" harcanmaktadır. Kant, "sosyal sözleşmenin yürürlüğe konuluşu"nu görür bu çabada; Fichte için insan onurunun yeniden altının çizilmesidir. Goethe de daha sonra, yaşadığı yılların önemini

Hermann ile Dorothea'sında bir kahramana söyletecektir: O eserde, VI. şarkıda, *Yabancı Yargıç* "yeni bir güneşin ilk ışıkları parladığında, herkes için ortak insan haklarını, sarhoş edici özgürlüğü ve övülmeye değer eşitliği işittiğinde yüreğinin coştuğunu ve göğsünü daha duru bir kanın doldurduğunu" söyleyecektir. Bunun gibi İtalya'da Pietro Verri, "Yurdunun Paris'in ışığıyla aydınlandığını" görür. Polonya'da Stanislaw Staszic ve Julian Niemcewicz gibi yurtseverler, iktisadi ve sosyal sorunları yazıp çizerler. Yunanlı Rigas Velestinlis, halkların egemenliği ilkesinden kendi milliyetçiliğinin öğelerini çeker çıkarır. Avrupa dışında, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi çevrilip Latin Amerika'ya girmiştir; onu yayanlardan birinin yazdığı *Amerikalı İspanyollara Mektup* büyük yankılar yapar. İspanya hizmetinde olup Buenos Aires'te yerleşmiş olan bir Fransız subayı, "Paris'teki son olayları anlatan bir yazı" çevirir ve ülkede alabildiğine yaygınlık kazanır yazı. Bir Brezilya şairi, "Fransa'yı öncü olarak almayı" öğütler ve Brezilya bağımsızlık hareketinin şehidi Tiradentes, bir yörede 1789'un ilkelerini ilan eder.

Fransa'nın kapı komşusu ülkelerde derinliğine kaynaşmalar başlar: Avignon, Papa'nın egemenliğini reddederek, 11 Haziran 1789'dan başlayarak Fransa'yla birleşmeyi ister; Alsace'taki Kutsal İmparatorluk prenslerine ait fieflerde feodal rejim ortadan kalkar; Montbeliard'da karışıklıklar çıkar. Belçika'da, başta Brabant'da olmak üzere, Avusturya boyunduruğuna karşı ayaklanmalar başlar; zaferi yurtseverler kazanırlarsa da Avusturya, Prusya'nın da yardımıyla, 1790 yılı sonlarında ülke üzerindeki egemenliğini yeniden kurar. Liège'deki gelişmeler bambaşkadır: Orada 1789 Ağustos'unda patlayan devrim, Fransa'daki büyük olayların bir yankısıdır aslında. Piskopos-prensin iktidarına karşı olan hareket, zanaatkârların, vergiden ezilen ve kıtlık içindeki köylülerin desteğiyle gelişir, eski rejim çöker; devrim halkçıdır burada ve Kurucu Meclis'in ilkelerini kabul eder, yakınma dilekçeleri kaleme alınır. Ruhban ve soylular mali ayrıcalıklarından vazgeçerler; Fransız Bildirisi'nden çok daha köktenci olan 16 Eylül günlü Haklar Bildirisi, bir ulusal temsilin biçimlerini saptar. Ne var ki, Liège Devrimi, 1790'da Brabant Devrimi gibi sonuçlanır: Avusturya birlikleri gelir ve işe el koyarlar.

Liège bir istisna değildir; Paris'te 4 Ağustos gecesi alınan kararlar bir yağ lekesi gibi yayılır; Ren boyunca Köln'de,

Trier'de, Speyer'de başkaldırılar birbirini izler. Ortada dolaşan kâğıtlarda şu yazılıdır: "Papazların boyunduruğundan kurtulmak istiyoruz." İsviçre kaynaşma içindedir; karışıklıklar İtalya'da Livorno'ya ve Floransa'ya sıçrar. Birleşik Krallık'ta, İrlanda Katoliklerinin dinsel ve sosyal hareketi vardır; Hollanda'da *stathouder*'e karşı açık bir muhalefet başlar.

Fransa'dan daha uzakta, Orta ve Doğu Avrupa'da bazı ülkeleri de sarar rahatsızlık. Macarlar, büyük bir heyecan içinde şair Batsányi'nin mısralarını okurlar: "Fransızları örnek almalıyız ve zincirlerimizi kırmalıyız"; liberal soylular da katılır koroya. Leopold, onları tatmin etme kararında gibidir ve Diyet, basın ve ibadet özgürlüklerini güvenceye bağlayacak bir şart hazırlamaya başlar; ne var ki arkası gelmez. Radişçev, *Petersburg'dan Moskova'ya Yolculuk* adlı eserinde Rusya'daki acıların nedeni olarak gördüğü servajın kaldırılmasını önerir. Polonya'da yurtseverler bir hükümet darbesi yaparlar ve 3 Mayıs 1791'de diyete ve krala yeni bir anayasa dayatırlar: Bu anayasa, soylularla ruhbanın ayrıcalıklarını sürdürse de burjuvaziye ciddi özgürlükler tanır; *liberum veto*'nun kaldırılmasıyla da rejim güçlenmiştir. Böylece, anarşi durur ve Avrupa'daki saraylar, kendi iradelerine karşın gücünü toplama iddiasındaki bir ülkeye bakıp rahatsız olurlar.

Bu mayalaşma, geniş ölçüde yüzlerce yerel nedenden ileri geliyordu kuşkusuz: Liège dışında her yerde de başarısızlığa uğradı. Ne var ki, devrimin yaygınlaştığı açıktır ve içeride, Fransa'da olduğu gibi aynı sosyal çevreleri telaşa düşürür: Yani arkalarında ideolojik yandaşlarıyla hükümdarlar ve ayrıcalıkların yanı sıra zengin ya da aydın burjuvazinin yığınla öğesi, karışıklıklardan korkarlar; devrim ve onun neden olduğu kurumlardaki altüst oluş onları kaygılandırır. Alman prensleri Alsace örneğinden korkarlar: Leopold, 1790 Aralık'ında XVI. Louis'ye yazdığı mektupta, "senyörlük haklarını ve devrimin değiştirdiği ne ki var, yeniden kurmayı" istediğini yazar. Floridablanca, İspanya'yı zararlı temaslardan korumak amacıyla, Pireneler boyunca askeri birliklerden oluşan bir kordon yerleştirir. Papa, gelişmeleri mahkûm ederek, Bavyera ve Portekiz gibi Katolik ülkeleri Fransa'ya karşı kışkırtır. Almanya'da aydın seçkinler duraksamalıdır ve sonunda "Paris'teki yamyamlar"a hasım kesilirler; Kant, Fichte ve Goethe bile "karışıp bozulmuş Fransızların böylesi soylu bir ülküye layık olmadıklarını" ileri sürerler. İngiltere, köşesinden başını uzatır: Pitt'in kaleme aldı-

ğı 21 Mayıs 1791 tarihli bir krallık bildirisiyle "Fransız ilkelerine karşı açıkça muhalefete geçtiğini" söyler. Burke, 1790'da hemen hemen tek başına eşitçi düşüncelere karşı çıkar; yönetim ve Anglikan ruhbanca desteklenince de peygamber edasına bürünür. Whig'ler bölünürler ve Manş ötesindeki durum, yöneticilerin eline reformları ertelemek ve köktencilerin üstüne çullanmak için şahane bir gerekçe verir.

Aristokratik gericilik, buradan kalkıp müdahale düşüncesine varacaktır; ne var ki, henüz uzaktır bu. Başta şu nedenle ki, hükümdarlar, Fransa'daki olayları geçici bir bunalımın görünüşleri olarak görürler; bunun çözümü de XVI. Louis'nin hükümetine aittir. Hatta komşularını zayıflatan güçlükler sevindirir de onları. Öte yandan, 18. yüzyıl savaşları, mutlakıyetçi devletleri karşı karşıya getirmeyi sürdürür: 1790 yılının başlarında Avusturya, Osmanlılarla hâlâ savaş halindedir; Rusya, Osmanlılarla ve İsveç'le tutuşmuştur; Prusya, hemen hemen her yanda Avusturya'nın karşısındadır. Avusturya ve Prusya başbakanları 1791 Şubat'ında buluşurlar ve düşündükleri de Fransa'dan çok Polonya'dır; iki kutup, Varşova ile Paris arasında duraksamalı durumlarını sürdüreceklerdir. Oysa Fransa'da kurucu meclis, barışçı niyetini açıkça belli etmiştir; 1790 Mayıs'ında da "askeri güçlerini hiçbir halkın özgürlüğüne karşı asla kullanmayacağını" resmi olarak ilan eder ve yine bu anlamda olmak üzere, yurttaş-asker kavramını dayatır ve kralın elinden, savaş açmak ve barışa karar vermek yetkisini çeker alır.

Paris kulüp ve gazeteleri meclisten çok daha ileriye giderler.

Öyle de olsa, bir karşı devrim savaşı için kafalar hazırlanmıştır; başını da Rusya'nın istediği İsveç Kralı III. Gustav çekmektedir. Leopold, Osmanlılarla barış imzalar; II. Katerina da ona öykünür; Prusya ve Avusturya, Polonya sorunu hakkında bir anlaşmaya varırlar; bununla beraber, batıya müdahaleye kalkıp kalkmamakta duraksamalıdırlar. XVI. Louis'nin çağrısı, kaçma girişimi, krallık onuruna karşı yöneltilen sövgü ve saldırılar, siyasal göçmenlerin kışkırtmaları onları –az çok istemeye istemeye– müdahale etmek zorunda bırakır. Pillnitz Bildirisi henüz Fransa'ya karşı savaş demek değildir, yeni rejime karşı savaştır bu; sosyal düzene karşı affedilmez bir tehdit olan 1791 Anayasası'yla olup biteceklere karşı savaştır. Tutumlar sertleşir. Devrim ile köhnemiş Avrupa arasında hiçbir uzlaşmanın

olamayacağı ortaya çıkmaktadır gitgide. Birkaç yıl sonra tam kapışma başladığında, sağcı ve gerici bir yazar olan Joseph de Maistre işin niteliğini şöyle belirtecektir: "Devrim, mayası gereği bütün yönetimlerin düşmanıdır ve hepsini de yıkmaya yönelir; öyle olunca, bu yönetimlerin de onu yıkmakta çıkarları vardır!"

Uluslararası sosyal savaş (1792-1795)

Girişim, devrimden gelecektir. Robespierre'in Jakoben'lere uyarılarına karşın yasama meclisi, 20 Nisan 1792'de tam bir coşku içinde savaş ilan eder; karşıt, yalnızca 7 oy vardır.

Büyük çatışma pek çabuk gerçek niteliğine bürünür. Eski tipte bir savaş olmaktan çok, bir tür uluslararası sosyal savaştır bu; öyledir, çünkü dünyanın birbirinden bütünüyle farklı görüşlerini karşı karşıya getirmektedir. Prusya istilasının geçtiği yerlerde tam bir karşı devrimci terör hüküm sürerken, Paris'te de yabancı diplomatlar alabildiğine panik içine düşerler. 10 Ağustos Komünü onların izini sürer ve haberleşmelerine el koyar; onlar da pasaportlarını isteyip arabalarına atlarlar. Aradan birkaç ay geçtikten sonra XVI. Louis'nin davası ve kafasının uçurulması, köhne Avrupa'yı zincirlerinden boşandırır; İsviçre ile İskandinav devletleri dışında bütün kıta çok geçmeden savaştadır. Doğaldır ki, çatışmanın yığınla nedeni vardır. Nederland'ın Avusturya'nın elindeki bölgelerini 1792'nin son aylarında Fransa'nın işgal etmesi, Escaut Irmağı'nın ulaşıma açılması, yalnız başına bunlar İngiltere için bir savaş nedeni olacak şeylerdi; çünkü İngiltere, denizler üzerindeki egemenliğinin bir sonucu olarak koloni ticaretinin kârlı tekeli arkasındaydı hep. O tarihe değin duraksamalı olan Pitt, tutumunu açıkça belli eder ve devrime karşı koalisyonların başını çeker. Fransız Devrimi gibi yeni ve büyük bir olay karşısında da olsalar, devletlerin diplomatik örgütü geleneksel etkinliğini sürdürmektedir; hükümdarların müdahalesi öyle bedavadan olmamalıydı. Ne var ki, bu yeni büyük olay yine de esası oluşturmaktadır. Girişilen genel savaş, kamuoyunda belli bir toplum biçiminin savunulması zorunluluğuyla haklı gösterilmek istenir; çünkü, onlara göre, Fransız Devrimi bütün uygarlık değerlerini tehlikeye düşürüyordu. Pitt, bağlaşıklar adına şöyle açıklayacaktır bunu: "Uygarlık için de Avrupa'nın ve sivil toplumun selameti

için de bir ölüm kalım sorunudur bu. Uzun bir savaşa, afeti def edinceye kadar sürecek bağışlamaz bir savaşa karar vermek zorundaydık!"

9 Thermidor, soruna temelde bir çözüm getirmez. Rejimin bazı görüşleri kaybolmuştur, ama esas kalmaktadır. Şu da unutulmayacaktır: Başlamış olan savaş, 1791 Devrimi ile Avrupa arasındadır. Ve devrim, yine Joseph de Maistre'in bir süre sonra yazacağı gibi, "şeytanca"dır; Robespierre'le de öyle, onsuz da. Öte yandan Burke, 1795'ten 1797'ye değin uygar dünyayı *kral öldüren Direktuar*'a karşı mücadeleye çağıracaktır.

Böylesi bir mücadelede Avrupa, Fransa içinde bile doğal bağlaşıklarını bulacaktır; buna karşı, bağlaşıklar da kendi ülkelerinde bir tür ikinci devrimci cepheye karşı kendilerini savunmak zorunda kalırlar. Kimi burjuva, liberal ve halkçı çevrelerde Fransız Devrimi, rejimlerin –terörle karışık– propagandalarına karşın kendiliğinden olumlu yankılar uyandırmayı sürdürür. Gerçekten hükümdarlar, tam bir beyaz terör kurarlar: Önce II. Katerina, mason localarını kapatır, Radişçev'i de Sibirya'ya yollar; liberal avukat Thorild 1793 Ocak'ında Stockholm'de tutuklanır. Bütün imparatorlukta devrimci ilkeler mahkûm edilir, öğrenci dernekleri ortadan kaldırılır; Kant'ın eserleri bile yasaklanır; Bavyera'da, Budapeşte'de, Viyana'da el koymalar birbirini izler. 1794 Kasım'ında Martinovics ile Macar ayrılıkçıları tutuklanır. Napoli'de, ruhbanın desteklediği kralcı bir cunta demokratları kovuşturur ve ölüme mahkûm eder. İspanya'da engizisyon siyasal polise dönüşür. Son olarak İngiltere, 1793 Ocak'ından başlayarak sert bir eylem sürdürür: Oylanan *alien bill* adlı kanun, hükümete yabancıları yurtdışı etme yetkisini verir; Konvansiyonda temsilci olan Paine, gıyapta yargılanıp mahkûm edilir ve az önce Paris'e hareket etmiş olan avukat Muir'e karşı kovuşturma başlar; Pitt de milliyetçi duyguları gıdıklayıp bütün "yıkıcı" ilkeleri –Fransızdır diye– mahkûm ettirir; İskoçya'da "kuşkulular avı", Robert Dundas Olayı'yla bağnaz bir niteliğe bürünür; 1793 sonlarında komünler, el koymalara ve keyfi tutuklamalara izin verirler; "Onurlu Britanya anayasasını horlayan ya da onu alçaltan" herkese karşı harekete geçilir; Anayasa Dostları Derneği'nin iki üyesi İskoçya'da ölüme mahkûm edilir ve Muir, Avustralya'ya sürgün edilir. Ne var ki Londra'da, Erskine'in savunduğu 13 sanıktan üçü –ki aralarında Thomas Hardy de vardır bunların– aklanırlar ve kala-

balık, bu Whig'lerin avukatını bir zaferin coşkusuyla selamlar. 1794 sonlarıyla 1795 başlarında, *Annual Register*'a göre, "bütün Avrupa'da, halkın aşağı tabakaları", Fransız Cumhuriyeti'ne karşı kurulmuş koalisyonu "halka karşı kralların savaşı" diye nitelendirmektedir.

Ve bu sonuçlar da Fransız propagandasına mal edilir.

Baskı, aydın saflara da açıklık getirir kuşkusuz: Goethe, Schiller ya da Alfieri gibi kimi aydınlar söylediklerini geri alıp çekilirler; Cramer gibi kimisi de Fransa'ya sığınır. Ne var ki baskı, bir Wordsworth'ta olduğu gibi, kiminin inançlarını güçlendirir. Muhalefet saklanır ve kitlelerin içinde derinlik kazanır; kitleler ise savaştan ve altüst olmuş bir Avrupa ekonomisinden acı çekmektedir; 1794-1796 yıllarının uluslararası –o korkunç– iktisadi bunalımı, kendi güçlüklerini de getirip eklemiştir. İngiliz yardımları, koalisyon güçlerinin giderlerini karşılamaya yetmez olur; kâğıt para sürümü, 1789 ile 1796 yılları arasında yarı yarıya artar. 1792 ve 1794'ün kötü hasatları, senyör ödentilerinin toplanması, İsviçre'de bazı yerlerde karışıklıklara yol açar. Prusya ağır bir bunalımın içine girer: Zanaatkârlar Silezya'da ve Berlin'de hareketlenirler; Breslau'da gerçek bir başkaldırı patlak verir. Uyuşmazlığın sürmesi ve Fransızların zaferleri kaynaşmaları destekler: İspanya'da, Godoy'u devirmenin aranışı içine girilir; Bologna'da 1794 Kasım'ında, gençler üç renkli İtalyan bayrağını göndere çekerler ve halkı ayaklanmaya çağırırlar; Palermo'da bir liberal komplo açığa çıkarılır ve Basilicata'da köylüler başkaldırır; Cenevre'de, 1794 Temmuz'unun demokrat hareketi zafere ulaşır ve Zürih kantonuna sıçrar; Hollanda'da "Jakoben'lerin cehennemlik ruhu yükselmeye başlamıştır ve sonuçları korku vericidir". İngiltere'de de başkaldırılar birbirini izler; kırsal kesimde, çitlemeler (*enclosures*) cinayetlere yol açar; abluka bir parça hafifletilerek tahıl üzerindeki yasak kaldırılır. Büyük kentlerde yakınma dilekçeleri yağmakta, dev mitingler örgütlenmektedir. 1795'te Londra'da haykırılır: "Pitt'e hayır! Savaşa hayır! Ekmek istiyoruz!"

Savaş, Fransa için de yepyeni bir türdendir. Yeni bir dünya yaratma düşüncesi, kulüplerde mayalanır ve basına geçer. Avrupa, Ren'den Rusya'ya değin bir özgürlük ülkesi olacaktır. Bu politika, Valmy'den ve Jemappes'tan sonra berraklık kazanır. 18 Kasım tarihli bir kararname şunu açıklar: "Fransız milleti... özgürlüklerini elde etmek isteyecek bütün halklara kardeş-

lik ve yardımda bulunacaktır." Doğaldır ki, Fransız ordularının işgal ettikleri komşulardan başlanır; aynı kararnameye göre, ordular, "özgürlük davası yolunda baskıya uğramış ya da uğrayacak yurttaşları savunma" emrini almışlardır. Bu bir öneriden çok davettir. Böyle olduğu iyi görülür; çünkü bir ay sonra 15-17 Aralık Kararnamesi şunu ilan eder: Fransız milleti, "hükümdarı ya da ayrıcalıklı zümreleri" yeğleyecek ülkeleri düşman olarak belleyecektir; buna karşılık, "özgür ve halkçı bir yönetim" kuracak ülkelerin bağımsızlıkları güvence altına alınacaktır. Böylece, olası uydulara bir tür devrimci himaye sunulmuş ya da dayatılmıştır. Uygulamada çok daha ileriye varılır: Fransa'da zincirlerinden boşanan sosyal ve ulusal güçler de bir dış politika dayatırlar. Doğal sınırlar politikasıyla karşılaşan bir politikadır bu. Onları gerçekleştirmek, yeni bir rejim için ne şeref! Konvansiyon yerel devrimci öğelere dayanır; onların çoğunlukta ya da azınlıkta olmalarının pek önemi yoktur. İşgal ordusunun denetimi altında meclisler toplanır ve Fransa'ya katılmayı isterler. Böylece, 1792 Kasım'ı sonlarından 1793 Mart'ı sonlarına değin konvansiyon Savoie'yı, Nice Kontluğu'nu, Nederland'daki Avusturya bölgelerini, Renan'ı, Porrentruy bölgesini katar Fransa'ya.

1793 yılının terslikleri ve savaş zorunlulukları, en azından görünüşte, farklı bir politikaya götürür. Fransa savunmadadır. 18 Kasım Kararnamesi'nin ilan ettiği gibi evrensel bir kurtuluş savaşı değildir söz konusu olan. Tersine, konvansiyon 13 Haziran'da, Danton'un önerisi üzerine, "öteki devletlerin yönetimine hiçbir biçimde karışmayacağını" ilan eder. 1793 Anayasası da şöyle der: "Fransız halkı... öteki milletlerin yönetimine asla karışmaz." Beş ay sonra Robespierre, propaganda savaşını, "Jironden'lerin makyavelce küstahlığı" deyip reddeder. Kadrolar arasındaki bütün bu uyuşmazlıklara karşın devrimin bir dış politikası olacaktır. "Fransız halkı", 1793 Anayasası'nca "özgür halkların dostu ve doğal bağlaşığı" olarak ilan edilmiş de olsa, uygulamada devrimci yayılıştan vazgeçmez. Propaganda savaşı ve yeni sınırlar kazanmak, bir tek olayın, devrimin kendiliğinden yayılışının iki yüzüdür aslında. Ancak, kurtuluşun bedelini yalnız kurtaran ödemez; kurtulan da katılır. "Kurtuluş" "ayrıcalıklı zümreler"den değil mi? Sosyal düzeni olduğu gibi bırakan eski tipte katılmanın yerine bu düzeni çoğunluk yararına altüst eden bir başka katılma türü geçmektedir. Devrim, 1794 ve

1795'te Fransa'nın çevresini ele geçirir; 1795'te Birleşik Eyaletler'de ilk uydu cumhuriyet kurulacaktır.

Bu savaş her iki taraf için de niteliğe uygun araçları harekete geçirir: Fransa'ya karşı birleşenler için savaş geleneksel yöntemlerle sürdürülecektir; başka bir yol düşünmezler. İngiltere'nin yürüttüğü ticari savaş da gelenekseldir: Fransız maliyesini ve ticaretini kökünden yıkmayı hedeflemektedir. Pitt, silah ve askeri nitelikte malzemenin ticaretini yasaklarken tahıl ve unu da ekler buna; 8 Haziran 1793'te şunu ilan eder: "Fransa'ya azık ve gereç taşıyan her gemiye, taşıdığı bayrak ne olursa olsun, el konulacaktır." İngiltere, gemileri ve bu yolla da yansız devletlerin ticaretini denetler. Kendine uygun gelen bir deniz hukuku yaratır ve uygular bu arada, koloni ticareti tekelini sürdürmek amacıyla Birleşik Devletler'in kendine yardımcı olmasına çabalar. Diplomatik etkinlik de geleneksel çizgidedir; devrim, köhnemiş Avrupa'nın çevresi içinde yolunu bulmaya çalışmaktadır. Batıda olduğu gibi doğuda da düşünülen tek şey vardır: Sınırları genişletmek ve bölüşmek! Yağma, doğaldır ki yağmaya katılanları da böler. Herkes kendi savaşını yapmaktadır. Gövdeye hemen indirilecek lokma, hesaplara üstün gelir. Prusya'yı, Rusya'yı ve Avusturya'yı, 1793 başlarından 1795 sonlarına değin uğraştıran Polonya'nın paylaşılmasıdır. 1793 paylaşmasının dışında tutulan Avusturya, zararını gidermesi için batıda serbest bırakılır: O da Alsace'ı, Flandre'ı ve Hainaut'yu alacaktır. 1793 Temmuz'unda İngiltere, Polonya'nın paylaşılmasını kabul eder ve Avusturya'nın tasarısını reddetse de başka şeyler önerir ona. Özetle, "Dörtler"in düşündüğü yalnızca kendileridir; yağmanın bölüşülmesine küçük bağlaşıkları çağırmazlar ve İspanya, Londra'nın Latin Amerika'daki ticari istemlerine büyük güçlüklerle direnir.

Fransa ise tersine, yekpare bir haldedir ve –20. yüzyıldaki gibi– yeni bir savaş yürütmektedir: İnsan ve para hesabı yapmadan her şeyi seferber eder; 2 milyonu 21 ile 30 yaş arasında olan 26-27 milyonluk bir kitlenin bütün maddi ve manevi kaynaklarını tutar, terazinin kefesine atar.

Nasıl?

Rusya bir yana bırakılırsa, Fransa nüfusça en zengin ülkesidir Avrupa'nın. Yeni kura eri, eski krallık ordusunun erleriyle yavaş yavaş kaynaşır. Kitle halinde askere almada korkulacak bir şey yoktur. Yepyeni bir taktik uygulanacaktır bu kitleye:

Bu taktik, son haddine vardırılmış bir saldırıda, insan kitlelerini düşmanın üstüne çullandıracaktır; onları yönlendirenlerse, araziyi pek iyi tanımaktadırlar. Cesaret ve ateş deneyimi, daha önceden uzun bir eğitimin yerine geçmiştir. Bir gençler ordusudur bu. Şefler arasında yapılan ayıklama ve arındırmalar, kulüpleri ziyaretler, gazeteleri okumalar, görevli temsilcilerin varlığı orduda demokratik bir coşku yaratır ve sürdürür.

Ve her şey feda edilmiştir bu orduya.

Onu donatmak için ülkenin bütün kaynakları harekete geçirilmiştir. "Assignat" sınırsız bir mali kaynak sağlar. Ve doğaldır ki, "kurtarılmış" ülkeler –ya da düşmanlar– da yardım edeceklerdir. Böylesi bir çabaya dayanmak ve devrimci davaya bütün şanslarını tanımak için kurtarıcı, bu dev çatışmanın yükünü yalnız başına yüklenemez. Köylülerle uzlaşmak için çok geçmeden şu ilan edilecektir: "Şatolara savaş ve kulübelere barış!" Ne var ki, mallara el koymalar ve "assignat", bu ayrımı hayali hale getirir. Kamu Selameti Komitesi, işgal edilmiş ülkelere çetin özveriler dayatır. "Düşmanı yenmek ve onun zararına yaşamak, iki kez vurmaktır onu." 1793 Eylül'ünde komite, "kişileri silahsızlandırmak, alınacak rehineleri belirlemek, kent başına vergi salmak, yiyecek maddelerine, atlara, madeni eşyaya, gümüş takımlara el koymak, köprüleri ve alavere havuzlarını yıkmak, yolları, kaldırımları sökmek" emrini verir generallere. İyi ama o ülkelerin halkları ne düşünecekler bu konuda? Şöyle yanıt verilir: "Özverilerinin büyüklüğü ölçüsünde özgürlüğe layık olduklarını anlayacaklar!" Ordular, savaş komiserleriyle, cumhuriyetin müteahhitlerine dönüşürler. "Tahliye büroları" kurulur ve taşınamayacak ne ki var, kırılıp yok edilir. Görevli temsilciler, 1794'te daha da acımasız talimatlar alırlar: Ödenmesi gecikmiş vergileri, yirmi dört saatte toplayabileceklerdir; el konulacak nesnelerin listesini çıkaracak ve –en çok– dörtte üçüne kadar olan miktarı "assignat" ile ödeyeceklerdir. Birliklerin arkası sıra "şaheserleri tanıyıp getirmekle yükümlü bilgili yurttaşlar" gönderilir. Palatinat'da, kapıların kilitleri sökülür ve Fransa'ya taşınır. Termidor'dan sonra durumda bir düzelme olmayacaktır: "Her şeye gereksinmemiz vardır, böylece her şeyi almamız gerekir." "Tahliye büroları" kaldırılır, ancak "tahliye" sürer. İki yıl içinde Belçika üç istilaya uğramıştır ve üçüncüsü bitirip tüketmiştir onu.

Nedir sonuçları bütün bunların?

Fransızların zaferi ve ona karşı birleşenlerin dağılışları!

Gerçekten, zafer yığınların olur; coşkunun, birliğin, yürek gücünün olur. Devrin gerçekleri içinde Fransız Devrimi'nin temsil ettiği yeni ve yükselen bir güçtür bu. Azınlık ya da çoğunluk, devrimin kendine kazandıkları da vardır çevrede. Orduların ilerlemelerini gerilemeler izler, sonra yeniden atılımlar gelir. Savaşların üçüncü aşamasında zafer tamdır: Jourdan'ın komuta ettiği, Kléber, Marceau-Desgraviers, Lefebvre ile Ney'in desteklediği bir ordu, 1793 Haziran'ında, Flerus'de Avusturyalıları yener, Ekim'de Köln ile Koblentz'e varır; Belçika ikinci kez alınır; Aralık ve Ocak'ta Hollanda kurtarılır; güneydoğu ile güneyde ordular Büyük Alpler ile Pireneler'in oluşturduğu çizgiye varır ve öte yandan Katalonya ile Viscaya'nın bir bölümü işgal edilir. Güçler dengesi kesinlikle kırılmıştır.

1794'le, Fransız askeri üstünlüğü dönemi başlar; yirmi yıla yakın sürecektir bu.

1794 sonbaharından başlayarak Prusya, İspanya, Piemonte barış isteğinde bulunurlar. Barère bir ihanet diye karşılar bunu. Politikası bazen blöf, bazen terk etme, özetle kaprisli bir tutuma bürünen Termidor'cu komitede, barış düşüncesinin üstün gelmesi için haftalar geçer. Barış görüşmeleri sürerken, Sieyès Avrupa'nın yeniden dökümünü yapar: Plan, Hollanda'dan Piemonte'ye değin bağlaşık devletlerden bir kuşakla Fransa'nın stratejik olarak korunmasını öngörmektedir. Ne var ki, bu yeniden döküm tam bir zaferi varsaymaktadır; oysa Avusturya gibi İngiltere de teslim olmayı düşünmemektedir. Fransız diplomatlar hükümdarları kollarlar; onların politikası ise bir gerçekçilik, gelenekçilik ve utanmazlık karışımıdır. Öte yandan, yeni bir uluslararası ahlak yaratmak ve örneğin Polonya sorununu yeniden tartışma alanına çıkarmak söz konusu değildir. Asıl önemli olan, devrim için öldürücü bir tehlike olan bu Avrupa koalisyonunu dağıtmak ve zafer gerçeğini antlaşmalara geçirmektir.

Prusya 1795 Nisan'ında tek başına barışa razı olur; Polonya'yla çatıştığı ve üçüncü bir bölüşme dolayısıyla iki suç ortağı ile güçlükler içinde bulunduğu doğuda elleri serbest kalır. Böylece, Avrupa kıtasının başlıca askeri gücü, Fransa'da cumhuriyeti tanımış olur; Ren'in sol kıyısındaki Fransız işgalini kabul eder. Arkadan, 16 Mayıs'ta Birleşik Eyaletler'le La Haye Antlaşması imzalanır; büyük cumhuriyetin bir uydusu olacaktır onlar: Pichegru'nün ordusu yaklaşırken Hollanda'da bir dev-

rim patlar, Stathouder İngiltere'ye kaçar. Hollanda, Ren'in sol yakasındaki eyaletlerini devreder; bir yerde bir askeri üs tanır ve donanmasıyla İngiltere'ye karşı Fransız bağlaşıklığına geçer; ayrıca, bir konvansiyon toplayarak, III. yıl anayasası üzerine ölçülüp biçilmiş yeni kurumlara kavuşur. Son olarak, 22 Temmuz'da İspanya barış imzalar: Santo Domingo'nun İspanyol bölümünü Fransa'ya verecektir, ama karşılığında da Fransa, İspanya'da işgal ettiği bölgelerden çekilecektir.

Sosyal savaşın sonu: Avrupa'nın yenilgisi (1795-1802)

İşte, Avrupa koalisyonu sonunda "çatlamış"tır. Kıtanın en büyük bölümü yine de kavganın içindedir. İngiltere mali bakımdan desteklemektedir. Yaşlı kıtanın karşısında devrimin oluşturduğu sosyal tehlikeye, Basel'de imzalanmış antlaşmalar, korkunç bir denge kopuşunun felaketini getirip eklemiştir. 1795 Eylül'ünden başlayarak, St. Petersburg'da *statu que ante bellum* temeline dayanan üçlü anlaşma yenilenir: Fransızların tutkularını dizginleyecek ve ülkeyi eski sınırlarının içine gerçekten çekecek olan, yalnız ve yalnız krallığın yeniden kurulmasıdır. İngiliz-Fransız görüşmeleri bir sonuç vermez.

Son darbeyi vuruncaya değin savaştan başka çözüm yoktur. Amaçlar aynı, yöntem ve taktikler de aynıdır.

Fransızlar bakımından bir değişiklik yoktur; savaş, zaten 1792 ve 1793'te başlamış ve –Direktuar yönetimi istesin ya da istemesin– sürmektedir. 1797'de bir Barras'ın Venedik'e kendini 600.000 liraya satmasının, bir Talleyrand'ın İngiltere'ye birkaç milyona hizmet sunmasının pek önemi yoktur. Propagandanın köhnemiş ve tehlikeli bir araç olup çıkmasının da o kadar önemi yoktur; bu propaganda, acı hayal kırıklıkları içinde olsalar da halklara yine de yapılmaktadır. Moreau, 1796'da Ren'in sağ yakasında ona başvurur; Kamu Selameti Komitesi'nin ajanı Poterat da Svabya'da, Bavyera'da, Württemberg'de, Mainz'daki eski kulüpçülerin yardımıyla bu propagandayı örgütler. Öte yandan Württemberg ile Baden, kilisenin mallarını kamulaştırır ve senyörlük haklarına son verir.

İtalya'da, Nisan'dan beri Bonaparte, Milano'dan İtalyanları özgürlüğe çağırmaktadır. Barışçıların çırpındıkları Macaristan'da "Jakoben" başkaldırılar patlak verir. Balkanlar'da Osmanlı anarşisi, daha da etkili hale getirir propagandayı;

Bonaparte destekler bunu ve 1797'de Milano'da, Mora dağlılarından Manyot'ların bir heyetini kabul eder. Arkasından, Ege'deki adalara sahip olunca, Korfu Adası'nı Fransız etkisinin merkezi haline getirir. Bu etki, Yunanistan'da büyük bir yankı bulur: Rigas Velestinlis, bütün yarımadayı Atina'nın bayrağı altında toplamak ister; ne var ki, 1797 yılının sonlarında Viyana'da tutuklanır ve arkasından da Türkler onu ve arkadaşlarını boğazlarlar. Mısır'da Bonaparte, Fransız Cumhuriyeti'nin yıldönümünü büyük bir şölen halinde kutlar; masanın üstünde de İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile Kuran'dan ayetler yan yanadırlar. Suriye seferi sırasında İngilizler, "demokrat girişimler"in İran'a da sıçramasından korkarlar.

İngiltere ve İrlanda'daki halk hareketlerinin özel bir yeri vardır. 1795 yılının büyük iktisadi bunalımı ile savaşın sosyal sarsıntılarının doğurduğu karışıklıklar 1795-1796'da doruğuna çıkar; 1797'de de donanmanın başkaldırısıyla en çarpıcı örneğini koyar ortaya: Gemilerde denizci "komite"leri kurulur ve *Şampiyon* adlı gemideki komite, "İnsan haklarını anlamış tek kuruluş" olarak Fransız yönetiminin koruması altına geçmeyi önerir. Canning'in 1797'de yayımlanan *Karşı-Jakoben (Anti-Jacobin)* adlı eseri, Bonaparte'ı cehennem zebanilerinin temsilcisi olarak gösterir. Öyle görünüyor ki, Pitt'i barışa zorlayan bu olaylardır. Cumhuriyetin çıkarma birlikleri, kendilerini bekleyen ve çağıran –1796-1798 karışıklıkları içindeki– İrlanda'yı hedef almışlardır. Fitzwilliam, Hamburg'da Fransa ile görüşmelerde bulunurken, Birleşik Devletler'de de gerekli para ve malzeme toplanmaktadır. Sonunda, 1798'de başkaldırı patlak verir; ne var ki bir istila da olmaz. Gecikerek de olsa, artık İngiltere'nin de Vendée'si vardır.

1798 Eylül'ünde Kosciuszko, bağlaşıkların ordularında hizmet gören Polonya askerlerini askerlikten kaçmaya kışkırtmakla görevlendirilir. Alman ve İtalyan birliklerinin yanı sıra Fransız bayrağı altında savaşan bir de İrlanda müfrezesi vardır.

Böylece, Basel'deki antlaşmalardan sonra olduğu gibi önce de, Fransa'da kamuoyundaki büyük değişikliklere karşın, Avrupa savaşı, sosyal savaş niteliğini sürdürmektedir; dışarıda ve içeride yine iki cephesi vardır. Cumhuriyet ordusu da pek değişmiştir kuşkusuz. Termidor'dan bu yana mevcudu 500.000'e varan ordunun neredeyse yarıya yakını asker kaçağıdır. 1795 antlaşmalarının arkasından hayli asker tezkere almış-

tı. Göreve devam edenlerse, orduda hizmeti bir meslek olarak görürler ve savaş da rahatça yolunu bulmanın bir aracıdır. Bilgisi olsun olmasın, insanların, başka yerde olduğundan çok daha çabuk olarak yükselecekleri yer ordudur. Bununla beraber, tutku, kazanç hırsı yurtseverliği saf dışı etmez, edemez. 1792'deki atılım ruhu sönmemiştir. Bir şefe bağlılık yurda bağlılıkla özdeşleşip çıksa da yine sapına kadar cumhuriyetçi bir ordudur bu ve yeni başkentlere girecek durumdadır.

Sürekli el koyma, arkasından askere almayı düzenleyen 1798 tarihli bir kanun, orduya hayli asker sağlamanın yollarını açar. Ne var ki, "assignat" yoluyla sınırsız para bulmak mümkün değildir artık. Konvansiyon, bunun güçlüklerini 1795'te görüp tanımıştı. Böylece, savaşın savaşı beslemesi zorunlu görülmektedir; cumhuriyeti de, bazen generallerini de besleyecektir. Büyük millet, bu geri Avrupa'ya, bedavadan bir ilerleme getirmek istemez!

Seferin başından beri Direktuar, zaferinden elde edilebilecek en iyi sonucu sağlaması için Bonaparte'a kapıları açar; o da gereğini pek güzel yerine getirecektir bunun. Başkomutan, rejimin maliye bakanıdır. Paralar kamu kasalarında istif edilir. En yüklü parayı Papa ödeyecektir; belki 100 milyondan fazladır verdiği. İsviçre de öyledir: El konulan Bern hazinesi, bir bakıma bütün Mısır seferini besleyecektir. Sanat eşyası da içinde olmak üzere her türden el koymalarla askeri bakımdan sağlananları da ekleyelim bunlara. İtalya'nın "tahliye"si, 1794'te Ren bölgesinde yapılanlardan çok daha fazlasını getirir. Bazen halklar tepki gösterirler, ne var ki korkunç yanıtlar alırlar: Bonaparte, Binasco kasabasının yakılmasını ve içindeki bütün ahalinin öldürülmesi emrini verir; Pavia'da bütün belediye üyelerini kurşuna dizdirir, 200 rehine alır ve askerlerini, yirmi dört saat boyunca yağmada serbest bırakır. II. yıldaki âdetlerden hayli uzaklaşılmıştır; öyle de olsa, İtalya'da bile Fransız Devrimi'ne –Jakoben ya da liberal– bağlanmış olanlar bağlılıklarını sürdürecekler ve fatihle uyuşacaklardır.

Hükümet mekanizmasında ve kamusal anlayışta gevşemeler olsa da görev, bütüne bakıldığında, Fransa için 1793'te olduğundan daha az güçlükle sürüyordu. Bununla beraber, Basel antlaşmalarıyla Avusturya'nın yenilgisini dile getirecek Leoben barış hazırlıkları arasında iki yıl geçecektir.

Generalleri, Moreau ile Jourdan, Ren üzerinde kararsızlık içinde ayak sürterken, Bonaparte coşkulu askerlerini Kuzey İtalya'da, Nice dolaylarından Viyana bölgesine değin dolaştırır. Sefer 11 Nisan 1796'da başlar. Beş gün içinde Piemontelilerle Avusturyalıların arasını açar. Torino Sarayı dehşet içindedir: Cherasco Ateşkesi 28 Nisan'da imzalanır. Saf dışı edilen Piemonte, Savoie ile Nice Kontluğu'nu terk eder. O zaman da Avusturyalılar korkunç darbeler yerler. Bonaparte, 15 Mayıs'ta halkın alkışları arasında Milano'ya girer. Parma, Modena dükleri, arkadan da Papa ile Napoli kralı barış istemek zorunda kalırlar. 9 Mayıs'tan başlayarak, Lodi Köprüsü'nden Adda aşılır: Beaulieu'nün Avusturyalıları Mantova'da hapsedilmişlerdir. İmparator, bütün bir yıl sonu o yeri boşaltma çabası içinde çırpınır durur: Ona karşı ise, cumhuriyet, Castiglione'de, Bassano'da, Arcole'de, arkasından –1797 Ocak'ında– Rivoli'de bir dizi çarpıcı zaferle yanıt verir. Mantova 2 Şubat'ta teslim olur; böylece serbest kalan Bonaparte, Alpler'i aşıp Viyana'ya doğru atılır. Jourdan'ın yerine geçen Hoche, Moreau ile beraber Ren'i aşar. Avusturya, antlaşma istemek zorunda kalır: 7 Nisan'da ateşkes imzalanır; 18 Nisan'da de Leoben'da barış hazırlıkları başlar.

Altı ay sonra Campo Formio Antlaşması, Belçika eyaletlerini Fransa'ya terk eder ve Basel'de kararlaştırılmış Ren sınırını ona tanır. Öte yandan, Direktuar'a karşın Bonaparte, düşündüğü İtalya barışını dayatır: Yarımadanın değişik yerlerinde üç uydu cumhuriyet doğar.

Bununla beraber, söz konusu fetihlerin apayrı bir anlamı vardır. Fethedilen ülkelerin özümsenmesi ve uydular yaratılması, Avrupa'nın büyük bir bölümünün siyasal ve sosyal statüsünü altüst eder. Fransa'nın illerinin sayısı 83'ten 102'ye çıkar. Direktuar'ın Campo Formio'dan sonra uyguladığı katma politikasına başkaları da eklenir: Mulhouse, Montbéliard, –Leman ilinin başkenti– Cenevre Fransız birliği içine girerler. 1798'de de Piemonte, askeri önlem gerekçeleriyle işgal edilir.

Nedir bütün bu gelişmelerin sonucu?

Şu: Fransa çevresinde uydu cumhuriyetlerden oluşan bir bölge ortaya çıkar; anayasaları da III. yıl anayasasına öykünmüştür. Nederland'ın bir köşesinde daha önce kurulmuş olan Batavia Cumhuriyeti, anayasasını 17-18 Nisan'da değiştirir: "Tek ve bölünmez" olan cumhuriyet, halk egemenliği üstüne kuruludur; *stathouder* rejimine, federalizme, aristokrasiye ve anarşiye karşı "değişmez bir kin"le ant içmeyenler seçim

kütüğüne yazılamazlar ve "1795 Devrimi'nin İlkeleri"ne karşı olanlar –belli bir süre için– oy hakkından yoksun tutulurlar. İtalya'da her yanda kulüpler açılır, özgürlük ağaçları yeşerir ve 1794'te ortaya çıkmış olan –yeşil-beyaz-kırmızı– üç renkli kokartlar takılır şapkalara. Başlarına, Haklar ve Ödevler Bildirisi'nin yazıldığı 1797 tarihli anayasalar, Batavia Cumhuriyeti'ninkinden daha az devrimci değildir. İşgalci de metinleri harfi harfine okumaz kuşkusuz: Fransız generaller, seçilecek olanları belirlemeye, idarede tasfiyeler yapmaya kalkarlar; yani vaktiyle Direktuar'ın Fransa'da yaptığını oralarda uygulamaya girişirler. Bütün bu hareketleriyle de ulusal duyguyu incitir ve Fransız yandaşı olan kişilerin saygınlıklarını azaltır ya da cesaretlerini kırarlar. Bununla beraber, Fransa'nın sınırlarında bütün bu olup bitenler, Avrupa'nın gözleri önünde, devrim hesabına çarpıcı bir işarettir. 1798 Nisan'ında İsviçre Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla daha da genişler sistem. Devrimci kurumlar kilise devletlerine değin gelir girerler: Aynı yılın Şubat'ında, eski Forum'da Roma Cumhuriyeti ilan edilir. Papa, daha önce 1797'de, Tolentino'da "Şeytanın Devrimi"yle bir antlaşma yapmış ve devletlerinden bir bölümünü de ona terk etmiştir! Devrimin eli şimdi onun üzerindedir. Papa VI. Pius tutuklanır ve Fransa'ya sürülür; çok geçmeden de orada ölecektir.

Ancak, ayakta kalanlar vardır yine de.

Başta İngiltere ayaktadır: 18 Ağustos 1798'de Abukır'da donanmasını yakıp yok ederek, Bonaparte'ı Mısır fethinde çevreden soyutlamıştır. Rusya da ayaktadır; o günlere değin batıda henüz hiç görünmemiştir. Ne var ki, 1799 ilkbaharında –bütün cakasıyla– boy gösterir orada: Jakoben tehlikesine aklını takmış bir yarı deli olan Çar I. Pavel, Katerina'nın yerine geçmiştir. İngiltere'nin, 1798 sonlarında Avusturya'yla oluşturduğu ikinci koalisyona Rusya'nın girmesi, donanmalarına boğazları açar ve bayrağını Yunan adalarında dolaştırma olanağı verir: Tilsit'e değin oralarda kalacaktır. Suvorov'un komuta ettiği Avusturya-Rus ordusu, bütün Kuzey İtalya'yı fetheder ve Ağustos'ta da Dauphiné'yi hedef alır. Rimski (Romalı) diye ad takılmış Korsakof İsviçre'dedir. Bir İngiliz-Rus ordusu Hollanda'da karaya çıkar. Mart ayından beri Almanya'da zaferler kazanan Avusturyalılar, Ren sınırını tehdit ederler. Koalisyonu kuranlar, bir genel restorasyon düşü içindedirler: yalnızca Suvorov'un, Fran-

sız müdahalesinden önceki düzeni yeniden getirip yerleştirdiği İtalya için söz konusu değildir bu; Franche-Comté'yi, Güney'i ve Batı'yı ayaklandıracak karşı devrimcilerin yardımıyla, her yer içindir.

Bununla beraber, askeri olaylar, sonbaharın başlarından kalkarak yeni bir akış içine girer: Massena, 25 ve 26 Eylül'de, Zürih'te Korsakof'un komutasındaki Rusları ezer ve birkaç gün sonra da Zürih üzerine yürümekte olan Suvorov'u, felaketlerle dolu koşullar içinde doğuya doğru geri çekilmeye zorlar. Hemen hemen aynı zamanda, Brune, Hollanda'daki İngiliz-Rus ordusunu bozguna uğratır ve onları yeniden gemilerine binmek zorunda bırakır. Öyle olunca da I. Pavel, birliklerini geri çağırır ve Fransa, 1795'te olduğu gibi, kıta üzerinde hemen hemen yalnız kalmış Avusturya'yla yüz yüze gelir. 1800 Haziran'ında Marengo'da zafer kazanan birinci konsül, düşmanı ateşkese zorlar ve Lombardiya ile Piemonte'yi boşaltması emrini verir. Aralık'ta, Moreau'nun Hohenlinden'de kazandığı kesin zafer, Viyana'nın yolunu açar. İki ay sonra, Avusturya'nın Lunéville'de barış istemekten başka bir çaresi kalmamıştır: Bu barış, Campo Formio'nun toprak koşullarını tekrarlarken, uyduları da tanıtır uygulamada bir küçük parça dışında Avusturya, İtalya'yı Fransız Cumhuriyeti'ne terk etmiş olur.

Sonunda, sıra İngiltere'ye gelmiştir. Barış isteği orada da Fransa'dakinden az değildir. Tahıl fiyatlarının büyük bir rekor kırdığı yeni bir iktisadi bunalımın kolaylaştırdığı demokratik hareket ve kaynaşma kendisini dayatmaktadır. Bonaparte, yansızlara yaklaşır; ticareti savunma adına, çarın kurduğu ve özellikle de Prusya'nın güçlendirdiği geçici bir topluluk, bu yansızları İngiltere'ye karşı birleştirmiştir. Lunéville Antlaşması'nın imzalanışından birkaç gün önce Pitt görevinden ayrılır. Barış adına Londra görüşmeleri 1 Ekim 1801'de imzalanmıştır ve 25 Mart'ta da Amiens Barışı imzalanır: İngiltere, Fransız Cumhuriyeti ile bağlaşıklarına, kolonilerdeki fetihlerini geri verir; sadece Cabo-Verde, Seylan ve güzel bir şeker adası olan Trinidad bunların dışında kalır; Malta'dan koşullu olarak vazgeçer. Fransa, Mısır'ı geri verir. Ama asıl önemli olan şey sükûtla geçiştirilir: Belçika, Ren'in sol yakası, yeni Kıta Avrupası, devrimci Fransa'nın hegemonyası.

Değinilmez onlara!

Güçleri bölen büyük çatışma, iki toplumun arasındaki bir savaş değildi yalnız; dünyanın bölüşülmesi, emperyalizmler arasındaki rekabetlerin savaşıydı da bu. Öte yandan, bu büyük çatışma, kendi zararlarına bozulmuş Avrupa dengesini yeniden kurmak için ulusların giriştiği cılız bir çabaydı; Napoléon'un ölçüsüzlüklerinin ve aşırılıklarının daha da şiddetlendiği bir sırada ortaya çıkıyordu bu çaba.

NAPOLÉON VE DÜNYA (1802-1815)

1802-1811 yılları Napoléon'undur; talihinin yaver gittiği fetih yıllarıdır ve bundan bir imparatorluk doğar. Ne var ki gelişmeler, bu imparatorluğun içinde ve dışında derin tepkilere de yol açacaktır.

Sonra?

Napoléon'un şansları (1802-1811)

1802 Cumhuriyeti'nin, Piemonte'nin de katılmasıyla, 108 ili vardır. Nüfus gücü, Rusya'nınkini rahat rahat dengelemektedir. Batı bloku, bağlaşıklar ve korunmuş ülkelerle beraber Cadiz'den Hansa denizlerine, Brest'ten Ancona'ya değin yayılmaktadır.

Avrupa nüfusunun üçte birinden fazlasını temsil etmektedir.

Uydu devletlerin siyasal, idari ve sosyal bakımdan birbirlerine uygunlukları, ikinci koalisyondan beri daha da sıkıdır. Eski Alpberisi cumhuriyet, İtalyan Cumhuriyeti olmuştur ve Bonaparte da yılın başlarından beri onun başkanıdır. "Konsüllük" anayasaları, Direktoryal anayasaların yerine geçmiştir; XII. yıldan başlayarak da "imparatorluk" anayasaları konsüllük anayasalarının yerini alacaktır. Öte yandan, uyduların sayısı artıp duracaktır: Zaferin hem sonucu hem de nedenidir bu. Böylece, ötekilerinin yanı sıra şunlar gün ışığına çıkacaktır: 1802 ve 1803 İsviçre anayasaları; 1801, 1805 ve 1806 Hollanda anayasaları; İtalyan Cumhuriyeti X. yıl anayasal kararı ile İtalya krallığının 1805 tarihli anayasal statüsü; 1806'da Napoli Krallığı'nın, 1807'de Varşova dukalığı ile Westfalya krallığının anayasaları; 1808'de Bavyera ve İspanya krallıklarının, 1810'da da Frankfurt büyük dukalığının anayasaları. Böylece, Avrupa'nın

gitgide büyüyen bir bölümüne pek çeşitli türlerde temsili rejimler yerleşir. Geçmişin kalıntıları, az çok belirgin biçimde yeni uyduların statülerine damgalarını vururlar; ne var ki, genel olarak temel özgürlüklerle de bir uyuşma içindedirler ve basın ile ibadet özgürlükleri başında gelir bunların. Bütün bu anayasalar, vergilerle kanunların oylanmasını, mal varlığına göre belirlenmiş bir seçimin elediği hatırı sayılır kişilere tanır. En azından metinlerin gösterdiği budur. Ne var ki uygulama, geniş ölçüde durumlara ve hükümdarların isteğine bağlı kalır. Despotluk varlığını sürdürür: Württemberg kralı, kendi devlet konseyine pek az danışır. Fransa örneği, Napoléon'un getirdiği güçlüklerle ortadadır; bu güçlükler dışarıda da görülür: Napoléon, İtalyan meclisini ortadan kaldırır. Tiyatroların ve gazetelerin sansürü hiçbir yerde son bulmaz. Bununla beraber, mutlak iktidar ve aristokrasi her yerde çekişme halindedir; her yanda ilerleyen de burjuvazi ya da orta sınıflardır. Soylularla ruhbanın kendilerine özgü temsilinin sürdürüldüğü ülkelerde bile mülk sahipleri, tacirler, aydınlar ve serbest meslek sahipleri geniş oranda meclislere gelir girerler.

Böylece, Fransız siyasal sistemi, az çok bir kıta sistemi olma yolundadır; Fransa'nın idari sistemi de öyle. Devrimin ve imparatorluk döneminin aynı birleştirici anlayışı, "eski idare görüşü"nü yıkmaya yönelmiştir. Bürokrasiyi etkili hale getirmek, vergilerin toplanmasına canlılık kazandırmak ve yardımcı birlikleri çağırmak amacıyla, "yeteneği olan herkes" idareye çağrılır. Rejimin elinde yeterli zaman olsaydı, Avrupa, Napoléon'un deyişiyle "tek bir halk haline gelecek ve herkes, her yanda yolculuk ederken, hep ortak bir yurtta yaşadığını duyacaktı". Yerinde işe alınan idare görevlileri, Almanca ya da İtalyanca konuşmayı sürdürürler; ne var ki, Fransızca bilgisi de yüksek görevliler için zorunlu olup çıkar. Kuzey İtalya'da yardımcı okullar açılır; Milano'daki genç kızlar kolejinin "Fransa'da benzeri yoktur". İtalya yarımadasında, sonra da İllirya eyaletlerinde köprü ve şoseler idaresi, bir sicil dairesi, bir ipotekler bölümü; kuşkusuz, hemen her yanda da valilikler kurulur. Napoléon'a ait bölgenin öteki ucunda Varşova Büyük Dukalığı illere ve komünlere bölünmüştür; bunun yanı sıra Fransız maliye rejimi ve sayıştay denetimi kurulur. Bavyera'da ve Württemberg'de hükümdarlar, bu idari yenilikleri, otoritelerini artırdıkları ölçüde daha iyi karşılarlar.

Öte yandan, özellikle –ve asıl önemli olan da bu– Fransız sosyal sistemi evrensellik yolundadır. Önce, doğaldır ki Fransız sınırları içinde görülür bu olay: İmparatorun uyruğu olmak hak eşitliğine erişmektir ve tek kuruş ödemeksizin senyörlük haklarıyla ondalıktan kurtulmaktır; bu sonuncular ise, İllirya eyaletleri dışında her yerde kaybolmuştur. Ancak, bütün bir "blok" içinde de feodalite ve zümrelere dayalı eski toplum düzeni öldürücü darbeler yer. 1801 tarihli Hollanda anayasası, başına koyduğu haklar bildirisiyle, daha o yıldan hak eşitliğini güvenceye bağlıyor ve feodal haklara son veriyordu. İsviçre Cumhuriyeti, 1802 tarihli anayasasında toprak üzerindeki sürekli ödentilerin ve özellikle de ondalıkların geri satın alınabilir olduğunu ilan eder. 1803 tarihli bir başka anayasal karar, hak eşitliğini ilan eder. Napoléon İtalya kralı olunca, 1805'te, Fransız Cumhuriyeti imparatorununkine benzer biçimde ant içer; "haklarda eşitliğe... milli emlak satışlarının –geri alınamayacak biçimde– kesin oluşuna" saygıyı sağlayacağına yemin eder. 1811'de haklarda eşitlik uydu devletlerde kural gibidir. Eski rejimin tarımsal ilkeleri kaybolmuştur ya da olma yolundadır. Soylu ve soylu olmayanların malları hukuk bakımından birbirine karışır; soylu olmayan kişiler de mülkiyet sahibi olabilirler. Servajın ortadan kaldırılması, hem insan hem de el emeğini serbest bırakır; servajın kaldırılmış olduğu ise Hollanda, İtalya, Westfalya, Bavyera, Berg büyük düklüğü, İspanya, Hesse anayasalarına geçirilmiştir. Bedensel yükümlülüklere her yerde son verilir. Ne var ki, toprak yükümlülüklerinin tazminatsız ortadan kaldırılmaları, sert tepkilerle karşılaşır; soylular bazen karışıklık çıkartırlar. Böylece, Napoléon devriminin tarım politikası eyyamcı bir nitelik taşır ve etkisi altındaki yerlerde büyük bir değişiklik gösterir. Öyle de olsa, eğilimlerde kuşku yoktur; Fransa'nın sosyal rejimi, her yana yayılma yolundadır.

Napoléon Yasası diye anılan medeni yasa, uluslararası bir etkiyi sürdürür; öte yandan, eşlemede, bulunmaz bir araç hizmetini görecektir: Onunla, 1789'un ilkeleri, kişi eşitliği; toprak ve miras eşitliği; dinsel hoşgörü; medeni halin laikleşmesi ve boşanma yayılır. Hollanda, bu yasaya daha önceden sahip çıkmıştır; 1806'da da İtalyanlar için bir çeviri çıkar; 1807'de Napoli –şurasına burasına biraz dokunarak– onu kabul eder; söz konusu yasa, Alman devletlerinin çoğuna, Hansa kentlerine ve İllirya eyaletlerine de girer; 1810'da Varşova'da yayımlanır; –olacak iş

değil ama!– İspanya'ya ve Portekiz'e de dayatma girişiminde bulunulur.

Öte yandan, devrim, düşman ülkelerde de etkisini gösterir. Doğaldır ki savaş, bu etkilere değişiklikler getirir; Fransız yeniliklerine karşı ulusal duyguyu öne çıkararak karşı çıkar onlara, öyle de olsa, 1802 seçimlerinde, Nottingham'da kalabalığın üç renkli bayrağı direğe çekmesine ve kızıl serpuş giymesine engel olamaz. Kıta da bu etkiden bağışık değildir: Özellikle Prusya, siyasal ve sosyal reformlara girişerek bu etkileri azaltmak isteyecektir.

Batıda bu kıta bloku gitgide genişler ve türdeşlik kazanır; onun bu aşırı irileşmesine askere almadaki genişliği de katmak gerekir. Napoléon, ne askere almanın biçimini ne de ordunun genel örgütlenişini değiştirir. Yıllık askere alışı kura çekme ile sınırlandırarak, Jourdan kanununu sürdürür. Öyle de olsa, Fransa'nın boyutlarının gitgide büyümesinin bir sonucu olarak, çağrılıların sayısı yıldan yıla artar; ancak, bütün olarak, kayıtlı olanların yüzde 36'sını aşmayacaktır. Orduda kaynaşma ve kenetlenme sürer ve genelleşir: Emekli subaylar, sefer zamanında bile acemi erleri yetiştirmeyi yüklenirler. Rütbede ilerleme, bilgi ve talimden çok, yiğitliği ve cesareti ödüllendirir. Ordu, orta sınıflar için alabildiğine görkemli bir yükseliş olanağı olmayı sürdürür. Malzeme pek değişmez; Napoléon, savaş malzemesi üretimindeki yetersizliğe karşın topçuluğu geliştirmeye verir kendini ve topçuluk da savaşa katılmadaki payını genişletir. Yeni bir bölüm olan Muhafız Birliği, bağımsız bir kuruluştur ve eşi az görülür bir yedektir.

Kâğıt paraya başvurmayı reddettiği için Napoléon, az giderli savaşlar yapmak zorundaydı. Öte yandan, yıldırım savaşı huyu ve alışkanlığıydı. Cumhuriyetçi orduların taktik niteliklerini sürdürüyordu: Savaş, kitle halinde bir savaştı; saldırıda bütün mevcut ortaya atılırdı. Yığın, hasmın üzerine yüklenir, boğardı. Birliklerin cesareti, enerjisi, dayanıklılığı ve mutlak bağlılığı, şefin girişimlerini destekliyordu. İmparatora inanç, soyut cumhuriyet inancının; onur da yurtseverliğin yerine geçer! Öte yandan, uzaklara gidildiği ölçüde, bu ordunun etkililik derecesi de düşecektir: Doğu Avrupa'da daha zor çarpışacaktır; nedeni de yalnızca doğal koşullar değil, insan kalitesinde, mareşallerin düzeyindeki düşüklük ve öte yandan da uydulardan istenen birliklerin daha fazla katılmasıdır.

Napoléon devriminin temsil ettiği bu dev insan yığını gücüne, bu büyük siyasal, sosyal askeri güce, iktisadi şans da gelir eklenir. Gerçekten, savaş ve ablukaya karşın uluslararası durum, bir bütün olarak ta 1810-1812 bunalımına değin Napoléon'a yaver olacaktır.

Nasıl?

Abluka, armatörlere kuşkusuz ağır kayıplara mal olur; limanlar yıkıma uğrarlar; koloni ticareti alabildiğine etkilenir; birkaç uydu devlet, kendi dışında pazarlara tahıl ve kerestesini süremez hale gelir. Bunun yanı sıra ticaretin akışını yeni koşullara uydurmak gerekir; yeni yollar açılmak istenir ve yönler belirlenir. Ne var ki, önemli de olsa, kara taşımacılığı deniz taşımacılığının yerini tutamaz ve Napoléon, dolaşımı sınırlayacak iktisadi bölgeler yaratmayı reddeder. Avrupa'yı düşünmeden önce Fransa'yı düşünür. Bir Alman *zollverein*'i, bir İtalyan birliği kurma öğüdünde bulunulur kendisine; fayda etmez. Sınırları kökünden söküp atan bu adam, gümrük sınırlarını sürdürür; vasallarına İngiltere'yi kapar, ama buna karşılık, İtalya dışında Fransız pazarını açmaz onlara. Böylece, kıtada iktisadi rejim, merkezileşmek şöyle dursun, ülkesel parçalanışın ve varlıklarını sürdüren iç gümrüklerin acısını çeker.

Kapalı bir ekonomi içinde yaşamaya mahkûm edilen Avrupa, bu normal olmayan duruma kendini uydurmaya çalışır. İngiliz rekabetinden yakasını sıyırmış olan yerel sanayiler gelişirler: Thüringen'in hırdavatçılığı ile silah sanayisi böyledir; Saksonya'da pamuk sanayisi bile genişler; Frankfurt'la Magdeburg bölgelerinde pancardan şeker üretimi yayılır. Yasak, özellikle Fransa'nın doğrudan komşularını, İsviçre'yi, Kuzey İtalya'yı yararlandırır. Bu ülkelerin bütününde ulusal gelir yükselir ve dahası, sanayi ve tarım ürünlerinin altın üzerinden fiyatlarının yükselmesiyle kârlar artar. Fransa'nın durumuyla ilgili olarak söylediklerimiz, bu ülkeler için de söz konusu olur: Fransa'da olduğu gibi, oralarda da bu yükselişten asıl yararlanan burjuvazidir; bunun gibi, tarım dünyasında, büyük çiftlik kiracıları, toprak sahipleri de yüklerini tutarlar ve bunların sayısıda ondalıklarla senyörlük hakları ortadan kalktıktan sonra artmıştır. Maddi yaşam, iş dünyasındaki hareketlilik bu etkili zümreler yararına sonuçlarını doğururlar; rejimin aynı zamanda siyasal yaşama ve sosyal bakımdan açılmaya çağırdıkları da bunlardır.

Genişleme halindeki bu dev kıta blokunda kitleler ve madde, o tarihlere değin modern insanlığın bilmediği siyasal araçları temsil ederler. Bu güçleri kullanan da Napoléon'dur o ve onun dehasıdır! Bu insan, savaşta ve barışta bir dehadır; çeviklik ve etkililikte bir dehadır; romantik bir imgelem bu dehayı daha da genişletir; bir kumarcı tutkusu onu kışkırtır ve Jena'ya değin uzun kişisel bir talih ona yardımcı olur. Mutlak olarak güçlü araçlar, devrin en güçlü ve en etkin ellerindedir.

Bu blokun karşısında öteki Avrupa yekpare değildir.

Fransız Devrimi'nin karşı konulmaz ilerleyişi önünde bir dünyanın sonunun geldiği de derinden derine sezilmektedir. Bir Alman yazarı, Napoléon'un Marengo Zaferi'nden birkaç hafta sonra pek güzel dile getirir bu duyguları ve şöyle der: "Bütün bir toplum için korkunç bir devir hazırlanıyor; bu devir, pek korkuyorum, var olan bütün kurumları ve onlara temel olan bütün ilkeleri altüst edecek. Bugünkü kuşak, devrimin açtığı kötülükler uçurumu içinde boğulup gidecek ve bu devrim henüz ilk kurbanlarını yemiştir!"

Mahkûm ya da değil, Avrupa korkunç darbeler yemiştir ve dağınık bir biçimde savaşmaktadır: Rus, Avusturya, Prusya, İngiliz birlikleri batıda henüz bir araya gelmiş, birleşmiş değillerdir. Öte yandan uluslar bu birliklere, gönüllerinden geldiği gibi, ne bedenlerinden ne de ruhlarından bir şey verirler.

Napoléon'un fethi

Fransız gücü, 1802 Avrupa'sının sırtına, ulusalla sosyalin iç içe olduğu bir tehdidi yüklemişti; bu ise olsa olsa sadece bir ateşkese olanak verebilirdi. Öte yandan, silahların zaferiyle ülkenin başına geçmiş olan Napoléon, toprak konusunda hiçbir özveride bulunamazdı; hem XII. anayasası, imparatorluk andında "Cumhuriyetin toprak bütünlüğünü sürdürme"yi dayatıyordu ona. Dahası Napoléon, elde ettiği olanakları çoğaltmanın ve kişisel saygınlığını artırmanın düşü içindeydi.

Napoléon, bu saygınlığı her alanda düşünüyordu; askeri zafer gibi bir iktisadi zaferin de arayışı içindeydi. Fransa'da ve fethedilen ülkelerde, savaş öncesi gönenci yeniden elde etmek için aydın despotluk geleneğine döner. Ne var ki, dünya pazarlarını, ancak Londra'nın zararına ele geçirebilirdi. Pitt hükümeti, Batı Avrupa'daki mahreçlerine yeniden kavuşabilmek amacıyla,

Amiens Barışı'na razı olmuştu. Ancak, Napoléon'un kolbertizmi, tasarılarına engel oluyor ve ani kolonyalizmi daha da büyük tehlikeler içeriyordu. İngiltere, tropik ürünlerin tekelini sağlamıştı ve büyük kazançlar elde ediyordu bundan. Londra'da kahve çay, şeker ve baharat satılıyordu. Bonaparte bu vesayetten yakasını sıyırmak istedi; bunun çaresi de Antiller'deki çalışmayı –alabildiğine– artırmak ve Luiziana'yı da işletmeye girişmekti. Ne var ki, böylesi bir güvenci sağlayacak çare diye düşündüğü köleliğin yeniden kurulması, Santo Domingo'daki siyahilerin başkaldırısına yol açtı. Askeri müdahaleye karşın ada, 1803 Kasım'ında bağımsızlığını ilan etti. Aynı yıl, Louisiana'da da başarısızlıkla karşılaşıldı: Gönderilen bir Fransız generalinin seferi Birleşik Devletler'i kışkırttı; Bonaparte da bunun üzerine görüşmelere girişmeyi yeğledi ve oraları 80 milyona devretti. Cezayir'e, Tunus'a, Trablus'a, Suriye'ye ve ta Hindistan'a değin gönderdiği ticaret heyetleri pek yerinde olarak İngiltere'yi kaygılandırdı. Böylece mücadele, iki emperyalizmin çarpışması olarak ortaya çıkıyordu aynı zamanda. Gücünü deniz ticaretine dayamış bulunan İngiltere, elde ettiğini korumanın düşüncesi içindedir; öte yandan, Malta'nın –o pek büyük– stratejik önemini terk etmeyi reddeder ve Amiens Antlaşması da –çok karmaşık koşullarla– adanın boşaltılmasını öngörmüştür.

Böylece, İngiltere ile Fransa arasında çatışma pek yakın bir gelecekte kaçınılmaz hale gelir ve şöyle gelişir olaylar: 1803 Mayıs'ında İngiliz hükümeti, Fransız bayrağı taşıyan bütün gemilere el konulmasına karar verir; Bonaparte, Fransa'da oturan İngilizleri tutuklayarak yanıt verir buna, ayrıca, Hannover ile Napoli dolaylarındaki limanları işgal eder. Başka yaptıkları ve düşündükleri de vardır: Hollanda ile İspanya'nın katılımını sağlar ve özellikle, kesin darbeyi vurmak için, 1789'da bizzat incelediği, İngiltere'ye çıkarma yapma tasarısını ele alır; bunun için de 2000'e yakın gemi, ordunun emrinde beklemektedir. Ne var ki, İngiliz adalarına erişmek için birkaç günlüğüne de olsa, düşman deniz birliklerini oralardan uzaklaştırmak gerekir. Abukır'dan canını kurtarabilmiş Villeneuve İspanyol donanmasının da yardımıyla, Nelson'un dikkatini Antiller'e çekme görevini alır; böylece, o yardıma gelmeden önce İngiltere'ye çıkışı koruyacaktır. Ne var ki Nelson 1805 Ekim'inde Trafalgar Burnu'nda Villeneuve'ü yok eder. Böylece, ilk aşamayı kazanır Büyük Britanya; denizler, sonsuza değin kendisinindir. Ancak,

Napoléon tehlikesinin kendilerini de tehdit ettiği hükümdarların sağlam desteklerini de sağlamak zorundadır. Onların bağlaşıklığını satın almak amacıyla İngiltere yeni vergiler koyar; genel zenginliğin artmış olması da hükümetin işini kolaylaştırır. Gönenç bakımından uluslararası durum, bütün ülkeler yararına rol oynamaktadır zaten. İngiltere'de vergi yoluyla borçlanma, 1792'de 9 milyon sterlin iken 33 milyona çıkar.

Napoléon'la İngiltere ilişkileri böyleyken, Napoléon'un büyük Avrupa devletleri karşısındaki durumu neydi?

Avusturya, Lunéville'de boyun eğmişti ve orada, Kutsal İmparatorluğu yeniden gözden geçirmek gündeme alınmıştı: Napoléon 1803'te gerçekleştirir bunu; kilisenin elindeki prensliklerin mallarına el koyup satışa çıkartır ve bundan yararlanan da Prusya ile Bavyera olur. Seçmenlerin çoğunluğunu Protestanlar oluşturmaya başlar. Avusturya için olsa olsa bir tehlike işaretidir bu. Piemonte'nin 1802 Eylül'ünden başlayarak imparatorluğa katılması, İtalyan Cumhuriyeti'nin genişlemesi, İsviçre'ye el konulması Avusturya'yı kışkırtmanın son işaretleri olur. Öte yandan, Avusturya, Fransa'nın İtalya ile Almanya üzerindeki egemenliğini hoş karşılar durumda değildir; sınırları üzerindeki Jakoben tehlikesi de korkutur onu. İngiltere gibi, onun da uzun süre sessiz kalması beklenemezdi. Böylece ilk fırsatı yakaladığında harekete geçecektir. Bu arada, Çar Aleksandr'ın daha önce bir kutsal bağlaşıklık biçiminde düşündüğü İngiliz-Rus anlaşması, bir koruyucu kuşak öngörmektedir: Eski sınırları içine çekilmiş Fransa'yı denetleyip çevreden soyutlayacaktır. II. Franz, 1805 Ağustos'unda bu bağlaşıklığa katılır ve birliklerini, Napoléon'un bağlaşığı Bavyera'ya saldırtır. Ne var ki, Büyük Ordu, Boulogne'dan Ren'e bir yarı dönüş yapar ve 15 Ekim'de Ulm Mack'ı ele geçirir. Bir aya kalmaz, Murat Viyana'dadır; Türklere ve İsveçlilere dayanmış Viyana, ilk kez işgale uğramıştır. 2 Aralık'ta, öğleden sonra ikide, Avusturya ile Rus ordularından kalanlar Austerlitz'de yerle bir olurlar. Çar koalisyonu terk eder; Prusya, İngiliz Hannover karşılığında Fransa'yla bağlaşıklığa razı olur. Birkaç hafta içinde barış dayatılır: 26 Aralık 1805'te, Almanya ve İtalya'dan kesinlikle kovulmuş olan Habsburg'lar, imparatorluk unvanını terk etmek zorunda kalırlar. Kutsal İmparatorluk devrini tamamlamıştır, Büyük İmparatorluk doğmaktadır. Napoléon'un romantizmi, kaynaşmış bir Avrupa'nın düşü içindedir.

Geçici de olsa her şey mümkündür böyle bir Avrupa'da.

1806 Temmuz'unda Ren Konfederasyonu doğar; kimi Alman prenslerinin yanı sıra Bavyera ile Württemberg'in yeni kralları da katılırlar buna; Napoléon da bu kuruluşun koruyucusudur. Prusya, bu değişikliklere kayıtsız kalamazdı: III. Friedrich-Wilhelm, Almanya'yı boşaltmasını hatırlatır imparatora. Ültimatom, 7 Ekim 1806'da alınmıştır; yanıtı da altı gün içinde, 8 ve 14 Ekim tarihleri arasında verilir: 14 Ekim akşamı, Jena ve Auerstaedt savaşlarından sonra Büyük Friedrich'in Prusya'sı yoktur artık. Kolu kanadı kırılmış, işgal edilmiş, vergiye boğulmuş bir halde, ta 1813'e kadar esamisi okunmayacaktır. Napoléon 27 Ekim'de Berlin'e girer; Auerstaedt Zaferi'ni kazanan General Davout da iki gün önce oraya varmıştır. Rusya seferi ise, 1806 Aralık'ından 1807 Haziran'ına değin tam yedi ay sürecektir. Napoléon Rusların üzerine yürür ve Varşova'ya varışı ulusal duyguyu coşturur; bir kurtarıcı gibi karşılarlar kendisini. Ne var ki, Polonya'yı yeniden canlandırmayı düşünmemektedir: Orada geçici bir yönetim kurmak, bir ordu toplamak ve kendi birliklerini besletmekle yetinir sadece. Ancak, Rusya'nın eşiğindeki Doğu Prusya'da ve Rus kışı karşısında talih gülmez yüzüne. Eylau hiçbir karar getirmez. Ama Haziran'da, Napoléon Bennigsen'e Friedland'da bir sürpriz yapar ve ezer onu. I. Aleksandr'a bir ateşkesten çok, bir bağlaşıklık önerir; anlaşma Tilsit'te, Prusya'nın zararına ve bir olasılıkla İngiltere'nin aleyhine olarak hazırlanır: Prusya, Elbe'nin batısındaki topraklarını yitirir ve onlarla, Jérôme Bonaparte için Westfalya Krallığı kurulacaktır; Polonya'daki eyaletleri de çıkar elinden, bunlarla da Varşova Büyük Dukalığı yaratılacaktır. Böylece, Fransız egemenliği Vistul'e değin yayılır ve bağlaşık Rusya'yla, İngiltere'ye karşı abluka hemen bütün kıtayı içine alacaktır.

Nedir bu abluka ve ne olur sonuçları?

Napoléon, iktisadi silaha inanmaktadır. 21 Kasım 1806 tarihli Berlin kararı, İngiliz adalarının abluka içinde olduğunu boşuna ilan edecektir; daha önceki durumu pek az değiştirmiştir aslında. Önce, şu nedenle ki, Avrupa, İngiliz dışsatımı için pek önemli bir pazar olsa da dünyanın geri kalan bölümü ondan çok daha önemlidir. Kaldı ki, İngiliz malları, yansız devletlerin bayrağı altında Avrupa'ya girmektedir de. Öte yandan, İngiltere de tepkide bulunur: Kopenhag'ı bombardıman ettikten sonra Danimarka donanmasını eline geçirir, arkasından

Heligoland'ı zapt eder ve Skåne'ye asker çıkararak Baltık girişini kurtarır. Londra'da bir hükümet kararı, yansızların ticaretini İngilizlerin denetimi altına alır. Napoléon, denetlenmiş her gemiye el konulacağını ilan ederek, Milano'dan yanıt verir. Artık, bir seçim yapmak zorundadır. Abluka, Büyük Ordu'nun zaferlerine bağlıdır aslında. Öte yandan, bu ordunun onca genişlemiş olması, onu saldırıya açık hale de getirmiştir; Hamburg, ustaca kılık değiştirip gizlenmiş İngiliz mallarını dağıtmayı sürdürmektedir. Lizbon da aynı şeyi yapar; oysa orada, 1807 Kasım'ında Junot yerleşmiş ve kral ailesini Brezilya'ya gitmek zorunda bırakmıştır; buna karşın olur bütün bunlar.

Temas sağlamak için General Murat Kuzey İspanya'yı, arkasından da Madrid'i işgal eder: Böylece, hiç istemediği halde Joseph Bonaparte'ın gelişini hazırlar, ama bunu yaparken İspanyol halkının da ayaklanmasına yol açar. Olay pek önemlidir: 1792 yılından beri ilk kez, ulustan ulusa savaş başlamıştır. İngiliz parası burada işin içine girip insanların kendiliğinden askere yazılmasını destekleyecektir. Durumu düzeltmek için Napoléon Büyük Ordu'yla gelir. Ne var ki, Avusturya'yı harekete geçmekten alıkoyma konusu Erfurt'ta kararlaştırıldığı halde, çardan kaçamak bir yanıt alır; öyle olduğu için de İber Yarımadası'nda hızla şöyle bir dolaşır ve etkili hiçbir şey yapamadan döner; 1809 Ocak'ında dönüşünden sonra ise, gerilla daha da kanlı ve ölüm saçıcı olur.

Viyana Sarayı hayaller içindedir o sıralar. Austerlitz'den bu yana, kuşkusuz yeni bir ordu düzebilmiştir ve Fransız ordusundan sonra Avrupa'nın en güçlü ordusu haline gelmiştir bu; ayrıca, ulusal bir solukla da canlanmış durumdadır. Ne var ki, Viyana hükümetinin politikası pek tutucu halde kalmaktadır; öte yandan Avusturya, İngiltere ve İspanya-Portekiz başkaldırılarının yanı sıra hesaplaşmaya çağrılacak tek ülkedir. Avusturya'nın savaş ilan etmeksizin başlattığı sefer üç ay sürer; daha bir ay dolmadan, Napoléon yeniden Habsburg'ların başkentindedir. Ekim ayında imzalanan Viyana Barışı, Wagram'dan üç ay sonra, Avusturya'dan Galiçya'yı koparır; elinde kalmış Adriyatik eyaletleri de bunlar arasındadır: Bunlardan birincisi, Polonya'yı hatırlatan Varşova Büyük Dukalığı'nın olacaktır; ötekilerse Büyük İmparatorluğa eklenecektir. Bunlarla abluka daha da güçlenmiş hale gelir; Avusturya bile katılır buna.

Nereye varır bütün bunlar?

Bu ablukanın da yardımıyla, Napoléon Avrupa'nın altını üstüne getirir. Neler yapar? Papalık devletlerini, Hollanda'yı, Hansa kentlerini katar imparatorluğa. Avusturya'yı ezmiştir ve şimdi 21 milyon nüfusuyla denizden soyutlanmış bir ülkedir; Prusya'yı ezmiştir, Batı Prusya, Brandenburg, Pomeranya ve Silezya'dan oluşmaktadır o artık. Onların karşısında dev bir imparatorluk yapısı yükselmektedir: Yalnız 27 milyonu Fransız kökenli olmak üzere, 71 milyon insanı barındırmaktadır bu imparatorluk; 1810'da sınırları, Zuyderzee'den Pireneler'e, Roma'dan Hamburg'a uzanmaktadır ve yüzölçümü 750.000 km²'dir, 130 il ve eyalete bölünmüştür. Bu imparatorluğa sırtını dayamış yığınla devlet vardır; romantik bir kadiri mutlaklık, onları haslar, timarlar ya da federasyonlar halinde örgütlemiştir. Korsikalı şef, yani Napoléon, çevresindekilere de vereceğini verir; Napoléon ailesinden gelenler taht sahibidirler: Jérôme Westfalya'da, Joseph İspanya'da, Murat Napoli'dedir. Bunların hepsi de ailenin başının koyduğu sert kanuna boyun eğmek zorundadırlar. Küçük çocukların vasisi odur; aile bağlarını kurmakta ya da bozmakta serbesttir; hatta kişilerin üzerinde bile söz hakkı vardır. Öte yandan, imparator, tâbi olunacak en büyük senyör durumundadır; despotluğu, Orta Avrupa'da, eski feodal anlayışla uzlaşır: Her uydu ülkede belli sayıda timarı kendine ayırmıştır; onları, yaşam boyu olmak üzere, çevresine dağıtır: Prensliklerden Neuchâtel Prensliği'ni Berthier'ye, Benevento Prensliği'ni de Talleyrand'a verir; bazı yerlerde de 18 dukalığı vardır. Ne var ki, bu ülkeler yeni federasyonlara katılırlar. Bağımlılık bağlarını, evlilik yoluyla hısımlıklar kurarak güçlendirir; kararlarının önünde kardeşi Jérôme, Berthier ve Eugène de Beauharnais eğilmişlerdir.

Her yanda reformlar yapar, birleştirir, merkezileştirir.

Ne var ki, bu yapı, özellikle kıyılar boyunca çatlaklar gösterir yine de: İngiliz malları kıtaya sızmayı sürdürürler; her yanda kaçakçılık vardır. 1810 yılında, 17-18 Ekim günleri Frankfurt'u bir tümen çevirir; 234 tacirin evinde İngiliz malları bulunur. Aynı yıl, İngiliz dışsatımı, o tarihe değin ulaşmış olduğu bütün rakamları aşar; fiyat olarak öyledir, mal miktarı olarak öyledir; bir tek, Amiens Barışı'nın yapıldığı yılı bunun dışında tutabiliriz.

Özetle abluka, İngiliz ticaretini yok etmek şöyle dursun, atılımını bile durduramamıştır.

Dışarıda olduğu gibi içeride de çözücü ve dağıtıcı güçler, imparatorluğa karşı çalışmaktadır. Napoléon Avrupa'sı, askere almalardan, orduların gelip geçişlerinden, mallara el koymalardan, gitgide çoğalan vergilerden yorgun haldedir: Bu vergi, 1808-1812 yılları arasında Berg Büyük Dükalığı ile Venezia'da iki katına çıkmıştır. Yenilmiş halklarda işgal, zafer kazanmış komutanın Avrupa'nın bir ucundan ötekine gidiş gelişi, yenilginin yükleri günden güne artan bir kızgınlık yaratmaktadır. Kıta ablukası, bütün dünyada üreticiler açısından olduğu gibi tüketiciler açısından da yığınla çıkarı çiğnemektedir. Bunun yanı sıra Napoléon'un gümrük politikası da tâbi ülkeleri öfkelendirmektedir: Yalnız denizler değil, bütün bir Fransa az çok kapalıdır onlara; ama öte yandan, onlar gümrükten bağışık Fransız ürünlerine açıktırlar. İmparatorluğa katılmış ülkelerle uydular, Fransa'nın bu yeni iktisadi düzenine karşı tiksinti içindedirler. Zanaatkârlar yitip gitmiş olan korporasyonlarının kaygısını duyarlar. Bütün bu hoşnutsuzluklar, toplu durumun tersine dönmesiyle artan bir vahimliğe bürünürler: Göründüğü kadarıyla, 1809 yılından başlayarak gönenç dönemi kapanmıştır; sanayi ürünlerinin fiyatları düşmektedir; arkasından da 1811-1813 yıllarının –o evrensel çapta– büyük bunalımı gelir çatar. Avrupa, Fransızların yenilikleri bir yana, aslında ablukaya yüklemektedir bu güçlükleri: Doğal olarak temelden hasım olan toprak aristokrasisi, doğu ülkelerinde ne buğdayını satabilmektedir dışarıya ne de kerestesini; ama yakınma sadece onlardan gelmez, kendileriyle ilişkilerin daha kolay olduğu burjuva çevreler de ulusal direnişlerini sertleştirmektedirler.

Böylece Napoléon, iktisadi alanda, büyük bir oyun bozan olup çıkmıştır.

Uluslararası güçler, maddi planda olduğu gibi manevi planda da ona karşıdırlar: 1809 yılından başlayarak onu Papa'yla zıtlaştıran o sert uyuşmazlık, bütün bir Katolik ideolojinin gücünü politikasına karşı ayaklandırmıştır. Napoléon Fransa'sına karşı bütün sosyal sınıflarda genel bir husumet vardır. Halkları mücadeleye sokmak, devrimin o güne değin yalnız başına kullandığı araçları onlara verip devrimin karşısına çıkarmak, bir yerde hükümetlere kalmıştır.

İnsan ve para olarak bütün kaynaklarını harekete geçirmek ve hepsini bir genel koalisyonda toplayabilmek için, Napoléon dışı dünyanın çok güçlü olması gerekir. Bu Avrupa, 1812 yılında yalnızca İngiltere ile kıtadaki yenilmişleri almaz içine; sözde bağlaşık ya da dost ülkelerde de Fransız etkisi dolayısıyladır: Tacir Danimarka bir bölümüyle çıkmıştır elinden; İsveç, Jean-Baptiste Bernadotte'un (XIV. Karl Johan) kişiliğinde, Napoléon'a rakip birini oturtmuştur tahta; Bavyera gibi bazı bağlaşıklar çok daha kuşkucudur. Öte yandan, Aleksandr, Tilsit'in hayallerinden çabuk sıyrılmıştır; ayrıca, "ezilen ulusların koruyucusu" rolüne soyunmuştur ve Balkanlar'ın Ortodoks Hıristiyanları, Osmanlılara karşı ondan yardım istemektedirler.

Doğaldır ki, aristokrasinin iflah olmaz düşmanlığı sürmektedir. Bu aristokrasi, "sonradan görme"ler ve onun yeni soylularıyla alay etmektedir. Rejim hakkında bazı yenilikleri kabul etse de ancak kendi çıkarlarıyla uzlaştıkları ölçüdedir bu. Fransa'nın askeri gücü kadar, devrimin ilkeleri de korkutmaktadır onu. I. Franz ile –Schönbrunn Barışı'ndan beri başbakan olan– Metternich'in Avusturya'sı, bu eğilimi pek güzel temsil etmektedir. Alman tutucuları ve Katolikleri de onlara çevirmişlerdir yüzlerini. Napoléon'la arşidüşes Marie-Louise'in evlenmesi, eski toplumun bazı çevrelerinde, başka yığınla utanç sayfalarına bir yenisini eklemekten başka bir şey değildir; arşidüşes, Fransız-Rus "bağlaşıklığı"nı bozup dağıtmayı arayan Metternich'in –o karmaşık– oyunlarının bir parçasıdır belki de. Fransa'yı ciddi olarak tehlikeye sokan bir uyuşmazlıkta, Viyana Sarayı'nın uzatmalı yansızlığı düşünülmez bir şeydir.

Ne var ki, yenilikleri ve büyük araçların harekete geçirilişini başka yerlerde aramalı. Rusya'da çar, Tilsit'ten sonra, batının olanca etkisini taşıyan Speranski'nin reform tasarılarına karşı yatkın görünmektedir. Aleksandr, 1809'da eyaletlerde toprak sahiplerince seçilmiş *Duma*'nın (meclis) yanı sıra bütçe ve kanunları oylayacak bir imparatorluk *Duma*'sı ilkesini kabul eder; ancak, iş uygulamaya döküldüğünde, 1810'da bir danışma kurulu ve arkasından da bakanlık daireleri kurulmasıyla yetinir. Göreve alışta memurlara sınav koyar ve yeteneklere bakar; bütün bunlar soylu sıralardan gelmektedir aslında ama üniversite diploması ister. Napoléon'un Medeni Yasa'sından esinlenmiş bir yasanın kaleme alınması da bunları izleyecekti. Çarlık bir tür anayasalı monarşiye doğru evrilir gibidir. Ne var

ki, aristokrasi karşısındadır bunun: Speranski, Fransa'nın casusu olmakla suçlanıp 1812'de görevinden alınır ve tasarıları da terk edilir. Aynı yıl savaş, yine de bir ulusal nitelik alacaktır. İspanya halkından çok daha fazla gönüllü olarak Rus halkı girer savaşa: 1812'de, asker ve yandaş olarak 400.000 kişi vardır elde. İstilaya, kitle halinde askere alınış yanıt verir. Ortodoks ruhban da direnişe bağnaz bir nitelik kazandırmada rol oynar.

Ya Prusya'da olan bitenler?

Prusya'da bir uyanış vardır ve Alman Romantizmi de onun destekleyicisidir.

Gerçekten, ulusal güçlere en geniş ölçüde başvurulan yer Prusya'dır; ödünler ve vaatlerle karışık olsa, sosyal tehlikeleri beraberinde taşısa da böyledir bu.

> Gelişmeleri şöylece özetlemek mümkün: Bozgundan sonra Königsberg'e yerleşmiş olan III. Friedrich-Wilhelm, Scharnhorst ve Gneisenau gibi kimi askerlerin ya da Stein gibi kimi idarecilerin, orduyu ve devleti yeniden örgütlemek amacıyla yardımlarını kabul eder. Onlar da sivil alanda burjuvaları ve toprak sahiplerini siyasal yaşama ortak ederler. Böylece, sosyal yapı gündeme gelir. Sınırlı ayrıcalıklara da sahip olsalar, Junker'lerin otoritesi sürer. 1807 fermanı, toprak mülkiyetini herkese tanır: Ortakçılar, ödentilerini geri satın alabileceklerdir, *Gesindedienst* kaldırılır. Ne var ki Stein, köylüyü eski sert bağları içinde tutmayı istediği ve feodal bağları gevşetmeyi reddettiği için reform tamamlanmadan kalır. Hardenberg, 1811'de bir başka anlayış içinde eğilir konuya: 1811 tarihli *Regulierungsedikt,* toprağa bağlı yükümlülüklere son verip köylüleri azat eder; ama öte yandan da kapitalist tipte büyük mülkiyeti geliştirir. Hardenberg, çitlemelerin (*enclosure*) hayranı Thaer'in de öğütlerini tutar. Soylular sert bir direniş gösterirler. Şubat ayında kurduğu önde gelenler meclisi, Kasım'da toplantılarına son verir; yalnızca *magistrat* ile burjuvaların seçtikleri belediye meclisleri kalırlar. İşgal giderleri ve savaş ödemelerine karşın askeri reform, elle tutulur sonuçlar verir. Öte yandan, Scharnhorst ve Gneisenau şunu anlamışlardır: Askeri sorun aynı zamanda bir sosyal sorundur, Fransız örneğine gözlerini çevirirler. Gneisenau, "milletin bağrında gelişmeden ve yararlanılmadan uykuya dalmış sonsuz güçler"e bakıp şaşırır. Savaşı millileştirmek, ulusu bir bütün olarak orduya sokmak için ulus daha önceden devletin içinde yerini almış olmalıdır. Ne var ki, eski zümreli toplumun eşitsizlikleri ve ayrıcalıkları, içinden kitleler halinde askerin çıkacağı bu

birikime yol açacak yerde, kösteklemektedir onu. 1808 yılından başlayarak, *krümper* sistemi, Stein'in daha önce öngördüğü milli ordunun kadrolarını hazırlar: Scharnhorst, bağışıklıkların sayısını azaltır, bedensel cezalara son verir, subaylık mesleğini herkese açar, ne var ki, yüksek rütbeler için Junker'lerin tekelini yok etmeyi başaramaz. Ordunun yönetimini devrimci bir anlayışla yeniden örgütlerken, Prusyalı bakanlar Berlin'i, Alman liberallerinin bir çekici kutbu haline getirirler; öte yandan, 1810'da da Humboldt'un önerisi üzerine Berlin'de bir üniversite açılmıştır.

Halk hareketlenir, *Tugenbund*, görevlileri gözetlemeyi ve yenilgiyle uyuşan insanların maskelerini indirmeyi üstlenir.

Romantizm, bu ulusal uyanışa yardımcı olur. Romantizm kuşkusuz, başka ülkelerde de boy atmıştır; kendine özgü olarak ileriye sürdüğü değerlerle, devrimin ve Napoléon'un evrenselciliğine temelden düşmandır. Ancak, özellikle Almanya'da Romantizm, eşrafın ideolojisine bir coşku kazandıracaktır. Alman filozofu Fichte, 1807 yılından başlayarak, yüzyılların her türlü sızıp bozmadan koruduğu diliyle, Alman halkının "Tanrı'nın gerçek halkı", "yeniden yaratıcı maya" olduğunu söyleyip duruyordu. Heidelberg Okulu, *Nibelungen* gibi halk öykülerini –büyük bir coşkuyla– araştırır, çevirir ve uyarlar; aynı okul, Jahn'ın 1810'da *Volkstum* dediği şeyde, ortak ve bağımsız bir kültürün temellerini bulur; o kadar ki, Stein şöyle yazabilecektir: "Daha sonra Fransızları kovacak olan Alman yangını Heidelberg'de tutuşmuştur aslında." Ne yolla olursa olsun, 1813'ün ilk aylarında yangın genel bir hal almıştır Almanya'da. Yurtseverler ve –Scharnhorst'un yönlendirdiği– savaş partisi, Friedrich-Wilhelm'in duraksamalarını yener. Şubat'ta kral halkı silahlanmaya çağırır; *Landwehr*'i kurar ve kitle halinde askere almaya başlar. Berlin Üniversitesi öğrencilerinin coşkusu, burjuvaziyi ve soyluları da sarar. 5 milyonluk bir nüfusa getirilip indirgenmiş Tilsit'in Prusya'sı, 350.000 kişilik bir ordu çıkarıp koyar ortaya.

Böylece, birbirinden farklı ölçülerle de olsa, halklar Fransa'ya karşı mücadelenin içine gelip girmişlerdir; Fransa'ya karşı bir yığınlar savaşıdır bu. Ve öte yandan, 1793'ten beri ilk kez Avrupa'nın belli başlı ülkeleri, içlerinden bir teki bile eksik olmadan, güçlerini getirip bir araya koyarlar. 1793'ten çok daha fazla olarak, zamanlarını ayarlarlar birbirlerine: Polonya'nın

oyalamacasının hiçbir rolü olmaz; Büyük İmparatorluğa karşı saldırıya geçecek bir milyon asker vardır. Ya Fransa'da olup bitenler? Bütün bunlar olurken, Fransa'da farklı bir durum vardır: Savaşlar daha önceden Fransız gençliğinin kaymak tabakasını tırpanlamıştır; onları çekip çeviren savaşa alışkın birlikler de eriyip gitmiştir bu arada. Bununla beraber, insan kaynakları yine de pek büyüktür. Ne var ki, kitle olarak onları askere almak gerekmektedir ve 1793'te olduğundan çok daha ciddi olmalıdır bu. Rejimin önde gelenleri, bütün bunlardan doğacak sosyal tehlikelerle karşılaşmak istemezler. İdeolojik güçler dengesi tersine dönmüştür; Fransa'da etkisini gösteren, bağlaşıkların barışçı ilanlarıdır şimdi; batı hareketlenir; aristokrasi ve burjuva öğeler istilacıya "hoş geldin!" diyeceklerdir. Son olarak, para yoktur; düşman zararına savaş yürütmenin durduğu günden beri kaynaklar tükenmiştir. Kamu kredisinin getireceği pek bir şey yoktur; "assignat" ise düşünülmez bile.

Fransız Devrimi'yle hesaplaşılacaktır.

Ancak, böylesi bir hesaplaşma için onun çapında güçlere sahip olmak gerekiyordu. Nelerdi bunlar? Ortak ve toplu bir bilinçle canlanmış insanların bedensel gücü ya da doğanın gücü! İşte 1812 ile 1815 yılları arasında bu iki güç de dizginlerinden boşanır: Uçsuz bucaksız Rus coğrafyası, o anlatılmaz Rus kışı, bitmez tükenmez Rus insanı ve Avrupa insanı, her yanda uyanmış ulusal ve liberal ruh, denizlerin imparatorluğunun, yani İngiltere'nin mali kaynakları...

Hepsi harekete geçer!

Olaylar birbiri arkasına sökün edecektir: Rusya seferinin başladığı 24 Haziran 1812 tarihi ile Leipzig bozgununun tarihi olan 16-19 Ekim 1813 arasında, yani on altı aydan az bir zamanda iktidar, Büyük İmparatorluğun ordularından koalisyon ordularına geçer.

Rus soylularının Napoléon Fransa'sına muhalefeti ve bağlaşık bir Rusya'yı uydu durumuna indirme tehlikesini doğuracak denli Fransa'nın genişlemiş olması, Tilsit'ten sonra, 1812 yılındaki kopuşa varmıştı. Rusya'nın elde ettikleri vardı gerçi: 1809'da Avusturya'dan Doğu Galiçya alınmıştı; 1811'de İsveç'ten Finlandiya koparılmıştı; 1806'dan beri Besarabya işgal edilmiş ve 1812'de de Osmanlıların elinden sökülüp alınmıştı. Ama Baltık'tan Adriyatik'e değin bütün bir kıtayı kaplayan Fransız bölgesinin genişliğinin karşısında neydi ağırlığı

bu kazanımların? Bu bölgeden uzakta da olsa Rusya, haklı ya da haksız, kendi sınırlarına varıncaya değin tehdit edilmekte olduğu duygusu içindedir. Napoléon, 1812'nin başlarında İsveç Pomeranya'sını işgal eder; bir serbest kent olan ve kuşkusuz, Prusya'da bulunan Dantzig'de kalır. Rusya, her şeyin dışında, bir Polonya'nın yeniden kurulmasından korkmaktadır. Aleksandr, bu korkuyla karmakarışık durumdadır.

Napoléon, onun Nisan ayındaki ültimatomunu –fütur getirmeden– reddeder ve iki ay sonra da Niemen'i geçer, Fransız, Alman ve Polonyalılardan oluşan dev bir ordu vardır elinde; şimdiye değin hiçbir devletin bir araya getiremediği en kalabalık ve en tutarsız ordudur bu: 700.000 kişinin –aşağı yukarı– yarısı imparatorluğa yabancı halklardandır; İtalyanlar, Hırvatlar, Portekizliler, İsviçreliler, Danimarkalılar, bütün bunlar büyük Fransız birliklerine dağıtılmış durumdadır. Prusya kralı ile Avusturya imparatoru da harekâta katılmıştır: Birincisi 20.000 kişi, ikincisi de 30.000 kişi vermiştir; toplam 180.000 Alman vardır.

Ruslar 740 km. içerilere çekilirler ve böylece, "Avrupa" ordusunun önünde bir boşluk yaratırlar. Orduda azık ve gereç sağlama eksikliği baş gösterir. Hastalık, dağılıp yitme, kaçışlar ülkenin içine doğru gömülmüş istila ordusunu pek erkenden çözer. 5 Eylül'de 130.000 Fransız, Alman, İtalyan, Polonyalı Moskova'ya 150 km. mesafede Borodino'dadırlar; Moskova yolu üzerinde ise, Kudusof önlerini keser: Savaş, 7 Eylül'de verilir; 14 Eylül'de, General Murat Kremlin'dedir. Ertesi günü de Napoléon ve imparatorluk muhafız birliği *Marseillaise* söyleyerek kente girerler. Aynı gün, ünlü yangın başlar, bir ay sonra da don: Yem kıtlığı süvariyi yok eder, topçu birlikleri ile nakliye kollarını da tehdit eder. Gerisin geriye dönmek gerekir. Bu kez de Kudusof güney yollarını keser. Düşman, güçlerini yeniden derleyip toparlamıştır: Kazaklar ve partizanlar, istila ordusundan kalan 100.000 kişiyi sarsıp yıpratır; Aralık ayında Niemen'i geçen sadece 18.000 kişidir!

İstila ordusunu Rus coğrafyası, kışı ve insan çokluğu çözüp tüketmiştir. Rus halkı ve hükümeti direnmesini iyi bilmiştir. Rus komutası düşmandan geri düzeyde de olsa, bir ovalar ülkesinde işini –bir ölçüde– kolaylıkla başarmıştır; çünkü ovalık bir bölgede birliklerin harekâtı, kurmayların karşısına fazla sorun çıkarmaz.

"Büyük İmparatorluğun kalkanı" düşmüştür elden!

Bunun sonucu, Napoléon'a karşı bir genel koalisyonun kuruluşu olacaktır.

Gerçekten, Avrupa'daki bütün ortakların tanık oldukları talihin bu yaman dönüşü, onların işbirliğine çabucak bir nokta koyar. Sonsuz bir umut kaplar halkları. Fransa'ya karşı bir genel saldırının saati çalmıştır. 30 Aralık 1812 tarihinden başlayarak Prusya yardımcı birliği uyuşmazlık içine girer; tutar Ruslarla bir yansızlık anlaşması imzalar. Doğu Prusya ayaklanır; bütün bir ülke ve kral Şubat'ta onu izler. Tüm Almanya sarsılmaktadır. Avusturya uygun ânı gözetlemektedir. Kuşkusuz, Napoléon aceleyle bir acemi ordu düzmüştür; ne var ki, süvarisi eksiktir. Lutzen ve Bautzen zaferlerinin arkasından 4 Haziran'da imzalanan Pleiswitz Ateşkesi küçük bir soluk aldırır kendisine. Güçler, aralarında anlaşmak için yararlanacaklardır bundan: Prusya, eski yerinde yeniden kurulacaktır; Bernadotte Norveç'i alacaktır; Varşova Büyük Dukalığı bölüşülecektir; birlikte hareket edilecek, tek başına barışa gidilmeyecektir. Napoléon'u, temmuz-ağustos aylarında düşmanlarıyla yüz yüze getiren Prag Kongresi'nde tavrı ne olursa olsun, hükümdarlar tutumlarını değiştirmezler. Oturup kalkıp düşündükleri şudur: Napoléon Avrupa'sı yok edilmelidir; ve harekât kuşkusuz çok daha ilerilere vardırılacaktır. Ruslara, Prusyalılara, İngilizlerle İspanyollara gelip Avusturyalılar, İsveçliler ve Bavyeralılar katılır. Metternich, saatin ve araçların seçiminde –kuşkusuz– duraksama içindedir. Fransa'nın yenilgisi, bir Rus-Prusya hegemonyası tehlikesi yaratmamalıdır. Sonunda, Napoléon'a 7 Ağustos'ta ültimatom verilir ve Avusturya da 10 Ağustos'ta savaşa girer.

Harekâtın çeşitli alanlarında bir milyondan fazla asker, Fransa'nın üstüne doğru yürümektedir. Sayıca üstünlükleri l'e 2'dir; komuta niteliği ne olursa olsun, bu bile bir zafere götürebilir.

Napoléon kaybetmiştir artık!

1813 Temmuz'undan başlayarak, Vittoria'da zafer kazanmış Wellington, Pireneler'e doğru ilerlemektedir; İspanya'yı terk etmek gerekmektedir. Bağlaşıklar Leipzig'de, 16 ile 19 Ekim tarihleri arasında tam dört gün sürecek bir savaşta kesin darbeyi indirirler: 500.000'e yakın insan, 2.000 topla Napoléon'un karşısındadır ve o, kendisinden iki misli daha fazla bir düşmanla savaşır; üçüncü gün, tam savaşın içinde, Saksonlar ve

Württembergliler silahlarını ona karşı çevirirler ve Baduvalılar da geri hatlarına kurşun sıkarlar; böylece, bir felakete dönüşür geri çekiliş. Bunun sonucu şu olur ki, son Alman bağlaşıklar da bağımsız hale gelirler. Ne var ki, Ren Konfederasyonu yaşamaktadır. Rusya felaketinden beri ihanet yolu üzerinde yürüyen General Murat, 1814 yılının ilk günlerinde, yüzünü İngiltere ile Avusturya'ya çevirir. 1795 yılı sınırı daha şimdiden aşılmıştır.

Napoléon, muhafız alayından kalan 60.000 kişilik bir orduyla Fransa seferine başlar; kendi strateji dehasıyla, iki ay daha tutunur. Ne var ki, hiçbir şeyi değiştirmez bu. Bağlaşıklarının kararı kesindir. Daha 1813 yılının sonlarında, Fransa çevresinde, *stathouder* ve Prusya'nın yardımıyla bir koruyucu kuşak kurmayı İngiltere adına öğütlemiş bulunan Castlereagh'ın girişimi üzerine bağlaşıklar, 9 Mart 1814'te Chaumont Antlaşması'nı imzalarlar; buna göre, savaşta olduğu gibi barışta da yirmi yıllığına birleşmektedirler aralarında. Napoléon 6 Nisan'da tahttan feragat eder. 30 Mayıs 1814 Paris Antlaşması'yla da Fransa, 1790 ve 1792 yılları arasındaki geçici sınırlarına kavuşur; devrimin fetihlerinden de bazı kentleri elinde tutar.

Yüz Gün Olayı da yine aynı güç dengesizliği nedeniyle bir yere ulaştırmaz; Waterloo, yirmi üç yıl önce başlamış bir mücadelenin kapısını kapar. Avrupa, bu savaşın sonuçlarından –sonuna değin– yararlanmaya çalışacaktır. 20 Kasım 1815 tarihli Paris Antlaşması da olan biteni şöyle dile getirecektir kendi açısından: "Fransa ve Avrupa, Napoléon Bonaparte'ın son saldırısı ve bu saldırıyı başarıya ulaştırmak amacıyla Fransa'da yeniden tezgâhlanmış devrimci sistemin tehdidi altındaydı; onun yol açacağı altüst oluşlardan korunmuşlardır ne mutlu ki!"

BİTİRİRKEN

1815'TE AVRUPA VE DÜNYA

1815'te, Avrupa'da düzen "dondurulmak" istenir; bir yandan Avrupa çapında, bir yandan da her ülkenin kendi sınırları içinde bu yolda önlemler alınır. Tutucu bir felsefe, siyasal ve sosyal planda gelenekçiliğin değerlerini yeniden ortaya sürmeye başlar. Aslında Fransız Devrimi'ne, onun yaygınlaştırdığı değerlere karşı çıkan, düpedüz karşı devrimci bir harekettir bu ve onun ideolojisi örülmek istenmektedir. Ne var ki, bu girişimin başarı şansı pek uzun ömürlü değildir: Amerika, cumhuriyetçi ve devrimci hareketlerle çalkalanmaktadır; Avrupa'da Sanayi Devrimi başlamıştır ve liberal bir hareketin yanı sıra millici deprenişler vardır.

Daha da önemlisi, burjuvazi-proletarya bağlaşıklığı bozulmuştur.

Avrupa'nın yeniden düzenlenişi

"Avrupa": Güçler dengesinin tersine döndüğü ve bağlaşıkların zafere ulaştığı 1813'ten beri bu kelimenin anlamı değişmiştir. Avrupa'yı yeniden kuracak olan kongre, Viyana'da, karşı devrimin başkentinde toplanacaktır. Kongreye başkanlık edecek olan, Avusturya Başbakanı Prens Metternich'tir ve devrime karşı sonsuz bir kinle doludur; bir de yardımcısı vardır: Friedrich de Gentz. Bu büyük Alman kuramcısı da devrime ve onun "cehennemlik ilkeleri"ne karşı gıdıklayıcı bir formül bulmuştur, onu savunmaktadır: Avrupa dengesi ve güçlerin yeniden dağılımı. Her ülkenin ulusal bağımsızlığını ve sosyal düzenini korumanın araçları olarak görmektedir bunu.

İşte, Avrupa'yı yeniden kuracak ilkeler: Denge ve meşruiyet!

1 Mart 1814'te, Chaumont'da, dört büyük bağlaşık arasındaki anlaşma, Avrupa'nın huzurunun savaşın amaçlarından biri olduğunu söyler; bu huzuru da "güçlerin adil dengesinin yeniden kurulması" sağlayacaktır. "Meşruiyet" derken anlaşılan da eski monarşik hukuka göre, toprakların –olduğu gibi

ya da onlara denk düşecek parçaların– meşru sahiplerine geri verilmesidir.

Böylece, her iki ilke de tutucu anlamda alınmaktadır: Devrimci kamu hukukuyla uzlaşma, halkların isteklerini göz önünde tutma diye bir sorun yoktur; öyle olduğu için de geçmiş zamanların insanları değiş tokuş etme usulü yeniden yeşerir. Öte yandan, bağlaşıklar da bütün bunları, kendilerine göre yorumlamaktadırlar; uyguladıkları, "en güçlünün yasası"dır. Çar, Talleyrand'a şöyle açıklar onu: "Avrupa'ya uygun gelen şeyler, hukuktur." Avrupa'ya uygun olanların yanı sıra devletlere, hatta hükümdarlara uygun gelenler vardır: Dört büyükler Polonya, Almanya, İtalya konusunda tam bir tartışma içindedirler. Dahası var: Devrim tehlikesi atlatılmıştır ama, geleneksel diplomatik oyunların karabasanı sarmıştır herkesi. Öyle olduğu içindir ki, İngiltere, Rusya'ya karşı Prusya'ya yaslanır; Avusturya Rusya'dan korkar ama Prusya da kaygılandırır onu. Bütün bunların sonucunda, 1814 sonbaharı boyunca bir Rusya-Prusya yakınlaşması olur; ona İngiliz-Avusturya yakınlaşması yanıt verir ve bu yakınlaşma Fransa'yı da içine alarak, üçü 1815 Ocak'ında gizli bir bağlaşıklık anlaşması imzalarlar.

Bunlar olurken, 1814'te toplanması öngörülen Viyana Kongresi henüz toplanmamıştır. Ancak, komisyonlar kurulmuştur, onlar çalışmaktadır. Güçler arasındaki bu ayrışmalar, yeni bir savaş ürpertisine bile yol açar; ne var ki, Napoléon'un yeniden karaya çıkışı, bağlaşıkları tekrar bir araya getirir ve onunla görüşmeyi reddederler. Aslında, Viyana Kongresi toplanmayacaktır; resmi olarak hiçbir zaman açılmayacaktır. Bununla beraber, Avrupa'da hemen her çevreden temsilciler, tam 216 heyet halinde Viyana'ya gelecek ve ağırlanacaklardır. Görüşmeler, 1814 Kasım başlarından 9 Haziran 1815'e değin sürecektir. Ne var ki, özel antlaşmaları imzalayanlar, tam yetkili komisyonlar olur. 9 Haziran 1815'te imzalanan da kongrenin sonuç belgesidir. Bu belge, onun yanı sıra –Fransa'nın durumuna değinen– 30 Mayıs 1814 ve 20 Kasım 1815 tarihli Paris antlaşmaları, "yeniden kurulmuş" bir dünyanın siyasal coğrafyasını çizerler.

Nasıl?

Fransa için "yeniden kurulma"nın eski ve yeni yanları var: 20 Kasım 1815 tarihli ikinci Paris Antlaşması, Fransa'yı, orasından burasından hafifçe yontarak da olsa, 1791 yılındaki sınırlarının içine çeker. 1793 ve 1798'deki kazançlarından –Montbeli-

ard ve Mulhouse gibi– elinde kalanlar da vardır; ama yitirdikleri de: Pek önemli bir kolonisini, Santo Domingo'yu da kaybeder. Bağlaşıklara 700 milyonluk bir savaş giderini de ödeyecektir. Alsace'ı, Lorraine'i ve Flandre'ı Fransa'dan koparma isteklerine, kimi bağlaşıklar sertlikle karşı koyarlar. Öte yandan, Fransa, içerden ve dışardan gözetim altındadır artık: Bir işgal ordusu, beş yıl süreyle Fransa'da kalacaktır; çevre de kuzeyden güneye yeni bir devletler barikatı ile kuşatılmıştır.

Hepsi de sert engellerdir bunlar.

Her şeye karşın Fransa, yeni Avrupa'da, sınırları küçülmüş büyük bir güçtür. 1815 yılının öteki büyük dörtleri de kavgadan güçlenmiş çıkarlar; elde ettikleri yeni topraklar vardır. Prusya, Polonya'dan büyük bir parçayı geri verir ve Varşova'dan vazgeçer; ancak, yitirdiğinin karşılığını Saksonya'da bulur, bütün bir Kuzey Almanya'ya yayılır ve Ren bölgesinde büyük bir güç haline gelir; çekim merkezi de doğudan batıya doğru yer değiştirir. Ülke, yalnızca coğrafi bakımdan türdeşlik kazanmaz; insan öğesi bakımından da türdeşliğe kavuşur: Prusya'da daha önce nüfusun üçte birine yakını Slav'dı, 1815'te ise halkın yedide altısı Alman'dır artık. Yüzölçümü 190.000 km^2 iken 280.000 km^2 olmuştur. Öyle de olsa, bütün bu büyük kazançlara karşın Prusya, alacağını alamamış bir durumda hissetmektedir kendini.

Avusturya'nın kazançları da açıktır.

Ancak, asıl kazançlı çıkan, Rusya'dır: Daha önceki paylaşmalarda elde ettiklerine, Polonya'dan alıp ekledikleri vardır; sınırları Beyaz Rusya'dan Silezya'ya değin genişlemiştir; gerçi Viyana'da bir "özerk" Polonya Krallığı kurulmuştur, ancak, kralı da çardır. Bunun gibi, 1809'da İsveç'ten Finlandiya'yı almıştı; çar, oranın da büyük düküdür. Osmanlı tarafında da sınırlar genişlemiştir: II. Katerina'nın elde ettiklerine, Aleksandr 1812'de Besarabya'yı ekler. Kafkaslar'ın berisinde Gürcistan, 1801'den beri Rusya'nındır; Hazar Denizi'nde Aras'ın ağzı da 1813'ten beri onundur. Bütüne bakıldığında, bir çeyrek yüzyıllık bir zaman içinde çarın uyrukları, nüfusta artışın yanı sıra fetihlerden dolayı da bir otuz milyondan elli milyona ulaşmıştır.

Son olarak, İngiltere, özellikle dışarılarda kazanç elde eder. Avrupa'da, kendine kattığı yeni stratejik üsler vardır: Heligoland, Malta ve İyonya adaları. Ne var ki, Fransa'nın ve eski bağlaşıklarının kolonilerinden koparacaklarını koparır; bunların bir bölümü Amiens Barışı'nda kazandıklarıydı ki, onları yeniden

kayda geçirtir, ancak bir bölümü de yeni ekledikleridir: Hint Denizi'nde Seyşel Adaları, Îles de France, Rodrigue kesinlikle onun olur; Antiller'de Santa Lucia, Tobago, Trinidad da böyledir; özellikle de Cabo-Verde ve Seylan İngiltere'nindir artık. Bu görünürdeki kazançlardan çok daha önemlisi, görünmeyen kazançlardır: Uzak denizlerde yeni mahreçler, Amerika'yla olan dev ticaretin yanı sıra dış alışverişlerin gözleri büyüleyen gelişimi; 1790'la 1814-1815 arasında altın değer olarak üç katına çıkar.

Böylece, 1815'te kurulan "denge", yenenlerle yenilenler arasında bir dengeli barışa hiç de ulaşmadı. Daha öncekilere oranla Viyana barışı, bir ezmenin barışıydı. Savaş, eski savaşlar gibi değildi; 1815 barışı da eski barışlara benzemiyordu. Bu barış, eski krallık Fransa'sını parçalamadı gerçi; ne var ki, devrime karşı da aklınca en etkili bütün önlemleri alıyordu.

Avrupa'nın yeni değerleri vardır artık.

Nedir onlar?

1815 barışı aslında geleneksel araçlara başvuruyordu; bu niteliğin daha az belirgin olduğu girişimleri de vardır: Yeni kurulmuş düzeni güvence altına almak amacıyla, bir sürekli konsey kurmayı hedefler; çeşitli Avrupa devletlerinin katılacakları bir tür sürekli örgüttür bu. Gentz'in yanı sıra Metternich açıkça şunu söyleyecektir: "Devletler toplumunu, modern dünyanın bu temel koşulunu hiçbir zaman gözden uzak tutmamalı; böylece, her devletin, özel çıkarlarının dışında, başka devletlerle ortak çıkarları da vardır." Modern dünyayı eskisinden asıl ayıran, devletlerin birbirlerine yaklaşmaları ve bir tür sosyal heyet oluşturmaları konusunda taşıdıkları eğilimdir; bu heyet, Hıristiyanlığın bağrında oluşmuş büyük insan toplumuyla aynı temele dayanacaktır. Bu temel, karşılıklılıktır, karşılıklı iyi yöntemlere başvurmadır. Devletler dayanışma içinde olmalıdırlar. Ve bu karşılıklılık, bu dayanışma, yalnızca barış ve denge anlamını taşımaz; bir devlete, komşusuna zarar verecek her şeye karşı mücadele etme yükümlülüğünü de yükler; başında da bunların, yıkıcı kuramlar, devrimci düşünce ve hareketler gelir.

Chateaubriand'dan başlayarak Fransızlar arasında da Metternich'le Gentz'in düşüncelerine pek benzeyen düşünceler ileri sürenler vardır: Avrupa bir "krallar toplumu"dur; bağlaşıkların zaferi, Fransızlara Tanrı'nın bir dersiydi, onları cezalandırmış ama alçaltmamıştır; istila ordusunun askerleri "fatihler değil,

kurtarıcılardır". 29 Haziran'da XVIII. Louis de şunu ilan edecektir: Bağlaşıkların güçlü çabaları, "zalimin uydularını dağıtmıştır". XVIII. Louis, istilacının iyi niyetleri tezini, bir başka resmi belgede yeniden dile getirecek ve şöyle diyecektir: Elbe Adası'ndan dönüş "saldırısı", "yabancı güçleri, ordularını Fransa'ya sokma zorunda bırakmıştır."

Böylece, yeni Avrupa'da, yenenlerle yenilenler arasında bir işbirliğine hiçbir engel yoktur. Hepsi de eski değerleri yerleştirmeye ve "pek kutsal ve bölünmez Üçübirlik adına" bir düzeni yeniden kurmaya çalışacaklardır.

Kutsal bağlaşıklık, Eylül'de Paris'te, bütün bunları tekrarlayacaktır.

Teknikte fazla bir özelliği olmayan, acayip bir diplomatik alettir bu kuşkusuz. Çar Aleksandr'ın önerdiği, belli bir anlayışı simgeleyen bu ortaklık, Avrupa aristokrasisi açısından, uluslararası politikanın temellerini ve ilkelerini dile getirmektedir. Bir gericilik şaheseri olan anlaşmayı üç hükümdar imzalar: Ortodoks Aleksandr, Katolik François, Protestan Friedrich-Wilhelm; XVIII. Louis ile Katolik ya da Protestan öteki prensler de katılırlar buna.

Birkaç ay sonra yeni bir antlaşma karşılıklı yardım politikasını örgütleyecektir.

Böylece, Avrupa'nın yeni çerçevesi, ortaya bir önlemler bütünü koyarak ve özellikle bir uluslararası karşılıklı yardımlaşma sistemi kurarak, Fransız Devrimi'nin güçlerine zorluk çıkarmak amacıyla çizilmiştir; her devlet, kendine özgü bir çerçeveyle, aynı güçlere içeride de güçlük çıkarmanın yoluna başvurur.

İçerideki düzenlemeler

Yeniliklere karşı savunmaya geçmiş ya da güvensiz bir Avrupa'nın denetimindeki çerçeve doğaldır ki ülkeden ülkeye değişiklikler gösterecekti; karşılıklı güçler dengesinin yanı sıra bazen hükümdarın eğilimleri de rol oynayacaktı bunda; Çar Aleksandr'ın geçici "liberal" hevesleri nasıl unutulur?

İçerideki düzenlemelerin Fransa'daki simgesi, 1814 anayasal belgesidir. Bu belge, eski rejimle yeni rejim arasında bir uzlaşmaya gidiyordu; öylesi bir uzlaşmadır ki bu, devrimin büyük sosyal fetihleri –hiç olmazsa biçimde– kabul edilmiştir.

Öte yandan, belge, Bourbon'ların iktidarını da sağlama bağlar. Belgenin dile getirdiği ilkeler alabildiğine tutucudur: XVIII. Louis, "Tanrı'nın lütfuyla" gelmiştir ve "Fransa'da bütün otorite, onun kişiliğinde toplanmıştır". Öte yandan belge geçmişe tutunur. Ne denli kötü sonuçları olursa olsun, "aydınlıkların gitgide artan etkilerini" göz önünde tutmak gerekirse de temeller "Fransız karakterinde ve geçmiş yüzyılların saygın anıtlarında" bulunmaktadır. Gelenek ve otoritenin miras yoluyla geçmesidir aslolan, yoksa halkın iradesi değil; "meşruiyet" ise evrensel bir ilkedir ve "sosyal düzen" de ona bağlıdır. Ne var ki, belgenin verdiği yine de önemli ödünler vardır; çift meclisli yasamanın kuruluşunda ve yasama ile kralın ilişkilerinde görüyoruz bunu. Özgürlükler alanında basın özgürlüğü, bazı kayıtlarla yeniden gelmiştir; Katoliklik "devlet dini" olarak kabul edilse de ayin özgürlüğü ve bireysel özgürlükler de vardır. Ancak, özellikle üzerinde durulması gereken şu: Belge, Fransız Devrimi'nden doğmuş olan toplumu –hem de geniş ölçüde– kabul etmiş durumdadır; haklarda eşitlik başta geliyor; bir de onca devrimci fethin içinde gelip billurlaştığı medeni yasa yürürlüktedir.

Ne oldu uygulamada?

Hele 1814-1815 yıllarının ortamı göz önüne getirildiğinde, burjuva kendini savunmasını bilse de asıl kazançlı çıkan soylulardır.

İngiltere'de ise durum başkadır. O yaşlı oligarşik ve tutucu İngiltere, büyük savaştan güçlenmiş olarak çıkmıştır. 1783'ten beri iktidarda olan Tory'ler, 1830'a değin orada kalacaklardır. Ruhban, *gentry*, büyük girişimciler dünyası gibi halkın hayli geniş bölümleri eşrafın ideolojik etkisi altındadır. Parlamento, hele Avam Meclisi ülkeyi temsil eder durumda değildir. Ne var ki, yarattığı bıkkınlık, ayrışıklık ve iktisadi bunalımların güçlüklerine karşın Fransız Devrimi, kamuoyunun bir bölümünde saygınlığını hep sürdürmektedir. Öte yandan savaş, kralın yetkilerini güçlendirici uygulamalara yol açmıştır; III. George'la onun yerine geçen naip prens de bunlara sonuna değin yaslanmaktadır. Devrimci tehditlere karşı savunmayı dile getiren bir mevzuat, geleneksel özgürlüklere karşı korkunç engellere öncülük eder durumdadır; hele hele 1799 tarihli *Combination act*, işçi eylemlerinin karşısına pek ağır cezalarla çıkmaktadır. 1808 yılından başlayarak basın özgürlüğünü sınırlandırıcı hükümler sık sık mahkûmiyetlere yol açar; bununla beraber, ne

basın özgürlüğü ne de toplanma ve dernekleşme özgürlükleri bütünüyle askıya alınmıştır; dilekçe hakkı da varlığını sürdürmektedir. Öyle de olsa, oligarşi, otoriter önlemlere dayanarak kendini savunmayı öğrenmiştir ve fırsatını yakaladığında yenisini eklemektedir bunlara. Bunu yaparken, her türlü reform tasarısını engellemektedir; ayrıca, yerel yönetime de sıkı sıkıya yerleşmiştir.

Vaktiyle Napoléon Fransa'sına katılıp ya da ona uydu hale gelenler arasında en çok etki altında kalmış ülkeler, Nederland, İsviçre Konfederasyonu, Polonya ve Norveç'tir. Napoléon Fransa'sının tarihe karışmasıyla bu ülkelerde de önemli gelişmeler başlar: Nederland'ın –İngiliz denetimi altında– 1815 Temmuz'unda değiştirilen anayasası, krallığı getirir; "kurtarılmış" İsviçre'de her kanton kendine bir anayasa yapacaktır ve bu çeşitlilik içinde, eski aristokratik biçimlere –hissedilir– bir dönüş başlar; bütün Avrupa anayasaları içinde belki en liberal olanı, Norveç'in 1814'te oylanan anayasasıdır. Geri kalan bütün Avrupa ise, 1814-1815'te mutlakıyetçi rejime döner ya da böylesi bir rejimi sürdürür: Almanya'da, Rusya'da, İtalya'da, İspanya'da durum budur. Hatırlatmaya gerek yok: Mutlakıyetle at başı olarak, kamu özgürlükleri de çözülmeye, giderek yok olmaya başlar. Daha da önemli bir şey vardır: Eski kamu hukuku kadar eski zümreli toplum direnmekte ya da yeniden doğmaktadır; başı çeken de soylulardır. Onlarla beraber, ayrıcalıklarda da aynı direniş ya da palazlanışı görüyoruz. Napoléon fethinin, şöyle değip geçtiği ülkelerde bu daha da açıktır. Böylece, Napoléon'un medeni yasasının geçici ya da kesin olarak etkilediği bazı ülkelerde, burjuvazinin hak eşitliğine doğru yükselişi, kısa da olsa bir duraklayış içine girer.

Böylece, 1814-1815'in eskiye dönüp onu yeniden diriltme çabası, yöneticileri yerine daha iyi oturtma, hanedanları çağırma, Avrupa'yı yeniden kurma ve tutuculuğun Avrupa çapında dayanışma taslağını çizmekle yetinmez. Ortaya konmak istenen eser, siyasal bir anlam taşımaz yalnız; bütün bir toplumu hedef alır: Korkunun damgasını bastığı bir toplum ve 18. yüzyılın değerlerini yadsımaya yönelmiş bir toplum yaratılmak istenmektedir; felaketlerin asıl kaynağı olarak da o yüzyılın değerleri olduğu aşılanmaya çalışılacaktır bu topluma.

Hangi değerlerdir karşısına çıkarılanlar?

Yeniden kurulmak istenen düzen için önerilen değerler, "ebedi" nitelikler taşıyor.

Başta geleni de şu: Devrim, mutlak kötülüktür!

Metternich, "korkunç bir sosyal felaket" görür onda ve "uygar dünya", iyi olmuştur da yakasını sıyırabilmiştir bu felaketten. Ona göre Napoléon, "Devrimin ete kemiğe bürünmesi"dir. Bir çeyrek yüzyıllık altüst oluşlardan sonra 1815'in kaygılı düzeni kendi değerlerini arar; buldukları da eleştirici akla karşı akıl dışı ve deney üstü şeylerdir.

Bu değerleri, önce dine ve maneviyata dönüşte bulur. Bonald'ın öğretisi, tahtla mihrap arasındaki bu dayanışmayı pek güzel dile getirir; Joseph de Maistre de aynı ağzı kullanır ve öyle der: "Her türlü siyasal yaratışta din ilkesi vardır ve bu ilke ortadan çekilir çekilmez her şey kaybedilmiş olur; bu büyük gerçeğe gözlerini kapadığı için Avrupa suçludur ve suçlu olduğu için de acı çekiyor." Metternich'in de ekledikleri vardır bunlara, şöyle konuşur o da: Bütün fenalıklar, "dinsiz bir yüzyıl"dan, onun "sözde filozoflar"ından ve "sahte öğretiler"inden geldi!

Kilise, daha önce olduğu gibi, yine devletin içinde kalacaktır kuşkusuz: Ancak, monarşik iktidarın güven duymadığı, göz altında tutulması gereken bir rakip olmaktan çok, işbirliği edilmesi gereken bir kurumdur o. Devrimci düşünceye karşı savaş, kiliseler arasında barışı ve kilise içindeki barışı da beraberinde getirir. Büyük sosyal kavga büyük dinsel kavgayı da kısırlaştırmıştır. Modern zamanların başından beri ilk kez, üç ayrı mezhepten Hıristiyan hükümdarlar, Kutsal Bağlaşık gibi bir antlaşmada, ister istemez aynı mistik dili kullanmaktadırlar. Anglikan Kilise için Deccal, Papa değildir artık, Napoléon'dur; iki buçuk yüzyıldan beri papacılara yasak edilmiş İngiltere'de, bir papalık temsilcisine, Consalvi'ye, 1814'te Londra'nın kapıları açılır; daha sonra, Avusturya imparatoru ile Prusya kralı parlak ziyaretlerde bulunacaklardır. Yok Jansenizmdi, yok Gallikanizmdi, yok Josefizmdi, bu günü geçmiş tartışmalar arka plana atılır. İlgili sarayların da oluruyla, Papa VII. Pius, 7 Ağustos 1814'te Papa XIV. Clementius'un –o sarayların genel düşmanlığına bakıp– kırk bir yıl önce kapadığı İsa Derneği'ni yeniden kurar.

"Pek Kutsal Teslis adına", toplumu yeniden kurmak için çalışan kalemler de vardır: Bir Bonald, bir Joseph de Maistre, bir Bern'li Haller, mutlakiyetçiliğin kuramcılığına soyunurlar. Söyledikleri şudur: Toplum, sözleşmeye dayanmaz; Tanrı yaratmıştır onu ve kurumlarını da o vermiştir ve insan bunu değiştiremez. "Siyasal anayasa, tanrısal bir eserdir"; yazılı değildir o kuşkusuz, ama doğa bütün açıklığıyla önümüze serer onu. Anayasalar, hak eşitliğini istedikleri kadar ilan etsinler; doğal eşitsizlik onu her zaman başarısızlığa uğratacaktır. Geleneksel monarşi, bütün zamanların ortak hukukudur: Hükümdar, hüküm sürdüğü ülkenin sahibi olarak, halktan önce gelir ve istediği gibi hareket eder. Devlet, aşağıdan yukarıya oluşmaz, yukarıdan aşağıya kurulur: Genel irade yerine tanrısal kanun, halkın egemenliği ya da bağımsızlığı yerine de mülk sahibinin kişisel egemenliğidir söz konusu olan.

İşte, krallık otoritesinin dayanacağı temeller!

Öte yandan, monarşi ile ailenin davaları arasında da bir dayanışma vardır; her ikisi de otorite ve mirasçılığa dayanır. Ve evrensel miras hakkı, başka herhangi bir mal için olduğu gibi egemenlik için de geçerlidir. Ne var ki, miras hakkı, bütün bu mallar için aynı değildir. Egemenlik konusunda, hukuksal sınırlarla doğal yasaklamalar iç içedirler; her isteyenin olmaz o. Ortam, daima göz önünde tutulacaktır. Chateaubriand, kalkıp şöyle diyecektir: "Toplumun aşağı katlarından gelen" bir insan, efendisini mülkünden edemez ve "meşru hükümranlar arasında yer alamaz". Tersine, bağlılık sosyal büyük bir erdemdir: Kişiye, hükümdara bağlılık; efendiye, patrona bağlılık; mesleğe, örflere, geleneğe, her zaman var olmuş manevi değerlere bağlılık...

Devrimin ayaklar altına alıp çiğnediği değerler değil miydi bunlar?

Tanrısallık, mirasçılık, bağlılık: İşte, sosyal bir restorasyonun ilkeleri! 18. yüzyılın yararcılığının tam karşısına geçip dikilen böylesi bir restorasyon, maddi gelişmeye, daha iyi bir yaşamın kuruluşuna da gerektiğinde engel olacaktı. Nitekim, "Jakoben" hekim Broussais'nin eserleri Avusturya'ya giremez olur; aynı anlayışın sonucu olarak, Fransız yeniliklerine karşı yasaklama, Roma'da aşıya ve sokak fenerlerine kadar varır ve bir gün de Sardinya kralının emri üzerine, Torino'daki botanik bahçesi altüst edilir.

Her türlü değişikliğe karşı bir tür kin vardır!

18. yüzyılla bu bağları koparış, bütün öteki alanları da derinden etkiler: Edebiyatın restorasyonu, zekânın yeni bir yöne çevrilişi de bunlar arasındadır. Öte yandan, Fransa'ya karşı –alabildiğine– mücadele içine girmiş halkların etkisi de tutucu seçkinlerinkinin yanında ağırlığını koyar ortaya.

Romantizm öncesi ile Romantizmde de devrin genel eğilimlerine hasım siyasal ve sosyal bir çıkış göremiyoruz.

Tersine, bu genel eğilimler, bazen bu akımlarda daha da güçlü bir dile kavuşurlar. O sıralarda Fransa'ya karşı mücadele ve bütün eski değerlerin yükselişi arasında Hıristiyan, Katolik, gelenekçi bir geçmişin hasretiyle yanıp tutuşan bir Romantizm belirir; akla karşıdır ve Tanrı'yla diyalog kurmak ister; kırsal yaşamın, ilkel zamanların yalınlığını ve büyüklüğünü özler; geleneğe çağrı çıkarır ve yeniden dirilişi savunur. Akla karşı oluş, mistisizmi, Katolikliği, keşişliği yüceltme, özellikle Alman Romantik şiirinde doruğuna çıkacaktır. 1801'de ölen Novalis, "şiirsel anlamın peygamberce anlam, dinsel anlam, genel olarak sayıklama ve coşku ile yakından bir ilişkisi olduğunu" söyler. Schlegel, 1812'de şunu öğütler: Fransız şiiri ancak eski kaynaklarına, Fransa'nın eski devirlerine dönerse kendini yenileyebilir. Almanya'da, Tieck'e göre, Fransız edebiyatının hüküm sürdüğü dönemde "yeni eserlerde yurtsever anlam bütünüyle kayboluyordu"; Rückert, 1814'te *Zırhlı Soneler*'de, ulusal duyguyu yüceltir; Kleist'in *Arminius'un Savaşı* adlı oyunu da ulusalcıdır. Ne var ki, Alman Romantikleri tutarlı siyasal bir cephe oluşturmazlar: Uhland ve Tieck demokrat ya da liberaldirler; ancak –Novalis'le– Brentano ve Eichendorff, milliyetçi Hıristiyandırlar. Daha önce cumhuriyetçi bir ruhla dolu Beethoven, 1813'te *Vittoria Savaşı* üzerine senfoni yazar; Wellington'un zaferini yüceltir o bestesinde. Aynı dönemde, Jukovski de Rusya'da *Rus Savaşlarına Koçaklama* ile *Zafer Kazanan Çara Mektup*'u yazıyordu. Olaylar, İngiliz edebiyatını, özellikle de başta gelenleri daha az etkiler. Ölümün tırpanını 36 yaşında da yese, eseri emsalsiz bir etki yaratacak olan Lord Byron –kendi tarzında– bir devrimci olarak kalır; 29 yaşında ölecek olan Shelley, bir tanrıtanımaz olarak yazar şiirlerini. Ne var ki, Wordsworth ile Coleridge, Napoléon'a karşı çıkan cepheye geçerler; Walter Scott, geleneklerin romancısı ve "meşruiyetin şairi"dir.

Fransa'da ise, tek büyük bir ad görülür: Chateaubriand! *Atala ile René*'si dışında dikkat çekici üç büyük eseri vardır: 1802'de yayımlanan *Hıristiyanlığın Dehası*; 1809'da çıkan *Şehitler* ve 1811'de yayımlanmış *Paris'ten Kudüs'e Yolculuk*. Ne var ki, bu parlak katkıya karşın öncülük Fransızlarda değildir; revaçta düşünceler başka yerlerde boy atar. Fransız edebiyatında sönüklük, Fransa'nın siyasal alanda sönüşüyle at başı gider. Ancak, karşı devrimin örgütlenip dizginlediği Avrupa'da, Romantizmin ortaçağcı ve Hıristiyan kalesi, restorasyonun değerlerini kendine göre yayar durur.

Özetle, 1815'in toplumu, ebedi çerçeveler önünde insanın zayıflığını öğütler böylece. Bir ebedi din, bir ebedi ahlak, bir ebedi hiyerarşi, bir tanrısal düzen ve ebedi bir insani olan vardır. Bu düzen, yalnızca hakları işaret etmez, ödevlere değinir ve "emirler" verir. Aristokrasinin ya da dar yönetici oligarşinin sosyal anlayışıyla dopdolu olarak, dinsel ahlak ve kiliselerin genel öğretisi, geleneksel dünyanın en düzenli savunma sistemini oluştururlar. Bu ağır ve hareketsiz toplumun sahipleri, sanayi toplumuna, zenginliklere, düşüncelere, hızla dolaşan seçkinlere baskın çıkmıştır; sosyal korku daha da donduracaktır bu toplumu: Güvensizlik duygusu, cesur iyimserliği ve halka inancı alt eder. Kavga çözüme bağlandığı noktada, 18. yüzyıla ve onun insandan yola çıkan hareketçi uygarlığının karşısına, Tanrı'dan hareket eden bir direniş uygarlığı getirip koymuştur.

Onarılmış topluma yönelen tehditler

1815'te geçmişe dönük olarak yeniden kurulmuş toplumun yaşama şansı ne olursa olsun, tehditler karşısındadır: Bu tehditler, önce Avrupa dışından gelmektedir; ancak, Avrupa içinde de vardır ve en korkunç olanları da Avrupa'nın kendi içinden yönelmiş tehditlerdir.

Nelerdir onlar?

Avrupa dışındaki büyük olay, genç Amerikan Cumhuriyeti'nin hızla gelişmesidir. Yirmi yıl önce, Fransa'da eski rejim kuramcılarının pek yaşama şansı tanımadıkları bu burjuva cumhuriyet, dev bir gelişme içindedir; içeride ve dışarıdaki koşullar da desteklemektedir bunu. Bu 18. yüzyıl filizi, görünüşe bakılırsa, kökenindeki değerlere de bağlıdır; yani devrimci felsefeye, insan haklarına ve sözleşmeye dayanan anayasa

kavramına inanmaktadır. Ve yine öyle görünüyor ki, 1815'ten sonra Kutsal Bağlaşıklığın ebedi dogmalarına karşı tarihin getirip diktiği retlerden biri o olacaktır. Bu Amerikan cumhuriyeti, Avrupa'nın gözünde sadece pek parlak bir maddi başarı değildir, demokratik niteliği her gün daha da belirginleşen bir ülkedir de: 1800 yılına değin Federalistler iktidarı ellerinde tutarlar; onları, bir otuz yıla yakın süre için Cumhuriyetçiler iktidardan kovacaklardır; 1776 Bağımsızlık Bildirgesi'ni kaleme almış olan Jefferson'un başkanlığa seçilişi tam bir demokrasi zaferidir. Yerine geçen Madison Hemings, 1812'de İngilizlere savaş açar; bu aslında Fransa'nın Avrupa ile uyuşmazlığının en tehlikeli ânında, Birleşik Devletlerin Fransa'nın yanında yer alması demektir ve bir bakıma, Amerika'nın bir ikinci "bağımsızlık" savaşıdır. Sonunda yeneni ve yenileni belli olmayan bir barışa da gidilmiş olsa, büyük cumhuriyetin bağımsızlığı kendini bir kez daha tanıtlar ve Kutsal Bağlaşıklığın bu konuda söyleyeceği hiçbir şey yoktur. İktisadi bağımsızlığın güçlendirdiği bir cumhuriyet ve aynı zamanda demokrasi yolunda adımlar atan bir rejimdir o. Kutsal Bağlaşıklığın en güçlü ortağına kafa tuttuktan sonra giriştiği kavgadan, bu cumhuriyet güçlenmiş olarak çıkar ve kaynaklarına yeniden dönerek daha da gençleşir. Yeni güçler canlandırmaktadır onu ve başta da mücadelenin felaketleri ve dayanışmalarından doğmuş pek güçlü bir ulusal bilinç gelmektedir.

Avrupa'da devrimin sallandığı ve söndüğü sıralarda, Amerika kıtasının –uçsuz bucaksız– sömürge bölgeleri, birden ateş alır; Buenos Aires'ten Mexico'ya değin Latin Amerika, "Amerikan" bağımsızlık savaşlarını tekrarlamaktadır; 1814 yılının başlarında, bazı başarısızlıklara karşın, kuzeyde ve güneyde, Kanada'dan Arjantin'e kadar anayasalı ya da cumhuriyetçi devletlerin bayrakları dalgalanmaktadır. Gerçekten, Latin Amerika'da da devrim, uzun süren bir mayalanmanın sonunda gerçekleşti ve –işin içine ırkların, sınıfların, mesafelerin, kendi başına kalmışlığın girdiği– apayrı bir ortamda, kendi yasalarına göre gelişen burjuva sınıfının eseri oldu. İşitilmemiş bir hızla zenginleşen bu sınıf, kendini sıkan oligarşik bağlara karşı çıkmaya başladı; gücü oranında, değişiklik iradesi de kıvamını buluyordu; düşüncesini yönlendiren de Fransız felsefesi oldu. Latin Amerika Devrimi'nin önderleri, bir Bolivar, bir San Martin, bir Moreno ve Miranda, bu felsefe ile ve mason loca-

larının etkisiyle yetiştiler. İngiltere'nin, Fransa'nın ve Birleşik Devletler'in yardım ettiği ya da yüreklendirdiği bir ortamda Portekiz ve İspanyol egemenliğine karşı bağımsızlığın kavgası tutuşturuldu: Brezilya, 1815'te özerk hale gelmiştir; ne var ki, asıl devrimci yayılış İspanyol Amerika'sında olacaktır; çünkü oralarda İspanyol yönetimi Portekiz yönetiminden daha serttir ve anlayışsızdır. Buenos Aires'te 1810'da devrim patlak verir; Venezuela 1811'de, Birleşik Devletler'inkini andıran anayasasını kabul eder; 1813'te de, Meksika'nın bağımsızlığı ilan edilir.

Bu örnek zaferler başka yerlerde de umutları besleyen olaylardır: Birleşik Devletler'in siyasal ve ticari çıkarları, belki İngiltere de bu başarılardan olumlu yönde etkilenecektir. Gerçi İngiltere, 1814 Temmuz'unda İspanya'yla yaptığı bir antlaşmaya göre, artık silah gönderemeyecektir; ancak, bu yeni pazarlar için "en çok yeğlenen ulus" kaydını saklı tutar. Bir mahreç politikası olmayacak mı? Öte yandan, Birleşik Devletler için olduğu kadar İngiltere için de iş kolaydır: Okyanusu elinde tutan, Yeni Dünya'ya hükmedecektir. En diri güçlerinin, dışarıdan Kutsal Bağlaşıklığın değerlerine karşı çıkıp meydan okuduğu bu Yeni Dünya önünde, Avrupa cephesinin yarılıp bölünmemesi mümkün müydü?

Öte yandan, Avrupa'da da sessiz ama pek önemli çelişmeler vardır. Kuşkusuz, karşı devrim zafer kazanmıştır; daha da vahim olanı, burjuvazinin bir bölümü de onun başarısına destek olmuştur. 1815'te beyinlere inen çekiç darbesi, halkları hareketsiz hale getirmiştir. Ne var ki, devrimi yapan güçler büyüyüp boy atmaktadırlar yine de.

Nasıl?

Sanayi Devrimi'nin başladığı bir zamanda, toprağa ve tarıma dayanan bir toplumun şansı yoktu. 1815 yılından başlayarak niteliği ve yeteneği açıkça görülebilecek bir devrim gelip yaşamın içine girmişti: Siyasal hareketin ölümcül bir darbe yediği bir sırada gitgide hızlanan –karşı konulmaz– bir iktisadi hareket, burjuvazinin iktidarı yararına rol oynayacaktı. Bir tarım uygarlığına oranla ticaret ve sanayi uygarlığı, daha şimdiden bir hız uygarlığı olduğunu belli ediyordu. Üretim, alışveriş, tüketim birincisinden çok daha büyük bir hızla gelip bir sistemin içinde toplaşacaklardır. Yeni tekniklerin yayılışı, bu üstünlüğe kendi etkilerini ekleyeceklerdir. Eskisinden çok daha fazla esnek olan yeni "burjuva" ekonomisi, katı tarım ekonomisini

gitgide gerilerde bırakıp aşacaktır. Bu ekonomi, onu örgütleyen bir grup öncüsünü ortak bir ilerleyiş içine sokacaktır.

Öte yandan, buharlı makine ile alet-makinenin, bir yığın olarak gelip el ele tutuşması diye nitelendirilebilecek Sanayi Devrimi'nin henüz başlarındayız. Yirmi beş yıllık bir uluslararası altüst oluş, 18. yüzyılın teknik uğraşlarını engellemiş ya da askıya almıştır. Bununla beraber, göze çarpan önemli birkaç olay vardır: 1806'da Manchester'da ilk buharlı fabrika kurulmuştur; buharlı makinenin rolü, maden sanayisinde, özellikle de madeni eritip arıtma ile yaprak haline getirmede, gitgide büyümektedir; alet-makinelerin sayısı çoğalmaktadır: 1803 yılından başlayarak Hedley, ilk lokomotifini yapmıştır ve 1810'da Stephenson çalışmalarına başlamıştır. Demirden raylar odundan rayların yerini almış ve Newcastle havzasında kömür taşımada şimdiden kullanılır olmuştur. Fabrikada gece-gündüz çalışma olanağını sağlayan gazla aydınlanma, 1807'de Londra'da Pall Mall'a yerleştirilmiştir. Ne var ki, madencilik alanı saklı tutulmak üzere, büyük sanayinin bütününü harekete getiren yine hep hidrolik güçtür.

Burjuvaziyi de bir zenginleşme, bir aşırı kazanç havası sarmıştır; bunun yolu da daha çok üretmek, alışverişi genişletmek, büyük ya da küçük ticareti ilerletmektir. Başı da büyük İngiliz ticareti çekmektedir; Ne var ki, kıtanın başka yerlerinde de durum aynıdır. Çelişme çarpıcıdır: Gitgide zenginleşen bir burjuvaziyi, iktisadi büyümenin tam orta yerindeyken, eski değerleri ortaya süren bir deneme, siyasal ve sosyal yönden engellerle kuşatmak istemektedir. Oysa belli bir kültür ve bilinç düzeyine gelmiş burjuvazi, kartını oynamayı sürdürecektir: Eski Dünya'da da olsa, burjuvazi siyasal toplumun temel ve sürekli bir öğesidir artık; bağımsız bir düşünceye, bağımsız çıkarlara, onları dile getirecek bağımsız araçlara sahiptir; özellikle İngiltere'de tam bir gelişme içine girmiş basının büyük bir bölümü bunları yansıtmaktadır. Yine İngiltere'de, yığınla kentte kültür kulüpleri kurulmuştur; bir "liberal" ve köktenci hareketleniş başlamıştır şimdiden. Eski seçim sistemini yıkmaya yönelmiş harekete Bentham da gelir katılır: Çok öncelerden kaleme aldığı *Parlamento Reformu İçin İlmihal* adlı eserinde, ulusu vesayet altında tutma savındaki kral ile dar bir yönetici oligarşiyi suçlamaktadır.

Pek uzaklarda da olsa ve yığınla kanunsal baskılara karşın, Prusya'da, Avusturya'da, özellikle de Rusya'da bazı libe-

ral uyanışlar vardır: Moskova'da Karamzin'in *Avrupa Postası*, Glinka'nın *Rus Postası* ile *Gazetelerin Ruhu* yayımlanmaya başlar. Gerçi yüksek abonelik fiyatı, okuyucuların sayısını sınırlı tutar; ne var ki, 18. yüzyılda olduğu gibi bedava yorumcular çıkar ortaya. Savaşlar, özellikle de 1812 büyük ulusal savaşı, subayların, askerlerin ve partizanların siyasal bilincini uyandırmaya yardımcı olur. Daha da geniş olarak, yeni bir âdetler, sosyal ilişkiler ve düşünceler dünyası, Batı'nın istilasıyla beraber Rus soylularının ve orduların en ileri öğelerinin önüne gelip açılmıştır.

Öte yandan, bir korkunç muhalefet, millici hareketler de işin içine girer. Almanlar ve İtalyanlar, artık Avusturya boyunduruğuna dayanamaz durumdadırlar: Balbo, Manzoni, Guerrazzi, Massimo d'Azeglio hayal kırıklıklarını haykırırlar: "Tek bir ulus olmazsak, özgür olamayacağız!" Ve bir "İtalya krallığı" hakkındaki, Fransızların "o güzel düşünce"sini anıp ah çekerler. Devrimci ilkeler, mason localarında mayalanmasını sürdürür; 1815'ten başlayarak gizli dernekler kurulur ve yandaşları da, üniversite öğrencileri ile Büyük Ordu'nun eski subaylarıdır. Miloş Obrenoviç, 1815 Aralık'ında bağımsızlıklarını tanımış bulunan Osmanlı sultanına karşı Sırpları yeniden ayaklandırır. Çok geçmeden, Balkanlar'ın bir başka köşesinde daha da önemli bir başkaldırı patlak verecektir; destekçisi de büyük ticaretten ve küçük sanatlardan zenginleşmiş Yunan burjuvazisi olacaktır. Bu çeşitli hareketlerde liberalizmin gücü pek eşitsiz durumdadır kuşkusuz; halkların ona kapalı olduğu zamanlarda bile milliyetçilik, Viyana Kongresi'nin Avrupa'sını doğrudan tehdit etmektedir.

Böylece, 19. yüzyılın en büyük güçleri, ulusal duygu ile sosyal duygu, burjuva devrimi için ya da hiç olmazsa restorasyona uğramış dünyaya karşı çalışırlar: Her ikisi de Fransa'nın 1815 yılı antlaşmalarına karşı çıkmasında onu desteklerler; dışarıda da birleştikleri olacaktır; her halde, vaktiyle bazen yaptıklarının tersine, birbirleriyle çatışmayı –geniş ölçüde– durduracaklardır. Napoléon hegemonyasının ipoteği kalkmıştır: Devrimci ideoloji Avrupa'ya, halkların bağımsızlığını tehdit eden bir düşman ideoloji, bir ihanet eylemi olarak görünmemektedir artık. "Ulusal", hiç olmazsa geçici olarak, "sosyal"i yansızlaştırıp etkisizleştiren bir öğe olmaktan çıkar.

Devrimin burjuvazisinin, vaktiyle eski rejimin karşısında olduğu gibi, 1815 Avrupa'sının karşısına dikilirken de gücüne

dayanacağı bir başka sınıf daha vardır: Proletarya. Proletarya, geçici de olsa, burjuvazinin siyasal yandaşları arasında temel bir öğedir hâlâ. Ne var ki, bir çeyrek yüzyıl boyunca bu iki sınıf arasında vahim uyuşmazlıklar çıkmıştır: Her iki taraf da bunun bilincindedir; burjuvazi, proletaryadan çok daha fazla bilincindedir belki. Proletarya ve yarı proletarya, ortak düşmana karşı mücadele gerektiğinde kavgaya girecektir; burjuvazi ise bu mücadelede bile güvensizliğini ve korkusunu sürdürecektir. Bu sosyal korku eskidir aslında ve devrimin ilk yılları boyunca da bütün boyutlarını kazanmıştır; öte yandan, Avrupa'daki restorasyonun sahiplerince de alabildiğine paylaşılmaktadır. 1815'te bir Chateaubriand'ın, Paris'in aşağı halk tabakaları, onun deyimiyle "ayaktakımı" hakkında söyledikleri, yenilir yutulur cinsten değildir ve o yıllarda, ortak bir sosyal tepkiyi dile getirmektedir az çok. Avrupa'nın köhnemiş aristokrasisi de aynı tepki içindedir; Metternich de konuştuğunda ağır şeyler söyler. Burjuvaziyi aristokrasinin karşısına çıkarmış –o yüzlerce yıl süren– uyuşmazlık kesinlikle sona erip de zümrelerin olmadığı bir toplum sağlama bağlanınca, bu kez "sınıfsız bir toplum"a karşı ortak bir savunma mümkün olacaktır. O sıralardaki iktisatçılar, burjuvazinin bu katılaşma ve dikleşmesini pek güzel dile getirirler. Sınıf bilinci ve tehlike, sertleşmeyi öğretmiştir ona. Bir Adam Smith, bir Turgot ve Dilenciler Komitesi üyeleri, hepsi de yoksullar yararına bazı önlemlerin alınmasını savunan bu insanlarla, örneğin bir Malthus arasında ne kadar da büyük bir mesafe vardır. Onun 1803'te çıkan *Nüfus İlkeleri* adlı eserinde ileri sürdüğü yığınla savdan biri, burjuvazinin ileri gelenlerinin kafasına –derinden derine– kazınır: Yoksulların çektikleri acıların asıl nedeni kendileridir; ileriyi görerek, uçkuruna sahip çıkarak, doğumlarını sınırlandırarak, kendi çarelerini kendileri bulacaklardır. Malthus sürdürür düşüncesini: "Yoksulların, toplumun katkısıyla karınlarını doyurmaları gerektiği hakkındaki o sözde hakkı açıkça reddetmeli."

Ne var ki, sorun yalnızca İngiltere'deki bir sorun değildir; evrenseldir. O, her ülkede rastlanan, bir iktisadi bunalımın içinde çırpınan ve yavrularını doyurmaktan aciz baba ne yapsın, ne yapmalıdır?

Malthus acı önerilerde bulunur: "Doğanın cezasına terk edelim bu adamı" der; "edelim ki, doğanın yasalarının, yani

Tanrı'nın yasalarının onu böylesi meşakkatli bir yaşama mahkûm ettiğini öğrensin; karnını doyurabileceği bir lokma ekmeği elde etmek için kendi emeğinin dışında topluma yöneltebileceği hiçbir hakkı olmadığını bilsin!" Kuşkusuz, bütün burjuvazi bu sert ve acımasız dili kullanmaz; hatta Avrupa restorasyonunun bütün adamları da böyle konuşmaz. Ancak, bu yeni iktisat okulunun başarısı ve onun temsil ettiği sosyal anlayış çarpıcıdır yine de. Görünen şudur: Adam Smith'in "iyimserliği" iniş halindedir ve Malthus'un kötümserliği yükselmektedir. Dönemin belirleyici niteliklerinden biri de böylesi bir düşünce akımının o sıralarda hemen her yanda ortamını bulması; yayılıp egemen hale gelebilecek bir durumda olmasıdır.

Emeğin yeni sorunları karşısında "Malthus'çuluk" daha çok, bir simge, bir tutum olarak değer taşıyor. Sismondi'nin *Ekonomi Politiğin Yeni İlkeleri* 1819 yılında yayımlanacağına göre, oluşmakta olan sanayi toplumuna karşı hiçbir okul henüz iddianamesini yazmış değildir; proletaryanın istemleri de henüz modern anlamıyla dile getirilmemiştir. İşte böyle bir anda, burjuva ideolojisinin gitgide genişleyen bir akımı, proletaryaya karşı restorasyon ideolojisinin yasakçı ve akıl dışı değerlerini –kendi hesabına– kullanmaya çalışmaktadır. Bu esinleniş yeni değildir kuşkusuz, 18. yüzyılın egemen okulu da üretim ve değiş tokuş için ebedi çerçeveler, liberal mekanizmalar düşünüyordu. Ne var ki, şimdi, olanca hünerle ve dikkatle dağılım olayına parmak basılıyordu; egemen okulun ebedi ve zorunlu terimleriyle dile getirdiği, sosyal gelirin dağılımıdır. Sosyal müdahaleciliğe karşı "doğanın yasaları", "Tanrı'nın yasaları" ileri sürülmekte, onlar yardıma çağrılmaktadır. De Maistre'in, Bonald'ın, Haller'in ve ötekilerin, siyasal konularda da yaptıkları bu değil miydi? Geleneksel toplumun burjuvaziye karşı kullandığı dili, burjuvazi proletaryaya karşı kullanıyordu bilmeden. Siyasal gelenekçilikle sosyal gelenekçilik bazı noktalarda aynı temellere dayanıyorlardı.

Neydi anlamı bunun?

Şu: Gelişmeyi reddetmek, giderek tarihi reddetmekse, kocayıp köhnemişliğin bir işaretiyse, Avrupa'nın 1815 türündeki burjuvazisi bu gizli derdi daha o zamandan bağrında taşıyordu; onun için yükselişini tamamlamadan gerçek çöküş başlamıştı...

KAYNAKÇA

"Yüzyılların Gerçeği ve Mirası"nın bu dördüncü cildi, Roland Mousnier, Ernest Labrousse ve Marc Bouloiseau'nun yazdıkları 18. yüzyılla ilgili çalışmayı (*Histoire Générale des Civilisations*, c. V: *Le XVIII^e siècle*, 5. basım, Paris, 1967) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili tamamlayıcı eserlerdir.

Adıvar, A., *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. bs., İstanbul, 1982.

Bergeron, L. / Roncayolo, M., *Le monde et son histoire*, c. III, Paris, 1985.

Cassirer, E., *La Philosophie des Lumières* (Fr. çev. P. Quillet), Paris, 1966.

Chaunu, P., *La civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, 1971.

Durant, Will, *Histoire de la civilisation, L'epoque de Voltaire*, 3 cilt; *Rousseau et la Révolution*, 4 cilt, Cenevre 1966.

Epimov, A. / Galkine, İ. / Zoubok, L. / Manucevitch, A. / Notovitch, F. / Khrostov, V., *Histoire moderne* (Fr. çev. L. Butkievicz), Leningrad, 1961.

Encyclopédie de la civilisation, *Le siècle des Lumières*, Cenevre, 1974.

Encyclopédie de la Pléiade, *Histoire Universelle*, c. III: *De la Réforme à nos jours*, Paris, 1958.

Furet, F., *Penser la Révolution française*, Paris, 1978.

Gibb, H.A.R. / Boven, M., *Islamic Society and the West*, c. I, Londra, 1951.

Godechot, J., *Les Révolutions (1770-1799)*, Paris, 4. basım, 1988.

Godechot, J., *La Grande Nation, L'Expansion de la France révolutionnaire dans le monde*, 2 cilt, Paris, 1956.

Hazard, Paul, *La pensée européenne au XVIII^e siècle*, Paris, 1946.

Kitsikis, D., *L'Empire ottoman*, Paris, 1985.

Lefebvre, G., *Napoléon, 5. basım*, Paris, 1965.

Manfred, A. (ve diğ.), *Histoire de la France, I. Des origines à 1789*, Moskova, 1978.

Mantran, Robert (yönetiminde), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. Server Tanilli), 2 cilt, İstanbul, 1991-1995, 2007, 2011; 1 cilt, 2016.

Pinot, V., *La Chine et la formation de l'esprit philoso-phiaue en France*, Paris, 1932.

Pirenne, Jacques, *Les grands courants de l'histoire universelle*, c. III-IV, Neuchâtel, 1948,1951.
Rémond, R., *Histoire des États-Unis*, Paris, 14. basım, 1988.
Sarıca, M., *Fransız İhtilali*, İstanbul, 1978.
See, H., *Les origines du capitalisme moderne*, Paris, 1926.
Soboul, A. / Lemarchand, G. / Fogel, M., *Le siècle des Lumières*, c. 1, Paris, 1977.
Soboul, A., *La civilisation et la Révolution française*, 3 cilt, Paris, 1978-1983.
Spellmann, J., *Napoléon ve İslam* (basıldığı yer belli değil), 1970.
Starobinski, J., *L'invention de la liberté* (*1700-1789*), Cenevre, 1962.
Trevelyan, G.M., *Précis d'histoire de l'Angleterre des origines à nos jours*, Paris, 1955.
Trevelyan, G.M., *Histoire sociale de l'Angleterre*, Paris, 1955.
Unat, F.R., *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara, 1968.
Volguine, V., L*e développement de la pensée sociale en France au XVIII*e *siècle* (Fr. L. Piatigorski), Moskova, 1973.

DİZİN

Abbans, Marki de Jouffroy d' 106
Abbas, Şah 261
Abbeville 125
Abdullah Han 269
Abukır 461, 469
Acadie 215, 252, 347, 359
Acheulléen 255
Adams, Samuel 145
Adanson, Michel 45-46, 50
Adda 460
Addison, Joseph 143
Âdem 73
Adran 281
Adriyatik 194, 472, 478
Afganistan 263, 265
Afrika 7, 51, 12, 179, 203, 245, 247-48, 256, 293-301, 307, 333, 336, 343
  Kuzey Afrika 294, 297
Afrika Derneği (Londra'da) 301
Agadir 298
Ağa Muhammet 264
Ahmerabad 268
Ahmet (III.) 311, 315
Ahmet Asım Efendi 328
Ahmet Cevdet Paşa 327
Ahmet Resmi Efendi 328
Ahmet Şah 267
Ahmet Vasıf Efendi 327-28
Aix-la-Chapelle Antlaşması 228, 275, 325
Ajit Singh 268
Akdeniz 170, 214-16, 231, 294, 296, 303, 361, 440
  Batı Akdeniz 216, 303
  Doğu Akdeniz 303
Alabama 346
Alais 125
Alatyr 209
Alberoni, Giulio 188, 216, 222
Albert, Saksonyalı 5
Aleksandr (I.) 470-71, 475, 479, 485, 487
Alem (II.) 267, 277
Alembert, Jean le Rond d' 13, 18, 20-21, 23-24, 66, 71, 79, 107, 151, 331
Alemgir (II.) 267
Alfieri, Vittorio 240
Ali Bey 295, 297
Allahabad 269
Alleghenies 352
Alman Mannheim Okulu 158
Almanya 17, 33, 77, 85, 89, 127, 137, 140, 158, 162, 169, 192-94, 196, 220, 229-30, 239, 276-77, 350, 442, 446, 448, 461, 470-71, 477, 480, 484-85, 489, 492
  Kuzey Almanya 77, 192
Alpler 191, 224, 228, 456, 460, 463
Alsace 140, 154, 224, 227, 447-48, 454, 485
Amazon 336
Amban 281
Amerika 11, 19, 33, 51, 72, 97, 106, 114, 133, 145, 175, 189, 215-16, 219, 225, 228, 230-31, 233, 248-49, 251, 256, 301, 329, 333, 338-40, 342-43, 345-47, 349-55, 357, 365, 372, 442, 447, 486
  Güney Amerika 216, 248, 249, 339
  Kuzey Amerika 249, 339, 344-50
  Latin Amerika 442, 447, 454, 494
Amerika Birleşik Devletleri 233, 285, 356, 358, 360
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 183, 259, 279, 345, 355-59, 361, 494
Amerikan Devrimi 435, 445
Amiens 126, 425
Amiens Barışı 462, 469, 473, 485
Amoy 285
Amsterdam 109-10, 176, 223, 441
Amur 263
Anadolu 203, 283, 305-306, 319
Ancona 463
And Yaylaları 340
Anderson, James (Mason) 71
Anglikan 61, 77, 136, 172, 351, 358, 444, 449, 490
Anglosaksonlar 77-78, 238, 346, 359, 440, 443, 445
Angoulême 111
Anhalt-Dessau, Prens d' (I. Leopold) 91, 164
Anhalt-Dessau, Prenses d' (Friederike Charlotte of Brandenburg-Schwedt) 19
Anna, Çariçe 19
Annam Krallığı 280-81
Annonay 129
Anquetil-Duperron, Abraham Hyacinthe 53
Anson, George (Kaptan Anson) 102, 249

Antiller 110, 112, 215-16, 225-26, 230, 339-40, 343-44, 357, 361, 469, 486
Anvers 109, 223, 228, 441
Anzin 125-26
Apolojistler 76
Aquinas, Thomas 66, 76
Arabistan 204, 294
Aranda, Kont Pedro Pablo Abarca de Bolea (d'Aranda) 188
Aras 264, 485
Arcole 460
Ardra Krallığı 301
Argenson, Marki d' (Paulmy, René-Louis de Voyer de) 218
Aristoteles 5, 15, 21, 35, 40, 42, 44, 76, 139-40, 272
Arjantin 494
Arkwright, Richard 117, 120
Arlandes, François Laurent d' 130
Arnauld, Antoine 79
Arnavutluk 307, 314-15, 319, 322
Arnold, Benedict 355
Arokanlar 341
Arras 127
Astarabad (Gürgan) 261
Astrahan 261
Astruc, Jean 49
Asya 7, 19, 51, 53, 115, 130, 150, 205, 217, 231, 245, 247-49, 254, 259-60, 262-63, 265, 283-84, 293-94, 304-305, 307, 333
  Güney Asya 254
  Küçük Asya *bkz.* Anadolu
  Orta Asya 283-84, 305
Asya Kumpanyası 199
Aşanti'ler 301
Atina 161, 458
Atlantik Okyanusu 145, 245, 253, 293, 333, 356, 436, 441-42
Aube 126
Auenbrugger, Josef Leopold 132
Auerstaedt Savaşı 471
Augsburg 109, 146
August (II.) 202, 223
August (III.) 202, 223, 231
Auguste (II.) 164
Augustinus, Aziz 76
Augustus 59, 192
Austerlitz 470, 472
Avignon 447
Avrupa 5-7, 11-12, 20, 70, 87, 98, 106, 108-109, 130, 133, 138, 142, 145-47, 149-50, 152, 161-63, 165-67, 169-70, 178, 189, 205, 211, 213-14, 216-18, 223-26, 233, 241, 245, 255, 257, 263-64, 271, 273-75, 278, 282, 286-89, 293, 297-98, 304, 312, 316, 324, 328, 333, 343-44, 349, 364, 406, 435-36, 440, 447, 449, 451-52, 456-58, 463-64, 467-68, 470-71, 474-75, 478-79, 481, 483, 486-87, 489-90, 493-95, 499
  Batı Avrupa 56, 108, 170-87, 248, 255, 264, 440, 468
  Doğu Avrupa 109, 126, 170, 201-11, 231, 264, 435, 438, 442, 448, 466
  Güney Avrupa 169, 187-91
  Kuzey Avrupa 199-201
  Kuzeybatı Avrupa 170
  Orta Avrupa 77, 98, 126, 169, 191-99, 223, 231, 435-36, 440, 473
Avustralya 251, 253-55, 259, 451
Avusturya 94, 108, 113, 158, 183, 193-95, 203, 213-14, 223, 225-29, 231, 233, 275, 317-18, 322-23, 406, 439, 447, 449, 453-54, 456, 460-62, 468, 470, 472, 479-80, 483-84, 490, 497
Avusturya Veraset Savaşı 94, 195, 275, 344
Ayni 329
Ayuthia 280
Azak 224, 231-32, 304
Azeglio, Massimo d' 497
Azerbaycan 261-62, 264, 304
Azur, Aziz 318

Babeuf, François Noël 424
Babıâli 312-13, 318
Babil 258, 282
Babürlüler 257, 260, 263, 265-71, 274-76, 278, 280, 346
Bach, Johann Sebastian 158, 161
Bacon 15, 76
Baden 162, 439, 457
Bağdat 304, 323
Bağdatlı Hasan Paşa 314-15, 318
Bağımsızlık Bildirgesi (1776) 146, 356, 364, 394
Bahadır Şah (I.) 267-68
Bahtiyari kabilesi 264
Bakû 261
Balaji Rao 269-70
Balbo, Cesare 497

Balkanlar 203, 217, 224, 231-32, 303, 314, 317-19, 323, 325-26, 457, 475, 497
Baltık Denizi 170, 200, 215, 217, 222, 472, 478
Banat 222
Banda 281
Bangkok 280
Banks, Joseph 252
Barcelona 441
Barère, Bertrand 410-11, 426, 456
Barras 457
Barry, Kontes du *bkz.* Cantigny, Jeanne Bécu de
Barry, Madam du *bkz.* Cantigny, Jeanne Bécu de
Barthez, Paul Joseph 47, 132
Basedow, Johann Bernhard 137
Basel 21, 23, 457-60
Basilicata 452
Basra 304
Bass Boğazı 255
Bassano 460
Bassein 270
Başkırdistan 208, 210
Başkırlar 208-209
Batavia (Cakarta) 252, 281, 460-61
Batı Hint Kumpanyası 199
Batsányi, János 448
Bautzen 480
Bavyera 126, 161, 192, 226-27, 233, 439, 448, 451, 457, 463-65, 470-71, 475, 480
Bayle, Pierre 152
Beaufort, Louis de 52-53, 59
Beauharnais, Charles de 249
Beauharnais, Eugène de 473
Beaulieu 460
Beaune 24
Beccaria, Cesare 70, 151, 351
Beethoven, Ludwig van 492
Behaine, Pigneau de 281
Behar 270
Belçika 72, 150, 214, 223, 233, 423, 440, 447, 455-56, 460, 462
Belgrad 222, 304, 323
Belgrad Antlaşması 224, 304
Belidor, Bernard Forest de 98
Beliğ 327
Belle-Isle, Charles Fouquet de 226-27
Belloy, Auguste 237
Belucistan 265
Benares 278-79
Benedictus (XIV.) 72
Benevento Prensliği 473
Bengal 72, 270, 276-78
Benin 301
Bennigsen 471
Bentham, Jeremy 496
Berar 271, 278
Berg 465, 474
Bergsträsser, Johann Andreas Benignus 129
Bering denizi 249, 253
Bering, Vitus Jonassen 19, 249
Berkeley 14, 61-62
Berlin 14, 20-21, 71-72, 113, 123, 126, 150-51, 197-98, 230, 239, 328, 441-42, 452, 471, 477
Berlin Bilimler Akademisi 20
Berlin Üniversitesi 477
Bern 82, 143, 459, 491
Bernadotte, Jean-Baptiste (XIV. Karl Johan) 475, 480
Bernoulli ailesi 20-21, 23
Bernoulli, Daniel 20, 100
Berthoud, Ferdinand 103
Berthier, Louis-Alexandre 473
Berthollet, Claude Louis 39
Bertin, Matmazel (Bertin, Rose) 159
Besarabya (Moldova) 478, 485
Beyaz Rusya 485
Beyaz Saray 365
Bhonsle 271
Billaud-Varenne, Jean-Nicolas 411
Binasco 459
Birinci Dünya Savaşı 305
Birmanlar 280
Birmanya 280
Birmingham 114, 116
Bizans İmparatorluğu 204-205, 326
Bizerte 297
Black, Joseph 22, 33, 36, 116, 119
Blackstone 348
Blanchard, Jean-Pierre 130
Blond, Le 162
Bodin, Jean 53
Boerhaave, Herman 132
Boffrand, Germain 154
Boğdan 323
Bohemya 77, 126, 192-94, 226-27, 406
Boigne, Kont de 277-78
Bolingbroke 144
Bolivar, Simon 343, 443, 494

Bolivya 341
Bologna 35, 452
Bomare, Jacques-Christophe Valmont de 17
Bombay 274
Bon Burnu 297
Bonald 490-91, 499
Bonaparte, Jérôme 471, 473
Bonaparte, Joseph 472
Bonaparte, Napoléon 90, 100, 278, 425, 427, 457-63, 469, 481
Bonaventure 107
Bonnet, Charles 50
Bonneval, Claude Alexandre (Humbaracı Ahmet Paşa) 309, 314, 316-17
Borda, Jean-Charles 101
Bordeaux 55, 179, 343
Borelle, Louis 123
Borneo 281
Bornu 300
Borodino 479
Bosna 222, 322
Bossuet, Jacques-Bénigne 76, 154, 177, 436
Boston 285, 348, 353-55, 365
Boston Gazette 145
Boşiman'lar 300
Botany-Bay 252-53, 259
Bouchardon, Edmé 157
Boucher, François 156
Bougainville, Louis-Antoine de 251, 254
Boulainvilliers, Anne Gabriel Henri Bernard de 86
Boulogne 470
Boulton, Matthew 117, 119
Bourbon ailesi 164, 180, 187, 190, 215-16, 488
Bourbon-Condé, Louis II de 91, 221
Boyarlar 206, 208
Brabant 127, 447
Brabant Devrimi 447
Brahman 265, 272-73
Brahms, Johannes 161
Brandenburg 192, 226, 232, 472
Bremen 222
Brentano, Clemens 492
Bresatiler ailesi 307
Breslau 127, 227, 452
Brest 19, 253, 463
Bretagne 179, 185
Breteuil, Louis Auguste Le Tonnelier de 219
Brezilya 108, 189, 215, 334-38, 341, 436, 443, 447, 472, 495
Bridgewater, Dük Francis Egerton 172
Brillat-Savarin, Jean Anthelme 160
Brissot de Warville (Brissot, Jacques Pierre) 83
Bristol 88, 114
Brive 126
Broglie, Mareşal de 94, 96-98, 105
Brosses, Charles de 105, 250
Broussais 491
Bruce, James 301
Brumaire 423, 426
Brune 462
Brutus 353
Brüksel 406, 441
Budapeşte 131, 135, 451
Buenos Aires 333, 447, 494-95
Buffier 76
Buffon 39
Buffon, Georges Louis Leclerc 16-17, 19-20, 39-43, 45-46, 48, 50-52, 60, 141, 151, 254
Buhara 261, 263
Bulgaristan 317, 322
Bulutkapan Ali Bey 318
Bunzo, Aoki 292
Buridan, Jean 5
Burns, Robert 238
Bussy 270, 276-77, 284
Büyük Britanya 171, 356, 469
ayr. bkz. İngiltere
Büyük Göller Bölgesi 299
Büyük Okyanus *bkz.* Pasifik Okyanusu
Byron, Lord 492

Cabo-Verde 105, 299, 462, 486
Cadiz 108, 188, 214, 338, 340, 463
Cadoudal, Georges 426
Caffiéri, Jean-Jacques 157
Cagliostro, Giuseppe Balsamo 85
Cakarta *bkz.* Batavia
California 20
Callander, John 250
Calonne, Charles-Alexandre de 106, 405
Campo Formio Antlaşması 460, 462
Campomanes, Pedro Rodríguez de 188
Canning, George 458
Cantigny, Jeanne Bécu de 153, 180
Capet'ler 201
Caraccioli, Marki 150
Carelie 222

Carême (Aşçı), Marie-Antoine 160
Carlos (III.) 187-89, 339, 341-43
Carlos (IV.) 343, 437
Carlyle, Thomas 117
Carmaux 125
Carnot, Lazare 26, 411
Carolina 347, 444
  Güney Carolina 347, 444
  Kuzey Carolina 347
Carron 103
Carteret, Philip 251
Cartwright, Edmund 116, 118
Carvalho *bkz.* Pombal, Sebastião de Carvalho
Casanova 164
Cassini, César-François 19
Castiglione 460
Castlereagh, Lord 446, 481
Cava 251, 281
Cavendish, Henry 35
Cebelitarık 72, 215, 222, 357
Celsius, Anders 33
Cenevre 33, 70, 77-78, 82, 111, 134, 149-50, 231, 365, 452, 460
Cenova 109, 149, 190
Ceuta 298
Cezayir 204, 297-98, 303, 469
Çayka, Zarubin 208
Chaillot köyü 106, 126, 129
Chambal Nehri 269
Champ de Mars 129, 395, 397
Chanteloup 296
Chantilly 289
Chappe, Claude 129
Chaptal, Jean Antoine 39
Chardin, Jean Siméon 156
Charette, François-Athanase 423
Charlemagne 192
Charleroi 441
Charles (I.) 353
Charles, Jacques Alexandre César 129, 190
Charles, Jacques 130
Chasewater 119
Chateaubriand, François-Auguste-René de 237, 486, 491, 493, 498
Châteauroux, Düşes de (Marie-Anne de Mailly-Nesle) 180
Chaumont Antlaşması 481, 483
Chauvelin, Germain-Louis 223-24
Chaux 154
Chelléen 255
Cherasco Ateşkesi 460
Choiseul, Étienne François 111, 128, 145, 231, 296
Chopart, François 135
Christian (VI.) 132, 199
Christian (VII.) 163, 199
Cihandar Şah 267
Cîteaux Manastırı 128
Cizvitler 75-76, 138, 181, 188-90, 198, 203, 248, 273, 284, 286-88, 300, 336, 341
Clairaut, Alexis 18, 22-23, 28-29
Clavière, Étienne 111
Clemens (VIII.) 72
Clementius (XIV.) 490
Clive, Robert 276-79, 284
Clootz, Baron 446
Clyde 88
Colbert, Jean-Baptiste 126, 193, 247
Coleridge, Samuel Taylor 492
Collège de France 131
Collin, Alexandre-Marie 157
Collot d'Herbois, Jean-Marie 411
Comédie-Française 157
Comte, Auguste 30, 52, 61
Concordat 429
Condé 405
Condillac, Étienne Bonnot de 14, 62-63, 78, 136, 443
Condorcet (Marki de Jean-Antoine-Nicolas de Caritat) 14, 60-61, 128
Connecticut 348, 360
Consalvi 490
Constant, Benjamin 237
Cook, James 103, 128, 250-54, 258
Cordonne 296
Cort, Henry 116, 118
Côte d'Or 411
Coulomb, Charles de 35
Couperin, François 158, 161
Courrier du Bas-Rhin 146
Courtonne, Jean 154
Couthon 411-12
Cowper, William 238
Coxe, William 249
Cramer 452
Crest, Jacques-Barthélemy Michelli du 33
Creusot 126
Crompton, Samuel 116, 118
Cromwell, Oliver 353
Crozat, Antoine 153

Crozet, Kaptan Julien-Marie 259
Cuddalore (Gondelour) Savaşı 279
Cugnot, Joseph 128
Czartoryski'ler 202-203

Çad 294
Çandernagar 274, 276
Çaritsin 209
Çelebizade Asım 327
Çelyuskin, Semyon 249
Çerkesler 134, 295
Çienlong 282, 287, 289
Çin 7, 53, 194, 245, 247, 260, 263, 271, 275, 282-90, 292-93, 361
Çinhindi 280-82
Çuvaş 208

Dage 159
Dağıstan 261, 264
Dahomey 301
Daily Courant 143
Dalmaçya 304
Daman 271
Danimarka 20, 77, 110, 161, 163, 199, 215, 217, 222, 249, 285, 298-99, 437, 442, 471, 475, 479
Danton 406, 408-409, 413, 453
Dantzig 33, 232, 479
Daquin, Louis-Claude 158
Darby, Abraham 116-18, 421
Darfur 295
Dat'lar 290
Daubenton, Louis Jean-Marie 40
Dauphiné 182, 461
David, Jacques-Louis 152, 157
David (Davut Paşa) 316
Daviel, Jacques 135
Davout, Louis-Nicolas 471
Decima 289-90
Deffand, Markiz (Vichy-Chamrond, Marie Anne de) 163
Defoe, Daniel 144
Dekkan 265, 269-70, 275-77
Delamair, Pierre-Alexis 154
Delaware Irmağı 107
Delft 289
Delhi 263, 269-70, 278
Delille, Jacques 237
Denina, Carlo 240
Derbent 261
Descartes, René 13-16, 21-22, 24, 27, 32, 35-36, 40, 47, 49, 52, 55, 61-62, 76, 79, 87, 139-40
Desjardins, Martin 365
Dessau 137
Dettingen Savaşı 96
Dickson 123
Diderot, Denis 18-19, 66, 68-69, 71, 79, 151-53, 166, 207, 237, 251, 288, 331, 435
Diesbach, Johann Jacob 123
Digeon 296
Dijon Akademisi 79
Diu 271
Diyarbakır 261
Doğu Hint Kumpanyası 281
Dominikenler 286-87
Don 208-209
Dor 154
Doubs Irmağı 106
Douvres 130
Dresden 227, 435
Du Fay, Charles François de Cisternay 15, 34
Dubois 219, 221
Dubos, Rahip Jean-Baptiste 65, 152
Ducos, Roger 425
Dudley, Dud 117
Dumas 274
Dumouriez, Charles-François du Périer 407
Dundas, Robert 451
Dunkerque 233
Dupleix, Joseph François 270, 275-76
Durazzo (Draç) 323
Duverney, Joseph Paris 153

Edinburgh 33, 49
Edirne 311, 327
Eflak 204, 222, 224, 304, 307, 323, 325
Ege Denizi 303, 325, 458
Eichendorff, Joseph 492
Elbe Adası 487
Elbe Irmağı 167, 192, 198, 436, 438, 471
Eleonora, Ulrika 200
Elizabeth 193
Empress of China 285
Enghien, Louis-Antoine de Bourbon d' 426
Erdel 304
Erfurt 127, 131, 472
Erie Gölü 346
Erivan 262, 264

Ermenistan 261-62, 303-304
Erskine 446, 451
Erzurum 261
Esat Efendi 328-29
Escaut Irmağı 450
Estaing, Charles Hector d' 357
Estamp 291
Esterhazy 405
Estonya 222
Eşref 261
États de Bourgogne 103
États-Généraux 182-83, 186-87, 385
Etruria 152
Eukleides 21
Euler, Leonhard 19, 21, 23, 25, 28, 32, 99-100
Evanjelistler 77
Evans, Oliver 128
Everard Burnu 252
Evrengzib 265-68
Eylau 471

Fahrenheit 33
Falconet, Étienne Maurice 157, 207
Falkenstein 163
Falmouth 356
Farnese, Elisabeth 216, 222
Fars 326
Farsistan 265
Fas 297-300
Fay, Du 15, 34
Fazıl, Enderunlu 327
Felipe (V.) 187, 214, 216, 222
Felipe, Don 227-28
Ferdinand (IV.) 190
Fermat, Pierre de 22
Fernando (VI.) 187
Ferney 74
Ferruh-Siyer 267-69
Feuillant'lar 406, 409
Feuillée, Louis 249
Fıtnat Hanım 327, 329
Fichte 446, 448, 477
Fielding, Henry 144
Filistin 318-19
Finlandiya 20, 478, 485
Fitch, John 106-107
Fitzwilliam 458
Flamanlar 156, 194, 277, 441
Flandre 194, 454, 485
Flerus 456
Fleury (Kardinal Fleury, André-Hercule de) 180, 221, 223-24, 226
Floransa 14, 72, 149, 448
Floréal 424
Florian, Jean Pierre Claris
Florida 230, 233, 237, 338, 341-42, 350, 448
Floridablanca, José Moñino y Redondo de 188, 448
Folard, Jean-Charles de 95
Fontainebleau Fermanı 184
Fontenelle, Bernard le Bovier de 152
Fontenoy 94, 96, 227
Formoza 285
Förster 198, 254, 446
Fourcroy, Antoine François de 39, 133
Fowler, Thomas 133
Fragonard, Jean Honoré 156-57, 289
Franche-Comté 462
Francke, August Hermann 137
François (I.) 227
François, Arşidük 405, 487
Frank, Johann Peter 86, 134
Frankfurt 146, 193, 442, 463, 467, 473
Franklin, Benjamin 18-19, 35, 72, 107, 127, 145, 163, 353-54, 356-58
Fransa 7, 11, 18-19, 23, 75, 108-109, 111, 124, 145, 149, 158, 161-64, 168-69, 176, 178, 187, 189, 191-92, 213-14, 216-17, 219, 222-33, 236, 238, 259, 277, 279, 303, 320, 328, 347, 350, 357-58, 365, 406-407, 425, 432, 436, 441, 446, 451-54, 457-60, 462, 464, 469, 474, 481, 484-85
Fransız Afrika Kumpanyası 297
Fransız Devrimi 6, 128, 137, 367, 369, 371, 399, 435, 445-46, 450-51, 456, 459, 468, 478, 483, 487-88
Fransız-Hint Kumpanyası 225-26
Fransiskenler 76, 286-87
Franz (I.) 475
Franz (II.) 470
Frederik (IV.) 199
Frederik (V.) 199
Freetown 301
Fréjus 425
Freke, John 111
Frézier, Amédée-François 249
Friedau 126
Friedrich (II., Büyük, Prusya kralı) 19-20, 71-72

Friedrich-Wilhelm (I.) 75, 91, 164, 197, 233
Friedrich-Wilhelm (II.) 199, 215, 442
Friedrich-Wilhelm (III.) 471, 476-77, 487
Fries, Johann 126
Frimaire 423, 425
Fructidor Darbesi 424
Fudai'ler 290
Fulton, Robert 107

Gabriel, Ange-Jacques 154, 365
Gainsborough, Thomas 239
Gal 172, 235, 238
Galata 316
Galiani, Ferdinando 150
Galiçya 232, 472, 478
Galilei 5, 15, 317
Galler 88
Galvani, Luigi 35
Galyalılar 86
Gambia 343
Ganj 260, 265, 269
Gassendi 15, 76
Gates, Horatio 355
Gaubil, Antoine 53
Gauss, Carl Friedrich 23
Gauthey, Dom 128-29
Gazette d'Utrecht 142
Gazette de Berne 143
Gazette de Cologne 143, 146
Gazette de France 145-46
Gazette de Leiden 142
Gazne 263
Gelenbevi İsmail Efendi 329
Genç Moreau *bkz.* Moreau, Jean-Michel
Gennai, Hiraga 293
Genovesi, Rahip Antonio 77
Gent 441
Gentleman's Magazine 143
Gentz, Friedrich 483, 486
Geoffrin, Madam (Geoffrin, Marie Thérèse Rodet) 163, 206
George (I.) 19, 174, 216
George (II.) 96, 174-75, 227
George (III.) 18, 20, 144, 175, 230, 352, 355, 358-59, 443, 488
Georges (II.) 227
Georgia 347, 350, 354
Germenler 136, 191-92, 196, 235, 239
Gessner, Salomon 237
Ghat'lar 268
Gılzey'ler 261
Gilân 261
Gine 112, 251, 343
Gine Kumpanyası 199
Giornale di Medicina 131
Girit 303
Glasgow 33, 88
Glinka, Sergey 497
Gluck, Christoph Willibald 158, 161
Gneisenau 476
Goa 270-71, 286
Godeheu, Charles Robert 276
Godoy, Manuel 437, 452
Goethe, Johann Wolfgang von 18, 150, 152, 165, 237, 239-40, 446, 448, 452
Gondouin, Jacques 154
Gordon, George 123
Gorée Adası 230, 345
Gotha 193
Gournay, Jean-Claude Marie Vincent 58
Göttingen Üniversitesi 141
Grasse, François-Joseph-Paul de 357
Gray, Thomas 238
Green, Charles 252
Grekler 232, 306, 325
Grenelle 157, 424
Grenoble 182
Grenville 352-53
Grétry, André 158
Greuze, Jean-Baptiste 157
Grey, Stephen 34
Gribeauval, Jean-Baptiste Vaquette de 95, 98-99, 128
Grimm 150, 237, 435
Groningen 142
Guadeloupe 230
Guatemala 338
Gudin 130
Guerrazzi, Francesco Domenico 497
Guibert, Kont Jacques-Antoine-Hippolyte de 95
Guimard, Marie-Madeleine 153
Gustav (III.) 163, 201, 233, 449
Guyana 340
Güney Denizi Kumpanyası 111
Güney Yeni Galles 252
Gürcistan 263-64, 303-304, 485

Habeşistan 301
Habsburg'lar 141, 192-94, 215, 223, 226-27, 303-304, 306, 318, 325, 470, 472
Haçlı Seferleri 44

Hafız 264
Hainaut 454
Hakuseki, Arai 292
Halde, Jean-Baptiste du 288
Halep 261, 323
Hales, Stephen 47
Halil Faiz Efendi 329
Haller, Albrecht von 131, 491, 499
Hamburg 113, 146, 193, 441, 458, 473
Hamburg, William 472
Hamilton 150
Hammude Bey 297
Hanau 129
Hargreaves, James 116-18
Hannover 93, 141, 174, 192, 215, 222, 228-29, 439, 469-70
Hanoi 281
Hansa 463, 465, 473
Hardenberg 476
Hardy, Thomas 451
Hargreaves 116-18
Harrison, John 102-103
Harunobu 292
Harvard 348
Hasan Paşa *bkz.* Bağdatlı Hasan Paşa
Hastings, Warren 279, 296
Haşmet 327
Havana 341
Hawaii 253
Hayashi, Shie 293
Hayber Geçidi 265
Haydar-Ali 278-79
Haydn 158, 161
Hazar Denizi 261, 264, 485
Hearne, Samuel 249
Hecker, Johann Julius 140
Hedley 496
Hegel 64
Heidelberg 141, 477
Heinrich, Prens 163-64
Heligoland 472, 485
Helsingør 365
Helvétius, Claude Adrien 68, 72, 78, 151
Hemedan Antlaşması 304
Hemings, Madison 494
Hendese Okulu 317
Henri (IV.) 169, 178
Henry (VII.) 169
Henry (VIII.) 169
Henry, Patrick 353
Herat 261-62
Herbois, Collot d' 411
Herder 60, 84, 237, 239, 251
Herschel, William 20, 30
Hersek 319
Hesse 465
Hicaz 295, 303
Highs 117-18
Himalaya 280
Hindistan 72, 100, 108, 110, 118, 133-34, 225, 227, 230, 260, 263, 266, 269, 273-74, 276, 279-80, 296, 469
Hint Okyanusu 105, 112, 303
Hive 263
Hizen'ler 293
Hoang Ho 260
Hobbes, Thomas 15
Hoche, Louis Lazare 460
Hoffmann, Johann 132
Hogarth, William 239
Hohenlinden 462
Hohenzollern'ler 196, 226, 462
Holbach, Paul Henri Thiry d' 68, 78, 163
Hollanda *ayr. bkz.* Nederland 15, 17, 33, 93, 101-102, 108-10, 124, 128, 142-43, 156, 162, 169-70, 176, 194, 197, 214, 217, 222-23, 233, 251-52, 273, 277, 281, 284-85, 289-90, 292, 299, 339, 357, 365, 437, 448, 452, 456-57, 461-63, 465, 469, 473
Hollanda Kumpanyası 299
Holstein 199, 215
Holstein-Gottorp, Dük 215
Home 123
Honduras 341
Horasan 261-62, 264
Horn Burnu 102
Hotanto'lar 300
Hôtel Brion 154
Hotel de Salm 154, 365
Hôtel Matignon 154
Houdon, Jean Antoine 157
Houdson 365
Hubertusburg Barışı 230
Hudson Körfezi 20, 215, 347
Huê 281
Hugo, Victor 61
Humboldt, Wilhelm von 446, 477
Hume, David 59, 63-64, 83
Hunstman 118

Huygens, Christiaan 24, 27-28
Hüseyin Ali 269
Hüseyin Bey (Tunus hanedanı) 297

Ignác, Martinovics 451
Irak 261-62, 265, 303-304, 308, 318-19
Iroquois 346

İbn Rüşd 5
İbrahim (Sultan) 304
İbrahim Efendi 329
İbrahim Hakkı, Erzurumlu 330-31
İbrahim Müteferrika 316, 329
İbrahim Paşa (Damat) 315, 317, 328-29
İbraniler 300, 347
İeharu 292
İenobu 292
İjevsk 209
Îles de France 251, 486
İllinois 347
İllirya 325, 464-65
İndus 260, 263, 265, 268
İngiliz Devrimi 445
İngiliz Kumpanyası 226, 274-76, 278, 296
İngiltere 7, 11, 15, 18-20, 33, 71, 78, 87-88, 102, 105, 108-11, 113, 117, 121, 124, 126, 128, 130-31, 134, 136, 142-43, 145-46, 150, 162-63, 169-74, 176, 187, 189, 192-93, 200, 206, 210, 213-17, 222, 224-26, 228-29, 231, 233, 237-38, 250-51, 278-80, 301, 334, 343-44, 348-58, 361, 363, 401, 407, 436-37, 439-41, 443-44, 446, 448, 450-52, 454, 456-58, 461-62, 467, 469-72, 475, 478, 481, 484-86, 488, 490, 495-96, 498
ayr. bkz. Büyük Britanya
İngiltere Bankası 110-11
İngrie 222
İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi 365, 388-89, 393, 397, 416, 446-47, 458
İon 154
İran 134, 258, 260-66, 271, 303-304, 310, 314-17, 328, 446, 458
İran Körfezi 264, 304
İravadi Irmağı 280
İrlanda 436, 439-40, 444, 448, 458
İsa 76-77, 87, 272-73, 287
İsa Derneği 273, 490
İsa Ortakları Tarikatı 75
İsfahan 261, 264-65, 309
İskandinav 438, 450
İskender, Büyük 60
İskenderiye 295-97
İskenderun 261
İskoçya 33, 36, 58, 63, 77, 103, 111-12, 171, 238, 301, 350-51, 444, 451
İskoçya Bankası 110
İspanya 75, 108, 113, 133, 161-62, 164, 168, 175, 187-89, 192, 214, 216-17, 222, 224-28, 230, 233, 249, 336-43, 357, 362, 436, 439-40, 446-48, 452, 454, 456-57, 463, 465-66, 469, 472-73, 476, 480, 489, 495
İspanya Veraset Savaşı 109-10, 149, 214
İstanbul 134, 204, 232, 294-96, 305-309, 311-14, 316, 318, 320-21, 323-26, 329
İstanbul Antlaşması 262, 304
İsveç 20, 33, 44, 77, 85, 92, 98, 113, 116, 121, 133, 162-63, 199-201, 203, 206, 210, 215, 217, 219, 222-23, 225, 229, 232-33, 239, 252, 285, 303, 349, 365, 437, 449, 470, 475, 478-80, 485
İsveç Diyeti 219
İsviçre 19-20, 23, 36, 85, 111-12, 134, 191, 237, 439, 442, 448, 450, 452, 459, 461, 463, 465, 467, 470, 479, 489
İsviçre Konfederasyonu 489
İtalya 15, 35, 46, 53, 127, 130, 132-33, 141, 150, 161-62, 165, 187, 189-92, 194, 214-17, 222, 224, 227, 235, 240, 277, 439, 441-42, 447-48, 452, 457-65, 467, 470, 479, 484, 489, 497
Kuzey İtalya 141, 460-61, 464, 467
İvan (VI.) 206
İvanovna, Anna 206
İyonya adaları 485
İzmir 325
İzzet Ali Paşa 327

Jakoben'ler 383, 406-407, 409, 411, 415, 424-26, 450, 452, 457, 459, 461, 470, 491
Jamaika 102
James (I.) 117
Jang, Nizam Salabat 270
Jansenistler 75, 181
Japonya 249, 260, 289-93
Jeanbon, André 411
Jefferson, Thomas 356, 443, 494
Jeffries, John 130
Jemappes 452
Jena 193, 468

Jena Savaşı 471
Jenari 292
Jenner, Edward 134
Jérôme *bkz.* Bonaparte, Jérôme,
Jeu de Paume Derneği 386
Jironden'ler 393, 407, 409-10, 412-13, 418, 453
Johnson, Samuel 351
Jones, William 53
José (I.) 189
Joseph (II.) 132, 146, 150, 152, 163, 193, 195, 233, 437, 439
Joseph *bkz.* Maistre, Joseph de
Jouffroy d'Abbans, Marki de (Jouffroy d'Abbans, Claude-François-Dorothée de) 106
Jourdan, Jean-Bapiste 456, 460, 466
Journal de Hervé 143
Journal de Médecine et de Chirurgie 131
Journal de Paris 145
Journal des Savants 145
Juan Fernández Adaları 102
Jukovski, Vasili Andreyeviç 492
Junker 438, 446, 476-77
Junot 472
Jussieu 37
Jutland 199

Kabil 261, 263, 270, 298
Kaçarlar 264
Kafkasya 262, 264, 295 485
Kahire 296, 323
Kalküta 274, 276, 279
Kalküta Asya Derneği 53
Kamboçya 256, 280-81
Kanada 112, 227-28, 230, 249, 296, 345, 347, 350, 354-55, 357-59, 361, 494
Kandehar 261, 263
Kangşi 282, 285, 287
Kani, Edirneli 327
Kant, Immanuel 64-65, 83-85, 446, 448, 451
Kanton 285
Kapitol 365
Karadağ 307, 319
Karadeniz 203, 224, 303, 325
Karamzin, Nikolay 497
Karikal 274
Karl (VI.) 113, 193-94, 214, 216, 222, 224-25
Karl (VII.) 227
Karl (XII.) 200, 303
Karl Johan (XIV.) *bkz.* Bernadotte, Jean-Baptiste
Karlofça Antlaşması 304, 315, 321
Karlsruhe 162
Karnal 263
Karnataka 275-76, 279
Karnisin 209
Kars 262
Katalonya 217, 456
Katalonya 217, 456
Katerina (I.) 206
Katerina (II.) 16, 19, 71, 136, 146, 150, 160, 166, 201, 203, 206-207, 210-11, 219, 231-33, 240, 264, 297, 357, 435, 437-38, 449, 451, 461, 485
Kâtip Çelebi 329
Kaunitz, Joseph 195
Kaunitz, Wenzel Anton von 195
Kay, John 116
Kaynarca Antlaşması 232
Kazan 208-209
Keill, James 47
Kenaniler 347
Kepler 26-27
Kerim Han 264
Kıbrıs 303, 314
Kıpti 295, 319
Kırım 224, 231-33, 307
Kızıldeniz 293, 296
Kiang-Si 288
Kien-Llong 282
Kiev 325
Kirmanlar 263, 265
Kiyoluro 292
Kiyomitsu 292
Kiyonaga 292
Kléber, Jean-Baptiste 456
Kleist 492
Kleve 146
Klopstock, Friedrich Gottlieb 151
Koblentz 406, 456
Koca Mehmet Ragıp Paşa 327
Kolombiya 340
Konarski, Rahip Stanislaw 76
Konfüçyüs 286-87, 292-93
Kopenhag 72, 132-33, 162, 215, 471
Kopenhag Bankası 199
Kopenhag Kraliyet Enstitüsü 20
Kopernik 26, 49, 64, 287, 317
Korfu Adası 458

Korint 154
Korsakof 461
Korsika 82, 181, 231, 473
Kosciuszko, Tadeusz 458
Koşinşin 280
Köln 143, 146, 193, 447, 456
Königliches Lagerhaus 126
Königsberg 476
Königsberg Üniversitesi 64
Köprülüler 314-15
Krasnusimsk 208
Kratzenstein, Christian Gottlieb 133
Kremlin 209, 479
Kudusof 479
Kudüs 328, 493
Kuei-Çeu 282
Kurgan 208
Kuril Adaları 249
Kurmiş 209
Kurutz'lar 318
Kuseyr 294
Kuzey Burnu 20
Kuzey Denizi 194, 214, 223, 228, 354
Küba 338, 341
Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi 327
Kürdistan 303-304
Kyoto 281, 289
Kyuso, Muro 292

L'Esprit des journaux 143
La Bourdonnais 275
La Caille, Nicolas Louis de 20, 29-30, 37
La Chalotais 71
La Chétardie, Jacques-Joachim Trotti de 219
La Haye Antlaşması 456
La Lousiade 251
La Mettrie, Julien Offroy de 15, 21, 68
La Motte Picquet, Toussaint-Guillaume Picquet de 357
La Pérouse, Jean-François de 251, 253
La Rochelle 179, 343
La Tour, Maurice-Quentin de 156
La Verendrye 249
Labrador 252
Lacépède, Bernard-Germain de 40
Lafayette, Marki de (Motier, Marie Joseph Paul Yves Roche Gilbert du) 356-57, 406-407
Lagrange, Joseph Louis de 20, 23, 25-26, 28
Lahor 263, 268, 271
Lalande, Joseph-Jérôme Lefrançois de 29, 72
Lâle Devri 311, 315, 327-29
Lally-Tollendal 276-77
Lamarck, Jean-Baptiste 51
Lamartine 237
Lambert, Markiz (Courcelles, Anne-Thérèse Marguenat de) 163
La Motte Picquet 357
Laos 280
Laplace, Pierre Simon 21, 23, 28, 30-31, 48
Laponya 19-20
Laptev, Dmitriy 249
La Rochefoucauld-Liancourt, François Alexandre Frédéric de 137, 394
Latin Amerika Devrimi 494
Launay, Bernard-René Jourdan de 198
Lavater, Johann Kaspar 85
Lavoisier, Antoine Laurent de 19, 21-22, 35, 37-39, 47-48
Law, John 111-13, 164, 178, 189, 221, 276
Lawrence, Thomas 239
Le Blond, Jean-Baptiste Alexandre 162
Le Chapelier Kanunu 400, 432
Le Corbusier (Charles-Édouard Jeanneret) 154
Le Gentil de la Barbinais, Jean Philippe Guy 249
Le Grand 296
Le Gros 159
Le Havre 179
Le Lorrain, Robert 157
Le Monnier 28
Le Noir 274
Le Roy, Pierre 103
Leclerc 39
Leczinska, Marie 153, 156
Ledoux, Claude Nicolas 154
Lee, Charles 355, 361
Lefebvre 456
Leibniz 20, 22-24, 40
Leiden 15, 34-35, 292
Leipzig 14, 193, 325, 478, 480
Leman 460
Lemoyne II, Jean-Baptiste 157
Lena 249
Leoben 459-60
Leon, Prens ve Prenses 163
Léonard 159
Leopold (II.) 405, 448-49

Les Invalides 387
Lespinasse, Matmazel Julie de 163
Lessart, Claude Antoine Valdec de 406
Lessing, Gotthold Ephraim 60, 84, 150-52, 165, 239
Leszczynski, Stanislaw 79, 202, 223
Leşige 292
Leuthen 229
Levret, André 135
Lexington 354
Libya 300
Liège 143, 441, 447-48
Liège Devrimi 447
Ligne, Charles Joseph 150
Lima 333, 338
Lindet, Robert 411
Linné, Carl von 44-45, 292
Litvanya 202, 232
Liverpool 115, 343
Livonya 222
Livorno 190, 295, 325, 448
Lizbon 67, 72, 151, 215, 273, 334-35, 441, 472
Locke, John 13-14, 61, 76, 81, 136, 139-40, 348, 351
Lodi Köprüsü 460
Lombardiya 149, 190, 462
Londra 14, 22, 71, 88, 109-11, 143-44, 175, 223, 226, 276, 279, 301, 334, 344, 355, 441, 451-52, 454, 462, 468-69, 472, 490, 496
Londra Kraliyet Cemiyeti 37
Longwy 407
Lorient 179
Lorraine 181, 220, 224, 227, 485
Louis (XIII.) 16, 169, 178
Louis (XIV.) 6, 19, 59, 70, 91, 100-101, 112, 153, 155, 162-64, 169, 178, 181, 185, 187, 193, 214, 217, 221, 223, 232, 286, 365
Louis (XV.) 16, 19, 57, 75, 100, 152, 154-58, 162, 164, 180, 186, 219, 221, 223, 228-30, 265, 288, 341, 381
Louis (XVI.) 19, 58, 101, 128, 152, 155, 159, 179-80, 182, 184, 186, 232, 250, 253, 281, 345, 358, 379, 381, 412, 448-50
Louis (XVIII.) 487-88
Louisbourg 227
Louisiana 230, 347, 469
Louis-le-Grand Koleji 76, 296
Louis-Philippe 233
Louviers 125-26
Luiziana 469
Lunéville Antlaşması 462, 470
Luristan 263
Lutzen 480
Lübnan 318
Lyon 106, 125
Lyon Akademisi 130

Mably, Rahip (Mably, Gabriel Bonnot de) 82
Macaristan 193-96, 303-304, 318, 406, 437, 439, 457
Macaristan Diyeti 195
Macellan 249
Macellan Boğazı 251
Machiavelli, Niccolo 53
Mack, Ulm 470
Mackenzie, Alexander 249
Maclaurin, Colin 24
Macpherson, James 238
Macquer, Pierre Joseph 123
Madagaskar 256
Madras 20, 227, 274-75
Madrid 441, 472
Madura Adası 281
Maeda'lar 290
Magdeburg 467
Magnat'lar 202
Magnitanya Kalesi 209
Mağrip 300, 307
Mahe 274
Mahmut (I.) 315, 317
Mahmut, Mir 261
Maia, José Joaquim 443
Maine 348, 356
Maine, Düşes Louise Bénédicte de Bourbon 163
Mainz 193, 457
Maison-Carrée 365
Maistre, Joseph de 450-51, 490-91, 499
Makao 253, 284, 286
Makassar 281
Makedonya 322
Malakka Boğazı 281
Malboissière, Geneviève-Françoise Randon de 17
Malebranche 21, 79
Malezya 256, 281
Malta 462, 469, 485
Malthus 372, 498-99

Malua 269
Manastır 323
Manchester 88, 115, 496
Mançular 260, 282-84
Mançurya 253
Mandarinler 286
Manding İmparatorluğu 301
Mangalore Antlaşması 279
Manila 341
Mannheim 193
Manş Denizi 130, 379, 449
Mantova 217, 460
Manyot'lar 458
Manzoni, Alessandro 497
Maori'ler 258
Marais 387
Marat 283
Marat, Jean Paul 383
Maratalar 267-71, 275-77
Marceau-Desgraviers, François Séverin 456
Marengo 462, 468
Maria (I.) 189
Mariana Adaları 251
Maria-Theresia 75, 136, 150, 163, 193, 195, 219, 224, 226-27, 230-32, 239
Marie Antoinette 150, 153, 156, 159, 219
Marie-Louise 437, 475
Markiz Adaları 253
Marly Fermanı 162
Marsilya 45, 179, 295-96
Martinique 230
Martinovics 451
Martinovics *bkz.* Ignác, Martinovics
Marx, Karl 56, 58-59
Maryland 347-48
Massachusetts 348, 354, 361-62
Massena 462
Maupeou, René Nicolas Charles Augustin 182, 186
Maupertius, Pierre Louis Moreau de 20, 25, 50, 68
Mavrokordato, Konstantin 323
Maysor 270, 278-79
Maysor Savaşları 273
Mazagan 298
Mazarin Koleji 37
Mazenderan 261, 264
Mechelen 441
Mecklenburg 198, 215, 249
Mediciler 59
Medine 296, 312
Medizinische Bibliothek 131
Mehmet (IV.) 311
Mehmet Ali 295
Mehmet Ataullah Şanizade 328
Mehmet Esat Efendi 328
Mehmet Raşit Efendi 328
Mekke 296, 303, 308, 312
Mekong 280
Meksika 108, 333, 338, 340-42, 495
Melilla 298
Memel (Klaipėda) 220
Memlûk 318
Menam Havzası 280
Mengs, Anton Raphael 240
Mercier, Louis-Sébastien 83
Mercure de France 145-46, 237, 435
Mercure Volant 340
Mers el-Kebir 298
Mersenne 15
Mesmer, Franz Anton 65, 85
Mesnil-Durand, François-Jean de 95
Messidor Kanunu 424
Messina 133
Meşhed 261, 263-64
Methuen Antlaşması 108, 215, 334
Metodistler 78, 172, 301
Metternich, Klemens Fürst von 475, 480, 483, 486, 490, 498
Mexico 338, 494
Meyding 127
Mézières Mühendislik Okulu 24
Mezopotamya 53, 259, 265, 303, 319
Mısır 53, 152, 204, 233, 294-97, 303, 308-309, 311, 318-19, 458-59, 461-62
  Yukarı Mısır 319
Miao-Tse'ler 282
Michelet, Jules 5, 180
Mikado 289-90, 293
Mikronezyalılar 257
Milano 70, 149, 151, 190, 194, 214, 224, 227-28, 240, 457-58, 460, 464, 472
Milletler Cemiyeti 84
Ming'ler 282-83
Minorca 215, 233
Miquelon 230
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti 58, 82, 198, 388, 402
Miranda, Sebastián Francisco de 443, 494
Mississippi 112, 225, 230, 233, 341, 345, 347, 350, 358, 362

Modena 460
Mogador 298
Moğolistan 260, 271
Mon'lar 280
Monceau, Henri Louis Duhamel du 50
Monge, Gaspard 24
Moñino, José 188
Moniteur 428
Mons 72
Montague, Lady 134
Montanyar'lar 412
Montargis 126
Montbard 19, 40
Montbéliard 447, 460
Mont-de-Piété 113
Montenoy, Charles Palissot de 69
Monterey 253
Montesquieu 18, 20, 54-56, 59, 66, 70, 72, 84-86, 144, 152, 206-207, 247, 288, 348, 351, 360, 362, 364
Montgolfier, Jacques-Étienne 129
Montgolfier, Joseph-Michel 129
Montpellier 48-49, 131
Montréal 230, 355
Mora 304, 458
Moravya 77
Moreau, Jean-Michel 157
Moreau, Jean-Victor-Marie 457, 460, 462
Morelly, Étienne-Gabriel 82
Moreno, Mariano 494
Mori'ler 293
Morveau, Guyton de 130
Moskova 133, 209-10, 325, 441, 448, 479, 497
Moustier 255
Mozart 158, 161
Möser, Justus 59
Mugan Ovası 263-64
Muhammet Şah 263-64, 267, 269-70
Muir 451
Mulay İsmail 298, 300
Mulay Muhammet 298
Mulhouse 140, 460, 485
Murat, Joachim-Napoléon 470, 472-73, 479, 481
Muratori, Ludovico Antonio 240
Musa 43
Musschenbroek, Petrus van 34
Mustafa (II.) 311, 315
Mustafa (III.) 315, 328
Musul 323
Nabi 327
Nadir Şah 262-65, 270, 304, 325
Nadir Şah Kalesi 263
Nagapatam 281
Nagasaki Koyu 289
Naima 328-29
Nankin 286
Nantes 179, 343
Napoli 75, 150-51, 187, 190, 214, 224, 325, 451, 460, 463, 465, 469, 473
Napoli Üniversitesi 77
Nattier, Jean-Marc 156
Navarre Koleji 17
Nazım 327
Necker, Jacques 111, 386-87
Necker, Madam (Curchod, Suzanne) 163, 183
Nederland *ayr. bkz.* Hollanda 176, 196, 214, 223, 227-29, 233, 249, 436, 439-40, 450, 453, 460, 489
Nedim 327
Needhanm, Rahip (Needham, John Turberville) 46-47
Nelson, Horatio 469
Nemours, Pierre-Samuel du Pont de 57, 402
Neron 139
Nesturi 305
Neuchâtel Prensliği 473
Neuhof 138
New Hampshire 348
New York 285, 348, 351, 353, 357, 362
Newcastle 496
Newcomen, Thomas 116, 119, 126
Newton, Isaac 13-16, 18, 21-24, 26-29, 32, 35, 49, 54, 62, 64, 76, 83, 140, 287
Ney, Michel 456
Neyli 327
Nguyen-Anh 281
Nguyen'ler 281
Nice 228, 453, 460
Nicole, Pierre 79
Niemcewicz, Julian Ursyn 447
Niemen 479
Niğbolu 304
Nijerya 294
Nijni-Novgorod 209
Nil 294, 301
Nimes 365, 443
Ningbo 285
Niş 304

Nivôse 426
Nizam Ali 270
Nizamü'l-Mülk 269
Nollet, Jean Antoine 15, 17-18, 34
Norfolk Adası 123-24, 253, 356
North, Lord Frederick 175-76, 354
Norveç 199, 480, 489
Nottingham 466
Nouvelle-Orléans (New Orleans) 333
Novalis 492
Novara 224
Nübye 301
Nystadt Barışı 222

Oberkampf, Christophe-Philippe de 125
Obrenoviç, Miloş 497
Ockham'lı William 5
Oçakov 220
Oels 163
Oğuz 305, 313
Ohio 354
Ohio Vadisi 228, 230, 350
Ohotsk Denizi 249
Ohri 326
Okyanusya 254, 256-57, 259
Onesnay 443
Onions, Peter 116, 118
Ontario Gölü 346, 359
Oostende Kumpanyası 113, 194, 222
Oran 298
Orange ailesi 176
Oratorien'ler 76
Orenburg 208
Orissa 270
Orléans 126
Osman (III.) 328
Osmanlılar 150, 201, 203-204, 210, 215, 217, 222-25, 231-233, 245, 261-62, 293294, 296-97, 303-21, 323-24, 326-27, 331, 449, 457, 475, 478, 485, 497
Osmanzade Taip 327
Ossa 209
Ossian 238
Oudh 270-71, 277-78

Padova 131
Padova Okulu 5
Paine, Thomas 145-46, 444, 446, 451
Pajou, Augustin 157
Palatinat 161, 192, 455
Palembang 281
Palermo 75, 452
Palissot *bkz.* Montenoy, Charles Palissot de
Pall Mall 496
Pallas, Peter Simon 249
Panchaud, Isaac 111
Panckoucke, Charles Joseph 145
Panipat Ovası 271
Panipat Savaşı 271, 277
Papillon, Pierre Jacques 123
Papu'lar 256
Paraguay 340-41
Paris 5, 17, 29, 35, 40, 53, 68, 72, 83, 85, 100, 106, 112, 122, 126-27, 129-30-131, 133, 137, 153-54, 156-57, 160-64, 176, 181-83, 185-86, 219, 226, 239-40, 296, 316, 328, 356, 358, 365, 386-87, 389, 405-407, 409-10, 412, 414-15, 424-25, 435, 441, 446-51, 487, 493, 498
Paris Antlaşması 88, 108, 110, 171, 230-31, 233, 277, 281, 345, 350, 352, 481, 484
Paris Bilimler Akademisi 19, 22, 106, 108, 129
Paris Komünü 409, 415
Paris Üniversitesi 138
Parma 222, 224, 228, 460
Parme, Marie-Louise de 437
Pasarofça Antlaşması 222, 304
Pascal, Blaise 15
Pas-de-Calais 214
Pasifik Okyanusu 102, 248-49, 252-54, 256, 341, 354
Paskalya Adası 249, 259
Pasteur, Louis 46-47
Patagonya 436
Patna 269
Patte, Pierre 161
Paul, Lewis 117, 163
Pavel (I.) 461-62
Pavia 131, 141, 459
Pegu 280
Pehlevice 53
Pekin 286, 288
Pencap 268, 270
Pennsylvania Gazette 145
Pennsylvania Packet 145
Pensilvanya 128, 348, 351, 444
Penza 209
Perikles 59
Perm 208
Peru 19, 134, 333, 338, 340-41, 343

Pestalozzi, Johann Heinrich 137-38
Peşaver 270
Petersburg Antlaşması 261
Petit Trianon 154
Petit, Jean Louis 135
Petro (Büyük) 19, 163-64, 205-207, 211, 215, 217, 231, 249, 263, 307
Petro (II.) 206
Petro (III.) 208, 230
Petrovna, Yelizaveta 164, 206-207, 219, 230
Petty, William 193
Peyssonnel, Charles de 45
Philadelphia 107, 127, 129, 145, 285, 348, 353, 435
Philippe (V.) 221
Phillip, Kaptan Arthur 259
Phipps, James 134
Piemonte 224, 456, 460, 462-63, 470
Pietistler 77
Pigalle, Jean-Baptiste 157
Pigott 446
Pillnitz Bildirisi 449
Pinel, Philippe 133
Pireneler 448i 456, 473, 480
Pitcairn 251
Pitt, William (Birinci) 175, 230, 353-54
Pitt, William (Genç, İkinci) 175-76, 407, 444, 448, 450-52, 454, 458, 462, 468
Pius (VI.) 406, 461
Pius (VII.) 429, 490
Plaisance 228
Plassey 276
Platon 54, 76, 272
Pleiswitz 480
Plenck, Joseph Jacob 135
Plinius 42
Pluche, Rahip (Pluche, Noël Antoine) 17, 41
Po Ovası 194, 439
Podolya 304
Polignac 405
Polinezya 257-59
Polonya 72, 79, 162-64, 170, 183, 196-97, 201-203, 219, 221, 223-24, 231-33, 235, 304, 306, 435, 437-38, 441, 447-49, 454, 456, 458, 471-72, 477, 479, 484-85, 489
Polonya Diyeti 219, 232
Polonya Üniversitesi 76
Pombal 273, 335-37
Pombal, Sebastião de Carvalho 189, 273, 335-37
Pomeranya 221-22, 473, 479
Pompadour, Madam de (Poisson, Jeanne-Antoinette) 153, 156, 159, 180, 288
Pompei 152, 155, 157
Pomponazzi 5
Pondiçeri 20, 230, 274-75, 277
Poniatowski, Stanislas-Auguste 163, 203, 231
Porrentruy 453
Portal, Antoine 131
Portekiz 75-76, 108, 161-62, 187, 189, 215, 249, 270-71, 273, 284, 286, 294, 298-300, 334-37, 339, 341-42, 361, 436-37, 443, 448, 466, 472, 479, 495
Porto Riko 338, 341
Port-Royal 386-87
Postdam 127
Poterat 457
Potocki'ler 202
Pouchet, Félix Archimède 47
Poulo Condor Takımadaları 281
Prag 49
Prag Kongresi 480
Pragmatik Onay (*Sanctio Pragmatica*) 194, 222, 226
Pralin 160
Prémare, Joseph de 53
Price, Richard 444
Priestley, Joseph 17, 21, 36-38, 47-48, 129, 444
Prieur-Duvernois 411
Pringle, John 133
Prochaska, Jiří George 49
Pronçisçev, Vasiliy 249
Proudhon, Pierre-Joseph 83
Provence 105
Prusya 11, 20, 56, 71-72, 91-95, 97-98, 108, 123, 136-38, 140, 142, 146, 150, 161, 163-64, 176, 196-98, 202-203, 215, 217, 220, 222, 226-33, 285, 365, 405-407, 437-38, 442, 446-47, 449-50, 452, 454, 456, 462, 466, 468, 470-71, 473, 476-77, 479-81, 484-85, 490, 496
Prusya Bankası 113
Prut 309
Ptolemaios 250
Pugaçev, Yemelyan 207-10
Puzos, Nicolas 135
Püritenler 78, 117, 445

Quaker'ler 301
Québec 230, 252, 333, 347, 354-55

Québec Kanunu 354-55, 358
Queen Charlotte Koyu 253
Quesnay, François 57-58
Quinault, Matmazel (Quinault, Jeanne-Françoise) 163
Quiroga 249

Rabat 298
Racine 154, 239
Raçputlar 266-68, 270
Radişçev, Aleksandr 448, 451
Ragusa 307
Rameau, Jean-Philippe 158, 161
Rao, Baji 269
Rastatt Antlaşması 149-50, 213, 221
Raymond, Michel 278
Réaumur, René Antoine Ferchault de 17, 33-34, 42, 48, 50
Regensburg 193
Reims 125
Rembrandt 156
Ren 142, 193, 196, 229, 237, 350, 439, 441, 447, 452, 456-57, 459-62, 470, 485
Ren Konfederasyonu 471, 481
Renan 453
Rennes 182
Repnin, Nikolay Vasilyevich 203
Réveillon 183
Reynolds, Joshua 239
Rhode Island 348, 360
Riau Adaları 281
Richelieu 247
Richmond 365
Rigas (Velestinolu) 447, 458
Riotaku 292
Rivarol, Antoine de 150
Rivière, Mercier de la 207
Rivoli 460
Robert Dundas Olayı 451
Robert, Hubert 130, 156
Robertson, William 59
Roberval, Gilles Personne de 15
Robespierre, Maximilien 128, 397, 406-408, 410-11, 413-14, 450-51, 453
Robins, Benjamin 99
Rochambeau, Kont (Jean-Baptiste-Donatien de) 357
Rodney, George Brydges 105
Rodrigue 486
Roggeven, Jacob 249
Rohan Sarayları 154
Roland, Jeanne-Marie 17
Rollo, John 132-33
Roma 72, 149-50, 157, 195, 473, 491
Roma İmparatorluğu 287
Romanya 231, 323
Romme 446
Romney, George 239
Rossbach Savaşı 130, 165, 229, 239
Rotterdam 441
Rouelle, Guillaume François 17-18, 37
Rouen 179
Rousseau, Jean-Jacques 64, 68, 78-83, 136-37, 149-50, 154, 160, 236-37, 288-89, 342, 443-44
Rozier, Jean François Pilâtre de 130
Rubens, Peter Paul 156
Rusya 11, 72, 108, 113, 126, 136-38, 146, 150, 161-64, 170, 196, 200-201, 203-207, 209-10, 215, 217, 222-23, 229, 231-33, 235, 239, 263, 303-304, 309, 314, 435, 437-38, 440-42, 448-49, 452, 454, 461, 463, 471, 475, 478-79, 481, 484-85, 489, 492, 496
Rückert, Friedrich 492
Rügen 222
Ryswick Antlaşması 214, 225

Sacy, Antoine Isaac Silvestre de 53, 296
Sadanobu, Matsudaira 292
Sadi 264
Safeviler 260-61, 263-65, 303-304, 306
Safi 298
Sahalin 253
Sahra 294, 300
Sahuci 268
Saint Lazare Manastırı 387
Saint-André 411
Saint-Antoine 183, 387
Saint-Aubin, Gabriel de 157
Saint-Christoph 215
Saint-Croix Adası 251
Saint-Élie 253
Saint-Germain, Kont de 220
Saint-Just, Louis de 410-11, 421
Saint-Laurent 252, 358
Santa Lucia 230, 345, 357, 486
Saint-Malo 179, 343
Saint-Martin, Louis-Claude de 85
Saint-Nicolas-Waes 441

Saint-Omer 127
Saint-Pierre, Charles-Irénée Castel de 70
Saint-Pierre, Jacques-Henri Bernardin de 230, 237
Sait Efendi 329
Saksonlar 5, 202, 227, 229, 481
Saksonya 192, 223, 227, 229, 435, 467, 485
Sale 298
Samara 208
Sambre-et-Meuse 441
Sami 327
Samoa Adaları 249, 251, 258
San Francisco 436
San Marco Kilisesi 128
San Martín, José Francisco de 343, 443, 494
Sanayi Devrimi 6-7, 11, 107, 113, 124, 171, 483, 495-96
Sandwich Adaları 2523
Sandwich, Lord 252
Song Koi 280
San-Martin 343, 443, 494
Santo Domingo 179, 230, 338, 457, 469, 485
Saône Irmağı 106
Saransk 209
Saratoga 97, 357
Saratov 209
Sardinya 191, 214, 222, 224, 226-28, 491
Sartine 69
Sasani İmparatorluğu 53, 261
Satara 268
Satsuma'lar 293
Savern 154
Savoie 18, 81, 83, 224, 227, 228, 453, 460
Savoie-Carignan, Prens François-Eugène de 164
Saxe, Maurice de 94, 97, 164
Saxe-Cobourg, Frédéric Josias de 407
Scharnhorst 476-77
Scheele, Carl Wilhelm 19, 36-37
Schiller, Friedrich 165, 452
Schlegel 492
Schleswig 199, 222
Schönbrunn Barışı 475
Scott, Walter 492
Séguin, Armand Jean François 48
Seine Irmağı 106, 154
Séjour, Achille Pierre Dionis du 29
Selanik 323, 325
Selebler 281
Selim Efendi 327
Semarang 281
Semler, Christoph 137
Sénac, Jean-Baptiste 132
Senegal 45, 226, 230, 233, 263, 294, 300, 345, 357, 401
Sète Limanı 179
Severn Irmağı 121
Sevilla 338
Sévres 157, 160
Seyşel Adaları 486
Seydlitz, Friedrich Wilhelm von 94
Seylan 256, 273, 462, 486
Seyyid Vehbi 327
Sezar 353
Shakespeare 239
Shao, Raja 268-69
Sharp, Granville 78
Shaw, Stanford 327
Shays, Daniel 361
Sheffield 114, 116
Shelley, Percy Bysshe 492
Sıçuan 282
Sırbistan 222, 224, 304, 319, 322
Siam 280
Sibirya 19-20, 207-208, 248, 451
Sicilya 215, 217, 222, 224, 439
Siena Katedrali 128
Sierra Leone 301
Sieyès, Emmanuel-Joseph 388, 425, 428, 456
Sihler 267-68, 271
Silezya 195, 197, 226-28, 230, 452, 473, 485
Silva, Marki de 95
Simbirsk 208
Sindhia (Scindia) 100, 277-78
Sindhia, Mahadaci 277-78
Singh, Ajit 268
Singh, Govind 268
Sismondi, Jean-Charles-Léonard de 499
Sittang Irmağı 280
Siut 295
Skåne 200, 472
Smith, Adam 58-59, 115, 498-99
Sofokles 239
Sofya 304, 322-23
Solander, Daniel Charles 252
Solingen 126
Solomon Adaları 251
Song-Koi 280
Soubise, Prens Charles de Rohan de 130
Spallanzani, Lazzaro 46-48, 50, 131

Spandau 127
Speranski 475-76
Speyer 448
St. Petersburg 19, 71, 151, 162, 210, 231, 333, 441, 457
St. Petersburg Akademisi 21, 28-29
Stackelberg, Otto Magnus von 203
Staël, Madam de (Anne Louise Germaine de Staël) 237
Stahl, George Ernst 35-36, 38-39, 132
Staszic, Stanislaw 447
Stathouder 176, 457
Stavropol 208
Stein 476-77
Stendhal 63
Stettin 222
Stockholm 19, 151, 222, 451
Stofflet, Jean-Nicolas 423
Stralsund 222
Strasbourg 19, 154, 160, 446
Strasbourg Katedrali 240
Strasbourg Üniversitesi 152
Stroganov 446
Strömer, Martin 33
Struensee, Johann Friedrich 199
Stuart'lar 174, 216
Suab 198
Sudan 295, 298, 300, 308
Sudut Han 270
Suffren, Pierre Andrè de 105-106, 279, 357
Sujita 292
Sully, Dük Maximilien de Béthune 163
Sumatra 281
Sund 215, 222
Surat 274, 294
Surinam 110
Suriye 43, 204, 295, 303, 306, 318-19, 458, 469
Sururi 327
Suvorov, Aleksandr Vasilyeviç 461-62
Süleyman 318
Süleyman, Hz. 72
Süveyş 294, 296
Svabya 457
Swedenborg, Emanuel 85
Swift 144
Sydney 252
Şam 323
Şang-ti 286-87
Şehinşah 270
Şeyh Galip 327
Şimadzu'lar 290
Şiraz 264-65
Şirvan 261, 264
Şu-King 53

Tahiti 20, 251-53, 258
Tahmasp (II.) 261-62
Tahran 261, 265
Tak (Taksin), Phya 280
Talleyrand, Charles-Maurice de 233, 296, 457, 473, 484
Tanca 298
Tanucci, Bernardo 190
Tarquinius 353
Tasman, Abel Janszoon 251
Tasmanya 254-55
Tasso, Bernardo 18
Tatişev 208
Taumotus 249, 251, 253
Taylor, Brook 23
Taylor, Charles 121
Tebriz 261
Teil, Jean de Beaumont du 95
Temeşvar 222, 304
Tencin, Claudine-Alexandrine Guérin de 163
Terre-Neuve (Newfoundland) 102, 215, 230, 252, 341, 347
Tetuan 298
Thaer 476
Thai 280
Thames 121
Thierry, Augustin 61
Thionville 407
Thorild, Thomas 451
Thugut, Franz De Paula Johann Amadeus 219
Thüringen 467
Tibet 260
Tieck, Ludwig 492
Tien 286-87
Tienşan dağları 283
Tiers-État 86, 182, 186-87, 371, 384-86, 388, 391-92, 400
Tiflis 264
Tilsit 461, 471, 475, 477-78
Tipu Sahib 273, 278-79
Tiradentes 447
Tissot, Samuel Auguste André David 134
Tobago 233, 345, 357, 486

Tokugava'lar 289-90, 293
Tolentino 461
Tonga 258
Tonkin 280, 281
Topkapı Sarayı 311
Torino 491
Torino Sarayı 460
Torres Boğazı 252
Tory'ler 174-75, 443, 488
Tosa'lar 293
Toscana 190, 214, 224, 439
Tournefort, Joseph Pitton de 44
Townshend, Lord Charles 171, 353
Toyonobu 292
Tozama'lar 290, 293
Trablus 303, 469
Trabzon 261
Trafalgar Burnu 469
Trakya 322
Trembley, Abraham 45, 50
Trier 193, 448
Trieste 194, 217
Trinh'ler 281
Trinidad 462, 486
Trisinapali 276
Troitsk 209
Tronchin, Théodore 134
Tuamotus'lar 249, 251, 253, 328
Tudor'lar 169, 437
Tuggurt 298
Tull, Jethro 123
Tuna 191, 304
Tunus 204, 297, 303, 469
Turenne, Vikont Henri de La Tour d'Auvergne de 91
Turgot, Anne Robert Jacques 14, 58, 60, 180, 184-85, 402, 498
Türkistan 260, 263, 271
Türkiye 330

Ufa 208-209
Uhland, Johann Ludwig 492
Ukrayna 133, 304, 438
Ulster 350-51
Unzer, Johann August 49
Ur 282
Urallar 206, 208-10, 442
Utamaro 292
Utrecht Antlaşması 88, 110, 149, 171, 213, 221-22, 225, 337, 347
Uzakdoğu 108, 112, 280, 282, 286, 289, 400
Ümit Burnu 19-20, 29, 102, 296, 400-401
Üsküp 323

Vadier 426
Vallière, Jean-Florent de 95, 97-98
Valmy 452
Valonlar 194
Van Roubaix 125
Vanikoro 253
Vanlı Mehmet Efendi 329
Varennes 405
Varşova 163, 441, 446, 449, 463-65, 471, 485
Varşova Büyük Dukalığı 464, 471-72, 480
Vasıf *bkz.* Ahmet Vasıf Efendi
Vaucanson, Jacques de 126
Vendée 407, 413, 423, 458
Vendémiaire 425
Venedik 109, 128, 131, 134, 156, 190, 232, 297, 303-304, 306, 333, 457
Venezia 474
Venezuela 340-41, 495
Veracruz 341
Verden 222
Verdun 407
Verendrye, François La 249
Verendrye, Pierre La 249
Vergennes, Charles Gravier de 146, 232-33, 297, 356-57
Vergilius 18
Vernet, Claude Joseph 156
Verri, Pietro 190, 447
Versailles 153-54, 157, 162-63, 206, 223, 226, 279, 357, 365, 386, 388-89, 446
Versailles Antlaşması 229, 233, 345
Versailles Fermanı 184
Verviers 441
Vesim Abbas Efendi 330
Vico, Giambattista 53-55, 240
Vicq-d'Azyr, Félix 131
Vidin 304
Vien, Joseph Marie 157
Vigée-Lebrun, Élisabeth 156
Villeneuve, Pierre-Charles-Jean-Baptiste-Silvestre de 224, 469
Vintimille, Madam de (Pauline-Félicité de Mailly-Nesle) 180
Virginia 259, 347, 353, 356, 445
Virginia'lı Jefferson *bkz.* Jefferson, Thomas
Viscaya 456
Vittoria 480
Vittorio Amedeo (III.) 18
Vivarias 129

Viyana 75, 85, 113, 131-32, 134-35, 161, 163, 194, 219, 224, 227, 303, 316, 325, 328, 435, 441, 451, 458, 460, 462, 470, 472, 475, 483-85
Viyana Antlaşması, Barışı 222, 472, 486
Viyana Kongresi 484, 497
Vizille 182
Volga 207-209
Volta, Alessandro 35, 133
Voltaire 5, 15, 18, 43, 53, 59-61, 65-67, 70-72, 74-75, 79, 107, 145, 149, 152, 157, 165-67, 190, 206-207, 247, 288, 435

Wagram 472
Wallis, Samuel 251
Walpole, Robert 144, 175, 222
Walsh, John 35
Wang Yang Ming 293
Warville, Brissot de 83
Washington 365
Washington, Georges 107, 355, 357, 361-62, 364-65
Waterloo 481
Watt, James 22, 33, 106, 116-17, 119-20, 126-27
Watteau, Jean-Antoine 156, 162
Weimar 193
Weser Irmağı 229
Wesley, John 77, 172, 351
Westfalya 463, 465, 471, 473
Westfalya Antlaşması 193, 223
Westminster Sözleşmesi 229
Whig'ler 174, 355, 446, 449, 452
Whytt, Robert 49
Wilberforce, William 79, 301
Wilhelm (II.) 64
Wilkes Davası 144
Wilkinson, John 121
Willis, Thomas 49
Winckelmann, Johann Joachim 60, 157, 237, 240
Wismar 222
Wolff, Christian 75, 140
Wordsworth 446, 452, 492
Worms Birliği 227
Württemberg 161, 457, 464, 471, 481
Wyatt, John 117

Yakubi 174, 305
Yale 348
Yanaon 274
Yangtze 282
Yangtze Ovası 260
Yayık (Ural) Nehri 208
Yedi Yıl Savaşları 94-96, 98, 113, 178, 183, 185, 195, 228, 237, 270, 277, 344
Yedo (Tokyo) 290
Yekaterinburg 208
Yelizaveta *bkz.* Petrovna, Yelizaveta
Yemen 303
Yeni Britanya 251
Yeni Brunswick 359
Yeni Fransa 347, 358
ayr. bkz. Kanada
Yeni Gine 251
Yeni Granada 442
Yeni Hebrides Adaları 251, 253
Yeni Hollanda 251-52
Yeni İngiltere 344, 348-49, 355, 363
Yeni İrlanda 251
Yeni İskoçya 252, 359
Yeni İspanya 338
Yeni Kaledonya 253
Yeni Zelanda 251-53, 258-59
Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi 328-29
Yirmisekiz Mehmet Said 316
Yong-Çeng 282, 287
York Burnu 252
Yorkshire 37
Yorktown 357
Yoşimune 292
Young, Edward 238
Yukarı Oder 226
Yulaev, Salavat 209
Yunanistan 161, 458
Yun-nan 280
Yüz Gün Olayı 429, 481

Zend'ler 264
Zuyderzee 473
Zürih 85, 452, 462

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
18. YÜZYIL ÜSTÜNE

I

"AYDINLANMA" AVRUPASI
(9)

I

"AYDINLANMA": BİLİM VE FELSEFE
Bir merak çağı (13)
Matematik ve astronomi (22)
Fizik ve kimya (32)
Doğa bilimleri (39)
İnsan ve toplum bilimleri (51)
Bütünlüğüne görüşler (66)

II

"AYDINLANMA" VE TEKNİK
Askeri teknik (88)
Denizcilikte devrim (100)
Maliyede ve sanayide devrim (107)
İnsan yaşamını düzeltmenin teknikleri (130)

III

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (1): AVRUPA'NIN BİRLİĞİ
Fransız Avrupa (149)
Fransız kültürü ve Avrupa (160)

IV

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (2): ÇEŞİTLİ DEVLETLER
Batı Avrupa (170)
Güney Avrupa (187)
Orta Avrupa (191)
Kuzey Avrupa (199)
Doğu Avrupa (201)

V

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (3): DEVLETLERARASI REKABETLER
1715'te Avrupa'daki diplomatik durum (213)
18. yüzyılda Avrupa'da dış politika (218)

VI

"AYDINLANMA" VE AVRUPA TOPLULUKLARI (4): ULUSAL UYANIŞLAR
(235)

II

"AYDINLANMA" AVRUPA'SI VE DÜNYA
(243)

I

AVRUPA KARŞISINDA OKYANUSYA, ASYA VE AFRİKA
18. yüzyılda Avrupalıların keşifleri (248)
Okyanusya (254)
Asya (259)
Afrika (293)

II

AVRUPA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU
1699'dan 1767'ye değin
Osmanlı İmparatorluğu (303)
Osmanlı devleti ve çelişmeleri (310)

Sosyal kurumlar ve gelişimi (319)
Kültür yaşamı (326)

III

AVRUPA VE AMERİKA'DAKİ AVRUPALILAR
Portekiz Amerika'sı (334)
İspanyol Amerika'sı (337)
"Adalar" (343)
1763 yılına değin Fransız ve İngiliz
Kuzey Amerika'sı (345)
Amerika'daki İngiliz kolonilerinin
bağımsızlığı (350)
Kanada'nın gelişimi ve Amerika
Birleşik Devletleri'nin oluşumu (358)

III

FRANSIZ DEVRİMİ
(367)

I

DEVRİMİN GÜÇLERİ
Doğal güçler (371)
Devrimin araçları (382)
Devrimin zaferi (385)

II

KURUMLAR DÖNEMİ: KURUCU MECLİS
(1789-1791)
Siyasal kurumlar (391)
İktisadi kurumlar (399)

III

HIZLANIŞLAR DÖNEMİ: KONVANSİYON
(1792-1795)
Hareketin güçleri (405)
Siyasal öngörüler (416)
İktisadi ve sosyal öngörüler (418)

IV

DONDURUŞLAR DÖNEMİ:
DİREKTUAR VE NAPOLÉON (1796-1815)
Dondurucu güçler (423)
Siyasal donduruşlar (427)
İktisadi donduruşlar (432)

V

FRANSIZ DEVRİMİ VE NAPOLÉON'UN FETHİ KARŞISINDA DÜNYA

1789 yılında dünya (435)
Fransız Devrimi ve dünya (1789-1802) (446)
Napoléon ve dünya (1802-1815) (463)

BİTİRİRKEN
1815'te Avrupa ve Dünya (483)

KAYNAKÇA (501)

DİZİN (503)

Aydınlanma Yüzyılı: 18. yüzyıl deyince akla gelen bu; "Aydınlanma" deyince de, başta bilimin ve aklın egemenliği geliyor. Ne var ki 18. yüzyıl bu nitelikleriyle Avrupalıdır. Gerçekten de Avrupa'da bilimsel gelişme bu yüzyılda pek büyük boyutlar kazanır; sanayi devrimi uç verir ve modern teknik çağ başlar. Düşüncenin, akla ve bilime dayanarak, eski düzene, yani feodaliteye ve onun değerlerine, başta da dine karşı silahlarını amansızca doğrultup saldırıya geçişi de bu yüzyılda ve Avrupa'da olur.

Aydınlanma Avrupa'sını arkasından çekip götüren de başta İngiltere ile Fransa'dır.

Belki yalnız Doğu'dur bunun dışında kalan.

Ne bilimsel bir uyanış ne aklın egemenliği: 18. yüzyıl Doğu bakımından yitirilmiş bir yüzyıldır; öyle olduğu için de Doğu sonraki yüzyılları acılar içinde yaşayacaktır. Ama 18. yüzyıl "Aydınlanma"sını Avrupa yarattığı ve yaşadığı içindir ki dünyanın başka kıtalarındaki gelişmeleri de o belirleyecektir. Bu bakımdan, 18. yüzyıl Avrupa'sını bilmek, bize ondan sonraki gelişmelerin de anahtarlarını verir; böylesine belirleyici bir yüzyıl söz konusudur.

Aydınlanma hareketini gecikerek de olsa yaşayan bir toplumun insanları olarak, o yüzyıl en başta bizler için öğretici olsa gerek.



9 786052 950067

KDV dahil fiyatı
35 TL